

Dr NEVENKA PETRIĆ

ČOVJEKOVE SLOBODE, RAĐANJE, SAMOUPRAVLJANJE

PRVO IZDANJE

»SVJETLOST« OOUR ZAVOD ZA UDŽBENIKE I NASTAVNA
SREDSTVA, SARAJEVO NIGRO »GLAS« OOUR IZDAVAČKA
DJELATNOST, BANJALUKA, 1981.

RECENZENTI

Prof, dr Dušan Breznik
Prof, dr Petar Mandić

ODGOVORNI UREDNIK

Muhamed Paćuka

LEKTOR Radmila

Peleksić

NASLOVNA STRANA Ivica

Cavar

TEHNIČKI UREDNIK Ružica

Riorović

KOREKTORI Gordana

Borovčanin Branislava
Varićak

TIRA2

1 500

IZDAJU:

»Svjetlost-«, OOUR Zavod za udžbenike i
nastavna sredstva, Sarajevo i
NIGRO »Glas«, OOUR Izdavačka djelatnost, Banjaluka

ZA IZDAVAČE:

Savo Zirojević i Svetozar Pucar

ŠTAMPA

»Glas«, Banja Luka

ZA ŠTAMPARIJU

Ibrahim Robović

Djelo je štampano uz finansijsku pomoć Fonda za izdavačku djelatnost i
naučnoistraživački rad Predsjedništva CKSKJ i Samoupravne interesne zajednice nauke
Bosne i Hercegovine.

NAT ALIJI PETRIĆ,

mojoj dobroj i plemenitoj majci

autor

»Društvo se, razumije se, ne može osloboditi, a da se ne oslobodi i svaki pojedinac.« (F. Engels, Anti-Diiring, »Naprijed«, Zagreb, str. 310).

»Proizvodnja života, kako svoga sopstvenog radom, tako i tuđeg radanjem, javlja se već odmah kao društveni odnos — s jedne strane, kao prirodni, i, s druge strane, kao društveni odnos — društveni u tome smislu što u sebi podrazumeva zajedničko delovanje više individua, bez obzira na to pod kojim uslovima, na koji način i u kome cilju.« (K. Marks — F. Engels, »Nemačka ideologija«, sveska 15—16, »Kultura«, Beograd, 1964. str. 24).

PREDGOVOR

Knjiga Nevenke **Petrić** »čovjekove slobode, rađanje, samoupravljanje«, nastala na osnovu njene doktorske disertacije o društveno-političkim aspektima planiranja porodice, svakako predstavlja jedan od rijetkih radova na tu temu. Možda je i prvi pokušaj kod nas da se svestrano obuhvati razvoj planiranja porodice u teoriji i društveno-političkoj praksi u svijetu i kod nas. Potrebno je bilo autorovo izuzetno zalaganje, upornost, napor, kao i znanje iz neposrednog učešća u društvenoj akciji da se obradi ogroman materijal i prikaže izgrađivanje stavova o jednom izvanredno aktuelnom pitanju kakvo je planiranje porodice.

U prvom dijelu knjige opisuje se istorijski razvoj teorijskog pristupa planiranju porodice, u drugom razvoj planiranja porodice u svijetu, a u trećem razvoj stavova i pokreta za slobodno, odgovorno i društveno aktivno roditeljstvo u Jugoslaviji.

Teorijsko-istorijski pristup planiranju porodice skreće pažnju na problem slobode, odnosno neslobode u oblasti rađanja djece u antičkim doktrinama, dalje u raznim religijama da bi se posebno zadržao na prikazu mišljenja i razmišljanja predmarksističkih teoretičara. Posebno detaljno u tom okviru obrađena je Maltusova populaciona teorija, s obzirom na žive pokušaje, sve do današnjih dana, da se ona uzme kao teorijska baza za neke sadašnje populacione, odnosno razvojne politike. Dat je pregled svojevjremene diskusije sa Maltusovim »otkrićima« prirodno zakona stanovništva, da bi se autor posebno zadržao na Marksovoj i Engelsovoj demistifikaciji Maltusovog učenja. Kroz taj dio rada pratimo dalji razvoj socijalističke naučne misli o stanovništvu i odnosu polova u svijetu i kod nas.

Rastući problemi međunarodnih ekonomskih i političkih odnosa pod-stakli su u pojedinim zemljama i u svjetskim razmjerama akciju na području stanovništva sa tendencijom da planiranje porodice postane jedno od glavnih sredstava za njihovo razrješavanje. U knjizi Nevenke Petrić sakupljene su interesantne izvorne informacije o počecima društvenih organizacija, koje su svoju akciju bazirale na Maltusovoj populacionoj teoriji, zbog čega su bile oštro kritikovane od predstavnika radničkog pokreta. U ovom radu smo dobili pregled međunarodnih akcija nevladinih organizacija, kako i kada se pojavljuju, o akcijama međuvladinih organizacija i konačno, razvoja aktivnosti

u Ujedinjenim nacijama, gdje su se sa posebnom pažnjom i u dužem procesu vodile rasprave oko formulisanja odnosa između planiranja porodice i populacionih politika. Iz ogromnog materijala, publikovanog naročito u pripremi i poslije održavanja Svjetske konferencije UN o stanovništvu 1974. godine, autor se potrudio da nam prezentira kroz to pitanje najznačajnije studije i odluke Ujedinjenih nacija. Konačno, najveći, veoma zanimljiv i najinteresantiji dio rada, posvećen je razvoju pokreta za slobodno, odgovorno i društveno aktivno roditeljstvo u Jugoslaviji. Autor ukazuje na nastanak zahtjeva za slobodno roditeljstvo na samom početku radničkog pokreta, ukazujući na određene elemente koji su se od tada afirmisali u teoriji i praksi radničkog pokreta i koje bismo mogli da gledamo kao preteče naše današnje misli i društvene akcije na tom području. Autor mnogo pažnje posvećuje razvoju zakonodavnog regulisanja prekida trudnoće, kontracepcije i drugih zdravstvenih metoda, koje su pratile idejno-teorijske rasprave i savladavanje drugih prepreka za priznavanje prava na slobodno odlučivanje o rađanju. Isto-rijat društvene akcije i razvoj organizacija koje rade na tom području i njihova međunarodna aktivnost, koje autor daje i kao neposredan učesnik, čini posebnu vrijednost knjige.

Iz ovog kratkog osvrta na bogatu sadržinu — koju upotpunjuju značajni prilozi — vidimo da je obavljen ogroman posao. Svakako da tako obiman rad prevazilazi snage pojedinca — koji je ipak svojim pionirskim poduhvatom dao osnovni pregled problematike, upozorio na činjenicu da imaju »knjige svoju istoriju«, koju valja poznati da bi se djelovalo danas.

Mora se reći da je tema obrađena u ovoj knjizi veoma aktuelna, kako u zemlji, tako možda još i više u svjetskim razmjerama. Iz ovog rada dobro se vidi kako je teorijski i normativni pristup problemima planiranja porodice u socijalističkoj samoupravnoj Jugoslaviji, kroz decenije materijalnog, društvenog, medicinskog, zakonodavnog i ustavnog razvitka, danas zaokružen na određenom stepenu i kako se ugrađuje u okvir našeg društveno-političkog sistema u sistem ljudskih prava, kako ih mi shvaćamo i ostvarujemo. Za akciju koja, pored svoje prošlosti ima i svoju budućnost, predstoji zadatak neposrednog ostvarivanja svih tih prava, uključujući i pravo na slobodno odlučivanje o rađanju djece u svakodnevnoj praksi radnih ljudi, samoupravljača, pa je veoma značajno da smo upoznati sa brojnim dilemama sa kojima su se u toku prošlih decenija nosila naša misao i djelo.

Problem prekobrojnih ljudi za zajednicu i neželjeno dijete za majku, odnosno roditelje, uočen u daljoj prošlosti i rješavan drastičnim metodama kod pojedinih ljudskih zajednica, pokušao je da razriješi T. Maltus, u XVIII vijeku, tumačeći posljedice kao uzrok. Na pitanje da li se kod pojave masovnog siromaštva i velikih društvenih razlika radi o prirodnim i vječnim ili društvenim i promjenljivim pojavama — dao je odgovor, kojim se još i danas zainteresovani za društveni status quo pokušavaju služiti. U odbranu klasnih pozicija nude se lijekovi protiv bolova i protiv najgorih posljedica sadašnjeg neravnopravnog sistema svjetskih odnosa, a odbacuju se zahtjevi za promjenu u samoj njihovoj strukturi.

Stara dilema se danas ne krije iza starih izraza, nego se novim izrazima pokriva stara sadržina. Dobro je da se, uz pomoć ovog rada, sjetimo da, nasuprot stavovima starog Maltusa, koji je propovijedao apstinenciju za siromašnu radničku klasu i bio isto tako protiv abortusa, kao i protiv svih vještačkih sredstava za prevenciju začeća, pojedini pokreti koji, iako polaze

od njegovih pogleda, danas nude čitav niz poznatih medicinskih sredstava za prevenciju začeca i rađanja, predstavljajući da je to osnovni vid i domet u borbi za ljudsko pravo. Istovremeno zanemaruju ili odbacuju kao nerealne zahtjeve za priznavanje prava na suverenost naroda i država i prava na razvoj u ravnopravnosti, kao uslova za ostvarivanje svih ljudskih prava, uključiv i pravo na slobodno odlučivanje o rađanju. U kontekstu odbacivanja novog međunarodnog ekonomskog poretka — kao izraza za pomenute nužne promjene, nude se parcijalne akcije za pokrivanje »osnovnih« potreba, dakle pobuđuje se paternalistička briga o masi siromašnih ljudi i planira smanjenje njihovih porodica nasuprot Maltusu, koji bi siromahe bez pomoći ostavljao njihovoj sudbini. Dakle, i pored velikih razlika između Maltusovog učenja u pojedinostima, respektovana je još i danas njegova nauka od svih koji žele zadržati svoje privilegije, jer je on prvi pozivao siromahe da svojom akcijom, odnosno apstinencijom, odustajanjem od seksualnog života, spašavaju sistem i svijet u kome žive. I danas se nešto slično preporučuje kao mogući spas za svijet, odnosno izlaz za mnoge zemlje u razvoju i za one koje takoreći umiru od gladi širom svijeta. Zbog toga je poznavanje izvora i klasne suštine pristupa problemima stanovništva i planiranju porodice veoma aktuelno i danas.

U našoj zemlji, kao što se iz ovog rada vidi, odavno se teoretski a posebno u praksi, nosimo sa problemima slobodnog odlučivanja o rađanju djece. Međutim, polazeći od marksističkih pogleda, ne bježimo ni od toga da pokušamo odrediti odnos između individualne slobode odlučivanja o rađanju i zajedničkih, društvenih interesa u pogledu razvoja stanovništva. Jugoslavija je svijet u malome, pa se prema tome, u razvijenom dijelu zemlje uz industrijalizaciju i sve veće zapošljavanje žena na rad van kuće, pojavljuje kao društveni problem težnja, odnosno činjenica, da su parovi, a posebno same žene, upotrebljavale sva moguća sredstva i davno počeli da regulišu vrijeme i broj rađanja. Međutim, u našoj zemlji ima isto tako mnogo dokaza da ta pojava nije vezana samo na industrijalizaciju, već i za izvjesne situacije na poljoprivrednim, seoskim područjima, gdje su teški životni uslovi, siromašna zemlja, a posebno gdje je zbog običaja ili zakona bilo u nasljeđivanju, bilo favorizovanja nedijeljenja zemlje. Pored drugih razloga, takav sistem nasljeđa posebno je uticao na običaj da se ima samo jedno dijete. Na našem području vijekovima je već bilo praktikovano »planiranje porodice«, ako smijemo te raznovrsne i često čudovišne metode nazivati planiranjem. Tako se kod nas u novije vrijeme i uz neposrednu akciju radničkog pokreta, čitav pokret razvija direktno u smislu humanizacije planiranja porodice, zamjenom starih nehumanih načina, koji su bili štetni i opasni po ženu i koji su imali za posljedicu visoku stopu smrtnosti djece, savremenim metodama regulisanja ljudske reprodukcije, dok istovremeno razvijamo svestranu brigu za majku i dijete.

Dok je radnički pokret, odnosno Komunistička partija prije rata obuhvatila u svoje zahtjeve i zahtjev za slobodan abortus, poslije oslobođenja i socijalističke revolucije, nova narodna vlast nije žurila da ozakoni takvu slobodu. Kroz ovaj rad interesantno je pratiti kako se išlo postepeno u širenju pristupa abortusu — uzlaznom linijom — od prvih godina poslije rata, ali bez recidiva u zabranama, sve do danas, kada se utvrdilo ustavno pravo o slobodnom odlučivanju o rađanju djece, koje obuhvata raznovrsna sredstva i metode za to. Taj normativni put, koji je dobro prikazan u ovom radu, možda je nedovoljno reljefno povezan sa razvojem onih osnovnih pretpo-

stavki koje su bile neposredno prisutne u vezi sa ovim odlučivanjem. Narodna vlast nije mogla odmah poslije rata da pretvara teoretske stavove i programske ciljeve u neposrednu zakonsku normu, kada nije imala osnovnih objektivnih uslova da ih ostvari. Samo deklarisanje, bez uslova za realizaciju, bilo bi promašaj i korak nazad. U tom pogledu bili su nam u prvim poslijeratnim godinama upozorenja negativna iskustva Sovjetskog Saveza, gdje je poslije ere masovnog obavljanja »slobodnog« abortusa u tehnici onog doba, bez razvoja kontracepcije, dovelo do loših posljedica po zdravlje žena, tako da je slijedila zabrana i veoma restriktivno »dozvoljavanje« abortusa u zdravstvenim ustanovama. I kod nas bi proglašavanje slobode u prvo vrijeme, u stvari, zbog veoma oskudne zdravstvene mreže, malog broja ljekara i stare tehnike vršenja prekida trudnoće, oskudnog zdravstvenog prosvjeđivanja, rezultirala u neodgovoran i potcjenjivački odnos prema čitavoj problematici — od čega bi najviše stradale žene. Zbog toga se u normiranju ovog »prava« pošlo postepenim putem, koji možemo ovdje slijediti u opštim crtama: najprije propisi, kao prisilne norme razvoja novih društvenih normi, koji pored zdravstva obuhvataju zadatke više društvenih područja, do usmjeravanja kompleksne društvene akcije. Tako je najprije abortus bio normiran samo u krivičnom zakoniku i to saveznom, kasnije se već opredjeljuje postupak za dozvolu prekida trudnoće u opštem saveznom zakonu da bi se poslije toga na saveznom nivou u rezoluciju ugradio opšte društveni stav o planiranju porodice kao ljudskom pravu i ukazalo na kompleksnost problematike i dužnost raznovrsnih društvenih faktora da stvaraju uslove u kojima će biti moguće ostvarivati planiranje porodice. Konačno, Ustav SFRJ od 1974. godine slobodu odlučivanja o rađanju djece opredjeljuje kao osnovno ljudsko pravo, ali i odgovornost građana i radnog čovjeka kao člana socijalističke samoupravne zajednice, posebno odgovornost u odnosu na dijete.

Dok je veći dio problematike slobodnog odlučivanja o rađanju, odnosno planiranja porodice (kao šireg pojma) ugrađen u planove, samoupravne sporazume i dogovore, osnovne norme o bitnim situacijama, posebno u pogledu obaveze trećih lica, odnosno društvenih institucija, obuhvataju danas republički i pokrajinski zakoni, čitav taj zakonodavni proces, bio je propra-ćen intenzivnim političkim i društvenim angažovanjem građana i stručnjaka u izgradnji stavova i njihovom sprovođenju. Značajni uspjesi u vezi sa ovim nisu bili samo na upoznavanju građana sa savremenim zdravstvenim metodama, za kontrolisanje reprodukcije, već široka društvena akcija u kojoj su građani — samoupravljači, gradeći svoje bračne i porodične odnose na novim osnovama, podružljivali određene porodične i domaćinske funkcije, okružili dijete brigom za obrazovanje, vaspitanje i njegovanje, brigom za stanove za mlade roditelje, brigom za školovanje i zapošljavanje, za zaštitu materinstva, radne žene i tako dalje. Prema tome, planiranje porodice ugrađuje se u način života građana u samoupravnoj socijalističkoj Jugoslaviji, ugrađuje se postepeno u svijest pojedinaca i čitave zajednice, dobija svoje mjesto u svim djelatnostima namijenjenih čovjeku.

Zadržavajući se na užem pojmu od pojma porodice, na području rađanja djece, autor se koncentriše na probleme ljudskih sloboda i na okvire u kojima se i slobodno rađanje djeteta jedino može kao takvo i zamisliti. A pošto je sva naša društvena stvarnost povezana sa osnovom svih ljudskih sloboda kod nas, što znači sa pravom na samoupravljanje u uslovima društvenog vlasništva, svakako je i ovo posebno pravo ostvareno u istoj srazmjeri sa tim

osnovnim pravom i samim tim još na početku svoje realizacije. Pošto smo svjedoci teške borbe za ostvarivanje osnovnog samoupravnog prava, borbe za ovladavanje dohotkom od strane radnog čovjeka, a u tom okviru, kao što su nedavne analize pokazale u vezi sa ostvarivanjem zapošljavanja, društvenog upravljanja i si., koja još znatno zaostaju za intencijama zapisanim u Ustavu SFRJ i ustavima republika i pokrajina i u Zakonu o udruženom radu, još je teže izmjeriti koliko daleko je onda ostvarivanje slobodnog odlučivanja o rađanju postala naša stvarnost za svaku ženu, za svakog muškarca.

Poseban problem je pitanje populacione politike u našoj zemlji. Pozivajući se na veoma intenzivan teoretski rad, koji je obavljen na inicijativu Saveznog savjeta za planiranje porodice u protekloj dekadi u našoj zemlji, mi danas više ne oskudijevamo u tolikoj mjeri sa monografijama i pojedinim istraživanjima na tome području. Otkrilo se već mnoštvo raznih aspekata i uticaja na reproduktivno ponašanje pojedinaca. Isto tako je uticala potreba društvene zajednice u cjelini, a posebno na nivou republika i opština, da svi samoupravni subjekti sa više pažnje prate mnoštvo poznatih faktora koji utiču na kretanje stanovništva.

U tom okviru je bilo značajno da se uspjelo — barem uglavnom, ukazati na neodrživost direktnog povezivanja akcije za planiranje roditeljstva sa populacionom politikom. Međutim, još uvijek se čini aktuelnim nastojanje da se svakom čovjeku omogući pristup svim informacijama, sredstvima i službama za odlučivanje o začeću, odnosno rađanje ne ometa, zbog strahovanja da će se time postići neželjeno reproduktivno ponašanje. Odluke o (ne)rađa-nju izvire iz mnogo dubljih uzroka — pa je toliko važnije da se omogući pristup ka humanim metodama za to, kad već pojedinca, žene i muškarce životni uslovi tjeraju na to da se odreknu svojih želja za djetetom, odnosno kada traže medicinsku pomoć da te želje ostvare.

U definisanju planiranja porodice kao slobodnog, odgovornog i društveno aktivnog roditeljstva, priznajemo mogućnost da građani kao samoupravljači odlučuju solidarno među sobom i o takvim mjerama društvene eko-nomske-socijalne politike koja će stimulisati ili destimulisati želju roditelja za većim ili manjim brojem djece. Međutim, ni u kom slučaju ne bi se smjelo dopustiti da se ustavno pravo tumači tako da bi se zajednički određeni demografski ciljevi mogli postizati ustezanjem pružanja informacije, sredstava i stručne intervencije na zahtjev svakog građana, bez obzira na pol, starost i status.

I ovoga puta valja potvrditi činjenicu da smo raznim sredstvima informacija upozorili da društvo, u stvari, sve više smatra najvažnijim odlučivanje o začeću, odnosno o rađanju djeteta, što znači rađanje djeteta roditeljima, ali i društvu njegovog člana. Zbog toga se i u zakonodavstvu i u sudskoj praksi sve više okrećemo interesu djeteta, a smanjuje se društveni interes za odnose u braku, što se već vidi iz novog bračnog i porodičnog zakonodavstva. U pogledu slobodnog odlučivanja o rađanju, to znači omogućiti posebnu pažnju u vezi sa dva momenta koja su bitna u pogledu ostvarivanja istinske slobode: jedno je omogućiti odlučivanje prije začeća, a drugo omogućiti — i to pravovremeno — odlučivanje prije rađanja. Konačno, planiranje porodice obuhvata i odlučivanje o adopciji djeteta, kao i prethodnu odluku roditelja, odnosno majke da već rođeno dijete ostavi.

Bilo bi previše od takvog rada, kakav je obiman rad Nevenke Petrić tražiti da još šire prikaže sve one dileme i polemike, koje su se vodile u

toku poslijeratnih decenija, dok se stiglo do današnjeg ustavnog prava — sa kojim tek počinje da se ono ostvaruje, a moglo bi se reći da još ni do danas nije opšte prihvaćeno u zakonskim i drugim normama, kao ni praksi. Još uvijek ima mišljenja o potrebi zabrane abortusa, odnosno traži se ponovno pretresanje nekih normi o pružanju usluga za planiranje porodice mladim ljudima, naročito mladim djevojkama prije braka, i slično. Na čitavom području, koje kratko opredjeljujemo kao problem biološke reprodukcije, nama predstoji još jači napor za ugrađivanje troškova biološke reprodukcije, kao sastavnog dijela društvene reprodukcije, na svim punktovima stvaranja i raspodjele dohotka. Sve oštrije se postavlja pitanje kako da se rađanje i podizanje djeteta, koje je većim dijelom još uvijek, prije svega, tretirano kao odgovornost majke, odnosno roditelja, više iskaže kao zajednički interes i roditelja i društvene zajednice. Iako se dosta postiglo nekim normativnim rješenjima, tako npr. Zakonom o udruženom radu više se ne tretira porođaj kao bolest i si., ipak, u praksi, trudnoća, položaj i briga o djetetu suviše se ostavlja van dometa samoupravnog odlučivanja, a tu smo došli na našu polaznu tezu o kojoj je već bilo riječi, naime, da je ostvarivanje prava čovjeka da slobodno odlučuje o rađanju djece, uslovljeno i povezano sa stepenom ostvarivanja stvarnog samoupravljanja i ovladavanja dohotkom od strane radnika i radničke klase.

Knjiga koja je pred nama, prema tome, otvara potrebu i dalji interes za još većim osvjetljavanjem pojedinih aspekata i etapa u dosadašnjoj borbi da bi se postiglo više u praksi, koja će biti konačni sudija o teorijskim polemikama i dostignućima socijalističkog samoupravnog društva i na ovom području.

Moramo samo pohvaliti autora koji je ukazao kakve su sve dimenzije ovog ljudskog prava i na šta sve moramo obraćati pažnju kada se borimo za njihovo puno ostvarenje da bi proklamacije postale životna praksa.

Ljubljana, septembar 1980.

VIDA TOMŠIĆ

nastoji da ima u vidu i dalji razvoj na području planiranja porodice. To je preimućstvo u radu dr Nevenke Petrić, mada ona ostaje principijelna u pogledu najvažnijih političkih rešenja, zasnovanih na pravu o slobodnom rađanju, odgovornom roditeljstvu, na ravnopravnosti žene, na klasnoj sadržini planiranja porodice, na humanim odnosima među polovima i na obavezi društva i njegovih službi da se pomenuti principi mogu ostvariti.

U svetu, ali i kod nas, često se ističe da pravo čoveka na slobodno rađanje (kao individualno pravo), može da dođe u konflikt, odnosno u raskorak sa interesima društva u pogledu reprodukcije stanovništva. Prema mišljenju dr Nevenke Petrić, sa ostvarivanjem samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa dolaziće u sve većoj meri do toga da odluke ljudi u pogledu poroda budu usaglašene i na agregatnom nivou (na nivou stanovništva) sa onim što je u datim uslovima društveno-ekonomskog razvoja i demografskog razvitka poželjno, pri čemu se u sve većoj meri ima u vidu i kvalitet života stanovništva, a ne samo, odnosno ne uopšte, kao cilj njegov kvantitet. Pomenuti i drugi stavovi u radu dr Nevenke Petrić ukazuju na moguća razrešenja istaknutog konflikta.

Planiranje porodice u našoj zemlji razvijalo se spontano. Usvojeni principi našli su svoj odraz i u Ustavu SFRJ (kao i u ustavima svih republika i pokrajina), u kome je ustanovljeno pravo čoveka na slobodno odlučivanje o rađanju dece, sa jednim mogućim ograničenjem ukoliko postoje zdravstveni razlozi. Rezolucija Savezne skupštine o planiranju porodice govori o stvaranju uslova za ostvarivanje pomenutog prava, kao i o drugim pitanjima. Autor knjige »Čovjekove slobode, rađanje, samoupravljanje« dr Nevenka Petrić, detaljno raspravlja o svemu što je prethodilo usvajanju posebnog člana o slobodnom roditeljstvu u Ustavu SFRJ, Rezoluciji Savezne skupštine, kao i o mnogim drugim pitanjima koja se tiču društveno-političkih aspekata planiranja porodice kod nas. Istaknuti su i mnogi problemi (široko korišćenje anti-ficijelnih abortusa, neefikasna kontracepcija, nedovoljna integrisanost sadržaja o humanizaciji odnosa među polovima u nastavne programe na svim nivoima školovanja mladih, kao i starijih itd.). Zatim, veoma značajan deo teksta u knjizi posvećen je razvoju planiranja porodice u svetu, razvoju stavova o planiranju porodice u Ujedinjenim nacijama.

Bogat sadržaj knjige, objektivna rasprava o razvoju i o sadašnjem stanju planiranja porodice kod nas i u svetu, ubeđeni smo, utičaće da će se za knjigu dr Nevenke Petrić »čovjekove slobode, rađanje, samoupravljanje« zainteresovati ne samo društveno-politički radnici, već i pedagozi, sociolozi, lekari, demografi i drugi. Smatramo, da bi takvu naučnu analizu problematike planiranja porodice trebalo uraditi, da ne raspoložemo knjigom koju je napisala dr Nevenka Petrić.

Studija dr Nevenke Petrić je odbranjena i kao doktorska disertacija na Fakultetu političkih nauka »Veljko Vlahović« Univerziteta u Sarajevu.

dr Dušan Breznik

ZNAČAJ, PREDMET, CILJ I OKVIR PROUČAVANJA ČOVJEKOVIH SLOBODA I SAMOUPRAVLJANJA U VEZI SA RAĐANJEM DJECE, SA NAPOMENAMA AUTORA

Knjiga »Čovjekove slobode, rađanje, samoupravljanje« je dorađena doktorska disertacija na temu »Planiranje porodice i njeni društveno-politički aspekti«. Kako je naziv disertacije samo uslovno upotrijebljen, suština ovog rada su čovjekove slobode i neslobode u oblasti rađanja djece.

Proučavanje društveno-političkih aspekata planiranja porodice ima trostruki značaj:

- teorijski,
- historijsko-retrospektivni i
- praktični.

Teorijski značaj istraživanja planiranja porodice i njenih društveno-političkih aspekata je u tome što je planiranje porodice integralni dio emancipacije čovjeka — i muškarca i žene i društva, uzeto u cjelini, kao procesa svjetskih razmjera koji je duboko vezan za razvoj svijesti na individualnom nivou, kao i društvene svijesti. Planiranje porodice ima i svoju duboku klasnu sadržinu. Siromašne slojeve stanovništva, kako u prošlosti, tako i danas, pratilo je i prati »prekobrojno rađanje djece, zbog čega su se politika vladajuće klase u oblasti rađanja djece, kao i religiozni uticaji svih religija u istom domenu, putem raznih instrumenata, posebno onih političke vlasti, reflektovali i na veličinu porodice, a u zavisnosti od prilika i potreba u datom periodu.

Pretpostavka daljeg razvoja samoupravnog socijalizma u našoj zemlji je razvijanje takvih socijalističkih društvenih odnosa u kojima će ličnosti sve više postajati nosioci daljeg razvijanja humanih međusobnih odnosa. Razvoj slobodnog udruživanja ljudi, kao slobodnih, ravnopravnih bogatih ličnosti, u svojoj biti znači razvoj samoupravnih socijalističkih odnosa i raspodjelu dohotka prema radu. Posmatrano u tom kontekstu, pravo čovjeka da slobodno odlučuje o rađanju djece, kao ustavna odredba u SFRJ, dio je socijalističkih društvenih odnosa. Ono izražava stepen razvijenosti naših društvenih odnosa, rezultat je borbe radnih ljudi za pobjedu progresivnih stremljenja, a proizašlo je iz osnovnog prava čovjeka na samoupravljanje, iz njegovog ovladavanja uslovima, sredstvima i rezultatima rada. Planiranje porodice u nas, realizujući se i kroz slobodno odlučivanje o rađanju djece na osnovu ustavnog prava, predstavlja veoma značajno opredjeljenje našeg društva koje omogućava čovjeku da, u težnji za svojim potpunim oslobođenjem u podruštvljenim, neutuđenim, samoupravnim odnosima, savladava i stihijnost u djelovanju bioloških zakona. Tako proces političke i društvene emancipacije prerasta u proces ljudske emancipacije, pošto i odnosi među ljudima postaju »... najprirodniji odnos čovjeka prema čovjeku«¹⁾.

¹⁾ Marks-Engels, Rani radovi, Kultura, Zagreb, 1953, str. 227.

U svim klasnim društvima u odnosu prema ženi ►►... kao plijenu i služavci zajedničkog uživanja ...²⁾, izražena je velika degradacija u kojoj je čovjek postojao za samog sebe, pošto tajna tog odnosa ima svoj nesumnjiv, potpuno otkriven izraz »... u odnosu muškarca prema ženi i u načinu, kako se shvaća neposredni, prirodni generički odnos. Neposredan, prirodan, nužan odnos čovjeka jest odnos muškarca prema ženi. U tom prirodnom generičkom odnosu, odnos čovjeka prema prirodi neposredno je njegov odnos prema čovjeku, kao što je odnos prema čovjeku neposredno njegov odnos prema prirodi, njegovo vlastito prirodno određenje ... Iz tog odnosa može se, dakle, prosuđivati cjelokupan stupanj čovjekova obrazovanja. Iz karaktera toga odnosa slijedi koliko je čovjek postao i koliko je sebe shvatio kao generičko biće kao čovjeka;«³⁾ Marksova analiza pokazuje da je odnos žena-muškarac prirodan odnos, i potvrđuje koliko je »... prirodno čovjekovo odnošenje ljudsko, ili koliko je ljudsko biće njemu postalo prirodnim bićem, koliko je njegova ljudska priroda postala njemu prirodnom. U tom se odnosu također pokazuje, koliko je čovjekova potreba postala ljudskom potrebom, koliko mu je, dakle drugi čovjek kao čovjek postao potrebom, koliko je on u svom najindividualnijem postojanju istovremeno i dio zajednice.«⁴⁾ Marks kaže da u komunizmu kao pozitivnom ukidanju privatnog vlasništva kao čovjekovog samootuđenja, kao preduslova za »... stvarno prisvajanje čovjekove suštine od čovjeka i za čovjeka jest stoga, potpun, svjestan i unutar cjelokupnog bogatstva dosadašnjeg razvitka nastali povratak čovjeka sebi, povratak čovjeka kao društvenog, tj. čovječijeg čovjeka.«⁵⁾

Videći tako »... istinsko rješenje sukoba između čovjeka i prirode, između čovjeka i čovjeka, istinsko rješenje borbe između egzistencije i suštine, između opredmećivanja i samopotvrdivanja, između slobode i nužnosti, između individuumu i roda«⁶⁾ Marks gleda dovršeno društvo kao suštinsko jedinstvo čovjeka s prirodom, »... istinsko uskrnuće prirode, ostvareni naturalizam čovjeka i ostvareni humanizam prirode«⁷⁾ Jer, kolike god je čovjek poseban individuum »... a njegova posebnost ga upravo čini individuumom i stvarnim individualnim bićem zajednice — on je isto toliko totalitet, idealan totalitet, subjektivno postojanje zamišljenog i doživljenog društva za sebe, kao što u stvarnosti postoji, kako kao percepcija i stvarni duh društvenog postojanja, tako i kao totalitet čovječijeg ispoljavanja života«⁸⁾ Dakle, samo marksističkim pristupom odnosu između muškarca i žene, odnosno čovjeka i prirode, moguće je sagledati društvenu stranu procesa oslobađanja čovjeka posmatrano kroz istoriju, kao i danas.

U procesu sve bržeg društvenog preobražaja našeg društva, s obzirom da se on odvija na bazi samoupravnih prava radnih ljudi, bez obzira na pol — društvene mjere, uključiv i normativni aspekt u vezi sa društve-

²⁾ Ibid., str. 226.

³⁾ Ibid., str. 227.

⁴⁾ Ibid., str. 227.

⁵⁾ Ibid., str. 228.

⁶⁾ Ibid., str. 228.

⁷⁾ Ibid., str. 229.

⁸⁾ Ibid., str. 230.

nim položajem žene, možda nisu uvijek adekvatno održavale naša društvena htijenja. Poznato je da je marksistička nauka jasno ukazala da se u organizovanju porodice u društvu, u kome je izvršena eksproprijacija eksproprijatora, položaj žene bitno mijenja, zato što odnos polova postaje »... čistim privatnim odnosom, koji se tiče samo zainteresovanih osoba i u koji se društvo ne treba miješati...⁹⁾ pošto su ukinute obje osnove ranijeg (buržoaskog) braka, koje su počivale upravo na zavisnosti žene od muškarca i djece od roditelja, koje su, dakle, bile zasnovane na privatnom vlasništvu.

Politički, ideološki i teorijski osnovi starih kultura, kao i na njima zasnovana praksa, imaju tako duboke tragove u savremenom životu, i u svjetskim razmjerama, i u nas.

Istorijsko-retrospektivni značaj proučavanja planiranja porodice i njenih političkih aspekata, predstavlja analitičku obradu problema, po-smatrano kroz sisteme društvenog razvoja. Istraživanjem postojeće pisane građe, dokumenata i ukazivanjem na literaturu — fundamentalna djela, dat je istorijsko-retrospektivni osvrt na razvoj planiranja porodice u svijetu i kod nas. Da bi se što reljef ni je ukazalo na društveno-političke aspekte planiranja porodice, korišćena su i neka empirijska istraživanja.

Nastankom klasnog društva i privatne svojine, i putem pronatali-stičkog ili antinatalističkog pristupa u svim društvenim sistemima, politička vlast je ostvarivala gospodarenje nad ljudima, pri čemu su upotrebljavane i veoma drastične i nečovječne metode. U zavisnosti od potreba praktične politike, stvarane su populacione doktrine. Tako je odlučivanje o veličini porodice na individualnom nivou bilo instrument državne politike, što govori da se politika i u ovome domenu, oslanjajući se na zaostalost, konzervativizam, religiozne uticaje i si., snažno ostvarivala kao sredstvo porobljavanja ljudi.

Praktični značaj proučavanja društveno-političkih aspekata planiranja porodice je u tome što se ovim istraživanjem pokušalo doprinijeti rasvjetljavanju planiranja porodice kao značajnog, prije svega, društveno--političkog pitanja i u svijetu i kod nas, nasuprot veoma rasprostranjenom shvatanju, naročito u političkim krugovima, da je planiranje porodice identično sa kontracepcijom i abortusom, kao načinom za smanjivanje priraštaja stanovništva, pri čemu se, po pravilu, žena tretira kao objekat populacione politike, ali s obzirom na primjenu savremenih metoda, sve više i muškarac. Ovo istraživanje zasnovano je na činjenici da opšta društveno-ekonomska kretanja utiču da se u regulisanje rađanja unosi sve više humanosti, odnosno da se u okviru samog društveno-ekonomskog razvoja stvaraju uslovi da čovjek sve manje bude objekat državne populacione politike, a sve više subjekat u donošenju odluka o svome porodu.

Mnoge zemlje danas nastoje da usaglase kretanje stope rasta stanovništva sa kretanjem društvenog bogatstva i društvenog proizvoda, s tim da sve veći društveni proizvod po stanovniku obezbijedi porast standarda života. Pri tome, sprovođenje određene populacione politike može doprinijeti da se pomenuto usaglašavanje postigne u što većoj mjeri. Kako je istaknuto u Svjetskom planu akcije na području stanovništva, prihvaćenom od strane predstavnika 136 zemalja u Bukureštu, na Svjetskoj

⁹⁾ Ibid., str. 361.

populacionoj konferenciji OUN, zemlje su suverene u izboru populacione politike, tako da populaciona politika treba da bude ugrađena u opšte planove društvenog i ekonomskog razvoja svake zemlje. Sto se, pak, tiče planiranja porodice, ono nije instrument populacione politike, već znači osnov da se ostvari pravo čovjeka da slobodno odlučuje o rađanju djece i razmacima između porođaja. Pomenuto pravo je proklamovano od strane OUN i usvojeno je od velikog broja zemalja, ali njegovo ostvarivanje zavisi od društveno-ekonomske razvijenosti, od zakonodavstva, ostvarenosti političke, društvene i ljudske emancipacije u datoj sredini. Populaciona politika ne može biti tako vođena da koči ostvarivanje pomenutog ljudskog prava. To je stanovište OUN. Međutim, to još nije sprovedeno u život u nizu zemalja, dok je u našoj zemlji riješeno kao ustavno pravo čovjeka.

Predmet razmatranja društveno-političkih aspekata planiranja porodice polazi od analize konkretnih političkih i doktrinarnih stavova u vezi sa populacijom, pošto su se u njima gotovo uvijek, na posredan ili na neposredan način, odražavali interesi i ideologija vladajućih klasa prema porodici i njenoj veličini, s obzirom da se u njoj odvija reprodukcija stanovništva. Društveno-politički aspekti planiranja porodice nisu obrađivani u nauci. Zbog toga u ovaj rad nisu uključena samo razmatranja i nastanak planiranja porodice u sa vremenom smislu, već se nastojalo sagledati kako su populaciona pitanja tretirana u prošlosti, bez obzira da li samo u svjetlu doktrine ili već u teorijskim pristupima. Naime, tek na ovaj način se može shvatiti i razvoj planiranja porodice u savremenom smislu.

Proučavanje u okviru teme »Planiranje porodice i njeni društveno-politički aspekti«, bavi se idejama, normama i institucijama u vezi sa društveno-političkim aspektom rađanja novoga čovjeka, posmatrano u daljoj prošlosti razvoja čovjekove istorije, a polazeći od opšteg ka posebnom i pojedinačnom.

U prvom dijelu ovog rada proučavan je: teorijski pristup slobodi, odnosno neslobodi čovjeka u oblasti rađanja djece i klasične doktrine o populacionim pitanjima; religija i populacija sa posebnim osvrtom na pred-marksističko i marksističko gledanje na uticaj religije u domenu porodice; prvi moderni pogledi na populaciona pitanja; nenaučna populaciona teorija T. R. Maltusa; socijalistički i marksistički pisci o stanovništvu i sa-vremeni jugoslovenski teoretičari o populacionim pitanjima, planiranju porodice i pravu čovjeka da slobodno odlučuje o rađanju djece.

Drugi dio ovog rada je marksistički pristup stvaranju preduslova za nastajanje planiranja porodice, shvaćenog u savremenom smislu; odnos između maltuzijanske teorije i Maltuzijanske lige s jedne strane i planiranja porodice s druge; nastanak i razvoj kontrole rađanja i drugih sličnih pokreta i njihov doprinos nastanku pokreta planiranja porodice; osnivanje pokreta planiranja porodice, posebno Međunarodne federacije za planiranje roditeljstva; unošenje pojedinih aspekata planiranja porodice u rad OUN i njenih specijalizovanih agencija, kao i futurološki pogled na dalji populacioni porast u zemljama u razvoju.

Treći dio ovog rada razmatra odnos između borbe naprednih snaga u Jugoslaviji za »oslobođenje ženskinja« i, s tim u vezi, pojava prvih ideja o slobodnom roditeljstvu, kao integralnom dijelu ljudske emancipacije, posebno u periodu prije drugog svjetskog rata; zakonodavno regulisanje

odlučivanja o rađanju djece u Jugoslaviji poslije drugog svjetskog rata; neke elemente u vezi sa religioznim uticajem u oblasti porodice, posebno sa planiranjem porodice, osnivanjem, ulogom i radom društvenog tijela za planiranje porodice u SFRJ.

U četvrtom dijelu ovog istraživanja, data su zaključna razmatranja sa obrazloženjem.

Cilj ovog proučavanja je utvrđivanje položaja planiranja porodice, posebno njegovog statusa u OUN, njenim zvaničnim dokumentima, dokumentima SFRJ i dokumentima drugih društveno-političkih faktora u našoj zemlji. Ovaj cilj nedvosmisleno ukazuje i na značaj društveno-političkih aspekata planiranja porodice, kako u svijetu, u vezi sa novim međunarodnim ekonomskim poretkom i nastojanjem snaga reakcije da se zemljama u razvoju umjesto istinske pomoći za njihov razvoj i planiranje porodice, da, popularno rečeno »pilula« kao zamjena za ekonomsku pomoć, tako i u SFRJ, u kojoj radni ljudi putem samoupravne pozicije u udruženom radu imaju jedinstvenu šansu da se pored političke emancipacije sve više približavaju svojoj instinskoj ljudskoj emancipaciji.

Okvir ovog rada nije ni vremenski ni geografski bliže omeđen, jer i društveno-politički aspekti planiranja porodice zadiru u daleku prošlost i integralni su dio bliže i dalje budućnosti čovjeka. S obzirom na značaj politike, religije, kulture i običaja za ovo proučavanje, ove kategorije ugrađene su kao veoma relevantne za ovu studiju, kao njen integralni dio, kako u međunarodnim, tako i u jugoslovenskim razmjerama.

Upravo zato što je u ovom radu istraživano prvo opšte, a zatim posebno i pojedinačno, dat je, sa stanovišta društveno-političkog aspekta, jedan uži presjek nastajanja ograničavanja, odnosno stimulisanja populacionog porasta, posmatrano kroz istoriju i počev od dalje prošlosti čovjekovog razvoja. Pretežan dio istraživanja lociran je u dvadeseti vijek, na savremena zbivanja u vezi sa nastajanjem planiranja porodice kao orga-nizovanog međunarodnog pokreta i karakterističnih pojava koje ga prate na internacionalnom, nacionalnom i individualnom nivou.

Zbog istorijskih, religioznih, tradicionalnih, a prije svega političkih razloga, okvir ovoga proučavanja nije ograničen ni na urbano ni na ruralno područje, već na život ljudi u zajednici u kojoj je država, preko svoje politike u oblasti rađanja, bila «■... posrednik između čovjeka i njegove slobode.. .»¹⁰⁾ U okviru ovog rada dokazano je da se tek u samoupravnom socijalizmu u SFR Jugoslaviji, za razliku od ranijih klasnih društava, sve više, putem društvene politike, stvaraju uslovi da čovjek u svojoj samoupravnoj poziciji, u svome interesu i u interesu društva, ostvaruje željenu veličinu porodice.

Planiranje porodice i njeni društveno-politički aspekti, posmatrani su kao dio cjeline koju čini ukupnost odnosa u međunarodnoj zajednici, pa, samim tim, i kao fenomen na koji utiču brojne pojave i procesi u međunarodnim razmjerama.

Pored toga, i genetički način definisanja planiranja porodice često je bio predmet rasprava u OUN i drugdje, pošto je ono relativno nova pojava u međunarodnim razmjerama. Iz svega proizlazi da je planiranje

¹⁰⁾ K. Marks — F. Engels, Rani radovi, Naprijed, 1961, Zagreb, str. 52.

zanost procesa zapošljavanja žena i planiranja roditeljstva je značajan faktor emancipacije i žene i muškarca, odnosno mijenjanja društvene svijesti o stvarnoj ulozi žene u društveno-ekonomskom životu naše zemlje.

9) Oslobođenje čovjeka i rada u našem samoupravnom društvu, čiji je integralni dio i ostvarivanje prava čovjeka da slobodno odlučuje o rađanju djece, ima poseban značaj za emancipaciju žene. Proces, u kome se u suštini mijenja karakter i priroda položaja žene u društvu i porodici, veoma je dug i spor. Kao stvaralac dohotka u procesu izgradnje samoupravnog socijalističkog društva, kao samoupravljač u svim oblastima društvenog života, žena vrši i funkciju materinstva, jednu od najvitalnijih društvenih vrijednosti. I pored neprevaziđenih teškoća u vršenju ove njene uloge, emancipacija žene u Jugoslaviji sve više postaje cilj, zadatak i stvarnost našeg samoupravnog socijalizma, pošto je to sastavni dio procesa ljudske emancipacije i sve više postaje preduslov daljeg progresivnog razvoja cijele naše zajednice. Jer, društvo se ne može osloboditi, a da se ne oslobodi svaki pojedinac.

10) Osnova ustavnih prava u našem društvu, iz koje proističu sva prava čovjeka — a to je češće u udruženom radu i upravljanju, posebno stav da vlastiti udio u udruženom radu radne ljude, nezavisno o polu, potvrđuje kao ravnopravne građane socijalističkog društva, stavlja ih u poziciju da svojim neposrednim učešćem u raspolaganju dohotka i učešćem u drugim društvenim procesima, u stvari, usklađuju svoje učešće u udruženom radu sa svojim roditeljstvom i podruštvljavanjem brige o djeci, kako svojoj, tako istovremeno i svoj djeci. Materinstvo, odnosno roditeljstvo, sve više se socijalizuje postajući element sveukupnog planskog društvenog razvoja društva, pa se tako obaveze i prava roditelja prenose u društvenu sferu.

11) U procesu deatizacije našeg društva, u centar društvenog interesa dolazi porodica, a ne brak. Porodica se ne konstituiše zaključivanjem braka, nego rađanjem ili usvajanjem djeteta kao i drugim trajnim oblicima životne brige o djetetu, a centralna ličnost u porodici je dijete. Razvoj cjelokupnog porodičnog zakonodavstva republika i pokrajina zasnovan je na jedinstvenom ideološko-političkom pristupu punoj ravnopravnosti u pravima i dužnostima između bračnih drugova, odnosno roditelja, u svim domenima života, uključiv i ostvarivanje prava čovjeka da slobodno odlučuje o rađanju djece.

12) Kako je biološka reprodukcija sastavni dio društvene reprodukcije, prirodno je da se radnom čovjeku u socijalističkom samoupravnom društvu stvore uslovi da ovlada svojom biološkom prirodom. Kao odlučujući činioci u socijalističkom društvu javljaju se oba roditelja, svi radni ljudi i građani. Tako je planiranje porodice u nas ne samo odgovorno, već i društveno-aktivno roditeljstvo.

U proučavanju planiranja porodice i njegovih društveno-političkih aspekata primijenjene su standardne naučne metode: Marksov metod apstraktnog teorijskog pristupa, analitička obrada problema izučavanjem postojeće pisane građe i dokumenata, sa ukazivanjem na literaturu (fundamentalna djela), i istorijsko-retrospektivni osvrt na razvoj planiranja porodice u svijetu i kod nas. Posebno su korišćeni rezultati empirijskih istraživanja, da bi se što reljefnije istakao problem.

Služeći se Marksovim metodom apstraktnog teorijskog pristupa, imalo se u vidu da je u ovom istraživanju nužan klasni pristup istorijskom razvoju stanovništva jer, »... stanovništvo je apstrakcija ako izostavim, na primjer, klase od kojih se sastoji«¹¹⁾ kaže Marks, posebno naglašavajući da su i klase prazna riječ ukoliko se izostave oni elementi na kojima počivaju i koji ih bliže određuju. Marks kritikuje ekonomiste sedamnaestog vijeka koji su »... uvijek počinjali od žive cjeline, stanovništva, nacije, države, više država itd., ali uvijek svršavaju time što putem analize iznađu neke određujuće apstraktne, opće odnose, kao pobjedu rada, novac, vrijednost itd.«¹²⁾, pa tek tada, pošto su pronađeni pojedinačni momenti, od konkretnog su se vraćali ekonomskim sistemima. Ova druga metoda kao naučno ispravna »... dovodi do reprodukcije konkretnog putem mišljenja«¹³⁾

Marks, takođe, kaže da se za svijest, mišljenje čovjekovo »... kretanje kategorija pojavljuje kao zbiljski čin proizvodnje, jer i najjednostavnija ekonomska kategorija, recimo razmjenska vrijednost, pretpostavlja stanovništvo, stanovništvo koje proizvodi u određenim odnosima; također i izvjesnu vrstu porodice ili općine ili države itd.«¹⁴⁾ Po ovoj Marksovoj teorijskoj metodi, kategorija stanovništvo, kao ekonomska kategorija, ap-strahovana je iz svakog društvenog sistema istorijskog razvoja čovječanstva sa onim određenjima koje mu konkretni sistem daje (robovlasnički, feudalni i dr.)¹⁵⁾

Odlučivanje o rađanju djece novijeg je datuma, posebno planiranje porodice, koje se javlja kao pokret koji karakteriše savremeni razvoj.¹⁶⁾ Međutim, planiranje porodice, iako u ovom slučaju upotrijebljeno kao termin uslovno, s obzirom na njegovu suštinu, pripada svim oblicima društvenog uređenja. Ali, istorijski posmatrano, mijenjali su se oblici uticaja na porodicu u vezi sa njenom veličinom i mijenjala se politika prema rađanju djece.

U ovom istraživačkom radu u punoj mjeri je respektovano Marksovo stanovište da je nedopustivo i pogrešno iznositi ekonomske kategorije onim redom po kome su se istorijski zbivale, pa je, zato, planiranje porodice posmatrano u odnosu koji ima prema određenim kategorijama (po-pulacione doktrine, religija, OUN itd.). Jer, Marks kaže: »-Bilo bi, dakle, nedopušteno i pogrešno iznositi ekonomske kategorije onim redom u kome su historijski bile određujuće. Naprotiv, njihov redosljed određen je odnosom koji one imaju jedna prema drugoj, u modernom građanskom društvu i koji je upravo obrnut od onoga što se pojavljuje kao njihov

¹¹⁾ Marks, Temelji slobode, Filozofska biblioteka, Naprijed, Zagreb, 1974, str. 26.

¹²⁾ Ibid., str. 26.

¹³⁾ Ibid., str. 27.

¹⁴⁾ Ibid., str. 27.

¹⁵⁾ Marks kaže: »Najopćije apstrakcije uopće i postaju samo pri najbogatijem konkretnom razvitku, u kome se jedno pojavljuje kao zajedničko mnogima, kao svima opće.« Ibid., str. 30.

¹⁶⁾ Za ovaj rad značajan je članak E. Kardelja, objavljen pod imenom Tone Brodar, pod naslovom »Paragraf 171«, napisan povodom velikog protestnog zбора, održanog u Radničkom domu u Ljubljani, na kome je protestovano protiv seksualnog ugnjetavanja, »Književnost«, Godišnjak 1, god. 1934.

prirodni odnos ili što odgovara redu historijskoga razvitka. Ne radi se o mjestu koje ekonomski odnosi historijski zauzimanju u uzastopnom sljedovanju različitih društvenih oblika. Još manje o njihovome redoslijedu 'u ideje' (Proudhon) (jednoj nejasnoj predstavi historijskog kretanja). Radi se o njihovoj strukturi u modernom građanskom društvu.«¹⁷⁾

Imajući u vidu ovaj Marksov stav, u ovom radu pošlo se od potrebe razlučivanja načina pisanja od redoslijeda historijskog zbivanja, da bi se što potpunije istakao problem planiranja porodice u strukturi savremenog društva u svijetu i kod nas.

Sažeta rekapitulacija procesa nastanka različitih pojava oblika planiranja porodice u novije vrijeme pokazuje da se ono nije javljalo istovremeno, već se kao pokret širilo iz najrazvijenijih evropskih zemalja (Švedska, V. Britanija, SR Njemačka). Ova napomena je značajna da bi se prevazišao teorijski nesporazum oko vremena nastanka planiranja porodice, shvaćenog u savremenom smislu.

U međunarodnoj zajednici, oblikovanoj na način koji više odgovara interesima razvijenih i velikih država, planiranje porodice je, ipak, više vezano za zemlje u razvoju jer je u njima stopa rađanja daleko najviša i ono je rezultat ukrštanja mnoštva problema političkog i ekonomskog karaktera. Tako planiranje porodice u ovim zemljama apsorbira u sebe mnoge razvojne probleme, pošto je i ono njihov integralni dio.

Planiranje porodice u ovom radu posmatrano je kao pokret, kako sadržinski, tako i pojavno. Sadržinski — kao humanitarno-socijalni pokret, koji u cilju dobrobiti čovjeka, i žene i muškarca, kao i još nerođenog djeteta, teži da se reprodukcija ljudi što više humanizuje i kao odnos i kao način, a pojavno, da se planiranje porodice sprovodi na osnovu prava čovjeka da slobodno odlučuje o rađanju djece i rastojanju između rađanja, u okviru politike svake zemlje i u saglasnosti sa stavovima UN u oblasti ljudskih prava, nasuprot intenciji međunarodnog krupnog kapitala i reakcionarnih snaga u svijetu, koje i preko planiranja porodice manipulišu na međunarodnoj sceni i individua i državama.

U ovom proučavanju nije se detaljnije ulazilo u razmatranje terminoloških pitanja vezanih za temu, a koja bi mogla biti interesantna, zato što ona nemaju prvorazredni značaj, pa se stoga u ovome radu pretežno koristio najopštiji termin »planiranje porodice«, ali i drugi, vremenski noviji, »ljudsko pravo na slobodno odlučivanje o rađanju djece«. Pretežno korištenje termina »planiranje porodice«, »odgovorno roditeljstvo« i drugi a ne, npr., »politika planiranja porodice«, iako bi za ovaj drugi termin bilo dosta opravdanja, motivisano je shvatanjem autora ovoga rada da planiranje porodice nije samo politika, pošto se ono manifestuje i u drugim vidovima, zbog čega je neopravdano sužavati ovaj pojam tako što bi bio isključivo vezan za termin »politika«.

¹⁷⁾ Marx, Temelji slobode, Naprijed, Zagreb, 1974, str. 34. 24

U izradi ovog rada nailazila sam na izvjesne teškoće teorijske i metodološke prirode, zato što ranije nije bilo šireg proučavanja u ovom području kod nas. Pored toga, nailazila sam na poteškoće u korišćenju literature, pošto se velikim dijelom zasniva na izdanjima van naše zemlje. Sve tekstove u ovoj knjizi, koji nisu do sada prevedeni u našoj zemlji, preveo je autor ovog rada.

Imala sam izvanrednu pomoć profesora dr Dušana Breznika, koji je bio mentor prilikom rada moje doktorske disertacije. Mnogo dugujem drugarici Vidi Tomšič, pažljivom čitaocu ovog rada, na svim sugestijama koje mi je dala. Takođe su mi mnogo pomogla zapažanja profesor dr Zlate Grebo i profesor dr Stojana Tomića. Najzad, mnogo dugujem mojoj porodici — drugu i sinu — na divnom razumijevanju i pruženoj podršci.

PRVI DIO

TEORIJSKO-ISTORIJSKI PRISTUP PLANIRANJU PORODICE

xi:

»Malthusova teorija bila je, u ostalom, sasvim nužna polazna tačka, koja nas je povela beskrajno dalje. Mi smo pomoću nje i uopšte pomoću ekonomije, počeli obraćati pažnju na proizvodnu snagu zemlje i čovječanstva, i poslije preovladivanja ovog ekonomskog očajanja, mi smo zauvijek sigurni od straha od prenaseljenosti. Iz nje crpimo značajne argumente u prilog socijalnog preobražaja, jer kad bi čak Malthus bezuslovno imao pravo, bilo bi neophodno odmah preduzeti taj preobražaj, jer samo on, samo prosvijećenost masa koja je blagodareći njemu moguća, omogućava i ono moralno ograničavanje instinkta razmnožavanja, koje sam Malthus smatra najlakšim i najuspješnijim sredstvom protiv prenaseljenosti.« (F. Engels, Marks i Engels, Rani radovi, Kultura, Zagreb, 1953. str. 110).

I TEORIJSKI PRISTUP SLOBODI, ODNOSNO NESLOBODI U OBLASTI RAĐANJA DJECE I KLASIČNE DOKTRINE O POPULACIONIM PITANJIMA

1. SLOBODE, ODNOSNO NESLOBODE ČOVJEKA U OBLASTI RAĐANJA DJECE

U proučavanju čovjekovih sloboda i nesloboda u oblasti rađanja djece, odnosno produkcije i reprodukcije ljudi, pošli smo od učenja marksizma o čovjekovoj slobodi. F. Engels za slobodu kaže da se »... sastoji u vlasti nad nama samima i nad vanjskom prirodom, zasnovanoj na saznanju prirodne nužnosti; uslijed toga je sloboda neminovno proizvod historijskog razvitka. Prvi ljudi koji su se izdvojili iz životinjskog carstva, bili su u svemu što je bitno neslobodni, kao i same životinje, ali svaki napredak u kulturi bio je korak naprijed slobodi.«¹⁾ Nas interesuje suština pojedinih sloboda, definisanih u različitim političkim kulturama od strane raznih oblasti ljudskog mišljenja, religioznog i nereligioznog.

U svojim radovima u vezi sa čovjekovom slobodom Marks i Engels su ukazali na značaj svojinskih odnosa u razvoju klasnog društva i u njemu i njenih odnosa. Niska pohlepa bila je pokretačka snaga civilizacije od njenog prvog dana do danas, njen jedini krajnji cilj bio je bogatstvo, i još jednom bogatstvo i po treći put bogatstvo, ne društva, nego te pojedine bedne individue«.²⁾ Tako se sklapanje braka, što je bilo podsticano pretežno ekonomskim činocima, na status žene u društvu manifestovalo kao njeno dovođenje u stanje neslobode, jer je muž bio vlasnik i imovine i porodice i žene. Jer, kao što je Engels rekao, žena je postala prvi rob, pošto je njeno »- .. prvo klasno ugnjetavanje od strane muškarca«.³⁾ U svom učenju o čovjekovoj otuđenosti od društva, drugog čovjeka, kao i samog sebe, klasici marksizma su ukazali da je proces otuđenja započeo u porodici zahvaljujući upravo pojavi privatne svojine.

Da bismo istražili suštinu slobode, kao i razne teorije o slobodi, neophodno je prije svega definisati sam pojam slobode, a u okviru toga i slobodu ljudi u oblasti rađanja djece. Za slobodu uopšte, rekli smo da se ona sastoji »•... u vlasti nad nama samima i nad vanjskom prirodom, zasnovanoj na saznanju prirodne nužnosti«, kao i da je ona proizvod isto-rijskog razvitka, dok ćemo o slobodi ljudi u oblasti rađanja djece tek

¹⁾ F. Engels, Anti-Diring, Naprijed, Zagreb, str. 11, (Moral i pravo, sloboda i nužnost).

²⁾ F. Engels, Poreklo porodice, privatne svojine i države, Kultura, Beograd, 1960, str. 207.

³⁾ Ibid., str. 73.

govoriti. Tako shvaćena sloboda za ovaj rad je značajna u tom smislu što se »... sloboda kao spoznata nužnost« sastoji u stvaranju uslova za ostvarivanje slobode, uključiv i uspostavljanje vlasti nad samim sobom.

Posmatrano kroz istoriju, problem ljudske slobode predstavljao je jedan od najosnovnijih, ali i najkontraverznijih pojmova u razvoju ljudske misli, kao i u praksi. U vezi sa pitanjem kako čovjek postaje slobodan i koji su uslovi ostvarivanja ljudske slobode⁴⁾ antropolozi su zastupali stanovište da su ljudi slobodni zato što su ljudi, zato što se čovjek rađa slobodan, pa je sloboda njegovo urođeno, »-prirodno« pravo (po shvatanju »prirodno-pravne« filozofije), dok su drugi slobodu vezivali za odnos između čovjeka i društva, za društvene uslove čovjekovog života. U okviru ovog drugog shvatanja je i marksističko shvatanje, prema kome »... ljudsku slobodu u najširem smislu te reci treba shvatiti kao čovekovu mogućnost da ostvaruje kako svoje materijalne i duhovne potrebe, tako i sve svoje ljudske kvalitete.«⁵⁾

Kad je riječ o ljudskoj slobodi, prvo se postavlja pitanje ispitivanja svih značajnih uslova i aspekata ostvarivanja čovjekove mogućnosti, kako bi mogao zadovoljiti svoje potrebe i ostvariti svoje kvalitete.

Prema shvatanju materijalističke dijalektike uslov čovjekovog stvarnog slobodnog djelovanja zavisi od toga koliko je on sam upoznao prirodne i društvene zakone, u stvari, koliko je spoznao nužnost i tendencije razvoja objektivne stvarnosti. S obzirom na dijalektički karakter realnog determinizma, čovjek je značajan faktor koji svjesno oblikuje svoju društvenu stvarnost, kao i svoj položaj u njoj. Tako postavljeni gnoseološki uslovi čovjekovoj slobodi ne stavljaju čovjeka u poziciju da bude samo pasivan instrument za izvršavanje volje vladajućih slojeva. Međutim, posmatrano kroz istoriju, vladajuća klasa je sprovodila svoju politiku u oblasti rješavanja prekobrojne ili malobrojne populacije najčešće tako što je svoje stavove u oblasti populacije zasnivala na sistemu moralnih normi, kojim je regulisano ponašanje ljudi u datom društvu. Usvojivši moralne norme datog društva, na kojim su bili zasnovani i populacioni stavovi vladajuće klase, pojedinac obično tako nije ni osjećao sprovođenje tih populacionih stavova kao prinudu, kao neslobodu.

U istorijski različitim društvenim uslovima, ljudi su ostvarivali i različit stepen slobode, što znači i različite stepene mogućnosti za ostvarivanje svojih potreba i svojih ljudskih kvaliteta. Kako je u savremenom društvu čovjek znatno slobodniji nego u ranijim društvenim sistemima (u feudalizmu, a još manje u robovlasničkom), tako se i u oblasti rađanja djece sve više osjećao opšti progres razvoja ljudske slobode.

Ali, diferenciranje stepena ljudske slobode ne javlja se samo ako slobodu posmatramo istorijski, već to diferenciranje dolazi i kao neposredna posljedica klasnih razlika između ljudi u datom društvu. Pripadnici vladajuće klase u svakom društvu uživali su i uživaju veće slobode od pripadnika potlačene klase. Tako su sve nehumane zakone i moralne norme, po kojima su prekobrojna djeca ubijana, prodavana, ostavljena u polju da umru i si., neuporedivo teže podnosili pripadnici potlačene klase, jer su se zakoni prije svega, na njih primjenjivali, dok su pripadnici vla-

⁴⁾ Politička enciklopedija, Savremena administracija, Beograd, 1975, str. 979.

⁵⁾ Ibid., str. 979.

dajuće klase, najvećim dijelom bili privilegovani i u tome da se na njih ovi drastični zakoni ne primjenjuju. Stoga je potlačena klasa u svoj politički program obično unosila i pitanja iz domena porodice i rađanja djece, pošto je teško podnosila nehumanost zakona iz te oblasti.⁶⁾

Za ostvarivanje čovjekovih sloboda veoma značajni su i pravni uslovi. Nezavisno od postojećeg sistema moralnih normi, respektovanje vladaj ućih pravnih normi je preduslov slobodnom ponašanju u datom društvenom sistemu. Ali, kada su pravne norme arhaične u odnosu na opšti društveno-ekonomski razvoj date zemlje, kao što su do nedavno bili zakoni o prekidu trudnoće u zapadno-evropskim zemljama, a u nekim se ni do sada nisu promijenili, onda veći dio stanovništva dolazi u sukob sa pravnim normama. Čovjekova nesloboda u oblasti vlastitog odlučivanja o svom porodu potresala je i sam politički sistem niza zemalja u savre-menom svijetu (Italija, Francuska, Španija, Portugalija i dr. u Evropi, a na drugim kontinentima Indija i dr.).

Dvije najhitnije odredbe za razumijevanje ljudske slobode su — prvo, dijalektički gledano društveni determinizam u sebe uključuje slobodnu ljudsku aktivnost, kao svoj značajni sastavni dio, i drugo, pri proučavanju čovjekove slobode nužno je sagledati neophodne uslove za njeno ostvarivanje, i to ne izolovano, jer tek u njihovoj ukupnosti oni mogu dati čovjeku punu slobodu.

Čovjekovim slobodama i pravima bavili su se još antički mislioci i filozofi, a i prve filozofske rasprave uopšte podudaraju se sa raspravom o slobodama i pravima čovjeka.⁷⁾

Nasuprot Didroovoj postavci da se osnovno čovjekovo pravo zasniva na privatnoj svojini, u toku XVII i XVIII vijeka javlja se i drugo shva-tanje o pravima i slobodama čovjeka, koje prevazilazi svojinski koncept. Dok je po prvom shvatanju čovjekova sposobnost dolazila do izražaja u njegovoj sposobnosti za sticanje, po ovom drugom shvatanju, prava i slobode čovjeka ispoljavaju se u čovjekovoj moći da maksimalno razvija svoje sposobnosti, kao i svoju ličnost. Ovo drugo shvatanje razradio je Marks, posebno svojom teorijom o otuđenju. On je naročito ukazao da je, za razliku od političke emancipacije, po kojoj se čovjek svodi na slobodnog i nezavisnog člana buržoaskog društva⁸⁾, s jedne strane i slobodnog građanina, pravnu ličnost s druge, značajna ljudska emancipacija. Marks je vizionarski gledao na ljudsku emancipaciju smatrajući da će se ona ostvarivati »... tek kad stvaran, individualan čovjek povrati u sebe apstraktnog građanina i kao individualan čovjek postane g e n e r i č k o biće u svom empirijskom životu, u svom individualnom radu, u svojim individu-

⁶⁾ Na primjer: i u našoj zemlji ravnopravnost između žene i muškarca bila je sadržana u svim programima od osnivanja KPJ, odnosno SKJ, a na Petoj konferenciji KPJ 1940. godine veoma oštro su pokrenuta pitanja abortusa, kontracepcije, vanbračne djece i si.

⁷⁾ »Prva klica jedne deklaracije o pravu čovjeka nalazi se u Velikoj povelji o slobodama iz 1215. godine koju su engleski baroni otrgli iz ruku engleskog kralja Jovana bez Zemlje. Tek je u XVII vijeku, na širem planu, i to u Engleskoj, objavljena borba za potpunije i više sistematsko formulisanje prava čovjeka«, Politička enciklopedija, Savremena administracija, 1975, str. 980.

⁸⁾ Marks-Engels, Rani radovi, Kultura, Zagreb, 1953, »K židovskom pitanju«, str. 41—73.

alnim odnosima, tek kada čovjek spozna i organizira svoje »forces pro-pres«⁹⁾ kao društvene snage i, stoga, više ne bude od sebe dijelio društvenu snagu u obliku političke snage, tek tada će čovjekova emancipacija biti dovršena.«¹⁰⁾

Po završetku prvog, a naročito drugog svjetskog rata, brojne države unijele su u svoje ustave odredbe o čovjekovim pravima i slobodama. Najznačajniji događaj u historiji ljudskih prava predstavlja donošenje Deklaracije prava radnog i eksploatisanog naroda, koju je donio Kongres sovjeta 1918. godine. Ovom deklaracijom prvi put u historiji ukinuta je svaka eksploatacija čovjeka po čovjeku.

U SFRJ slobode i prava čovjeka danas nisu kreacija Ustava ili države, već su dio socijalističkih društvenih odnosa, sastavni dio samoupravne pozicije radnih ljudi i građana. Tako ljudska prava i slobode nisu ni dopuštena ni restriktivna kategorija države. Ljudska prava i slobode su, istovremeno, i društvena i lična siera oslobođenja čovjeka i društva. Jedna od karakteristika Ustava SFRJ, kao i ustava republika i pokrajina, je u tome da se ne pravi razlika između prava koja pripadaju čovjeku kao individuumu i čovjeku kao političkom biću, odnosno kao građaninu. Tako je i pravo čovjeka da slobodno odlučuje o rađanju djece, kao jedno od osnovnih ljudskih prava u Ustavu SFRJ i ustavima republika i pokrajina, s obzirom na posebne odredbe, postalo integralni dio socijalističkih samoupravnih prava i sloboda.

Čovjek ne prestaje biti predmet interesovanja filozofije od samog njenog nastanka. Danas se smatra da se i sami korijeni o otuđenju čovjeka, koje su razradili Hegel i Marks, nalaze još u srednjovjekovnoj filozofiji sv. Augustina. Dok je ljudska priroda bila u centru interesovanja francuskih filozofa XVII i XVIII vijeka, sa Ludvigom Fojerbahom u XIX vijeku problem čovjeka ponovo dolazi u centar pažnje filozofije, pošto on ukazuje da je čovjek fundamentalni problem filozofije. Prihvatajući materijalistički pristup čovjeku, kako ga je shvatao Fojerbah, osnivač na-turalističke antropologije, Marks je došao do spoznaje da se ljudska priroda ne može do kraja objasniti naturalistički, pa njegov stav, »... ali čovjek nije samo prirodno biće, nego je ljudsko prirodno biće«, označava prevazilaženje Fojerbahovog naturalističkog antropologizma. Polazeći od toga, Marksova postavka se zasniva na tome da je čovjek, pored toga što je prirodno biće, istovremeno i društveno biće. On je ustanovio da čovjek tek u posrednom odnosu sa prirodom postaje društveno biće. Značajna je i Marksova postavka kojom je, polazeći od toga da je društvo — historijska kategorija, od pojma »čovjek« došao do pojma »istorijski čovjek«, koji se mijenja shodno historijskoj epohi u kojoj živi.

U početku svoga rada Marks i Engels nisu porodicu tretirali kao društveni odnos. U svojim docnijim radovima (posebno u Engelsovom predgovoru prvom izdanju »Porijekla porodice, privatnog vlasništva i države« (1884. godine) i u »Njemačkoj ideologiji«, Marks i Engels zastupaju tezu da je i »proizvodnja samih ljudi«) dio društvene reprodukcije.

*) »Vlastite snage«

¹⁰⁾ Marks, Rani radovi, K židovskom pitanju, str. 65.

¹¹⁾ F. Engels, Porijeklo porodice, privatnog vlasništva i države, Predgovor prvom izdanju, Naprijed, Zagreb, 1946, str. 4.

U određivanju uloge i mjesta porodice u društveno-ekonomskom razvoju K. Marks, F. Engels i V. I. Lenjin su bili izričiti da odlučujući uticaj na oblik porodice i odnose u njoj — između muža i žene i roditelja i djece — ima način proizvodnje i karakter produkcionih odnosa datog društva.¹²⁾ Prema njihovom učenju »proizvodnja života«, kako vlastitoga — putem rada, tako i novog — rađanjem, u samim počecima čovjekova života, javlja se u posljednjoj instanci kao društveni odnos. Iako je to, s jedne strane, prirodni odnos, s druge strane on je i društveni i to u tome smislu što uključuje u sebe više osoba bez obzira na to pod kakvim uslovima su uključene, na koji način i zbog čega.¹³⁾

Prema teorijskim postavkama marksizma, način »proizvodnje ljudi« je istorijski uslovljen, mijenjajući se od nižeg ka višem obliku. I V. I. Lenjin je smatrao da »proizvodnja djece« spada u društvenu bazu. (»Da ne misli g. Mihajlovski da odnosi u proizvodnji djece spadaju u ideološke odnose«,¹⁴⁾ kaže Lenjin u svojoj knjizi »Ko su prijatelji naroda«).

Izrastanje određenih društvenih sila i njihovo postavljanje iznad čovjeka i društva, posljedica je nastanka i razvoja društvene podjele rada na intelektualni i manuelni rad, a i daljnja je konsekvencija jačeg vezivanja intelektualnog rada sa funkcijom upravljanja kao vladavinom tih sila u društvu, koje je zasnovao na klasnoj podjeli i vladavini jedne klase nad drugima.

Ako se kroz istoriju posmatraju društveni uslovi u vezi sa rađanjem djece, vidi se da je »... politika kao moć i posebna profesija ne samo sredstvo oslobađanja, nego i sredstvo porobljavanja«,¹⁵⁾ odnosno posredstvom politike se može pasti u novo ropstvo.

Najbolje bi bilo ne imati nikakvu politiku, pošto je ona posredovanje između čovjeka i njegove slobode. Stoga je dvostruko značajno čovjekovo oslobođenje od političke ograničenosti, a na kraju i od same politike. U domenu rađanja, eksploatorska klasa, svjetovna i duhovna, vijekovima je putem vlasti sprovodila i svoju politiku kao sredstvo za porobljavanje, a u okviru nje takvu populacionu politiku koja joj je odgovarala, a koja je bila bazirana na čovjekovoj neslobodi.

Posmatrano istorijski, filozofija, politika, nauka o politici učestvuju »... u prevazilaženju parcijalnih teta, uključujući i same sebe ... ,¹⁶⁾ da bi to doprinijelo stvaranju sve većih mogućnosti kako bi čovjek sve više ovladao svim uslovima svoga života i rada. Politika kao sila, posmatrano kroz minule vijekove, u svim klasnim društvima bila je sredstvo porobljavanja, pošto »u suštini svake politike, posebno profesionalne, leži težnja za vlašću.«¹⁷⁾ Ona je sve manje bila sposobna »... da oslobodi čoveka i društvo od raznih vidova nesloboda... «¹⁸⁾. U svim društvenim sistemima

¹²⁾ O ovome detaljnije u četvrtoj glavi prvog dijela.

¹³⁾ K. Marks — F. Engels, Nemačka ideologija, Beograd, 1964. sveske 15—16, str. 24.

¹⁴⁾ V. I. Lenjin, Izabrana djela, tom I, knjiga I, str. 97.
¹⁵⁾ dr Stojan Tomić, Pitanja političke nauke, Dijalog, br. 2, Sarajevo, 1977,

str. 16.
¹⁶⁾ M. Filipović, O odnosu filozofije i politike, Dijalog, Sarajevo, 1977, br. 2, str. 9.

¹⁷⁾ Robert Mikels, podatak preuzet iz knjige dr S. T. Tomić, Profesionalizam u politici, Radnička štampa, Beograd, 1975, str. 50.

¹⁸⁾ Ibid., str. 216.

čovjek je kao građanin bio nemoćan utoliko više ukoliko je društvo bilo više ostvarilo svoju moć nad njim¹⁹⁾, pošto je »... cjelokupno ljudsko ropstvo involvirano u odnosu radnika prema proizvodnji, a svi ropski odnosi samo su modifikacije i konsekvencije tog odnosa«²⁰⁾

Putem otuđenog rada, s obzirom na njegovu društvenu podjelu, čovjek je kroz date produkcijske odnose proizvodio i »... vlast onoga koji ne proizvodi, nad proizvodnjom i nad proizvodom«²¹⁾. Jer, »Svako otuđenje čovjeka od sebe i od prirode pojavljuje se u odnosu, koji on daje sebi i prirodi prema drugom čovjeku, koji je od njega različit. Stoga se i religiozno samootuđenje nužno pojavljuje u odnosu laika prema svećeniku ili ... prema posredniku«²²⁾.

To otuđenje realizovalo se tako što su predstavnici svjetovne ili duhovne vlasti, prigrabivši vlast za vrijeme svoje vladavine, sprovođili praktičnu politiku, uključiv i populacionu politiku, koja je obično bila uslovljena podsticajima društveno-ekonomskog karaktera. U daljem procesu razvoja buržoaske, kao i socijalističke demokracije je »ograničenost politike ispoljava se kod političke emancipacije koja je samo uvod, a ne završetak emancipacije i koju kao takvu valja prevazići samoupravnom, ljudskom emancipacijom.«²³⁾

2. KLASIČNE DOKTRINE O POPULACIONIM PITANJIMA

Izučavanje klasičnih doktrina o populacionim pitanjima u današnje vrijeme značajno je stoga, da se bolje razumiju savremene rasprave o populacionim problemima.

Moderne populacione teorije počinju da se razvijaju krajem osamnaestog vijeka, sa pojavom Maltusove populacione teorije koja je podstakla znatniji interes za populaciona pitanja. Iako je po svome sadržaju kon-traverzna, ona i danas predstavlja osnovu nekim pristupima populacionoj politici u savremenom svijetu.²⁴⁾ Posmatranjem istorijskog razvoja čovječanstva, vidi se da je svako društvo izražavalo određeni interes i prema populacionoj komponenti svoga razvoja, na šta nas upućuju i pisani tragovi.

Populacione teorije mogu biti razmatrane samo u svjetlu vremena kada su nastajale. Preporuke za smanjivanje ili povećavanje stanovništva, čije je sprovođenje bilo praćeno blažim ili oštrijim društvenim sankcijama, izražavale su ideološki stav vladaj uće klase svakog konkretnog dru-

¹⁹⁾ Ibid., str. 217.

*->) Marks-Engels, Rani radovi, Kultura, Zagreb, 1953. str. 207.

²¹⁾ Ibid., str. 205.

²²⁾ Ibid., str. 205.

&) dr S. T. Tomić, Profesionalizam u politici, Radnička štampa, Beograd, 1975, str. 216.

²⁴⁾ United Nations: The Determinants and Consequences of Population Trends, New Summary of Findings on Interaction of Demographic, Economic and Social Factors, Volume I, p. 33.

štva i odražavale su dominirajuću ideologiju vremena u kome su se javile, zato što su se populacioni problemi, posmatrano generalno, kroz cjelokupnu istoriju razvitka ljudskog društva, uvijek nalazili između nekoliko najznačajnijih, koji su okupirali čovjekovu naglašeniju pažnju.

Nastojeci da odraze društvena stremljenja u vezi sa populacionim problemima datih etapa društvenog razvoja, značajniji mislioci su ta stremljenja uobličavali u populacione teorije koje su u ranijim fazama društvenog razvoja bile, — prije svega, dio ekonomističkog pristupa društvenom razvoju. Dugo se vjerovalo da je izučavanje populacionih problema predmet novijih istraživanja. Međutim, utvrđeno je kao istorijska činjenica²⁵⁾ da su populacioni problemi privlačili pažnju velikih mislilaca u cjelokupnom dosadašnjem razvoju ljudske misli. Obično su određene zajednice ljudi, na čelu sa svojim upravljačima, u ratnim uslovima uvodili takve običaje i zakone da se obezbijedi porast stanovništva, pošto su bili svjesni da u uslovima rata, veći broj stanovnika znači veću snagu, koja je bila preduslov i za pobjede u ratu i pribavljanje većeg ratnog plijena. Ali, po prestanku rata, kada su plemena ili nacije bili okrenuti pretežno pribavljanju sredstava za život, između ostalog i razmjenom, ranija doktrina o potrebi većeg broja stanovništva je mijenjana, što je bilo uslovljeno tom novom situacijom. Postepeno je uspostavljena harmonija između broja stanovnika i sredstava za život, koje je određena ljudska zajednica mogla da pribavi u svojoj okolini. Odnos između stanovništva i sredstava za život, posmatrana kroz cjelokupni istorijski razvoj ljudskog društva, ostvarivan je pod djejtvom prirodnih sila (velike suše i poplave, zemljotresi, epidemije i si.), ili čovjekovog svjesnog regulatorskog uticaja.

U najranijoj fazi čovjekovog razvoja njegova razmišljanja o populacionim pitanjima, transponovana u društvene običaje, bila su usmjerena na podređivanje čovjekovih prirodnih nagona interesima društvene zajednice. Međutim, istraživanja u oblasti stanovništva postala su moguća tek kada su bili stvoreni uslovi da dato društvo probleme stanovništva naučno tretira i definiše. Određena populaciona politika konstituisana je na nivou zajednice tek kada je kod nje same probuđena svijest o njenoj ulozi kao bitnom dijelu cjeline, sastavljenoj od individua u čije ime ona djeluje²⁶⁾, a nastankom klasa klasni interesi su se neposredno reperkutovali na populacionu politiku date sredine.

Izučavanje doktrina, teorija ili načela o stanovništvu uključuje istovremeno izučavanje istorije morala i braka, državnih oblika, religija i filozofskih sistema. Zato je istorijski razvoj stanovništva tijesno vezan sa društvenom, ekonomskom, političkom i religioznom istorijom čovjeka. Postoje podaci o tome da je društvo vršilo pritisak na individue preko zakonskih sankcija, religije i moralnih društvenih normi, da smanjuju, odnosno povećavaju broj djece, zavisno od shvatanja vladajuće klase da-tog društva o njegovim potrebama.

²⁵⁾ Stangeland Charles E., Pre-Malthusian Doctrines of Population, New York, Columbia University Press. 1904. str. 13.

²⁶⁾ Isto, str. 14.

Populacione doktrine prije devetnaestog vijeka grupisane su prema karakteristikama opšte važeće društvene misli određenog stepena društvenog razvoja, čiji su i one bile sastavni dio.²⁷⁾

Po Charlsu Stangelandu, za moderna vremena karakteristične su dvije vodeće tendencije za koje je tipično da su bile veoma široko prisutne i ilustrativne. To su »optimistički fatalizam«, Martina Lutera i »racionalni pesimizam-« Tome Roberta Maltusa. Zato populacione doktrine moraju biti interpretirane u vremenu u kom su nastale.

Još u Hamurabijevom zakoniku data je i opsežna kodifikacija organizovanja porodičnog života, kao i broja članova porodice.²⁸⁾

Antički i srednjevjekovni pisci dali su osnov i za teorijske radove o populacionim pitanjima u novije vrijeme. Još sa pojavom Konfučija²⁹⁾ i njegove škole, kao i drugih drevnih kineskih filozofa, davane su sugestije vladajućoj strukturi zemlje za uspostavljanje populacionog optimuma. Između ostalog, ukazivano je i na potrebu proporcionalnog odnosa između resursa i stanovništva. Smatralo se da vlada treba da organizuje kretanje stanovništva iz prenaseljenih u manje naseljene krajeve ili da obuzda povremene spontane migracije koje nisu imale i ekonomsko opravdanje. Stari kineski pisci skrenuli su pažnju i na neke druge aspekte u vezi sa preprekama populacionom porastu. Uočili su, na primjer, da su porast mortaliteta u uslovima kada nije bilo dovoljno hrane i rani brakovi uzrok

²⁷⁾ Charts Stangeland, Pre-Malthusian Doctrines of Population, New York, 1904, pages, 16—17. Prema njegovoj podjeli hronološki, kako su se javljale, populacione doktrine spadaju u sljedeće faze društvenog razvoja:

- a) Prvobitni pristup koji je obično uvažavao religiozna poštivanja u vezi sa prokreativnom moći.
- b) Grčko stanovište koje je seksualne odnose striktno podređivalo ciljevima grada — države.
- c) Rimski populaciona politika koja je stalno nastojala da stimulira porast populacije sa stanovišta neograničenih ekspanzionističkih ciljeva rimskog carstva.
- d) Srednjevjekovna hrišćanska koncepcija o seksualnim odnosima koja je podvlačila moralnu superiornost neženstva.
- e) Humanistički pristup koji je podvlačio potrebu regulisanja populacije, podržavajući klasične poglede.
- f) Individualistički i antiasketski pristup reformacije.
- g) Merkantilistički pristup koji je favorizovao porast populacije kao uslov nacionalne moći.
- h) Naučni pristup prema populaciji zasnovan na izučavanju odnosa između populacije i snabdijevanja hranom.

²⁸⁾ Hamurabije, (1723. do 1680. pre n. e. Ova dva datuma su još sporna u naciji) osnivač babilonskog carstva. Naročito poznat po svome zakoniku (Codex Hammurabi), zborniku zakona pisanim arhaičnim klinastim pismom. Zakon se sastoji od 247 paragrafa (35 izbrisanih, ali su rekonstruisani). Opsežna kodifikacija vavilonskog prava, o socijalno-ekonomskoj strukturi ranog robovlasničkog društva. (Opšta enciklopedija La Rousse, 3, str. 234).

²⁹⁾ Konfučije (prema kineskom K'ung Fu-tzu, tj. učitelj K'ung, od 551 do 479 prije n. e.), kineski filozof i socijalni reformator. Ne težeći da bude originalan želio je samo da sačuva od zaborava tradicionalna kineska shvatanja o moralu, vaspitanju, porodici, društvu, a posebno o državi i vladaru. Društvene odnose svodi na pet glavnih: između vladara i podanika, oca i sina, muža i žene, starijeg i mlađeg, te između prijatelja, ukazujući između ostalog posebno na ispravnost i iskrenost u pokoravanju. Docije su od njega, kao mislioca, potomci napravili sveca, pa i božanstvo, kojem se znatno poslije njegove smrti gradi hram i prinose žrtve.

(Enciklopedija Leksikografskog zavoda, knjiga 3, str. 570).

većoj stopi nataliteta, ali i smrtnosti kod djece, da ratovi sprečavaju po-pulacioni porast, kao i da visoki troškovi oko sklapanja braka reduciraju stopu porasta sklapanja novih brakova. Uprkos ovoj uočenoj zavisnosti između populacije i resursa, ima osnova da se zaključi da se Konfučijeva populaciona doktrina (u vezi sa porodičnim životom, brakom i prokreacijom) zalagala za povećanje populacionog porasta.³⁰⁾

Kina je bila predmet posebnog interesovanja mnogih putopisaca. Postoje brojni izvori u opisivanju prepreka porastu stanovništva u staroj Kini. Oni posebno ukazuju na siromaštvo koje je samo po sebi bilo uzrok ograničenju rađanja. Pored ostalog, ljudi su često prodavali svoje »prekobrojne« sinove, a ponekad i same sebe i svoje žene, po veoma skromnim cijenama. Prema Hjumovim zapisima, bilo je racionalnije kupiti odraslog roba nego podizati svoje dijete. Kao i u Evropi, gazde su robovima zabranjivale da se žene i rađaju djecu. »Grešne veze« između polova, nisu bile tako mnogo česte u Kini, pošto su žene vaspitane da budu »skromne i uzdržane«. Žene koje su se javno prostituisale bile su registrovane, ali uopšte uzev, bilo ih je u zanemarujuće malom broju.

U Kini je hiljade djece izlagano u poljima da umru, kako bi se smanjio broj stanovništva u prijestonici i glavnim gradovima provincija, kao i u većim trgovačkim mjestima. »Svugdje je nesrećnoj siromašnoj djeci bila potrebna pomoć«, kaže George Staunton. Prema ovome izvoru godišnje se u Peking izlagalo u polje da umre oko 2 000 »prekobrojne« djece. Od godine do godine taj broj se različito kretao, što je zavisilo od visine prinosa žita, zatim da li je harala glad, kuga ili druge epidemije, koje su odnosile mnoge živote, pa među njima i djecu, te je tada manji broj djece izlagan u polje. Smatra se da je najznačajnija prepreka nesrazmjernom porastu stanovništva u Kini bila glad koja je imala za posljedicu ubijanje i prodavanje djece. Do ovog zaključka došlo se na osnovu analize brojnih podataka koje je dao George Staunton, kao i brojni misionari iz reda jezuita koji su bili u Kini.

Naučnik svjetskog glasa Lubur Niderle, Čeh, proveo je nekoliko godina i na našem tlu, izučavajući život starih Slavena. U svome djelu »Život starih Slavena« on je iznio da su se i slavenska plemena oslobađala prekobrojnih na najsirovije načine. Isto je utvrdio i na našem tlu. I naši preci su se surovo obračunavali sa svojim »prekobrojnima« suplemenicima. Nekoliko etnologa i antropologa iz naših krajeva zabilježili su i narodna predanja o toj praksi.³¹⁾

Usljed ograničenih sredstava za život, sinovi su ubijali očeve i majke i u našim krajevima, obično kada napune pedeset godina ili nešto više, kako bi im »pomogli« da prekrate život na ovome svijetu i što prije dođu na onaj svijet. »Prekobrojnu« djecu ubijale su majke ili roditelji zajedno, ili su ih ostavljali pored rijeke i si. Često su se roditelji oslobađali one djece koja se rodila u određene dane, dok onu djecu koja su rođena u neke sretnije dane po njihovom računanju, nisu ubijali. Oslobađanje od »prekobrojnih« bilo je rasprostranjeno u dinarskoj oblasti (Karlovac, Plaški,

³⁰⁾ Stengeland, Pre-Malthusian of Population Doctrines (1904), p. 46; Hung Liang Chi: a Chinese Malthus, 1960, p. 257.

³¹⁾ dr Sima Trojanović, dr Tihomir Đorđević, dr Vojislav Radovanović, dr Borivoje Drobnjaković, Mojo Medić i dr.

Krbava), Dalmaciji, Crnoj Gori, Bosanskoj krajini, Makedoniji (Titov Ve-les, Dojran, Ohrid), kao i u drugim našim krajevima. Sima Trojanović svoju studiju »Lapot i prokletije u Srba«³²⁾ u kojoj su iscrpno iznijeta predanja iz mnogih naših krajeva o ovim običajima oslobađanja od »prekobrojnih«, počinje sljedećim riječima: »Prvi je u Jevropi digao svoj glas Maltus da se stanovništvo brže umnožava nego životne namirnice, i da, prema tome, tom štetnom razmnožavanju ljudstva treba stati pošto-poto na put. Od prvih prepreka moglo bi biti moralno uzdržavanje u braku i od braka, a od drugih zaštitnih mjera: održavanje raznih poroka i sirotinje u društvu, što bi sve išlo na ruku sprečavanju poroda, ili ako ga i bude, u sirotinji će više i umirati.«³³⁾

Autor pomenute studije putujući kroz Svrljig (istočna Srbija) u 1898. godini otkrio je da se nekadašnje ubijanje starih osoba zvalo »la-pot«.³⁴⁾

Pristup antičke Grčke populacionim pitanjima

Pristup antičke Grčke populacionim pitanjima značajan je za ovaj rad stoga što su njeni pojedini mislioci svojim učenjem o populacionim pitanjima vršili uticaj i nekoliko vijekova docnije.

Odnos antičke Grčke prema populacionim problemima izražen je preko njenih političkih institucija, zakona, filozofije i literature.

Pisci antičke Grčke u ranom periodu bili su više zainteresovani za formulisanje politike i načela o populacionim pitanjima, nego za njihov teoretski aspekt. Platon i Aristotel razmatrali su pitanje populacionog optimuma imajući u vidu grčke gradove-države kao idealne uslove za puni razvoj čovjekovih potencijala. Njihovu populacionu teoriju lakše je razumjeti, ako se zna odnos između individue i države. Državni ideali bili su osnova za najčistije izražavanje individue i Grčkoj. Prema nekim pisanim tragovima može se zaključiti da je u tadašnjoj Grčkoj individua osjećala puno zadovoljstvo samo ako je njeno bitisanje bilo u najužoj vezi sa društvenom organizacijom, odnosno ako je individualno bilo dijelom državnog. Država se uplitala u život građana da reguliše mnoga pitanja do najsitnijih detalja. Regulisanje braka i rađanja djece bilo je uvijek za državu predmet od primarnog značaja.

Poseban primjer organizacije državne zajednice u gradu-državi bila je Sparta, u kojoj je život u porodici bio sasvim stavljen u drugi plan. Brak je bio jako podređen interesu države, da bi se izbjeglo prekobrojno rađanje »nekorisnog«, »suvišnog« potomstva. Država se o rađanju djece brinula kao o najvećoj važnosti, a smatralo se da je najpogodnije vrijeme za sklapanje braka kada je žena najsnažnija, kako bi i potomstvo bilo što snažnije.

³²⁾ Sima Trojanović, Lapot i prokletije u Srba, preštampano iz »-Iskre«, Beograd, 1898.

³³⁾ Ibid., str. 1.

³⁴⁾ Ibid., str. 11 (Autor iznosi kako su na razne načine ubijani očevi i majke. Tako, na primjer, u vlaškom selu Sige zadržari su obično pred ubistvo čovjeka na njegovu glavu stavljali veliku umiješenu proju, govoreći mu »Ne ubijamo te mi, već ovaj hleb«, str. 14).

U Atini je bilo mnogo više prostora za ličnu inicijativu u razvoju individue. Država se nije miješala u oblasti rađanja djece toliko striktno kao u Sparti. Brak je bio znatno više privatna stvar građana nego u Sparti, ali i u Atini je postojao zakon protiv celibata kao i običaji i zakoni koji su unapređivali plodonosnost braka u smislu podizanja potomstva. Političko regulisanje braka i njegov položaj u vezi sa populacionim promjenama, odgovarali su shvatanjima u pogledu strogosti u prisili u tom domenu. U mirnodopskim uslovima populacija je rapidno rasla, tako da su političke intervencije izostajale, ali kada je populacioni porast bio isu-više velik, obično je praktikovana kolonizacija koju su Grci poslije kasnijeg sklapanja braka, kao prevencije bržem porastu stanovništva, sugerirali kao najmudriji način za izbjegavanje prekobrojne populacije, posebno u njihovim gradovima-državama.

S obzirom na geografski položaj Grčke, kolonizacija se vršila preko mora još u rodovsko doba, u početku na najbliža ostrva, a docnije na zapadnu obalu Male Azije, zatim u Egejsko more, Crno more i dr., počev od petog vijeka prije nove ere, a i ranije.³⁵⁾ Narodi Starog svijeta, Atine i Sparte, pribjegavali su i izlaganju prekobrojne djece u polju da umru, da bi se riješili prekobrojne populacije, kao i abortusu da bi se spriječilo rađanje prekobrojne djece.

Za države antičke Grčke, koje su obično imale deset do dvadeset hiljada slobodnih građana, smatra se, da su u ranijim vijekovima izlaganje djece u polju praktikovale kao redovan način za rješavanje »prekobrojne« populacije. U revolucionarnom vrenju antičke Grčke, u razdoblju nastajanja klasnog robovlasničkog društva, u Atini je 594 g. prije n. e. izabran za arhonta Solon, koji je značajan ne samo po tome što je uveo »u društveno uređenje posve nov element: privatni posjed«,³⁶⁾ već i po tome što je ograničio izlaganje suvišne djece u polje da umru, uvodeći posebne dozvole roditeljima u slučajevima kada oni smiju da se liše svoje djece na ovaj način. Davanje ovih dozvola može se označiti kao sankcionisanje jedne prakse koja je u to doba prevladavala.

U nedostatku odgovarajućih teorija, mislioci starog vijeka respektovali su ulogu države u odnosu na brak i populaciju. To se može zaključiti na osnovu spisa Platona i Aristotela.

Platon u svojoj utopijskoj državi nastoji da da sliku građanske harmonije u njenom savršenom funkcionisanju. Svi ljudi treba da budu podređeni zajedničkom dobru. Više klase bi privatnu svojinu i porodicu trebalo da podrede interesima djece, tako da, ako brak poslije deset godina ostane neplodan, trebalo bi da se razvede. U svome učenju o populaciji, Platon je imao u vidu tendenciju bržeg populacionog porasta od porasta sredstava za život. Konstruišući svoju utopijsku državu, Platon je doka-

³⁵⁾ Istorija filozofije, u redakciji Aleksandrova, G. F. i saradnika, Kultura, Beograd, 1948, str. 14, 15.

³⁶⁾ Do ovoga zaključka dolazi T. R. Maltus, u svome djelu »Ogledi o stanovništvu«, knjiga I, str. 132, iako se zna da je Solon, grčki filozof (oko 640. do oko 560. godine prije Hrista) bio reformator, atenski političar i zakonodavac. On je u okviru reformi koje je sproveo u Ateni uveo maksimum za zemljišni posjed, podijelivši građane na klase prema visini prihoda itd.

zivio da je praktično interes u zajednici i individue da se putem individualne odgovornosti za potomstvo u stvari kontroliše populacioni porast.³⁷⁾

U svojoj utopijskoj republici Platon ukazuje da se najsavršeniji među ljudima treba da sjedinjuju između sebe, kako bi postajali još savršeniji. Isto tako, inferiorni sjedinj avaj ući se jedni s drugima, kako to predlaže Platon, trebalo bi da postaju još inferiorniji, želeći i na ovaj način da ovjekovječi podjelu na robovlasnike i robove. Platon smatra da broj brakova treba da odredi magistrat, kako bi se, kad se uzmu u obzir ratovi i bolesti, broj stanovnika održavao na nivou resursa i zahtjeva države. U svojoj knjizi »Zakoni« on predlaže da u gradu-državi treba da bude 5.040 slobodnih građana, te predviđa sasvim konkretne mjere³⁸⁾ u slučaju većeg, odnosno manjeg broja građana od predviđenog. O djeci tih najsavršenijih građana treba da se staraju njegovateljice, izabrane za taj posao od predstavnika vlasti i to u posebnim dijelovima grada koji je za to određen od magistrata. Međutim, djecu koju steknu inferiorni građani, kao i neki drugi koji pripadaju drugim »nesavršenim« staležima, treba po Platonovom shvatanju sahranjivati u skrovića i nepoznata mjesta.

Platon je smatrao da prokreaciju, kada ide ispred pomenutog poželjnog broja, treba sprečavati, a kada zaostaje iza toga broja, treba podsticati. Ograničio je starosnu dob za stupanje u brak, tako da žena treba da ima dvadeset, a muškarac trideset godina prilikom stupanja u brak, s tim da žena »... smije rađati djecu za državu« najkasnije do svoje četrdesete godine, a muškarac do svoje pedeset pete. Rađanje prije ili poslije ove starosti supružnika, smatrao je kriminalnim i bezbožnim djelom. Inače, Platon je bio za veliku slobodu u odnosima između žena i muškaraca starijih od pomenute dobi, ali pod uslovom da se iz tih odnosa ne rađaju djeca. Ako se ipak iz tih odnosa rode djeca, bez obzira da li pripadaju višoj klasi, Platon se zalagao da se ona izlože u polju da umru, kao i sva ostala prekobrojna djeca za koju roditelji nemaju sredstava za izdržavanje.

Kao osnivač filozofske škole Akademije, centra antičkog idealizma, Platon je i u populacionom domenu razvijao idealistička, utopijska učenja. U svojoj »idealnoj« državi Platon ovjekovječuje eksploatorski poredak i odvajanje intelektualnog rada od fizičkog. Od tri staleža—filozofa koji upravljaju državom, stražara (vojske) koja je štiti i zemljoradnika i zanatlija koji proizvode, u svojoj utopijskoj državi, Platon stražarima uopšte ne dozvoljava stvaranje porodice.³⁹⁾

Aristotel, koji po Marksovim riječima označava vrhunac antičke filozofije, iako je u Platonovoj Akademiji proveo dvadeset godina, odnosi se veoma kritički prema Platonovome učenju, sagledavši bolje od Platona i tendencije u vezi sa porastom stanovništva. Kao apologet robovlasništva, za svoju »idealnu državu« Aristotel traži uzor u prošlosti, u periodu unutrašnjeg procvata grčkih država u doba Perikla. U učenju o državi u »Po-

³⁷⁾ Stangeland Charles. Pre-Malthusian Doctrines of Population, New York, 1904. str. 25.

³⁸⁾ Platon u svome djelu »Zakoni« u slučaju nižeg populacionog porasta od predviđenog preporučuje savjete ili prijekore mladima ili imigraciju, a u slučaju prekobrojne populacije on preporučuje kontrolu rađanja za brojnije porodice, a kada zatreba i kolonizaciju.

³⁹⁾ Aleksandrov F. G. i saradnici, Istorija filozofije, I tom, Kultura, Beograd, 1948. str. 179.

litici«, Aristotel iznosi da se čovjek rađa kao »političko biće«, izvodeći pogrešno ovu političnost iz čovjekove prirode, a ne obratno—čovjekovu prirodu iz njegovoga djelovanja u društvu. U istom djelu on ukazuje na potrebu balansa između plodnosti zemlje i imovine, s jedne strane i broja stanovnika s druge. On smatra da bi prekomjeren broj stanovnika umnožavao siromaštvo i socijalne bolesti. »Za prvi rezultat manifestacije političke suštine čovjekove, Aristotel je smatrao formiranje porodice«⁴⁰). On je fiksirao potrebnu starost za sklapanje braka, za muškarce 37 godina, a za žene 17 godina. Prema Aristotelu, samo određivanje ovakve starosti za stupanje u brak ograničavajuće bi djelovalo na sklapanje braka, jer je veoma teško za sve 17-godišnje djevojke pronaći muškarce propisane starosti, pa je već samo to mnoge žene i muškarce osuđivalo da nikad ne uđu u brak. Smatrao je da tako kasno stupanje muškarca u brak garantuje da se neće rađati suviše djece, a vlasti u svakom slučaju treba da regulišu dozvoljeni broj djece u jednom braku. Ako žena ostane u drugom stanju kada je starija od dozvoljene starosti po njegovim mjerilima, treba izvršiti abortus u vrijeme dok fetus ne oživi. I Aristotel je smatrao da period rađanja djece »za potrebe države«, u slučaju kada su muškarci stari oko 54—55 godina nije poželjan, jer njihovi potomci ne bi bili savršeni ni fizički, ni mentalno. Ako su partneri stariji od propisanih godina života, oni mogu da produže zajednički život, ali bez rađanja potomaka.

Kao ideolog robovlasničkog društva, koji je pokušavao da idealizuje robovlasničku državu, Aristotel je posebno štitio najmnogobrojni ju klasu srednjih slojeva robovlasnika, odnoseći se neprijateljski i prema veoma imućnim i krajnje neimućnim slojevima. Aristotel je bio »... ozbiljno zabrinut zbog činjenice brzog porasta broja materijalno neobezbijeđenih ljudi u Atini«⁴¹).

Suprotstavljajući se Platonovom gledanju, da je jedino svojstvo braka rađanje i podizanje potomstva, Aristotel⁴²) naročito podvlači moralne vrijednosti ove institucije. Svojina i populacija bi, po Aristotelu, trebalo da budu u takvom odnosu da proprijacija između svojine koju svaki građanin ima, treba da bude dovoljna njemu i njegovoj porodici, a pošto je količina, odnosno iznos imovine bio limitiran i broj djece bi trebalo da bude regulisan većom striktnošću nego što je Platon sugerisao.

Aristotel je, takođe, savjetovao da se sva djeca koja su rođena sa deformitetima izlože u polje da umru. Zatim, predlagao je da sve žene kad već steknu broj djece koji je u zavisnosti od imovinskih prilika bio dozvoljen, moraju izvršiti abortus.⁴³) Kao što se moglo zapaziti i u Platonovom gledanju na regulisanje populacije i Aristotel je svoje učenje o istome pitanju zasnivao na interesu grada-države, kojem su svi individualni interesi i želje morali biti podređeni.⁴⁴)

<0) Ibid., str. 237.

⁴¹) Ibid., str. 240.

ⁿ) Po Engelsu on je »... najuniverzalnija glava među starim grčkim filozofima«. Kao »... veliki istraživač koji je prvi analizirao oblik vrednosti kao i tolike druge oblike mišljenja društva i prirode« ... »njegov genije pokazuje svoj sjaj baš u tome što je otkrio odnos jednakosti u izrazu robnih vrednosti«.

⁴³) Stangeland, Ch. Emil, Pre-Malthusian Doctrines of Population, New York, 1904, str. 26.

^{**}) Ibid.

I nefilozofski pisci bavili su se brakom i porodicom. Tako je kod Hesioda u »Thegony« izraženo mišljenje da, ako žena i brak nisu podnošljivi, oni predstavljaju ipak dobroćudno druženje sa đavolom. Kod ovih pisaca nalaze se tragovi pesimističkog gledanja na brak. To je izraženo kod Aristofana. Kod Euripida se češće navodi ženomrstvo, što dobro ilu-struje pesimističko gledanje na brak. Činjenica da su najslavniji grčki filozofi, naročito poslije Sokrata, živjeli neoženjeni je signifikantna.⁴⁵⁾ Nasuprot ovome Herodot se zalagao za veći broj djece. Tukidid je smatrao da ako se uveća masa stanovništva, treba je centrirati u gradove. Kasnije, pisac Strabo govori o potrebi podizanja djece, kako bi se nadoknadilo ljudstvo koje je izgubljeno u ratu, i to potomstvo oba pola. Plutarh je podsjećao na zakone i običaje u ovoj oblasti kod starih Grka.

Epikur je, prema nekim starijim piscima, na porodični život gledao kao na nešto sasvim suvišno. Doktrina stoicizma u gledanju na brak zalagala se za podizanje potomstva kao jedne od čovjekovih dužnosti.

Samo u Sparti, ratničkoj državi, zakonodavac se zalagao za veći po-pulacioni porast i pisao je da se čovjek koji je imao tri sina oslobađa noćnog stražarenja, a koji je imao četiri sina, uživao je kompletan imunitet od svih nameta i dažbina koje su određivale vlasti, a koje su snosili svi ostali građani. Međutim, zakonodavac Krita, isto kao i Solon, Fidon, Platon i Aristotel vide potrebu sprečavanja porasta broja stanovnika, kao prevenciju opštoj bijedi.

Stav Rimskog carstva prema populaciji

Za razliku od antičke Grčke, čije su ideje o savršenstvu izražavane kroz umjetnost i intelektualni razvoj u malim izolovanim državama, rimski ideal države bio je osvajanje novih pobjeda, sticanje moći i povećavanje teritorije carevine. Razlike u političkim idejama između Grka i Rimljana, bitno su uticale na njihove poglede na populacione probleme. Male države antičke Grčke su skoro kontinuirano vodile međusobne ratove, i to veoma krvave. Ali rimska država je vodila osvajačke ratove, zbog čega je stalno isticana moć stanovništva i potreba za rađanjem što većeg broja zdrave djece. Međutim, ima mnogo osnova da se vjeruje da su u najranije vrijeme, kao i u Grčkoj, i u rimskoj državi, suvišna djeca izlagana da umru u polju. To se vidi iz Romulove zabrane izlaganja suvišne djece da umru, sve dok ne napune tri godine starosti, pošto su ranije bez ikakvih ograničenja izlagana sva suvišna novorođenčad. Romulova zabrana je suvišnu djecu držala u rezervi, kako bi ih ostavila u životu ukoliko u međuvremenu nastupe kuga ili pomor stanovništva usljed gladnih godina, epidemija i si.

Potrebe Rimskog carstva za vojnicima bile su velike. Zato su pokušavali da, slično Grcima, i oni regulišu brak zakonom, ali uvijek sa ciljem da se stimuliše populacioni porast, a nikad obratno. Osnovna svrha postojanja braka bilo je podizanje potomstva i to zakonitog, što se smatralo dužnošću svih građana. Cicero je odbijao zajednicu žena i djece, kako ih je obradio Platon u svojoj »Državi«, zalažući se za monogamni brak. Brak

⁴⁵⁾ Ibid., str. 27.

je smatran jedinim i osnovnim mjestom za prokreaciju. Rimska republika je u prvo vrijeme nastojala da braku, kao instituciji, da punu podršku, prije svega sa stanovništva porasta broja stanovništva. Rimski građani, koji su uzimali ženidbenu ili roditeljsku obavezu, bili su nagrađivani, ili im je darivan imunitet, a primjerno su kažnjavane, posebnim porezima, uporne neženje. Izjava cenzora Quintus Mettelus (164. godine prije n. e.) karakteristična je za tadašnji pristup braku kao instituciji. On kaže da bi se svi muškarci lišili nevolje kada bi mogli živjeti bez žena, ali priroda je tako uredila da ne mogu živjeti komotno s njima, ali ne mogu da žive ni bez njih. Smatrao je da je širi državni interes da žive s njima zbog potomstva, lišavajući se tako prolaznog zadovoljstva u komotnom življenju bez njih. Docnije, pošto je brak, po mišljenju tadašnje vlasti, počeo sve više da gubi svoje tradicionalne odlike, doneseni su, za vrijeme Julija i Augusta Cezara, zakoni koji su, između ostalog, podsticali populacioni porast. Tako je ženama za vrijeme Julija bilo zabranjeno da budu neudate poslije 24 godine starosti, a onim koje su poslije tog starosnog doba ostajale neudate i nerotkinje, bilo je zabranjeno da nose plemenite metale i drago kamenje, kao i upotreba nosiljke, dok su nagrađivane one žene koje su imale djecu, a posebno veći broj djece. Julije je na selu dozvoljavao posjedovanje zemlje samo građanima koji su imali najmanje troje djece.

Za vrijeme Augusta⁴⁶⁾ donijeto je više zakona koji su se odnosili na populaciona pitanja. August je dao da se spomenuta izjava Quintus Met-telusa pročita na sjednici rimskog Senata. Sam August je na sjednicama Senata vrlo oštro istupao protiv celibata. U tome je bio veoma istrajan i nepopustljiv, mada je imao jaku opoziciju. Naročito se borio da se starije neženje ožene i podsticao je radanje i podizanje djece. Za svoje prijedloge imao je potpunu podršku Senata, ali opozicija u narodu je bila velika. On je nastojao da posredstvom zakona obezbijedi nastavljanje i porast starog građanstva i patricijskih porodica. Poslije nekoliko godina, ponovo je pokretao donošenje novih zakona, predlažući oštrije kazne za neženjene, a povećane nagrade za oženjene sa potomstvom. U sklopu širih društvenih promjena usvojen je Zakon (10. godine n. e.), za koji je Kasius ironično primijetio, da niko od konzula koji su za Zakon glasali nije bio oženjen, niti je imao djece, a koji je rimsko društvo podijelio na tri klase: neoženjene, roditelje i građane bez djece. Namjera ovog zakona bila je da se razvija brak i bračno potomstvo između pripadnika vladajuće klase, kao kontrabalans preimućstvima za koja je izgledalo da ih imaju građani bez djece. Brak između osoba senatorskog ranga i robovskog porijekla je sprečavan, a konkubinat je bio zabranjen. Ova zabrana imala je intenciju da spriječi stvaranje krvnih veza između klase potlačenih i klase koja je imala u svojim rukama ekonomsku i političku vlast. Vjeridbe su dopuštane samo u slučaju ako je brak bilo moguće sklopiti najduže za dvije godine, udovice su mogle ostati neudate najduže jednu godinu, a razvedene žene najduže pola godine. Van braka su mogle biti samo one osobe koje su bile spriječene da stupe u brak zbog državnih poslova. Davane su specijalne privilegije senatorima i građanima koji su bili oženjeni i koji

⁴⁶⁾ Pre-Malthusian Doctrines of Population: a Study in the History of Economic Theory by Charles E. Stangeland, New York, the Columbia University Press, 1904, p. 30.

su imali djece, i to zavisno od broja djece. Tako, na primjer, bilo je poželjno da građani Rima imaju troje djece, građani drugih regija Rimske imperije četvero, a građani provincija, petoro djece. Ako su imali djecu, građani su sticali pravo da se ponovo žene matronama.⁴⁷⁾

Zakonom o nasljeđu imovine, bračni partneri su bili obavezni da imaju djecu. U protivnom, nisu jedni druge mogli nasljeđivati, a bilo je i drugih ograničenja kod nasljeđa, sa stanovišta favorizovanja rađanja djeco (neženje nisu mogle primiti nasljedstvo od rođaka ili drugih građana dok se ne ožene, a rok im je bio sto dana od smrti darodavca. U protivnom, nasljedstvo je davano drugim osobama i si.). Za vrijeme Trajana davana je pomoć i roditeljima iz redova najviše klase društva, kako bi ih što bolje osposobili za podizanje svoje djece.⁴⁸⁾

U latinskoj literaturi dato je dosta mjesta pitanju populacionog porasta. Najraniji pisci iz vremena republike na brak su gledali kao na instituciju čiji je jedini zadatak da podiže potomstvo. Horacije, u svom »-Carmen Saeculare«, sa žudnjom i nadom aludira na Julijeve zakone. Livije ističe da je potomstvo važno za državu, a željeno od individua. Plinije mlađi smatra da bi rimska država trebalo da usvoji što veći broj rimskih građana. Volelius Maximus nekoliko puta u svome radu govori o potrebi zavođenja određenih mjera, oslanjajući se na Augustove zakone, te ukazuje da će država brzo pokazati znake slabosti ako se ljudi ne budu odnosili prema braku sa krajnjom ozbiljnošću. Tacit, u svojim »Analima«, upućuje na Julijeve zakone i kaže da oni nisu bili u stanju da poprave tadašnje uslove života. Smatrao je da je trebalo da bude kontinuirana politika porasta kazne za celibat, usljed čega bi rasli prihodi za državu, te da brak sa djecom treba gledati kao državnu proizvodnju sa najviše pre-imućstava.⁴⁹⁾

U zaključku ovog dijela želimo istaći da čovjek i društvo, po Mark-su, predstavljaju dijalektičko jedinstvo i mogu se objašnjavati samo u uzajamnom odnosu. U djelima K. Marksa i F. Engelsa naglašena je zavisnost vladaj uče klase od poznatih ekonomskih uticaja, pa su u tom kontekstu pisali i o braku, porodici i odnosima polova u prošlosti, kao i u svom vremenu, obradivši položaj porodice, posebno žene i djece u strukturi bužoaskog društva, zatim položaj žene i djece u uslovima njihove emancipacije u socijalizmu.

U knjizi »Porijeklo porodice, privatnog vlasništva i države«, na kraju glave o porodici, Engels je istakao u kojoj je mjeri porodica, odnosno odnosi u njoj, proizvod političkog sistema i stepena društvene svijesti određenog društva, citirajući pri tome Luis Henri Morgana (1818—1881.), američkog naučnika, etnografa i historičara, koji kaže: »Ako se prizna činjenica da je porodica prošla jedan za drugim četiri oblika, pa se sada na-

⁴⁷⁾ Stangeland, Ch. Emil, Pre-Malthusian Doctrines of Population, New-York, 1904, str. 34.

«) Ibid., p. 39.⁴⁹⁾

Ibid., p. 47.

laži u petom, to se postavlja pitanje da li ovaj oblik može biti trajan u budućnosti. Jedini mogući odgovor jeste da porodica mora napredovati kao što napreduje društvo, da se mora mijenjati u istoj mjeri u kojoj se mijenja društvo, sasvim kao i do sada. Ona je čedo društvenog sistema i održavat će stanje njegova razvoja. Budući da se monogamna porodica poboljšala od početka civilizacije, a vrlo primjetljivo u moderno vrijeme, to se može u najmanju ruku naslućivati da je sposobna za daljnje usavršavanje dok ne bude postignuta jednakost ovih spolova. Ako monogamna porodica u dalekoj budućnosti ne bi bila sposobna da ispunjava zahtjeve društva, to je nemoguće proreći kakve će prirode biti njena nasljednica.«⁵⁰⁾

Klasici marksizma u svojim djelima nešto kasnije su počeli tretirati porodicu kao dio društvene osnove. Naročito, u pomenutom predgovoru »Porijeklu porodice, privatne svojine i države« i u »Njemačkoj ideologiji«, Marks i Engels su zastupali stav da i biološka reprodukcija, »... proizvodnja tuđeg života«, spada u dio društvene osnove. Kako oni nisu uvijek koristili istu terminologiju, (porodicu nisu uvijek identifikovali sa »proizvodnjom ljudi«), to je bio razlog da su sovjetski teoretičari »otkrili« kod Engelsa »grešku«. Pored njih i u predgovoru »Porijeklo porodice, privatnog vlasništva i države«, objavljenom u Beogradu u izdanju »Kulture« 1967. godine, govori se o Engelsovoj »grešci«.⁵¹⁾

Klasici marksizma su otkrili da su porodični odnosi istorijski uslovljeni, pošto se u određenim fazama društvenog razvoja mijenjaju. Kako Engels kaže, porodica se stalno mijenja iz nižeg u viši oblik svoga razvoja.

Društveni determinizam, sa stanovišta ostvarivanja čovjekovih sloboda u datim društvenim uslovima, nužno je shvatiti dijalektički, pošto se u okviru njega ostvaruje relativno slobodno čovjekovo djelovanje. Odnos između ljudske slobode i društvenog determinizma u cjelini je takav da je i relativno slobodno djelovanje ljudi u društvu jedan od faktora i sastavnih dijelova toga društvenog determinizma, a ne nešto izvan njega.

Za bolje razumijevanje savremenih rasprava o populacionim problemima, značajno je izučavanje klasičnih doktrina o populacionim pitanjima. Populacioni problemi privlačili su pažnju velikih mislilaca u cjelokupnom dosadašnjem razvoju ljudske misli. Određena populaciona politika konstituisana je na nivou zajednice tek kada je kod nje same probuđena svijest o njenoj ulozi u odnosu na individue u čije ime ona djeluje, a nastankom klasa klasni interesi su se direktno reperkutovali na populacionu politiku date sredine. Putem izučavanja doktrina, teorija ili načela o stanovništvu, uočeno je da je istorijski razvoj stanovništva tijesno vezan sa društvenom, ekonomskom, političkom i religioznom istorijom čovjeka.

U istorijski različitim društvenim uslovima ljudi su ostvarivali različite stepene slobode uopšte, a posebno u oblasti rađanja djece. To ilustrativno govore djela pisaca starih civilizacija iz kojih se danas mogu izvoditi zaključci o tome kako su ljudi rješavali probleme svoje »prekobrojne«

⁵⁰⁾ F. Engels, Porijeklo porodice, privatnog vlasništva i države, Naprijed, Zagreb, 1946, str. 73.

⁵¹⁾ F. Engels, »Poreklo porodice, privatnog vlasništva i države«, Kultura, Beograd, 1967, (predgovor), str. 5—6.

populacije, odnosno kako su podsticali priraštaj stanovništva, kada su za to postojali određeni društveni interesi. Pristup antičke Grčke i Rimskog Carstva populacionim pitanjima rječito govori koliki je značaj pridavan životu porodice, a posebno nerađanju, odnosno rađanju djece, u zavisnosti od državnih potreba u datim uslovima. Dok je, na primjer, antička Grčka u principu vodila politiku ograničavanja rađanja, Rimsko Carstvo, pošto je vodilo osvajačke ratove, vodilo je izrazitu pronatalistički popula-cionu politiku, tako da je čovjekova sloboda u domenu rađanja djece u takvim društvenim uslovima bila direktno sputana zbog ostvarivanja neposrednih interesa države u toj oblasti.

I u našem krajevima u dalekoj prošlosti ljudi su se lišavali svoje »prekobrojne« djece, kao i ostarjelih roditelja i drugih članova porodice, zbog ograničenih sredstava za život, tako što su ih ubijali.

II RELIGIJA I POPULACIJA

1. RELIGIOZNI SADRŽAJI I OBLICI ČOVJEKOVIH SLOBODA, ODNOSNO NESLOBODA U OBLASTI RAĐANJA DJECE

U ovom poglavlju interesuje nas religija kao norma i socijalni standard kao glavni instrument društvene regulacije u sferi porodice i braka.

Kako se pod religijom podrazumijeva, u najširem smislu riječi, forma društvene svijesti, čija posebnost je u tome što čovjek u fantastičnom odrazu svoga odnosa prema prirodi i međusobnih odnosa među ljudima, u svojim iluzijama doživljava religiozne predstave o realnom svijetu, vjerovanje u postojanje nekih »viših«, natprirodnih sila manifestovalo je čovjekovu zavisnost od prirode, kao i društvenih sila.¹⁾

Religija je hiljadama godina bila dominantna u svim oblastima čovjekovog života, posebno u domenu porodice. Religiozne norme su vijekovima bile osnovne socijalne i političke norme, koje su regulisale porodični i bračni život.

Sve religije koje su u kontekstu ovoga rada obrađene, u analitičkom i ideološkom smislu, stavljene su u jedno poglavlje, iako se one bitno razlikuju. Uzeto je samo ono što im je zajedničko, a što je značajno za ovaj rad, ne analizirajući ih posebno. Nastojalo se ukazati na suštinu religioznih modela regulisanja odnosa među ljudima u vezi sa temom ovog rada, a konkretno istorijski sadržaji, ukoliko su uvedeni, služe kao ilustracija, a ne u cilju naučne analize konkretnih istorijskih zbivanja u ovom domenu.

Pored iznijetih gnoseoloških korijena religije, koji leže u čovjekovom neznanju ili u ograničenim mogućnostima saznanja, veoma su značajni socijalni korijeni religije. Oni leže u položaju čovjeka u društvu i borbi određenih grupa u društvu da steknu i očuvaju svoju društvenu poziciju, pri čemu im religiozna pripadnost i zatucanost naroda pomaže.

Značajno je učenje Ludviga Fojerbaha prema kome religiozna svijest, kao proizvod ljudskog mozga, označava pretvaranje subjektivnog u objektivno, pošto, po njegovom učenju, uobraženja čovjeka počinju da

¹⁾ Za antičku Grčku karakteristična je politeistička religija (vjerovanje u mnoge bogove). Grci su u strahu od prirodnih sila uspostavljali bogove za razne oblasti čovjekove djelatnosti. Tek su filozofi prosvjetitelji — francuski materijalisti XVIII vijeka (Helvecije, Holbah i Didro) religiju razlogitali kao vid proboljavanja potlačenih.

za njega egzistiraju u životu, iako i dalje postoje samo u njegovoj svijesti. I Hegel je u svom učenju ukazao na »pozitivnost« religije, tj. na činjenicu da ona, iako je proizvod čovjekovog mozga, u životu počinje da djeluje kao realna društvena snaga.

Nadovezujući svoje učenje o religiji na učenje svojih prethodnika, posebno francuskih materijalista, zatim Fojebaha i Hegela, Marks je pošao od toga da je kritika religije pretpostavka svake kritike.

Osnovne pretpostavke marksističke nauke su da cijelo revolucionarno kretanje ima, kako svoju teorijsku, tako i empirijsku osnovu u kretanju vlasništva, odnosno ekonomije. Privatno vlasništvo, u stvari, i jeste »... materijalni, čulni izraz otuđenog čovjekovog života. Njegovo kretanje — proizvodnja i potrošnja jest čulno očitovanje kretanja cjelokupne ... proizvodnje«, tj. ostvarenje ili stvarnost čovjeka. Posmatrano u tom kontekstu, religija kao i politika, država, porodica, moral, i dr. su samo »... posebni načini proizvodnje i podliježu njenom opštem zakonu.« Tako Marks kaže da je pozitivno ukidanje »svakog otuđenja«, »povratak čovjeka iz religije, porodice, države itd. u svoje l j u d s k o t j. d r u š t v e n o postojanje. Religiozno otuđenje čovjeka, prema tome, zbiva se samo u domenu čovjekove svijesti, dok je njegovo ekonomsko otuđenje, u stvari, otuđenje 'stvarnog života'«.

Od samog svog nastanka religija je uvijek imala snažan uticaj na sve značajne događaje u životu porodice.

Nasuprot učenju filozofa antičke Grčke, posebno Aristotela, koje je vijekovima bilo bez premca za sva pitanja u domenu društvene svijesti, za srednji vijek karakteristična je teologija, koja je, prigrabivši sebi učenje o bogu, kao osnovnom pokretačkom principu, filozofiju stavljala u izolaciju, koja je vremenom postajala sve veća, pošto su postepeno iz nje izdvajane pojedine naučne discipline. Kao zvanična ideologija feudalnog društva, religija je imala neuporedivo veći uticaj na društveni položaj porodice nego u građanskom društvu, s obzirom na brzi razvoj nauke u XIX i XX vijeku i naučnu kritiku religije, iako je njen uticaj i u razvoju građanskog društva ostao značajan.

I pored vjekovnog uticaj a crkve na brak i rađanje, razvojem progresivnijih pogleda, s obzirom na sve veću tendenciju političke emancipacije društva, brak i u građanskim društvima prestaje da bude samo crkvena institucija, postaje i svjetovna, dok je to u socijalističkim zemljama obaveza.

Katolička crkva je, štiteći patrijarhalnu porodicu zabranjivala razvod svim svojim vjernicima. Razvijanjem reformacije, zastupajući interese narastajuće buržoazije, Martin Luter se zalagao za građanski brak i poboljšanje položaja žene i porodice, a posebno položaja žene u porodici.

Pridajući veliki značaj porodici, katolička crkva je na skoro svim svojim posljeratnim saborima sa svog stanovišta tretirala i porodicu, kao i probleme u vezi s njom. Značajan je Drugi vatikanski sabor²⁾ u čijim se svim dokumentima tretira i porodica. U jednom od ovih dokumenata ukazuje se da je porodica »... izvor i temelj društva...«, zatim se govori o

2) »Drugi vatikanski sabor«, (dokumenta), »Kršćanska sadašnjost«, Zagreb, 1970.

dužnosti supruge da bi se njegovala »... nerazrješivost i svetost bračne veze«³⁾ ističe se da je porodica »izvor« i »temelj« društva i »prva životna stanica društva, koja je ovu misiju primila od boga.«⁴⁾ Dalje se ukazuje na demografska kretanja i kaže da je za katoličku crkvu značajno angažovanje stručnjaka u biološkim, medicinskim, psihološkim i socijalnim naukama, kako bi doprinijeli za »... dobro braka i obitelji i za mir savjesti ako budu nastojali da objedinivši svoj znanstveni rad dublje osvijetle različite uvjete koji pogoduju zdravoj regulaciji ljudskog rađanja.«⁵⁾ »Pobačaj i čedomorstvo su užasni zločini«⁶⁾).

Pod uticajem građanskog društva pravoslavna crkva je imala mnogo liberalniji stav prema braku, omogućavajući i razvod braka.

Islamska religija je u punoj mjeri podržavala raskidivost braka, pošto je muž mogao kad god je htio da otjera ženu, da je proda, razmijeni za drugu ili je pokloni, pa čak i da je ubije. Ona je u svemu drugom podržavala patrijarhalnu porodicu, izuzev poligamije, po čemu se razlikovala i od katoličke i od pravoslavne crkve.

Da bi se uticaj religije u domenu rađanja novog čovjeka mogao potpuno objasniti, nužno je početi od dijalektičkog materijalizma, pošto on naučno razrješava odnos bića i mišljenja. Pokušaje građanskih i revizionističkih teorija⁷⁾ da prikriju bitni karakter sadašnjih religija, kao i da porijeklo i karakter primitivnih religija pogrešno objašnjavaju, potpuno su naučno objasnili i odbacili K. Marks, F. Engels i V. I. Lenjin.

Društveno-istorijska praksa, kao kriterij istinitosti ljudske spoznaje, svakodnevno negira osnovanost idealističkih i religioznih predstava o čovjekovoj svijesti o prirodi i društvu. Po Marks, religija je izraz stvarne čovjekove bijede, ali jednim dijelom i vid protesta protiv bijede. Marks kaže da »... religiozni odraz stvarnog svijeta može se izgubiti tek onda kada odnosi praktičnog svakodnevnog života budu iz dana u dan pokazivali ljudima prividno razumne odnose među njima i prema prirodi. Obličje procesa društvenog života, tj. procesa materijalne proizvodnje, skinut će sa sebe mistični magleni veo samo kad kao proizvod slobodno udruženih ljudi bude stajao pod njegovom svesnom planskom kontrolom. Ali ovo zahteva takvu materijalnu osnovu društva ili takav niz materijalnih uslova egzistencije koji su opet samonikao proizvod — duge, bolne istorije razvitka.«⁸⁾

³⁾ Ibid., str. 435.

⁴⁾ Marks-Engels, Radni radovi, Kultura, Zagreb, 1953, str. 51. U raspravi »K židovskom pitanju« Marks kaže: »Čovjek se politički emancipuje od religije ti me, što je iz javnog prava protjeruje u privatno pravo. Ona nije više duh države, gdje se čovjek — iako na ograničen način, pod posebnim oblikom i u posebnoj sferi — ponaša kao generičko biće u zajednici s drugim ljudima. Ona je postala duh građanskog društva, sfere egoizma, rata svijetu protiv svih... Razdvajanje čovjeka na javna i privatna čovjeka, premještanje religije iz države u građansko društvo, to nije stupanj nego dovršenje političke emancipacije, koja stvarnu religioznost čovjeka ukida isto tako malo kao što malo i teži da je ukine«.

⁵⁾ »Drugi vatikanski sabor«, str. 695.

⁶⁾ Ibid., str. 693.

⁷⁾ K. Marks — F. Engels, Radni radovi, Kultura, Zagreb, 1953, str. 47. U polemici sa B. Bauer u članku »K židovskom pitanju« Marks kaže »Pitanje o odnosu političke emancipacije prema religiji postaje za nas pitanje o odnosu političke emancipacije prema ljudskoj emancipaciji«.

⁸⁾ K. Marks, Kapital I, Kultura, Beograd, 1947, str. 43.

Iz osnovnih stavova marksističkog materijalizma proizilazi potreba borbe protiv djelovanja crkve u vancrkvenom domenu. Lenjin je posebno isticao da je ta borba »... abeceda čitavog materijalizma, dosledno tome i marksizma«, pošto je marksizam novi naučni pogled na svijet, a dijalektički materijalizam najviši stupanj razvitka materijalističke filozofije. U svom poznatom članku »O odnosu radničke partije prema religiji«, Lenjin naglašava da »... proleterska partija zahteva od države da se religija proglašava za privatnu stvar ne smatrajući ni u kom slučaju za privatnu stvar pitanje borbe s opijumom naroda, borbu s religioznom praznoverjem«⁹⁾.

Kao dio ideološke nadgradnje religija je determinisana ekonomskom bazom. Ideološki karakter religije K. Marks i F. Engels daju u jednom posebnom smislu, kada govore o ideologiji eksploatatorske klase, pošto ona proizilazi iz odnosa proizvodnje koji su protivrječni, a društveno nisu spoznati kao takvi, pa se odnosi među ljudima brkaju sa odnosima među stvarima. Marks je uzroke čovjekovog otuđenja tražio u protivrječnostima samog društvenog života¹⁰⁾. Engels kaže da »religija ostaje idealna nesvjetovna svijest njenih članova, jer je ona idealan oblik lju d s k o g stupnja razvitka, koji se u toj svijesti provodi«¹¹⁾. I dalje ističe da su ljudi »... religiozni zato, jer se čovjek odnosi prema životu države, koji je ono-stran njegovoj stvarnoj individualnosti, kao prema svom istinskom životu, religiozan je, ukoliko je religija ovdje duh građanskog društva, izraz odvajanja i udaljavanja čovjeka od čovjeka«¹²⁾. Velika je šteta, nezavisno od ogromnog doprinosa koji su Marks i Engels dali i na području razotkrivanja religije kao dijela klasne ideologije, što nije sačuvan Engelsov odgovor u Principima komunizma¹³⁾ na pitanje (br. 23) »Kako će se komunistička organizacija odnositi prema postojećim religijama?« Razmatrajući predmet rada i »opredmećenje čovjekova generičkog života«, K. Marks kaže da se »svako samootuđenje čovjeka od sebe i od prirode pojavljuje u odnosu, koji on daje sebi i prirodi prema drugom čovjeku, koji je od njega različit. Stoga se religiozno samootuđenje nužno pojavljuje u odnosu laika prema svećeniku ...«¹⁴⁾

Posmatrano kroz cijelu ljudsku istoriju, čovjek je u svim etapama svoga istorijskog razvoja bio podložan snagama koje su mu bile otuđene, koje mu nisu bile poznate, te njima nije mogao ovladati, pa se tako religija javlja kao fantastičan odraz u društvenoj svijesti stvarnih odnosa među ljudima i njihova odnosa prema prirodi.

Kao dio društvene ideologije, odnoseći se od svoga nastanka uvijek veoma angažovano prema rađanju novog čovjeka i prema brojnim pitanjima u ličnom i porodičnom životu čovjeka, religija je »... s jedne strane izraz stvarne bijede, a s druge strane protest protiv stvarne bijede... Ona

⁹⁾ V. I. Lenjin, Dela, sv. V, Kultura, Beograd, 1960, str. 355. ¹⁰⁾ Vidi K. Marks, Kapital, Tom I, glava prva, tačka 4. Fetiški karakter robe i njegova tajna, Kultura, Beograd, 1947, str. 34—46.

¹¹⁾ Marks-Engels, Rani radovi, Kultura, Zagreb, 1953, str. 55. ¹²⁾ Ibid., str. 55.

¹³⁾ K. Marks, F. Engels, Rani radovi, Kultura Zagreb, 1953. deo Principi komunizma, str. 361.

¹⁴⁾ Ibid., K. Marks, Ekonomsko-filozofski rukopisi, str. 196. 52

je opijum za narod. Uništenje religije kao iluzorne sreće za narod zahtjev je njegove stvarne sreće¹⁵⁾.

Na osnovu marksističke teorije, u našoj zemlji se odvija proces oslobođenja čovjeka od religiozne otuđenosti, ne za ukidanje religije, već za ukidanje uslova za njeno razvijanje, odnosno djelovanje u necrkvenoj sferi.

Crkva je oduvijek težila da vlada, a ne da služi. Nastojala je da drži monopol nad javnim, kulturnim i političkim životom. U industrijali-zovanom i urbanizovanom društvu sve je manje uslova za crkvu da vlada, pa ona već postaje isključivo religiozna institucija.

Sa marksističkog stanovišta, religija nije vječna kategorija ljudskog duha, pošto se javila kao istorijski fenomen na određenom stupnju ljudskog razvoja. Religija nije čovjeku urođena.¹⁶⁾ Osnivači naučnog komunizma K. Marks i F. Engels, kao i njihovi sljedbenici, poriču ideju o uređenosti religioznih shvatanja. Kad je čovjek bio na nivou horde, u »djetinjstvu ljudskog roda«¹⁷⁾, nije imao religiju. U velikoj zavisnosti od prirode, bespomoćan prema njenim silama, čovjek je vremenom došao do religioznih predodžbi.¹⁸⁾

O odražavanju sile u religiji Engels kaže »U početku historije najprije se tako odražavaju prirodne sile . . . Ali uskoro, pored prirodnih sila stupaju u djelovanje i društvene sile, koje su ljudima isto tako tuđe i u početku isto tako neobjašnjive, koje nad njima vladaju s onom istom prividnom prirodnom nužnošću kao i prirodne sile. Religija može kao izraz neposrednog, tj. osjećajnog odnosa ljudi prema prirodnim i društvenim silama koje su im nerazumljive i koje vladaju nad njima da traje sve dotle dok se ljudi nalaze pod vladavinom tih sila«¹⁹⁾

Međusobni odnosi ljudi u doba matrijarhata bili su postali osnovna sadržina religija, potiskujući sve više odražavanje odnosa ljudi prema prirodi²⁰⁾. Još u animizmu, kao prvobitnom obliku religije, ljudi su počeli da vjeruju u zagrobni život čovjekove duše u kome se, takođe, ljudi i žene, i rađaju, sve po uzoru na život čovjeka na zemlji.

U cijelom razvitku ljudskog roda od nastanka klasa, religija se uvijek javlja kao veoma značajan faktor vladajućih ideologija klasnih društava. Stupanjem proletarijata na pozornicu, kao prve klase u istoriji kojoj nije potrebna religija da bi vladala, koja je umjesto iluzije prihvatila nauku i borbeni ateizam, u više socijalističkih zemalja religija i njena društvena organizacija — crkva, odvojene su od države u ime slobodnog razvitka čovjeka i zahtjeva napretka i sreće ljudi. Tako je i oblast rađanja (misli se na vjereništvo, sklapanje braka, upisivanje djeteta u crkvene

¹⁵⁾ V. I. Lenjin, Prilog kritici Hegelove filozofije prava.

¹⁶⁾ Henry Lucien, Porijeklo religije, izdanje »Glas rada«, Zagreb, 1946, str. 37.

¹⁷⁾ F. Engels, Porijeklo porodice privatnog vlasništva i države, Naprijed, Zagreb, 1956, str. 19.

¹⁸⁾ »... i kom da strah u kosti ne satjera kada zemlja zadrhti suha pod udar cem strahotnim munje. A po širokom se nebu razaspu grohoti groma...« »Dok na nikoji način sveg ovoga uzroka vidjet ne mogu, nego tad misle, da bogova voljom sve bivaju.« Lukrecije Kar, O prirodi stvari, Zagreb, 1938, str. 20.

¹⁹⁾ F. Engels, Anti-Duhring, Naprijed, Zagreb, str. 333—334.

²⁰⁾ Ante Fijamengo, Porijeklo i društvena uloga religije, Novo pokoljenje, Zagreb, 1950, str. 30.

knjige i davanje imena, problemi oko abortusa i dr.) odvojena od crkve. Država se, sa manjim ili većim ograničenjima u različitim fazama razvoja od nastanka prvih socijalističkih zemalja, javlja kao regulator ovih odnosa među ljudima, uređujući ih odgovarajućim zakonima. Međutim, odvajanjem crkve od države nije prestao religiozni uticaj. Između svih sfera u kojima djeluje religija, njen uticaj je danas najznačajniji u oblasti porodičnog i bračnog života religioznih građana.

Oslobađanje čovjeka i rada od otuđenja, neminovno podrazumijeva punu emancipaciju od religioznog uticaja. A to je jedini put za vraćanje sloboda i prava čovjeku (zajedno sa dužnostima) i u intimnoj sferi njegovog života.

Gledano kroz istorijski razvoj društva religija je uvijek imala aktivan stav u domenu rađanja, katkad doprinoseći bržem porastu stanovništva, a ponekad djelujući u suprotnom smjeru²¹⁾- Kako religija ima specifičan karakter, razlikujući se od ostalih ideoloških područja, ona je, po-smatrano istorijski, u društvenoj svijesti krivo odražavala kako odnose među ljudima, tako i njihove odnose prema prirodi, pošto su ljudi i u primitivnim i u klasnim društvenim formacijama bili «... . podložni snagama koje su im otuđene, koje ne poznaju i kojima ne mogu vladati niti ih kontrolisati»²²⁾. Iako religija predstavlja iskrivljenu sliku prirodnih i društvenih sila, kojim čovjek nije mogao da ovlada, ona je često imala snagu pravnog sistema²³⁾ i značajno je uticala na prokreaciono ponašanje ljudi, preplićući se često i sa etničkim komponentama većih ili manjih ljudskih zajednica. Stavovi religija prema braku i fertilitetu uopšte, manifestovali su se s jedne strane preko odnosa prema sveštenstvu, njihovom ritualnom kastriranju, čak i žrtvovanju života ljudi, a s druge strane u sasvim određenim zahtjevima u odnosu na vjernike u oblasti rađanja.

U okviru većine religioznih doktrina sadržani su stavovi prema ljudskoj reprodukciji i kontroli rađanja.²⁴⁾ Interesantno je istaći da su određene stavove vjernici prema rađanju sprovodili znatno ranije nego što ih je zvanično crkva usvojila.²⁵⁾ Uopšteno govoreći, sve religije su imale »po-pulacionistički« pristup sa pretežno pronatalističkom tendencijom, koja se lako može uočiti u pisanim tekstovima u kojima su, pored novijih pristupa ovome pitanju, sadržana i usmena predanja koja su se prenosila s generacije na generaciju, pa su docnije i zapisana.

2. STAROISTOCNE RELIGIOZNE DOKTRINE

Obrada ovih doktrina za ovaj rad značajna je samo sa stanovišta izvođenja zaključka o ponašanju religija u oblasti porodice i rađanja no-

²¹⁾ Dr M. Sentić — dr D. Breznik, Etničke religiozne i rasne grupe, Stanovništvo, Beograd, juli — decembar 1968. str. 160.

²²⁾ Lucien Henry, Porijeklo religije, izdanje »Glas rada«, Zagreb, 1946, str. 5.

²³⁾ dr Zlata Grebo, Čovjek, rađanje, društvo, Svjetlost, Sarajevo, 1975, str. 226.

²⁴⁾ Fagley Richard M., Doctrines and attitudes of major religions to fertility, referat podniet na Drugoj svjetskoj konferenciji o stanovništvu, Beograd, 30. VIII — 10. IX 1965. godine.

²⁵⁾ dr M. Sentić — dr D. Breznik, Ibid., str. 161.

vog čovjeka u prošlosti, pa se stoga nije išlo u njihovu konkretnu istorij-sku obradu.

U ranijim patrijarhalnim informacijama društveni položaj čovjeka bio je determinisan i brojem muške djece, kao nasljednika imena i izvrši-laca pogrebnih obreda kada roditelji umru. Kao da je neki nalog, sličan Jehovinoj zapovijesti »rastite i množite se«, bio osnova religija svih starih naroda. Konstantno se osjećala potreba za ljudima i zbog ratova, i zbog proizvodnje, pa se to reflektovalo i na zahtjeve religija, običaja i tradicije u oblasti rađanja djece.

Profesor Patten u »Istoriji engleske misli« kaže da je potvrđena istina da su žene plodnije kada stupe u seksualne odnose vrlo mlade. On se oslanjao na razvijenu praksu u prošlosti kod starih naroda. Stoga su i najmanje divlja plemena ovu praksu ugrađivala u svoju religiju. Nevinost²⁶⁾ je smatrana kao vrlina mladih djevojaka i postajala je rano predmetom hvale, a, u stvari značila je odlaganje rađanja djece. I posvećena prostitucija bila je vezana za religiozne obrede, postala je elemenat primitivnih religija, a uvijek su bile posvećene veoma mlade djevojke. Docnije, nastankom hrišćanstva, festivali i obredi starih religija su formalno ukidani, ali su i dalje održavani pod nekim drugim imenima. Ovoga je bila svjesna politika crkve, pa je to izričito sprovodio Papa Gregory. Istoričar Herodot je opisao obrede koji sadrže univerzalno obožavanje ženske nevinosti. Ovi običaji su preovladavali i u dijelovima Kipra. U okolini rijeke Ganga, a u okviru posvećene prostitucije, djevice su bile primoravane da prije braka prinesu svoju nevinost u slavu boga.

Najviši asirski bog Bel propovijedao je rađanje većeg broja djece, a njegova žena Mylita je bila kraljica fertiliteta. Predmet religioznog obožavanja kod Asiraca i Persijanaca bio je falos²⁷⁾, a neki tragovi upućuju da je to bilo karakteristično i za Hinduse, Meksiko, Romane, Skandinavce i dr.

Hinduizam je podržavao stvaranje velikih porodica zbog očuvanja imena porodice, ali neke njene sekte su svojim učenjem bile više okrenute zagrobnom životu.

Rane religije u Indiji imale su izrazito naglašen pozitivan stav prema porastu populacije. Bramanska doktrina je pridavala najveću važnost muškim potomcima. Na osnovu ove doktrine žene su obično gledane kao grešnice, ali zbog potomstva bez njih se nije moglo. Poligamija je bila rasprostranjena kao oblik braka za prokreaciju. Asketizam bramanaca, izražen kroz celibat muškaraca i nevinost djevojaka, veoma je uvažavan i smatran je religioznom dužnošću. Abortus je kažnjavan. I poliandrija je bila evidentno dozvoljena. Ako jedna žena nije sa mužem imala djece, morala je začeti dijete sa muževim bratom ili njegovim rođakom, a potomstvo iz takve veze smatrano je muževim.

²⁶⁾ »Nasuprot religioznom stavu prema nevinosti, u mnogim krajevima ona je smatrana više kao nedostatak, nego kao prednost, ukoliko se to odnosilo na šanse za udaju. (Južna Amerika, Laplandija, Severni Arakon i dr.)-«²⁷⁾ Osvald Svare, Psiholo gija seksualnosti, izdanje »V. Masleša«, Sarajevo, 1964, str. 72.

²⁷⁾ Falos (muški ud) i u antičkoj Grčkoj i Italiji je bio simbol plodnosti. Za vrijeme svetkovina u slavu Dionizisa u procesijama je nošen falos napravljen od smokvinog drveta. Kult falosa održao se sve do nove ere.

Na bazi hindu zakona u Indoneziji su utvrđene određene religiozne dužnosti, koje su se reflektovale na priraštaj stanovništva. U skoro svakom dijelu Menu-zapovijedi senzualnost svih vrsta je strogo osuđivana. Nevinost je stalno isticana kao religiozna dužnost. Hiljade bramanaca izbjegavalo je senzualni život od svoje rane mladosti. »Slično uzdržanosti ovih muškaraca, besprijeorne žene su se posvećivale nebu, nisu sticale djecu, ako poslije bolesti njenog gospodara posvete sebe pobožnom samouzdržavanju.«²⁸⁾

Udovici je bilo dopušteno da stekne sina sa bratom ili nekim drugim naimenovanim rođakom njenog preminulog muža, ali ni u kom slučaju sa drugim čovjekom. »Prvi zadatak naimenovanog koji dobija na osnovu zakona bio je da oboje — brat i sestra moraju živjeti zajedno, slično ocu i ćerki prema naklonosti«, što govori o posebnoj brizi ove religije za potomstvo.

Dozvola naimenovanom muževom bratu ili drugome rođaku da zač-ne i podigne nasljednika sa udovicom poslije smrti njenog muža, odnosila se samo na žene — udovice nižih slojeva. Žene koje su pripadale višim slojevima mogle su da rode dijete i sa nekim drugim čovjekom, ali su bile dužne da izbjegavaju svako senzualno zadovoljstvo i da ostanu besprijeorne u skladu sa zahtjevima religije.

Praksa poligamije među bogatim onemogućavala je niže klase da se žene zbog nedostatka novca za kupovinu žena, što je takođe imalo uticaja na niži porast stanovništva. Među bramanima sa više braće u jednoj porodici, samo je najstariji brat imao pravo da se ženi, dok su ostala braća ostajala neoženjena i živjela su vanbračno sa bratovljevom ženom, stanujući svi zajedno u istom domaćinstvu. Nasuprot tome, među Najari-ma bio je običaj da jedna žena održava seksualne odnose sa dva ili više muškaraca sa kojima nije bila u krvnom srodstvu.

I u Tibetu su, u okviru religije, bili sankcionisani oni običaji koji su zadržavali porast stanovništva. Između ostalog, jedna žena mogla je da ima istovremeno petoro braće kao svoje muževe, a prema potrebi stupala je u seksualne odnose i sa susjedima. Ovo nije bila praksa samo među siromašnima, već često i među bogatijim građanima.

Učenje Konfučija, koje je predstavljalo reakciju na bramanizam, podržavalo je porast stanovništva, slično učenjima onih religija koje su obezbjeđivale kontinuitete porodice. Od mlade žene je očekivano da u svom životu da prednost uloži majke u porodici, a razvod je bio normalna pojava u slučaju kada je žena bila nerotkinja.

Budizam²⁹⁾ je striktno podržavao celibat njegove duhovničke (posvećene) klase. Ideje o braku i srećnom domaćem životu morali su da napu-

²⁸⁾ Sir William Jannes's Works, vol III, p. 340.

²⁹⁾ Buda, osnivač budističke religije (religiozni nadimak za Siddharta ili Gantama, a znači onaj koji je svoj cilj postigao). Napustivši porodicu i plemićki položaj živio je na obroncima Himalaja oko 560—480. prije n. e. Borio se protiv bramanskih kasta, a po njegovom učenju najviši cilj života bila je nirvana (ugasnuće, odnosno stanje bez ikakvih želja, uključiv i oblast rađanja). Njegovo pesimističko učenje djelovalo je na filozofiju većine azijskih naroda (i onih koji nisu primili budizam), a i u novije vrijeme uticalo je na neke filozofe (Sopenhauera).

ste svi mudri ljudi koji su željeli da postanu budisti. Ovo učenje značilo je suprotstavljanje biblijskoj doktrini po kojoj za čovjeka nije dobro da bude sam.³⁰⁾ Budino učenje protiv braka bilo je neprihvatljivo za najveći broj stanovnika. Ova doktrina bila je, međutim, kršena od onih koji su je već usvojili. Naročito u Tibetu i Cejlonu, striktnost ovog učenja je ubrzo napušтана.³¹⁾ Njegovo učenje više je propovijedalo asketizam, nego što je to docnije činilo srednjevjekovno hrišćanstvo. Celibat je bio važan element i u praktičnoj primjeni budizma. Za budizam je karakteristično da se zahtijevalo od sveštenika »odlaganje želje«.³²⁾

Ni hinduizam ni budizam se nisu izričito izjasnili za kontrolu rađanja, shvaćenu u savremenom smislu. Iako se često ističe da se hindu religija ne protivi kontroli rađanja, ne može se reći da se ona eksplicitno za nju zalaže.³³⁾

3. UČENJE ZARATUSTRE³⁴⁾

Ovo učenje sadržano je u njegovoj svetoj knjizi »Zend-Avesta«. On u punoj mjeri izražava religioznu podršku sklapanju braka. »Ja dajem prednost porodici u odnosu na nerađanje« kaže Zaratustra, persijski religiozni učitelj. U njegovom učenju prisutno je ogorčenje prema duhovnim i svjetovnim vlastodršcima njegova vremena. On napušta pesimističko gledanje na egzistenciju čovjeka na zemlji. Cilj njegove proročanske misije je »ozdravljenje duha«, davanje novog smjera životu i žrtvovanje sebe za opšti spas. Svojom etikom slobodne volje, on se mnogo više približava evropskom, grčkom, nego indijskom shvatanju života, a cjelokupno njegovo propovijedanje prožeto je više apstraktno-filozofskim, nego religijskim mislima. Zakone istine stavljao je ispred svega.

Brak i prokreacija su osnov »Zend-Aveste«. »Djeca su oduvijek čovjekova snaga i čast, kao i potreba da se uspije u najistinitijoj sreći«, kaže Zaratustra. On smatra rast biljke i drveta, kultivisanje polja i rađanje djece »pohvalnim činjenicama«.

³⁰⁾ Sveto pismo, knjiga staroga zavjeta, »Prva knjiga Mojsijeva«, »Postanje«, izdanje Britanskog i Inostranog biblijskog društva, Zagreb, 1955, tačka 18. str. 2. »I reče Gospodin bog: nije dobro da je čovjek sam, pa mu načini druga prema njemu«.

³¹⁾ Monier Williams: Buddhism in its Connection with Brahmanism and Hindism.

³²⁾ dr M. Sentić — dr D. Breznik, Etničke religiozne i rasne grupe, Stanovništvo, juli — decembar 1968, Beograd, str. 162.

³³⁾ Cf. Grand Dictionnaire Universal, art. »Population«, »Life of Buddha« — »putting away desire«.

³⁴⁾ Zaratustra (ili Zaratustro ili Zoroaster, živio između VII i VI vijeka prije n. e., persijski filozof i propovjednik, osnivač mazdaizma (vjere starih Iranaca). Ovaj izraz upotrebljava se kao sinonim za zaratustroizam, kao monoteističku religiju, koja nestaje sa širenjem islama.

4. MUHAMEDIZAM³⁵⁾

Muhamedizam izražava učenje koje omogućava poligamiju. Prema Kur'anu senzualni život čovjeka je znatno naglašen, kao dio ovoga učenja. Muhamedanstvo naročito naglašava potrebu davanja miraza ženama prilikom udaje, a i kod nasljeđivanja žene ostvaruju izvjesna prava, ali nejednaka sa pripadnicima muškog pola. Smatra se da poligamni brak, u koji stupaju pripadnici islama i sa ženama druge vjeroispovijesti (sa četiri zakonite žene i veći broj naložnica), ima manje potomstva od mono-gamnog braka, uzimajući u obzir broj rađanja djece od jedne žene, pa se i u stranoj³⁶⁾ i u našoj³⁷⁾ literaturi sreću mišljenja da je poligamni brak bio indirektna tendencija smanjivanja priraštaja stanovništva, ako ne već samo smanjivanje. Međutim, uticaj islamske religije bio je usmjeren na povećavanje stanovništva. »Žene ove religije treba da vjeruju da su najbolje osigurale svoju buduću sreću ako sebe upotrijebe za rađanje Muslimana, dok one koje umru neproduktivne su čista propast za državu.«³⁸⁾ »Zenite se i množite se jer želim da pomoću vas nadmašim ostale narode«,³⁹⁾ kaže Muhamed, iz čega se vidi pronatalistički stav islama. Polno uzdržavanje i asketski stav prema životu nisu karakteristični za islam, izuzev kada žena ima menstruaciju, četrdeset dana prije i isto toliko poslije porođaja i za vrijeme nekih vjerskih praznika.⁴⁰⁾ U Kur'anu žena nije prekorena za Adamovu »prvu grešku«.⁴¹⁾

Pronatalistički stav islama izražava se veličanjem ljubavi između muža i žene u bračnom životu. Muhamed se zalagao za brak, ističući da svi oni koji nisu u braku njemu ne pripadaju. On kaže za ženidbu da je »... ustanova koja ima za cilj da umnožava ljudski rod«. Pada u oči da se djeca tretiraju kao velika vrijednost, kao i da su jednako tretirana muška i ženska djeca. Među izrekama proroka Muhameda o ženskoj djeci, nalazi se i jedna prema kojoj svako ko ima ćerku, a ne sahrani je živu, ili je ne povrijedi, ne ruga joj se i ne stavlja sina ispred nje, božjom milošću će stići u raj.⁴²⁾ Svako ko podiže dvije ćerke biće u još većoj božjoj milosti.⁴³⁾

³⁵⁾ Muhamed (Abdul Kasim ibn Abdulah rođen je u Meki oko 570 godine a umro je u Medini (sam ovaj naziv znači prorokov grad) 8. VI 632. Osnivač je religije islama. Po legendi anđeo Džebrail ga je nadahnuo religioznim učenjem. Sa neko liko ženidbi učvršćuje svoj politički položaj, te ujedno sam podstiče poligamiju. Nije ostavio pisana djela, ali njegovi učenici sastavili su Kur'an, kodeks njegovoga učenja.

³⁶⁾ Pre-Malthusian doctrines on Population — Religions and Population, p. 49.

³⁷⁾ dr M. Sentić i dr D. Breznik, Etničke, religiozne i rasne grupe, Stanovništvo, juli—decembar 1968, str. 149. »Postoji u literaturi saglasnost u tome da poligamija teži da snizi sterilitet, ali su razlike između poligamijskih i monogamijskih društava u tom pogledu često veoma male«.

³⁸⁾ Roscher: »Political Economy«, vol. II, »Population«, George Ensor »Inquiry Concerning the Population of Nations, str. 7.

³⁹⁾ Ebul-Džim: Kontrola i planiranje rađanja u svjetlu Islama, Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva, br. 3—4, 1963. str. 112—116.

⁴⁰⁾ dr Gamal A. Badauri: Status of woman in Islam, Published by The Muslim Students Association of the United States and Canada, str. 14.

⁴¹⁾ Ibid., str. 13.

⁴²⁾ Ibn-Hanibal, № 1957.

⁴³⁾ dr Zlata Grebo, »... Arapi nisu voljeli žensku djecu, koju su živu zakopali, pa se zbog toga prije govori o ženskoj djeci, ističući tako da su ona isto tako korisna kao i muška«.

U Kur'anu: stoji: »Ne ubijajte djecu vašu, bojeći se siromaštva«, iz čega se vidi da islam ima pozitivan stav prema prokreaciji. U Kur'anu i Ha-disu⁴⁴⁾ su veoma prisutna pitanja iz oblasti bračnog i porodičnog života, ali u njima nema izričitog stava o kontroli rađanja.⁴⁵⁾ Danas se, međutim, smatra da islamska religiozna doktrina ne zabranjuje namjerno ograničavanje rađanja, ali abortus kao i sterilizaciju strogo osuđuje.⁴⁶⁾ Pored toga daju se novija tumačenja ranijih stavova, posebno u islamskim zemljama, u kojima postoji tendencija bržeg porasta stanovništva.⁴⁷⁾ Prema Muhamedovom učenju coitus interruptus tj. »azl« je dozvoljen, pa se analogijom zaključuje da se sredstva kontracepcije mogu primjenjivati za sprečavanje trudnoće. Serijatski pravnik Sejfulah-efendija Proha kaže: »Muž može sa ženom prilikom polnog snošaja, a u svrhu sprečavanja začeca, polucirati van polnog organa žene. Žena, isto tako može uz privolu muža zatvoriti rodnicu da bi spriječila trudnoću. Dozvoljeno je, takođe izvršiti vještački pobačaj prije četvrtog mjeseca. Pobačaj poslije četvrtog mjeseca, osim u određenim izuzetnim slučajevima, nije dozvoljen.«⁴⁸⁾

Muslimanski autori imali su slične poglede na populaciona pitanja sa jevrejskim i hrišćanskim autorima.⁴⁹⁾ Posebno se ističe stanovište nešto docnije otkrivenog rada Ibn Khaldouna, arapskog pisca iz četrnaestog vijeka. Njegovo mišljenje posebno je zapaženo u dvojakom smislu. On je smatrao da je gusto naseljeno stanovništvo uslov za viši nivo života, i daje veće efekte u odnosu na resurse, vojnu i političku sigurnost države. Takođe je smatrao da su u oblasti ekonomike periodi državnog prosperiteta alternativni sa periodima opadanja, te da su periodične neusklađenosti i u populacionom zbivanju u istom ritmu sa fluktuacijom u domenu ekonomike. Uz nastojanje da se unaprijede ekonomski uslovi, zalagao se da politički poredak stimulira populacioni porast, povećavanjem nataliteta i sprečavanjem smrtnosti djece.⁵⁰⁾

⁴⁴⁾ Abdulah Sljakić: Hadis je »...sve ono što je Muhamed govorio, radio, preporučio ili odobrio da se radi«. Turcizam u srpskohrvatskom jeziku, »Svjetlost«, Sarajevo, 1965, str. 295.

⁴⁵⁾ dr Zlata Grebo: Čovjek, rađanje, društvo, Svjetlost, Sarajevo, 1975, str. 229.

⁴⁶⁾ dr M. Sentić — dr D. Breznik, Etničke, religiozne, rasne grupe, Stanovni štvo juli—decembar, 1968, Beograd, str. 162.

— Akhter Hameed Khan, Islamic Opinions and Contraceptions, Pakistan Academy for Village Development, Comilla, East Pakistan, 1961.

— »A. Mohamedan, Fotwa on Contraception«, Human fertility, pp 45—46, 54—56. The Egyptian Medical Association, 1937. (Muftija od Egipta kaže: »Mužu i ženi je dozvoljeno da, uz obostranu saglasnost, primijene sve mjere u pogledu sprečavanja ulaska sjemena u uterus, a sa ciljem sprečavanja začeca«.)

⁴⁷⁾ The Resume of Islam's Position on Family Planning and Abortion, Isam Naser, Internacional Planned Parenthood Federation, Beirut, 1971, str. 351.

⁴⁸⁾ dr Zlata Grebo, Čovjek, rađanje, društvo, Svjetlost, Sarajevo, 1975, str. 230. Na istoj strani upućuje se na sljedeći izvor: Ebul-Džimi: Kontrola i planiranje rada nja u svjetlu učenja islama, glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva, br. 3—4, 1963, Sarajevo, str. 112—116.

⁴⁹⁾ Rosental: Political Thought in Mediaeval Islam, 1962, chap. 4.

⁵⁰⁾ The Determinants and Consequences of Population Trends, United Nations, Volume I, New York, 1973, str. 37.

5. EGIPATSKA RELIGIJA

Ova religija sadrži u sebi i pitanja reprodukcije stanovništva kao predmet religioznog poštivanja. To je izražavano preko obožavanja Izisa i Ozirisa. U Egiptu je čin rađanja bio vezan za Khema, kao što je u Asiriji bio vezan za Vula, u Indiji za Sivu, u Grčkoj za Pana, u Italiji za Muti-nusa. Prema mišljenju Renofa »... ne bi se mogla dozvoliti istorijska veza između egipatskih i indo-evropskih doktrina o potrebi braka i svih doktrina o religioznom celibatu, što znači da su one nastajale istorijski nezavisno jedna od druge.«⁵¹⁾ Izvjesno je da su doktrine u celibatu preovlađivale i u Evropi, ali generalno posmatrajući istoriju čovjekovog razvoja, opšta tendencija je bila uvažavanje produktivne moći stanovništva, odnosa prokreacije kao vida unapređenja života na zemlji.

6. GRČKA I RIMSKA RELIGIJA

I ove religije su imale jasno izražen stav prema reproduktivnoj moći čovjeka. Crkveni festivali toga vremena rječito govore o potencijalnoj vezi između tih religija i bračnog i porodičnog života čovjeka, te rađanja djece. Održavanje bahanalija u čast Venusa, Priapusa i Bahusa, imalo je za cilj obožavanje njihove zaljubljive prirode, svojstvene čovjeku, kao i uopšte rađanja. Kako mjesec april označava vrijeme kada počinju da djeluju fertilne snage prirode i kada je veličanje seksualne ljubavi u Rimu uzimalo posebno mjesto, Herodot, kaže da to ima određenu vezu sa egipćanskim slavljenjima. Venus i Dijana su personifikacija velikog značenja materinstva. Rimske igre i slavlje u čast boga Bahusa imali su često scene iz oblasti senzualnih zadovoljstava i praštanja grijehova.

Atinske i rimske žene bile su u podređenom položaju, što je bio odraz religioznog stava o tome. »Atinske žene uvijek su bile u zavisnom odnosu prema nekome muškarcu — njihovim očevima, braći ili nekim od muških srodnika«⁵²⁾. Prema rimskim zakonima, svaka udata žena u svemu je zavisila od muža, a neudata od roditelja.

7. RELIGIJA STARIH HEBREJA

U jevrejskim svetim knjigama na mnogo mjesta ističu se stavovi o prokreaciji.⁵³⁾ Na neplodnost u braku ukazivano je kao na ozbiljnu nesreću. U opštem stavu istočnjačke filozofije prema fertilitetu⁵⁴⁾ favorizuje se brak sa više djece, zato što se smatralo da velika populacija za državu predstavlja veću vojnu i ekonomsku moć, posebno za vrijeme ratova, gla-

⁵¹⁾ Stangeland, E. Ch. Pre- Malthusian Doctrines of Population, str. 50.

⁵²⁾ Allen, E. A. History of Civilization, Vol. 3. str. 444.

⁵³⁾ The Determinants and Consequences of Population Trends, Volume I, United Nations, New York, 1973, str. 39.

⁵⁴⁾ Stangeland: Pre-Malthusian Doctrines of Population. (1904) deo drugi, od 40—88. str.

di, kuge, kolonizacije i naseljavanja novih nenaseljenih područja, ali ipak se nazire i bojazan od suviše velike populacije.⁵⁵⁾ Najopštiji stav prepoznaje se u zapovijesti datoj u »Prvoj knjizi Mojsijevoj«, u djelu »Postanje«, u kojoj stoji: »...rađajte se i množite i napunite zemlju.«⁵⁶⁾

Karakteristična misao iz Svetog pisma je sljedeća: »A Rahela vidjevši gdje ne rađa djece Jakovu, pozavidje sestri svojoj, i reče Jakovu: daj mi djece, ili ću umrijeti. A Jakov se rasrdi na Rahelu i reče: Zar sam ja, a ne bog koji ti ne da poroda? Ona reče: eto robinje moje Bale, lezi s njom, neka rodi na mojim koljenima, pa ću i ja imati djece od nje(...) I zatrudnje Bala i rodi Jakovu sina«⁵⁷⁾ Ali se bog kasnije smiluje Raheli-nim molbama, pa i ona »(...) zatrudnje, i rodi sina i reče: 'uze Bog sramotu moju'⁵⁸⁾«. Mojsijevi zakoni su strogo zabranjivali preljubu⁵⁹⁾, pa Jakovljevo održavanje seksualnog odnosa sa robinjama i Rahelinom sestrom u cilju rađanja sinova posebno govori o stavu ove religije prema rađanju. Tolerantan stav prema poligamiji mogao bi se uzeti kao stvaranje uslova za rađanje djece i u slučaju kada je određeni brak neplodan. Brak ima naglašeno važno mjesto u Mojsijevom učenju u knjigama Staroga zavjeta.⁶⁰⁾

Jehovino proročansko obećanje, kao vrhovnog patrijarha, da želi da rađa brojno potomstvo »kao pijesak na obali« ili »zvijezde na nebu«, širilo se među svim jevrejskim plemenima i to se dovodi u vezu sa nacionalnim prosperitetom. Jevrejsko učenje je bilo u opoziciji prema celibatu.⁶¹⁾

U Mojsijevom učenju pominju se »zakoni zbog nečednosti«, a djevojke koje su u brak stupile deflorisane, kamenovane su, odnosno ubijane.⁶²⁾

Mnoga mjesta u Starom zavjetu veoma ilustrativno govore o religioznom stavu prema značajnim pitanjima u životu porodice. Generalno uzevši, veoma je uočljiv i jasan stav da veći broj djece, posebno veći broj sinova, predstavlja veliko preimućstvo za porodicu i pleme i veoma je poželjan za napredak naroda.⁶³⁾

⁵⁵⁾ Ibid., str. 40—88.

⁵⁶⁾ Sveto pismo Staroga i Novoga zavjeta — izdanje Britanskog i Inostranog biblijskog društva, Zagreb, 1955, glava 1, tačka 28, str. 1.

⁵⁷⁾ Ibid., str. 24.

⁵⁸⁾ Ibid., str. 25.

⁵⁹⁾ »Ako se ko uhvati gdje leži sa udatom ženom, neka se pogube oboje«. Sve to pismo, Peta knjiga Mojsijeva, glava 22, tačka 22, str. 166.

⁶⁰⁾ U Svetom pismu već na drugoj stranici Starog zavjeta u prvom podnaslovu tretira se brak. Sveto pismo, str. 2, tačka 28.

⁶¹⁾ »Ko se skoro bude oženio, neka ne ide na vojsku, i ne nameće na nj nikakva posla, neka bude slobodan u kući svojoj godinu dana i neka se raduje sa ženom svojom koju je doveo«. Sv. pismo, Peta knjiga Mojsijeva, glava 24, tač. 5, str. 167.

⁶²⁾ »... ako bude istina da se nije našlo djevojaštvo u djevojke, tada neka djevojku zaspu kamenjem ljudi onoga mjesta da pogine, zato što učini sramotu Izraelu, kurvavši se u domu oca svojega«. Sveto pismo, Peta knjiga Mojsijeva, glava 22, tačka 20 i 21, str. 166.

⁶³⁾ »Kad braća žive zajedno, pa umre jedan od njih bez djece, onda žena umrloga da se ne uda iz kuće za drugoga; brat njegov neka otide k njoj i uzme je za ženu i učini joj dužnost djeversku«. Sveto pismo, Peta knjiga Mojsijeva, glava 5, tačka 4, strana 168.

8. HRISĆANSTVO

Javlja se kao reakcija na kruti sistem tradicija u drugoj polovini prvoga vijeka, sa ciljem da približi čovjeka višim etičkim i moralnim vrijednostima. Period primitivnog hrišćanstva u ranoj fazi razvoja Rimske imperije, karakterističan je po propovijedanju asketizma, nasuprot tadašnjem razuzdanom životu, ne samo rimske vlastele, već i plebsa. Kako su sva zemaljska dobra i institucije bili od sekundarne vrijednosti za učenje ranog hrišćanstva, propovijedanje asketizma nije moglo imati za cilj povećavanje populacije. Hristos⁶⁴) i mnoge njegove pristalice bili su neženje⁶⁵), a Marija se uvijek dovodila u vezu s nevinošću, kao idealnom čestitosti. Asketizam je sprečavao brak, a samim tim i podizanje potomstva.

Period primitivnog hrišćanstva

»Zaista je bila potrebna nada u nagradu na onom svijetu da bi se odricanje od svijeta i stoičko-filonski asketizam izdigao do osnovnog etičkog principa nove univerzalne religije, sposobne da privuče potlačene mase« (Engels: »Istorija primitivnog hrišćanstva«). U vrijeme toga velikog društvenog preobražaja milionske mase su se nalazile u društveno-eko-nomskoj krizi. Tako su se u okviru religije sukobljavale dvije tendencije ». . . s jedne strane moglo bi se reći uzdizanje seksualnosti na stepen božanstva, tako da su seksualni ekscesi pratili izyjesne ceremonije, s druge strane ne manje strastveno umrtvljenje puti.«⁶⁶) Engels kaže da je to susret sa ». . . fenomenom zajedničkim svim duboko uzburkanim epohama, naime da se, istodobno kad su uzburkane sve ograde, nastoje oslabiti tradicionalne veze seksualnih odnosa«. Primitivno hrišćanstvo, koje se oslanjalo na Mithrinovu vjeru⁶⁷), smatralo je seksualne odnose grijehom. U vrijeme Konstantina⁶⁸) uticaj hrišćanstva već je bio počeo da se osjeća u zakonodavstvu.

⁶⁴) Za Hrista, osnivača hrišćanstva prema učenju hrišćanske religije, u nauci mnogi tvrde da nije istorijska ličnost (B. Bauer, Brens, Mišulin, Maskin, K. Kaucki). Lucien Henry u »Poreklu religije«, kaže »... historija o Kristu počiva samo na legendi povoljnoj za izrabljivačke klase, a ta legenda potječe iz najprimitivnije tradicije«. Izdanje »Glas rada«, Zagreb, 1946, str. 180.

⁶⁵) Pol Holbah: Razgoličeno hrišćanstvo, Rad, Beograd, 1963, str. 96. »Očevidno je da je u hrišćanskoj religiji ženidba smatrana kao stanje nesavršenosti. Ovo dolazi možda od toga što je Isus Hrist bio od sekte Esena, koji su, slično modernim monasima, odbacivali ženidbu i posvećivali se celibatu. Ove ideje su verovatno prihvatili prvi hrišćani, koji, očekujući prema Hristovim proroštvima svakog trenutka kraj sveta, nisu smatrali korisnim da imaju decu i da množe veze koje ih vezuju za svet spreman da propadne«.

⁶⁶) Lucijen Henry, Poreklo religije, izdanje »Glas rada«, Zagreb, 1946, str. 123. »Gali, Attysovi svećenici, kastrirali su se u mističkoj opijenosti, isto onako kao što je njihov bog pastir Pybeli žrtvovao svoju muškost«.

⁶⁷) Ibid., str. 111, Mithra je bog iz starog persijskog panteona. Žene nisu mogle postati vjernice ove vjere.

⁶⁸) »Ogroman uticaj Filonske aleksandrijske škole i grčko-rimske vulgarne filozofije — platonovske i naročito stoičke — na hrišćanstvo, koje je pod Konstantinom postalo državna religija, nije još ni izdaleka utvrđen u svim pojedinostima, ali je postojanje tog uticaja dokazano...« (Marks i Engels, Dela, XVI, deo II, str. 415, na ruskom).

Hrišćanska religija ranog perioda nije dozvoljavala ženidbu po drugi put, a celibat je tretiran kao žrtva dostojna uvažavanja. Crkva ranog hrišćanstva je podsticala ukidanje diskvalifikacije u odnosu na celibat. Za vrijeme Justinijana, ne samo što je veličan celibat, već je i nagrađivan tip hrišćanskih sveštenika koji su ostajali neženje.⁶⁹⁾ Umjesto ranijeg nagrađivanja onih građana koji su se po drugi put ženili, nagrađivani su sada oni koji to nisu činili. Ponovo je oglašena zabrana stupanja u brak pripadnika senatorske klase i niže klase građana — u ime hrišćanskih ideala. Za vladavinu Justinijana i Julijanove zakone, može se reći da su potpuno odražavali teorije svoga vremena, i docnije su imali svoje sljedbenike.⁷⁰⁾

Hrišćanska crkva je konzistentno veoma strogo isticala svoju osudu prema čedomorstvu, abortusu, razvodu braka, preljubi,⁷¹⁾ razuzdanom životu,⁷²⁾ seksualnim vezama prije braka i van braka, izražavajući veoma aktivno svoje stavove u ovome domenu. Sve ovo imalo je određeni efe-kat. Ipak, i pored toga što je poznato da je Hristos bio neoženjen, u njegovom učenju, kao i u učenju njegovih apostola, ukazuje se određena naklonost prema ženama i ljubav prema djeci, posebno poštivanje i pažnja prema udovicama. To sve ne govori o ma kakvim asketskim idejama vezanim za brak i potomstvo.⁷³⁾ Dakle, osnovu za praksu neženstva, kao i doktrinu ranog hrišćanstva o tome nalazimo u učenju Svetog Pavla, koji ukazuje da je za svakog čovjeka dobro da ne dodiruje ženu, ali da bi se izbjegla blud i preljuba dopušteno je svakome čovjeku da ima svoju vlastitu ženu i svakoj ženi da ima svoga vlastitoga muža.⁷⁴⁾ Preporučuje se neoženjenim i udovicama da ne stupaju u brak, pošto će tako imati briž-niji odnos prema Bogu, nasuprot osobama u braku, koje su više naklonjene ovozemaljskom životu. Ipak, saglasno poretku stvari u prirodi, on kaže: »Hoću, dakle, da se mlade udovice udaju, djecu rađaju, kuću kuće, a nikakva uzroka da ne daju protivniku za huljenje.«⁷⁵⁾

Činjenica da je Hristos, slično ranijim mnogim religioznim i filozofskim učenjima, bio za neženstvo, kao i da je uz Mariju uvijek išao naziv »djevica«, na određen način govori da je hrišćanska crkva preuzela mnogobrojne elemente od religija koje su joj prethodile, pozajmljujući one

⁶⁹⁾ P. Holbah, Razgoličeno hrišćanstvo »... te da se, prema sv. Justinu, nijedan čovek ne može oženiti«, Rad, Beograd, 1963, str. 114, Naslov originala »-Le christia-nisme devorile, on examen des principes et des effets de la religion chrétienne par fen M. Pol Holbah (Iz predgovora se vidi da je djelo štampano u Parizu, 4. maja 1758. godine).

»■ Sam Isus je govorio pohvalno o onima koji su se uškopili za nebesko carstvo«. Ibid., str. 96.

»■ Trebalo je, u prvom redu, da se celibatom poveća poštovanje sveštenika od strane naroda, koji je trebalo da veruje da oni nisu bili obični ljudi...«. Ibid., str. 97.

⁷⁰⁾ Stangeland, Charles: Pre-Malthusian Doctrines of Population, str. 38.

⁷¹⁾ »-Jer ie ovo volja Božja, svetost vaša da se čuvate od kurvarstva«. Sveto pismo, Solunjanima, poslanica prva Svetog apostola Pavla. (tačka 3), str. 185.

⁷²⁾ Stangeland, Charles: Pre-Malthusian, Doctrines of Population, str. 58.

⁷³⁾ »-Hodati svetim putem. Dužnosti supružnika«, peta glava. Eferamina poslanica svetog apostola Pavla, Sveto pismo, str. 176.

⁷⁴⁾ Ibid., str. 176.

⁷⁵⁾ Sveto pismo, o poštovanju starijih i mlađih, udovica i svećenika (glava peta), Timoteju poslanica prva, str. 189.

koji su joj pomagali da se kristalizuje, a koristeći i elemente koji su se suprotstavljali nekim bitnim postavkama ranijih religija. Tako se može objasniti zalaganje ove crkve za celibat u određenoj fazi njenog razvoja.⁷⁶⁾

Pisci patristike⁷⁷⁾

Za izučavanje populacionih pitanja u okviru religijskih shvatanja, pošto postoji ekstenzivna literatura i pošto je domen rađanja novog čovjeka bio uvijek predmet religiozne pažnje svih religija, period tzv. »patristike«, filozofije »crkvenih otaca« označava vrijeme udaranja temelja hrišćanskoj teologiji. Nastavši kao odraz i proizvod »sloma antičkog svjetskog poretka«, kako kaže Marks, u drugoj polovini prvoga vijeka hrišćan-stvo je za dugo vremena sputalo slobodnu misao, potčinivši je sebi. Ideje koje su izražavali ovi pisci, kao i one koje će docnije zastupati propovjednici klerikalnog učenja, uticale su na njegovanje stroge čistoće hrišćanske doktrine. Ipak, uticaj rimskog društva, njegovih institucija, kao i grčke filozofije je takođe očevidan.⁷⁸⁾ Teško je odrediti kakvi su bili politički i ekonomski efekti njihovog pristupa rađanju. Sve što se išlo dalje, o braku se govorilo kao o nejasnoj instituciji, kao svojevrsnom animalizmu koji treba izbjeći, tako da su neženstvo i nevinost bili tretirani kao pripadanje većoj svetosti nego stanje svetosti u nekim drugim uslovima. Ženidba i porodični život bili su, međutim, gledani kao neka opšta, dopustiva potreba. Kako se tada smatralo, zadatak asketa je bio da privlače ljude da žive u nevinosti, a brak je bio tretiran kao niže stanje. Pristup patristika je istorijski objašnjiv. Ne smiju se zaboraviti okolnosti u kojima su oni pisali. Porodični život je bio na vrlo niskoj ljestvici, a sve što je bilo u nekoj vezi sa porodičnim životom ljudi, bilo je, u stvari, sinonim sa pokva-renošću i razvratnošću.⁷⁹⁾ »Patristički« period označava početak viševje-kovne vladavine vjerske hrišćanske ideologije u filozofiji i ukupnoj evropskoj kulturi. Sadržina njihovog učenja na naučni progres u svim dome-nima života negativno se odrazila »... kao oruđe inertnosti i stagnacije«.⁸⁰⁾

Nikejski i postnikejski pisci

Oblast rađanja novog čovjeka imala je svoje vrlo stroge »studije« i u nikejskim i postnikejskim piscima, koji su bili vrlo strogi u poimanju odnosa u oblasti rađanja, sve do izražavanja krajnje ekstremnih shvatanja. Me-

⁷⁶⁾ Lucien Henry, Poriijeklo religije, izdanje »Glas rada«, Zagreb, 1946, odjeljak Nastanak hrišćanstva, str. 91.

⁷⁷⁾ Patristika (latinski pater-otac) učenje crkvenih otaca i pisaca u početnom razdoblju zasnivanja i odbrane hrišćanske vjere, teologije i filozofije. U polemičkim raspravama filozofija je odbacivana kao »zabluda«. Najznačajniji predstavnik bio je Augustin, zatim Tertulijan i dr.

⁷⁸⁾ Stangeland Charles, Pre-Malthusian Doctrines on Population, str. 60.

⁷⁹⁾ Ibid., str. 61.

⁸⁰⁾ Istorije filozofije, u redakciji Aleksandrova i dr., Kultura, I tom, str. 418.

đutim, Tertulijan⁸¹⁾ brak smatra dostojnim poštovanja, odnosno pravim mjestom »... za porast ljudske rase«. U pismu svojoj ženi on kaže da se ne zabranjuje zajednica muškarca i žene »-blagoslovena od boga«, ali samo pod uslovom da je brak monogamni. Ipak, on se vraća učenju svetog Pavla da je brak dobar, ali da je neženstvo još bolje. Tertulijan kaže da se kao ideal može uzeti da je samo ljubav za potomstvo izvinjenje za brak.

Raspravljajući o nevinosti, Kiprijan⁸²⁾ kaže da nevinost trijumfuje nad svim drugim zadovoljstvima, da ona znači nemati djecu. Metodi je smatra da je nevinost bolje stanje od braka, da čovjekova seksualnost pripada niskim strastima. Tolerantan je bio samo prema seksualnim željama zbog rađanja potomstva.

Porijeklo tretiranja braka i neženstva vezano je za učenje Pavla i Mate je. U Svetom evanđelju po Mateju⁸³⁾ govori se da neki zakoni daju koncesiju čovjekovim slabostima, podrazumijevajući pod tim brak kao jedino dopušteno mjesto za prokreaciju. Pored toga, u ovom Evanđelju oštro se ukazuje na nedopustivost preljube⁸⁴⁾, koja se izjednačuje čak sa ubistvom.⁸⁵⁾ Sveti Augustin se često vraćao na učenje svetog Pavla. On kaže da žena, kada već postane majka, može naći kompenzaciju za gubitak nevinosti u podizanju svoje djece u nevinosti.⁸⁶⁾ U Prvoj poslanici, koju je napisao Timotije, stoji da se žena spašava kroz rađanje djeteta. Cijela njegova rasprava je zasnovana na tome da je seksualni odnos usmjeren na zaštitu duše.

Toma Akvinski⁸⁷⁾

U svojim djelima dao je svojevrstnu enciklopediju zvanične srednjevjekovne crkvene ideologije. Pored teologije, državnog uređenja, filozofije i prava, on tretira i oblast morala. Smatrao je da jedan dio društvene zajednice osigurava produžetak vrste, a dugi dio apstiniranjem od senzualnih zadovoljstava izrasta u duhovno dobro za sve. On je bio saglasan sa srednjevjekovnim učenjem u vezi sa celibatom. Ukazivao je na aktivne i pasivne elemente u prokreaciji i, s tim u vezi, na razliku između nekih biljaka i životinja s jedne strane i čovjeka s druge. On smatra da razlike

⁸¹⁾ Kvint Septimije Florens Tertulijan, rođen oko 150., a umro 222. godine. Značajno je uticao na razvoj teologije III vijeka. U svom učenju moralnost suprotstavlja senzualnosti. U etičkim djelima propovijeda asketizam. Poznat je po svom kredo »Vjerujem, jer je to apsurdno«.

⁸²⁾ Ante Vicene Fathers, vol. V. pp. 588—589. Kiprijan je živio u III vijeku. Otvoreno izjavljuje da su episkopi Hristovi namjesnici na zemlji.

⁸³⁾ Sveto pismo Staroga i Novoga zavjeta, izdanje Britanskog i inostranog biblijskog društva, Zagreb, 1955, str. 5—34.

⁸⁴⁾ Ibid., Novi zavjet, »Evanđelje po Mateju«, str. 22, tačka 9, »Nego ja vam kažem: ako ko pusti svoju ženu, osim za kurvarstvo i oženi se drugom, čini preljubu, i koji uzme puštenicu čini preljubu«.

⁸⁵⁾ U tački 18 stoji »A Isus reče: da ne ubiješ, ne činiš preljube, ne ukradeš, ne svjedočiš lažno«, Ibid., str. 22.

⁸⁶⁾ Stangeland, E. Charles: Pre-Malthusian Doctrines of Population, p. 72.

⁸⁷⁾ Toma Akvinski (1225—1274), završio je »zgradu« katoličke teologije i sistematizovao sholastiku. Njegovo učenje katolička crkva i danas priznaje za jedinu istinsku filozofiju. »Istorija filozofije«, u redakciji G. F. Aleksandrova, Kultura, 1948, Beograd, str. 481.

između polova ne dolaze samo od prirode, već da je tako odredio bog, da bi izrazio smisao smjene generacija zbog produžetka vrste. Takođe podvlači da je rezultat posebnog grijeha što začće uzima mjesto u cijeni nevinosti. Njegovo učenje je jednostavan pokušaj tretiranja prokreacije izvan etike hrišćanske teologije.

Hrišćanska crkva je imala uvijek aktivan odnos prema rađanju. I grčko-pravoslavna i rimokatolička crkva usvojile su stanovište da svako kc uzme očišćenje duše prije braka, ne bi smio kasnije da stupi u brak, a ako stupi treba da bude anatemisan.

Na crkvenom saboru, održanom u Trulu (692. godine), utvrđeno je još više sankcija za sveštenstvo. Ukoliko neko od njih stupi u brak, a papa Inocentije je to još 1139. godine zabranio, djeca rođena iz takvog braka smatraće se nezakonitom. Crkva je dosljedno podržavala stav, uzet iz učenja svetog Pavla i »crkvenih otaca«, da su nevinost i celibat pravo stanje svetosti u odnosu na status ljudi u braku. Inače, crkva je prokla-movala na osnovu Kanona⁸⁸⁾ da je brak jedna od »sedam svetosti«.

Suprotstavljajući se hrišćanskom učenju o braku i celibatu Pol Holbah u »Razgolićenom hrišćanstvu« kaže da je »... hrišćanstvo postavilo sebi zadatak da se u svemu bori protiv prirode i razuma«⁸⁹⁾ kao i da je »... brak, kao jedini način da se pošteno i zakonito zadovolji potreba prirode, da se umnoži društvo, da se obezbijede oslonci, stanje mnogo svetije i vrednije poštovanja nego ovaj razorni celibat, nego ovo dobrovoljno uškopljenje, koje hrišćanstvo bez ustezanja pretvara u vrlinu«⁹⁰⁾. I dalje ističe »Vidjeli smo koliko hrišćanstvo potcjenjuje ženidbu, a koliko poštuje celibat, ovakva shvatanja nimalo ne pogoduju povećanju stanovništva, koje je sigurno izvor moći jedne države«⁹¹⁾

Hrišćanski pisci iz vremena ranog i srednjevjekovnog hrišćanstva na pitanje u vezi sa rađanjem djece gledali su sa moralnog i etičkog stanovišta. Njihov pristup ovim pitanjima bio je manje populacionistički, nego kod jevrejskih pisaca.⁹²⁾ Osuđujući poligamiju, razvod i abortus, favorizo-vali su uzdržavanje od seksualnog života prije braka, čistotu u predbrač-nom životu.

Predstavnici hrišćanske crkve branili su celibat duhovnih lica iz sasvim drugih razloga od onih koje će znatno docnije uzeti Maltus. Ostavljajući po strani porast znanja o svjetskoj populaciji i ne upuštajući se formalno u tu oblast, oni su objektivno doprinijeli da se kuga, glad, rat i si. smatraju prirodnim regulatorima za redukciju prekobrojne populacije. Ipak, kao i u ranijim etapama ljudskog društva, dominirala je tendencija favorizovanja populacionog porasta. Usljed visoke stope smrtnosti, koja

⁸⁸⁾ Carleton Gny: Historical Jurisprudence, sec. IV, shap XII Canon Law. Po što se organizovala, crkva je iz ogromne literature odabrala manji broj dela nači-nivši tako svoj »kanon«. Istorija filozofije, u redakciji G-F. Aleksandrova, Kultura, 1948, Beograd, str. 399.

⁸⁹⁾ Holbah P., Razgolićeno hrišćanstvo, Izdavačko preduzeće Rad, Beograd, 1963, str. 95.

⁹⁰⁾ Ibid., str. 96.

⁹¹⁾ Ibid., str. 112.

⁹²⁾ The Determinants and Consequences of Population Trends, Volume I, UN, New-York, 1973. str. 39.

je svuda stalno prijetila iznenadnoj depopulaciji usljed gladi, epidemija i ratova, hrišćanska crkva je podsticala tadašnje pisce na podržavanje visoke stope rađanja. Negativan stav prema kontroli rađanja nije bio zasnovan samo na crkvenoj doktrini, već i na strahu od depopulacije.⁹³⁾

Katolička religiozna doktrina

Ona je izričito protiv ograničavanja rađanja.⁹⁴⁾ Papa Pavao VI, u svojoj Enciklici o ispravnoj regulaciji poroda, ponovo potvrđuje već znatno ranije utvrđene stavove o ograničavanju rađanja.⁹⁵⁾ Kako je, prema učenju katoličke crkve, cilj seksualne aktivnosti u braku, prije svega, reprodukcija, ona polazi do toga da čulnost čovjeku treba da služi kao stvaralačka sposobnost za vršenje roditeljske dužnosti.⁹⁶⁾ Iako i danas dominiraju pronatalistički stavovi, katolička crkva je tolerantna prema ogino-knausovoj metodi regulisanja rađanja i kasnijem stupanju u brak supružnika, dok abortus i sterilizaciju krajnje osuđuju. Međutim, na regionalnom savjetovanju predstavnika katoličke crkve iz svih latinskoame-ričkih zemalja, održanom 1979. godine, na kom je razmatran odnos između katoličke crkve i planiranja porodice i to na teorijskom i praktičnom nivou, zauzeto je stanovište da vjernici, pored tzv. ritam-metode mogu da izaberu i druge metode za prevenciju neželjenog začeća.⁹⁷⁾

Protestantska crkva

Ona smatra da su supruzi slobodni da izaberu odgovarajuća sredstva koja im pružaju naučna saznanja za planiranje porodice — broja djece koju žele roditi, dok abortus kao metod planiranja porodice odbacuje.⁹⁸⁾

Istočna pravoslavna crkva

Ova crkva, pošto je hrišćanska, polazi od istih dogmi svetog pisma od kojih polazi i katolička. Posebno se u krugovima visokog klera zalaže za interpretaciju tradicije koja opravdava uzdržljivost u braku u cilju

⁹³⁾ The Determinants and Consequences of Population Trends, Volum 1, United Nations, New York, 1973, p, 35, number 9.

⁹⁴⁾ Enciklika pape Pija XI (»Časti Connubii) i pape Ivana XVIII (»Mater et magistra«), dr M. Sentić — dr D. Breznic, Etničke, religiozne i rasne grupe, str. 163, fusnota 42.

⁹⁵⁾ papa Pavao VI Humanae vitae, Enciklika o ispravnoj regulaciji poroda, tačka 5. i 6., Hrvatsko književno društvo »Sv. Ćirila i Metoda«, Zagreb, str. 8—9.

⁹⁶⁾ Juraj Gusić, Roditelji veliki graditelji, S dopuštanjem crkvenih i redovničkih poglavara, Izdao i odgovara autor, Zagreb, Palmotićeva 33, 1975., str. 354. (Pod naslov: Spolna pouka djece; Kada treba pružiti tu pouku i kako treba dati tu pouku i dr.).

⁹⁷⁾ The Church and Family Planning, International Planned Parenthood Federation / WHR Documentation and Publications Center, New York, 1979, The Position of the Church on Family Planning by dr Beni Santos, p. 5.

⁹⁸⁾ dr M. Sentić — dr D. Breznic, ibid., str. 163.

sprečavanja začeca.⁹⁹⁾ U praktičnoj primjeni ova crkva je protiv prekida trudnoće, kao i protiv kontracepcije,¹⁰⁰⁾ tretirajući jednako abortus i kontracepciju.¹⁰¹⁾ Ima mišljenja da je ova crkva fleksibilnija nego što je javno deklarirala svoje stavove o ovim pitanjima,¹⁰²⁾ kao i da pravoslavna crkva po tradiciji na prvo mjesto stavlja odgovornost supružnika pri donošenju saglasnih odluka o rođenju svoje djece.¹⁰³⁾ U pravilima Trulskog¹⁰⁴⁾ i An-kirskog¹⁰⁵⁾ sabora pravoslavna crkva, nedvosmisleno izjednačava učesnike u sprovođenju abortusa sa ubicama i to, kako ženu kojoj je neko lice pomoglo da se prekidom trudnoće oslobodi ploda, tako i to lice. Pravilo 2, kako navodi sveti Vasilije Žički¹⁰⁶⁾ najbolje osvjetljava gledište pravoslavne crkve na abortus, a u neku ruku i na savremenu kontracepciju glasi: »Koja smišljeno umori zametak u utrobi, podleže kazni za ubistvo«, a u tumačenju ovoga pravila stoji da su ubice »... nesuđene majke koje ubijaju ili izbegavaju decu«. Osnov za izjednačavanje kontracepcije sa ubistvom, pravoslavna crkva uzima iz Starog zavjeta, teksta o djever-skom-leviratskom braku.¹⁰⁷⁾

Posmatrano kroz istoriju, religije su imale veliki uticaj na društveni razvoj, a u okviru njega na razvoj porodice, odnosa u njoj, posebno nekih etičkih normi u vezi sa rađanjem djece. »Osnovna društvena uloga velikih verskih učenja sastoji se u tome što su ona pružala osnove na kojima su se mogli uspostaviti odnosi koji omogućavaju življenje ljudi u širim društvenim zajednicama«,¹⁰⁸⁾ pošto su one vršile takvu društvenu ulogu da su u religioznom obliku odražavale političko-filozofska kretanja, u stvari imale su takvu društvenu ulogu kakvu danas imaju moderne političke ideologije. Religiozna učenja, posebno judaizam i hrišćanstvo, svojim konceptom su neposredno uticali i na oblikovanje zapadno-evropske kulture, iako danas evrocentrizam polazi od pretpostavke da je evropska civilizacija bila i ostala najviši domet organizovanja ljudske zajednice.¹⁰⁹⁾

⁹⁹⁾ Ibid., str. 163.

¹⁰⁰⁾ »Episkop žički Vasilije, Planirano rađanje — abortus ili kontracepcija, Niš, 1972. (»mnogi će pribegavati abortusu, a mnogi će praktikovati kontracepciju. Tako će se dva zla ujediniti na uništenju ljudi od ljudi, što je neoprostiv greh pred bogom i pred ljudima i pred crkvom i pred istorijom.«), str. 19.

¹⁰¹⁾ »Episkop žički Vasilije... »Sa etičke strane posmatrana metoda kontracepcije je nenormalna kao i sve druge metode koje sprečavaju normalno rađanje djece«, str. 16.

¹⁰²⁾ Fagley, R. M. Doctrines and attitudes of major religions sur regard to fertility. Komunikacija na Drugoj svetskoj konferenciji o stanovništvu, Beograd, 1965.

¹⁰³⁾ dr M. Sentić — dr D. Breznik, ibid. Stanovništvo, juli—decembar, Beograd, 1968., str. 163.

¹⁰⁴⁾ »Episkop žički Vasilije, Planirano rađanje — Abortus ili kontracepcija. (U pravilu 91. Trulskog sabora stoji »Žene koje daju lekove da se pometne, a koje uzimaju otrove, što plod ubijaju, podvrgavamo kazni ubica«, str. 8.

¹⁰⁵⁾ Ibid., u pravilu 2. Ankirskog sabora stoji »Žene, koje su se bludnošću oda-vale, pa ubijaju zametak u utrobi, ili se bave pravljenjem lekova, koji ga mogu uništiti, naređujemo da takve izdrže 10 godina kajanja, pošto pređu ustanovljenje ustanove«.

¹⁰⁶⁾ Episkop žički Vasilije, ibid., str. 9.

¹⁰⁷⁾ Sveto pismo, Stari zavjet: »A. Avanim, znajući da neće biti njegov porod i još kad lijegaše sa ženom brata svojega, prosipaše na zemlju da ne rodi djece bratu svojemu. Ali gospodu ne bi milo što činjaše te ubi i njega (1 Mojs., 38, 6—10).

¹⁰⁸⁾ Osnivači velikih religija, pogovor dr Vojislava Stanovčića »Društvena uloga i etička i politička učenja osnivača velikih svetskih religija«, Radnička štampa, Beograd, 1978.

¹⁰⁹⁾ Ibid., str. 256.

Karl Jaspers smatra da je period od VIII do VII vijeka prije n. e. bio značajna prekretnica u kojoj su nastale velike religije u svijetu, prema čijim normama ljudi još i danas u velikom broju žive.¹¹⁰⁾

Za osnivače velikih svjetskih religija — Mojsija, Budu, Konfučija, Isusa i Muhameda — etički i politički aspekt njihovoga učenja bio je značajniji od religioznog. Stari zakonodavci, sve što su htjeli da sprovedu mogli su to samo pozivanjem na autoritet veći od svoga, te su se zato pozivali na božanstva, autoritet bogova da bi sproveli svoje namjere u vezi sa društvenom reformom. Na primjer, Mojsije priziva samog boga Jehovu da bi obezbijedio svome Dekalogu priznanje od masa koje je predvodio, Hamurabije je predstavljen kako zakonik prima iz ruku boga Sunca, u knjizi Manu (Manuvadharmašastra, tj. Manuova knjiga svetih zakona) kodifikovano je cjelokupno pravo koje se odnosi na religiozne, ali i na građanske ustanove i ona je pripisana samome bogu Brami.

Od svih pet osnivača religija jedino je Mojsije osnovao novu religiju, dok su ostali išli na »popravljanje svijeta«, tj. na »rektifikaciju imena«, kao Konfučije, ili su donosili zakone kako bi uticali na norme ponašanja.

Istraživanja su pokazala da su za osnivače pojedinih religija proglašene već spomenute ličnosti poslije njihove smrti, jer »... proces pretvaranja jednog učenja u religiju često je potpuno nezavisan od volje i namjere onoga koga kasnije proglaše za utemeljivača te religije.«¹¹¹⁾

Motivi koje su egipatski faraoni primjenjivali da bi se smanjivalo stanovništvo jevrejskih plemena bili su čisto političke prirode, jer ta plemena su pod pritiskom gladi došla u Egipat, ali su svojim brzim razmnožavanjem počela da smetaju egipatskim vlastima.¹¹²⁾ S obzirom na ulogu koju je odigrao u izbjavljanju izraelskog naroda iz ropstva, Mojsije nije uvršten samo u mudrace, već u nesebične mudrace. Stekavši politički kapital, izbjavljanjem svoga naroda iz ropstva, on ga nije koristio za ličnu korist, već za dobro naroda, koristeći u svemu tome i veoma surove mjere koje je morao da preduzima u cilju ostvarivanja svoga cilja, koji nije bio identičan sa ličnom vladavinom, već sa interesom naroda u nastojanju da mu da vjeru i zakon zbog njegove bolje buduće egzistencije i homogenosti.

Kodeksi moralnih normi Bude i Konfučija nisu rezultat njihove posredničke uloge i komunikacija sa božanstvima, već su prije svega, prožeti racionalnošću i humanošću. Ustavši protiv podjele na kaste i tradicije, Buda je izazvao revolt bramana iz političkih, a ne religioznih razloga. Njihovo učenje okrenuto je individui, zatim potrebi sticanja znanja, po čemu su budistički manastiri poznati kao centri prosvijećenosti.

Konfučije uopšte nije bio religiozan. Tek znatno docnije njegov lik je usavršen u skladu sa religioznim zahtjevima. Ni on ni njegovi učenici nisu slavili nikakvog boga, niti božanstva, nisu imali kler ni bogoslužjenje, a sljedbenici njegovog shvatanja su bili taoisti ili budisti.¹¹³⁾ On kaže

¹¹⁰⁾ Ibid., str. 259.

¹¹¹⁾ Ibid., str. 264.

¹¹²⁾ Ibid., str. 267.

¹¹³⁾ Tadeuš Žbikovski, Veliki kineski mudrac Konfučije, »Osnivači velikih religija«, Beograd, Radnička štampa, 1978.

»Moralni zakon se može svuda naći, a ipak je tajna... Moralni čovjek smatra da moralni zakon počinje u odnosu između muškarca i žene, ali se završava u prostornim daljinama svemira.«¹¹⁴⁾

Kada se prati religiozno učenje svih velikih religija može se zapaziti da se pojmovno stalno isprepliću termini kao što su: država, politika, zakoni, porodica. Tako Konfučije u odjeljku »Etika i politika« kaže da dobro vladanje zemljom i efikasno upravljanje ne znači da je i vladar dobar, ukoliko on nema i dobre osobine. Ili, u staroj Kini postojao je termin »drža-va-porodica«, koji je označavao shvatanje o karakteru države kao proširene porodice. I u svojoj reformatorskoj ulozi Konfučije državu tretira kao veliku porodicu. Oslanjajući se na pet osnovnih odnosa u porodici, utvrdio je i pet osnovnih odnosa u državi. Postavši državnim religijom za vladavine cara Vutija (147—87. prije n. e.), Konfučijevo učenje je, u stvari, podsticalo demokratski raspoložene podanike na svrgavanje careva, zbog čega je proganjana kako prije, tako i u novije vrijeme.

Za početnu fazu Isusove djelatnosti neposredan podsticaj bile su takve društvene prilike zbog kojih je Isus u svome učenju tražio socijalnu pravdu. On se javlja kao zastupnik »... jedne obespravljene socijalne sredine, sloja prezrenih (am-ha-arec) čiji su poreklo i zanimanja, prema farisejskom tumačenju Pisma i Zakona na listi nečastivih. On je govornik jedne geografske (Galileja) i intelektualne sredine, koja je bila već zahvaćena duhom helenizma i kosmopolitizma.«¹¹⁵⁾ Najvažniji elementi hrišćanstva kao etičke doktrine, su opšta ljubav i mir među ljudima, pružanje utjehe siromašnim i ubogim sa obećanjem da će njihovo biti »carstvo nebesko«. I u Isusovom učenju značajnija je etička strana nego religiozne dogme. Nekim proti vurječnostima koje su postojale u Isusovom učenju, »... kad je počeo proces dogmatizacije i kanonizacije crkvenog učenja, dodate su nove, izazvane novim doktrinarnim teološkim stavovima (doktrina o začeću; željelo se dokazati kako je njegova sredina od samog rođenja, čak i prije znala za njegovu misiju, a to je nesaglasno sa istorijskim podacima o nezadovoljstvu Isusove porodice njegovim propovjedničkim djelovanjem i strahom za njegov život; legenda o uskrsnuću, dileme da li je njegova priroda jedna ili dvostruka, kako izmiriti prirodu boga i čovjeka u istoj ličnosti, itd. Kasnije dolazi do suštastvene suprotnosti između Isusove etičke doktrine i ponašanja crkve koja se institucionalizirala na njegovom vjerskom i etičkom učenju.«¹¹⁶⁾

Muhamed, »posljednji prorok«, kako je sam sebe nazvao, za svega desetak godina svoje političko-državničke i religiozne djelatnosti (od bjek-stva iz Meke do smrti), skoro sasvim je ispunio svoj program vjersko-političkih reformi. Utvrdio je glavne vjerske i etičko-političke stavove, koji su tek docnije, za vrijeme trećeg nasljednika Osmana (650—655), zapisani u Kur'anu. On je, prije svega, osnovao političku zajednicu Muslimana na vjerskoj osnovi (obuhvatila je Siriju, Palestinu, Irak, Persiju, dijelove Male Azije, Egipat, sjevernu Afriku). I Muhamed svoje vjersko učenje svodi

¹¹⁴⁾ Ibid., Laoce-Konfučije-Cuangce, Centralna harmonija, str. 169.

¹¹⁵⁾ Osnivači velikih religija, Radnička štampa, Beograd, pogovor dr V. Stanočića, str. 293.

¹¹⁶⁾ Ibid., str. 299.

na pet osnovnih postavki.¹¹⁷⁾ Veoma mu je značajno političko i etičko učenje. Velika muslimanska državna zajednica bila je zasnovana na stanovištu »svi su ljudi braća«. ¹¹⁸⁾ Putem državnih poreza, zadirao je dublje u prihode, vršeći tako preraspodjelu, odnosno približavajući se »državi blagostanja«. Uveo je rasnu jednakost, ¹¹⁹⁾ a u oblasti rađanja njegove reforme su značajne po tome što je ukinuto ubistvo »prekobrojne« ženske djece; ¹²⁰⁾ udatim ženama u slučaju razvoda obezbijedio je otpremninu; ženskoj djeci obezbijedio je nasljeđe (iako samo polovinu u odnosu na prava muške djece); bio je sposoban vojskovođa.

Da zaključimo. Religiozni uticaj u domenu rađanja i uopšte života porodice, posmatrano kroz istoriju, bio je, i sada je, dosta značajan. Kritički pristup religiji koji je bio zasnovan, prije svega, na gnoseološkoj i ontološkoj osnovi religija, sve više se pomjera prema političkoj i etičkoj funkciji religioznih učenja. U proročkoj djelatnosti osnivača svih velikih religija u prvi plan su uvijek dolazili politički, društveni i nacionalni elementi, koji su na određen način dovođeni u vezu sa vjerskim, a u tome okviru porodica je uvijek imala svoje sasvim određeno mjesto. ¹²¹⁾

¹¹⁷⁾ Vjera u Alaha kao jedinoga boga i u Muhameda kao njegovog jedinog nadahnutog izaslanika; molitva pet puta dnevno; milosrđe; ramazan-post, hadžiluk, tj. odlazak u Meku bar jednom u životu.

¹¹⁸⁾ Jedna Muhamedova žena i zet su bili crnci.

¹¹⁹⁾ Osnivači velikih religija ..., str. 305.

¹²⁰⁾ Ibid., str. 305.

¹²¹⁾ Juzef Keler, Osnivači velikih religija, Predgovor str. 9.

III TOMA R. MALTUS I NJEGOVA POPULACIONA TEORIJA

1. MJESTO POPULACIONE TEORIJE T. R. MALTUSA U RAZVOJU EKONOMSKE MISLI

Predmet rasprave u ovom poglavlju nisu teorijske premise Maltusove populacione teorije, nego neki stavovi koji do sada nisu dovoljno poznati, a na kojima zasnivamo naša istraživanja, odnosno našu kritiku.

Prema našim nalazima u vezi sa pojavom i mjestom Maltusove populacione teorije u razvoju ekonomske misli značajno je, prije svega, istaći sljedeće:

1) U objašnjavanju najvažnijih ekonomskih kategorija T. R. Maltus učinio je korak nazad u odnosu na dostignuti nivo ekonomske nauke svoga vremena.

2) Maltusovo učenje o populaciji nije se razlikovalo od savremenika i docnijih kritičara njegove populacione teorije zbog njegovog učenja o »principu populacije«, već zbog njegovog krutog gledanja na društvo.

3) Maltusova populaciona teorija javlja se kao reakcija na ideje o »prirodnom-« društvu, društvu jednakih, da bi branila kapitalizam kao društvo nejednakih.

4) Iako je Maltusova populaciona teorija, javivši se da odrazi interese rastućeg kapitalizma, nenaučna i neoriginalna, ona je odigrala određenu ulogu u razvoju ekonomske misli, skrenuvši veću pažnju na problem takozvanog prekobrojnog stanovništva, a samim tim i na potrebu društvenog preobražaja.

Načelo stanovništva Maltus je smatrao prirodnim, a ne društvenim zakonom, jer proizilazi iz težnje svih živih bića da se bez granica umnožavaju. Primjenjujući ovaj svoj prirodni zakon na društvo, on je utvrdio da populacija u cijeloj historiji čovječanstva nije mogla da se razvija istim tempom sa potrebnim sredstvima za život, izuzev u sjevernim provincijama nove Engleske (današnje SAD), gdje se stanovništvo udvostručavalo u periodu kraćem od 25 godina, cijela dva stoljeća, tako da je taj porast »... bio tako rapidan da se skoro s nijednim ne može porediti u historiji«¹⁾. Oslonivši se prije svega na ovaj primjer, Maltus je izveo teoriju po kojoj se stanovništvo kad nije ometano nekom »kočnicom« razvija po geometrijskoj progresiji, dakle množenjem, a životne namirnice znatno sporije, u najboljem slučaju aritmetičkom progresijom, dakle, uvećavaju se

¹⁾ Malthus, T. R. »An Essey on Population«, Book II, p. 305. 72

dodavanjem. Iz Maltusove populacione teorije, koju su Maltusovi sljedbenici razvijali i popularisali, nastao je pojam maltuzijanstvo — pod kojim se podrazumijeva nenaučno shvatanje razvoja stanovništva.

Maltusova populaciona teorija poslije 1825. godine, pošto se od tada sve više raspolagalo podacima o savremenim populacionim trendovima, došla je u punu kontradikciju sa empirijskim dokazima iz društveno-eko-nomskog razvoja.²⁾

Istorija čovječanstva po Maltusovoj teoriji je pokazala da je populacija uvijek imala tendenciju da raste ispred ograničenih sredstava za život. U obnavljanim izdanjima svoga »Eseja«, Maltus je dalje razvijao svoju populacionu teoriju. Ukazujući na stanovništvo kao osnovni uzrok siromaštva, on je pokušavao da dokaže da je populacija nužno ograničena sredstvima za izdržavanje i da, stalno, gdje su sredstva za život u porastu, na sprečavanje neograničenog porasta stanovništva djeluju neke veoma moćne i uočljive prepreke, da pored ovih moćnih prepreka djeluju i neke druge prepreke, koje mogu savladati veći porast populacije, zadržavajući ga na nivou sredstava za život, a one su u moralnom obuzdavanju od poroka i grešaka.³⁾

2. PRVI MODERNI POGLEDI NA POPULACIONA PITANJA, KOJI SU PRETHODILI MALTUSOVOJ POPULACIONOJ TEORIJI

U stavovima čovjeka prema pitanjima u vezi sa radanjem došlo je do velikih promjena pod uticajem renesanse. Od kraja petnaestog do kraja osamnaestog vijeka, odigrale su se velike društvene promjene. Dolazi do stvaranja novih nacionalnih država, novih naučnih otkrića, naseljavanja novih ogromnih teritorija, naglog porasta zanatstva i trgovine, propadanja srednjevjekovnog feudalnog sistema i razvoja ranog kapitalizma koji je bio osnova industrijske revolucije.

U pretkapitalističkoj fazi društvenog razvoja nalazi se nekoliko izo-lovanih doprinosa teorijskog karaktera iz oblasti kretanja stanovništva. Pišući o organizovanju idealne države, nekoliko pisaca, na primjer, To-maze Kampanela, Mincer i dr., a među njima Tomas Mor⁴⁾ u svojoj »-Utopiji-«, dotiču se socijalne reforme i u tome okviru i problema stanovništva. U to vrijeme i drugi pisci bavili su se pitanjem političke moći, idući ispred svoje epohe, s težnjom da kroz svoju utopijsku maglu pronađu bolja rješenja za egzistenciju čovječanstva.⁵⁾

²⁾ The Determinants and Consequences of Population Trends, United Nations, New York, 1973, p. 43.

³⁾ Ovako sistematizovano Maltusovo dokazivanje ovdje je iznijeto prema već spomenutoj studiji UN.

⁴⁾ Tomas Mor (1478—1516) u svome poznatom djelu »-Utopija-« prvi daje si stematski razrađen projekat komunističke organizacije proizvodnje u društvu, u kome porodica čini njegovu osnovnu proizvodnu ćeliju.

⁵⁾ Smatra se da je u toj oblasti dao svoj doprinos Francis Bekon (1561—1626), kao rođonačelnik engleskog materijalizma. Značajan je po djelu utopijskog karaktera »Nova Atlantida« u kojoj raspravlja i o stanovništvu, zatim, Bodin 2an (1530—1596), poznat po teoriji države u Francuskoj.

Na nove ideje u političkoj ekonomiji i razvoj merkantilizma znatno su uticale teorije Makijavelija i Bodina o apsolutnoj državi. Nikolo Maki-javeli (1469—1572) u svom »Vladaru« ukazuje da je politička moć veća ukoliko je brojnije stanovništvo.⁶⁾ Kao što je poznato, merkantilistička doktrina orijentisala se prema ekonomskoj politici. Ali, iako se striktno nije bavila populacionom teorijom, ona je nije mogla mimoći. Uzevši generalno, merkantilistički pisci su podvlačili preimućstvo velike i rastuće populacije i potrebu unapređenja populacionih ciljeva stimuliranjem po-pulacionog porasta, uključujući i podsticajne mjere za sklapanje braka i rađanje većeg broja djece, poboljšanje narodnog zdravlja, sprečavanje emigracije u druge zemlje, podsticanje useljavanja, naročito umjesnijih zanatlija.⁷⁾ Merkantilizam je u teoriji trajao od kraja XVI do polovine XVIII vijeka. Proglasio je novčanu robu kao jedini oblik bogatstva, kao samostalan oblik prometne vrijednosti. Kasniji merkantilisti (E. Missel-■den, A. Serra, T. Mun) zastupali su, prije svega, teoriju trgovinske bilan-se. Predstavnici mlade buržoazije optimistički su gledali na veličinu stanovništva iz praktičnih razloga, pošto ih je interesovala jeftinija ponuda radne snage, o to sve se odražavalo na populacioni porast. Merkantilističko shvatanje u ekonomiji neposredno je uticalo na stimulativnu populacionu politiku.⁸⁾

Kao reakcija na merkantilističko učenje javljaju se fiziokrati⁹⁾ koji su se dosljedno suprotstavljali intervenciji države na raznim područjima života. Njihov osnovni koncept je »prirodni poredak«, sa naglašenom ulogom poljoprivrednog sektora u proizvodnji. Fiziokrati nisu usvajali populaciona načela merkantilističkih pisaca, naročito u vezi sa povećanjem populacije i raskošnim životom. Ipak, generalno su bili za povećanje populacije, koliko to dopuštaju mogućnosti poljoprivredne proizvodnje. Neki od njih, kao Kenej Quesnaj, naglašavali su veći značaj porastu društvenog bogatstva nego populacije.

Optimistički stavovi pisaca osamnaestog vijeka koji su se intereso-vali za porast populacije dosegali su sve do početka francuske revolucije. Između mnogih pisaca toga perioda treba spomenuti dva: God vina, filozofa i socijalnog reformatora i Condorsea, matematičara i filozofa. God-vin se zalagao za takav naučni progres koji bi mogao uvećati proizvodnju hrane do te mjere da bi čovjek trebalo da radi samo jedan čas dnevno, da bi mogao zadovoljiti sve svoje potrebe. Nije smatrao da bi obilje i raskoš vodili prekomjernoj populaciji,¹⁰⁾ sve dok je čovjekova svijest dovoljno jaka da čovjek kontroliše svoje želje u oblasti seksualnog života i pro-kreacije. Condorse je, takođe, isповijedao vjerovanje u moć društva,

⁶⁾ Nicolo Machiavelli, »Il Principe«, objavljeno 1513.

⁷⁾ The determinants and Consequences of Population Trends, Volume I, United Nations, New York, 1973, p. 35.

⁸⁾ Prof. dr. Alica Werthajmer-Baletić, Demografija — stanovništvo i ekonomski razvitak, Informator, Izdavačka kuća, Zagreb, 1973, str. 45.

⁹⁾ Zasluga fiziokrata (Kenej, Mersije, Le Fron, Firgo) po Marksu je u tome što su oni prenijeli istraživanje o porijeklu viška vrijednosti iz sfere cirkulacije u sferu same neposredne proizvodnje i time postavili osnove analizi kapitalističke proizvodnje.

¹⁰⁾ The Malthusian Controversy by Kenneth Smith, Routledge and Kegan Paul, London 1951. The Attack on Godwin. (Godvin kaže da bi skoro svaka žena od 23 godine trebalo da ima porodicu. Zalaže se za porast populacije), str. 277.

posebno budućeg ljudskog društva, da se korišćenjem razmaka između porodaja usaglasi porast stanovništva sa proizvodnjom hrane, što bi u stvari bila prevencija neracionalnoj humanoj reprodukciji.

Značajnija evolucija gledanja na pitanja rađanja odvija se u periodu između kraja petnaestog i kraja osamnaestog vijeka. Postoje pisani tragovi početnih sistematskih mjera i analiza populacionih trendova. U tom periodu izučavana su kretanja stanovništva i ekonomske analize tih kretanja, racionalan seksualni život, odnos između broja pogreba i krštenja, frekvencija rađanja i smrti u odnosu na populaciju, racionalno rađanje djece poslije vjenčanja, migracije stanovništva u gradove, efekti ratova, emigracija i si.

Istraživanja demografskih pojava na osnovu statistike vezana su za Džona Granta i sir Viljema Petija. Kapetan Džon Grant objavio je 1662. godine studiju »Prirodna i politička zapažanja na osnovu računa smrtnosti«¹¹⁾ u kojoj je vršio analize na osnovu podataka o natalitetu, mortalitetu, stopi fertiliteta, polnoj strukturi stanovništva, broju krštenih i umrlih. Kompariranjem ovih podataka, dobijenih u Londonu, sa stanjem u provincijama Engleske, dobijena je slika o porastu stanovništva. Pokušao je da dokaže da populacija ima tendenciju da raste po geometrijskoj progresiji, ali da taj rast zadržavaju ratovi, kuga i slične prepreke da bi se stanovništvo tako brzo uvećavalo.¹²⁾ Grant je utvrdio da se razlikuje stopa nataliteta u Londonu od stope nataliteta u provincijama Engleske. Našao je da London sa okolinom ima 460.000, a Engleska 6,440.000 stanovnika.

Sir Viljem Peti (1623—1687) napisao je značajan rad »Politička aritmetika«¹³⁾ u kome tretira problem stanovništva. Smatrao je da Engleskoj ne prijete nestašica hrane, pa London može da udvostruči broj stanovništva za deset godina, a Engleska za dvadeset i pet godina. On smatra da veća gustoća naseljenosti stanovnika predstavlja veću ekonomsku moć i kaže da bi i kralj i podanici bili bogatiji kada bi se svi stanovnici Irske i planinskog dijela Škotske preselili u Englesku. Sačinio je sličnu studiju o kretanju stanovništva za grad Dablin, kao što je sačinio Džon Grant za London, pod nazivom »Zapažanja na osnovu računa smrtnosti za Dablin u 1681.«. U »Raspravi o porezima i doprinosima«¹⁴⁾ on tvrdi da manji broj stanovništva znači siromaštvo. Zatim tvrdi da je zemlja koja ima osam miliona ljudi dvostruko bogatija od zemlje iste veličine sa četiri miliona stanovnika.

U drugoj polovini XVII vijeka izraziti pobornik povećanja stanovništva, kao izvora bogatstva, bio je jedan od vodećih ekonomista sir Jozef Cajld.¹⁵⁾ On smatra da depopulacija označava osiromašenje zemlje. Tako misli i sir Vilijam Tempi.¹⁶⁾

¹¹⁾ John Grannt (1620—1674) *Natural and political Observations upon the Bills of Mortaliti* (1662. — izdato i 1939).

¹²⁾ Stangeland Charles E, *Pre-Malthusian Doctrines of Populations*, str. 144.

¹³⁾ sir William Petty, *Political Arthmetick or a Discourse Concerning the Extent and Value of Lands, People, etc.* London, 1690. 1-th. ed.

¹⁴⁾ sir William Petty, *Observations on the Dublin Bills of Mortality*, štampano 1683.

¹⁵⁾ sir Josih Child, *A. New Discourse of Trade*, 1668.

¹⁶⁾ sir Willam Temple (1628—1669), *Works*, London 1770. Vol. III, esej, *On popular Discontents*.

Sir Malthew Hale") javlja se sa izvjesnim pesimističkim gledanjem na porast stanovništva, razlikujući se tako od svojih prethodnika. Smatrao je da se stanovništvo uvećava geometrijskom progresijom. Cio vijek prije Maltusa, on ukazuje da rast stanovništva ide geometrijskom progresijom u odnosu na proizvodnju hrane. Prema njegovom rezonovanju, stanovništvo se može udvostručiti za trideset pet godina.¹⁸⁾

Sa stanovništva sistematske obrade statističkih podataka veoma je značajan Susmilch.^{1*)} On je među prvim ozbiljno skrenuo pažnju da postoje značajne razlike u stopi porasta stanovništva. Njegova rasprava »Božanski poredak u promjenama ljudske rase, koji pokazuje njeno rađanje, smrt i obnavljanje«, iako je pisana sa teološkog stanovništva, sa božanskim predviđanjem demografskih pojava, predstavlja značajan rad jer ukazuje da se pod određenim uslovima stanovništvo može udvostručiti u sasvim različitim vremenskim periodima. Smatrajući poželjnim porast stanovništva on se zalagao da veličina stanovništva mora da bude proporcionalna proizvodnji hrane.

Procese u vezi sa kretanjem stanovništva u XVIII stoljeću prate nešto umjerenija zalaganja određenih pisaca za porast stanovništva. Pored Malthew Hale, koji se u svojim gledanjima unekoliko razlikovao od svojih savremenika, srećemo nekoliko pisaca koji na porast stanovništva gledaju sa izvjesnim pesimizmom. Richard Canttilen²⁰⁾ je pisao da porast stanovništva ide ispred proizvodnje hrane. U svojim člancima o problemima stanovništva u Kini, on ne gleda optimistički na porast stanovništva. Nasuprot, do tada preovladavajućem shvatanju u Evropi, da je brojnije stanovništvo izraz bogatstva zemlje, on iznosi suprotno mišljenje ilustrujući ga problemima nastalim zbog velike populacije u Kini.²¹⁾ I Džems Stjuart je pisao »... da broj ljudi mora zavisiti od količine hrane koju zemlja proizvodi za njihovu ishranu.«²²⁾

U prvih osam stoljeća srednjeg vijeka glavni centri razvoja nauke, kulture i teorijske misli nisu bili u Evropi. Sa XV vijekom Evropa izbija na prvo mjesto i ima vodeću ulogu u svjetskoj istoriji, s obzirom na razvitak kapitalizma koji je za svoj razvoj našao najpovoljnije tle baš u Evropi.²³⁾ Formiranju novog pogleda na svijet u tom periodu dala su snažni podsticaj velika društveno-ekonomska i tehnička pomjeranja koja su se dešavala u to vrijeme u životu evropskih naroda. Potvrda racionalističkog

¹⁸⁾ Sir Malthew Hale (1609—1676) *Primitive Origination of Mankind*, London, 1677.

¹⁹⁾ Standgeland Charles E., *Pre-Malthusian Doctrines at Populations*, p. 148.

²⁰⁾ Johan P. Susmilch, *Die Gotliche Ordnung in den Veranderungen des menschlichen Geschlechtes aus der Geburt, dem Tode und der Fortpflanzung desselben*, Berlin, 1741.

²¹⁾ Richard Cantillan, *Essay, sur la nature du comerce en general*, London, 1931, str. 82.

²²⁾ Francois Quesnaj, *Despotisme de la Chine*, preštampano iz ranijeg izdanja u »Oeuvres économiques et philosophiques«, Oncken, Paris, 1889, str. 579.

²³⁾ Sir James Steuart, *Inquiry into the Principles of Political Economy*, 1761, knjiga I, str. 24.

²⁴⁾ *Istorija filozofije*, II tom, u redakciji G. F. Aleksandrova i dr., Kultura, Beograd, 1949, str. 5.

pristupa prirodnim i društvenim naukama uticala je i na istraživanje u oblasti stanovništva. Tadašnje potrebe za sagledavanjem društvenog razvoja nije mogla da zadovolji uska srednjevjekovna nauka zasnovana na antičkim autoritetima i vjerskim dogmama.

3. DRUŠTVENI USLOVI PRIJE POJAVE MALTUSOVE POPULACIONE TEORIJE

Duboke društveno-ekonomske promjene, koje su se odigrale u XVII i XVIII vijeku imale su snažan odraz i na čovjekova shvatanja o rađanju djece. Razvijene su nove teorije i u tom domenu. Engleski materijalisti XVII vijeka, koje je F. Engels nazivao pretežno plemićkim, aristokratskim ideolozima, odražavali su, za to vrijeme progresivne tendencije nastupa-juće buržoazije. Nasuprot srednjevjekovnoj nauci, zasnovanoj na vjerskim dogmama i antičkim autoritetima, razvijaju se one grane znanja koje su neposredno vezane za ekonomska kretanja društva (razvoj brodogradnje, pomorske trgovine, vojnih vještina). Posebne zasluge za kretanje spoznaje toga vremena ima Frensis Bekon, za koga K. Marks kaže da je »... pravi rodonačelnik engleskog materijalizma i svake moderne eksperimentalne nauke«. Borba za materijalistička shvatanja u Engleskoj XVII i XVIII vijeka nije vođena samo u oblasti teorije spoznaje i filozofije prirode, već i u oblasti morala i socijalno-političkih učenja.²⁴⁾

Društvene promjene, naučna otkrića XVIII vijeka kao i izučavanje čovjekove prirode, morala i prirodnog poretka u svijetu,²⁵⁾ imale su uticaja na teorijska uopštavanja toga vremena.

Pošto su stare religije i filozofska vjerovanja pod uticajem novog vremena bili napušteni, raslo je uvjerenje da bi čovjekove institucije (human institutions) trebalo da budu predmet prirodnog poretka, pošto su naučna otkrića već bila pokazala nove značajne istine u fizičkom svijetu. Međutim, na ideje o karakteru prirodnog poretka različito se gledalo. Slično Condorseu i Godvinu, neki pisci su mislili da bi »prirodno« društvo trebalo da bude takvo društvo u kome bi svi ljudi bili prirodno dobri i živjeli u zajednici, čiji bi kontinuirani progres zavisio od nauke.

Kao reakcija na ova učenja, javlja se Maltusova²⁶⁾ teorija. Umjesto društva jednakih, koje bi se kontinuirano progresivno razvijalo, on je

²⁴⁾ Ibid., str. 6.

²⁵⁾ Bernard Mandevil (1670—1733), Istraživanje prirode društva, izdato 1724. Džordž Berkli (1685—1753), Rasprava o principima ljudskog znanja, Izdato 1710, David Hjum (1711—1776), Rasprava o ljudskoj prirodi, Izdato 1738. i »Moralni i politički ogledi«, Izdato 1741.

²⁶⁾ Iz biografskih podataka koje daje Lajton o Tomasu Robertu Malthusu, vidi se da je on rođen 1766. Obrazovan je u raznim privatnim školama i kasnije na Jezuitskom koledžu u Kembridžu, gdje je bio izabran za člana Naučnog društva Univerziteta, 1797. godine, mada je stupio u sveti red i vršio podvikarsku službu nekoliko mjeseci na Alburu, on nije mnogo brinuo za duhovničke interese. Epitet »parson« (sveštenik, pop) u početku je upotrebljavan sa podsmijehom i prezirom od njegovih protivnika. 1799. godine on je proveo neko vrijeme putujući po Evropi, a 1805, poslije publikovanja drugog izdanja njegovog »Eseja«, on je postao profesor moderne istorije i političke ekonomije na Haileyburu koledžu — instituciji osnovanoj od stare Istočno-indijske kompanije za podučavanje mladih ljudi koji su dola-

posmatrao neizbježnost postojanja klasnog društva, u kome su siromašni osuđeni da žive na nivou golog opstanka.²⁷⁾

Još u šesnaestom vijeku zapaženo je da čovjek ima mogućnost da se reprodukuje neograničeno, dok je njegova mogućnost da reprodukuje sredstva za svoje izdržavanje ograničena.²⁸⁾ Sredinom osamnaestog vijeka u Engleskoj²⁹⁾ je pisano da se za relativno kratko vrijeme broj stanovništva na zemlji može udvostručiti, što je u kontrastu sa mogućnostima proizvodnje hrane. U isto vrijeme, na drugoj strani zemlje, u Kini³⁰⁾ zapaženo je da porast sredstava za izdržavanje nije u direktnoj proporciji sa porastom stanovništva. Ukazano je da u toku jednog vijeka populacija može da se uveća od pet do dvadeset puta, a da sredstva za izdržavanje, zato što su ograničena površinom zemlje, mogu porasti samo od tri do pet puta.

Ove ideje je u punoj mjeri iskoristio Maltus. On je prvi razvio konzistentnu i komprehezivnu populacionu teoriju, povezanu se ekonomskim uslovima i njegovo pisanje izvršilo je veliki utkaj na populacionu i ekonomsku teoriju.

O rijetko kom piscu su izricane tako suprotne ocjene kao o T. R. Maltusu, engleskom popu i ekonomisti (1766—1834). Dok su ga neki smatrali piscem pamfleta najnižeg reda, koji je nepravedno svrstan u red najvećih mislilaca svjetskih razmjera (po Francu Openhajmeru), drugi su ga uvrstili među najznačajnije ljude savremene civilizacije (po Džonu Maj-nardu Kejnzu). Iako se često pogrešno ukazuje da se Maltusova socijalna

žili da služe toj kompaniji. U 1819. godini, on je izabran za člana Kraljevskog naučnog društva. U 1820. godini publikovao je raspravu o političkoj ekonomiji. Zajedno sa Grote, Rikardom, Džems Milom i Tukom, bio je jedan od osnivača Kluba političke ekonomije, osnovanog 1821. godine. On je bio takođe jedan od prvih članova Statističkog društva, osnovanog u martu 1834. godine. Umro je nekoliko mjeseci poslije toga, 23. II 1834. Njegova žena Harriet Eckrersall, s kojom se oženio u 1804. i dvoje, od njegove troje djece, nadživjelo ga je.

Maltusov otac Daniel Maltus, bio je prijatelj Zan Zaka Rusoa i njegov sljedbenik, što je imalo određenog uticaja i na njegovog sina Tomu Roberta. Maltus je kao pisac značajan za razvoj ekonomske teorije. Kao vjieran prijatelj Davida Rikarda u korespondenciji s njim napravio je nezavisan doprinos teoriji vrijednosti. Formulirao je zakon opadajućeg prinosa u poljoprivredi, mada on to nije nazvao tim imenom. On se veoma angažovano borio za Rikardov rad o teoriji vrijednosti. U njegovo vrijeme na ovome polju bila su konfuzna mišljenja, ali on je pomagao predviđanje moderne teorije o »efektivnim potraživanjima«. Encyclophedia Britanica, Volume 14, pages 744, 755.

²⁷⁾ The Determinants and Consequences of Population Trends, Volum I, United Nations, New York, 1973. str. 37.

²⁸⁾ Botero, engleski pisac XVI vijeka, zastupao je stanovište da snaga države treba da bude zasnovana na njenoj populaciji i prije svega na industriji, više nego na poljoprivredi. Međutim, ukazao je da je mogućnost čovjeka da se reprodukuje neograničena, a njegova mogućnost da proizvodi sredstva za izdržavanje je ograničena. On se zalagao za ustanovljavanje kolonija, koje bi mogle apsorbovati preko brojnu populaciju što bi u isto vrijeme ojačalo i moć države.

²⁹⁾ Walance.

³⁰⁾ Hung Liang Chi, Chinese Malthus, Population Studies, Volume XIII, № 3, London 1960. A. Journal of Demografy, str 260. Takođe u Kini, za vrijeme dinastije Chou, prije 24 vijeka, Han Fei-Tzu je rekao: »Ljudi sada misle da pet sinova nije tako mnogo, ali svaki sin će imati svojih pet sinova i prije smrti djeda oni već imaju 25 potomaka. Međutim, ljudi je više, a sredstava manje, oni rade teško, a dobijaju malo, život nacije zavisi od toga da li ljudi imaju dovoljno hrane, a ne od broja ljudi.« BeBrave and Angry by Beryl Suitters, London, 1973, ed IPPF p. 145.

i ekonomska misao kreće isključivo u vezi sa stanovništvom, tačno je da je on pretežan dio svoje djelatnosti posvetio problemima stanovništva, životnog standarda i uvođenja takve politike u kojoj bi bilo primijenjeno njegovo načelo stanovništva. Sirom svijeta, sve do današnjih dana, poznat je po »Ogledu o načelu stanovništva«.

Maltus je gledao na društveni poredak svoga vremena kao na prirodno neizbježno stanje, braneći »... apsolutnu nemogućnost zakona naše prirode da želje kod niže klase društva mogu ikad biti odstranjene« i da »... glavni i najpostojaniji uzroci siromaštva imaju mali i indirektni uticaj na formiranje vladine svojine ili nejednake distribucije vlasništva«.

Maltuzijanstvo, kao nenaučno shvatanje o problemima razvoja stanovništva, nazvano po lomi Kobertu Maltusu³¹⁾ nastaje sa pojavom Maltusove populacione teorije, objavljene u »Eseju o načelima stanovništva«, krajem osamnaestog vijeka (1798). Podstakla je znatniji interes za populaciona pitanja,³²⁾ aii pošto je po svome sadržaju bila kontraverzna, ona i danas ponegdje predstavlja okosnicu različitim pristupima populacionoj. politici u savremenom svijetu.³³⁾

4. OBJAVLJIVANJE »ESEJA O NAČELIMA STANOVNIŠTVA«

Prvo publiko van je omanjeg spisa pod naslovom »Ogled o načelu stanovništva i kako ono utiče na buduće poboljšanje društva, sa primjedbama na mišljenje Godvina, Condorsea i drugih pisaca«, Maltus je anonimno objavio 1798. godine u Londonu, kada je bio star 32 godine. Spis je proizašao iz rasprave koju je Maltus u jednoj prilici vodio sa svojim ocem u društvu filozofa. Po formi je bio običan pamflet, kakvi su inače objavljivani u okviru tadašnjih političkih rasprava, a po sadržaju to je

³¹⁾ Malthus, Tomas Robert (1766—1834), »Essay on the Principle of Population (Ogled o načelu stanovništva), London 1798.

— »An Inquiry into the Nature and Progress of Rent and the Principles by which it is regulated«.

(Ispitivanje o prirodi i napretku rente i načela koja nju regulišu), London 1815.

— »Principles of Political Economy considered with a view to the practical application«.

(Načela političke ekonomije posmatrana s obzirom na praktičnu primjenu), London 1836.

— »Definitions in Political Economy«.

(Definicije u političkoj ekonomiji), London 1853.

³²⁾ Chalmers, Thomas (Camerz, Toma, 1780—1847) »On Political Economy in connection with the Moral State and Moral Prospects of Society« (O političkoj ekonomiji u vezi sa moralnim stanjem i moralnim izgledima društva) drugo izdanje objavljeno u Londonu 1832. Škotski teolog i ekonomist, »... jedan od najfanatičnijih maltusovaca, po kome ni za koje socijalno zlo ne postoje druga sredstva osim religioznog vaspitanja radničke klase, pod kojim razumije hrišćanski nakičeno, popovski spasonosno utjerivanje u glavu Maltusove teorije stanovništva« (Marks).

³³⁾ Vidi: The Determinants and Consequences of Population Trends New Summary of Findings on Interactions of Demographic, Economic and Social Factors. (Odlučujući faktori i posljedice populacionih trendova, Novi kratki sadržaj saznanja o interakciji demografskih, ekonomskih i socijalnih faktora), United Nations, New York, 1973.

bila direktna polemika sa piscima koji su sa više optimizma gledali na porast stanovništva. Pojava ovog pamfleta značajno je uticala na kasniji trend ekonomske misli, a za samoga autora značila je veliku bruku i burne kritike. Zato je Maltus pet godina kasnije, objavio skoro sasvim novi rad, ispustivši filozofsku raspravu o nevoljama ljudi, a najoučljivija promjena u odnosu na prvo izdanje bila je uvođenje »moralnog uzdržavanja«, kao efektivne prepreke porastu siromašnog stanovništva.

Sam Maltus, u svom predgovoru drugom izdanju »Ogleda«, kaže da se ovo njegovo djelo pojavilo u situaciji kada su već bili publikovani materijali Hjuma, Valansea, Smita i Prajsa,³⁴⁾ iz čijih spisa je on samom primjenom deduktivne metode došao do osnovnih argumenata za svoje djelo. Zatim ističe da je putem istraživanja zaključio da je u prošlosti, prije ovog njegovog djela, mnogo više učinjeno nego što je on doprinio prvim objavljivanjem svoga »Ogleda . . .«. Ukazao je da su rast resursa s jedne, i siromaštva, sa tako rapidnim porastom stanovništva s druge strane, bili jasno uočeni i u dalekoj prošlosti i da su bili preglagani »poznati, najsnažniji lijekovi«, još za vrijeme Platona i Aristotela, zatim da je isto pitanje docnije tretirano od nekih francuskih ekonomista, posebno Monteskijea, a u Engleskoj od Franklina, Džemsa Stjuarta, Artura Janga i Tousenda, zbog čega je on iznenađen što taj predmet nije do tada skrenuo na sebe veću pažnju.

Objašnjavajući zašto je znatno mijenjao i proširio svoje drugo izdanje, Maltus kaže: »Onima koji još misle da bi moja prepreka za porast stanovništva bila gora od nevolja zato što taj porast nije ublažen i zaključci ranijeg Eseja će sasvim razjasniti. I ako mi usvojimo ovo mišljenje, mi ćemo biti prisiljeni da priznamo da će nestašica i siromaštvo, koji pre-ovladavaju među nižim klasama društva ostati sasvim nepopravljivi.«³⁵⁾ Završavajući svoj predgovor on kaže: »U mnoštvu materijala koji prezentiram u ilustraciji prvog dijela predmeta ja se ne usuđujem laskati sebi da sam izvršio najbolju selekciju građe ili da sam je aranžirao na najčitljiviji način. Onim koji su zainteresovani za moralna i politička pitanja, nadam se da će neobičnost i važnost predmeta kompenzirati nesavršenost njegove prezentacije.«³⁶⁾

U namjeri da istraži način za unapređenje društva, Maltus u »Ogledu« sam sebi postavlja zadatak da istraži uzroke koji su sprečavali napredovanje čovječanstva prema srećnijem životu i da ispita vjerovatnost potpunog ili parcijalnog uklanjanja ovih uzroka ubuduće. Maltus je smatrao da dublje ulaženje u analiziranje svih uzroka koji su uticali na čovjekovo napredovanje nije u moći samo jednog čovjeka. »Osnovni zadatak ovog eseja je — kaže Maltus — da ispita efekte jednog velikog uzroka, intimno sjedinjenog sa pravom čovjekovom prirodom koja, makar stalno i moćno djelovala kao zajednička spona društva, nije dovoljno zapažena od pisaca koji su tretirali ovaj predmet.. « »Uzrok na koji ja aludiram je

³⁴⁾ An Essey on Population by Rev. T. R. Malthus, Autors, Preface, to the Second Edution, London, 1803. p. 1.

³⁵⁾ Author's Preface to the Second Edution, London, June 8, 1803, p. 3.

³⁶⁾ Ibid., str. 3.

stalna tendencija među svim živim bićima da se množe³⁷⁾ brže nego količina hrane koju je moguće pripremati za njih, odnosno koja postoji u prirodi.³⁸⁾ U svođenju razmišljanja, u prvom dijelu prve knjige svojih »Ogleda«, on ističe suštinu svoje teorije sljedećim riječima: »Govoreći o cijeloj zemlji, umjesto o ovom ostrvu (misli na Englesku), emigracija bi bila isključena, i, pretpostavljajući sadašnje stanovništvo jednako hiljadu mi-liona, čovjekova vrsta bi rasla kao brojevi 1, 2, 4, 8, 16, 32, 64, 128, 256, a sredstva za život — hrana kao 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9. Za dva vijeka populacija bi u odnosu na hranu bila kao 256:9, tri vijeka kao 4096:13, a za dvije hiljade godina razlika bi bila nemjerljiva, neizračunljiva.

Polazeći od ove pretpostavke, nema limita nigdje za proizvodnju hrane. Ona može porasti svugdje i biti veća nego što se može naznačiti kvantitet, ali ipak će i dalje moć stanovništva biti u svakom periodu toliko mnogo superiornija, porast čovjekove vrste može samo biti zadržavan niže, na nivou sredstava za ishranu, zavisno od stalnog djelovanja zakona potražnje, koji djeluje kao prepreka na moć njenog porasta.³⁵⁾

Maltus smatra da postoje dvije vrste prepreka za sprečavanje porasta populacije: preventivne (dobrovoljne, čovjek svjesno razmišlja o posljedicama) i pozitivne. Preventivne prepreke primjenjuju se u okviru bračnog života, uključiv i moralno obuzdavanje u okviru »grešaka« koje bi mogle postati oblikom prevencije rađanja djece (vanbračni seksualni odnosi i prostitucija). U pozitivne prepreke spadaju svi faktori koji doprinose stepenu skraćivanja normalnog trajanja života, a to su: ratovi, glad, kuga, epidemije.

Maltusovo neslaganje sa savremeniciima, kao i docnijim kritičarima, nije proizašlo prvenstveno iz njegovog gledanja na »princip populacije«, već iz njegovog krutog gledanja na društvo.

Pojavu Maltusovog prvog (anonimnog) izdanja »Ogleda«, prvi je objasnio Godvin na stranicama »Političke pravde« i »Istraživača«. Pod uticajem francuskih pisaca revolucionarne ere, čvrsto vjerujući da će čovjekov razum dati čovječanstvu državu savršenstva, Godvin je, slično svome znatijem istomišljeniku Robertu Ovenu, smatrao da su društvena zla vezana za čovjeka i da sve nevolje dolaze od postojanja privatnog vlasništva. Maltusova populaciona teorija javlja se kao reakcija na teorijska uopštavanja do kojih je došlo pod uticajem novih društvenih revolucionarnih promjena i naučnih otkrića, a koja su, napuštajući stare religije i filozofska vjerovanja, razvijala ideje o potrebi da čovjekove institucije postanu predmet prirodnog poretka (Condorse, Godvin), da »prirodno« društvo treba urediti tako da svi ljudi, pošto su inače po

³⁷⁾ U zaključku svoga predgovora Maltusovom »Eseju o načelu stanovništva«, Lajton ukazuje da bi za čitaoce vjerovatno bilo interesantno da znaju, »... izdvojeno od unutrašnjeg rasporeda njegovog djela da Načelo o stanovništvu ima odliku obilježja sugerisanja Čarlsu Darvinu načela prirodne selekcije u borbi za egzistenciju.« Lajton dalje ukazuje da je signifikantno što je i A. Rasel Valanse, koji je otkrio i objavio doktrinu o prirodnoj selekciji u isto vrijeme kao i Darwin, sam izjavio da je on, takođe bio dužan Maltusu za njegovu vodeću ideju.

³⁸⁾ Maltus, I. 2. An Essay on the Principal of Population, Book. I, str. 5.

³⁹⁾ Malthus, T. R. An Esseyon the Principle of Population, Book, 1, p. 10. i 11.

prirodi dobri, žive u zajednici, čiji progres zavisi od napretka nauke.⁴⁰⁾ Umjesto društva jednakih, koje bi se kontinuirano progresivno razvijalo, Maltus je pristalica neizbježnog postojanja klasnog društva u kome su siromašni osuđeni da žive na nivou golog opstanka. Nasuprot piscima koji su zahtijevali promjenu društvenog poretka i koji su sa više optimizma gledali na porast stanovništva, Maltus je na klasni društveni poredak svoga vremena gledao kao na prirodno stanje.⁴¹⁾ Ne slažući se sa svojim protivnicima, posebno ignorišući Goldvinove postavke, Maltus je pisao: »Moja hipoteza je sigurna. Ja kažem da je moć porasta stanovništva više neograničena, nego moć zemlje da proizvodi sredstva za život čovjeka«. Pojavom Maltusovog drugog izdanja, »Ogleda« 1803. godine, moglo bi se reći da je započeta istorija⁴²⁾ jedne od zapaženijih knjiga u razvitku ekonomske misli.

5. STA JE MALTUS STVARNO REKAO

— OSVRT NA SADRŽAJ ► ESEJA O NAČELIMA STANOVNIŠTVA« —

»O preprekama populacionog porasta u manje civilizovanim dijelovima u prošlosti«, naslov je prve knjige. U svodenju svojih razmišljanja u prvom dijelu prve knjige Malthus ističe suštinu svoje teorije. Polazeći od nje, on ističe da nema limita nigdje, ni za proizvodnju hrane. Ona može porasti svugdje i biti veća nego što se može naznačiti kvantitet. Ipak će i dalje moć stanovništva biti u svakom periodu toliko mnogo superiornija. Porast čovjekove vrste može samo biti zadržavan niže, na nivou sredstava za ishranu, zavisno od stalnog djelovanja zakona potražnje, koji djeluje kao prepreka na moć njenog porasta.⁴³⁾

Maltus iznosi svoje stanovište, na koje se i danas mnogi pozivaju, da raskorak u vezi sa tempom porasta stanovništva i sredstava za život kontinuirano prati ljudsku rasu od prvih tragova života na zemlji. Obradio je stanje u ovome pogledu u Kini i Japanu, kada još mnogi dijelovi ovih zemalja nisu bili uopšte naseljeni, zatim naseljavanje Sjedinjenih Američkih Država i potiskivanje indijanskih plemena sa tendencijom ka njihovom iskorjenjivanju. Ukazao je na to da Evropa nije bila tako mnogo naseljena u njegovo vrijeme, koliko bi mogla biti, zato što veliki dio zemljišta nije bio kultivisan za obrađivanje, iako su se naučni kadrovi u oblasti poljoprivrede, posebno u Engleskoj i Irskoj oko toga dosta angažovali.⁴⁴⁾

Maltusova zapažanja, na osnovu izvora kao što su: izdanje putopisaca iz 18. vijeka »Kukovo prvo putovanje«, »Kukovo drugo putovanje«, »Kukovo treće putovanje«, »Vankuverovo putovanje«, »Putovanje misio-

♦O) Istorija filozofije, u redakciji: Aleksandrova, Bihorskog, Mitina, Judina, Tom II, Beograd, Kultura, 1949, str. 45, 50, 82, 83, 299, 411.

⁴¹⁾ The Determinants and Consequences of Population Trends, Volume I UN, New York, 1973, p. 38.

⁴²⁾ Treće izdanje pojavilo se 1806, četvrto 1807, peto 1817, šesto 1826, sedmo 1872. Neka od njih su više puta preštampana i na francuski i na njemački jezik.

⁴³⁾ Malthus T. R. An Essay on the Principle of Population, Book, I, p. 10. i 11.
**i Ibid., str. 8. i 9.

nara« i dr. kao i njegovih savremenika, ukazuju da je ovo svoje djelo pisao s pretenzijom da opiše »... važnije tačke u istoriji ljudskog društva«⁴⁵⁾. Oslanjajući se na ove i druge izvore, u prvoj knjizi obradio je i posebne glave, »O preprekama populacionog porasta na najnižem stepenu razvoja ljudskog društva«, i »O preprekama populacionog porasta na ostrvima Južnog mora«⁴⁶⁾ ukazujući na činjenicu da je u svim tim djelima prikazano i to da se čovjek od najranijeg vremena svoga postojanja borio protiv naglog porasta svoje rase baveći se tako i veličinom svoje porodice, u cilju rješavanja »viška« stanovništva, na najdrastičniji način, a što je bilo uslovljeno ograničenošću sredstava za život.

Istražujući pitanja u vezi sa populacionim porastom među drevnim stanovnicima sjeverne Evrope, Maltus prvo razmatra život divljih zajednica, docnije plemena, zatim, period rimskih osvajanja, ističući neke elemente između kojih su se pojedina plemena tako ojačala da su »... za vrijeme VIII, IX i X vijeka, mora bila pokrivena njihovim veslima od jednog do drugog kraja Evrope«⁴⁷⁾. U borbi za goli opstanak, često iscrpljivani nerodnim godinama i epidemijama, muškarci su svoju djecu prodavali kao robove,⁴⁸⁾ odnoseći se krajnje varvarski i prema svojim ženama i prema svojoj djeci.

Maltus tvrdi da su evropski narodi ratovali, prije svega, zato što su voljeli ratove. »Staviše ovu čistu i nesebičnu ljubav prema ratu i smjelosti, čovjek je povećavao pod pritiskom, navalom pobijedenih neprijatelja, željom za blažom klimom ili drugim uzrocima, čovjek je mogao ponekad i da brzo emigrira, ali gledajući to generalno ja ne mogu pomoći razumijevanju ovog perioda istorije bez pružanja veoma pogodene ilustracije o načelima stanovništva«⁴⁹⁾ Završavajući taj dio, Maltus sa sigurnošću tvrdi da su među pastirima sjeverne Evrope ratovi i glad bili osnovne prepreke koje su držale stanovništvo na nivou njihovih oskudnih i ograničenih sredstava za život.

Stanovništvo raznih dijelova Afrike, kako je navedeno u ovoj knjizi, samo usljed haranja kuge krajem XVII vijeka, bilo je smanjeno za jednu šestinu.

Za stanje u Turskoj carevini, u pogledu prepreka porastu stanovništva iznad sredstava za život, Maltus iznosi pet prepreka i to: »... kuga, od koje ovo carstvo nikad nije bilo slobodno, strašni nemiri, kojih je skoro uvijek bilo, epidemije i bolesti odomaćene u Aziji, koje imaju isto tako strašne posljedice kao i kuga, a koje često posjećuju neke dijelove carstva, glad i bolesti koje skoro uvijek slijede glad i koje u tim prilikama imaju veću smrtnost«⁵⁰⁾

Maltus objašnjava Platonova mišljenja iz kojih se vidi da je on smatrao da postoji tendencija porasta broja stanovnika iznad sredstava za život, zbog čega je i predvidio prepreke za ograničavanje toga porasta, a

⁴⁵⁾ Malthus, T. R. »Essey on Population«, important points in the history of human society. Book I, p. 44.

⁴⁶⁾ Ibid., str. 20—58.

⁴⁷⁾ Ibid., str. 71.

⁴⁸⁾ Ibid., str. 61.

⁴⁹⁾ Ibid., str. 73.

⁵⁰⁾ Ibid., str. 114.

ujedno i način da se porast stanovništva stimuliše poslije ratova, razaranja, kuge, epidemije i gladnih godina.

Prema Maltusu, Aristotel je još bolje sagledao tendencije u vezi sa porastom stanovništva. On je fiksirao potrebnu starost za sklapanje braka i to za muškarce 37, a za žene 18 godina.

Zaključujući dio o preprekama porastu stanovništva u manje civilizovanim dijelovima svijeta. Maltus ukazuje da su ratovi, pored moralnog uzdržavanja, poročnog Života i krajnjeg siromaštva, bili najznačajnija prepreka, a poslije njih glad i epidemija. Govoreći generalno o kretanju populacije, Maltus kaže da to kretanje karakterišu dva ekstrema: želja i obilje. Oscilacija između ovo dvoje je jako naglašena, što je i prirodno očekivati među manje civilizovanim nacijama.⁵¹⁾

»O preprekama populacionog porasta u raznim državama moderne Evrope« — naslov je druge knjige. — Već u samom početku ove knjige Maltus ističe da su stanovnici najvećeg broja evropskih zemalja, iako su živjeli na različitim teorijama, zbog sličnih okolnosti u kojima su živjeli, imali skoro isto stanje u pogledu porasta stanovništva.

Za Norvešku kaže da je kroz cio XVIII vijek bila oslobođena ratova koji odnose ljude, zatim da je klima odbijala velike epidemije, a i smrtnost je bila mnogo manja nego u drugim zemljama Evrope. Ipak, stanovništvo nije rapidno raslo. Iako se zna da je ova zemlja bila nastanjena i u dalekoj prošlosti, 1769. godine broj njenog stanovništva iznosio je samo 723.141⁵²⁾. On iznosi da je slično stanje i u Švedskoj. Veliki dio stanovništva živio je na selu, sa veoma sličnim svojinskim odnosima u pogledu posjedovanja zemlje, kakvi su u to vrijeme bili u Norveškoj.

Prema Kancleru⁵³⁾ osnovne mjere, na kojim se vlada u Švedskoj angažovala da podržava rađanje većeg broja djece, bile su osnivanje medicinskih koledža sa određenim brojem postelja, kao posebnih bolnica za siromašne građane, koji su ih koristili besplatno. Ali, Maltus negativno ocjenjuje osnivanje ovih medicinskih ustanova, smatrajući da su one podrška širenju poročnog života među nižim slojevima švedskog stanovništva. Napominje da je i Francuska osnivala slične ustanove za siromašne, pa se i za francusko stanovništvo plaši istih posljedica.⁵⁴⁾ Kako je 1748. godine donijet zakon kojim je limitiran broj osoba koje su mogle živjeti na jednoj farmi, u Švedskoj je 1751. godine bilo ukupno 2,229.661 stanovnika. Maltus smatra da su poboljšani uslovi zdravstvene zaštite stanovništva i stopa porasta stanovništva u Švedskoj bili u stalnom porastu od 1805. godine. On smatra da je ovom porastu doprinijelo unapređenje poljoprivrede i industrije, kao i praksa vakcinisanja stanovništva.

Maltus kaže za carsku Rusiju da podaci o rađanju, smrtnosti i braku daju tako neobičnu sliku da je nemoguće povjerovati u rezultat do koga se došlo. Tako se na osnovu podataka vidi da je u Voronježu npr. rađanje prema smrtnosti bilo u odnosu 1:3. On ukazuje na veoma veliki porast stanovništva u Rusiji tih godina.

⁵¹⁾ Maltus, T. R. An Essay on Population, Book, I, p. 153.

⁵²⁾ Thaarup's: Statistik de Danischen Monarchie, volumen II, Table II, str. 5.

⁵³⁾ Cantzlaer: Memoiresdu Rocyaume de Suede, deo VI.

⁵⁴⁾ Malthus T. R. An Essay on Population, Book II, str. 171.

Obradivši u posebnoj glavi prepreke populacionom porastu u srednjim dijelovima Evrope, pozivajući se pri tome na Crona,⁵⁵⁾ Maltus ističe da je, uzevši proporcionalno, smrtnost suviše velika.

Maltus je posebno obradio stanje u pogledu prepreka porastu stanovništva u Svajcarskoj, respektujući iz mnogo razloga stanje u ovoj zemlji, kao sasvim različito od stanja u svim drugim evropskim zemljama, zbog alarma do koga je došlo oko 1760. godine. Usljed depopulacije, koja je trajala još od 1550. godine Ekonomsko društvo u Bernu, osnovano nekoliko godina prije, podiglo je ovaj alarm zbog nedostatka ljudi za rad u industriji, poljoprivredi, zanatima, trgovini, na polju umjetnosti. Pisци ove zemlje vrijedno su tražili i predlagali pronalaženje rješenja, između ostalog »uvozom« medicinskih sestara iz drugih zemalja, zatim osnivanjem bolnica, fiksiranjem miraza djevojkama za udaju, prevencijom emigracije i ohrabrivanjem migranata iz drugih zemalja da se stalno naseljavaju.

Prepreke populacionom porastu u Francuskoj, Maltus obrađuje na osnovu više izvora. Pred početak revolucije bilo je 26,363.074 stanovnika. Ali, on ukazuje da u svakoj zemlji ima uvijek velika grupacija neoženjenih muškaraca koja se formira postepenom akumulacijom svake godine, počev od mladića u uzrastu puberteta, pa do ženidbe neoženjenih muškaraca, uključiv i udovce. On smatra da je ta »armija« neoženjenih muškaraca objektivna prepreka porastu stanovništva. Maltusa jako zabrinjava relativno masovna pojava razvoda braka, za koju smatra da je dvojako štetna i moralno i politički, pogotovo »u okolnostima velike oskudice ljudi«. Smatra da razvod djeluje slično običaju poligamije, kao i da utiče na porast broja djece u proporciji sa brojem muževa. Maltus se poziva na stanovište sir Francisa d'Ivernois, u kome potvrđuje i svoje principe političke aritmetike, prema kojima u revoluciji ili ratu broj žrtava koje izginu nije ni blizu toliko veliki koliko štete pretrpi populacija Francuske, pošto se u tim ratnim vremenima izgubi veliki broj djece, koja ne dolaze na svijet jer nisu ni začeta (!), zato što je veliki broj muškaraca odsutan na bojištu.

Maltus daje znatno iscrpnije prilike u Engleskoj, u vezi sa preprekama porastu stanovništva. On ukazuje da u Engleskoj i Velsu stanje braka u cijeloj populaciji stoji u odnosu 1:123, što govori o znatno manjem broju brakova u poređenju sa svim drugim zemljama koje je on ispitivao, izuzev u Norveškoj i Svajcarskoj,⁵⁶⁾ pogotovo kada se uzme da je u prvim godinama XVII vijeka taj odnos bio 1:115. Takođe ističe da, od ukupno rođenih, jedna polovina umire ispod 3 godine starosti, što još uvijek znači neki progres, pošto u isto vrijeme u Beču i Stokholmu od ukupnog broja rođene djece polovina umire do dvije godine starosti, a u Mančesteru i u Norveškoj polovina djece umire do pet godina. U selima, polovina doživi 30—46 godina. Polazeći od ovih podataka, Maltus smatra da nije ispravno dati prosjeke o rađanju i smrti za cijelo kraljevstvo Engleske. Za Irsku daje podatak da je, prema popisu 1821 godine, bilo 6,801.827 stanovnika, a 1695. samo 1,034.000, što govori da se za 125 g. svake 45-te godine stanovništvo udvostručilo. To Maltus ocjenjuje kao

⁵⁵⁾ Crone, *Über die Bevolkerung des Europaisch*, str. 118.

⁵⁶⁾ Vidi: *Memoires Societe Economique de Berne*, Annee 1766. str. 15, Bern.

vjerojatno najviši porast stanovništva, veći nego u ma kojoj drugoj zemlji u Evropi u isto vrijeme.⁵⁷⁾)

U posebnoj glavi razmatra efekte epidemije na stanje novorođenih, umrlih i sklapanje braka. Prema podacima koje je obradio Susmilch 1711. godine, od kuge je stanovništvo mnogo umiralo, što se znatno odrazilo na broj brakova. Te godine sklopljeno je skoro dva puta manje brakova nego u ostalih 6 godina kontinuiranog haranja kuge.

Prema registrovanim podacima mnogih zemalja, kuga se pojavljivala često, naročito u varošima i to krajem XVII i početkom XVIII vijeka.

Posmatrajući tabelarnu sliku kretanja kuge, Maltus zaključuje da je poslije rapidnog porasta stanovništva nemoguće ne biti veoma impresioniran idejom da bi veća masa ljudi obavezno živjela mnogo gore i veći broj bi ih živio u zajedničkoj kući. Zato se, po Maltusu, ovi prirodni uzroci mogu uzeti kao evidentan doprinos (!) za svaku zemlju, kao prepreku »gužvi i mnoštvu svijeta«. On dalje zaključuje da će i »... u nedovoljno naseljenim zemljama, ukoliko porast stanovništva ide ispred proizvodnje više baraka i izgradnje većeg broja kuća, stanovništvo morati da bude u velikoj oskudici u prostoru za stanovanje i sredstvima za život.«⁵⁸⁾ Tu svoju tvrdnju ilustruje primjerom da će u Škotskoj za sljedećih deset ili dvanaest godina, ako brakovi budu više sklapani i ako budu plodniji, a u tom istom periodu ne bude emigracije stanovništva, umjesto pet, u jednoj kolibi biti sedam ukućana, a to će nužno značiti i gori život i loš uticaj na zdravlje zajednice ljudi.⁵⁹⁾)

U glavi »-Generalno uopštavanje na osnovu prethodnog pogleda na društvo«, Maltus razmatra uzroke nižem porastu populacije u pojedinim regijama, komparirajući to sa visokim porastom stanovništva, kao i mogućnostima sredstava za život. On tvrdi da su u novim kolonijama nase-ljenici konstantno imali rapidan progres u porastu stanovništva. Pritom iznosi da se broj stanovnika antičke Grčke u Miletu, Efesu, u Maloj Aziji, Sirakuzi i drugim starogrčkim kolonijama naglo povećavao i porastao kao i u drugim grčkim gradovima. Maltus posebno ističe vitalnost kolonista u engleskim sjeverno-američkim kolonijama, iz kojih su docnije postale SAD. Iako su Španci i Portugalci takođe, posjedovali bogatu zemlju kao i engleski kolonisti u ovim krajevima, pošto su bili zaveli strašnu tiraniju nad domaćim življem, mogao se očekivati niži populacioni porast. Ali, i u takvim okolnostima njihova populacija je znatno rasla. Međutim, pošto su engleski kolonisti, kaže Maltus, uveli veći stepen slobode i jednakosti u odnosu na domaći živalj, oni su pretekli sve druge u progresu njihovog porasta stanovništva koji je ►>... bio rapidan tako da se skoro s nikim ne može porediti u istoriji. Sve sjeverne provincije su udvostručile stanovništvo za 25 godina. U četiri provincije Nove Engleske u 1693. godini bilo je 21.200 stanovnika. U 1760. oni su porasli na pola miliona. U Novom Džersiju to udvostručavanje trajalo je 22 godine. Prepreke još većem porastu stanovništva kolonista u svim kolonijama ipak su bile identične sa onim u majci-zemlji, a to su bili: rat, kuga, glad i drugi po-

⁵⁷⁾ Malthus T. R. An Essay on Population, Book H, str. 278.

⁵⁸⁾ Ibid., str. 103.

⁵⁹⁾ Ibid., str. 305.

tresi u prirodi.«⁶⁰⁾ Maltus pominje još prije njega upotrebljavani izraz »strašni korektivi smanjivanja čovječanstva«, koji bi se lijepo mogao sagledati na jednoj tabeli na kojoj bi bilo predstavljeno haranje kuge, glad i druge nevolje, što bi sve zajedno »... pokazalo njihovo konstantno i univerzalno djelovanje«⁶¹⁾ u pomenutom smjeru. Oslanjajući se na podatke svojih prethodnika, on ističe da su u ljudskoj istoriji bile 431 epidemične godine, od kojih 23 prije Hrista, a 399 u novoj eri, kada je harala kuga ili njoj ravna bolest po pustoši do koje je dovođila. U nekim zemljama učestalost ovih epidemija bila je takva da se javljala svake četiri i po godine. Od 254 gladne godine, evidentirane od postanka čovječanstva, 15 je bilo prije Hrista, počev sa onom koja je bila u Palestini za vrijeme Abrahama. U novoj eri gladne godine su bile u rastojanju od sedam i po godina, uzevši prosječno. Maltus napominje da su se smrtonosne posljedice gladnih godina odnosile naročito na pripadnike nižih klasa, sluge i robove.

Maltus smatra da je, ipak, jedan od osnovnih uzroka smrtnosti stanovništva bila glad. Ističući male boginje kao fatalan uzrok smrtnosti stanovništva, naročito u Evropi, Maltus tvrdi da, kad ove epidemije ne bi harale, u tom slučaju »... prosječan broj djece bio bi u porastu, generacije bi rasle još mnogo siromašnije, kuće bi bile t jesni je do drugih smrtonosnih posjeta, koje bi odstranile ovo prekobrojno stanovništvo.«⁶²⁾

Završavajući drugu knjigu, Maltus zaključuje da je porast populacije nužno limitiran sredstvima za život, što potvrđuje cijela istorija čovječanstva. On ističe da su prepreke koje drže stanovništvo na nižem nivou od sredstava za život, moralno uzdržavanje, bolest i siromaštvo. Postavivši pitanje: da li u modernoj Evropi prevladaju više pozitivne ili preventivne prepreke (ovako nazvane po njegovoj klasifikaciji), on smatra da ove druge više djeluju nego što su djelovale u prošlosti Evrope, kao i u svim drugim civilizovanim dijelovima svijeta. Takođe naglašava da su od pozitivnih prepreka i dalje ostali ratovi, kao što su djelovali i u vrijeme postojanja divljih plemena, značajno sprečavajući populacioni porast, dok su kuga, teške bolesti i glad svakako ublažili djelovanje u tome smjeru, postavši manje frekventni. Završna misao druge knjige je da je moralno uzdržavanje, koje su više prihvatile žene nego muškarci civilizovane Evrope, najmoćnija prepreka populacionom porastu, koji se u modernoj Evropi kreće iznad sredstava za život.

»O različitim sistemima ili onom što je predloženo kao najkarakterističnije ili je preovladavalo u društvu u cilju djelovanja na nevolje narasle **pod** djejtvom osnovnog **prirodnog** zakona stanovništva«, naslov je treće knjige. Polemišući sa stavovima Walansea, povodom njegovog sistema jednakosti, Maltus ističe da »... u svakom periodu za vrijeme progresivnog kultivišanja, od sadašnjeg momenta do vremena kada bi cijela zemlja postala slična vrtu, nevolje za željenom hranom bi stalno pri tiskale cijelo čovječanstvo, ako bi ono bilo jednako. Mada bi proizvodnja koju daje zemlja bila u porastu svake godine, stanovništvo bi imalo mnogo brži

M) Ibid., str. 305.

⁶¹⁾ Ibid., str. 308.

⁶²⁾ Ibid., str. 310.

porast i ova superiornija moć mora nužno biti spriječena periodičnim ili stalnim akcijama moralnog uzdržavanja«⁶³⁾)

Ukazujući na Condarseovo shvatanje u vezi sa porastom stanovništva, da je nužna »kao najmanje jedna vrsta oscilacije između dobra i nevolja«, Maltus smatra da ova oscilacija svakako ima mjesta, ali da će i to ipak biti uzrok periodičnim nevoljama ljudi. I Godwinov sistem jednakosti, Maltus naziva »... prijedlozima na prvi pogled najdivnijim«⁶⁴⁾, pošto je svaka individua dužna da služi narodu. Smatrajući Godwinov sistem u okviru zamišljene države nekom srećnom državom, Maltus smatra da čovjek ne može živjeti izvan realnosti.

Maltus smatra osnovnim društvenim zakonima sigurnost vlasništva i instituciju braka⁶⁵⁾ i u tom kontekstu razmatra položaj rođenih u velikim i manjim porodicama, odnosno u boljim ili lošijim materijalnim uslovima. Stvarni položaj čovjeka Maltus dovodi u vezu sa razmjenom rada sa sredstvima za život, što je od značaja da ljudi žive lako i udobno.

Maltus se na kraju izjašnjava protiv svih pomenutih sistema jednakosti smatrajući da se oni, striktno uzevši, i ne mogu dovoditi u vezu sa njegovim načelima o stanovništvu. Zaključujući taj dio tako, on tvrdi da se stvarna tendencija stanovništva da raste iznad sredstava za život može vidjeti u podacima svake opštine u državi.

Maltus daje veliki značaj emigraciji, kao načinu rješavanja problema prenaseljenosti u pojedinim državama. Kretanje stanovništva u nove krajeve uvijek ima za posljedicu porast stanovništva, i to mnogo veći nego u zemlji koju su napustili. Dajući mnoge primjere koji to ilustruju, on iz Evrope izuzima samo Rusiju, u čijim kolonijama to nije bio slučaj.

Maltus je sirotinjske zakone obradio u kontekstu svojih razmišljanja o porastu stanovništva, posebno porastu radničke klase, koja se putem vlastite reprodukcije sve više pauperizuje. Oslanjajući se na svog savremenika Adama Smita u stavovima o vrijednosti rada i radne snage na tržištu rada, Maltus biranim riječima razmišlja o teškom položaju radničke klase, smatrajući da bi jedno od rješenja moglo da bude i limitiranje donje granice starosti prilikom stupanja u brak i ističe potrebu da opština pomaže porodicama sa djecom. On predlaže ukidanje sirotinjskih zakona i to ne brzo već postepeno, jer smatra da oni otežavaju život radničkoj klasi i zalaže se za uvođenje raznih drugih mjera.

Razmatrajući ulogu poljoprivrednog sistema on polazi od toga da je priroda poljoprivrede takva da se proizvodi više nego što je potrebno za same poljoprivredne proizvođače, te smatra da svaka država koju ka-rakteriše poljoprivredna proizvodnja ne može oskudijevati u hrani. Međutim, u daljoj analizi ukazuje da je regulisanje reprodukcije radničke klase, uslovljeno vrijednošću njenog rada, koji ona razmjenjuje za sredstva za život. On ukazuje da su u zemlji gdje je vrijednost rada procijenjena prema vrijednosti hrane u isto vrijeme i uslovi života radničke klase krajnje rđavi i niski. To ilustruje primjerima iz Poljske, dijelova Rusije, Sibira, evropskog dijela Turske, u kojima je populacioni porast

⁶³⁾ An Essay on the Principle of Population, Book III, str. 1. i 2. ⁶⁴⁾ Godwin of Population, str. 4. ⁶⁵⁾ Ibid., str. 20.

bio nizak u poređenju sa drugim dijelovima svijeta jer je i vrijednost rada bila veoma niska.

Uvodeći trgovinu kao značajan faktor za bogatstvo zemlje, brojnim ilustracijama o stepenu razvijenosti trgovine pojedinih zemalja, on je dovodi u direktnu vezu sa kretanjem broja stanovnika. Tako iznosi da je 1969. godine ukupno stanovništvo Holandije i Zapadnog Frezelanda brojalo 2,400.000 stanovnika. U 1778. godini stanovništvo u sedam provincija Holandije iznosilo je samo 2,000.000, što govori da se poslije nešto više od sto godina stanovništvo smanjilo umjesto da je poraslo.

Visoki trgovački profiti, koje su imali tada razvijeni trgovački gradovi: Antwerpen, Amsterdam, Venecija, Liverpool, London i dr., direktno su uticali i na porast stanovništva. Na osnovu svega iznijetog, izvodi zaključak da su djelovali jedan ili više uzroka da se stanovništvo održi na nivou sredstava za život.

Kombinujući sistem poljoprivrede sa sistemom trgovine, Maltus smatra da će, kada se dostigne najveći nacionalni prosperitet, država sa velikom i bogatom teritorijom u kojoj je zemlja kultivisana i stimulirana poljoprivredna i manufakturna proizvodnja, kao i spoljna trgovina »... imati tako obilne i različite resurse da je posebno teško reći kada bi oni mogli limitirati bogatstvo. Ako kapital i stanovništvo zemlje stalno rastu, oni se moraju bitno bogatiti i ne mogu ići dalje, te taj limit, na taj način uzet kao osnov privatnog vlasništva, mora biti daleko kraći od krajnje moći zemlje da proizvodi hranu.«⁶⁶⁾

On na tridesetak strana razmatra žitne zakone koji su vrlo blagi prema izvozu. Uočio je da neke zemlje sa velikim resursima i evidentnom moći za potporu porasta stanovništva imaju još običaj uvoza velikih količina žita iz inostranstva i tako postaju zavisne od drugih zemalja.⁶⁷⁾ Pozivajući se na djela Adama Smita, Maltus posebno razmatra žitne zakone u kojima su sadržana ograničenja prema uvozu. Razmatrajući cijene žita, ukazuje da porast blagostanja jednih, utiče na osiromašenje radničke klase i sirotinje.

Završavajući treću knjigu, on uopštava prethodna razmišljanja i kaže: »Zapaženo je da su mnoge zemlje u periodu najvećeg stepena porasta njihovog stanovništva živjele u najvećem izobilju i bile su u stanju da izvoze žito. U drugim periodima, kada je njihovo stanovništvo imalo niži priraštaj, živeći u stalnoj oskudici i neimaštini morali su uvoziti žito.«⁶⁸⁾ Kretanje stanovništva u Egiptu, Palestini, Rimu, Siciliji, Spaniji, navodi kao najbolje primjere za ovu tvrdnju. Ove zemlje, gledano kroz cjelokupni istorijski razvoj čovječanstva, pružile su dokaz da porast stanovnika u svakoj državi, koja nije dovoljno kultivisana, utiče na tendenciju većeg porasta relativne oskudice cijelog društva i da zemlja ne može lako postati prenaseljena za poljoprivredu«... zato što poljoprivreda ima vlastiti tok proizvodnje hrane u proporciji sa brojem potrošača. Maltus smatra da je proizvodnja na zemlji apsolutno neograničena kada se stalno podiže racionalan stav u vezi sa porastom stanovništva, zavisno od proizvodnje hrane i »... da najprosvjećenije vlade i najjstrajnije i najbolje vo-

M) Ibid., str. 96.
⁶⁷⁾ Ibid., str. 97. ⁶⁸⁾
Ibid., str. 137.

deni napori industrije mogu voditi progresu i sve to da utiče da se naprave nužne prepreke porastu stanovništva, koje bi djelovale ujednačeni je i direktno na proizvođenje najmanje nevolje. Ali njihovo potpuno eliminisanje je domen apsolutnog beznađa.«⁶⁹⁾

»O našim budućim perspektivama odstranjenja ili ublaženja narodnih nevolja pod uticajem osnovnog prirodnog zakona stanovništva« — naslov je četvrte knjige. — Prvi podnaslov ove knjige je o moralnom uzdržavanju i obavezama ljudi prema sprovođenju ove »vrline«. »Kao osnovno u ovom eseju ja sam posmatrao koje su prepreke za porast stanovništva najznačajnije«, kaže Maltus. Polazeći od toga da će sa opštim progresom sve manje djelovati kuga, koja je u njegovo vrijeme u istočnim krajevima jako mnogo harala, dok je u Londonu harala samo do 1666. godine, a koja je djelovala kao pozitivna prepreka na porast stanovništva, narod se mora okretati primjeni drugih prepreka prekobrojnom porastu stanovništva, preventivnim, ako se poslužimo Maltusovom terminologijom. Maltus smatra da je najvjernija i univerzalna želja između svih čovjekovih želja — želja za hranom. Odmah poslije hrane dolazi najmoćnija i generalna želja između svih drugih naših želja — to je strast između polova, uzeto u uvećanom značenju. Taj odnos se može uzeti kao jedna od osnova čovjekove sreće, kaže Maltus. Veoma je važno za sreću čovječanstva da stanovništvo ne raste tako brzo, a tome može doprinijeti i smanjivanje brakova. On smatra za dužnost svake individue da se ne ženi dok ne stekne uslove za izdržavanje svoje djece. Pored toga, Maltus je za moralno uzdržavanje i »praktikovanje drugih vrlina«.

Efektima koji bi rezultirali u društvu, u kome preovladava moralno uzdržavanje, Maltus je posvetio cijelu glavu ove knjige u kontekstu doktrine o konstantnoj tendenciji populacionog porasta iznad sredstava za život. On kaže: »Mjesto hrišćanske religije u vezi sa našom sadašnjom kao i budućom srećom je u praktikovanju onih vrlina koje imaju tendenciju da nas prilagode stanju višeg zadovoljstva.«⁷⁰⁾ Takođe ističe da je u težnji ka svojoj sreći »... čovjek vođen striktnim ispunjavanjem svojih dužnosti, koji su najprosječnije stare filozofije, uopštene u zakone prirode skoro sugerisale kao direktnu potrebu za dobijanjem takve moćne sankcije i u moralnom kodeksu hrišćanstva.«⁷¹⁾

Ističući prednosti odlaganja sklapanja braka, Maltus uzevši generalno za brak kaže da on više proizvodi sirotinju nego sreću⁷²⁾. I hrišćanska religija propovijeda da se u ljudskom društvu djeca rađaju u braku i »... naša je dužnost da to respektujemo«, kaže Maltus, pozivajući se pri tome i na respektovanje braka po učenju sv. Pavla. Tumačeći misao sv. Pa via on ističe: »Metod dolaženja od božje odluke, od svjetla, od prirode, zahtijeva tendencioznu akciju da se unaprijedi ili smanji opšta sreća«. Maltus s tim dovodi u vezu prisutnost tendencije u društvu koja doprinosi smanjivanju opšte sreće« u uslovima kada se ljudi žene, a nemaju sredstva za izdržavanje svoje djece.⁷³⁾

⁶⁹⁾ Ibid., str. 137.

⁷⁰⁾ Ibid., str. 160, Knjiga IV.

⁷¹⁾ Ibid., str. 160.

⁷²⁾ Ibid., str. 162.

⁷³⁾ Ibid., str. 166.

Razmatrajući unapređenje načina za poboljšanje uslova za život sirotinje, Maltus uz predlaganje moralnog uzdržavanja, smatra da treba ispitati »... njihovu pravu prirodu i pokazati im da je održavanje ponude rada jedino mogući način stvarnog porasta njegove cijene«.

Maltus se vatreno zalaže za postepeno ukidanje sirotinjskih zakona. On kaže da nema čovjeka koji ne bi predložio ukidanje tih zakona. Ali »... čovjek bi trebalo da zna da su i njemu i njegovoj porodici zakoni prirode, a to su zakoni od Boga odredili«, (...) »... da on nema pravo u društvu za najmanju porciju hrane, sem ako je pošteno ne zaradi.«

Posebna glava ove knjige posvećena je načinu ispravljanja mišljenja koja su preovladavala o stanovništvu. On opet ukazuje na štetnost velike frekvencije sklapanja brakova bez prethodnog materijalnog obezbjeđenja. Zatim, ističe potrebu uvođenja sistema školovanja djece iz nižih klasa u opštinama (koji je predložio još Adam Smit sa namjerom davanja instrukcija o stvarnom stanju niže klase u društvu) i u vezi s tim potrebu uvođenja određenih prepreka porastu stanovništva kako bi se u toj klasi smanjila reprodukcija njihove nesreće i siromaštva.

U glavi »O pravcima našeg milosrđa«, pozivajući se češće nego u drugim glavama na Boga, on upotrebljava termin stvoritelj i citira iz učenja svetog Pavla sljedeće: »Ako čovjek neće da radi, neće ni jesti«, pa ako čovjek nema sredstava da svojim radom izdržava cijelu porodicu, ne treba da se ženi, a ljudsko milosrđe ne može biti usmjereno da takvim pomaže. Međutim, ako slomi ruku ili rame treba mu pomoći, jer pomoć u ovome slučaju neće ohrabriti ljude da opet slome ruku ili rame, a ako usmjerimo naše milosrđe na pomaganje porodice koju roditelji ne mogu izdržavati, možemo ohrabriti i druge da rađaju djecu koju neće moći izdržavati.«⁷⁴⁾

Maltus je razmišljao o različitim planovima za poboljšanje uslova života sirotinji, imajući stalno u vidu one posljedice koje sirotinji direktno otežavaju život. Kada je u pitanju »... distribucija našeg milosrđa ili makar koga napora, kojim mi možemo učiniti boljim uslove života niže klase u društvu«, kaže Maltus, »... uvijek treba voditi računa da li je u pitanju jedna osoba ili je sa porodicom«.⁷⁵⁾ On polemiše sa Džemsom Stjuartom, koji je predlagao osnivanje bolnica, uzimanje djece od roditelja koji su u teškim okolnostima i održavanje te djece sredstvima države, smatrajući da bi se tako još više ohrabrilu siromašne da neodgovorno rađaju djecu. On, takođe, ukazuje da se i Robert Owen bavio problemima prekobrojnog stanovništva i citira njegovu misao: »Kako se brinuti za ono što je želja da se na svaki način stiče stalni porast njihovog broja u proporciji koju bi podnosilo cijelo društvo«⁷⁶⁾ izvodeći pri tom zaključak da se R. Owen plaši množenja sirotinje.

U svom lažnom milosrđu Maltus se oslanja samo na jedan vid racionalne pomoći radničkoj klasi i kaže »... Ako bi plan bio takav da se sarađuje sa Prirodom i Proviđenjem ...« koje bi pri tom uključilo i »spašavaj uče banke« to sve bi, s osloncem na Prirodu i Proviđenje imalo »... veliki zadatak da pomaže radničkoj klasi«.

⁷⁴⁾ Ibid., str. 223.

⁷⁵⁾ Ibid., str. 224.

⁷⁶⁾ Ibid., str. 240.

Govoreći o značaju obrazovnog sistema, on ističe da »... svi koji mogu doprinijeti zaista imaju svoju vrijednost, zato što je obrazovanje jedno od onih preimućstava po kome u obrazovnom procesu ne samo da svi mogu imati udjela bez uplitanja jednih s drugim, već podizanje jedne osobe može doprinijeti i podizanju druge«. On dalje kaže da obrazovanje dovodi u neposrednu vezu sa informisanjem ljudi da ne rađaju djecu koju ne mogu izdržavati.

Maltus smatra da bi poboljšavanju položaja radnika uz ukidanje tzv. sirotinjskih zakona pomoglo davanje radnicima prava da posjeduju parče zemlje i jednu ili više krava, u proporciji sa članovima porodice.

»O našem racionalnom očekivanju budućeg poboljšanja društva«⁷⁷⁾ — naslov je posljednje glave ove knjige.

Moralno uzdržavanje Maltus propovijeda kao glavnu prepreku porastu stanovništva. »Broj brakova će se smanjiti, manje će biti frekventne epidemije, zato što će biti čišći stanovi, neće biti kuge, ali će i dalje biti ovčije boginje, biće niža cijena rada, a to sve će imati uticaja na izdržavanje porodice«.⁷⁸⁾

On očekuje da će univerzalna praksa čovječanstva biti bolja i u teoriji i u životu, sa dužnošću uvođenja i takvog preimućstva da se spriječi porok, da se nastoji da svaka osoba ima praktičnu potrebu da odgovara za sredstva za izdržavanje porodice, prije nego što preduzme tako važan korak kao što je brak. »Ova želja o boljitku uslova naše djece i strah o pravljenju njih rđavim, bilo je stalno u akciji i ima stalno da upućuje ljude na pravi put, umjesto svih štetnih deklamacija koje imaju tendenciju da ih vode krivim putem«. Takođe ističe da su Norveška, Svajcarska, Engleska i Škotska nezaštićene od opasnosti porasta stanovništva, jer u njima brakovi brzo brojčano rastu.

U kompariranju država i društava prošlih perioda sa sadašnjim, Maltus smatra da su se nevolje koje su se javljale u vezi sa porastom stanovništva više smanjivale nego rasle, ali i da je skoro fatalna ignorancija uzroka koji dovode do neproporcionalnog porasta stanovništva.

Maltus očekuje apsolutni porast stanovništva kao normalnu pojavu i za Evropu »... ali sve će zavisiti od relativne proporcije između stanovništva i hrane, a ne od apsolutnog broja ljudi«.

Pored djelovanja zakona svojine i porasta sklapanja braka, ukazuje i načelo samointeresovanja svake individue.

U posljednjem pasusu četvrte knjige, završavajući »Esej o načelima stanovništva«, Maltus kaže: »Struktura društva, u njegovoj značajnoj karakteristikici će vjerovatno uvijek ostati nepromjenjiva. Mi imamo mnogo razloga da vjerujemo da će se ono uvijek sastojati od klase vlasnika i klase radnika, ali pod uslovom da proporcija u kojoj oni jedni druge podnose, može da bude veoma promjenljiva kao veličina, da poboljšava harmoniju i ljepotu cjeline«.⁷⁹⁾

⁷⁷⁾ Ibid., str. 256.

⁷⁸⁾ Ibid., str. 259.

⁷⁹⁾ Ibid., str. 262.

Njegova završna misao je: »I mada mi ne možemo očekivati da će vrlina i sreća čovječanstva zauzimati briljantnije mjesto od fizičkih otkrića, iako mi ne oskudijevamo u onome čega nema, mi možemo pouzdano dopustiti sebi nadu u to, u ne beznačajnom opsegu, da će vrlina i sreća uticati na progres čovječanstva i imati udjela u njegovom uspjehu.«⁸⁰⁾

C. KRITIKA MALTUSOVE POPULACIONE TEORIJE

U prvoj polovini XIX vijeka evolucija populacionih teorija razvila se u dva smjera. Prvi smjer označavao je uključivanje u teoriju Maltusove »klasične škole« populacionih principa i na taj način njeno dalje razvijanje u kontekstu teorije ekonomskog porasta. Međutim, u istom vremenskom periodu Maltusovi pogledi imali su sve manje pristalica usljed kritike da su neekonomski čak i u kontekstu tradicionalnog ekonomskog mišljenja.

Maltusova populaciona teorija i teorija klasične i neoklasične škole o ekonomskom porastu (**Rikardo, Adam Smit, J. Mill, Garnier, Turgat**) Maltusova tvrdnja da je populacija ograničena sredstvima za život i da će ona rasti ispred rasta sredstava za život, bila je inkorporirana u teoriju vrijednosti klasične škole. Dva osnovna principa klasične doktrine, vezujući dobit i porast populacije za sredstva za život, bili su sa teorijom akumulacije srž zaokrženog pogleda klasične škole na ekonomski porast. Neki od ranih američkih kritičara klasične teorije, naročito maltuzijan-skih pogleda, isticali su da sa porastom populacije raste i ponuda rada. Rikardo je razmišljao sa najviše pesimizma o prirodnoj tendenciji da profit pada i ide ka stagnaciji, smatrajući da bi to moglo biti spriječeno »... poboljšanjima u mehanizmu i otkrićima u oblasti poljoprivrede«. On je razradio najviši domet klasičnog sistema. Njegov sistem predstavlja visoku razvijenost kapitalističkih odnosa i sasvim jasnu podjelu buržoaskog društva na klase. Ne našavši izlaz iz protivrječnosti toga društva, pošto je kao i Adam Smit smatrao kapitalističku proizvodnju prirodnim oblikom proizvodnje, on je i zakone koji su djelovali u tom društvu smatrao prirodnim.

U okviru teorijskih razmatranja klasične škole, populacija je zauzela mjesto osnovne zavisne variable. Posmatrano u tom kontekstu, klasični ekonomista Adam Smit⁸¹⁾ zahtijevao je regulisanje produkcije ljudi. Rikardo je sugerisao neku vrstu dobrovoljne populacione kontrole, koju bi određenim mjerama trebalo stimulisati u cilju borbe protiv prekobrojne populacije. Kritika klasične ekonomske škole odvijala se u dva smjera. Prvo, razmišljanja ekonomista podvlačila su takve faktore kao što su tehnološki progres, područje rada, razvoj industrije i zanatstva, a to je odudaralo od dotadašnjeg gledanja na ekonomski progres, plate i populaciju. Drugo, demografska razmišljanja pratila su populacione trendove i evo-

⁸⁰⁾ Ibid., str. 262.

⁸¹⁾ Spengler J. Joseph, Adam Smith on Population Growth and Economic Development (u ovome djelu Spengler, između ostalog kaže da je A. Smit bio Maltusov osnovni mentor), p. 167.

luciju stope rađanja, koja je imala tendenciju suprotnu predviđanjima i Maltusa i ekonomista klasične škole.

J. S. Mili, iako je prihvatio Maltusove stavove o tome da bi se populacija mogla udvostručiti za samo oko dvadeset godina, ukazao je na važnost tačnog razlikovanja pojmova između većeg ili manjeg ekonomskog napretka zemalja.

John Mili je mnogo doprinio popularizaciji Maltusovog učenja, uključiv i zakon o opadaj ućim prinosima, ali on se i odlučno borio za svjesno ogranićavanje rađanja djece na naćin za koji se Maltus nije zalagao. U svoje ućenje on je uveo klasićni zakon o opadajućim prinosima, koji djeluje u poljoprivredi, pošto se zemlja ne mođe beskonaćno iskorićtavati, jer je ogranićena velićina. On kađe: »Ovaj opšti zakon poljoprivredne proizvodnje jeste najvađznija postavka politićke ekonomije«. Tako on zastupa stav da je »prekobrojno« stanovništvo rezultat ogranićene moći poljoprivrede da prehrani stanovništvo, a ne nepravednog društvenog uređenja i raspodjele dobara u njemu.

Ukazujući na Svajcarsku i Norvešku, u kojima ljudi svjesno ogranićavaju velićinu svoje porodice, gdje je životni vijek ljudi najduđi a standard života relativno dobar, on istiće da to direktno navodi šta je »glavni uzrok siromaštva«. U ovim zemljama je srazmjerno niska stopa i rađanja i smrtnosti. Porodice imaju srazmjerno malo djece, a veći dio stanovništva je radno sposoban.

On smatra da su najznaćajniji doprinos klasićnoj teoriji dali engleski pisci. I u drugim zemljama neki pisci⁸²⁾ su branili Maltusove poglede, sa manje ili više optimizma. Taker, iako je Maltusov ućenik, primijetio je da je u Americi stopa prirodnog priraštaja populacije u opadanju.⁸³⁾

Iako se Turgat, po nekim izvorima,⁸⁴⁾ smatra ekonomistom koji je prvi formulisao zakon opadajućih prinosa zemlje, tek sa ućenjem Westa, Malthusa i Ricarda taj zakon dobij a znaćajnije mjesto u politićkoj ekonomiji. Ekstenzivna poljoprivreda i porast cijena žitu doprinijeli su većem interesovanju engleskih ekonomista za ovaj zakon.

Ako se prati razvitak stanovništva svijeta u prošlosti, prema današnjim saznanjima, prije poljoprivredne revolucije (oko 8 000 godina prije naše ere), naseljenost je bila veoma rijetka, ali je ljudi bilo u svim dijelovima naše planete. Smatra se da je početkom neolita (15.000 godine prije naše ere) bilo između tri i pet miliona, mada pojava ćovjeka na zemlji pada u veoma daleku prošlost (pre 500.000 do 800.000 godina). Usljed veoma surovih uslova života, pošto su izvori hrane bili samo u lovu i ribolovu, a prosjećna starost ćovjeka do 20 godina života, prema novijim naućnim saznanjima smatra se da je plodnost stanovništva toga doba bila visoka, ali usljed kratkog fertilnog perioda kod žene, s obzirom na duđzinu trajanja života, prosjećan broj živorođene djece je bio mali.⁸⁵⁾ Tek sa po-

⁸²⁾ Garnier, Du principe de population, 1875, Chapter I, p. 4—41.

⁸³⁾ The Determinants and Consequences of Population Trends, Volume I, United Nations, New York, 1973, p. 42.

^{M)} V. I. Lenjin, »Agrarno pitanje i 'Kritićari Marksa'«, predgovor Popovića, Beograd, 1954. str. VI.

⁸⁵⁾ dr Dušan Breznik, Demografski metodi i modeli, izdanje Instituta društvenih nauka, Beograd, 1972, str. 19.

ljoprivrednom revolucijom (obradom zemlje i razvojem stočarstva) stvoreni su uslovi za brži porast stanovništva, a tada se javljaju i prve civilizacije.

Smatra se da se prva civilizacija javila oko 6 000 godina prije n. e. u Egiptu, oko 5 400 godina prije n. e. u Mesopotamiji, oko 3 400 godina prije n. e. u Kini, oko 3 000 godina prije n. e. u Grčkoj itd. Prema procjenama naučnika, smatra se da je početkom naše ere bilo oko 300 miliona stanovnika, a već početkom industrijske revolucije (oko 1.750. godine) ima ih oko 750 miliona. Nauka je došla do saznanja da je do porasta stanovništva tokom »poljoprivredne« ere, ipak došlo, iako su i smrtnost i plodnost stanovništva bile visoke, a razlika između njih bila je veoma mala. Razvoj poljoprivrede i stočarstva, zatim transporta i trgovine i prije industrijske revolucije stavilo je čovjeku na raspolaganje nove izvore energije, tako da je to postepeno doprinosilo porastu stanovništva.⁸⁶⁾

U zaključnom razmatranju Maltusovog učenja o stanovništvu, služeći se pri tome marksističkim pristupom iz svega što smo već rekli o Maltusovoj populacionoj teoriji, možemo izvući zaključak da Maltusovo neslaganje sa savremenima, kao i docnijim kritičarima, nije proizišlo prvenstveno iz njegovog krutog gledanja na »princip populacije«, već iz njegovog krutog gledanja na društvo.

Kritike nesocijalističkih pisaca klasične i neoklasične ekonomske škole, na Maltusovu populacionu teoriju bile su veoma oštre. Maltusova tvrdnja da populacioni porast ide ispred porasta sredstava za život, bila je inkorporirana u teoriju vrijednosti klasične škole o ekonomskom porastu. Tako je Adam Smit zahtijevao regulisanje produkcije,⁸⁷⁾ David Rikardc-je sugerisao neku vrstu dobrovoljne populacione kontrole i si. Kritika klasične ekonomske škole odvijala se u dva smjera. Prvo, razmišljanja ekonomista podvlačila su takve faktore kao što su tehnološki progres, područje rada, razvoj industrije i zanatstva, a to je odudaralo od dotada-dašnjeg gledanja na ekonomski progres, plate i populaciju. Drugo, demografska razmišljanja pratila su populacione trendove i evoluciju stope rađanja, koja je imala tendenciju suprotnu predviđanjima i Maltusa i ekonomista klasične škole.

Sa Maltusovim argumentima i predviđanjima nisu se slagali mnogi pisci. Oni su se u mnogo čemu i između sebe razlikovali, i po tome se mogu podijeliti u tri grupe.⁸⁸⁾

Prva grupa pisaca je zastupala stanovište da preventivna sredstva u oblasti rađanja sve više doprinose smanjivanju populacionog porasta, iako su malo radili da podupru ovo svoje vjerovanje. Jedni su davali prednost

⁸⁶⁾ Ibid., str. 19.

⁸⁷⁾ Spengler J. Joseph, Adam Smith on Population Growth and Economic Development (u ovom djelu Spengler, između ostalog, kaže da je Adam Smith bio Maltusov osnovni mentor), p. 167.

⁸⁸⁾ Ova podjela data je u već pomenutoj studiji UN, str. 42—43.

moralnom uzdržavanju,⁸⁹⁾ drugi su smatrali da bi stopa porasta populacije značila napredak civilizacije.⁹⁰⁾

Druga grupa pisaca nastojala je da prikaže da su preventivne mjere u oblasti radanja rezultat društvenog i ekonomskog progresa. Takvo mišljenje je jednako sugestijama Maltusovih posljednjih radova. Rickards⁹¹⁾ i Alison,⁹²⁾ ukazali su da, pošto stvarni dohodak radnika raste, to ima tendenciju podizanja njihovog životnog standarda. To je ujedno i osnov da radnici više štite svoju poziciju, usrdnije odlažući vrijeme sklapanja braka, uz to primjenjujući i druge načine u ograničavanju broja članova svoje porodice.

Odličan poznavalac cjelokupne naučne rasprave oko Maltusove populacione teorije, koji se može svrstati u ovu grupu, je Kenet Smit. On je primijetio da su još za vrijeme Maltusovog života njegovi protivnici iznijeli veoma značajne prigovore njegovoj populacionoj teoriji. U svojoj veoma opsežnoj studiji »Maltusove kontraverze«, on između ostalog kaže: »Generalno je usvojeno da Maltus nije bio originalan u svojim gledanjima i naša prva knjiga je pokazala sa kojim njegovim tačkama se nisu složili raniji pisci. Poslije Wallance i Townsenda, njegovih savremenika, ostalo je malo da se doda. Ali, Maltusove »Essay ...« bio je knjiga trenutka. Ona se pojavila u najpovoljnije vrijeme, pošto je Godwinova zvijezda počela da tamni pod uticajem Maltusovog sjaja. Preko zaštite vlasništva, koje je bilo tretirano, Maltus je bio apostol privatne svojine« ... »Maltusove propovijedi da je stari poredak bio zdrav i čvrst i njegovi zakoni, ako nisu bili prirodni, najmanje što su bili, to je da su najprirodniji od pozitivnih zakona. Udaljavanje od njih označavalo je put ka velikoj nesreći. Vremena su njega napravila prorokom«.

Na kraju Kenth Smith za Maltusa kaže: »On je upotrijebio svoju ilustraciju da pokaže egzistenciju prepreka, ali njegova klasifikacija tih prepreka je nenaučna i defektna, metod nije upotrebljiv, niti instruktivan« (...) »On je svijetu otkrio njegove prepreke, ali on sasvim nije bio u stanju da evoluirao njihov pad ili jednostavno u mnogim slučajevima da ih poveže sa mnogim drugim vrijednim faktorima.«⁹³⁾

Treća grupa pisaca koja je odbacila Maltusovo učenje o populaciji, isticala je da redukciju priraštaja stanovništva treba dovesti u vezu sa ekonomskim razvojem, kao rezultatom društvene selekcije i promjena u društvenoj sredini.

Mnogi pisci kritikovali su Maltusovu populacionu teoriju, pošto se sve više raspolagalo podacima o savremnim populacionim trendovima. Poslije 1825. godine Maltusova populaciona teorija, izražena neekonomistički, došla je u punu kontradikciju sa empirijskim dokazima iz samog društveno-ekonomskog razvoja.⁹⁴⁾

⁸⁹⁾ Hazlitt, The Progress of Society (1830), str. 18.

⁹⁰⁾ Hamilton: The Progress of Society (1830), chap. 18.

⁹¹⁾ Rickards, Population and Capital... (1854), str. 251.

⁹²⁾ Alison: The Principles of Population and their Connection (1840), p. 105.

⁹³⁾ The Malthusian Contraversy, by Keneth Smith, Rontlegde i Kagan Paul, London, 1951. p. 324, 325 i 331.

⁹⁴⁾ The Determinants and Consequences of Population Trends, Volum I, United Nations, New York, 1973, p. 43.

Analiza neoklasične škole pokazuje da je ona bila zasnovana više na kratkoročnim statističkim praćenjima ekonomskih odnosa, nego na dugoročnijim problemima u vezi sa ekonomskim porastom i porastom populacije. Veoma karakterističan pristup u okviru neoklasične škole imao je i Maršal.⁹⁵⁾ On je smatrao da zbog toga što su resursi ograničeni ne treba rano i nesmotreno stupati u brak, kako bi se spriječio porast populacije koja, po njemu, predstavlja svojevrsnu nedaću.

Maltusovo učenje o populaciji imalo je znatnog uticaja u XIX i XX vijeku u oblasti teorije stanovništva, kao što će se to vidjeti u drugom i trećem dijelu ovoga rada.

Sa marksističkog stanovišta, iako je zemljište ograničeno budućnost stanovništva ne može se svesti na kvantitativni odnos između čovjeka i fizičkih i biohemijskih sredstava jer postoji i nauka,⁹⁶⁾ koja se razvija bar onim tempom kojim raste stanovništvo. »A nauka raste barem kao i stanovništvo; ono se umnožava u odnosu na broj posljednje generacije; nauka napreduje u odnosu na masu spoznaje, koja joj je ostala od prethodne generacije, dakle pod najobičnijim uslovima i u geometrijskoj progresiji — a šta je nauci nemoguće.«⁹⁷⁾

Posmatrano kroz istoriju razvoja ekonomske misli onih mislilaca koji su sa zabrinutošću gledali na budućnost čovječanstva zbog prenaseljenosti naše planete (Malthus, Mili, zatim ekonomisti krajem XIX vijeka u Njemačkoj i u današnjim zapadnim zemljama), pokazalo se da zemlja može da prehrani stanovništvo, pošto »... glad, iako je opšta pojava, ne izražava neko stanje nametnuto od prirode...«⁹⁸⁾. Gladno stanovništvo, koliko ga ima na našoj planeti, je izričito društvena pojava koja dolazi kao posljedica nepravedne podjele društvenih dobara i to, prije svega, u međunarodnim razmj erama.

⁹⁵⁾ Marshall, Principles of Economics (1920, 1960, ed), p. 286, 318—321.

⁹⁶⁾ Zoran Pjanić, »Problem stanovništva u ekonomskoj teoriji«, Nolit, Beograd, 1957, str. 175.

⁹⁷⁾ Marks i Engels. »Rani radovi«, »Nacrt za kritiku nacionalne ekonomije«, str. 111.

⁹⁸⁾ De Castro, »Geopolitique de la faim«, p. 46.

IV SOCIJALISTIČKI I MARKSISTIČKI PISCI O STANOVNIŠTVU I ODNOSU POLOVA

1. MARKSISTIČKI POGLED NA RAZVOJ STANOVNIŠTVA

Marksističko poimanje teorije o stanovništvu je naše polazno stanovište koje smo pokušali uvesti u ukupni koncept analize i to na dva nivoa: na teorijsko-apstraktnom i na istorijsko-konkretnom.

Polazna marksistička shvatanja o stanovništvu možemo grupisati oko sljedećih teza:

1) Marks i Engels i njihovi sljedbenici-revolucionarna struja, izričito su naglasili uzajamnu vezu između porasta stanovništva i proizvodnje, pošto su populaciona pitanja razrađivali prvenstveno sa ekonomskog stanovišta, ukazavši na uzajamnu vezu između uticaja reprodukcije robe na reprodukciju stanovništva.

2) Takozvanu prenaseljenost stanovništva Marks i Engels su smatrali relativnom, uslovljenu kretanjem kapitala u kapitalističkom društvu, a u apsolutnom smislu (prirodnih resursa, tehničkih mogućnosti i dr.) polazili su od toga da je naša planeta nedovoljno naseljena. Smatrali su da problem apsolutne prenaseljenosti spada u daleku budućnost u kojoj će samo socijalističko društvo, s obzirom na odsustvo kapitalističkog sistema i viši stepen svijesti i kulture kod stanovništva, biti u stanju da organizuje svjesno ograničavanje porasta stanovništva.

3) Marks i Engels, a docnije Lenjin i njihovi sljedbenici, razobličili su učenje T. R. Maltusa o stanovništvu jer su sagledali značaj proizvodnje u društvenom kretanju i viška vrijednosti kao ključne kategorije za objašnjenje procesa proizvodnje kapitala i karaktera eksploatacije najamnih radnika od strane kapitalista, koja je vršena u produkcionim odnosima kapitalističkog sistema.

4) Neki građanski teoretičari ublažavali su dosta surove i nepopularne Maltusove postavke, ali su ih i dalje razvijali, kao što su činili neomaltuzijanci, pokušavajući, između ostalog, da nepopularno »moralno uzdržavanje« zamijene modernim sredstvima i metodama.

U svome radu »-Potreba, proizvodnja i podjela rada«, Marks kaže da se »... nedostatak potrebe kao princip nacionalne ekonomije pokazuje (se) n a j s j a j n i j e u njenoj t e o r i j i o s t a n o v n i š t v u . I m a p r e v i š e l i u d i . Č a k i p o s t o j a n j e č o v j e k a j e č i s t i l u k s u z , p a a k o j e r a d n i k » m o r a l a n « (M i l i p r e d l a ž e j a v n e p o h v a l e z a o n e k o j i s e p o k a Ź u u z d r Ź l j i v i u s p o l n o m o d n o s u , i j a v n i p r i j e k o r z a o n e k o j i s e o g r i j e š e o t u n e p l o d n o s t

braka ... Nije li to moralno učenje o askezi?), on će biti štedljiv u rađanju. Proizvodnja čovjeka pokazuje se kao javna bijeda.«¹⁾

Za Maltusa, kao začetnika teorije o stanovništvu, Engels kaže da »... ako hoćemo biti konsekventni onda moramo priznati da je zemlja bila prenaseljena već onda kad je postojao samo jedan čovjek. Posljedice su toga izvođenja slijedeće: budući da su upravo siromasi ti prekobrojni, za njih ne treba ništa činiti osim da im se olakša smrt od gladi, koliko je to moguće, da ih se uvjeri kako se ništa ne može promijeniti, i da za čitavu njihovu klasu nema nikakva spasa osim da se što je moguće manje razmnožavaju, ili, ako to ne ide, onda je još uvijek bolje da se uspostavi jedna državna ustanova za bezbolno ubijanje djece siromaha, kao što je to predložio »Marcus« — naime da na svaku radničku porodicu smiju doći dva i po djeteta, a što bude više da se bezbolno ubije.«²⁾ Izvodeći dalje konsekvence iz Maltusove teorije, Engels kaže da bi davanje milostinje siromašnim građanima bio zločin, jer bi to potpomagalo prirast stanovništva, iz čega proizilazi da je samo siromaštvo zločin.³⁾

U svojim završnim razmatranjima Engels ističe: »Maltusova teorija je, uostalom, sasvim nužna polazna tačka, koja nas je dovela beskrajno dalje. Mi smo pomoću nje i uopće pomoću ekonomije počeli obraćati pažnju na proizvodnu snagu zemlje i čovječanstva, i poslije prevladavanja ovog ekonomskog očajanja mi smo zauvijek osigurani od straha prenaseljenosti. Iz nje mi izvlačimo najjače ekonomske argumente za socijalni preobražaj, jer čak kad bi Maltus i imao pravo, onda bi se taj preobražaj morao preduzeti smjesta, jer samo on, samo njim dato obrazovanje masa, omogućuje to moralno ograničenje nagona za razmnožavanje, koje i sam Maltus prikazuje kao najuspješnije i najlakše sredstvo protiv prenaseljenosti. Pomoću te teorije upoznali smo najdublje poniženje čovječanstva, njegovu zavisnost od odnosa konkurencije; ona nam je pokazala kako je privatno vlasništvo, u krajnjoj liniji, napravilo iz čovjeka robu, čija proizvodnja i uništenje zavisi samo od potrošnje; kako je sistem konkurencije time ubio i svakog dana ubija milione ljudi. Sve smo to vidjeli i sve nas to tjera na ukidanje ovog poniženja čovječanstva ukidanjem privatnog vlasništva, konkurencije i suprotnih interesa.«⁴⁾ Smatrajući da je smiješno govoriti o prenaseljenosti, Engels ukazuje i na značaj razvoja nauke u vezi sa obradom zemlje.⁵⁾

Bespoštedna kritika Maltusove teorije i njegovih sljedbenika, kojom je dokazivana naučna neosnovanost njegovih tvrdnji, došla je iz redova socijalistički orijentisanih teoretičara, koji su smatrali da je osnovni cilj Maltusove teorije bio skretanje pažnje sa neravnomjerne raspodjele do-

») Marks-Engels, Rani radovi, Kultura, Zgb, 1953, str. 243.

ž) Marks-Engels, Rani radovi, Kultura, Zgb, 1953, str. 108.

ž) Ibid., str. 108.

č) Marks-Engels, Rani radovi, Kultura, Zgb, 1953, str. 110 i 111.

č) Ibid., str. 111 (Engels kaže: »Smiješno je, međutim, govoriti o prenaseljeno sti sve dotle dok dolina rijeke Mississippi ima dosta neobrađene zemlje, da bi se tamo moglo prenijeti čitavo stanovništvo Evrope, sve dotle dok se uopće, tek trećina zemlje može smatrati obrađenom, i dok se proizvodnja samo ove trećine može povećati za šest puta primjenom sada već poznatih poboljšanja.«

bara i dohotka stvarnih uzroka takvom stanju, a samim tim i skidanje odgovornosti za bijedan položaj siromašnih slojeva stanovništva sa kapitalističkog ekonomskog sistema i njegovih protivurječnosti.

2. SOCIJALISTIČKA SHVATANJA PISACA O PORASTU STANOVNIŠTVA

Socijalistički pisci su u centru svoje pažnje imali proces društvene diferencijacije u kome je radnička klasa porastom kapitalizma postajala sve siromašnija. Oni su tražili uzore u prošlosti, koji su se borili za pravednije društveno uređenje i ukazivali su na Tomasa Mora⁶⁾, humanistu bliskog narodu i njegovim nadama, koji je u svojoj »Utopiji« opisao državu sa idealnom društvenom organizacijom, zasnovanu na principima razuma i morala. Takođe su se oslanjali i na rane engleske francuske socijaliste. Određujući čovjekovo siromaštvo kao defekt kapitalističkog sistema, svi socijalistički pisci zastupali su stanovište da bi se socijalnim reformama mogle dalje razvijati produkcione snage i povećavati zaposlenost, što bi istovremeno, značilo i prevenciju prekomjerne populaciji.

Socijalistički orijentisani pisci, kao po pravilu, na buduće kretanje stanovništva nisu gledali kao na problem društva. Ukazivali su prije svega na neadekvatnost društvenih institucija koje su veliki dio čovječanstva osuđivali na bijedu.⁷⁾ Takvo stanovište zastupali su i engleski socijalisti--rikardovci⁸⁾ ističući, istovremeno povećanje ukupnog znanja o produktivnosti rada i brže povećavanje bogatstva zemlje od porasta stanovništva. Uočeno je da Maltus svoje gledanje na stanovništvo primjenjuje samo na siromašne slojeve, prije svega na radničku klasu u kapitalizmu, a ne na čovječanstvo uopšte.⁹⁾

Iako su svi socijalistički pisci jednodušno odbacivali Maltusovu teoriju¹⁰⁾, njihove ideje o populaciji primjetno su se razlikovale. Tek će Marks i Engels razraditi puniji pristup populacionim pitanjima, koji će docnije usvojiti najveći broj socijalističkih pisaca. Socijalistički pisci u Engleskoj odbacili su Maltusovo učenje o populaciji. Posebno se ističe Ri-kardo, koji ukazuje na neke oblike dobrovoljne populacione kontrole kao najsigurnijeg puta za sprečavanje prekomjerne populacije. Socijalni reformator Robert Oven ustanovio je u svojim djelima model industrijskog društva, u kome se u najvećoj mjeri uvažava radnička klasa. Znatno određenije poglede na populaciona pitanja imali su francuski socijalisti. Sent--Simon se nije slagao sa Maltusovim prijedlozima o moralnom uzdržavanju, smatrajući da je to inkopatibilno sa srećnim životom radničke klase,

⁶⁾ Tomas Mor, rođen 1478. u Londonu kao lord-kancelar Engleske, došao u sukob s kraljem, pogubljen 1535. Pisac djela »Zlatna knjiga isto toliko korisna koli ko zabavna o najboljem uređenju države i o novom ostrvu Utopiji«, objavljena u Luvenu — Belgija, 1516.

⁷⁾ Prof. dr Alica Wertheimer-Baltic, »Informator«, Zagreb, 1973. str. 54.

⁸⁾ Thomas Hodgskin, Popular Political Economy, London 1827. Ponovo izdao A. M. Kelley, New York, 1966. str. 122—125.

⁹⁾ Ibid., p. 126.

¹⁰⁾ The Determinants and Consequences of Population Trends, New Summary of Findings on Interaction of Demographic, Economic and Social Factor, Volume I, 45.

te da bi život radnika u socijalističkom društvu doveo do umjerenog populacionog porasta. Furije¹¹⁾ se zalagao za dobrovoljnu kontrolu rađanja. Prudon¹²⁾ se zalagao za balans između populacije i produkcije. Preteče njemačkog državnog socijalizma Robertus i Lassalle¹³⁾, stavivši u određen odnos vrijednost društvene proizvodnje i zapošljavanje radnika, smatrali su da populacioni porast zavisi jedino od stepena intenzivnosti u eksploataciji radnika. Italijanski socijalista Achila Loria više je uvažavao veličinu populacije u odnosu na kapital, nego u odnosu na sredstva za život. Vjerovao je da je populacioni porast osnov ekonomskoj evoluciji i isto-rijskoj pobjedi socijalističkog sistema. Prvi ruski autor koji je izrazio neslaganje sa Maltusovom teorijom bio je Malinovski.¹⁴⁾ Kasnije su isto neslaganje izrazili Cerniševski i drugi revolucionarni demokrati, ali ne na osnovu socijalnih razmišljanja. Prvi predstavnik utopijskog socijalizma u Rusiji Milytin, smatrao je da je populacija važan faktor u ekonomici, ali da je ona značajnija za društvo, pa se populacionom zakonu mora dati veća važnost. Odbacujući Maltusov pristup, on sugerise da nauka treba sve više da se angažuje za materijalni prosperitet čovječanstva¹⁵⁾. On je sa mnogo optimizma gledao na populaciona pitanja, što je bilo karakteristično za mnoge ruske autore XIX vijeka.

Socijalistički pisci su već uočili istorijsku uslovljenost kretanja stanovništva u zavisnosti od odnosa rada i kapitalista, što će, nešto docnije, naročito istaći Marks.

3. K. MARKS I F. ENGELS O STANOVNIŠTVU, BRAKU, MORALU

K. Marks i F. Engels nisu izričito formulisali populacionu teoriju, ali su utvrdili osnovne principe na osnovu kojih su pratili kretanje stanovništva i njihovu ekonomsku i društvenu korelaciju.

Naglasivši da je Maltusov Esej o načelima stanovništva potpuno ne-naučan i »... sraman plagijat...«¹⁶⁾, Marks kaže da je to »... dački površan i popovski izdeklamovan plagijat iz De Foa, ser Džemsa Stjuarda, Ta-unzenda, Franklina, Falesa i dr. i da u njemu nema ni jedne jedine originalne misli«¹⁷⁾. Kako je Maltus bio engleski pop i ekonomista, njegovu pravu zaslugu Marks vidi »•... s jedne strane da bi bedu radničke klase prikazao kao potrebnu, a s druge da bi kapitalistima pokazao da je ne-izbežno imati ugojeni crkveni i državni kler«. »Maltusovi zaključci o naučenim pitanjima« — pisao je Marks — »... isfabrikovani su sa obazri-

¹¹⁾ Ch Furije i njegova škola, utopijski socijalisti, koji su kapitalističku anarhiju željeli zamijeniti tz. »organizovanim radom«.

¹²⁾ P. 2. Prudon: O stvaranju poretka u čovječanstvu ili Principi političke organizacije, Pariz, 1843.

¹³⁾ Lassalle F.: Kapital und Arbeit (1864). Rodbertus: Aus dem literarischen ... (1899).

¹⁴⁾ Valentei. Teoria i politika narodonaselenia (1967, str. 84).

¹⁵⁾ The Determinants and Donsequences of Population Trends, New Sumary of Findings on Interaction of Demographic, Economic and social Factors, Volume I, str. 46.

¹⁶⁾ K. Marks, Kapital, »Kultura«, Beograd, 1947. str. 414.

¹⁷⁾ Ibid., str. 512.

vošču prema vladajućim klasama uopšte i prema reakcionarnim elementima tih vladaj ućih klasa posebno, a to znači: Maltus falsifikuje nauku u interesu tih klasa«.

U pismu J. B. Svajceru, o Prudonu¹⁸⁾, Marks kaže: »... uzmimo na primer Maltusov tekst o stanovništvu. U prvom izdanju bio je to samo senzacionalni pamflet, a osim toga plagijat od početka do kraja. Pa ipak, koliko je podsticaja dala ta paskvila na ljudski rod.« Ali, na drugom mjestu, Marks za Maltusovu populacionu teoriju kaže: »A ako je ta teorija tačna, onda je zakoni ne mogu ukinuti... Baš oslanjajući se na tu teoriju ekonomisti, ima već 50 i više godina, dokazuju da socijalizam ne može odstraniti bedu koja ima osnove u samoj prirodi, nego je može samo učiniti opštom, ravnopravno raspodeliti na površinu čitavoga društva.«¹⁹⁾

I pored mjestimično polemičkog tona, Marks je na j svestrani je naglasio negativne strane Maltusovog učenja o stanovništvu. Njegova ocjena Maltusovog načela stanovništva je značajna i po tome što je ukazao da je Maltus u objašnjavanju najvažnijih ekonomskih kategorija učinio čak korak nazad u odnosu na dostignuti nivo ekonomske nauke svoga vremena.²⁰⁾

U »Dijalektici prirode«, u djelu o borbi za opstanak, Engels pojam maltuzijanstvo uzima sasvim određeno. »Ako tu preživljavaju individuumi koji se prilagođavaju, te se pomoću sve boljeg prilagođavanja preobražavaju u novu vrstu, dok drugi stabilniji individuumi umiru i konačno izumiru, a s njim nepotpuno razvijeni oblici, tada se ovo može dešavati, a dešava se bez bilo kakvog maltuzijanstva; ako bi se tu i pojavio maltuzija-nizam, tu on ne bi ništa izmenio u samome procesu osim najviše da ga ubrza.«²¹⁾

I Marks i Engels vide stihijnost u reprodukciji radničkog stanovništva, koja je bila posljedica krajnje eksploatacije u kapitalističkom sistemu, jer je postojala sve veća potražnja na tržištu radne snage za mlađom radnom snagom. Izlaz iz te situacije Engels je vidio, prije svega, u društve-no-ekonomskom preobražaju u okviru kojeg bi i vaspitanje i obrazovanje bilo faktor od neposrednog značaja i za reprodukciju stanovništva. Poznata je Engelsova misao u vezi sa porastom stanovništva iz pisma K. Kauckom, od 1. februara 1881. godine, u kome kaže: »Apstraktna mogućnost takvog brojčanog porasta stanovništva, koji iziskuje da mu se postave granice, stvarno postoji. Ali, ako bi kadgod komunističko društvo bilo prisiljeno da reguliše proizvodnju ljudi, on će to moći da izvrši bez teškoća i to onako kao što će se u to doba već regulisati proizvodnja stvari. Planski postignuti stihijno, bez plana, u Francuskoj i Donjoj Austriji, čini mi se da nije naročito težak posao. U svakom slučaju u komunističkom društvu će ljudi sami riješiti treba li za tu svrhu primijeniti mjere, kako i kakve. Ne smatram se pozvanim da im u tom pogledu ma šta predložim ili da im dajem savjete.«²²⁾

¹⁸⁾ K. Marks: Pisma »Kultura«, Beograd, 1967.

¹⁹⁾ K. Marks — F. Engels, Izabrana dela, knjiga II, »Kultura, 1949, Beograd, str. 19.

²⁰⁾ dr Z. Pjanić, Toma R. Maltus, Iz istorije građanske ekonomske misli, »Na učna knjiga«, Beograd, 1955. str. 93.

²¹⁾ F. Engels, Dijalektika prirode, »Kultura«, 1951, Beograd, str. 319.

²²⁾ F. Engels, Prilozi kritici političke ekonomije, K. Marks i F. Engels, Djela, tom II, Partizdat CK VKP b. Moskva 1929, str. 315.

Bilo putem teza, bilo izlaganjem stavova, bilo polemikom ili pojedinim ilustracijama, kroz zaokružen pogled na svijet i život i materija-lističko-dijalektičko shvatanje društva i prirode ili odnosa između čovjeka i prirode, Marks i Engels su dali i odnose između reprodukcije ljudi i reprodukcije materijalnih dobara i izričito su naglasili uzajamnu vezu između porasta stanovništva i proizvodnje. Marks i Engels populaciona pitanja razrađuju prvenstveno sa ekonomskog stanovišta, ukazujući na uticaj reprodukcije robe na reprodukciju stanovništva i obrnuto »Proti-vurečnost da prirodni porast radničkog stanovništva ne zasićuje potrebe akumulacije kapitala, a da ih u isto vreme ipak prekoračava, jeste proti-vurečnost samog kretanja kapitala. Njemu su potrebne veće mase radnika, mlađe dobi, a manje već zrelijeg uzrasta.«²³⁾ Takozvanu prenaseljenost stanovništva Marks i Engels su smatrali relativnom, uslovljenu kretanjem akumulacije kapitala u kapitalističkom društvu, a u apsolutnom smislu (prirodnih resursa, tehničkih mogućnosti i dr.) mislili su da je naša planeta nedovoljno naseljena. Vjerovali su da je problem apsolutne prenaseljenosti problem veoma daleke budućnosti, pa su u vezi s tim isticali da će samo socijalističko društvo, s obzirom na odsustvo kapitalističkog sistema i na viši stepen svijesti i kulture kod stanovništva, biti u stanju da organizuje svjesno ograničavanje stanovništva.

Prema Marks, u kapitalističkom načinu proizvodnje postoje tri stalna oblika relativnog viška populacije: 1) tečni, što znači da broj zaposlenih stalno raste, ali nesrazmjerno prema razmjeru porasta proizvodnje; 2) latentni, tj. razvojem kapitalističke proizvodnje u poljoprivredi se smanjuje tražnja za radnom snagom koja je stalno spremna da »uskoči u gradski ili manufakturni proletarijat«, odnosno njegovo stalno oticanje u gradove, na samom selu predstavlja latentnu prenaseljenost; i 3) stag-nantni, dio aktivno zaposlenog stanovništva, za koje je karakteristično maksimalno radno vrijeme, a niske najamnine — najbrojnije su u tzv. radu u kući.²⁴⁾

Marks ponovo govori o najnižem talogu relativno suvišnog stanovništva koje živi u sferi pauperizma, a koje, takođe dijeli u tri kategorije: sposobni za rad, siročad i pauperska djeca i propali goli siromasi nesposobni za rad.²⁵⁾

Marks kaže: »Sto je veće društveno bogatstvo, što je veći kapital koji funkcioniše i obim i energija njegovog raste, pa prema tome i apsolutna veličina proletarijata i proizvodna snaga njegovoga rada, to je veća industrijska rezervna armija. Isti oni uzroci koji razvijaju ekspanzivnu moć kapitala, razvijaju i raspoloživu radnu snagu. Relativna veličina industrijske rezervne armije raste, dakle, s potencijama bogatstva . . . Naposletku, što je veći uboški broj radničke klase, i industrijska rezervna armija, to je veći zvanično priznati pauperizam. Ovo je apsolutni, opšti zakon kapitalističke akumulacije.«²⁶⁾ Poslije svog analitičkog pristupa relativno suvišnom stanovništvu u uslovima kapitalističke proizvodnje, Marks kaže da je ».. sad lako razumeti kad radnicima propovedaju da svoj broj

²³⁾ K. Marks, Kapital, tom I, Kultura, Beograd, 1947, str. 536.

²⁴⁾ Ibid., str. 536, 537, 538.

²⁵⁾ Ibid., str. 538 i 539

²⁶⁾ Ibid., str. 538 i 539

prilagodbe potrebama oplodžavanja vrednosti kapitala «. Marks je stavio kurziv²⁷⁾, (za podvučeni tekst jer u kapitalizmu »... radničko stanovništvo raste stalno brže nego potreba kapitala za oplodžavanje njegove vrednosti.«)

Marks na kraju izvodi zaključak da »... zakon koji relativno suviše stanovništvo, ili industrijsku rezervnu armiju, stalno održava u ravnoteži s obimom i energijom akumulacije, prikliva radnika za kapital... Taj zakon zahteva da akumulaciji kapitala odgovara akumulacija bede, ... na strani klase koja svoj vlastiti proizvod proizvodi u obliku kapitala.«²⁸⁾

Ukazujući na Maltusovu, prije svega, klasnu ograničenost, Marks kaže²⁹⁾ da je čak i Maltus uvidio da je prenaseljenost nužnost za modernu industriju³⁰⁾, a i neki drugi njegovi savremenici tako su shvatili relativno suviše radničko stanovništvo.³¹⁾

Marks je smatrao da ne mogu postojati prirodni i univerzalni zakoni populacije, pošto je populacija determinisana vladajućim ekonomskim i društvenim uslovima u različitim društvenim sistemima.

Marks se posebno bavio mortalitetom i fertilitetom svih društvenih klasa i pronašao je da su oni određeni društvenom pozicijom, nivoom sredstava za život, radnim uslovima i drugim socijalnim faktorima. Polemišući sa Adamom Smitom, Marks je zapazio da je broj rađanja i smrti, kao i apsolutan broj članova porodice, u obrnutoj proporciji sa nivoima vrijednosti, a otuda i prema sredstvima za život potrebnim različitim kategorijama radnika.

Pored značajnog Marksovog pristupa rasvjetljavanju problema naseljenosti, Engels je zaslužan zbog svog dodatnog doprinosa ovom području. On je istakao da produktivna moć čovječanstva, koja je ograničena produktivnošću uopšte, a posebno zemlje, može porasti primjenom kapitala, rada i nauke. On je, međutim, odbijao zakon smanjivajućeg prinosa, misleći implicite na Maltusov princip populacije. S druge strane, on je podvukao da je ispod kapitalističkog viška populacije uvijek bila protiv-rječnost zakona proizvodnje u kapitalističkom sistemu. Ova kontradikcija je povezana sa samim kapitalizmom, koji bi se mogao mijenjati samo fundamentalnom »društvenom reorganizacijom«. On je tvrdio, da ako je Maltus bio u pravu da treba respektovati reproduktivno ponašanje radnika, onda treba respektovati i zahtjev za reorganizacijom društva i prosvjećivanjem masa, kako bi one mogle »da moralno uzdržavanje podignu na instinkt za reprodukciju, koju Maltus lično stavlja ispred, kao najlakše i najefikasnije kontramere protiv prekobrojne populacije.«³²⁾ Engels je, takođe, isticao da je u krajnjoj analizi u istoj i odlučan faktor dvojake

²⁷⁾ Ibid., str. 539 *)

Ibid., str. 540

²⁹⁾ Ibid., str. 530

³⁰⁾ Toma Robert Malthus, An Essay on the Principal of Population, p. 254.

³¹⁾ »Mi fabrikanti činimo za vas sve što možemo kad uvećavamo kapital od koga vi morate živjeti, a ostalo morate činiti, vi, prilagodavajući svoj broj životnim namirnicama, »Harriet Martineau, The Manchester Strike, 1842. str. 101. (Marks kaže da je savremena politička ekonomija ovoj usidjelici stavila u usta ove riječi.)

³²⁾ F. Engels, Prilozi kritici političke ekonomije, K. Marks i F. Engels, Djela, Tom II, Partizad CK VKP b, Moskva, 1929, str. 315.

prirode — »produkcija i reprodukcija života« — s jedne strane proizvodnja sredstava za život, a s druge strane proizvodnja samoga čovjeka. S obzirom na značaj proizvodnje u društvenom životu i otkriće viška vrijednosti, kao ključne kategorije za objašnjenje procesa proizvodnje kapitala i karaktera eksploatacije najamnih radnika od strane kapitalista, koja je vršena u kapitalističkom sistemu produkcionih odnosa, Marks i Engels, a docnije i Lenjin, su razobličili nenaučnu Maltusovu teoriju o stanovništvu. Marks je polazio od toga da ne mogu postojati prirodni i univerzalni zakoni stanovništva, pošto stanovništvo određuju vladajući ekonomski i društveni uslovi u različitim društvima. Nasuprot Maltusovim »apstraktnim« principima, Marks je insistirao da svaki posebni »... isto-rijski način proizvodnje ima svoje posebne zakone o stanovništvu, čija je vrednost istorijska, te pošto je uslovljena različitim istorijskim faktorima ima svoj vlastiti zakon stanovništva«.³³⁾ Mnogi marksistički³⁴⁾ i građanski pisci često pogrešno vezuju Marksove poglede na stanovništvo prvenstveno za njegovu kritiku Maltusovih principa stanovništva i iz toga izvode elemente ili za njeno osporavanje ili za konstituisanje marksističkog pogleda na probleme ljudske populacije.³⁵⁾

Od svih kritičara Maltusovog principa stanovništva, Marks je najradikalniji. Marks kaže da je proizvodnja uvijek na nekom određenom stupnju društvenog razvoja, a da je suština zakona svojstvenog kapitalističkom načinu proizvodnje u tome da »... radničko stanovništvo proizvodeći kapitalističku akumulaciju proizvodi u sve većem obimu i sredstva koja njega samog čine relativno prekobrojnim«³⁶⁾. Marks govori o stanovništvu kao o teoretskoj kategoriji. »Neki apstraktni zakon stanovništva postoji samo za biljke i životinje, ukoliko čovek ne interveniše u istorijskom smislu«.³⁷⁾ Nauka o stanovništvu konstituisana je u novije vrijeme, poslije Marksa. Ipak, i savremeni građanski demografi hrabro su priznali Marksu naučnu zaslugu za tumačenje društveno-ekonomskog uticaja na stanovništvo.³⁸⁾

Demografskim problemima bavio se nešto bliže F. Engels. On je prvo svoju kritiku usmjerio protiv Maltusovog principa stanovništva i teorije o opadajućim prinosima u poljoprivredi, koju je Maltus zastupao-zajedno sa Rikardom, ne oslanjajući se na tehnički napredak, osnovu rente i si. Engels ukazuje da je, upravo, Maltusova teorija pomogla da se »... preovlada ekonomski pesimizam«, i da se čovječanstvo »... zauvijek oslobodi od prenaseljenosti. Iz nje crpimo značajne argumente u prilog socijalnog preobražaja, jer kad bi čak Maltus bezuslovno imao pravo, bilo bi neophodno odmah preduzeti taj preobražaj, jer samo on, samo prosvijećenost masa, koja je blagodareći njemu moguća, omogućava i ono

³³⁾ K. Marks. Kapital I, Kultura, Beograd, 1947. str. 528.

³⁴⁾ dr Dušan Breznik, Razvitak marksističkog pristupa teoriji o politici populacije, Stanovništvo, br. 1—2 Bgd, 1973. str. 237—242.

³⁵⁾ dr Milica Sentić i dr Miloš Macura: Marksov prilog nauci o stanovništvu: Prilozi teoriji i politici stanovništva, izdanje Ekonomskog instituta Beograd, 1974. str. 34.

³⁶⁾ K. Marks, Kapital, I tom, Beograd, »Kultura«, 1946, str. 528.

³⁷⁾ Ibid., str. 528.

³⁸⁾ dr M. Sentić i dr M. Macura, Marksov prilog nauci o stanovništvu, Prilozi teoriji i politici stanovništva. Izdanje Ekonomist, 1974. godine, str. 35.

moralno ograničavanje instinkta razmnožavanja, koje sam Maltus smatra najlakšim i najuspješnijim sredstvom protiv prenaseljenosti.³⁹⁾

U »Nacrtu za kritiku socijalne ekonomije«, govoreći o proizvodnoj snazi koja čovječanstvu stoji na raspoloženju, F. Engels kaže da je ona neizmjerena, da se plodnost zemljišta može »beskonačno iskorišćavati primjenom kapitala, rada i nauke«.⁴⁰⁾ Nasuprot tome, ekonomisti koji brane privatno vlasništvo pronašli su teoriju o stanovništvu. »Maltus, začetnik te teorije, tvrdi da stanovništvo stalno vrši pritisak na sredstva za izdržavanje, tako da se stanovništvo u istom razmjeru povećava u kojem je produkcija porasla i da je uzrok sve bijede, svih poroka, stanovništvu inherentna tendencija, da se uveća iznad raspoloživih sredstava za izdržavanje. Jer, ako ima previše ljudi, onda oni na ovaj ili onaj način moraju biti uklonjeni, ili nasilno ubijeni, ili umrijeti od gladi«. Engels iz Maltusove teorije o stanovništvu izvodi zaključak da »... budući da su upravo siromasi ti prekobrojni, za njih ne treba ništa činiti osim da im se olakša smrt od gladi, koliko je to moguće, da ih se uvjeri kako se ništa ne može promijeniti i da za čitavu njihovu klasu nema spasa osim, da se što je moguće manje razmnožavaju ...«⁴¹⁾

Kvalifikujući Maltusovu teoriju kao »... gnusnu, podlu doktrinu, tu odvratnu blasfemiju protiv prirode i čovječanstva, treba li još dalje da sli-iedim njene konzekvencije? Ovdje smo konačno, doveli nemoralnost ekonomista do njena vrhunca. Sto su svi ratovi i užasi monopolskog sistema prema toj teoriji? I upravo je ona završni kamen liberalnog sistema slobodne trgovine, čiji pad povlači za sobom čitavu zgradu«.⁴²⁾ Engels je ukazao na dvije osnovne greške Maltusove teorije. Prvo, Maltus nije vidio da je suvišno stanovništvo ili radna snaga stalno povezana sa suvišnim bogatstvom, sa suvišnim kapitalom i suvišnim zemljoposjedom i, drugo, Maltus je zamijenio sredstva za izdržavanje i zaposlenje, ne mogavši razriješiti protivurječnosti ekonomije.⁴³⁾

Veoma je rasprostranjeno mišljenje da je Marks bio, prije svega, filozof proizvodnje, jer je u svojim djelima težište stavio na razvoj proizvodnih snaga i uticaj tog razvoja na društvene promjene. Nasuprot ne-

³⁹⁾ F. Engels. Očerki kritički političeskoj ekonom. K. Marks i F. Engels, Soči-nenia, tom II, Partizdat CKVKP (b), Moskva, 1929, str. 315.

■•O) Marks-Engels, Rani radovi, Kultura, Zagreb, 1953, str. 108.

⁴¹⁾ Ibid., str. 108.

⁴²⁾ Ibid., str. 109.

⁴³⁾ Ibid., str. 109 i 110. Engels kaže: »Protivurječnost uništavamo jednostavno time, da je ukinemo. Stapanjem sadašnjih suprotnih interesa nestaje suprotnost između prenaseljenja na jednom i suvišnog bogatstva na drugom mjestu, nastaje čudesna činjenica, čudesnija od svih čuda svih religija zajedno, da nacija mora umrijeti od gladi od pustog bogatstva i izobilja, nastaje bezumna tvrdnja da zemlja nema snage da prehrani ljude. Ova tvrdnja je najviši vrh kršćanske ekonomije — a da je naša ekonomija u suštini kršćanska, mogao sam dokazati kod svake rečenice kod svake kategorije, a u svoje vrijeme to ću i učiniti. Malthusova teorija je samo ekonomski izraz za religioznu dogmu o protivurječnosti duha i prirode i po-kvarenosti obih, koja odatle slijedi. Nadam se, da sam i na ekonomskom području pokazao ovu protivurječnost u njenoj ništavnosti, protivurječnost, koja je za religiju i s religijom odavno riješena. Uostalom, ja neću prihvatiti kao kompetentnu nijednu obranu Maltusove teorije, koja mi najprije ne objasni iz njena vlastita principa kako jedan narod može umrijeti od gladi od samog izobilja, i koja to da ne dovede u saglasnost s razumom i činjenicama«.

kim shvatanjima, po kojima je u osnovi Marksovih djela tehnološki ili ekonomski determinizam, sa više argumentacije može se braniti teza da je on mislilac razotudjenja prirode, uključiv i čovjekovu prirodu. Otkrivanjem položaja proletarijata u kapitalističkom društvu, posebno teškog položaja pripadnica ženskog pola, marksistička nauka je ukazivala na potrebu vođenja revolucionarne borbe za novo, pravednije društvo u kome će se stvarati mogućnosti za oslobođenje čovjeka, za vraćanje svih oblika čovjekovog otuđenja, a posebno otuđenosti žene od statusa čovjeka, kao i od same ljudske prirode.

Na osnovu materijalističkoga shvatanja istorije, došavši do shvatanja da je rješenje problema novog društva komunizam, a proletarijat snaga koja to treba da izvrši, Marks je istorijsku misiju oslobođenja čovjeka otkrio u proletarijatu, gledajući u ostvarivanju rezultata njegove borbe za slobodu istovremeno stvaranje uslova za slobodu svih. On je u svojim djelima istakao da u razvitku proizvodnih snaga kapitalističkog društva više vidi sredstva otuđenja čovjeka nego njegovo oslobođenje, a razvoj proizvodnih snaga označio je kao »predistoriju«, samo kao neki uvod u eru potpune ljudske slobode.

Sagledavajući uvijek čovjekovu zavisnost od poznatih ekonomskih uticaja, klasici marksizma su u tom kontekstu pisali i o organizaciji braka, porodičnog života i odnosa polova u svom vremenu. U »Manifestu komunističke partije«⁴⁴⁾ oni postavljaju pitanje: »Na čemu počiva današnja buržoaska porodica? Na kapitalu, na privatnoj zaradi. Nju razvija potpuno sama buržoazija, ali ona nalazi svoju dopunu na prisilnoj lišenosti od porodice na strani proletera i u javnoj prostituciji«. I, već u narednoj rečenici oni daju odgovor: »Razume se da buržoaska porodica otpada s otpadanjem ove njene dve dopune, a obe iščezavaju sa iščezavanjem kapitala«⁴⁵⁾

F. Engels u »Porijeklu porodice, privatnog vlasništva i države«, razmatrajući pravnu ravnopravnost žene i muškarca u braku, razvoj antagonizma između njih i klasno ugnjetavanje žene kaže: »Njihova pravna nejednakost koju smo naslijedili iz prijašnjih društvenih stanja, nije uzrok nego posljedica ekonomskog ugnjetavanja žene« . . . »Prva klasna suprotnost koja se pojavljuje u istoriji, podudara se sa razvojem antagonizma između muža i žene u pojedinačnom braku, a prvo klasno ugnjetavanje s onim ženskog pola po muškom«. Engels je posebno naglašavao da postoji prividna suprotnost između učešća žene u društvenoj proizvodnji, kao jedinom putu njenog punog oslobođenja i vršenja njene materinske funkcije, što se vidi i iz njegovog sljedećeg teksta »... žena je postala prva služavka (kada je potisnuta iz sudjelovanja u društvenoj proizvodnji. Tek joj je krupna industrija našeg vremena — i to samo proleterki — opet otvorila put u društvenu proizvodnju, ali tako da ostaje isključena iz javne proizvodnje i ne može ništa privređivati, ako ispunjava svoje privatne porodične dužnosti — i da joj je nemoguće ispunjavati porodične dužnosti, ako želi sudjelovati u javnoj industriji i samostalno privređivati. A kao što žena prolazi u tvornici, isto je i u svim poslovnim grana-

⁴⁴⁾ K. Marks-F. Engels, Manifest komunističke partije, Kultura, Beograd, 1947, str. 20.

«) Ibid., str. 20.

ma, sve do medicine i advokature«. Ovaj prividni sukob između zaposlenosti žene i materinstva, Engels i razrješava u sljedećem stavu istog djela kad kaže: »Prijelazom sredstava proizvodnje u kolektivno vlasništvo prestaje pojedinačna porodica da bude ekonomska jedinica društva. Privatno kućanstvo se pretvara u društvenu industriju. Njega i odgoj djece postaju javnim poslom: društvo se brine podjednako za svu djecu, bila ona bračna ili vanbračna. Tim otpada briga radi 'posljedica', koje danas predstavljaju najbitniji društveni, moralni i ekonomski momenat...«⁴⁶⁾, ističući dalje značaj individualne polne ljubavi u braku za ravnopravnost i oslobođenje žene.

Za proklamovano ljudsko pravo na brak iz ljubavi u buržoaskom društvu Engels kaže: »Ukratko, brak iz ljubavi proklamovan je ljudskim pravom i to ne samo kao droit de l'homme (pravo muškarca) nego iznimno i kao droit de la femme (pravo žene)«. I dalje ističe: »No, ovo se ljudsko pravo razlikovalo u jednoj tački od svih ostalih takozvanih ljudskih prava. Dok su se ova u praksi ograničavala na vladajuću klasu, buržoaziju, a potlačenoj klasi, proletarijatu, su se direktno ili indirektno sakatila do kržljivosti, opet se ovdje potvrdila ironija historije. Vladajuća klasa ostaje pod vlašću poznatih ekonomskih uticaja, pa pokazuje stoga samo u izuzetnim slučajevima uistinu slobodno sklapanje brakova, dok su ovi kod potlačene klase, kao što smo vidjeli pravilo.

Puna sloboda sklapanja braka može se, dakle, općenito provesti tek onda, kad će odstranjenjem kapitalističke proizvodnje i njome stvorenih odnosa vlasništva biti uklonjeni svi sporedni ekonomski obziri koji sada još vrše toliko moćan utjecaj na izbor supruga. Tada, naime, neće preostati više ni jedan drugi motiv osim uzajamne naklonosti.«⁴⁷⁾

Postojanje dvojakog morala, kao čovjekovog otuđenja, F. Engels je rasvijetlio u »Porijeklu porodice, privatnog vlasništva i države«. Za unosenje ravnopravnosti i u polne odnose između žene i muškarca F. Engels je ukazao da ono što se može naslućivati u uređenju polnih odnosa nakon uništenja kapitalističke proizvodnje, pretežno je negativne prirode, pošto se ograničava većinom na ono što će otpasti. Ni sam Engels ne zna što će novo doći. On kaže: »To će se odlučiti kad odraste novo pokoljenje, pokoljenje muškaraca koji nikada u svome životu nisu došli u priliku da kupuju za novac ili drugim socijalnim sredstvima vlasti podavanje neke žene i pokoljenje žena koje nikada nisu dospjele u priliku da se podaju nekome muškarcu iz ma kojih drugih obzira osim iz istinske ljubavi, niti da same sebe uskrate ljubljenu iz straha pred ekonomskim posljedicama. Kad bude tih ljudi, bit će im posljednja briga što se danas misli da bi oni trebali činiti: stvorit će sami svoju vlastitu praksu i svoje, tome odmjereno javno mišljenje o praksi svakog pojedinca — i tačka.«⁴⁸⁾

U završnim razmatranjima Maltusove populacione teorije Engels kaže da je ona bila »... sasvim nužna polazna tačka koja nas je dovela beskrajno dalje. Mi smo pomoću nje i uopće pomoću ekonomije počeli obraćati pažnju na proizvodnu snagu zemlje i čovječanstva, i poslije pre-

*) F. Engels, Porijeklo porodice, privatnog vlasništva i države, str. 67.

⁴⁷⁾ Ibid., str. 67.

⁴⁸⁾ Ibid., str. 72.

vladavanja ovog ekonomskog očajanja mi smo zauvijek osigurani od straha prenaseljenosti«.⁴⁹⁾

Marksova i Engelsova kritika naučne neosnovanosti Maltusove populacione teorije, pored istorijskog, ima posebno danas aktuelan značaj.⁵⁰⁾ Oni su zajedno sa ostalim socijalistima optimistički gledali na mogućnosti izdržavanja naraslog stanovništva, a na pitanje siromaštva su gledali kao na problem društvenih institucija, a ne prirodnih sklonosti čovjeka⁵¹⁾, polazeći od toga da samo novi društveni odnosi, sa adekvatnim socijalističkim institucijama mogu rješavati i riješiti problem relativne prenaseljenosti stanovništva.

Autori u oblasti ekonomije i društvenih nauka, u vezi sa Marksovim i Engelsovim stavovima o populaciji, došli su do značajnih zapažanja o međuodnosu demografije i socijalno-ekonomskog razvoja. Uočili su da se stanovništvo tretira kao proizvođač i potrošač, a termin populacija upotrebljavali su kao radna snaga i stanovništvo.

4. POST-MARKSISTICKI SOCIJALISTIČKI PISCI O STANOVNIŠTVU I NEKIM PROBLEMIMA PORODICE

U socijalističkom pokretu došlo je do razmimoilaženja i u pogledu na populaciona pitanja, kako na teorijskoj, tako i na političkoj osnovi. Tzv. »revizionistička« struja usvojila je neomaltuzijanske tvrdnje da kontrola rađanja ima tendenciju da poboljša životne uslove radnika, dok se »revolucionarna« struja slagala sa Marksovim i Engelsovim osnovnim konceptom.⁵²⁾

Značajne društvene reforme koje karakterišu XX vijek, borba progresivnih snaga za pravednije društveno uređenje, novi društveni položaj žene i brojna izdanja o društvenom položaju žene u tim novim uslovima, demografske promjene do kojih je došlo usljed ubrzanog društveno-ekonomskog razvoja, posebno u industrijski razvijenim zemljama, kao i unapređenje analitičkog i statističkog praćenja trendova demografskih promjena, davalo je novi okvir za razmatranje tokova kretanja stanovništva. Novi faktor u razvoju socijalističke populacione teorije bio je doprinos

⁴⁹⁾ Ibid., str. 110. Engels dalje kaže: »Pomoću te teorije upoznali smo naj dublje poniženje čovječanstva, njegovu zavisnost od odnosa konkurencije, ona nam je pokazala, kako je privatno vlasništvo u krajnjoj liniji napravilo iz čovjeka robu, čija proizvodnja i uništenje zavisi samo od potražnje, kako je sistem konkurencije time ubio i svakog dana ubija milijune ljudi, sve smo to vidjeli i sve nas to tjera na ukidanje ovog poniženja čovječanstva ukidanjem privatnog vlasništva, konkurencije i suprotnih interesa«.

⁵⁰⁾ dr Zlata Grebo, Čovjek, rađanje, društvo, »Svjetlost«, Sarajevo, 1975. str. 17.

⁵¹⁾ dr Alica Wertheimer — Baltic, Demografija, Informator, Zagreb 1973, str. 63.

⁵²⁾ Determinanes and Consequences, str. 48, tačka 3. I Glass u svome djelu Population Policies and Movements in Europe (1940), poslije napomene da se socijalistička doktrina ne slaže sa Maltusovom teorijom o pritisku prekobrojne populacije na sredstva za život, dodao je da: »Za socijaliste, jasno samo za članove radničkih partija, lijek za siromaštvo nije bio primarno u kontroli rađanja, već u promjeni baze na kojoj počiva društvo« (str. 83).

koji su dali i predstavnici socijalističkih zemalja, čija se društvena uređenja pozivaju na Marksovo učenje.

Karl Kaucki je, drugačije od najvećeg broja socijalističkih pisaca svoga vremena, inicirao da se ne pokreće razmišljanje o važnosti populacionih pitanja, sugerišući i dvojaku mogućnost, kako prihvatanje Marksove relativne prenaseljenosti, tako i Maltusovu apsolutnu prenaseljenost. Kaucki je vjerovao da je u uslovima socijalizma moguće više usaglasiti ponašanje čovjeka u regulisanju odnosa između broja stanovništva i porasta proizvodnje. Docnije je i njegov sin dr Karl Kaucki mlađi, baveći sa natalitetom u socijalističkom društvu, dao doprinos savremenijem shvaćanju populacionih trendova sa pozicija socijaldemokrata⁵³⁾). I Oto Bauer je dao značajan doprinos u osudi maltuzijanstva. Bebelovo angažovanje na populacionim pitanjima je primarno vezano za status žene u uslovima kapitalističkog i socijalističkog društvenog sistema. On je vjerovao da će sa promjenom društvenog sistema i »ponuda« braka na tržištu biti veća, kao i da će se i reproduktivno ponašanje ljudi promijeniti pod uticajem promijenjenog položaja ljudi u društvu.⁵⁴⁾

U daljem razvijanju marksističke misli, koja je došla do najpotpunijeg izražaja u djelima V. I. Lenjina, koji je revalorizovao niz Marksovih i Engelsovih stavova u nizu oblasti; uključiv i obrazovanje,⁵⁵⁾ objašnjena je nova faza razvoja kapitalizma i razrađena osnova borbe za socijalizam. Razmatrajući ekonomsku sadržinu narodnjaštva, Lenjin je oštro odbacio apstraktne populacione zakone »... koji ignorišu određene konkretne društveno-ekonomske odnose«⁵⁶⁾. On je tvrdio da prenaseljenost agrarne Rusije nije posljedica dispariteta između reprodukcije ljudi i sredstava za izdržavanje, već prodiranja kapitalizma u poljoprivredu.

Lenjin je, slično Marksu, odbacio Maltusove populacione principe i odgovarao je onim ruskim autorima koji su pogrešno interpretirali Marksovo gledanje na ova pitanja. On je odbacio poglede koji su ljudsku reprodukciju stavljali u direktnu zavisnost od strukture društva, i apstraktne populacione zakone, koji nisu rađeni na relaciji »istorijski različitih oblika društvenog poretka.⁵⁷⁾

Posmatrajući razvoj kapitalizma u XIX vijeku u Rusiji, kao transformaciju zaostalog agrarnog u moderno društvo, zasnovano na ekspanziji kapitalističke proizvodnje u klasnoj diferencijaciji, uočio je da taj proces prate i signifikantne populacione promjene i to: porast industrijske populacije, opadanje agrarne populacije i porast migracije selo-grad. U svom djelu »Agrarno pitanje i kritičari Marksa«, on razobličuje »zakon opadajućeg prinosa« zemlje koji je Bulgakov u svojoj teoriji agrarnog razvitka nekritički preuzeo od svoga učitelja Brentana, sljedbenika onih ekonomista »... koji nikako nisu mogli da se oslobode predrasuda stare

⁵³⁾ dr S. Krašovec, Razvitak marksističkog pristupa teoriji i politici populacije, izdanje SK SSRNJ, Beograd, 1975. str. 22.

⁵⁴⁾ August Bebel, Žena i socijalizam, dio »Proleterski brak pod udarcima bede i kapitalističke eksploatacije«, Rad, Beograd, 56. str. 121, 122, 123.

⁵⁵⁾ Lenin, On Public Education, Progres, USSR, Moscow, 1975, p. p. 60, 90, 94, 96, 114.

⁵⁶⁾ V. I. Lenjin, Izabrana djela, tom I, glava IV, str. 440.

⁵⁷⁾ V. I. Lenjin: Ekonomska sadržina narodnjaštva, Djela, (1894). Moskva, 1934. Tom I, str. 433.

političke ekonomije s njenim apstraktnim večnim i prirodnim zakonima«⁵⁸). Lenjin kaže da »... progres poljoprivrede pri smanjenju ili neznatnom apsolutnom povećanju seoskog stanovništva potpuno pobija apsurdni pokušaj g. Bulgakova da uskrсне maltuzijanstvo«, pošto Bulgakov (u svojoj doktorskoj disertaciji »Kapitalizam i poljoprivreda«, Pe-trograd 1900. g.), kaže »Nesumnjivo je da pri postojanju prenaseljenosti izvestan deo siromaštva ima se pripisati apsolutnom siromaštvu, siromaštvu proizvodnje, a ne raspodele« i dalje »... problem stanovništva u tom posebnom njegovom postojanju, kakav stvaraju uslovi poljoprivredne proizvodnje, predstavlja u mojim očima glavnu prepreku koja leži na putu — bar danas iole širem sprovođenju principa kolektivizma ili kooperacije u poljoprivrednom preduzeću«.⁵⁹) Lenjin za ove Bugakovljeve zaključke kaže: »A da je kritičko koketiranje s maltuzijanstvom dovelo u svom neizbežnom logičkom razvitku do naj vulgar ni j eg buržoaskog apolo-getizma — to je pokazano u navedenim zaključcima g. Bugakova, s jasnošću koja se samo poželeti može«.⁶⁰) Govoreći o rušenju Bugakovlje-vog maltuzijanstva pod dejstvom zakona kapitalističkog razvitka, Lenjin ukazuje da se, istovremeno, sa tehničkim progresom smanjuje poljoprivredno stanovništvo.⁶¹)

Objašnjavajući maltuzijanstvo, Lenjin kaže da je to »-... reakcionarna teorija engleskog buržoaskog ekonomiste Maltusa koji je tvrdio da se socijalna beda može otkloniti samo putem veštačkog smanjenja porasta stanovništva, tj. uzdržavanjem od brakova i rađanja«.⁶²) Neomaltuzi-janizam malograđansku, pesimističku filozofiju koja je u kontrastu sa intencijama revolucionarnog radničkog pokreta, Lenjin je odbacio 1913. godine, a bio je za »bezuslovnost ukidanja svih zakona o zabrani abortusa ili rasprostiranja medicinskih sredstava za mere prevencije«. Na postojanje takvih zakona gledao je kao na hipokriziju jednog dijela klase, jer je ona bila nesposobna za ozdravljenje. Za »socijalnu teoriju« neo-maltuzijanizma Lenjin kaže da će »... svesni radnici uvek voditi nepo-štednu borbu protiv nastojanja da se ova reakcionarna i podla teorija ubacuje u najnapredniju klasu današnjeg društva, onu koja je najjača i najbolje pripremljena na velike promene«⁶³). Lenjinovo shvatanje da čovjek ima pravo da kontroliše rađanje, imalo je uticaja na socijalističke pisce i zdravstvenu politiku u SSSR-u.⁶⁴)

Teorijskoj misli i o oslobađanju čovjeka, posebno žene, značajan doprinos dao je V. I. Lenjin. On je oslobođenje ličnosti uvijek povezivao sa oslobođenjem žene, ističući da »... ne može biti socijalističkoga pre-

⁵⁸) V. I. Lenjin, Izabrana dela, Tom 6, Agrarno pitanje i »Kritičari Marksa«, Kultura, 1960, Bgd, str. 32.

⁵⁹) Ibid., str. 36.

⁶⁰) Ibid., str. 37.

⁶¹) Ibid., str. 35.

⁶²) V. I. Lenjin, Agrarno pitanje i »Kritičari Marksa, deo »Zakon o opadaju-ćem prinosu zemlje«, Izabrana dela, knjiga 6, Kultura, Beograd, str. 36 (napomena br. 19).

⁶³) V. I. Lenjin, Agrarno pitanje i »Kritičari Marksa«, deo »Zakon o opadaju-ćem prinosu zemlje«, Izabrana dela, knjiga 6, Kultura, Beograd, str. 36 (napomena br. 19).

⁶⁴) U sklopu društveno-ekonomskog razvoja u SSSR-u je 1920. godine legalizovan abortus, zatim je 1936. zabranjen i opet je legalizovan 1955. godine.

vrata ako ogroman deo radnih žena ne uzme u njemu značajnog učešća«. ⁶⁵⁾ U razgovoru sa Klarom Cetkin, u jesen 1920. godine, on je dosta govorio o pitanjima odnosa između muškarca i žene rekavši, između ostalog: »Ne mislim ni najmanje da svojom kritikom namećem neki asketizam. Daleko od toga. Komunistima treba da donese ne asketizam, već radost življenja i utehu, pokazujući također potpunu ljubav. Po mom mišljenju, ne-umerenost koja se danas zapaža u seksualnom životu ne donosi ni radosti življenja ni utehu, već obratno, ona ih umanjuje (...) Oblici braka i odnosi između seksa u buržoaskom smislu više ne zadovoljavaju. I ovoj oblasti se približava revolucija, koja ide ruku pod ruku s proleterskom revolucijom... Shvatanja o odnosima između muškaraca i žena su poremećena, isto kao i osećanje i ideje ... To je dug proces i često bolan zbog odumiranja i rađanja. Isto je tako u oblasti seksualnih odnosa, braka i porodice. Dekadencija, truljenje i razvitak buržoaskog braka sa svojim teškoćama razvoda, sa slobodom za muža i ropstvom za ženu, sramna laž o seksualnom moralu i seksualnim odnosima, ispoljavaju većinu ljudi osećanjem odvratnosti«. ⁶⁶⁾

Lenjin dalje ističe da Engels u svom delu »Poreklo porodice, privatnog vlasništva i države« »... ukazuje na potrebu da se seksualna ljubav razvija i postaje finija. Odnosi između polova nisu jednostavno isključivi izraz međusobnog uticaja društvene proizvodnje i telesne potrebe. Marksizam ne bi više bio shvatljiv ako bi promene u tim odnosima posmatrao odvojeno od svake ideologije i izvodio ih neposredno iz ekonomskih osnova društva«.

Lenjin je naročito isticao da bi bilo nemarksistički ako bi promjene u odnosima polova oslanjali isključivo na ekonomski odnos u društvu, nezavisno od ideologije. Govoreći o tome, ukazao je na poznatu teoriju »čaše vode«, istakavši da je »... najvažnija društvena strana. Gašenje žeđi je lična stvar pojedinca, ali, u ljubavi ima dvoje zainteresovanih i dolazi i treće, jedno novo biće. U tome se krije društveni značaj, koji rađa obaveze prema zajednici«. Sa stanovišta društveno-političke akcije u vezi sa ostvarivanjem prava čovjeka na slobodno odlučivanje o rađanju djece, baš ova Lenjinova misao ukazuje na odgovornost u odnosima između polova, a prije svega na odgovornost pri donošenju odluke o rađanju djeteta.

Plehanov je, zajedno sa Lenjinom, podržavao Engelsove stavove da je veća produktivnost i veća razvijenost proizvodnih sredstava za život određena sa više ekonomskih i društvenih faktora svakog društvenog poretka. Ovo je iznijeto u raspravi protiv stavova Weisengrina i Mihailovskog ⁶⁷⁾. Polemišući sa socijalistima-utopistima XIX vijeka, za koje smatra da ponavljaju greške mislilaca XVIII vijeka, Plehanov napada Maltusa koji je tražio apsolutni zakon kretanja stanovništva, ukazujući na Mark-

⁶⁵⁾ V. I. Lenjin, Dela, Tom 28, IV izdanje, str. 160.

⁶⁶⁾ Klara Cetkin, Zapisi iz moje beležnice — Lenjin onakav kakav je bio, J. Đorđević, Žensko pitanje, Radnička štampa, Beograd, 1975. str. 171—184.

⁶⁷⁾ Z. Pjanić, Problemi stanovništva u ekonomskoj teoriji, Beograd 1957, str. 72—77.

sovo gledanje »... da svaka faza društvenog razvitka ima svoj posebni zakon kretanja stanovništva«⁶⁸⁾

U vrijeme pred prvi svjetski rat Aleksandra Kolontajeva je veoma živo reagovala na kampanju buržoazije, koja je strahovala od depopulacije. Ona je uočila da pad nataliteta ne može da riješi kapitalizam, koji ženu sve više zapošljava van kuće ali ne preduzima odgovarajuće mjere da je zaštiti u njenom vršenju funkcije materinstva, ostavljajući to tradicionalnoj porodici.⁶⁹⁾ Postavši poslije oktobarske revolucije narodni komesar za socijalno staranje, živo se angažovala i oko problema nataliteta, položaja porodice, žene i dr. Zalagala se da društvo preuzme celokupnu »... reprodukciju ljudi i radne snage«, pošto u novim uslovima prestaje proizvodna uloga porodice. U svojim »Tezama o komunističkom moralu u oblasti bračnih odnosa«, objavljenim u 1921. godini, ona iznosi mogućnost zakonodavnog regulisanja reprodukcije stanovništva. Smatra se da je u marksističkoj literaturi, poslije Engelsovog pisma Kautckom iz 1881. godine, ovo prvi dokument u marksističkoj literaturi, »... koji priznaje mogućnost i potrebu društvenog regulisanja, bilo u pravcu, povećanja, bilo u pravcu smanjenja stanovništva«⁷⁰⁾. U svome radu »Občestvo i materinstvo«, podstaknuta buržoaskom panikom zbog pada nataliteta, ona je, između ostalog, ukazala da bračni odnosi treba da budu podređeni interesima šire zajednice.

Kineski socijalistički pisci su odbili populacionu teoriju Hung Liang Chi⁷¹⁾, kineskog prethodnika Maltusu, popularno nazvanog »kineski Maltus«, pošto su odbacili i Maltusove principe populacije. Rad i poboljšanje životnih uslova, uz eliminaciju razlika između manuelnog i intelektualnog rada kao i između grada i sela, osnove su socijalizma. Ali, za opšte dobro stanovništva i zajednice kao cjeline, smatra se da prirodni priraštaj populacije treba da se stabilizuje na relativno niskom nivou. Nova populaciona teorija Mao Ce Tunga zasnovana je na harmonizovanju odnosa između ekonomije, populacije i kontrole rađanja, u svjetlu teškoća koje je donio rapidni porast stanovništva poljoprivrednih regija.

J. V. Staljin, u razmatranju problema stanovništva postavivši sam pitanje da li je porast stanovništva glavna snaga koja određuje karakter društvenog poretka ljudi, daje odgovor da istorijski materijalizam odgovara negativno. Ovu svoju tvrdnju ilustruje situacijom u pogledu veće gustine stanovništva sa stanjem u SAD i Kini, naglašavajući da je u Kini četiri puta veća gustina stanovništva, a da SAD stoje znatno iznad Kine, sa stanovišta razvoja. Iznosi i primjer da je gustina stanovništva u Belgiji veća devetnaest puta nego u SAD i dvadesetšest puta nego u SSSR, a da su ipak, SAD sa stanovišta društvenog razvoja razvijenije.⁷²⁾

⁶⁸⁾ G. V. Plehanov, Prilog pitanju o razvitku monističkog pogleda na istoriju, Kultura, 1948. str. 42.

⁶⁹⁾ Aleksandra Kolontaj, »Semja i kommunističkoje gosudarstvo«, Kijev, 1919. godine; »Komunizam i obitelj«, »Žena« br. 5, 1979, Zagreb, str. 34—44 prevod Gordane Cerian-Letica.

⁷⁰⁾ Stane Krašovec, »Razvitak marksističkog pristupa teoriji i politici populacije«, savjetovanje o društvenom položaju žene i razvoju porodice u socijalističkom samoupravnom društvu, Portorož, 18—20. marta 1976. god. str. 9.

⁷¹⁾ Silberman Leo: Hung Liang Chi: Chinese Maltus, Population Studies, Volume XIII, № 3. London 1960. A. Journal of Demografi str. 251, 260, 261.

⁷²⁾ J. V. Staljin, Pitanja lenjinizma, Kultura, Beograd, 1946. str. 548 i 549.

Sovjetski teoretičari bili su došli do zaključka da je u savremenom kapitalizmu došlo do opšte krize kapitalističkog sistema, koja ima za posledicu stagnaciju i opadanje stanovništva, a nasuprot tome da u socijalizmu dolazi do porasta stanovništva. Kako je u drugom petogodišnjem planu SSSR-a započeto »planiranje proizvodnje ljudi«, pošto se očekivao znatno veći natalitet, ovakvo stanovište J. V. Staljin je oštro kritikovao, na XVIII kongresu SKP(b).⁷³⁾

J. Staljin, a docnije i N. Hruščov »... ostali su pukom inercijom na opštim tezama Engelsa i Lenjina, a stav prema rastu stanovništva i kontroli rađanja podešavali su prema trenutnim potrebama.«⁷⁴⁾

Tek tridesetih godina formulisan je staljinistički univerzalni »socijalistički zakon stanovništva« o neprekidnom rastu populacije, zaposlenosti i blagostanja u socijalizmu, što je tekući društveno-ekonomski razvoj docnije negirao. Natalitet je od 1950. godine u razvijenim dijelovima SSSR-a počeo da opada, a u Moskvi i Lenjingradu ima i elemenata depopulacije, »einkindersistem« (tako se i u ruskom jeziku ovaj termin upotrebljava).⁷⁵⁾

Poslije znatnih kolebanja u gledanju na reprodukciju stanovništva, i u vezi s tim na ulogu države i porodice, pod uticajem radikalnih promjena u ideološkom pristupu ovim problemima u sovjetskom društvu, u novom zakonodavstvu SSSR-a,⁷⁶⁾ izražena je briga za sovjetsku porodicu, u kojoj se sjedinjuju i društveni i lični interesi građana, a tretira se kao jedno od najvažnijih pitanja sovjetskog društva.

Nasuprot Maltusovom izmišljenom »zakonu« u nekim ekonomski razvijenim zemljama (i socijalističkim i kapitalističkim), došlo je do bržeg rasta potrošnih dobara od porasta stanovništva. U nekim od ovih zemalja (pojedinih regionima), čak je prisutna i tendencija depopulacije, nasuprot takozvanim demografskim eksplozijama u zemljama u razvoju, do kojih je došlo usljed preventivne akcije za smanjivanje smrtnosti stanovništva, posebno djece⁷⁷⁾ u uslovima veoma niske razvijenosti proizvodnih snaga zbog vjekovne dominacije kapitalističkih zemalja.

Različite istorijske okolnosti u procesu društvenih transformacija pojedinih zemalja nisu dovele do jedne zajedničke osnove u gledanju na populaciona pitanja.

Niko od marksističkih pisaca nije porast stanovništva smatrao uzrokom siromaštva u kolonijama. Oni su ukazivali da do toga siromaštva dovodi njihov kolonijalni položaj i usljed toga njihova nerazvijenost. To je danas i šire prihvaćeno gledište. »Glavni uzrok siromaštva u tim zemljama nije zbog prekobrojne populacije, već zbog njihovog društveno-eko-nomskog položaja pod kolonijalnom upravom.«⁷⁸⁾

⁷³⁾ »Pitanja lenjinizma«, str. 577, Beograd, 1946. g.

⁷⁴⁾ Stane Krašovec, »-Razvitak pristupa marksističkoj teoriji i politici populacije«, savjetovanje o društvenom položaju žene u socijalističkom samoupravnom društvu, Portorož, 18—20. marta 1976. godine, str. 10.

⁷⁵⁾ Ibid., strana 10.

⁷⁶⁾ »Vedomosti Vrhovnog Soveta SSSR«, br. 27. od 3. jula 1968. godine.

⁷⁷⁾ dr S. Krašovec, Stihijnost i kontrola kretanja stanovništva, problem savre-mene napredne populacione politike, »Stanovništvo«, br. 1—2, 1970. str. 1—51. ⁷⁸⁾ The Determinants and Consequences, Volume I, p. 51.

Prekobrojna populacija u zemljama u razvoju je primarno svojstvena tradicionalno agrarnim regijama, kao rezultat rapidnog porasta poljoprivrednog stanovništva u uslovima niske ekonomske razvijenosti. Neki pisci (Khalatbari) razlikuju tri tipa postojanja prekobrojne populacije: ona egzistira u ekonomiji sela, u polufeudalnim uslovima života i u uslovima koji su zasnovani u modernom sektoru ekonomije. Demografska stabilizacija i uspostavljanje odgovarajućeg odnosa između populacije i proizvodnje je kompleksan proces koji zahtijeva brzi ekonomski porast, temeljnu transformaciju društva, kao i mnoge druge odgovarajuće radikalne mjere.

Sa ubrzanim populacionim porastom u zemljama u razvoju u toku 1950. godine mnogi socijalistički pisci pridavali su značajnu pažnju populacionim problemima u relaciji sa opštim razvojem i brojem članova porodice, zaposlenošću, a naročito u vezi sa hranom.

Savremeni pripadnici ideologije socijalističkog društva Smulević, Bajarski i Strumilin inspirišu se Marksovim istorijskim materijalizmom i njegovim gledanjem na populaciona pitanja.

5. DOPRINOS DRUGIH DISCIPLINA RAZMATRANJU POPULACIONOG FENOMENA

Odnos između populacionih i ekonomskih faktora je osnovno jezgro najvećeg broja populacionih teorija. Međutim, i druge discipline imale su značajan doprinos boljem razumijevanju populacionog fenomena i često su bile osnovni dio ovih teorija, kao npr. matematička osnova Maltusove geometrijske stope rasta populacije ili biološki elementi u njegovoj ideji o »strasti između polova«. Ali, ove druge discipline dale su i njihov vlastiti nezavisni doprinos populacionoj teoriji. Sa brzim naučnim progresom u XIX vijeku i razvojem određenih disciplina, populacione promjene su postale fenomen koji je privukao veću pažnju naučnika. Javljali su se radovi u kojima su bile obrađene razne naučne discipline. Sam progres u prirodnim i društvenim naukama doprinio je boljem opisu i analizi populacionih problema. »Među novijim predstavnicima ove struje treba pomenuti R. Pearla, koji je formulisao matematički oblik rasta organskih populacija-«⁷⁹). »Biolozi su, kao i Maltus, željeli da formulišu opšti važeći zakon o stanovništvu.«⁸⁰) Ali promjene na koje su oni upozoravali mogu se dešavati samo u hiljadugodišnjim razdobljima, a ne i u kraćim periodima, u kojima dolazi do krupnih promjena u kretanju stanovništva.

Kritičari su Maltusa napadali u vezi sa biološkom komponentom. Ukazivali su da je seksualni nagon promjenljiv. »Za razliku od drugih bića jedino čovjek, zbog njegove razvijenosti ne može biti ukinut kao

⁷⁹) dr Dušan Breznik, Demografski metodi i modeli, (dio Teorijski pogledi na stanovništvo), Institut društvenih nauka, 1972. godine, str. 16. ⁸⁰) Ibid., str. 16.

vrsta, ali baš zbog **toga kod** njega može biti smanjena prokreaciona moć«.⁸¹⁾

Italijanski demograf Ginia, javio se oko 1930. godine kao jedan od najpoznatijih predstavnika teorije po kojoj je reprodukcija stanovništva posljedica kvalitativnih bioloških promjena, dakle, izvedena je iz prirodnog zakona. Tako je on smatrao da je svaka nova generacija proizvod relativno plodnijih faktora prethodne generacije, pa se po njemu evropsko stanovništvo našlo »fizički iscrpljeno«, odnosno na takvoj silaznoj liniji da ga mora »spasiti« samo neko ukrštanje sa imigrantima ili slično.⁸²⁾ Primjenu kontracepcije smatrao je zakonom biološke dekadencije.

Nešto kasnije, De Castro je, takođe, povezo biološki i psihološki aspekt prehrane i plodnosti stanovništva. On kaže: »Narodi koji su podvrgnuti stalnom djelovanju nedovoljne ishrane, daleko su od toga da se kod njih vidi slabljenje njihove polne želje, pokazuju naprotiv novo pretjerivanje i novo uvećanje plodnosti«. On je došao do zaključka da su količina proteina u ishrani i natalitet u obrnutoj srazmjeri.

Bilo je pokušaja da se zakon o stanovništvu biološki zasnuje na osnovu kvantitativnih pokazatelja, do kojih dolazi unutar jedne grupe ili djelovanjem istovremeno između više grupa u određenoj sredini.⁸³⁾ U novije vrijeme otkrivena je logistička kriva⁸⁴⁾, po kojoj izlazi da u ograničenom prostoru i pored dobre ishrane nailazi faza kada opada plodnost određenih vrsta (kokoške, ćelije kvasca, punoglavci). Po ovome učenju, ono može da služi ne samo za analizu prošlosti, već je veoma korisno i za budućnost, s pretpostavkom da ne dođe do bitnih promjena u datoj sredini.

Sve teorije koje su se oslanjale na djelovanje prirodnog zakona stanovništva, na čelu sa Maltusom, nisu mogle ostati dosljedne. »Jasna alternativa Maltusove teorije jeste hipoteza da ekonomski kao i socijalni uslovi utiču na porast i obim stanovništva i da polne strasti djeluju samo u okviru ograničenja i podstreka koje im postavljaju ovi uslovi.«⁸⁵⁾

U zaključnom razmatranju teorije i politike populacije želimo ukazati na značaj marksističkog pristupa. U djelima K. Marksa, F. Engelsa, V. I. Lenjina, kao i njihovih sljedbenika revolucionarne struje, data je osnova, bilo putem teza, bilo izlaganjem stavova, bilo polemikom, kroz zaokružen pogled na svijet i život i materijalističko-dijalektičko shvatanje istorije, društva, prirode ili odnosa između čovjeka i prirode, o odnosu između reprodukcije ljudi i reprodukcije materijalnih dobara i izričito je

⁸¹⁾ Herbert Spenser, naturalističko-evolucionistički etičar druge polovine 19. vijeka. Istih pogleda su bili Zan Mari Gijo i Fridrih Niče. Navedeno prema knjizi Vuka Pavičevića »Uvod u etiku«, drugi dio, str. 134.

⁸²⁾ »-The Determinants and Consequences ...« p. 40.

⁸³⁾ Quetelet, »Sur l'homme et le développement de ses facultés«, 1835. Bruxelles.

⁸⁴⁾ U 1924. godini američki biolozi Pearl i Reed otkrili su logističku krivu, koju su kasnije prihvatili Lotka (1925. godine) Volterr i mnogi drugi. ⁸⁵⁾ Bowen, »Population«, str. 111.

naglašena uzajamna veza između porasta stanovništva i proizvodnje. Marks i Engels razrađuju populaciona pitanja prvenstveno sa ekonomskog stanovišta, ukazujući na uticaj reprodukcije robe na reprodukcije stanovništva i obrnuto.⁸⁶⁾ »Protivurečnost da prirodni porast radničkog stanovništva ne zasićuje potrebe akumulacije kapitala, a da ih u isto vreme ipak prekoračava jeste protivurečnost samog kretanja kapitala. Njemu su potrebne veće mase mlade dobi, a manje već zrele.«⁸⁷⁾ Prenaseljenost naše planete stanovništvom, Marks i Engels su smatrali relativnom, uslovljenu kretanjem kapitala u kapitalističkom društvu, a u apsolutnom smislu (prirodnih resursa, tehničkih mogućnosti i dr.) naučno su dokazali da je naša planeta nedovoljno naseljena. Smatrali su da je problem apsolutne prenaseljenosti problem daleke budućnosti, kao i da će samo socijalističko društvo pronaći rješenja za sve svoje društvene probleme, uključiv i stanovništvo.

»Maltusovi zaključci o naučnim pitanjima — pisao je Marks — isfabrikovani su s obazrivošću prema vladaj učim klasama uopšte i prema reakcionarnim elementima tih vladajućih klasa posebno, a to znači: Maltus falsifikuje nauku u interesu tih klasa.«⁸⁸⁾

U zaključku obrade marksističkog pristupa odnosima polova u proizvodnji i porodici, a u okviru toga između muškarca i žene, značajno je ukazati i na Engelsov odgovor koji je dao pri razmatranju principa komunizma na sljedeće pitanje: »Kakav će uticaj izvršiti komunističko društvo na porodicu?« Taj odgovor glasi: »Ono će odnos oba spola učiniti čistim privatnim odnosom, koji se tiče samo zainteresiranih osoba, i u koje se društvo ne treba miješati. Ono to može jer uklanja privatno vlasništvo i djecu zajednički odgaja, i time uništava obje osnove dosadašnjeg braka: zavisnost žene od muškarca i djece od roditelja, koje uzrokuje privatno vlasništvo. Ovdje leži i odgovor na dreku visoko moralnih građana protiv komunističke zajednice žena. Zajednica žena je odnos koji sasvim pripada građanskom društvu, a danas potpuno postoji u prostituciji. Prostitucija se osniva na privatnom vlasništvu i nestaje zajedno s njim. Dakle, komunistička organizacija umjesto da uvodi zajednicu žena, ona je, naprotiv, ukida.«⁸⁹⁾

Na osnovu marksističkog pristupa pojmu čovjeka teoretske pretpostavke su da je on relativno jedinstvo različitih karakteristika (uključivši društvene, političke, kulturne, emocionalne, biološke i dr.). Kada je riječ o progresivnim stremljenjima društva za oslobođenje čovjeka, u novije vrijeme, međutim, naglašeno je prisutna i jedna posebna karakteristika čovjeka, kao proizvod današnje civilizacije, u vezi sa komercijalizacijom seksa, što ima i veoma razvijenu odgovarajuću prateću industriju. Uz sve to, manipuliše se seksom. On se komercijalizuje ne samo u vezi sa prostitucijom, već i potpuno nezavisno od nje. Savremeno dru-

se) K. Marks, Kapital, tom I, Kultura, Bgd, 1947, str. 525—536.

⁸⁷⁾ Ibid., str. 536.

^{m)} Ibid., str. 512.

⁸⁹⁾ Marx-Engels, Rani radovi, Kultura, Zgb, 1953, F. Engels, Principi komunizma, str. 361 (Citirani tekst je odgovor na 21 pitanje, a odgovorio je ukupno na 25, ali dva nisu sačuvana (br. 22 i 23).

štvo razvija sasvim novi stav prema seksu, što je postalo jedan novi fenomen, novi fetiš, svojevrsna eksploatacija seksa. S tim u vezi razvijeni su neki opšti parametri današnje civilizacije koji opredjeljuju potrebu da se traže rješenja u kontekstu nastojanja da se čovjek oslobodi, s obzirom na ovaj fenomen koji je donio savremeni život, ali koji ni prije nije bio stran ni jednoj civilizaciji. Savremeni način života je donio nove oblike čovjekove neslobode i u ovom domenu.

SAVREMENI JUGOSLOVENSKE TEORETIČARI O »PROIZVODNJI LJUDI« I PRAVU ČOVJEKA DA SLOBODNO ODLUČUJE O RAĐANJU DJECE

Ovo poglavlje rađeno je sa ciljem da se prezentira samo fragmentarni presjek doprinosa jugoslovenskih teoretičara iz tematike ovog istraživanja.

U obradi ovog poglavlja pošlo se od sljedećeg:

1. Nastojalo se da se predstave samo neka djela i članci koji su relevantni za ovaj rad, polazeći od suštine samoupravljanja i položaja porodice u jugoslovenskom socijalističkom samoupravnom društvu iz čega su proizašli i radovi jugoslovenskih autora o porodici.

2. Kao što će se vidjeti, najveći broj naših teoretičara smatrao je, nasuprot kritici koju su Staljin i njegovi sljedbenici upućivali Engelsovoj i Marksovoj tezi, da su za istoriju, posmatrano u širim razmjerama, odlučujući ne samo oblici u kojima se vrši produkcija stvari, već i oblici u kojima se vrši produkcija, dakle »proizvodnja ljudi«, uključiv i socijalizaciju kao proces očovječavanja individue.

3. Od brojnih zbornika, koji su štampani poslije jugoslovenskih republičkih i pokrajinskih odgovarajućih savjetovanja i simpozijuma, sačinjen je izbor, s ciljem da se prikažu oni čiji sadržaji imaju poseban značaj za pitanja obrađena u ovom radu.

1. ČOVJEKOVE SLOBODE I LJUDSKA PRAVA U KONTEKSTU BORBE ZA SAMOUPRAVNI SOCIJALIZAM

U jednom beogradskom izdanju »Porekla porodice, privatnog vlasništva i države«,¹⁾ u primjedbi redakcije kaže se da je Engels načinio »... omašku kad poredi produženje vrste i proizvodnju sredstava za život, kao uzroke koji determinišu razvitak društva i društvenih sistema«.²⁾ Nasuprot ovakvom pristupu, mi smo pošli od toga da Marksovo i Engelsovo učenje o podjeli društva na »bazu« i »nadgradnju« treba shvatiti kao metod a ne kao neku krutu »shemu«, pošto se društvena osnova i nadgradnja kao faktori djelovanja, međusobno uslovljavaju.

O čovjekovim slobodama i ljudskim pravima u kontekstu borbe za samoupravljanje u našoj zemlji pisalo je više autora.

¹⁾ »Kultura«, Beograd, 1967, str. 5-2)
Ibid., str. 6.

Razmatrajući samoupravljanje kao »... osnovni društveni odnos i kao pravo i slobode čoveka na kome izrasta naš sistem socijalističke samoupravne demokratije« . . . ,³⁾ Edvard Kardelj ukazuje na slobode, prava i dužnosti čovjeka i građanina, kao bitnu osnovu za ostvarivanje i dalji razvoj našeg političkog sistema.

Komentarišući slobode i prava građana utvrđene i garantovane Ustavom, Kardelj kaže da se ostvarivanje »... bazičnih demokratskih prava samoupravnog radnog čoveka i građanina ne može zamisliti bez političkog sistema koji štiti i lična demokratska i ljudska prava i slobode čoveka i građanina.«⁴⁾ On ističe da u našem sistemu lične slobode prestaju biti kategorija opštih političkih prava koja, istovremeno, daju mogućnost eksploatacije, već se »... u sistemu socijalističkih samoupravnih odnosa demokratska praksa i slobode čoveka sastoje pre svega u pravu čoveka da slobodno radi i stvara i da upravlja društvom putem svojih delegata. A to isključuje svaki oblik slobode koja znači pravo eksploatacije čoveka od strane čoveka ... lične slobode i prava nisu nekakva dopuna prava na samoupravljanje ili njegov dodatak, nego bitan uslov funkcionisanja samoupravljanja i sastavni deo celokupnog sistema sloboda i demokratskih prava u našem društvu. Zato je ostvarivanje i zaštita tih prava, odnosno njihova sje šira primena u praksi jedan od kardinalnih zadataka našeg političkog sistema.«⁵⁾

Istakavši da je našim Ustavom — u skladu sa principom jednakosti i ravnopravnosti svih građana u njihovim pravima, slobodama i dužnostima — ukinuta i zabranjena diskriminacija čovjeka po više osnova — nacionalnoj, rasnoj, polnoj, jezičkoj, religioznoj, obrazovnoj, E. Kardelj kaže da »... takva jednakost i ravnopravnost svih građana dobija svoju istinsku ljudsku vrednost pogotovo u uslovima samoupravne demokratije kada radni čovek ima pravo i mogućnost da sam uređuje i kontroliše uslove svog rada i života.«⁶⁾ Ova Kardeljeva postavka je veoma značajna u kontekstu društveno-političke akcije za stvaranje uslova za ostvarivanje ustavnog prava čovjeka na slobodno odlučivanje o rađanju djece, pošto »uslovi života« uključuju u sebe i domen porodičnog života sa više ili manje djece a posebno je, između svih spomenutih mogućih diskriminacija u našoj zemlji, prisutna diskriminacija po polu — kao dug vjekovnoj potčinjenosti žene — i to, kako u društvenom i porodičnom životu, tako ponajviše u ličnom (intimnom).

Između nekoliko čovjekovih prava kojima Kardelj daje poseban značaj je i pravo čovjeka na slobodno odlučivanje o rađanju djece.⁷⁾ On ističe da bi u našoj zemlji, kao humanoj ljudskoj zajednici, u skladu sa ma-

³⁾ E. Kardelj, »Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja«, Komunist, Beograd, 1977. (prvo izdanje), str. 121.

⁴⁾ Ibid., str. 122.

⁵⁾ Ibid., str. 123.

⁶⁾ Ibid., str. 123.

⁷⁾ Ibid., str. 123, »-Poseban značaj u našem društvu imaju i takva prava kao što su pravo na obrazovanje, na stan, na zaštitu zdravlja, posebna zaštita boraca, vojnih invalida i članova porodica palih boraca, posebna društvena zaštita majke i deteta, pravo na pomoć građanima koji su nesposobni za rad a nemaju sredstava za izdržavanje, pravo na slobodno odlučivanje o rađanju dece, posebna društvena zaštita porodice, pravo na ličnu, odnosno u određenim okvirima i privatnu svojinu, na nasleđivanje, na zdravu životnu sredinu itd.«

terijalnim i opštim društvenim razvojem, trebalo još više unapređivati ustavom utvrđena ljudska prava.

Knjiga Vide Tomšič: »Žena, rad, porodica, društvo«⁸⁾ je zbornik radova koji, između ostalog, sadrži pitanja koja obrađuju društveni položaj žene i njeno učešće u radu, porodicu u socijalizmu, planiranje porodice i populacionu politiku. »Vida Tomšič je još prije 35 godina pošla od osnovne postavke naučnog socijalizma da su oslobođenje proletarijata i oslobođenje žene u najužoj međusobnoj vezi. Odlučno i samokritično je raskrinkavala feminizam, koji prikriva stvarne uzroke neravnopravnosti žene u društvu.«⁹⁾ Ova knjiga daje presjek bogate aktivnosti dosljednog revolucionara u borbi za ostvarenje Marksove vizije svijeta, počev od referata podnietog na Petoj zemaljskoj konferenciji KPJ, održanoj u Zagrebu 1940. godine, pa zaključno sa referatom podnietim na Svjetskoj konferenciji UN o međunarodnoj godini žena, održanoj u Meksiku 1975. godine.

Svi radovi u ovoj knjizi predstavljaju uzajamno dijalektičko prepli-tanje teorije i prakse,¹⁰⁾ upozorava autor predgovora i ističe da je cjelokupna aktivnost Vide Tomšič, pa tako i ova knjiga, kao zbornik najvažnijih radova, rezultat borbe KPJ koja je stvaralački predstavljena, a isto tako i odlučnog stava druga Tita na Petoj zemaljskoj konferenciji KPJ 1940. godine i Prvoj konferenciji AF2-a u 1942. godini u vezi sa društvenim položajem žene, kako i autor knjige kaže, zatim stavova druga Kar-delja, koji je u okviru borbe za nove produkcione odnose uključio i neke dotadašnje funkcije porodice u mjesne i interesne zajednice kroz po-društv javan je poslova u domaćinstvu itd. Tako ova knjiga predstavlja bogato iskustvo čovjeka koji se, rukovodeći se marksističkom ideologijom, cijelog života studiozno bavio ulogom braka, porodice i domaćinstva, koji je, u okviru višestrukih zajedničkih napora revolucionarnog kretanja u našoj zemlji, bio u živom dijalogu sa mnogim saradnicima i saradnica-ma.¹¹⁾

Autor ove knjige tretira planiranje porodice kao sastavni dio novog položaja čovjeka u društvu, a posebno novoga položaja žene, pošto se kroz planiranje porodice prelama cjelokupni složeni odnos polova. Dalje ukazuje¹²⁾ da se planiranje porodice ne bavi kvantitetom, već željenim djetetom i kvalitetom ljudskih odnosa u okviru biološke reprodukcije.¹³⁾

O prirodi čovjekovog prava da, na osnovu ustavne odredbe, slobodno odlučuje o rađanju djece autor naglašava da je to pravo specifično po tome što je njegovo ostvarivanje vezano za novi način čovjekovog življenja, za borbu radničke klase za samoupravni socijalizam, za nove vrijednosti i novu svijest ljudi u njihovoj biološkoj reprodukciji, ukazujući i na pravo djeteta da u »vijeku djeteta« bude rođeno željeno.¹⁴⁾ Ne može

⁸⁾ Vida Tomšič, »-Ženska, delo, družina, družba,« Komunist, Ljubljana, februar 1976, str. 1—409.

⁹⁾ Ibid., Franc Setinc, predgovor, str. 7. i») Ibid., str. 5. I) Ibid., str. 8. I²⁾ Ibid., str. 371. ») Ibid., str. 343. ¹⁴⁾ Ibid., str. 333.

se više govoriti samo o socijalizaciji djeteta u društvu, već o uticaju potreba djeteta na socijalizaciju roditelja u društvu da budu aktivni i odgovorni građani.¹³⁾

Rasprava o legalizaciji abortusa »Aspekt oslobođanja čovjeka«,¹⁶⁾ koju je napisala Vida Tomšič, po svome značaju i trenutku kada je štampana, ima poseban značaj za »trasiranje« razvoja društveno--političkog aspekta planiranja porodice u našoj zemlji.

Oslanjajući se na osnovne smjernice Programa SKJ, u kome se govori da je osnovno stremljenje socijalizma lična sreća čovjekova, u raspravi se ukazuje da je u našem društvu sve više počeo da raste interes za ona pitanja koja čovjek susreće u svakodnevnom životu, te da su istraživanja pokazala da se intimna sfera čovjekovog života prilagođava njegovom novom materijalnom položaju, a da društvena aktivnost treba da teži usklađivanju ova dva područja. »Prastara je želja oba partnera da steknu kontrolu nad posljedicama polnog života«. »Individualna polna ljubav je plod društvenog razvoja, koji se odvijao od promiskuiteta do monogamije, to osjećanje želimo dalje razvijati i omogućiti mu da se ostvaruje u najširem obimu kod svih ljudi i to bez dvojnog morala.«¹⁷⁾ Autor dalje ukazuje da se ne smije zaboraviti da ovo područje sve realnije proglašavaju za isključivo područje božjih zakona. Zatim, postavlja pitanje o relaciji ličnih odnosa i uloge društva i kakav je s tim u vezi, društveni cilj, društvena korist, zatim koliko i do koje mjere je opravdana društvena intervencija u ličnim odnosima. Autor postavlja i pitanje da li je, možda, uzeo preširok okvir za razmatranje jednog detalja »iz čovjekovog života — abortusa«? Međutim, poslije razrade brojnih pitanja iz odnosa polova i položaja čovjeka u društvu i porodici, zatim problema teorijske prirode u vezi s Maltusovom populacionom teorijom i neomaltuzijanstvom, te raznih pristupa međunarodnih organizacija koje planiranju porodice prilaze sa raznih stanovišta, kao i problema nerazvijenih država kojima se sa strane nameće shvatanje da je osnovni uzrok njihove bijede visok priraštaj stanovništva, autor, ukazuje na problem abortusa u kapitalističkim zemljama, posebno u visokorazvijenim kapitalističkim zemljama koje su vodile imperijalistički rat i gdje je abortus bio zabranjen da bi se obez-bijedilo više »hrane za topove«. Autor je posebno istakao da su pokrenute ideje o legalizaciji abortusa samo prividna korist za ženu, ukoliko se sa legalizacijom abortusa paralelno ne razvija i prevencija abortusa. Na ovom pitanju, koje je autor još tada sasvim ispravno postavio, a što će se znatno docnije potvrditi, naročito prilikom donošenja Rezolucije o planiranju porodice u Saveznoj skupštini i ustavnog regulisanja prava čovjeka da slobodno odlučuje o rađanju djece, još dugo su ostale nejasno-će u političkim krugovima a posebno među zakonodavcima. Polemišući sa stavovima o abortusu, izraženim u javnoj raspravi povodom Krivičnog zakona, autor ukazuje da je slobodan abortus skupa cijena za ličnu sreću žene, ukoliko ona nije obaviještena da se može preventivnim mjerama spriječiti da do njega ne dođe. Statistike pokazuju da su 70—80% žena

¹⁵⁾ Ibid., str. 334.

¹⁶⁾ Aspekt na osvobajanje človeka, Ob raspravi o legalizaciji abortusa »Naši razgledi«, Ljubljana, 7. junija 1958, str. 261—263.

¹⁷⁾ Ibid., str. 261

frigidne, a da je osnovni uzrok tome strah od začeca, bez obzira što se pod određenim uslovima može izvršiti abortus.

Autor zaključuje raspravu da kontracepcija ima revolucionarni značaj u smislu zaštite zdravlja i ličnosti žene. Ona »... ženi daje u ruke da sama reguliše začecje djeteta i da sama odlučuje o posljedicama svoga polnoga života, a da to ne šteti njenom zdravlju.«¹⁸⁾ Posebno ističe da je kontracepcija osnova odgovornom i željenom roditeljstvu.

Knjiga dr Stojana T. Tomića »Profesionalizam u politici«¹⁹⁾ predstavlja značajan doprinos u jednoj oblasti koja kod nas do sada na takvom nivou nije obrađivana. Autor je obradio političku profesionalizaciju u svim oblastima, kao karakteristiku našeg savremenog života. On ukazuje da je »... politika kao sila i kao profesija (je) ne samo sredstvo oslobođenja, nego i sredstvo porobljavanja. Ovo sredstvo je danas toliko snažno i ekspanzivno da se postavlja pitanje odbrane i zaštite društva i čovjeka od nove i dalje njegove ekspanzije.«²⁰⁾ Autor posebno naglašava da »... skoro sve postaje političko; politički život i politička sfera se šire na užtrb i onako skromne ljudske, socijalne nepolitizirane sfere.«²¹⁾

Od raznih vidova nesloboda u sa vremenom životu sve je teže osloboditi se pomoću politike od politike kao profesije, kaže autor. Ljudi pristaju na određene vidove neslobode zbog slobode, odričući se slobode, čak i života, kako kaže autor, da bi jednom »-... živjeli kako žele.«²²⁾

Za profesionalnu politiku autor kaže da je zajedno sa državom »... posrednik između čovjeka i njegove slobode«²³⁾ i ističe da »... samoupravno društvo i njegovi samoupravljajući nastoje da potisnu sve suvišne posrednike i posredovane, indirektno odnose«²⁴⁾ u svim oblastima, pa i u oblasti porodice.

Tomić ukazuje da samoupravni socijalizam — komunizam, čovjeka čini nezavisnim, obezbjeđujući mu nove odnose — podruštvljene, samoupravne i neotuđene, tako da u takvim odnosima političke i društvene veze postepeno zamjenjuje ljudskim odnosima, »... a političku i društvenu emancipaciju ljudskom emancipacijom. Razvijeni samoupravni socijalizam, odnosno komunizam ističe čovječnost čovjeka kao dominantnu vezu među ljudima. U takvim uslovima politika, posebno profesionalna, zajedno sa političkim odnosima, postaje suvišna i kao takva može se naći samo u muzeju koji čuva uspomenu na minulo klasno društvo.«²⁵⁾

Zaključci do kojih je autor ove knjige došao su značajni za istraživanje u domenu stvaranja društvenih uslova za slobodno odlučivanje o radanju djece. U uslovima visoko razvijenog samoupravnog socijalizma, kada čovjek sve više razvija čovječnost u međusobnim odnosima i u sferi

¹⁸⁾ Ibid., str. 262.

¹⁹⁾ dr Stojan T. Tomić, Profesionalizam u politici, Izdavač Novinsko predu-
»Radnička štampa«, Beograd (Biblioteka »Ideje«).

²⁰⁾ Ibid., str. 6.

²¹⁾ Ibid., str. 6.

²²⁾ Ibid., str. 98.

²³⁾ Ibid., str. 52, (citata preuzet iz K. Marks — F. Engels, Rani radovi, Naprijed,

1962.

²⁴⁾ Ibid., str. 217. ²⁵⁾

Ibid., str. 229.

odnosa između žene i muškarca na relaciji njihove humanizacije, preva-zilaziće se barijere koje su nastale kao proizvod vjekovnog taloženja i djelovanja klasnih ideologija i društvenih sistema i koji će u tim novim uslovima pripadati prošlosti. Iz autorovih zaključaka može se paralelno izvući zaključak i za oblast rađanja — da će promjene u društvu radikalno uticati na domen rađanja u smislu razvijanja finijih, čovječnijih međusobnih odnosa između polova i stvaranja društvenih uslova za ostvarivanje čovjekovog prava u oblasti odlučivanja o rađanju djece.

Kako je, upravo, domen porodičnog života pogodno »uporište« za čuvanje tradicija, za položaj porodice u budućnosti autorova vizija ljepše budućnosti posebno je naglašena u posljednjoj rečenici ove knjige, koja glasi: »Samoupravni socijalizam je po svojoj suštini objedinio oba neophodna uslova za prevazilaženje politike — on je dovoljno istorijski realna stvarnost i revolucionarni pokret bez kojeg je nemoguće prevazilaziti ostatke minulih civilizacija.«^{2*)}

U radu dr Stojana T. Tomića »M arksističko shvatanje suštine čovjeka i odnos između muškarca i žene«²⁷⁾ obrađeno je nekoliko relevantnih pitanja, značajnih za ovo istraživanje. U jednom dijelu ovog rada (»Obrazovanje i robovanje tjelesnim potrebama«) autor ukazuje da je Marks prihvatio Sulcovo mišljenje, koje glasi: »Da bi se jedan narod duhovno slobodnije obrazovao ne smije više biti u ropstvu svojih tjelesnih potreba, ne smije više biti rob tijela. Prije svega mora mu ostati v r e m e n a da bi mogao i duhovno raditi i duhovno uživati.«²⁸⁾ U tom kontekstu autor naglašava potrebu uključivanja ove teze u vaspitno-obrazovni proces. Zatim u drugom dijelu ovoga rada (»Odnos muškarca prema ženi je n a j p r i r o d n i j i o d n o s čovjeka prema čovjeku«), autor ističe značaj ovog Marksovog stava »... ne zato što je taj stav nepoznat, koliko zato što je kao poznat zanemaren u obrazovno--vaspitnom procesu, kao i u drugim situacijama i prilikama.«²⁹⁾ Autor razmatra cijelu skalu odnosa koji kao indikatori stanja u toj oblasti pokazuju odnos muškarac-žena, pa s tim u vezi kaže »... taj odnos može biti indikator degradacije čovjeka kao čovjeka (»U odnosu prema ženi **kao** plijenu i služavci zajedničkog uživanja izražena je beskrajna degradacija, u kojoj čovjek postoji za sebe samog .. « Marks),³⁰⁾ zatim ukazuje da je isti odnos sam po sebi indikator »... koliko je čovjek generičko biće, koliko je sebe shvatio kao čovjeka«³¹⁾). U tzv. savremenoj krizi porodice, autor je uočio da su među razvedenim ženama najbrojnije žene sa visokom školskom spremom, što je svojevrsan pokazatelj njihovog nastojanja da se emancipuju od nesnošljivih prilika u svojim bračnim zajednicama. Prateći tokove samoupravnog razvoja socijalističke Jugoslavije, Tomić uočava da se žene mogu emancipovati »... samo ako se čovjekov svijet, među

²⁶⁾ Ibid., str. 230.

²⁷⁾ dr Stojan T. Tomić, Marksističko shvatanje suštine čovjeka u odnosu između muškarca i žene. Zadaci pedagoških akademija na humanizaciji odnosa među polovima, izdavač SK SSRNJ, Savjet za planiranje porodice Jugoslavije, Beograd, 1977.

²⁸⁾ Ibid., str. 98.

²⁹⁾ Ibid., str. 99.

³⁰⁾ Ibid., str. 99.

³¹⁾ Ibid., str. 99.

kojim i takozvani ženski svijet, svede na samog čovjeka, na čovječne odnose.« (»Svaka emancipacija je s v o đ e n j e čovjekovog svijeta, čovjekovih odnosa na samog čovjeka.«³²⁾)

Cio koncept svog osnovnog pristupa suštini čovjeka i odnosima između muškarca i žene, Tomić stavlja u kontekst ukidanja privatnog vlasništva u svim domenima čovjekovog života. Zatim, raspravljajući o razlici između čula društvenog i nedruštvenog čovjeka, Tomić uvodi Mark-sovu sljedeću misao »... čula društvenog čovjeka su drugačija nego nedruštvenog čovjeka«, zato što su čula društvenog čovjeka »... sposobna za ljudske užitke«, to su čula »... koja se potvrđuju kao ljudske suštinske snage«.

2. TEORETSKA MISAO NAŠIH DEMOGRAFA O KRETANJU STANOVNIŠTVA

Danas bi se moglo reći da je u nas, u duhu izvornog marksizma i s obzirom na ulogu dohotka, prevaziđeno gledište po kome »proizvodnja ljudi« i porodica ne spadaju u društvenu bazu. U našoj savremenoj publicistici objavljeno je više radova koji ukazuju na mjesto »proizvodnje ljudi« u našem savremenom društvu, odnosno ukazuju da to nije samo biološki odnos, već istovremeno i veoma značajan društveni odnos.

U knjizi: »**Demografski metodi i modeli**«³³⁾ dr D. Breznik raspravlja o teoriji stanovništva. Prema ovom autoru populacione doktrine su se javile mnogo prije nego što su se javila demografska istraživanja. Međutim, i prvi teoretičari su o stanovništvu raspravljali a da nisu raspolagali empirijskim studijama o razvitku stanovništva. Tako su se prvi teoretičari bavili otkrivanjem zakona o stanovništvu, koji bi se mogao primjenjivati na sve vremenske epohe sa ciljem da se »... generativni proces svih ljudi i vremena, kao i svih populacija, uključe u jedno opšte prokre-aciono ponašanje i da se formuliše opšti i prirodni zakon o stanovništvu.«³⁴⁾ Pored Maltusa, autor podrazumijeva biologiste i druge. Tek sa Marksom, mada se on nije izričito bavio stanovništvom, dolazi do dubljeg praćenja ovog područja, što je danas priznato kao Marksova zasluga i od strane nemarksističkih pisaca.

Dr Breznik primjećuje da dosadašnji naponi na području teorije o stanovništvu do danas još nisu dali »... teoretski okvir u koji bi se mogli ugraditi savremeni tokovi razvitka svetskog stanovništva. Ali, može se reći da je razvitak stanovništva nesumnjivo kompleksan proces uslovljen delovanjem bioloških, socijalnih, ekonomskih i psiholoških faktora, da je on istorijski uslovljen, što će reći da u svakom tumačenju razvitka stanovništva treba poći od pomenutih stavova«. Po Brezniku, iznijeto shva-tanje je posebno značajno za rad na demografskim projekcijama.

³²⁾ Ibid., str. 101.

³³⁾ dr Dušan Breznik, '»Demografski metodi i modeli«, Izdanje Instituta društvenih nauka, Beograd, 1972, (252 strane). Detaljnije u drugom izdanju »-Demografija: Analiza, metodi i modeli«, Beograd, 1977, (520 strana).

³⁴⁾ Ibid., drugo izdanje, str. 577.

S obzirom da u sa vremenom svijetu postoji sve veći broj empirijskih demografskih istraživanja, analiza i studija, Breznik smatra da ne postoji nikakvo opravdanje za »... isticanje teorijskog gledišta koje bi težilo formulisanju zakonitosti u razvitku stanovništva, bez obzira na društvene ekonomske i druge uslove.«³⁵⁾

Sa gledišta ovog rada, možda bi trebalo pomenuti i Breznikove stavove u razmatranju odnosa između demografskog razvitka i populacione politike, između populacione (demografske) politike i planiranja porodice, kao pokreta i novog reproduktivnog ponašanja bračnih parova itd.

»Fertilitet stanovništva Jugoslavije« rezultat je rada grupe autora³⁶⁾ na projektu »Demografska tranzicija u društvu koje doživljava preobražaj«. U ovoj knjizi obrađen je razvitak stanovništva Jugoslavije sa gledišta fertile komponente posljednjih nekoliko decenija. Utvrđeno je da »... gotovo pet decenija stanovništvo Jugoslavije karakteriše tendencija opadanja stope nataliteta i fertiliteta, koja zajedno sa tendencijama u pogledu smrtnosti ... i promena u demografskim strukturama — predstavlja najznačajniju karakteristiku demografskog preobražaja.«³⁷⁾ U studiji se pokazalo da je »kontrolisani« način reprodukcije od strane partnera i planiranje veličine porodice postalo karakteristika savremenog demografskog razvitka. Njen poseban dio je o planiranju porodice u našoj zemlji,³⁸⁾ u kome je obrađen zakonodavni aspekt planiranja porodice, kretanje broja pobačaja i porođaja, razvoj planiranja porodice preventivnim sredstvima. Sem toga, autori studije su posebno ukazali na diferencijalni fertilitet stanovništva (tj. fertilitet grupa stanovništva koje se međusobno razlikuju po svojim socio-ekonomskim, obrazovnim, etničkim i drugim karakteristikama. Posebno je ukazano na stanje i promjene koje u pomenutom pogledu postoje i dešavaju se u uslovima visokog, srednjeg ili niskog fertiliteta stanovništva.

Knjiga: »Razvitak stanovništva Jugoslavije u posleratnom periodu«,³⁹⁾ rađena je za potrebe Saveznog odbora SIV-a, osnovanog povodom Međunarodne godine UN o stanovništvu sa ciljem da se u okviru te godine sagledaju sve relevantne komponente kretanja stanovništva. U ovoj knjizi dat je sintetski pogled na zakonomjernosti u razvitku stanovništva u vremenu od pet do šest decenija, ukazano je na pozitivne kao i negativne strane koje se još ispoljavaju u velikim razlikama u pogledu nekih struktura stanovništva, kao i u pogledu komponenata njegovog kretanja.

Knjiga dr Zlate Grebo »Čovjek, rađanje, društvo«,⁴⁰⁾ nastala iz studije »Socijalna uslovljenost nataliteta i demografska politika u Bosni i Hercegovini«, značajna je iz više razloga, a, prije svega, zato što je u njoj

³⁵⁾ Ibid., str. 18.

³⁶⁾ dr Dušan Breznik, dr Angelina Mojić, dr Miroslav Rašević, dr Mirosljub Rančić, »Fertilitet stanovništva u Jugoslaviji«, Institut društvenih nauka CDI, Beograd, 1972, godine.

³⁷⁾ Ibid., str. 8.

³⁸⁾ Ibid., Planiranje porodice u Jugoslaviji, str. 281—341.

³⁹⁾ dr Dušan Breznik (napisao je rezime studije) sa grupom autora: dr M. Sentić, dr M. Rašević, dr M. Rančić, mr G. Todorović, mr D. Došić, M. Kmeta, Institut društvenih nauka — CDI, Beograd, 1974, str. 284 (+ 2).

⁴⁰⁾ dr Zlata Grebo, »Čovjek, rađanje, društvo«, »Svjetlost«, Sarajevo, 1975. str. 295.

obrađeno kretanje nataliteta stanovništva Bosne i Hercegovine u periodu koji karakteriše brze društveno-ekonomske i druge promjene i što sadrži ona teorijska razmatranja, koja ni u stranim ni u našim odgovarajućim studijama nisu dovoljno obrađena. Odnos između socijalno-ekonomskog i demografskog, autor knjige je objasnio i djelovanjem »posredujućih« činilaca (npr. nacionalni, klasni, politički, pravni, religiozni, moralni, kulturni, psihološki i dr.). Takođe je istakao da ovi faktori djeluju i relativno »samostalno«, vršeći povratni uticaj na ekonomsku osnovu datog društva.⁴¹⁾ Zatim, posebno je ukazano da pored djelovanja opšte poznatih uzroka u toku demografskog preobražaja značajno djeluju i druge promjene kao što su: promjena društvenog položaja žene, izmijenjeni odnosi u porodici, izmjene stavova stanovništva prema religiji, te sve veće nastojanje supružnika da planiraju svoju porodicu.⁴²⁾ U knjizi su, zatim razmatrani i stavovi stanovništva o veličini porodice u okviru planiranja porodice.

U teorijsko-hipotetičnom pristupu istraživanju socijalne uslovljenosti promjena nataliteta, autor obrađuje građanske teorije i posebno marksistički pristup proučavanju demografskih procesa. Prilazeći kritički teoriji demografske tranzicije, koja »... polazi od naučno-tehničkog i ekonomskog 'neutralizma' posmatrajući zemlje kao razvijene ili nerazvijene, a proces industrijalizacije i urbanizacije nezavisno od društvenog sistema«,⁴³⁾ autor ukazuje da se ne mogu prihvatiti samo ekonomska ili na-učnotehnička objašnjenja razvoja savremenog svijeta, a u tome okviru i razvoja stanovništva. Autor naglašava da »... marksistička teorija unosi socijalnoklasne faktore i kvalitetne razlike u proizvodnim odnosima kao bitne činioce koji vrše korekciju i određuju novi kvalitet industrijskog i urbanog razvoja, pa time i uticaja na demografske procese i demografsko ponašanje.«⁴⁴⁾ Autor je uočio jednu značajnu pojavu, da se sve šire demografija određuje i od nemarksistički orijentisanih demografa, pa se tako različito tumače odnosi između socijalno-ekonomskih i demografskih faktora, kao i važnost istorijskog pristupa prirodnoj reprodukciji.⁴⁵⁾

Poglavlje: »Uticaj kulturnih karakteristika žene na natalitet«, autor je obradio veoma dokumentovano služeći se i metodom komparacije i koristeći brojne izvore, posebno u odjeljku o vjerskoj opredijeljenosti i natalitetu.⁴⁶⁾

Knjiga »**Preveč ljudi — premalo hleba**«⁴⁷⁾ prof. ing. Staneta Krašoveca, pojavila se u godinama poslije drugog svjetskog rata, kada su u svijetu bile oživjele rasprave o Maltusovoj teoriji o stanovništvu u ekonomskim i političkim krugovima širom svijeta, pošto je stanovništvo raslo ispred sredstava za život.⁴⁸⁾ Na jednoj strani množili su se reakcionarni govori i spisi o porastu stanovništva, dok je na drugoj strani u nerazvije-

⁴¹⁾ Ibid., (Predgovor dr D. Breznika), str. 5.

⁴²⁾ Ibid., str. 6.

⁴³⁾ Ibid., str. 16.

⁴⁴⁾ Ibid., str. 16.

⁴⁵⁾ Ibid., str. 19.

⁴⁶⁾ Ibid., str. 226—241.

⁴⁷⁾ Izdanje Založba »kmečka knjiga« v Ljubljani, novembra 1957. štampana u 10.500 primjeraka.

⁴⁸⁾ Ibid., str. 3.

nim zemljama stanovništvo stvarno ubrzano raslo. U okviru djelovanja specijalizovanih agencija OUN, da bi se u svjetskom javnom mnjenju izgradili pozitivni stavovi za povećanje proizvodnje hrane, autor je ukazao na izdanja nekoliko brošura UNESKO-a («Dvojni kriza» — Aldous Huxley, »Gdje je izlaz» — John Russett, »Da li nas je previše» — Alva Myrdal i Raul Vincent i dr.), koje su pokretale aktuelne probleme stanovništva i hrane⁴⁹). U isto vrijeme te godine označavaju tipičnu kapitalističku hiperprodukciju u oblasti narastanja agrarnih viškova.

Dosta prostora u knjizi autor je posvetio Maltusovoj populacionoj teoriji,⁵⁰ kvalifikujući je kao pesimističko gledanje na razvoj. Da bi maltuzijanstvo omeđio kao ideologiju vladajuće klase tog vremena, dao ga je zajedno sa još dvije druge pesimističke teorije opadajućem zemljišnom prinosu i željeznom zakonom dohotka. Posebno je obrađen relativni značaj prenaseljenosti u raznim dijelovima svijeta i u tom kontekstu problem neprodanih zaliha hrane. Autor postavlja ujedno i pitanje: »Da li su to agrarni viškovi?»⁵¹) U posljednjem dijelu knjige autor razmatra neke poglede na populacionu politiku. Sa narastanjem industrije mijenjana je populaciona politika, pa je tako svako povećavanje stanovništva proglašavano za zlo⁵²) pod uticajem maltuzijanstva. Međutim, pred imperijalistički rat evropske vlade, posebno Musolini i Hitler su svim sredstvima uticali na populacioni porast, uvodeći kazne za svako ograničavanje poroda«. Oba su upregla u svoj populacioni voz . . . merkantilističku nauku da je stanovništvo izvor bogatstva. Sa ovim su Musolini i Hitler htjeli utemeljiti zahtjev za povećanje stanovništva u širenju životnog prostora.«⁵³) Tako je, kaže autor, populaciona i demografska politika išla u raznim smjerovima u zavisnosti od toga ko je vodi — da li reakcionarna ili demokratska, imperijalistička ili miroljubiva. Vraćajući se »protivjudskom Maltusovom receptu«⁵⁴), autor opisuje drastične metode »ravnoteže« između sredstava za život i stanovništva, navodeći primjer Japana gdje je za posljednja dva vijeka broj stanovnika bio između 25—27 miliona, a to se postizavalo vještačkim abortusom i djecomorstvom, koje je bilo veoma rašireno. »U nekim su predjelima ubijali 2 do 5 dojenčadi, u nekim svako novorođenče koje se rodilo poslije trećeg djeteta, negdje su ostavljali da živi samo prvo dojenče. De Kastro navodi, na osnovu japanskih izvora, da su ljudi tako lako trijebili prekobrojnu djecu kao što se trijebi pasulj na njivi.«⁵⁵) Pozivajući se na Marksa i Engelsa, autor je razobličio Maltusovu populacionu teoriju kao krajnje reakcionarnu i nenaučnu.

Knjiga »Človeštvo, kruh in lakota«⁵⁶) kako sam autor Stane Krasovec kaže,⁵⁷) je prošireno i prerađeno izdanje knjige »Preveć ljudi — premalo hleba«. Poslije 12—13 godina po izlasku prve knjige, dodane su pojedine nove glave, dok su neke kao IV, VI i X skoro iste.

⁴⁹) Ibid, str. 4

⁵⁰) Ibid., str. 53—62.

⁵¹) Ibid, str. 114.

⁵²) Ibid, str. 139.

⁵³) Ibid, str. 139.

⁵⁴) Ibid, str. 156.

⁵⁵) Ibid, str. 157.

⁵⁶) Izdanje Državne založbe Slovenije, Ljubljana, 1970. g.

⁵⁷) Ibid, str. 14.

U ovoj knjizi autor ukazuje da talas članaka, rasprava, simpoziju-ma i knjiga u središtu svoje pažnje ima »eksploziju« stanovništva u svjetlu mogućnosti prehranjivanja stanovništva, naročito poslije drugog svjetskog rata, kao i da taj problem naročito zaokuplja javno mnijenje zapadnoga svijeta. O tome ilustrativno govore i djela kao što su »Svetska sila glad«, Frevert Baad-a, »Idemo ka gladi«, Dumonta, »Ljudi u gladi«, izdanje UNESKA, serija publikacija u okviru »Kamenje protiv gladi« izdanje FAO, »Naš opustošeni planet«, Osborna, »Da li je svet prenaseljen«, Bo-netosa, »Kako preživeti«, Nogta i dr.⁵⁸⁾ Sve su to ugledni pisci koji su ukazali na narastajući aktualni problem. Grupa sovjetskih pisaca takođe je ukazala na isti problem (»Da li pretili svet prenaseljenost«, Kolganova, »Da li pretili prenaseljenost našem planetu«, Strumlina, »Šta je demografska eksplozija«, Guzevatija i dr.). Od krajnje šarlatanskog pristupa, pa sve do naučnog, obrađivana je demografska »eksplozija« kao aktualni problem savremenog svijeta. Ipak, po navodu autora knjige, najviše simpozij uma sa izdatim zbornicima bilo je u SAD.

Posebno mjesto u knjizi autor je posvetio glavi: »Da li imamo 'eksploziju' stanovništva i dokle? Pri tome ukazuje da je »... u šest decenija našeg stoljeća godišnji priraštaj stanovništva na Zemlji (je) 60, a već u 1965. iznosi 65 miliona ljudi. Od toga broja dvije trećine je u Aziji, a jedna dobra četvrtina u Južnoj Americi i Africi. Ili, u jednom mjesecu se rodi milion Kineza i 750.000 Indijaca, što vodi ka tome da će za 600 godina na svakom kvadratnom metru Zemlje biti po jedan stanovnik«. Autor se kritički osvrće na ovu čisto aritmetičku pretpostavku o tzv eksploziji stanovništva kod mnogih autora, ukazujući na projekcije prirodnog kretanja stanovništva, koju je izradio Sekretarijat Ujedinjenih Nacija do 2000 godine, kao i neke druge optimističke poglede, kao što je knjiga sir John Russel »Svetska populacija i ponuda hrane u svetu«.⁵⁹⁾ Prateći kretanje stanovništva kroz istoriju, autor ukazuje na podatke koji govore o drastičnom padu. Tako npr. u Cejlonu je u XII stoljeću bilo 19 miliona stanovnika. Sredinom XIX stoljeća u ovoj zemlji broj stanovnika je pao na samo 3 miliona.⁶⁰⁾

Ako sve bude i dalje teklo kako sada teče, u 2 000-oj godini, kaže autor, biće 7 i po milijardi ljudi, triput više nego što je bilo u 1900, a sedam puta više nego što je bilo kada je Maltus napisao svoj prvi esej o prenaseljenosti. Tako autor zaključuje da na prirodni tok kretanja stanovništva, ako se »... puste stvari kako već teku«, treba značajno da utiču državne i društvene intervencije⁶¹⁾ za ograničavanje rađanja, te ubrzani ekonomski razvoj — ukoliko ne budu djelovali izvan demografski faktori kao što su ratovi, epidemije i elementarne katastrofe.⁶²⁾

U dijelovima ove knjige »Pogledi optimista«⁶³⁾ i »Sadašnja napredna politika stanovništva«⁶⁴⁾ ističe se mogućnost visokointenzivne obrade ze-

⁵⁸⁾ Ibid., str. 7.

⁵⁹⁾ Ibid., str. 8. i 9.

⁶⁰⁾ Ibid., str. 114.

⁶¹⁾ Ibid., str. 129.

⁶²⁾ Ibid., str. 129.

⁶³⁾ Ibid., str. 227—232.

⁶⁴⁾ Ibid., str. 246.

mije i visokih prinosa, kao rezultat novih naučnih otkrića. Autor ukazuje i na mogućnost borbe za zaustavljanje erozije, ali u odgovarajućim društveno-ekonomskim uslovima, zatim na nove, još neobrađene teorije širom naše planete⁶³⁾ i, konačno, na opšti razmah nauke za korist čovječanstva.⁶⁶⁾

Pominjući često nenaučnost Maltusovog učenja o stanovništvu, autor kaže da je uticaj te teorije, prešavši granice Engleske, bio najveći u zemljama njemačkog govornog područja, jer su socijalni uslovi života stanovništva u Engleskoj bili relativno bolji nego u ovim zemljama.⁶⁷⁾

Razmatrajući problem populacionog porasta zemalja u razvoju, autor sa mnogo optimizma gleda na unutrašnje snage nacija sa visokim populacionim porastom pridajući poseban značaj prelasku na svjesno planiranje rađanja djece⁶⁸⁾ u tim dijelovima svijeta. On vidi veoma značajnu ulogu OUN u prevazilaženju problema savremenog svijeta u ovoj oblasti, na bazi čovjekovog prava da slobodno odlučuje o rađanju svoje djece.⁶⁹⁾ »Načelo planiranja veličine porodice danas postepeno osvaja svijet, a posebno u agrarno prenaseljenim zemljama u razvoju, sa posebnim ciljem da se smanji previsoka plodnost.«⁷⁰⁾

Knjiga dr Miloša Macure: »Prilozi teoriji i politici stanovništva«⁷¹⁾ pojavila se u Svjetskoj godini stanovništva UN 1974. godine, kao izbor članaka i rasprava. Ideja da se objavi ovo djelo nastala je iz potrebe da se u jednoj knjizi saberu ranije objavljeni radovi autora o teoriji stanovništva i populacionoj politici, posebno stoga što su neki od njegovih radova objavljeni samo u inostranstvu. Pored toga, u ovoj knjizi prelama se i »... istorijska perspektiva, jer se kroz radove sakupljane u njoj nužno prelamao brz poslijeratni uspon istraživanja stanovništva.«⁷²⁾

Autor ukazuje da su »... u razvoju naše mlade nauke o stanovništvu ležali brojni impulsi za generalizaciju i teorijsku obradu.«⁷³⁾ I dalje, on smatra da Marksovo isticanje istorijskog karaktera stanovništva u nas nije »... vodilo traženju socijalističkog zakona stanovništva, već je podsticao na razmišljanje o suštinskim vezama između stanovništva, privrede i društva i o istorijskoj uslovljenosti konkretnih demografskih procesa.«⁷⁴⁾

U prvih šest rasprava autor razmatra populacionu politiku kao važnu komponentu opšte politike razvoja, koja treba da utiče na demografske varijabile. U posljednjoj grupi radova, obrađeno je svjetsko stanovništvo u kontekstu društveno-ekonomskih procesa u svijetu, sa naglaskom na porast stanovništva i natalitet.⁷⁵⁾

⁶⁵⁾ Ibid., str. 249.

⁶⁶⁾ Ibid., str. 260.

⁶⁷⁾ Ibid., str. 315.

⁶⁸⁾ Ibid., str. 374.

⁶⁹⁾ Ibid., str. 376.

⁷⁰⁾ Ibid., str. 383.

⁷¹⁾ Miloš Macura, »Prilozi teoriji i politici stanovništva«, izdanje Ekonomski institut, Beograd, 1974.

⁷²⁾ Ibid., predgovor autora, str. 7.

⁷³⁾ Ibid., str. 8.

⁷⁴⁾ Ibid., str. 8.

⁷⁵⁾ Ovo se objašnjava činjenicom da je autor bio dugogodišnji funkcioner UN na području koje je obrađivalo demografsku situaciju i razvoj svjetskog stanovništva.

U skoro svim radovima autor se sa marksističkog stanovišta obračunava sa Maltusovom populacionom teorijom.⁷⁶⁾

Sa gledišta populacione teorije, po našem mišljenju, posebno su značajna autorova izlaganja o demografskom razvitku. Macura pod »demografskim razvitkom« podrazumijeva kompleksan proces, koji se sastoji od prirodnog (nataliteta, fertiliteta i mortaliteta) i mehaničkog (migracije) kretanje stanovništva, kao i od demografskih struktura prema različitim karakteristikama, a koje obuhvata i povezanost i međuslovljenost pojedinih struktura i kretanja stanovništva, zatim biološke, socio-ekonomske, socio-psihološke i kulturne faktora, koji utiču na kretanje i strukture stanovništva.

Knjiga »**Fertilitet autohtonog i migrantskog stanovništva u Jugoslaviji**« Miroslava Rančića,⁷⁷⁾ iako nema sadržaje koji se direktno odnose na planiranje porodice, značajna je za to područje, s obzirom da se migracija stanovništva neposredno reflektuje na planiranje porodice, pošto se uvijek odvija od manje razvijenog ka razvijenijem području.

U knjizi »**Determinante fertiliteta stanovništva u Jugoslaviji**«,⁷⁸⁾ Miroslav Rašević posebno izučava determinante fertiliteta stanovništva u našoj zemlji. U predgovoru ovoj knjizi dr Dušan Breznik kaže da je u nas nešto veća pažnja posvećena proučavanju fertiliteta stanovništva, odnosno analizi trendova fertiliteta i si., dok je cjelovitijih radova manje. Zato rad dr Miroslava Raševića spada »... među studije, u kojima se fertilitet stanovništva proučava na tako kompleksan način.«⁷⁹⁾ Ocijenjeno je da je ova studija dala odgovor na mnoga pitanja koja su do tada bila otvorena.

U knjizi: »**Problem stanovništva u ekonomskoj teoriji**«⁸⁰⁾ dr Zorana Pjanića, obrađena su tri dijela: prvi, o Maltusu i takozvanom prirodnom zakonu o stanovništvu, drugi, kretanje stanovništva kao istorijski zavisna veličina i treći, stanovništvo i proizvodnja.

U prvom dijelu ove knjige obrađeni su posredni podaci o veličini i kretanju stanovništva na osnovu djelimičnih popisa, vršenih još kod Inka u Meksiku, zatim u antičko doba u Kini i Rimskoj imperiji. Autor ukazuje da su, i pored kolebljivih stavova u odnosu na prednosti porasta stanovništva koji su karakteristični za period prvobitne akumulacije u Engleskoj,⁸¹⁾ preovladavala shvatanja u ekonomskoj teoriji prema kojima se »... sa ekonomskog stanovišta porast broja ljudi ocenjivao kao pozitivan događaj. Možda je od uticaja na ovo gledanje bila izvesna povezanost koju su ljudi zapazili između ekonomskog napretka i broja stanovništva: kad god se privreda normalno, bez nekih većih poremećaja razvijala, u to doba je dolazilo do porasta stanovništva, i obrnuto, u vremenima velikih nedaća — gladi, epidemija, i slično, stanovništvo je opadalo«⁸²⁾ kaže

⁷⁶⁾ Ibid., str. 18, 30, 32, 34, 35, 36, 37, 38, 40, 43, 45, 55, 58, 70, 90, 135, 184, 272, 278, 285, 286, 287.

⁷⁷⁾ M. Rančić, Fertilitet autohtonog i migrantskog stanovništva u Jugoslaviji, Institut društvenih nauka, CDI, Beograd, 1973.

⁷⁸⁾ dr Miroslav Rašević, »Determinante fertiliteta stanovništva u Jugoslaviji«, Institut društvenih nauka, CDI, Beograd, 1971, str. 198+(5), (doktorska disertacija)

⁷⁹⁾ Ibid., str. 3.

⁸⁰⁾ dr Zoran Pjanić, »-Problem stanovništva u ekonomskoj teoriji«, Nolit, Beograd, 1975.

⁸¹⁾ Ibid., str. 20.

⁸²⁾ Ibid., str. 20. i 21.

pućenost dovodi do suviše čestih interakcija među pojedincima i da ova pretjerana učestalost rađa frustraciju, trajnu nelagodu«, i dalje »... u ovim siromašnim četvrtima i oblici nasilja su najčešći, pa bi to govorilo u prilog teze da prenapučenost vodi do povećane agresivnosti kod ljudi.« Pod naslovom »Proces i razvitak stanovništva povijesne etape«, autor obrađuje pregled razvitka svjetskog stanovništva. »Iako je vrsta Homo sapiensa postojala na zemlji desetine tisuća godina kaže autor, ipak se prve procjene svjetskog stanovništva odnose na 1650. godinu, koja se smatra početnom godinom moderne ere razvitka stanovništva u zapadnim zemljama.«⁹⁰⁾ Autor je nešto šire obradio teoriju demografske tranzicije, danas dominirajuću teoriju koja razvoj stanovništva prikazuje kao proces postupnog razvoja uslovljenog postupnošću društveno-ekonomskog razvoja. U posebnom poglavlju autor je obradio značaj planiranja ekonomskog i socijalnog razvitka, pošto je faktor stanovništva njihov integralni dio.⁹¹⁾

3. VIDENJE SLOBODNOG ODLUČIVANJA O RAĐANJU DJECE U ZBORNICIMA RADOVA

Čovjekove slobode i prava u vezi sa odlučivanjem o rađanju djece bile su predmet više simpozij uma jugoslovenskog značaja, kao i u republikama, pokrajinama i komunama. Navešćemo samo neke od njih.

»Izgradnja društvenih stavova o populacionoj politici u Jugoslaviji«⁹²⁾ je zbornik radova sa savjetovanja, održanog u Beogradu 1973. godine. U zborniku se nalazi 60 referata, raspoređenih u sljedeća tematska područja: razvitak marksističkog pristupa teoriji i politici populacije; pregled kretanja stanovništva i pristupa populacionoj politici u svijetu; problemi demografskog razvitka stanovništva Jugoslavije; planiranje porodice u Jugoslaviji; komponente populacione politike, saobrazno sadašnjim i budućim potrebama Jugoslavije.

Publikovanje ovog zbornika, s obzirom na društveno-politički i na-učno-teorijski pristup populacionim pitanjima u Jugoslaviji, pobudilo je šire interesovanje u naučnim krugovima. Posebno među onom studentskom omladinom koja se produbljenije bavi populacionim pitanjima.

»Ostvarenje ustavnog načela o pravu čoveka da slobodno odlučuje o rađanju dece«⁹³⁾ je zbornik radova sa savjetovanja, održanog 1974. godine na Bledu na temu: »Smetnje u oblasti zdravstva, socijalne zaštite i normativne delatnosti na ostvarivanju ustavnog načela o rađanju dece.« U zborniku su objavljena 53 referata iz oblasti zdravstva, socijalne zaštite i zakonodavstva. U referatima je široko sagledana potreba stvaranja uslova za ostvarivanje ustavnog prava čovjeka na slobodno odlučivanje o

⁹⁰⁾ Ibid., str. 65.

⁹¹⁾ Ibid., str. 357.

⁹²⁾ Izgradnja društvenih stavova o populacionoj politici u Jugoslaviji, izdanje Savezne konferencije SSRNJ — Saveta za planiranje porodice Jugoslavije, Beograd, 1975, str. 620.

⁹³⁾ »Ostvarenje ustavnog načela o pravu čoveka da slobodno odlučuje o rađanju dece«, izdanje Savezne konferencije SSRNJ — Saveta za planiranje porodice Jugoslavije, Beograd, 1975, str. 428.

rađanju djece, a posebno o razvijanju društvene akcije za prevazilaženje prepreka u raznim domenima života čovjeka u ostvarivanju ovog ustavnog prava.

U zborniku je i završni dokument savjetovanja, »Zadaci u oblasti zdravstva, socijalne zaštite i normativnog uređivanja na ostvarivanju ustavnog načela o pravu čovjeka da slobodno odlučuje o rađanju dece«, kao i odgovarajuće odredbe Ustava SFRJ i ustava republika i pokrajina.

»Pravni aspekt ostvarivanja ustavnog prava čovjeka da slobodno odlučuje o rađanju djece⁹⁴⁾ je zbornik radova sa savjetovanja, održanog na istu temu 1977. godine u Ohridu. U zborniku je objavljen 41 referat u okviru sljedeća tri tematska područja: ostvarivanje ustavnog prava čovjeka da slobodno odlučuje o rađanju djece u oblasti socijalne politike i porodičnog prava; ostvarivanje ustavnog prava čovjeka da slobodno odlučuje o rađanju djece u oblasti zdravstva; integrisanje sadržaja u vezi sa normativno-pravnim aspektom ostvarivanja ustavnog prava čovjeka da slobodno odlučuje o rađanju djece u nastavne programe i planove pravnih fakulteta i srodnih viših i visokih školskih ustanova.

U ovom zborniku objavljen je i završni dokument, usvojen na savjetovanju, u kome je ocijenjeno da je interdisciplinarni pristup pravnom aspektu ustavnog prava čovjeka da slobodno odlučuje o rađanju djece bio pravi način za razmjenu mišljenja u ovome domenu. Takođe je ukazano da i normativnim putem treba obezbijediti mogućnost ostvarivanja prava čovjeka da slobodno odlučuje o rađanju djece da bi ono postalo i u praksi dio ličnih sloboda i prava čovjeka i dio njegove samoupravne pozicije u našem socijalističkom samoupravnom društvu.

O »proizvodnji ljudi« pisali su i drugi jugoslovenski teoretičari, koristeći se, pri tome, i sasvim suprotnim pristupima. Jednom klasifikacijom⁹⁰⁾ svi jugoslovenski teoretičari mogu se klasifikovati u dvije grupe: u teoretičare koji smatraju da »proizvodnja ljudi« i porodica ne spadaju u bazu društva⁹⁶⁾ i teoretičare koji ubrajaju »proizvodnju ljudi« i porodicu u elemente osnove jugoslovenskog društva.⁹⁷⁾

U zaključku ovog poglavlja može se reći da su naši teoretičari, sa stanovišta teme ovog istraživanja, slijedili Marksovo i Engelsovo viđenje uloge porodice, po kome porodica nije bila, prije svega, oblik u kome se institucionalno ispoljava čovjekova polna priroda. Najveći broj naših

⁹⁴⁾ Pravni aspekt ostvarivanja ustavnog prava čovjeka da slobodno odlučuje o rađanju dece«, izdanje Savezne konferencije SSRNJ — Saveta za planiranje porodice Jugoslavije, Beograd, 1978. str. 300.

⁹⁵⁾ dr S. Jakšić, Položaj porodice u sistemu vrednosti Jugoslavije, (doktorska disertacija), Univerzitet u Beogradu, Pravni fakultet, Beograd, oktobra 1975.

⁹⁶⁾ dr A. Fijamengo »Osnove opće sociologije«, IX izdanje »Narodne novine«, Zagreb, 1973, str. 150 i 237, Oleg Mandić, »Opća sociologija«, »Narodne novine«, dr Milan Bosanac »Vanbračna porodica«, »Edok«, Zagreb, 1967, str. 11.

⁹⁷⁾ dr R. Lukić, »Osnovi sociologije« (V izdanje), Beograd, 1965, str. 235; Dime Bojanovski, »O prvobitnoj zajednici ili o jednoj 'grešci' F. Engelsa, »Komunist«, br. 1—2, 1952, str. 133.

teoretičara u svojim radovima, iako je polna priroda čovjeka jedan od značajnijih elemenata na kojima se gradi porodica, ipak polazi od toga da je nešto drugo njena bitna društvena uloga — odgoj novih generacija ljudi.⁹⁸⁾

»Na šta mislimo onda kada govorimo o nezamenljivosti porodice? Moj odgovor je — kaže Vida Tomšič — da je u porodici nezamenjiv emocionalni, individualni doživotni odnos starije generacije prema detetu, (...) misli se na dvogeneracijski odnos, tako da svako od članova u porodici ima osećanje međusobne pripadnosti. Nije, dakle, nužno, a možemo kazati da ne treba taj odnos ni da bude opterećen seksualnim odnosom među starijom generacijom, kao ni domaćinstvom, fizičkim vršenjem uloge u domaćinstvu. A može da bude i jedno i drugo. (...) Radi se o nezamenljivosti u emocionalnom odnosu, (. . .) kao odnosu odgovornosti i kao osećanju sreće u njemu ..«")

Problemi brzog porasta stanovništva postoje. Oni su značajni i o njima se mora voditi računa. To su visoki natalitet sa visokom smrtnošću djece, smrtnost zbog gladi, nezaposlenost i nedovoljna zaposlenost u zemljama u razvoju i dr. Međutim, problem stanovništva se ne može rješavati van razvoja, koji jedino može doprinijeti i potpunijem rješavanju problema stanovništva. Obrazovanje i zdravstvena zaštita stanovništva, rješavanje niskih cijena sirovina kojim raspolažu zemlje u razvoju, rješavanje i ukidanje neravnopravnih ekonomskih i drugih odnosa između zemalja, poštovanje suvereniteta svih zemalja i druge kratkoročne i dugoročne akcije u okviru Ujedinjenih nacija, posebno u okviru novog međunarodnog ekonomskog poretka itd., su rješenja i za rješavanje problema brzog rasta stanovništva. Svako shvatanje koje bi išlo za tim da svijetu predoči rješenja svih nedaća samo na bazi nižih stopa rasta stanovništva, u suštini je neomaltuzijansko, promašeno, te neće dati rezultate. I samo planiranje porodice, shvaćeno u širem smislu, koje je zasnovano na primjeni prava čovjeka da slobodno odlučuje o rađanju djece, uz zaštitu majke i djeteta itd., moguće je sprovesti u cjelini, odnosno u većem obimu, ako budu prethodno ispunjeni navedeni socijalni, ekonomski i drugi pre-duslovi, pošto je planiranje porodice integralni dio cjelokupnog društveno-ekonomskog razvoja.

⁹⁸⁾ dr Božidar Debenjak, Pitanja žene i porodice u svetlosti Marksove i Engel-sove teorije, Zadaci pedagoških akademija na humanizaciji odnosa među polovima, SK SSRNJ, Savet za planiranje porodice Jugoslavije, Beograd, 1978, str. 57.

⁹⁹⁾ Vida Tomšič, Razvoj samoupravnih odnosa u obrazovanju i vaspitanju, Zadaci pedagoških akademija na humanizaciji odnosa među polovima, SK SSRNJ, Saveta za planiranje porodice Jugoslavije, Beograd, 1978., str. 109.

DRUGI DIO

RAZVOJ PLANIRANJA PORODICE U SVIJETU

»Socijalizmu pripada budućnost, to znači radniku i ženi.« (Avgust Bebel, »Žena i socijalizam«, izdanje M. Đ. Đurović, Beograd-Sarajevo, 1923, str. 514.)

»Apstraktna mogućnost takvog brojnog porasta stanovništva, koja iziskuje da mu se postave granice, stvarno postoji. Ali, ako bi kadgod komunističko društvo bilo prisiljeno da reguliše proizvodnju ljudi, ono će to stvarno moći da izvrši bez teškoća, isto onako kao što će u to doba već regulisati proizvodnju stvari. Planski postignuti u takvom društvu rezultate slične onima koji su već postignuti stihijno, bez plana, u Francuskoj i donjoj Austriji čini mi se da nije naročito težak posao. U svakom slučaju u komunističkom društvu će ljudi sami riješiti treba li za tu svrhu primijeniti mjere, kako i kakve. Ne smatram se pozvanim da im u tom pogledu ma šta predložim ili da im dajem savjete. U svakom slučaju ti ljudi sigurno neće biti manje inteligentni od nas.« (Izvod iz pisma F. Engelsa, upućenog K. Kautckom 1. februara 1881. god., K. Marks i F. Engels, Sočinenija, Tom XXVII, Moskva, 1935. god., str. 107—109.)

»Roditelji imaju isključivo pravo da slobodno i odgovorno odlučuju o broju i vremenu rađanja njihove djece.« (Deklaracija OOŪN o društvenom napretku, čl. 4, Načela, I dio, usvojena na Dan ljudskih prava, 10. XII 1966. god.).

VI DRUŠTVENI PREDUSLOVI ZA RAZVOJ PLANIRANJA PORODICE

Osnovni predmet rasprave u ovoj glavi je analiza društvenih pre-duslova za nastanak planiranja porodice. Da bismo mogli razmatrati planiranje porodice, shvaćeno u savremenom smislu, nužno je, prije svega, da analiziramo istorijske uslove njegovog nastanka.

Prema našem istraživanju u vezi sa nastankom planiranja porodice: značajno je ukazati na sljedeće:

1) Pauperizacija stanovništva Evrope naglo se razvijala pod uticajem djelovanja zakona akumulacije kapitala, pa je tako stvarana armija »prekobrojnih« građana.

2) Engleska je sredinom devetnaestog vijeka bila jedina zemlja u kojoj je kapitalizam bio potpuno razvijen i zauzimala i prvo mjesto na svjetskom tržištu. Djelovanjem zakona akumulacije kapitala u ovoj zemlji najbrže je narastao broj »prekobrojnih«, pa je prvo u njoj tražen »lijek« za rješavanje toga problema.

3) Za kapitalističku privredu karakteristično je da radničko stanovništvo raste mnogo brže od potreba kapitala za njegovim oplođava-njem, tj. kapitalistička akumulacija kontinuirano proizvodi relativnu prenaseljenost stanovništva, pa tako i suvišno radničko stanovništvo, posebno starije dobi. To je doprinijelo da su se u Engleskoj stekli uslovi za nastanak planiranja porodice, shvaćenog u savremenijem smislu.

4) U vezi sa nastankom i djelovanjem Maltuzijanske lige, prema našim nalazima, značajno je istaći da ona nije preteča pokreta planiranja porodice, kakvih je tvrdnji bilo.¹⁾ Maltuzijanska liga okupljala je nekolicinu snažnih ljudi koji su bili progresivni za svoje vrijeme, ali zbog svoje klasne ograničenosti nisu mogli da sagledaju pravi put borbe za rješavanje problema prekobrojnog stanovništva. Iako su se javno deklarirali za interese siromašnih, oni su se u biti zalagali za zadovoljenje potreba sve bržeg ukupnjavanja kapitalističke privrede.

5) Krajem XIX i početkom XX vijeka razvijao se pokret kontrole rađanja, koji je javno raskrinkavao pristup Maltuzijanske lige populacionim problemima. Za ovaj pokret bi se moglo reći da je preteča jednog novog pokreta u oblasti rađanja djece — pokreta planiranja porodice.

¹⁾ Beryl Sutters, Be brave and angry, Chronicles of the International Planned Parenthood Federation, London, IPPF, 1973, p. 1 (»Today's Family Planning Association is Yesterday's Malthusian League ...« »Današnja organizacija za planiranje porodice je jučerašnja Maltuzijanska liga...«).

Istorijski osvrt na razvoj planiranja porodice u svijetu pokazuje da je ono u nekim dijelovima svijeta tretirano kao lijek za »prekobrojno« stanovništvo, pošto su sredstva kontracepcije tretirana kao zamjena za razvoj, a takvih pokušaja bilo je i docnije sve dok Ujedinjene nacije, 1966. godine, nisu proglasile da je planiranje porodice jedno od osnovnih ljudskih prava.

Prvobitna akumulacija u Engleskoj, s obzirom na ubrzani rast armije nezaposlenih, bila je neposredan podsticaj za rađanje ideje o planiranju porodice u novijoj historiji ove zemlje, koja se može i označiti kolijevkom moderno shvaćenog planiranja porodice.

1. PAUPERIZACIJA EVROPSKOG STANOVNIŠTVA

Siromaštvo je bilo jedan od najvećih problema sa kojim se sve više suočavala moderna Evropa. Narastanjem kapitalističke privrede, sve brže se vršio proces pauperizacije. Probleme skitničenja i prosjaka, pojedine evropske države regulisale su i zakonskim putem. Tako je 1601. godine donijet poznati Elizabetin zakon za sirotinju, koji je dao osnovu za rješavanje problema siromašnih ne samo u Engleskoj, već i u nekim drugim evropskim zemljama, koje su se srele sa problemom pauperizacije stanovništva.²⁾ Pauperstvo se naglo razvijalo pod uticajem djelovanja zakona kapitalističke akumulacije. Na zvaničnoj listi paupera³⁾ Engleske 1865. godine bilo je oko milion lica. Ubrzani proces pauperizacije odvijao se i na selu naročito za vrijeme uspostavljanja »prave srazmere između oranica i pašnjaka«, započete krajem XV vijeka, koja je imala za posljedicu »čišćenje dobara«, što je, u stvari, značilo čišćenje pašnjaka od ljudi.⁴⁾

Buržoazija i vlade u Engleskoj gledale su na nastanak pauperizma kao na »grešku u politici«. Vigovci i Torijevci su jedni druge optuživali da su oni uzrok pauperizmu u Engleskoj. Prema Vigovcima, monopol na velikim zemljišnim posjedima i zabrana zakonodavstva protiv propisa o žitu bio glavni izvor pauperizma. Torijevci su, međutim, izvor pauperizma vidjeli u liberalizmu i nekim slobodama koje je davao fabrički sistem. Partije su se uzajamno optuživale samo zbog politike koju su vodile, dok ni jedna ni druga nije uzrok pauperizma tražila u društvenom sistemu tadašnje Engleske i njenim društvenim prilikama.⁵⁾

²⁾ O donošenju i djelovanju engleskih siromašnih zakona šire je pisao George Nicholls u svome djelu »A History of the English Poor Law«, New York, A. M. Kalley, 1967, prvi put publikovan 1898. godine. Takođe je o tome zakonu pisao E. M. Leonard u djelu »The Early History of English Poor Relief, New York, Barnes and Noble 1968. prvi put publikovano 1900.

³⁾ Radnici koji nemaju uslova za goli opstanak, tj. koji ne mogu prodati svoju radnu snagu, pa žive od javne milostinje. (K. Marks, Kapital, I tom, Kultura, Beograd, 1947, str. 548.

⁴⁾ Na vojvodskim posjedima porodice Sagerland 15.000 ljudi »zamijenjeno« je sa 131.000 ovaca u periodu prvobitne akumulacije. »Ovce su pojele ljude« — kaže Marks.

⁵⁾ Marx and Engels on the Population Bomb, edited by Ronald L. MEEK, with a foreword by Steve Weissman, (2, The English Poor Law, From Marx's article on Social Reform 1844) The Ramparts Press, Berkeley, California, p. 64.

Razne gluposti engleske buržoazije i njene štampe u pogledu nastanka pauperizma, postale su nacionalna epidemija Engleske.⁶⁾ Zahvaljujući farisejskim sirotinjskim zakonima, koji su bili na snazi dva vijeka, pauperizam je u Engleskoj bio postao dio njenog razvoja, prerastavši u nacionalnu instituciju. Bilo je pokušaja da se proces pauperizacije zaustavi putem pozitivnog zakonodavstva, ali na taj način je samo povećavana administracija koja se njime bavila.

Marksova i Engelsova analiza relativne prenaseljenosti
»prekobrojnog« stanovništva

Uz akumulaciju kapitala odvijao se i brz proces »akumulacije« sirotinjskih slojeva. To su bile dvije nezadovoljne strane jednog istog procesa — procesa prvobitne akumulacije. Mase bijednika, postavši prošnjacima, skitnicama, razbojnicima, podvrgavane su »... krvavom zakonodavstvu protiv eksproprisanih«, kake kaže Marks, što je imalo za cilj da paupere nasilno strpa pod jaram kapitalističke eksploatacije, u najamni odnos kapitalističke privrede.

Još u XV vijeku, javlja se mnogobrojni proletarijat. Ubrzano se odvija proces akumulacije kapitala — »... dakle, umnožavanja proletarijata«⁷⁾. Marks je u »Kapitalu« pokazao da se akumulacija kapitala u prvo vrijeme vršila samo kao njegovo kvantitativno uvećavanje, ali da je taj proces značio, istovremeno, i kvalitativno mijenjanje njegovog sastava, sa stalnom tendencijom povećavanja postojanog dijela na račun promjenljivog,⁸⁾ pošto je tražnja nove radne snage utoliko manja, ukoliko je veći cjelokupni kapital. »Proizvođači akumulaciju kapitala, radničko stanovništvo, dakle, samo proizvodi u sve većem obimu i sredstva koja njega samog čine relativno prekobrojnima. To je zakon stanovništva koji je svojstven kapitalističkom načinu proizvodnje, kao što doista svaki poseban istorijski način proizvodnje ima svoje posebne zakone stanovništva čija je vrednost istorijska. Neki apstraktni zakoni stanovništva postoje samo za biljke i životinje ukoliko čovek ne interveniše u istorijskom smislu«⁹⁾. U interesu bogaćenja pojedinačnih kapitalista jedan dio radničke klase osuđen je na besposličenje, dok je drugi pretjerano eksploatisan, i tako se rađa rezervna armija radnika, čiji broj je uslovljen stepenom akumulacije kapitala i djelovanja zakona tražnje i ponude rada.¹⁰⁾

U kapitalističkoj privredi »... radničko stanovništvo raste stalno brže nego kapitalova potreba za oplodavanjem svoje vrednosti«. Kapitalistička akumulacija stalno proizvodi relativnu prenaseljenost stanovništva, a samim tim i suvišno radničko stanovništvo«¹¹⁾

Razvijanje krupne kapitalističke privrede u Engleskoj i sve pro-pratne pojave toga procesa, posebno je obradio F. Engels u djelu: »Polo-

⁶⁾ Ibid., p. 66, 68.

⁷⁾ K. Marks, Kapital, I tom, str. 510, Izdanje Kulture, Beograd 1947.

⁸⁾ Ibid., str. 525.

⁹⁾ Ibid., str. 527, 528.

¹⁰⁾ Ibid., str. 534.

¹¹⁾ Ibid., str. 526.

žaj radničke klase u Engleskoj«¹²⁾ služeći se izvještajima fabričkih i radničkih inspektora i izvještajima Komisije za proučavanje dječjeg rada. On je dao sliku tadašnjih prilika u Engleskoj koje su se mogle izjednačiti sa ropstvom, po uslovima života, kako paupera, tako i radnika i njihovih porodica.

Veći dio svoga radnog vijeka K. Marks je proveo i u Engleskoj,¹³⁾ što mu je pedesetih godina devetnaestog vijeka pomoglo da u toj zemlji neposredno prati i izučava najklasičniji primjer kapitalističke akumulacije. Nastavivši i genijalno završivši tri glavna idejna pravca devetnaestog vijeka: klasičnu njemačku filozofiju, klasičnu englesku političku ekonomiju i francuski socijalizam, glavna sadržina Marksovog učenja, kao sistema njegovih shvatanja je njegovo ekonomsko učenje.¹⁴⁾

Marks je oštro polemisao, i na kraju pobio ranija učenja klasične političke ekonomije, o tome da sav višak vrijednosti ide u varijabilni dio kapitala. On je pokazao da je eksploatacija neposrednih proizvođača vršena najbestidnijim i najgnusnijim metodama, ali da je u isto vrijeme vršena i eksproprijacija samih eksproprijatora u procesu centralizacije kapitala (eksproprijacija eksproprijatora — Marks), tako da se i na ovaj način povećavala armija »prekobrojnog« stanovništva.

Dječiji i ženski rad je bestidno eksploatisan.¹⁵⁾ Sam kapitalistički način proizvodnje, s obzirom na ukidanje ekonomske podloge roditeljskoj vlasti, pretvorio ju je u zloupotrebu. Marks kaže da se strahovito brzo i gnusno rastura stara porodica u kapitalističkom sistemu. Međutim, krupna industrija dajući »... odlučnu ulogu ženama, omladini i deci oba pola, stvara novu ekonomsku podlogu za viši oblik porodice i odnosa oba pola.«¹⁶⁾

Istraživanja Children's Employment — komisije u Engleskoj dala su praznu sliku zdravstvenog stanja djece i žena zaposlenih u raznim granama industrije. I pored donošenja fabričkog zakonodavstva o zaštiti zdravlja zaposlenih i vaspitanja zaposlene djece, kapitalisti su te zakone izigravali, te je stanje zdravlja djece i žena bilo porazno.¹⁷⁾ Vještački pro-izvođena umna pustoš pretvaranjem dječaka i djevojčica u mašine za proizvodnju viška vrijednosti,¹⁸⁾ nije uticala na njihove sposobnosti za razvijanje prirodne plodnosti.¹⁹⁾ Naprotiv, najsiromašnije porodice imale su najviše djece.

Tako je u osamnaestom vijeku, paralelno sa rastom armije »prekobrojnih«, lagano, kroz burne polemike, izrastalo »načelo stanovništva«, koje je engleska oligarhija burno pozdravila kao put za smanjivanje »pre-

¹²⁾ F. Engels, Položaj radničke klase u Engleskoj, Socijalistička biblioteka, Beograd, 1911, str. 9.

¹³⁾ K. Marks (1818—1883) pošto je protjeran iz svoje zemlje, prvo odlazi u Pariz (16. maja 1849.), a zatim je protjeran iz Pariza (13. juna 1849.). Tada odlazi u London, gdje živi 34 godine, sve do svoje smrti, 14. III 1883.

¹⁴⁾ V. I. Lenjin, Karl Marks, Kapital, I tom, str. XIV, Kultura, 1947, Beograd.

¹⁵⁾ U tzv. kućnom radu za proizvodnju čipke bila su zaposlena i djeca od dvije do dvije i po godine životne dobi (Kapital, I tom, str. 382).

¹⁶⁾ K. Marks, Kapital, I tom, Kultura, Beograd 1947., str. 400.

¹⁷⁾ Ibid., 392, 393, 395.

¹⁸⁾ Ibid., str. 322.

¹⁹⁾ Ibid., str. ista.

kobrojnog stanovništva, koje se stalno ciklično povećavalo u procesu akumulacije kapitala. U vrijeme porasta »prekobrojnog stanovništva buržoaski apologeti su propovijedali radnicima »načelo stanovništva« dok su sami za svoju kasu usvojili dogmu Svetog pisma Starog zavjeta od koje su polazile i sve hrišćanske religije »Rastite i množite se i napunite zemlju, i budite gospodari ribama morskim i pticama nebeskim, i svim životinjama što se miču po zemlji.« (1, Mojsije 1,28).²⁰⁾

Razmatrajući opšti zakon kapitalističke akumulacije Marks je uočio da masa rođenja i smrtnih slučajeva, kao i apsolutna veličina porodice, stoji u obrnutoj srazmjeri prema veličini najamnine, odnosno prema masi životnih namirnica kojima raspolažu različite kategorije radnika.²¹⁾ Nasuprot ovoj tvrdnji, buržoaski ekonomisti²²⁾ i drugi zagovornici eksploata-torskog društvenog uređenja²³⁾ smatrali su činjenicu da je masa rađanja veća među siromašnim slojevima »bogom dana«, odnosno nisu vezivali za društveno-ekonomske uslove života. Buržoaski doktrinari Destit de Frasi kaže: »Siromašne nacije su one u kojima je narodu dobro, a bogate nacije su one gdje je narod obično siromašan«. Usljed svoje klasne pripadnosti, buržoaski ideolozi su na grub i otvoren način tretirali siromaštvo kao neophodan uslov opstanka bogatih, a djelovanje određenih zakona kapitalističke privrede, kao npr. relativnu prenaseljenost stanovništva, smatrali su pojavom koju sama radnička klasa može i treba da reguliše i to apstinencijom od seksualnih odnosa, kasnim sklapanjem braka i ostalim poznatim mjerama za koje se i T. R. Maltus posebno zalagao.²⁴⁾

Marks kaže da »... čak i Maltus uviđa da je prenaseljenost koju on na svoj ograničen način objašnjava apsolutno preteranim porastom radničkog stanovništva, a ne time da je ovo učinjeno relativno prekobrojnim, uviđa nužnost za modernu industriju.«²⁵⁾

Rješavanjem problema »prekobrojnog stanovništva koje je postalo izrazito masovna pojava sa razvojem kapitalističke privrede (počev od prvobitne akumulacije kapitala), počeli su se baviti naši poznati umovi

²⁰⁾ Ibid., str. 512, 513. Fusnota br. 75 (Marks ističe da je Maltus kao zagovornik »načela stanovništva«, iako pop anglikanske crkve položio monaški zavjet neženstva, pošto je to bio jedan od uslova za članstvo na protestantskom univerzitetu u Kembriđu. Marks kaže da je većina zagovornika teorije stanovništva pripadala protestantskim populacijama).

²¹⁾ Ibid., str. 538.

²²⁾ Adam Smith, Wealth of Nations, »Izgleda da siromaštvo pogoduje rasplodavanju«, Book I, p. 195.

²³⁾ S. Laing, National Distress, 1844. str. 69. (»Beda makar išla do svojih krajnjih granica, do gladi i epidemija, ne sprečava porast stanovništva, već pre ima tendenciju da ga umnoži... Kad bi sav svet bio u blagostanju na svetu bi nestalo ljudi«. Protestantski pop Tausend smatra načelo naseljenosti kod sirotinje posebno značajnim. On kaže »Izgleda da je to prirodni zakon što su siromašni u izvesnom stepenu lakomisleni, tako da ih uvek ima za vršenje najnižih, najprljavijih i najprostijih funkcija u zajednici. Količina ljudske sreće se time mnogo uvećava, delikatniji ljudi oslobođeni su dirinčenja, te se nesmetano mogu posvetiti višim pozivima itd... Zakon o sirotinji ima tendenciju da razori harmoniju i lepotu, simetričnost i red ovog sistema, koji je na ovome svetu delo Boga i prirode«. K. Marks, Kapital, I tom, Kultura Beograd 1947. str. 541, 542.)

²⁴⁾ Samo u Kapitalu Marks na 62 mjesta pominje Maltusa, polemizujući s njim o njegovom načelu stanovništva.

²⁵⁾ K. Marks, Kapital, Kultura, Beograd, 1947, str. 530.

devetnaestog vijeka. Rješenja su tražena u dijametralno suprotnim pravcima, uslovljeno klasnom pripadnošću.

»Za nas je objašnjenje stvari veoma lako. Produktivnost zemlje može biti u neograničenom porastu, što zavisi od primjene kapitala, rada i nauke. Prekobrojna populacija Velike Britanije, prema kalkulacijama najsposobnijih ekonomista i statističara (cf. Archibald Alison, *The Principles of Population and their Connection with Human Happiness* — London, 1840.) bi mogla biti razvijena za deset godina više šest puta, nego što je potrebno za sadašnju populaciju.«²⁶⁾

Otkrivši ekonomske zakone svojstvene kapitalističkoj privredi, a u okviru njih zakon o relativnoj prenaseljenosti, K. Marks je, razobličivši buržoasku ideologiju razobličio i njen nenaučni pristup rješavanju problema »prekobrojnog« stanovništva, ukazavši na prava rješenja: ukidanje kapitalističkog društvenog sistema i oslobođenje rada i čovjeka. Marks je populaciona pitanja razmotrio prvenstveno sa ekonomskog stanovišta, ukazujući kako reprodukcija kapitala utiče na reprodukciju stanovništva i obrnuto.²⁷⁾ »Protivurečnost da prirodni porast radničkog stanovništva ne zasićuje potrebe akumulacije kapitala, a da ih u isto vreme ipak preko-račava, jeste protivurečnost samog kretanja kapitala. Njemu su potrebne veće mase radnika mlade dobi, a manje već zrele.«²⁸⁾ Takozvanu prenaseljenost stanovništva Marks i Engels su smatrali relativnom, uslovljenu samim kretanjem akumulacije kapitala u kapitalističkom društvu, a u apsolutnom smislu (prirodnih resursa, tehničkih mogućnosti i si.) mislili su da je naša planeta nedovoljno naseljena. Vjerovali su da je problem apsolutne prenaseljenosti pitanje veoma daleke budućnosti. Naglašavali su da će samo socijalističko društvo, s obzirom na odsustvo kapitalističkog sistema i na viši stepen svijesti i kulture stanovništva, biti u stanju da orga-nizuje svjesno regulisanje stanovništva u kontekstu oslobođenog rada i oslobođenog čovjeka.²⁹⁾

U zaključnim razmatranjima ove glave, može se reći da su Marks i Engels i njihovi sljedbenici (revolucionarna struja³⁰⁾) tzv. prenaseljenost stanovništva smatrali relativnom, polazeći od toga da kretanje akumulacije kapitala u kapitalističkom društvu proizvodi suvišnu radnu snagu.

Kapitalističko društveno uređenje, koje je zbog cikličnih kriza svoje privrede imalo učestale periodične pojave »prekobrojnog« stanovništva, imalo je u T. R. Maltusu i njegovim docnijim sljedbenicima svoje braniocce koji, usljed svoje klasne ograničenosti i opredijeljenosti, nikad nisu ni mogli pronaći prava rješenja za narasle probleme stanovništva u klasnom društvu, kakvo je kapitalističko. U svim tim nastojanjima posebno mjesto imala je Maltuzijanska liga.

²⁶⁾ Marks and Engels on the Population Bomb edited by Ronald Meek, The Ramparts Press, California 1971. (1. The Myth of Overpopulation, From Engels's Outhines of a Critique of Political Economy 1844) p. 57.

²⁷⁾ K. Marks, Kapital, I tom, Beograd, Kultura, 1967, str. 525—536.

²⁸⁾ K. Marks, Kapital, I tom, str. 436.

²⁹⁾ F. Engels, Prilozi kritici političke ekonomije, K. Marks i F. Engels, »Dela«, I tom, II, Partizdat CK VKP b Moskva, 1929, str. 315.

³⁰⁾ dr Stane Krašovec: Razvitak marksističkog pristupa teoriji i politici populacije, »Izgradnja društvenih stavova o populacionoj politici u Jugoslaviji«, Izdanje SK SSRNJ — Šaveta za planiranje porodice Jugoslavije, Beograd, 1975, str. 20—25.

2. ODNOS IZMEĐU MALTUZIJANSKE LIGE I POKRETA KONTROLE RADANJA

Formiranje Maltuzijanske lige (1887—1927) i njen klasni pristup ograničavanju rađanja »prekobrajnog« stanovništva

Pisani tragovi o traženju mogućnosti za regulisanje fertiliteta zadiru u daleku prošlost. Oni govore o nastojanjima čovjeka da ovlada stihij-nim djelovanjem bioloških zakona. Međutim, u prvim decenij ama devetnaestog vijeka pojavilo se i nekoliko knjiga iz oblasti seksualnog života, braka i porodice.

U cijeloj Evropi osjećale su se znatnije društvene promjene pod uticajem francuske revolucije 1789. U okviru tih promjena na samom početku devetnaestog vijeka u Engleskoj se ističu Džems Mili³¹⁾ i njegov sin John Stuart Mill širenjem ideja o potrebi upotrebe kontracepcije za prevenciju neželjenog začeca. Nesumnjivo je da su preventivne metode koncepcije već bile poznate u osamnaestom vijeku, ali pošto su do tada kontracepciju koristili pretežno mornari i prostitutke, njena upotreba dovođena je u vezu sa terminom »izgubljeni život«.

Nekolicina pisaca, angažovanih oko aktuelnih socijalnih pitanja, vjerovali su da je osnovni problem siromašnih porodica veliki broj djece, pošto ih je trebalo hraniti. Polazeći od toga da djelovanje prirodnog zakona stanovništva ima za posljedicu veliki broj djece, smatrali su da širokim narodnim masama treba pomoći putem dijeljenja knjiga i informacijom o kontracepciji. Oni nisu slijedili Maltusovo učenje u potpunosti, pošto se sam Maltus nije zalagao za kontracepciju.³²⁾ Shvativši da im je zadatak da šire ideju da ljude treba učiti da njihova dužnost prema onima, kojih još nema, nije samo u tome da im daju život već i sreću, prema Kondorseu, neomaltuzijanci³³⁾ su nailazili na snažne osude oficijelne javnosti.

³¹⁾ Džems Mili je 1819. u »Enciklopedia Britanica«, objavio članak »Colony« (Kolonija) skrenuvši na sebe pažnju javnosti, pošto je obradio nepoželjne efekte rađanja bez ograničenja fertile moći čovjeka.

³²⁾ T. R. Malthus: »Biće zapaženo da je ovde izraz »moralan« upotrebljavam u njegovom najužem smislu. Želio bih da se pod moralnim uzdržavanjem podra zumijeva uzdržavanje od braka iz razumnih razloga uz strogo moralno ponašanje za vrijeme ovog uzdržavanja; i nikad se nisam svjesno udaljio od ovog značenja. Kad sam želio da razmatram uzdržavanje od braka odvojeno od njegovih posljedica, ja sam ga nazvao razumnim uzdržavanjem ili sastavnim dijelom preventivne kočnice, čiju glavnu granu ono stvarno čini.« Još za svoga života prateći neomaltuzijanske spise Maltus je reagovao na kontrolu rađanja sljedećim riječima: »Zaista, ja ću uvijek naročito suzbijati sve neprirodne načine ograničavanja stanovništva, kako zbog njihove nemoralnosti, tako i zbog njihove težnje da otklone jedan stimulans potre ban radinosti...« (Essey« v. 1, p. 14 npr. 1).

³³⁾ Londonski krojač Francis Place osnivač je neomaltuzijanizma. Oženivši se u svojoj dvadesetoj godini, u braku je imao petnaestoro djece, od kojih je petoro umrlo. Imao je kontakte sa znamenitim ljudima, svojim savremenikima (Took i J. Mili). Pored njegovog interesa za sudbinu čovječanstva, interesovao se i za siro mašne porodice koje su imale mnogo djece. Njegov osnovni stav bio je da se poro dicama pomogne, da se ne opterećuju velikim brojem djece, pogotovo što je smrtnost djece tada bila visoka. Zoran Pjanić, »Problem stanovništva u ekonomskoj teoriji«, »Nolit«, Beograd, 1957, godine, fusnota br. 63, str. 49.

U društvenim uslovima sve bržeg ukрупnjavanja kapitalističke privrede s jedne, i sve bržeg rasta »prekobrojnog« stanovništva s druge strane, sljedbenici Maltusove populacione teorije osnovali su Maltuzijansku ligu 1877. godine koja je prihvatila i Maltusovu ekonomsku doktrinu u vezi sa problemima stanovništva, kao i rješenja koja je Maltus ponudio za njihovo prevazilaženje.

Osnovni cilj Maltuzijanske lige, u prvo vrijeme, bio je da se ukine svako kažnjavanje javnih rasprava o problemima stanovništva, kao i da se šira javnost upozna sa zakonom stanovništva, koji su do tada bili sagledali i utvrdili buržoaski teoretičari i posljedicama njegovog djelovanja na fertilno ponašanje stanovništva. U daljoj istoriji postojanja ove Lige, njen osnovni cilj je proširen 1913. godine na domen medicine u cilju uticanja na zdravstvene radnike da svim građanima »... koji žele da ograniče svoje porodice, ili koji su na bilo koji način nesposobni za roditeljstvo«, daju odgovarajuća uputstva.

Početak devetnaestog vijeka javile su se veoma oštre rasprave o pitanju stanovništva. Tako je 1820. godine izašla »Knjiga za svaku ženu ili šta je ljubav« Rikarda Karlajla.³⁴⁾ Iste godine javlja se pamflet Francisa Plejsa: »Venčanim radnim ljudima oba pola«. Oba ova pamfleta su u stvari bila tadašnja saznanja o kontracepciji. Nešto docnije pojavila se i knjiga engleskog socijaliste Roberta Ovena: »Moralna fiziologija«³⁵⁾, a dvije godine poslije nje Noltonov³⁶⁾ pamflet: »Plodovi filozofije«. U svim ovim izdanjima sadržana su tada poznata sredstva i metode kontracepcije.

U Engleskoj je 1854. godine donijet Zakon o amoralnim izdanjima. Tako je, između ostalih, i Noltonov pamflet »Plodovi filozofije«, koji je već bio u javnosti punih 27 godina, postao predmet zabrane u prodaji, a u isto vrijeme i progona knjižara koji su ga prodavali. Ovim zakonom su na listi zabranjenih tema bile i druge publikacije o populacionim pitanjima. U pamfletu »Plodovi filozofije« Carlsa Noltona sadržano je i pitanje kako pomoći mladim ljudima da ograniče broj članova svoje porodice,³⁷⁾ i dr. Međutim, tek 1870. godine skoro četrdeset godina poslije njenog opticaja u javnosti, prodaja ovog pamfleta je zabranjena sudskim putem³⁸⁾. Kao reakcija na ovakvu odluku suda C. Bradlo³⁹⁾ i A. Besant⁴⁰⁾ su odlu-

³⁴⁾ Richard Carlile, *Every Woman's Book: or Whot is Love?* London, R. Carlile, 62, Fleet Street, 4th, ed., 1828, pp. 40—41.

³⁵⁾ Ovu knjigu R. Oven (1771—1858) je objavio u 61. godini svoga života kada je zbog svog komunističkog učenja već bio isključen iz zvaničnog društva, poslije čega se »... obratio direktno radničkoj klasi i ostao u njenoj sredini aktivan još trideset godina. Svi društveni pokreti, svi stvarni napreci koji su u Engleskoj izvršeni u korist radničke klase, vezuju se za Ovenovo ime«. (En^elsi.

³⁶⁾ Carls Nolton (Charls Knowlton) doktorirao je na Massachusetts univerzitetu. Ovaj pamflet publikovao je u SAD, 1832, a u Engleskoj 1834. Prvo izdanje je odmah rasprodato.

³⁷⁾ Podnaslov pamfleta je bio »Privatno druženje mladih ljudi u braku«.

³⁸⁾ Ima osnove vjerovanju da je izdavač Kuk svome izdanju ovog pamfleta dodao brojne slike koje su bile izazov puritanskoj Engleskoj.

³⁹⁾ Bradlaugh je bio ateista i radikal, a Annie Besant ateista i socijalista. Ona se zalagala za maltuzijanizam vjerujući da »Prihvatanje ove doktrine apsolutno je bitno za uspeh socijalizma«. (U ranoj mladosti ona je bila veoma religiozna, zatim vatreni borac za socijalizam, a pri kraju života postala je teosofista). (Z. Pjanić, »Problemi stanovništva u ekonomskoj teoriji«, Nolit, Beograd, 1957. godine str. 51.)

⁴⁰⁾ A. History of the Malthusian League (1877—1927) by Rosana Lebetter, Dekalb, Illinois, 1972., p. 68.

čili da se suprotstave ovoj sudskoj zabrani⁴¹⁾ i ponovo su štampali Nolto-nov pamflet. Sama sudska zabrana još više je povećala interesovanje javnosti za sporni pamflet.

Maltuzijanska liga je, u stvari, i nastala kao direktan rezultat sudskog procesa Bradlo — Besant, održanog 1877. godine.⁴²⁾ U Komitetu za odbranu, čiji je rad primarno bio orijentisan na finansijsku pomoć za odbranu Carlsa Bradlo i Ani Besant. Na tome sudskom procesu započele su rasprave o budućim aktivnostima, pošto je suđenje već bilo završeno. Neki članovi su bili nezadovoljni presudom. Ostalo je nejasno pitanje da li bi se neomaltuzijanska doktrina mogla legalno raspravljati u Engleskoj, jer dio Noltonovog pamfleta »Plodovi filozofije«, koji je baš o tome govorio, nije bio spominjan na suđenju. Pomenuti članovi su pitali: šta ima bestidno u tome da se zalažu za uvođenje prepreka za ograničavanje rađanja ili kome smeta sprovođenje maltuzijanske doktrine sa njenim preporukama u vezi sa ranim brakom ili instrukcijama o kontracepciji i si. U svome članku o Maltuzijanskoj ligi Ani Besant, između ostalog, kaže: »U poretku u kome narodno mišljenje može biti organizovano protiv tiranije koja nas napada, neki od nas najranijih boraca za slobodu, donijeli smo zaključak da osnujemo društvo sa sljedećim zadacima:

Da se među ljudima šire znanja o zakonu populacije i njegovoj praktičnoj primjeni putem predavanja, jeftinim izdanjima odgovarajućih knjižica, lecima i svim praktičnim sredstvima. Zatim, da se agituje za ukidanje svih kazni koje se daju zbog diskusije o populacionim pitanjima u javnim raspravama⁴³⁾. U ovome članku ona pokreće i predlaže ideju o stvaranju organizacije i, pri tome, podsjeća da je Č. Bradlo prvi predložio stvaranje takve organizacije još 1861. »... sedamnaest godina prije nje, ali u nepogodno vrijeme.«⁴⁴⁾

Prijedlog za osnivanje Maltuzijanske lige⁴⁵⁾ dao je, još 1861. godine, Carls Bradlo⁴⁶⁾ na stranicama časopisa »Nacionalni reformator«, kome je bio suizdavač⁴⁷⁾. Međutim, 1877. godine Ani Besant je predložila osnivanje organizacije, sa zadatkom da sprečava dalje progone koji su bili uzrokovani propagandom među siromašnim stanovništvom da upotrebljava kontracepciju. Predlagala je, između ostalog, veoma jeftina (za 6 pensi) i dostupna kontracepcijska sredstva širokim masama i kratke informacije o preprekama začeca. Poznavaoci istorije Maltuzijanske lige smatraju da je

⁴¹⁾ Na suđenju su dokazivali da ova knjiga sadrži jedine logične solucije za rješavanje siromaštva. Sudska porota je donijela dvosmislenu presudu, koja je na kraju protumačena protiv Bradlo-Besant. Ali docnije je, iz nekih formalnih razloga, žalba usvojena.

⁴²⁾ Kada je u sudu donošena presuda, pred sudom je bilo oko 20.000 ljudi koji su sa interesovanjem pratili ovo suđenje (»Prosecution of Mr Bradlaugh and Mrs Besant« the National Reformer, XXIX. № 15 (15. april 1877), p. 226.

«) Ani Besant »The Malthusian League«, The National Reformer, XXIX, № 31 (15. juli 1877) p. 490.

***) Rosana Ledbetter, A History of the Malthusian League, DeClab, Illinois, 1972, p. 91.

⁴⁵⁾ Charles Bradlaugh, Proposal for A. Malthusian League, The National Reformer, II. № 53 (18. maj 1861.) str. 5.

***) Carls Bradlo je posjetio Irsku 1850—1853. za vrijeme gladi, što je na njega ostavilo veoma mučan utisak u vezi sa »prekobrojnim« stanovništvom.

⁴⁷⁾ Rosanna Ledbetter, Ibid., str. 17.

Bradlo imao veoma značajnu ulogu 1877. godine, zajedno sa Anom Besant⁴⁸), kada je Liga osnivana, neposredno pred spomenuto suđenje Bradlo--Besant.

Na sjednici Komiteta za odbranu, 6. jula 1877., donijeta je odluka o njegovom prerastanju u Privremeni komitet, sa zadatkom da izvrši pripreme za formiranje nove organizacije i da štampa zadatke organizacije. Na sljedećem sastanku Privremenog komiteta, čiji je sekretar bila Ani Besant, održanom 17. jula, bilo je 11 članova komiteta⁴⁹). Istog dana uveče održan je sastanak, a kroz dva dana A. Besant je izvijestila da je u Ligu upisano 160 članova, i to u njenom prisustvu.

Privremeni komitet Maltuzijanske lige, na ovoj sjednici, prihvatio je izvještaj grupe za pravila. Prvi opšti sastanak za osnivanje Maltuzijanske lige održan je 26. jula 1877.⁵⁰) Bradlo je predložio da dr Carls Robert Drajzdl, poznati ljekar i brat pisca tada popularnog djela »Elementi društvene nauke«, predsjedava tom skupu što je, nesumnjivo, bila njegova intencija da Drajzdl postane predsjednik nove organizacije⁵¹). Ani Besant je podnijela izvještaj skupu o radu Privremenog komiteta.⁵²)

Rukovodstvo Lige, sastavljeno od Carlsa Bradloa, Ane Besant i Edvarda Truelove, organizovalo je rad Maltuzijanske lige. U zadacima Lige istaknuto je: 1) da se ponište sve kazne zbog rasprave u javnosti o populacionim pitanjima i 2) da se šire među ljudima, svim mogućim načinima, znanja o zakonu populacije, posljedicama njegovog djelovanja i njegovom odnosu prema čovjekovom ponašanju i moralu.⁵³) Svake godine, na svojoj skupštini, Liga je sumirala uspjehe u sprovođenju utvrđenih zadataka. Maltuzijanska liga je proklamovala svoje »Principe« — koji su poslužili kao platforma za rad. U »Principima« je bilo sedam tačaka i to prve četiri su u osnovi bile slične sadržinski, zasnovane na Maltusovom učenju o stanovništvu, a peta i šesta, pod uticajem Džordža Drysdale, bile su formulisane više u prosvjetiteljskom smislu⁵⁴), dok je sedma bila direktno u vezi sa zadacima te organizacije.

Krajem iste godine, na petoj sjednici Maltuzijanske lige, odobrene su grane djelatnosti organizacije, izabrani rukovodioci za njih i preporučena literatura za štampanje i distribuciju u ime Lige. Tada je bilo upisano 964 člana. U godišnjem izvještaju Lige za 1879. godinu, poslije dvogodišnjeg postojanja, bilo je 1.224 člana, a u izvještaju Lige za 1924. godinu 1.213 članova, i si. Međutim, Maltuzijanska liga nikad nije postala znato brojnija. Njen najveći postignuti domet u članstvu bio je 1.250 članova.⁵⁵)

⁴⁸) Ana Besant je izabrana za prvog sekretara Maltuzijanske lige i na toj dužnosti je ostala 13 godina (1877—1890.).

⁴⁹) Rosana Ledbetter, *ibid.*, str. 92 (na čelu ovog privremenog komiteta stajala je Ani Besant kao počasni sekretar, dr Drysdale kao počasni blagajnik, Bradlo i dr.).

⁵⁰) Sastanak je bio zakazan u 20,30 časova u nekoj sali koja se pokazala pretijesna, s obzirom na veliki interes, pa su je te večeri morali zamijeniti većom.

⁵¹) Rosana Ledbetter, *ibid.*, p. 92, 93.

⁵²) Ona je predložila izbor Savjeta Maltuzijanske lige u koji je izabrano 20 članova.

⁵³) Rosana Ledbetter, *ibid.*, p. 110.

⁵⁴) »... prekobrojna populacija je način za najplodniju pauperizaciju, ignoranciju, kriminal i bolest.« Rosana Ledbetter, *ibid.*, p. 111. ⁵⁵) Rosana Ledbetter, *ibid.*, p. 93.

Centralni savjet Lige osnovao je otvoreni forum za prezentiranje maltuzijanskih ideja. Članovi Lige održavali su godišnje na hiljade predavanja. Neki članovi su pisali pisma relevantnim naučnim i stručnim udruženjima ili članovima Parlamenta Velike Britanije. Osnovan je Pot-komitet za propagandu maltuzijanskih ideja, koji je proklamovao »Principe populacije«, Carlsa R. Drajdsda, kao najznačajniju publikaciju za širenje maltuzijanskih ideja.⁵⁶⁾

U ranim dvadesetim godinama XX vijeka, Maltuzijanska liga je usvojila svoje ambleme, zastavu i simbol⁵⁷⁾, koji su putem lozinke »Non Anantitas Sead Qualitas« izražavali smisao Liginih težnji, podvlačenjem potrebe poboljšanja kvaliteta populacije Engleske.

Zaokret u radu Maltuzijanske lige (1913)

Sve do 1913. godine Liga nije direktno radila na praktičnim informacijama o kontracepciji. Još 1881. godine mnogi građani su u svojim pismima Ligi kritikovali njenu praksu, jer se ona bavila, prije svega, ekonomskom teorijom populacije, a ignorisala je potrebu za praktičnim informacijama. Tako je 1889. godine Maltuzijanskoj ligi stiglo oko 3.000 pisama u tom smislu, pretežno iz Velike Britanije. Međutim, vođe Lige su se plašile da im vlasti ne zabrane rad, ukoliko organizacija nudi praktične savjete. Tada je Liga proklamovala »Zakon populacije«, publikaciju koju je napisala Ana Besant, kao osnov za djelovanje, pošto su u njoj bili sadržani praktični savjeti o kontracepciji. Iste godine Liga izdaje i vlastitu publikaciju »Higijenski metodi o ograničavanju rađanja«. Tada su pojedini aktivisti Lige otvorili i savjetovaništa za kontracepciju.⁵⁸⁾ Drugi su razvijali akciju širenja maltuzijanskih ideja »od vrata do vrata«, tražeći »gospođe misionare koje bi išle od kuće do kuće« da dijele savjete, letke i odgovarajuću literaturu.

U časopisu »Nacionalni reformator« Maltuzijanska liga je objavljivala sve svoje aktivnosti do izdavanja svoga vlastitog glasila »The Malt-husian« (»Maltuzijanac« 1879—1921 i 1949—1952), koji je docnije dobio novo ime »The New Generation« (»Nova generacija« 1922—1949), a poslije 1949. opet je dobio svoje ranije ime »Maltuzijanac«.

Izuzev časopisa »The Malthusian«, Liga je izdala oko tri miliona pamfleta i letaka između 1879. i 1921. godine, a poslije 1925. godine naročito je povećana njena izdavačka djelatnost. Za vrijeme kampanje 1925. godine, u podsticanju narodnih zahtjeva da vlada Engleske preuzme informacije o kontroli rađanja, štampala je oko milion raznih letaka.

⁵⁶⁾ Tač. 7 »Principa populacije« glasi: »Puna i otvorena diskusija o stanovništvu je životno pitanje društva i takvu diskusiju treba apsolutno osloboditi straha od zakonske kazne«, str. 11.

⁵⁷⁾ Zastava Maltuzijanske lige (izvezla ju je u drugoj dekadi XX vijeka gospođica Dunlop), sada se nalazi u sjedištu Organizacije za planiranje porodice (FPA) Engleske, Mortimor Street, London 27/35, koji joj je predao R. C. Morton, posljednji blagajnik Maltuzijanske lige, a ujedno i posljednji poznati njen član u 1971. godini, tada star 91 godinu.

⁵⁸⁾ Alice Vickery i Anna Martin su oko 1908. godine u Londonu otvorile privatno savjetovanište u kome su davale savjete i aplicirali sredstva kontracepcije.

U godinama pred suđenje Bradlo-Besant, knjiga »Zakon o stanovništvu«, koju je napisala Ana Besant za praktičnu akciju grupe koja je pripremala osnivanje Maltuzijanske lige, imala je veći značaj od Noltonovog pamfleta »Plodovi filozofije«. U njenoj knjizi je znatno šire obrađena tehnika kontracepcije.

»Zakon o stanovništvu«⁵⁹⁾ A. Besant, bio je mali pamflet od oko 46 stranica, sa detaljnom diskusijom o Maltusovom zakonu populacije i njegovom odnosu prema problemima engleskog društva u devetnaestom vijeku. Njegova poruka je bila jasna: radnička klasa mora ograničiti rađanje u svojim porodicama da bi se riješili problemi siromaštva, koji tu klasu pritiskaju. Zatim su detaljno obrađeni metodi i sredstva kontracepcije uz komentar o njihovoj korisnosti. Slično Plejsu i Karlajlu prije nje, A. Besant je preporučivala sunder — (spužvu), kao najefikasniji način kontracepcije⁶⁰⁾. Coitus interruptus, metod koji je najviše preporučivan u ranom periodu djelovanja Maltuzijanske lige, ona je kvalifikovala kao siguran »... it is, of course, absolutely certain as a preventive«⁶¹⁾ i nije štetno zahtijevati ga od muža i žene. Tzv. »sigurni period«, nekoliko dana prije i poslije menstruacije, ona je preporučivala, takođe, kao kontracepciju. Kad je govorila o kontracepciji, ona je isticala »... the most serious objection to reliance on this check is that it is not certain«⁶²⁾ Praksu produžnog dojenja smatrala je da »does not prevent conception«⁶³⁾. Abortus je smatrala posebnim kriminalom. Ovo njeno angažovanje je značajno jer je otvoreno gledala na probleme tadašnjeg engleskog društva, znatno prije druge dekade devetnaestog vijeka, kada je osnovana Komisija za stopu rađanja pri Maltuzijanskoj ligi 1913—14⁶⁴⁾. Upotrebu kondoma, tuša i ispiranja, Ani Besant preporučuje još 1800. godine kao tehnike korisne i za čuvanje od bolesti, koje su bile rasprostranjene među prostitutkama.⁶⁵⁾

Saradnja Ani Besant sa Maltuzijanskom ligom počela je u vrijeme njenog nastanka, jula 1877. godine, i produžena je sve do 1890. godine, kada se ona počela rezignirano odnositi prema Ligi. Bila je trinaest godina sekretar ove neomaltuzijanske organizacije, produživši i docnije da se pojavljuje kao predavač i propagandist Lige. Njen glavni interes, međutim, nikad nije bio stvarni maltuzijanizam, pošto se sve više i više približavala socijalističkim idejama, »socijalist camp« pod uticajem Henry

⁵¹⁾ Prvobitno je imao naziv **The Law of Population. Its Consequences and its Barriers** Human Conduct and Moral.

⁶⁰⁾ Rosana Ledbetter, *ibid.*, p. 82.

⁶¹⁾ *Ibid.*, p. 82 (»... to je dabome apsolutno sigurno kao preventiva«).

⁶²⁾ *Ibid.*, »najozbiljniji prigovor pouzdanosti ovih prepreka je da one nisu sigurne«.

⁶³⁾ *Ibid.*, »nije prevencija začeca«.

⁶⁴⁾ Od 1913. korisnici pamfleta »Higijenski metodi ograničavanja porodice«, koji je Maltuzijanska liga izdala, morali su dati pismenu izjavu da su stariji od 21. godine, da su vjenčani ili da će se uskoro vjenčati, te da smatraju da je vještačko ograničavanje porodice korisno iz ličnih i nacionalnih razloga. Tako Liga nije imala zakonskih poteškoća, pošto je samo na ovaj način distribuirala ovaj svoj pamflet.

⁶⁵⁾ Ona, međutim, termin »prostitutka« ne upotrebljava već kaže »fit for use by Her Majesty's soldiers« (»za kapricioznu upotrebu vojnika Njenog veličanstva«) *ibid.*, p. 83.

Ilxdman, George Bernard Show, John M. Roberson i Herbert Burrows. Ona je i dalje produžila da prisustvuje sjednicama Lige za razliku od Bradloa, ali njene stvarne aktivnosti odvijale su se na strani koja je bila suprotna djelovanju Maltuzijanske lige.⁶⁶⁾

Neprijateljstvo Ani Besant prema hrišćanstvu, bilo je veoma izraženo. Ono je u njoj raslo još iz vremena studija, a naročito je došlo do izražaja zbog zahtjeva njenog klerikalnog muža da joj oduzme dijete⁶⁷⁾ zbog njene javne djelatnosti. On je to i ostvario preko nadležnih organa vlasti. Neprijateljski stav puritanske Engleske prema Ani Besant, posebno zbog njenog odnosa prema hrišćanstvu, bio je jako izražen.

Uloga porodice Drajzdl u osnivanju i radu Maltuzijanske lige

Porodica Drysdale je imala vodeću ulogu, kako u pripremama za formiranje Maltuzijanske lige tako sve do prestanka njenog rada. Posebnu ulogu imao je George Drysdale, brat Charles Robert Drysdale, unošenjem u javnost otvorenijih pogleda na ulogu, značaj i mjesto seksa u životu čovjeka.

Viševjekovne težnje za slobodom štampe, organizovanjem sastanaka, slobodnih izbora i si., počele su se ostvarivati pod uticajem stremljenja najslobodnijih duhova tadašnje Evrope. Tako je, u okvirima rasprava o problemima stanovništva, Džordž Drajzdl, zbog represivnog djelovanja Zakona o amoralnim izdanjima (donijetog u Engleskoj 1854. godine), anonimno, 1855 godine objavio knjigu »Fizička seksualnost i prirodna vjera« (drugo izdanje 1857. godine). Ova knjiga je docnije promijenila naziv u »Elementi društvene nauke«, u kojoj je prezentiran naučni pristup ljudskom tijelu i seksualnosti. Posebno je obrađena štetnost od seksualne apstinencije. Kontracepcija je obrađena sa ciljem da siromašni shvate >-... da je uzrok njihovog siromaštva u njihovim rukama«, kao i da »... njihov spas leži u kontracepciji a ne u socijalizmu«.

Ovaj veoma karakterističan pristup »maltuzijanskog kralja« Džordža Drajzdl problemima ograničavanja rađanja kod siromašnog stanovništva, izazvao je revolt naprednog radničkog pokreta od samog osnivanja Maltuzijanske lige koji je postojao za sve vrijeme njenog postojanja i djelovanja.

Carls Robert Drajzdl izabran je za prvog predsjednika Maltuzijanske lige, 1877. godine i ostao je na toj dužnosti trideset godina, sve do svoje smrti (1829—1907. godine), zbog čega je nazvan »maltuzijanski kralj«⁶⁸⁾. Na njega je veoma mučan utisak ostavilo stanje u Irskoj koju je posjetio 1845—1847. godine za vrijeme opšte nestašice hrane.⁶⁹⁾

<*> Rosana Ledbetter, ibid., p. 89—90.

⁶⁷⁾ Arthur Netherroot, *The First Five Lives of Annie Besant*, London, 1890. (Njena ćerka Mabel Emili, kada je odrasla sama se opredijelila da se vrati majci da s njom živi.)

⁶⁸⁾ Izvjesni Rotwell nazvao je C. R. Drysdale maltuzijanskim kraljem na Deve toj godišnjoj konferenciji Maltuzijanske lige »The Malthusian«, VIII № 7; juli, 1886. str. 51.

⁶⁹⁾ »Stanovništvo Irske bilo je 1841. naraslo na 8,222.664 lica, 1851. godine spa lo na 6,623.885 lica, 1861. godine na 5,850.300, a 1866. godine na 1,1/2 miliona stanovni ka, tj. na nivo 1801. Opadanje je počelo sa gladnom 1846. tako da je Irska za manje od 20 godina izgubila preko 5/16 svoga stanovništva« (K. Marks, *Kapital*, I tom. (deo Iskra), Kultura, Beograd, 1947. str. 588.)

Višestruko obrazovan na najpoznatijim univerzitetima Engleske i Francuske, Carls Robert Drajzdl bio je ljekar.⁷⁰⁾ On je radio u medicinskoj službi na problemima prostitucije i u Društvu spasa, čiji je član bio tridesetak godina. Za to vrijeme studirao je probleme prostitucije i vene-rične bolesti u Engleskoj⁷¹⁾. Kao rezultat njegovog šireg stručnog i društvenog angažovanja, postao je autoritativna ličnost među ljekarima Londona, posebno u vezi sa problemima veneričnih bolesti čije širenje je vezivao posebno za socijalne prilike u kojima je živjelo siromašno stanovništvo Engleske. U oblasti filozofije slijedio je učenje Džona Stjuarta Mila. Zato su njegova djela obično imala i mali filozofski komentar na tretirani problem. U raspravi o prostituciji njegovi zaključci vode, nesumnjivo, usvajanju kontrole rađanja, kao univerzalnog lijeka za socijalne probleme Engleske. Istovremeno je ukazivao i na potrebu oslobođenja žene da ona sama raspolaže »... svojom reproduktivnom moći i talentima sa najboljim preimućstvima za njih same-«. U saradnji sa drugim medicinskim stručnjacima otvorio je, 1860. godine, mali koledž u kome su studirale samo žene. Deset godina docnije piše i pamflet »Medicina kao profesija za žene«.

Interesovanje Čarlsa Drajzdlja za maltuzijanizam ispoljilo se i prije osnivanja Maltuzijanske lige. Na skupštini novoformiranog Dijalektičkog društva Londona, održanoj 1864. godine, on je pročitao referat čiji je predmet bio maltuzijanizam⁷²⁾.

Drugi predsjednik Maltuzijanske lige postala je, poslije smrti Čarlsa Drajzdlja, njegova supruga Alice Vikeri — Drajzdl. Ona je bila predsjednik Lige od 1907—1921. godine. Pošto je četiri godine studirala medicinu u Parizu, postala je prva žena farmaceut u Farmaceutskom društvu Engleske. Ona je bila jedna od pet žena koje su 1880. god. bile doktori medicine u cijeloj Engleskoj. Dugo godina je brinula o bolesnicima i sirotinji Londona. Takođe je bila u engleskom feminističkom pokretu. Živjela je 84 godine, tako da je svjedok cjelokupnog Liginog aktivnog djelovanja (1877—1927), pošto je umrla 1929. Zajedno sa Carlsom Robertom Drajzdl-om, koji je umro 1907., ona je bila nesumnjivi vođa Maltuzijanske lige.

Treći i posljednji predsjednik Maltuzijanske lige od 1921. godine bio je Čarls Vikeri — Drajzdl, sin prva dva predsjednika Lige. Maltuzijanska liga stvarno je prekinula svoju djelatnost 1927. godine, a formalno 1950. godine. Supruga Čarlsa Vikeri-Drajzdl, posljednjeg predsjednika Maltuzijanske lige, Besi Ingam Drajzdl, saradivala je zajedno sa mužem u nekoliko udruženja, uključiv i Maltuzijansku ligu u kojoj je naročito bila aktivna u drugoj i trećoj dekadi dvadesetog vijeka. Njenom smrću⁷³⁾, smatra se, da je uslijedila i formalna smrt Maltuzijanske lige, iako ju je

⁷⁰⁾ U 1859. postao je član Udruženja hirurga Kraljevskog koledža, a član Udruženja ljekara Kraljevskog koledža 1862. godine.

⁷¹⁾ U 1863. godini on je publikovao pamflet »-Priroda i tretman sifilisa i drugih takozvanih zaraznih bolesti«, a 1866. referat »Prostitucija medicinski obrađena sa nekim od njenih socijalnih aspekata«, pročitana na skupštini Medicinskog društva Londona, januara 1866. godine.

⁷²⁾ U Dijalektičkom društvu Londona C. R. Drysdale je radio kao blagajnik tridesetak godina, koliko je bio i predsjednik Maltuzijanske lige.

⁷³⁾ Rosanna Ledbetter, ibid., p. 101. («... smrću Besi I. Drysdle umrla je 6. IX 1950. i Maltuzijanska liga«).

njen muž, faktički predsjednik Lige, nadživio 11 godina (umro je 1961. godine).

Carl Vikeri-Drajzdl, posljednji faktički predsjednik Maltuzijanske lige, podvlačio je važnost koju Liga pridaje širenju maltuzijanske doktrine na štetu širenja informacija o kontracepciji, i u tom kontekstu je upoređivao osnove i ciljeve socijalizma i maltuzijanizma. Tridesetak godina, od ukupno pedeset godina aktivnog rada Maltuzijanske lige, od 1877—1927., lideri Lige isticali su da će biti gonjeni zbog pružanja praktičnih informacija. Stoga su mjesto praktične akcije oni preporučivali »Zakon stanovništva«⁷⁴), »Priručnik za suprugu«, »Maltuzijanski priručnik« i dr., sve do 1913. godine, kada je Maltuzijanska liga izdala svoj sopstveni praktični pamflet »Higijenski metodi ograničavanja porodice«.

R. B. Ker, urednik »The New Generation«, istakao je i ulogu porodice Drysdle u razvijanju pokreta kontrole rađanja sljedećim riječima: »Sedamdeset godina porodica Drysdle je predvodila pokret kontrole rađanja. Kada se Drysdle u 1854. godini prvi javio sa svojom knjigom, relativno mali krug ljudi u svijetu vjerovao je u kontrolu rađanja. Za vrijeme cijelog ovog perioda porodica Drajzdl nije davala samo svoje vrijeme radeći u pokretu, već je ona potrošila najmanje i 10.000 funti sterlinga svoga vlastitog novca.«⁷⁵)

Kako se u Engleskoj i šire odrazilo djelovanje Maltuzijanske lige

»Maltuzijanska liga bila je prva organizacija u svijetu koja je zastupala dobrovoljno ograničavanje rađanja kao rješenje problema siromaštva«⁷⁶). Njena filozofija bila je zasnovana na idejama o populaciji T. R. Maltusa, klasičnoj ekonomskoj teoriji devetnaestog vijeka i na novim naučnim hipotezama, koje su bile karakteristične za viktorsku Englesku u gledanju na seks kao harmoniju između duše i tijela. Liga se bavila prvenstveno onom sirotinjom koja je samim svojim postojanjem mučila industrijsku Englesku devetnaestog vijeka, čija je kapitalistička privreda rađala »prekobrojnu« populaciju, naročito među radničkom klasom. Tadašnji trend razvoja Engleske industrije, uključiv i kapitalizaciju sela, bio je sve veća koncentracija nacionalnog bogatstva u rukama sve manjeg broja vlasnika, što je imalo uticaja na brži razvoj radničkog pokreta koji je oštro napadao i anatemisao Maltuzijansku ligu, s obzirom na njenu filozofiju. Reakcija na djelovanje Maltuzijanske lige, već u samom početku njenog rada, dolazila je prvenstveno od sve više rastuće revolucionarne struje socijalističkog pokreta.

Propagiranje maltuzijanske doktrine neminovno je dovelo do otuđenja organizovane radničke klase od maltuzijanskog pokreta, koji se najviše bavio problemima radničke sirotinje. Većina svjesnih radnika i

⁷⁴) Ani Besant je 1877. objavila knjigu »Low of Population« koja je 1880. go dine štampana u 40.000 primjeraka. Po popularnosti bila je ravna Noltonovom pamfletu »Plodovi filozofije« i Ovenovoj »Moralnoj fiziologiji«. Iz posredne informacije preko »Nacionalnog reformatora« se zna da je knjiga prvi put štampana novembra 1877. a u 1890. štampana je kao drugo izdanje u 175.000 primjeraka.

⁷⁵) Rosana Ledbetter, ibid., p. 5 (izvod).

⁷⁶) Rosanna Ledbetter, ibid., (str. 1, izvoda doktorske disertacije)

sama je uočila prednost manjih porodica, mimo propagande koja je dolazila od Maltuzijanske lige.

Doktrina Maltuzijanske lige bila je anatemisana od strane socijalistički orijentisanih vođa radničke klase, kao i od drugih segmenata engleskog društva. Toj doktrini suprotstavili su se socijalistički orijentisani ljudi, štiteći interese radničke klase, koji su 1881. godine osnovali svoju novu organizaciju »Demokratsku federaciju« koja se zalagala da se socijalnim reformama radikalno rješavaju problemi nastali usljed prenaseljenosti stanovništva.

Mržnja radničke klase Engleske protiv Maltusa, »mountebank-parson«⁷⁷⁾, kako ga je Cobbett nazvao, bila je pravedna, pošto su oni instinktivno osjećali da nisu konfrontirani sa »čovjekom nauke«, već sa »proda-tim zastupnikom«, koji je bio na strani njihovih neprijatelja.⁷⁸⁾

Maltuzijansku ligu napadali su i medicinski krugovi koji su sumnjali u efikasnost kontracepcije, za koju se zalagala Liga kao način za osiguravanje mentalne i fizičke dobrobiti osoba koje su je koristile. I katolička crkva je, dosljedna svojoj doktrini »budite plodni i razmnožavajte se«, napadala osnovne ciljeve Lige.

Političari su se opredijelili da Maltuzijansku ligu i njeno djelovanje ignorišu. Viktorijanska Engleska više je voljela da seks bude isključen iz javnosti i »smješten« u spavaće sobe domaćeg ognjišta ili javnih kuća — samo da bi se osiguralo da to područje čovjekovog života ne bude u platformi narodne politike, za što se tako mukotrpno zalagao lord Amberlev i prije osnivanja Maltuzijanske lige, još 1868. godine⁷⁹⁾. Tako su političari jednako radničkim vođama, u kasnom 19. i ranom 20. vijeku ignorisali pokret, koji je po mišljenju maltuzijanaca nudio rješenja hiljadama roditelja koji su rađali prekobrojno potomstvo, ne znajući kako da to izbjegnu.

Neomaltuzijanske lige osnovane su u mnogim evropskim zemljama. a naročito su jake bile u Danskoj i Holandiji. Nieuw Malthusiansche Bond osnovana je u Holandiji 1881. godine i radila je veoma uspješno. U toku 1917. godine imala je oko 6.000 članova i, proporcionalno tadašnjem broju stanovništva bila je 40 puta brojnija od Maltuzijanske lige u Engleskoj. Ona je 1884. godine u Holandiji štampala publikaciju »Metodi sprečavanja velikih porodica«, koja se odlično prodavala. I ova holandska Neomaltuzijanska liga, u prvim godinama svoga rada, imala je antagonistički stav prema socijalistima. Docnije i sam njen sekretar postaje socijalista (dr J. Rutgers bio je sekretar od 1899—1917). U Danskoj je Neomaltuzijanska liga imala mnogo više praktičnog smisla u približavanju masama, nego u samoj Engleskoj. Docnije su se neomaltuzijanske lige razvile i u vanevropskim zemljama, naročito na Dalekom istoku.

Neomaltuzijanizam, kao malograđansku, pesimističku filozofiju, koja je bila u kontrastu sa intencijama revolucionarnog radničkog pokreta, Le-

⁷⁷⁾ Sarlatana-popa (ista riječ je upotrijebljena i u engleskom i u njemačkom izdanju The Ramparts Press-a knjige »Marx and Engels on the Population Bomb by Ronald Meek.)

⁷⁸⁾ Marx and Engels on the Population Bomb, edited by Ronald, Meek, The Ramparts Press, California, 1971 (Economic theory in General-Malthus as on Apo logist), p. 137.

⁷⁹⁾ Rossana Ledbetter, ibid., p. 3 (izvod).

njin, kao savremenik djelovanja Maltuzijanske lige, odbacio je 1913. godine, a zalagao se za »... bezuslovnost ukidanja svih zakona o zabrani abortusa i rasprostiranju medicinskih sredstava za mjere prevencije«. Na postojanje takvih zakona gledao je kao na hipokriziju jednog dijela klase, zato što je ona bila nesposobna za ozdravljenje. Za socijalnu teoriju »neo-maltuzijanizam-« Lenjin kaže da će »... svjesni radnici uvijek voditi ne-poštednu borbu protiv nastojanja da se ova reakcionarna i podla teorija ubacuje u najnapredniju klasu današnjeg društva, onu koja je najjača i najbolje pripremljena za velike promjene«⁸⁰). Lenjinovo gledanje da čovjek ima pravo da kontroliše rađanje pozitivno je uticalo na socijalističke pisce, na stvaranje javnog mnijenja u raskrinkavanju Maltuzijanske lige, kao i na samu zdravstvenu politiku u SSSR-u.

Prestanak rada Maltuzijanske lige

Peta međunarodna konferencija Lige neomaltuzijanaca i kontrole rađanja održana je u Londonu 1922. godine. Ove godine javlja se Liga ncvte generacije. U stvari, to je bio uzaludan pokušaj Maltuzijanske lige da, mijenjajući svoje ime od 1922—1925. u Ligu nove generacije, stane na čelo pokreta kontrole rađanja. Ali, pošto je ekonomska doktrina Lige za samu Ligu bila nestabilan temelj, za sve vrijeme njenog postojanja izazivala je jaku opoziciju naprednog radničkog pokreta, pa ta privremena promjena njenog imena ništa u biti nije promijenila. Liga je 1927. godine održala svoj posljednji sastanak, prošla vi vši istovremeno i pedesetogodišnjicu svoga postojanja i rada.

Maltuzijanska liga je stvarno prestala da oficijelno djeluje u decembru 1927. godine. Međutim, kako je i dalje izlazio njen časopis, jedna grupa pripadnika Lige održala je još jedan svoj posljednji sastanak juna 1950. godine.

Na posljednjoj skupštini Maltuzijanske lige, održanoj 1927. godine, Carls Vikery Drajszl proglasio je završenim rad Maltuzijanske lige poslije proteklih pedeset godina njenog rada. On je tada izjavio da je stopa rađanja u Engleskoj svedena na polovinu u odnosu na visinu stope rađanja kada je Maltuzijanska liga osnovana. (U Engleskoj je stopa rađanja 1877. godine bila 36 prema 1 000, a u toku 1927. godine 18 prema 1 000.) Svoj posljednji govor na ovoj skupštini, Carls Vikeri Drajszl je pobjedonosno završio riječima: »Neomaltuzijanska doktrina i praksa kontrole rađanja su prihvaćeni u cijelom civilizovanom svijetu do te mjere da je apsolutno obezbijeđeno njihovo puno sprovođenje«, vjerujući naivno da je radikalna promjena stope rađanja u Engleskoj došla kao rezultat djelovanja Maltuzijanske lige.

Posljednja finansijska zaostavština Maltuzijanske lige podijeljena je 1961. godine i to: organizaciji za planiranje porodice Velike Britanije 850 funti sterlinga, Međunarodnoj federaciji za planiranje roditeljstva 350 funti sterlinga, 14 funti sterlinga Ligi za reformu Zakona o abortusu i

⁸⁰) V. I. Lenjin, Djela tom XVI, str. 497—499 na ruskom u članku »Radnička klasa i neomaltuzijanstvo«.

100 funti sterlinga Simonovom populacionom trustu⁸¹⁾). Međutim, osnovna »zaostavština neomaltuzijanskog pokreta« što se pokazalo znatno kasnije, nije finansijske već ideološke prirode.

Knjiga Rozane Ledbetterove⁸²⁾ »Morija Maltuzijanske lige, 1877— — 1927« imala je prvobitan naslov »Organizacija koja je usporila kontrolu rađanja: istorija Maltuzijanske lige, 1877—1927«. Ovaj naslov knjige je, u stvari, naziv odbranjene doktorske disertacije u kojoj se tvrdi da su se Ligini lideri, dvije trećine vremena aktivnog postojanja Maltuzijanske lige, borili protiv pružanja praktičnih informacija za ograničavanje rađanja, radeći samo na popularisanju maltuzijanske doktrine,⁸³⁾ što je imalo za posljedicu usporavanje razvijanja pokreta kontrole rađanja.

U razmatranju istorije pokreta za planiranje porodice, međutim, bilo bi neopravdano izostaviti propagandne napore Maltuzijanske lige. Njena teoretska doktrina, kao neprihvatljiva, morala je biti anatemisana od brojnih segmenata, prije svega, engleskog društva u kome je i osnovana. Ali, njeno hrabro javno proglašavanje dobrovoljnog ograničavanja rađanja, u vrijeme kada je samo spominjanje toga privatno ili javno, izazivalo šok i davalo mogućnost sudovima za legalni sudski progon, Maltuzijanskoj ligi daje određeno mjesto u analima društvene istorije pokreta za regulisanje rađanja.⁸⁴⁾

3. KONTROLA RAĐANJA I DRUGI SLIČNI POKRETI I NJIHOV DOPRINOS NASTANKU POKRETA PLANIRANJA PORODICE

Krajem XIX i početkom XX vijeka sve više su se širile ideje o potrebi regulisanja fertilnog ponašanja stanovništva. Osnivane su nacionalne organizacije za rad na ovim pitanjima. Pored postojanja Maltuzijanske lige, osnivane su i druge međunarodne organizacije.

Univerzalna federacija za rađanje čovjeka i Svjetska liga za seksualnu reformu

Prva međunarodna konferencija, na kojoj su razmatrani problemi u vezi sa rađanjem, održana je u Londonu 1881. godine na inicijativu grupe maltuzijanaca. Na njoj se okupilo 40 ljekara,⁸⁵⁾ uprkos činjenici što su se medicinski radnici posljednji priključili pokretu za regulisanje rađanja, pošto su godinama koristili svaku priliku da se suprotstave cijeloj

⁸¹⁾ Rosana Ledbetter, *ibid.*, p. 332.

⁸²⁾ The Ohio University Press Sales Representative in Continental Europe is: Fetter and Simons (Nederland), NV, Rijkade, 170, Box 122 Weeps, Netherlands, in G. Britain: Fetter and Simons Inc, 7 Maiden Lane, London WC2E-7NA.

⁸³⁾ »Organizacija koja je usporila kontrolu rađanja: istorija Maltuzijanske lige, 1877—1927« je doktorska teza Rosane Ledbetter za titulu doktora filozofije na Northern Illinois, Dekalb, januar 1972.

⁸⁴⁾ Rosana Ledbetter, *ibid.*, p. 5 (izvod).

⁸⁵⁾ Beril Suitters, *Be brave and angre*, Chronicles of IPPF, p. 1.

akciji. U 1900. godini, pod predsjedništvom dr C. R. Drysdale, održana je velika neomaltuzijanska konferencija u Parizu, na kojoj je osnovana Univerzalna federacija za rađanje čovjeka kao nova organizacija, uz učešće predstavnika iz 15 zemalja. U periodu između 1900. i 1911. godine održane su još tri naredne konferencije ove Federacije, tako da je 1912. godine u nju bilo učlanjeno petnaest odgovarajućih organizacija iz 15 zemalja (11 iz Evrope, po jedna iz Sjeverne, Južne i Centralne Amerike i jedna iz Afrike).

Univerzalna federacija za rađanje čovjeka, na svojoj petoj konferenciji održanoj u Londonu 1922. godine, razmatrala je aktuelne društvene teme u vezi sa emancipacijom žene i socijalnim revolucijama. Poslije ove konferencije, u manjim grupama i kružocima razmatrana su pitanja koja su do tada smatrana tabuom i neučtivim temama za šire rasprave. Sve ovo vodilo je stvaranju novih organizacija sa njihovim vlastitim novim idejama. Neposredno pred drugi svjetski rat, trebalo je da se održi Šesta konferencija ove međunarodne federacije, ali rat je prekinuo sve započete aktivnosti.

Svjetska liga za seksualnu reformu (WLSR)⁸⁶⁾, poznata je po preispitivanju starih institucija građanskog društva o seksualnim odnosima, slobodnoj ljubavi, komponentama braka, masturbaciji (za koju se generalno-smatralo da je štetna), homoseksualizmu, prostituciji. Ona je organizovala posebne sastanke o seksualnom obrazovanju i kontroli rađanja.

Raskrinkavanje Maltuzijanske lige

Broj građana, udruženih u pojedine grupe sve je više rastao u ranom dvadesetom vijeku. Oni su vjerovali u pokret kontrole rađanja kao vrijedan projekat, ali pod uslovom da se ne oslanja na maltuzijanizam i tada pomodne eugenične ideje. Uticaj ovih grupa i organizacija u praktičnoj akciji, u drugoj i trećoj dekadi XX vijeka, sve više je doprinio razvijanju novih, prvih začetaka planiranja porodice i raskrinkavanju Maltuzijanske lige.

Ali, porodica Drysdale nije mogla biti uklonjena ni od njihove dominantne kontrole nad Maltuzijanskom ligom, ni od njihovog preovlađavajućeg finansijskog uticaja.

Kao rezultat novih strujanja, dvadesetih godina dvadesetog vijeka, bilo je popularnije znanje o kontroli rađanja nego maltuzijanska doktrina, a razvijano je preko grupa koje su podvlačile preimućstvo prihvaćanja znanja od individualnih radnika o koristi kontrole rađanja.

Narastanje mreže organizacija za kontrolu rađanja, kao nevladinih organizacija, koje su djelovale pod okriljem vlada, a koje su postale brojne u svijetu, sve više su preduzimane aktivnosti u domenu kontrole rađanja. Tako je Maltuzijanska liga dozvolila da »izgubi bitku-« i 1927. godine javno je priznala gubljenje rukovodeće uloge pokretom, kada su prestale njene oficijelne aktivnosti i kada je došlo do njene konačne demisije.⁸⁷⁾

⁸⁶⁾ Ibid., p. 3 i 18.

⁸⁷⁾ Rossana Ledbeter, ibid., p. 4 (izvod).

Gledano u cjelini, pripadnici pokreta kontrole rađanja su ignorisali maltuzijansku doktrinu i eugeničnu teoriju, baveći se više praktičnom akcijom da se stanovništvu, pretežno siromašnom, pomogne kontrolom rađanja da reguliše željeni broj svoje djece.

Osnivanje Međunarodne federacije liga za kontrolu rađanja

Kako su se vremenom sve više mijenjala mjerila o čovjekovim vrijednostima, njegovom mjestu u društvu bez obzira na porijeklo i klasu kojoj je pripadao, sve više je raslo interesovanje za dijete koje dolazi u centar interesovanja društva. Pojačan interes za čovjeka pokrenuo je pitanje: da li su djeca svojina roditelja, da li ih oni smiju dati kapitalistima da ih zatvaraju u svoje radionice u kojima ih krajnje iscrpljuju i si.

Neomaltuzijanci su svojom filozofijom suviše pojednostavljivali probleme koji su u svijetu objektivno postojali. Sam populacioni porast smatrali su uzrokom svim velikim svjetskim problemima. S druge strane, neki njihovi članovi pojedinačno su počeli da uče stanovništvo kontroli rađanja i da otvaraju servise za kontracepciju. Tako je dr Aletta Jacobs (prva žena ljekar u Holandiji) prva u svijetu otvorila centar za ispitivanje kontracepcije, njene efekte i štetnost u kojem je davala savjete o njezi djece i dr. Takve klinike otvarali su i pojedinci koji nisu bili članovi Neomaltuzijanske lige. Drugu kliniku za kontrolu rađanja u svijetu otvorila je Margaret Sanger,⁸⁸⁾ u Bruklinu (Njujork), 1916. godine. Zatim, treću po redu u svijetu kliniku ove vrste otvorila je Mery Stopes u Londonu 1920. godine. U ranim dvadesetim godinama radile su slične klinike i u Japanu, ali vrlo ograničenog kapaciteta. Profesor matematike dr R. D. Karve otvorio je 1923. godine u Bombaju (Poona) prvu privatnu kliniku za kontrolu rađanja. Prva vladina klinika za kontrolu rađanja u svijetu otvorena je u Mysure (Indija) 1930. godine. Takođe, 1930. godine Komitet za zaštitu majki Pekinga osnovao je Kinesko medicinsko društvo za kontrolu rađanja, koje se u 1935. godini zalagalo za zvanično priznavanje kontracepcije kao sastavnog dijela narodnog zdravlja, posebno zbog unapređenja brige o majci i djetetu. Margaret Sanger posjetila je Japan 1935. godine i pokrenula akciju za otvaranje servisa za kontrolu rađanja, pa je gđa Shidzne Kato otvorila kliniku za kontrolu rađanja u Tokiju.⁸⁹⁾ Male, ali veoma aktivne grupe za razvoj pokreta kontrole rađanja tih godina osnovane su u više zemalja Evrope i Azije.

Margaret Sanger, osnivač pokreta kontrole rađanja u SAD 1912. godine, počela je na svoj rizik, s obzirom na zvanične stavove da širi znanja o kontroli rađanja. Kao medicinska sestra u gusto naseljenoj istočnoj strani Njujorka, svakodnevno je gledala nevolje onih siromašnih žena, koje nisu smjele da rađaju, jer su bile teški bolesnici (srčani, tuberkulozni i si.), a koje su bile u drugom stanju. Kada bi ove žene tražile od ljekara informacije o kontracepciji, oni im nisu smjeli dati, već jedino ilegalno.

⁸⁸⁾ Margaret Sanger je umrla mjesec dana prije 50-godišnjice od otvaranja prve klinike za kontrolu rađanja u SAD.

⁸⁹⁾ Gđa Shidzne Kato je i danas živa. Predsjednik je Nacionalne gimnazije za planiranje porodice Japana.

Uočivši da je želja i životna potreba žena za informacijom o kontracepciji u osnovi zdrava i pravilna, ona je, uzevši inicijativu u svoje ruke, počela da daje specifične savjete. Tada je započela njena, širom svijeta zapažena, aktivnost na širenju pokreta kontrole rađanja.⁹⁰⁾ Njena dugogodišnja borba da ovu informaciju obezbijedi najsiromašnijim slojevima, odmah poslije prvog svjetskog rata rezultirala je veoma informativnim pamfletom »Ograničavanje rađanja«. On je štampan u velikim tiražima od više stotina hiljada u SAD i Velikoj Britaniji, a docnije je preveden i štampan u mnogim drugim zemljama. Margaret Sanger, je prvi put posjetila Indiju 1926. godine. Tada se sreća sa Mahatma Gandijem koji je podržavao samo ritam metodu kontrole rađanja, ali ne i druge metode i sredstva regulisanja rađanja nazivajući ih »nemoralnim«. Prilikom te posjete Indiji Margaret Sanger je sreća i pjesnika Tagoru, koji joj je docnije pisao »To je svirepi zločin rađati djecu, a ne biti u stanju i brinuti se za njih.«⁹¹⁾

Kontrola rađanja je u isto vrijeme, i veoma stara praksa i nov pokret. Stara je kao društvena praksa, način regulisanja rađanja u dalekoj prošlosti, a kao društveni pokret je relativno nova pojava. Određena znanja o kontracepciji u dalekoj prošlosti vijekovima su se miješala sa magijom i vradžbinama. U novije vrijeme znanja o tome postepeno su demokratizovana, tako da je vremenom prevladalo racionalno nad iracionalnim, adekvatne metode nad neadekvatnim.⁹²⁾

Rođenje djeteta, kao prirodna posljedica života u zajednici, izgledalo je sasvim prirodno. Ali, u društvu su započeta istraživanja u vezi sa rađanjem djece, jer su se ona pretežno stihijno rađala.

Dvije žene — borci, Marie Stopes u Engleskoj i Margaret Sanger u Americi, javile su se kao predstavnici novih pogleda u oblasti regulisanja rađanja, vodeći prije svega borbu protiv konzervativnog zakonodavstva u svojim zemljama.

Novi filozofski pogledi u oblasti rađanja karakterisali su period između 1922—1937. godine. Ljudi su se počeli šire interesovati za kontrolu rađanja. Neki su se interesovali za ograničavanje rađanja zbog eugeničkih razloga, drugi zbog socijalnih, treći zbog emancipacije žene, zatim zbog smanjenja smrtnosti majke i djece i si. Postojale su razne struje za regulisanje rađanja koje su se interesovale za rađanje zbog ekonomskih razloga, a u cilju dobrobiti individue, porodice, nacije. Sve ovo prethodilo je seriji međunarodnih skupova i formiranju novih međunarodnih organizacija.

Poslije prvog svjetskog rata na međunarodnoj sceni javljaju se stari pioniri pokreta — Margaret Sanger koja je i iskvala krilaticu »kontrola rađanja« u SAD, Marie Stopes u Engleskoj i Elise Ottensen Jensen u Švedskoj. One su se sreće sa neznanjem u masama, što je podsticajno djelovalo na ovo njihovo angažovanje. Prije svega, vodila se bitka sa predrasudama i ignorancijom žene. Počele su pripreme za donošenje odgovara-

⁹⁰⁾ Abraham Stone and Norman E. Hines, *ibid.*, p. 25. Publisher George Alan and Unwiu Ltd. London, 1960, pp. 36—37.

⁹¹⁾ JOICFP News, № 38 June 1977. p. 1 (It is a cruel crime to reproduce children whom you may not be able to take care of«. Ovu Tagorinu misao aktivisti pokreta za planiranje roditeljstva u Indiji su veoma široko koristili.

⁹²⁾ Abraham Stone and Norman E. Hines, *ibid.*, p. 25.

jućih zakona. Konzervativne snage su se oštro suprotstavljale njihovom djelovanju. Međutim, sljedbenici pokreta kontrole rađanja su stvarali javno mnijenje u SAD i drugim zemljama, kako bi se stvorili uslovi za davanje savjeta ženama u oblasti regulisanja njihovog fertilnog ponašanja.

Na inicijativu Margaret Sanger u Njujorku je 1925. godine održana međunarodna konferencija na kojoj je osnovana Međunarodna federacija liga za kontrolu rađanja.

Za razvoj pokreta kontrole rađanja veoma je značajna Sedma konferencija Međunarodne lige za kontrolu rađanja, održana u Cirihi 1930. godine. U njenom radu su učestvovali delegati iz 12 zemalja, ljekari i laici entuzijasti. Podnijeti su izvještaji o radu klinika za kontrolu rađanja i o tehnici kontracepcije i podvučena je potreba istraživačkog rada na pronalaženju boljih kontracepcijskih sredstava. Takođe je obrađen psihološki aspekt kontrole rađanja.

Na ovoj konferenciji formiran je Međunarodni centar za kontrolu rađanja sa sjedištem u Londonu. Za kratko vrijeme u njemu su bili predstavnici iz 25 zemalja, a među njima nekoliko predstavnika iz Azije.

Interesantno je istaći da su već na ovoj konferenciji utvrđeni zadaci da kontrola rađanja treba da se integriše u javno zdravstvo kao njegov sastavni dio u okviru preventivne medicine u svim zemljama; da je širenje znanja o kontracepciji najbolji način borbe protiv abortusa i da instrukcije o kontracepciji treba da postanu sastavni dio svih nastavnih programa u oblasti medicinskih nauka. Dogovoreno je da sterilizacija treba da se omogući svim onim ljudima koji smatraju da su im drugi metodi kontracepcije nepraktični, kao i da se nedovoljno pouzdani hemijski preparati daju isključivo uz recept ljekara.

Na ovoj konferenciji izgrađeni su temelji za buduću akciju, koja će se znatno dočnije dalje razvijati preko Međunarodne federacije za planiranje roditeljstva.

Za rad Međunarodnog informativnog centra za kontrolu rađanja 1930. godina je značajna zato što je u njoj ostvaren najveći domet u ovoj aktivnosti jer je ostvarena zvanična saradnja sa 25 zemalja. Na čelu ovoga Centra, kao predsjednik, bila je Margaret Sanger.⁹³⁾ Kako je njenu pažnju posebno privlačila situacija u vezi sa populacionim porastom u Aziji, 1933. godine organizovala je konferenciju u Londonu na temu »Kontrola rađanja u Aziji«⁹⁴⁾, poslije čega je Centar skrenuo na sebe veću pažnju tada značajnih ličnosti u svijetu⁹⁵⁾. U fokusu njenog interesovanja bile su popu-lacione prilike u Indiji, Kini i Japanu.

⁹³⁾ U 1930. godini sa grupom saradnika obišla je 21 zemlju, na poziv nacionalnih organizacija za kontrolu rađanja.

⁹⁴⁾ Avabai B. Wadia, predsjednik Nacionalne organizacije za planiranje porodice Indije, »Who is IPPF« referat na skupštini Međunarodne federacije za planiranje roditeljstva, Edinburg, novembar 1977. Između ostalog, autor je u referatu iznijela da je lično, kao mladi pravnik, učestvovala na konferenciji na temu »Kontrola rađanja u Aziji« 1933. i da je u svome izlaganju izrazila neslaganje sa interpretacijom problema i samim tokom konferencije.

⁹⁵⁾ Džavaharlal Nehru je posjetio ovaj Centar, a Mahatma Gandhi je bio u češćoj prepisci sa g-đom How-Martin koja je tim **Centrom rukovodila**.

Razvoj pokreta kontrole rađanja u nekim dijelovima svijeta

Razvoj pokreta kontrole rađanja u SAD. U hronikama pokreta kontrole rađanja u Americi, zabilježeno je da su njegovi pioniri Margaret Sanger, njena sestra Ethel Byrne, socijalni radnici i Frania Mindell otvorile prvu kliniku za kontrolu rađanja u Brownswilla, kod Bruklina. Leci o radu ove klinike dijeljeni su među Englezima, Italijanima i Jevrejima. Mala čekaonica bila je puna žena koje su čekale u redu da budu primljene. Međutim, ova klinika je bila iznenada napadnuta i tri žene koje su u njoj radile, na čelu sa Margaret Sanger, su zatvorene.⁹⁶⁾

Docnije je ova klinika ponovo zatvarana i otvarana, a njeni radnici vođeni u zatvor i opet puštani. Sukobi i razni konflikti u vezi sa širenjem kontrole rađanja doveli su do donošenja zakona u SAD 1928. godine, koji je štitiio ljekare kada su »... davali savjete i pomoć licima u braku da se liječe od bolesti ili štite da do bolesti ne dođe«.

U 1923. godini osnovan je Klinički istraživački biro za kontrolu rađanja u Americi, koji je otvorila Margaret Sanger⁹⁷⁾ u Njujorku. Iako je 1928. godine Margaret Sanger sa svojim saradnicima izvojevala donošenje federalnog zakona o kontroli rađanja, potpomognuta akcijom Nacionalnog komiteta za federalno zakonodavstvo o kontroli rađanja⁹⁸⁾, 1929. godine sav personal ove klinike je opet zatvoren. Već u ovo vrijeme religiozne grupe izražavale su određeni interes za akciju pokrenutu u SAD za uvođenje kontrole rađanja u javno zdravstvo, a neke su otvoreno davale podršku akciji koja je vođena⁹⁹⁾. Ali, godinu dana docnije, 1931. godine, kada je Papa Pije XI izdao encikliku »Casti Connubi«, kojom je osudio kontrolu rađanja i sterilizaciju, to se negativno odrazilo i na aktivnost pokreta kontrole rađanja u SAD.

Desetak godina više faktora¹⁰⁰⁾ u SAD djelovalo je prilično razjedinjeno na unapređenju kontrole rađanja. Oni se 1939. godine ujedinjuju u Federaciju za kontrolu rađanja u SAD. Međutim, i docnije je bilo hapšenja medicinskih i drugih radnika koji su širili pokret kontrole rađanja.¹⁰¹⁾

Pokret kontrole rađanja u Velikoj Britaniji. Osnivanje i razvoj pokreta za kontrolu rađanja u Velikoj Britaniji odvijao se u periodu od

⁹⁶⁾ Margaret Sanger i Mary Windzor zatvorene su i zbog govora na masovnom sastanku o kontroli rađanja, održanom 22. 4. 1922. Ovaj incident izazvao je buru javnih protesta.

⁹⁷⁾ Ova klinika docnije je nazvana »Istraživački biro Margaret Sanger«. U 1925. godini dr Hannah Stone postala je medicinski direktor ovoga biroa i (na tome poslu ostala je do svoje smrti, 1941. godine). Međutim, 15. aprila 1929. godine ponovo je zatvorena zato što je radila na ovoj klinici.

⁹⁸⁾ Ovaj Komitet je osnovan u Cikagu 30. IV 1929. godine, sa 974 lokalne organizacije i sa ukupno 3 000 članova. U 1933. godini već ima 27 000 individualnih članova, a 1937. godine bilo je 325.000. Kontrola rađanja dozvoljena je u SAD od 30. XI 1936. U 1930. bilo je 55 klinika za kontrolu rađanja, u 23 grada u 12 država SAD.

⁹⁹⁾ Centralna konferencija američkih rabina prva je izrazila svoju potporu 1929. godine, zatim Federalni savjet hrišćanskih crkava i anglosaksonska biskupija.

¹⁰⁰⁾ Nacionalna liga, »Klinički istraživački centar za kontrolu rađanja Margaret Sanger« i Savjet za kontrolu rađanja SAD.

¹⁰¹⁾ Policijski agenti su se javljali kao pacijenti na klinikama za kontrolu rađanja u Massachusetts, pravili evidenciju pacijenata i predavali njihove spiskove policiji, pa su pacijenti, ljekari, medicinske sestre i socijalni radnici hapšeni.

1921—1930. godine. U 1921. godini Meri Stops je osnovala Društvo za konstruktivnu kontrolu rađanja i rasni napredak. U 1923. godini osnovano je Društvo za otvaranje klinika za kontrolu rađanja, koje je 1937. godine priključeno Nacionalnom savjetu Velike Britanije za kontrolu rađanja. Nacionalni savjet Velike Britanije za kontrolu rađanja osnovan je 1930. godine, a 1939. godine prerasta u Organizaciju za planiranje porodice Velike Britanije. U vrijeme razvoja pokreta kontrole rađanja kontracepcija nije bila ilegalna u Velikoj Britaniji, niti je bilo sudskih progona nosilaca akcije za širenje kontracepcije. Poslije otvaranja prve klinike za kontrolu rađanja u Londonu, 1920. godine, za narednih sedam godina otvoreno je još 16 klinika. U 1930. godini već se u javnom zdravstvu ukazivalo ženama na potrebu kontrole rađanja.¹⁰²⁾

Dr Mery Stoups, (paleobotaničar), otvorila je 1920. godine Materinsku kliniku za konstruktivnu kontrolu rađanja¹⁰³⁾. Ona je počela više da naglašava korist koju pojedinac ima od kontracepcije, kao i potrebu za poboljšanjem kvaliteta života. Optužila je Maltuzijansku ligu da sprečava prihvatanje planiranja porodice zbog svog nehrišćanskog gledanja, pošto je za neomaltuzijance bio karakterističan sekularistički i utilitarni pristup problemima rađanja. U 1918. godini štampane su njene dvije knjige: »Bračna ljubav« i »Razborito roditeljstvo«.

Pokret kontrole rađanja u Kanadi. U Kanadi je tridesetih godina ovoga vijeka pokret kontrole rađanja bio prilično razvijen. Međutim, imao je slična iskustva sa sudskim organima kao i američki pokret kontrole rađanja,¹⁰⁴⁾ mada su 1937. godine ukinuti sudski progoni aktivista pokreta.

Pokret kontrole rađanja u Aziji. Interes za kontrolu rađanja nije bio prisutan samo u Engleskoj i Americi. Azijske zemlje imaju svoje vlastite pionire pokreta za kontrolu rađanja, počev od 1916. godine.

Sveindijska konferencija žena često je isticala na svojim sjednicama potrebu za uvođenjem kontrole rađanja. Zato je pozivala predstavnike Međunarodnog informativnog centra za kontrolu rađanja.¹⁰⁵⁾ Ova akcija na širenju pokreta kontrole rađanja naišla je na burno reagovanje zvanič-nih predstavnika hrišćanskih i drugih religija. Nisu provjereni podaci kada je otvorena prva klinika za kontrolu rađanja u Indiji, ali prema nekim podacima¹⁰⁶⁾ Neomaltuzijanska liga Indije otvorila je svoju kliniku 1916. godine u Madrašu. Prva klinika za planiranje rađanja otvorena je u Bom-baju¹⁰⁷⁾ 1923. godine. Znatno docnije, 1934. godine, osnovano je »Društvo za izučavanje i unapređenje higijene u porodici«, koje je uskoro prerاسlo u »Društvo za planiranje porodice«. Rad ovoga društva odvijao se uglav-

¹⁰²⁾ Poznat je Memorandum ministra zdravlja Velike Britanije, donijet ju na 1930. godine, kojim je uvedena savjetodavna služba o kontroli rađanja u javno zdravstvo.

¹⁰³⁾ Abraham Stone i Norman F. Himes, *ibid.*, London, 1960. p. 35.

¹⁰⁴⁾ Član 207. Federalnog krivičnog zakona Kanade zabranjivao je aktivnost u vezi sa kontrolom rađanja do 1937. godine.

¹⁰⁵⁾ Direktor toga Centra i Margaret Sanger posjetili su Indiju 1934. godine. Kada su ponovo došle u Indiju 1936. godine posjetile su više azijskih zemalja.

¹⁰⁶⁾ Beril Sutters, *ibid.*

¹⁰⁷⁾ Ovu kliniku otvorio je profesor matematike dr Krave koji je kao pobornik kontrole rađanja otpušten iz službe.

nom na razvijanju centara za zaštitu majke i djece, uključiv i kontrolu rađanja.

Međunarodni informativni centar za kontrolu rađanja, osnovan 1930. godine, transformisao se u Nacionalnu organizaciju za kontrolu rađanja Velike Britanije, koja je imala svoj potkomitet za međunarodne veze. Odlučeno je da se svi naponi u radu na međunarodnom planu, kao i finan-sijska sredstva Nacionalne organizacije za kontrolu rađanja Velike Britanije koncentrišu na pomoć samo jednoj zemlji — Indiji.

Pokret kontrole rađanja u Švedskoj. Pokret za kontrolu rađanja u Švedskoj bio je veoma jak. Norvežanka Elise Ottensen-Jensen je osnovala 1933. godine dobrovoljnu organizaciju za širenje seksualnog obrazovanja (Nacionalna liga za seksualno obrazovanje), što je istovremeno značilo i početak borbe protiv konzervativnog javnog mišljenja i postojećeg zakonodavstva. Ova Liga je djelovala kroz političke organizacije, sindikalni i omladinski pokret. U Stokholmu je otvoreno savjetovalište za seksualno obrazovanje u kome je saradivala Elise Ottensen-Jensen. Zahvaljujući njenom pristupu ovim problemima (koji je bio elastičan i prihvatljiv), rad ovog savjetovališta je postao veoma popularan, za razliku od drugih sličnih centara u Švedskoj, koji su ubrzo poslije njihovog otvaranja zatvarani, ne stekavši veću popularnost.

»Seksualno obrazovanje za sve« — bio je moto Nacionalne lige za seksualno obrazovanje Švedske. Poruke njenog predsjednika Elise Ottensen-Jensen stizale su na univerzitete, u škole svih stepena obrazovanja, vojne kasarne i vojne škole, u porodice i sva mjesta gdje se okupljala omladina. Vlada Švedske se zainteresovala 1944. godine za cijelu akciju, tako da je, i pored snažnog suprotstavljanja nekih oficijelnih krugova, seksualno obrazovanje uključeno u nastavne programe na svim nivoima obrazovanja i vaspitanja i u odgovarajuća savjetovališta. Istovremeno je pokrenuto i zakonsko regulisanje legalnog abortusa na osnovu socijalno--medicinskih indikacija.

Sadašnji interes za planiranje porodice, s obzirom na raznorodnost uticaja, ima svoju dugu istoriju. U nju su utkane i aktivnosti onih koji su radili za pokret kontrole rađanja početkom ovoga vijeka, posebno onih entuzijasta koji su se zalagali za praksu koja je predstavljala pomoć i bila od velike koristi individualnoj dobrobiti čovjeka.

4. PRVA SVJETSKA KONFERENCIJA O STANOVNIŠTVU (ZENEVA 1927. GODINE) I POKRET KONTROLE RAĐANJA

Rasprave o stanovništvu na svjetskoj sceni postale su veoma aktu-elne. Tako su 1927. godine predstavnici pokreta kontrole rađanja u sarad-nji sa Društvom naroda, organizovali Prvu svjetsku populacionu konferenciju u Zenevi. Margaret Sanger i njeni sljedbenici uložili su mnogo truda i novaca u organizovanje ove svjetske konferencije. Okupili su se eksperti svjetske reputacije naučnici, demografi, sociolozi, ljekari. Razma-tran je fenomen populacionog porasta i tražen je odgovor na pitanje kakvu politiku treba voditi da se obuzda nekontrolisani porast stanovništva. I pored zalaganja Margaret Sanger na ovoj konferenciji kontrola rađanja

nije došla u centar rasprave. Međutim, osnovana je Međunarodna unija za naučno istraživanje stanovništva (IUSSP)¹⁰⁸⁾ i Međunarodna grupa za ispitivanje kontrole rađanja.¹⁰⁹⁾

Prema našim analizama, u ovoj glavi, u zaključku se može reći da su pokušaji brojnih nacionalnih i internacionalnih organizacija da putem primjene kontracepcije ili apstinencijom od seksualnog života riješe problem brzog povećavanja broja stanovništva, posebno tamo gdje je do toga dolazilo usljed ukрупnjavanja kapitalističke privrede, ostali bez uspjeha. Sve akcije te vrste nisu postigle neki zapaženiji uspjeh, zato što su se mjere politike, kao i druge mjere pokazale nemoćne u rješavanju ovih problema. Problemi »prekobrojnog« stanovništva mogu se rješavati samo u okviru društveno-ekonomskog razvoja, kao njegov integralni dio.

Mada je u prvo vrijeme Maltuzijanska liga među svojim pristalicama imala i lidere naprednog radničkog pokreta, vremenom su je napustili zbog ideološkog neslaganja. Ideolozi Lige zastupali su stanovište da se uzrok siromaštva nalazi samo u rukama siromašnih, videći njihov jedini spas u kontracepciji, a ne u društvenim promjenama, u socijalizmu.

I pored pokušaja Maltuzijanske lige da razvije svoj uticaj van granica Engleske, to nije ostavilo znatnijeg traga. Osnovna ideja, koja je bila u fundamentu djelovanja Maltuzijanske lige, a docnije i neomaltuzijan-skih liga i neomaltuzijanskih stavova širom svijeta, da se problemi siromašnih mogu riješiti kontracepcijom ili apstinencijom od seksualnog života nailazila je na oštre osude ideologa progresivno orijentisanog radničkog pokreta i progresivnih građanskih mislilaca. Već niz godina ona ima posebno oštre kritičare u pripadnicima marksističkog učenja, a ima ih i danas.

Zbog svoga osnovnog pristupa problemima savremenog svijeta u vezi sa »prekobrojnim« stanovništvom, Maltuzijanska liga je objektivno djelovala na usporavanju razvoja pokreta kontrole rađanja.

Literatura objavljena posljednjih godina dala je osnovu za razumijevanje odnosa između demografije, ekonomije i društvenih faktora. Brojnim studijama ustanovljeno je da korelacija između njih egzistira. Rezultati istraživanja u ovoj oblasti, sumirani na nivou Ujedinjenih nacija, pokazuju porast znanja o populacionim pitanjima, o njihovoj korelaciji sa društveno-ekonomskim kretanjem, na relaciji sagledavanja društvenih i ekonomskih problema u posljednje dvije decenije.

Čovjekova sloboda u odlučivanju o rađanju djece, kako na nivou para, tako i na nivou individue, počela je na međunarodnim skupovima

108) Međunarodna unija za naučno istraživanje stanovništva (IUSSP) održala je svoju 18. konferenciju u Meksiku, jula 1977. godine.

¹⁰⁹⁾ Međunarodna grupa za ispitivanje kontrole rađanja publikovala je medicinske i statističke informacije koje su docnije prerasle u »Časopis o kontracepciji«. Uređivao ga je dr Abraham Stone. Kasnije časopis mijenja ime u »Čovjekova fertilnost« i izlazi do 1948. godine. Ovu aktivnost docnije će preuzeti Medicinski komitet MFPR.

da se sve više zahtijeva kao ljudsko pravo. Međutim, i na društvenom i na individualnom planu ona je u ovoj oblasti daleko od punog ostvarenja. Isto tako daleko je i ostvarivanje čovjekove slobode pri sklapanju braka, kako ju je Engels vidio, koja se »... može, dakle, općenito provesti tek onda kad će odstranjenjem kapitalističke proizvodnje i njome stvorenih odnosa vlasništva biti uklonjeni svi sporedni ekonomski obziri, koji sada vrše toliko moćan uticaj na izbor supruge. Tada, naime, neće preostati više nijedan drugi motiv osim uzajamne naklonosti.«¹¹⁰⁾

¹¹⁰⁾F. Engels, Porijeklo porodice, privatnog vlasništva i države, Naprijed, Zagreb, 1946., str. 72.

VII POKRET PLANIRANJA PORODICE

Predmet rasprave u ovom poglavlju je nastanak pokreta planiranja porodice. On nije nastao iz Maltuzijanske lige, ni neomaltuzijanskih liga, već kao originalan pokret nastaje poslije drugog svjetskog rata.

Naše istraživanje pokazuje sljedeće:

1. Prvi embrioni planiranja porodice dosežu u daleku prošlost života čovjeka. Međutim, moderno shvaćeno planiranje porodice, vezuje se za prvi međunarodni skup o planiranju porodice održan 1946. godine u Švedskoj na inicijativu Elize-Ottensen Jensen.

2. Prvi stav rezolucije usvojene na ovom međunarodnom skupu glasio je: »Svako dijete ima pravo da bude željeno od oba roditelja i svi roditelji imaju pravo da odlučuju o broju djece koju će donijeti na svijet.« Ovaj stav rezolucije nedvosmisleno govori o jednom novom shvatanju — o željenom djetetu i pravu čovjeka da odlučuje o rađanju svoje djece. Ideje, usvojene na ovom skupu, dvije decenije kasnije neposredno će uticati na Ujedinjene nacije da proglase pravo čovjeka da slobodno odlučuje o rađanju svoje djece i rastojanju između porođaja.

3. Nacionalna organizacija za planiranje porodice Velike Britanije odigrala je određenu ulogu u širenju pokreta planiranja porodice u Evropi, a i šire. Međunarodni komitet za planiranje porodice, u stvari, djelovao je kao odjeljenje za međunarodne poslove Nacionalne organizacije za planiranje porodice Velike Britanije, koja se još od 1939. godine zove Nacionalna organizacija za planiranje porodice Velike Britanije. Dakle, prva u svijetu u svome nazivu sadrži termin »planiranje porodice«.

1. PRVA MEĐUNARODNA KONFERENCIJA O PLANIRANJU PORODICE (STOKHOLM 1946.)

U toku drugog svjetskog rata još jednom je prekinuta aktivnost pokreta kontrole rađanja. Međutim, već 1945. godine aktivnosti su nastavljene, a pored starih pionira pokreta pridružili su se i novi. Eliza Ottensen Jensen organizovala je više sastanaka u evropskim zemljama, kao i prvu međunarodnu konferenciju o planiranju porodice.

Prva međunarodna konferencija o planiranju roditeljstva održana je avgusta 1946. godine u Stokholmu, u okviru održavanja godišnje skupštine Nacionalne lige za seksualno obrazovanje Švedske (RFSU), koja je

u to vrijeme imala oko 100.000 članova. Prije održavanja ove konferencije Eliza Ottensen-Jensen¹⁾ uputila je opšti poziv u inostranstvo, pozivajući sve zainteresovane da uzmu učešća u njenom radu. Od ukupno 250 učesnika, oko 60 je bilo iz drugih zemalja: Velike Britanije, Holandije, Danske, Finske, Švedske i SAD. Kako je Eliza Ottensen-Jensen bila član Svjetske lige za seksualnu reformu, ona je imala razvijenije veze u svijetu sa odgovarajućim ličnostima u vezi s temom ove međunarodne konferencije, a i mnogi Šveđani su se interesovali za razvoj pokreta za planiranje roditeljstva u inostranstvu.

Na konferenciji je većina materijala cirkulisana na engleskom jeziku. Tako je Griffith iz Londona, predstavnik Savjeta za bračna savjetovišta (Marriage Guidance Council), imao referat o pripremama za brak, dr Abraham Stone, pionir pokreta za kontrolu rađanja u SAD podnio je referat o sterilitetu. Većina delegata iz drugih zemalja podnijela je izvještaje o stanju u svojim zemljama i istakla je da, i pored postojanja nekoliko međunarodnih tijela na ovome polju rada, treba osnovati novu međunarodnu organizaciju koja bi bila nove vrste.

Svi učesnici ove Konferencije usvojili su osnovni cilj nove međunarodne organizacije. »Da unapređuje fizičko i duhovno zdravlje, zaštitu i sreću individua, porodice i društva u novom, slobodnom i ujedinjenom svijetu.«

Konferencija je usvojila i sljedeću rezoluciju:

1. Svako dijete ima pravo da bude željeno od oba roditelja i svi roditelji imaju pravo da odlučuju o broju djece koju će donijeti na svijet.

2. Pravo je svih ljudi da dobiju naučnu informaciju o kontroli začeca i tretmanu neplodnosti od stručne službe.

3. Pravo je sve djece da dobiju naučnu informaciju o seksualnom životu, kao dijelu njihovog opšteg vaspitanja, a omladina da dobije adekvatne pripreme za brak.

4. Škole i univerziteti treba da obezbijede mogućnosti ljekarima, sestrama, bobicama i drugim edukatorima za njihov obrazovni rad na polju seksualnog obrazovanja omladine i njihove pripreme za brak.

5. Naučna istraživanja na području seksualnog razvoja i kontraceptivnih mjera, koje bi mogle biti univerzalno primjenljive, urgentno su potrebna.«²⁾

Na ovoj prvoj međunarodnoj konferenciji o planiranju porodice osnovan je Prvi međunarodni komitet. Za predsjednika je izabran Einar

¹⁾ Eliza Ottensen-Jensen, porijeklom Norvežanka, osnivač je dobrovoljne organizacije za širenje seksualnog obrazovanja u Švedskoj (RFSU), 1933. godine. Vodila je velike bitke protiv represivnih zakona i konzervativnih shvatanja o seksualnom životu. U javnosti je prezentirala radikalne ideje na polju seksualnog obrazovanja, boreći se za obavezno uključivanje odgovarajućih sadržaja u nastavne programe na svim nivoima školovanja. Liga je saradivala sa sindikalnim i političkim organizacijama, obrazovnim asocijacijama i si. Bila je predsjednik MFPR i Regionalnog savjeta MFPR Evrope.

²⁾ Beril Suitters, ibid., p. 20. Ovaj dokument usvojen je 25. avgusta 1946. godine. Nije preveden na srpskohrvatski jezik.

Tagen, profesor filozofije na Univerzitetu u Stokholmu, za convenora Eliza Ottensen-Jensen, a za sekretara Dorothy Bruch.³⁾)

Na svom prvom sastanku Komitet je zaključio da treba kontaktirati slične međunarodne organizacije i da se za dvije godine pripremi naredna međunarodna konferencija. Neposredne organizacione pripreme za organizovanje ove konferencije povjerene su dr Edwardu Griffith iz Londona. (Dogovoreno je da se planirana konferencija održi u Engleskoj, u Oksfordu ili Kembridžu.)

2. DRUGA MEĐUNARODNA KONFERENCIJA O PLANIRANJU PORODICE, CELTENAM 1948. I NJEN UTICAJ NA SIRENJE POKRETA PLANIRANJA PORODICE

Dr Edward Griffith je oformio Međunarodni komitet za seks i brak (ICSM) koji je počeo da priprema drugu po redu međunarodnu konferenciju o planiranju porodice. Ova konferencija održana je u Cheltenham⁴⁾ u Engleskoj. Za predsjednika je izabran Lord Harder, a E. O. Jensen i M. Sanger za potpredsjednike.

Organizatori ove konferencije ocijenili su da je ona postigla ograničen uspjeh, ali da, ipak, predstavlja jedan od značajnijih skupova u istoriji pokreta planiranja porodice. Pripreme za ovu međunarodnu konferenciju izvršio je Prvi međunarodni komitet koji je djelovao kao sastavni dio Nacionalne organizacije za planiranje porodice Velike Britanije, kao neka vrsta njenog odjeljenja za međunarodne veze. U pripremama konferencije dogovoreno je da se na ovome skupu, ravnopravno sa terminom kontrola rađanja, upotrebljava termin planiranje porodice⁵⁾, zato što su ovaj termin u svom nazivu imale već neke nacionalne organizacije⁶⁾ usvojivši ga kao adekvatniji. Na ovoj konferenciji je dogovoreno da se planiranje porodice vrši u porodici, a ne od strane organa države putem određenih mjera i ukazano je na dobrovoljni karakter aktivnosti. Ova međunarodna konferencija značajna je po tome što predstavlja međunarodnu verifikaciju postojanja jednog novog pokreta — pokreta za planiranje porodice, koji se već u mnogim zemljama značajno širio. Na ovom dru-

³⁾ Ibid., str. 21. Ostali članovi ovog Prvog međunarodnog komiteta bili su: dr Abraham Stone, dr Lena Levine i Margaret Sanger iz SAD, Nils Nielsen iz Stokholma, Boris Belonski iz Kopenhagena, dr Leo Kaprio iz Helsinkija, dr Conard van Emde Bras iz Amsterdama, Chris Brusgeard iz Norveške i dr Edvard Griffith iz Londona. Dr Abraham Stone postavljen je za urednika publikacije »Human Fertility«, koja će docnije prerasti, kada se osnuje Međunarodna federacija za planiranje porodice, u Bilten Medicinskog komiteta ove Federacije.

⁴⁾ Finansijska potpora za održavanje ove konferencije stigla je iz Afrike, Australije, Austrije, Barbadosa, Belgije, Kine, Čehoslovačke, Kanade, Egipta, Francuske, Holandije, Indije, Iraka, Italije, Jamajke, Novog Zelanda, Irana, Švedske i Švajcarske.

⁵⁾ Beril Suitters, *ibid.*, p. 27.

⁶⁾ Nacionalna organizacija Velike Britanije za kontrolu rađanja 1939. promijenila je naziv, tako da se tada zvala Nacionalna organizacija za planiranje porodice V. Britanije. Američka liga za kontrolu rađanja promijenila je ime 18. II 1942. u Federaciju za planiranje porodice Amerike i dr.

gom međunarodnom skupu, koji prethodi formiranju Međunarodne federacije za planiranje roditeljstva, učestvovali su predstavnici iz 23 zemlje.

Djelovanjem Frvog međunarodnog komiteta, izabranog na konferenciji u Cheltenhamu, u pojedinim zemljama došlo je do osnivanja sekcija za planiranje porodice kao sastavnog dijela Nacionalne organizacije za planiranje porodice Velike Britanije. Tako je, na primjer u Saveznoj Republici Njemačkoj⁷⁾ osnovana Njemačka sekcija Britanske organizacije za planiranje porodice. Pored optora u razvijanju ovog pokreta, koji je pružan, prije svega, u medicinskim krugovima, zakonodavstvu i religioznim ustanovama i organizacijama, pokret planiranja porodice se ipak brzo širio. Tako je 1948. i 1949. godine u nekim provincijama Savezne Republike Njemačke, pošto su zakoni u oblasti zdravstva, porodice i braka, još bili tipično nacistički, dolazilo do njihove promjene pod neposrednim uticajem pokreta za planiranje porodice.

Na završnoj sjednici Konferencije u Cheltenhamu posljednji govornik je bio dr Joseph Needham⁸⁾, predstavnik UNESKA. On je govorio o značaju i potrebi angažovanja agencija Ujedinjenih nacija na području planiranja porodice i tom prilikom predložio da se međunarodno tijelo koje bude izabrano na ovoj međunarodnoj konferenciji zove »Međunarodna organizacija za planiranje porodice«.

Prvobitne ideje o kontroli rađanja prerastale su u širi koncept — planiranje porodice ili planirano roditeljstvo. U osnovne pravce djelovanja pokreta uključeni su neki novi aspekti kao što su seksualno obrazovanje, pripreme za brak i odgovorno roditeljstvo, posebno u nekim zapadnim zemljama. U isto vrijeme rapidan populacioni porast, posebno u azijskim zemljama, skrenuo je na sebe pažnju nekih entuzijasta pokreta, koji su se borili za dobrobit čovjeka i svjetski mir, ali i drugih, koji su populacione probleme smatrali poligonom za ekspanziju interesa multinacionalnih kompanija, kao i druge poteze krupnog kapitala visokorazvijenih zemalja.

Na sjednici Međunarodnog komiteta za planiranje roditeljstva, održanoj 1951. godine u Londonu, saopšteno je da je Nacionalna organizacija za planiranje porodice Indije⁹⁾ održala svoju prvu nacionalnu konferenciju.

Takođe je saopšteno da je vlada Indije uključila planiranje porodice među zdravstvene mjere u svom prvom petogodišnjem planu od 1951—1956. godine, kao i da je planiranje porodice postalo dio aktivnosti za koju je vlada Indije preuzela odgovornost¹⁰⁾. Uspjesi postignuti na širenju planiranja porodice u Indiji bili su odlučujući da se treća međunarodna konferencija o planiranju roditeljstva održi u Indiji, na kojoj je »•rođena« Međunarodna federacija za planiranje roditeljstva.

⁷⁾ Dr Abraham Stone je posjetio Saveznu Republiku Njemačku i osnovao je ovu sekciju.

⁸⁾ Joseph Needham, tada je bio naučni savjetnik UNESKA, a povremeno je odlazio u Kinu kao šef naučne misije Velike Britanije.

⁹⁾ Nacionalna organizacija za planiranje porodice Indije, osnovana je 1949. godine u Bombaju.

¹⁰⁾ U Velikoj Britaniji vlada je preuzela odgovornost za integrisanje planiranja porodice u javno zdravstvo tek 1974. godine.

3. MEĐUNARODNA FEDERACIJA ZA PLANIRANJE RODITELJSTVA I NJEN DOPRINOS DALJEM RAZVOJU POKRETA PLANIRANJA PORODICE

Osnivanje MFPR i njen razvoj

U pripremama za osnivanje Međunarodne federacije za planiranje roditeljstva posebno su se angažovali njeni pioniri: Elise Ottensen-Jensen (Švedska), Margaret Sanger i dr Abraham Stone (SAD), dr C. P. Blacker i dr Helena Wright (Velika Britanija), dr Anne-Marie Durand-Wever i profesor Hans Harnisen (Savezna Republika Njemačka).¹¹⁾

Međunarodni komitet za planiranje roditeljstva¹²⁾, poslije konferencije održane u Cheltenhamu, sastao se prvi put u Londonu 9. i 10. septembra 1949. godine. Predstavnici SAD predlagali su da se osnuje Svjetski informativni biro (World Information Bureau), ali do toga nije došlo, već je osnovan mjesečni bilten »-Novosti o populaciji i kontroli rađanja širom svijeta« (»Around the World News of Population and Birth Control«). Ovaj naziv će se docnije promijeniti u »Novosti MFPR« (»IPPF News«). Tokom 1950. godine Međunarodni komitet za planiranje roditeljstva osnovao je nekoliko savjetodavnih komiteta sa zadatkom da istraže, prouče i prikupe informacije o nekim tehničkim aspektima populacionih problema, o kontracepciji i slično.

Razvijajući sve više svoje aktivnosti, Sveindijska konferencija žena u svojim okvirima razvijala je i aktivnosti pokreta za planiranje porodice.¹³⁾

Za vrijeme održavanja Prve Sveindijske konferencije žena, decembra 1951. godine, na kojoj su razmatrani problemi planiranja porodice D. Rama Raw, pozvala je telefonom Margaret Sanger i predložila da se sljedeća Međunarodna konferencija o planiranju porodice održi u Indiji u Bombaju, preuzimajući svu odgovornost za organizovanje skupa.¹⁴⁾ Prijedlog je prihvaćen i u »Novostima« je objavljeno da je upućen poziv iz Indije da se sljedeća tj. treća međunarodna konferencija o planiranju roditeljstva održi u Indiji, te da će u njenom radu učestvovati delegati Velike Britanije, Švedske, Holandije, Indije i SAD.

Kasnije, na sastanku Sveindijske konferencije žena države Bombaj, razmatrano je planiranje porodice u gradovima i na selu i formiranje klinika za planiranje porodice. Neposredno poslije ove konferencije, Nacionalna organizacija za planiranje porodice Indije uspostavila je kontakt sa Planskom komisijom vlade Indije¹⁵⁾, poslije čega se razvila velika aktiv-

¹¹⁾ Beril Suitters, *ibid.*, p. 4.

¹²⁾ Ovaj promijenjeni naziv Komitetu su dali učesnici sastanka održanog 9. i 10. jula 1950. u Londonu, među kojima su bili E. O. Jensen, Helena Wright i dr.

¹³⁾ Na osnivačkoj skupštini 1949. za predsjednika ove Nacionalne organizacije izabrana je Dhanvanthi Rama Rau, poznati društveni radnik. Ona je osnivač i Sveindijske konferencije žena i njen prvi predsjednik.

¹⁴⁾ Margaret Sanger je prihvatila taj prijedlog, odlučivši sama o tome, zbog čega su poslije jako negodovali članovi Komiteta iz Holandije i Engleske.

¹⁵⁾ Jula 1951. godine Jawarharlal Nehru je na skupu o planiranju porodice govorio o petogodišnjem planu Indije i neposredno poslije toga u zadatke Planske komisije uključeno je i sljedeće: »Država će stvarati mogućnosti za sterilizaciju i davanje savjeta o kontracepciji na medicinskim osnovama«. Vlada Indije povezala se sa Svjetskom zdravstvenom organizacijom koja je u Indiju poslala 1951. dr Abrahama Stona, svoga konsultanta za planiranje porodice. On je na -zahtjev Nacionalne

nost na području planiranja porodice¹⁶⁾). Međutim, nacionalna organizacija za planiranje porodice Indije po mnogo čemu se razlikovala od istih organizacija u drugim azijskim zemljama.

Razvijenost aktivnosti na unapređenju planiranja porodice u Indiji i činjenica da je iz Indije upućen poziv Međunarodnom komitetu za planiranje roditeljstva, o čemu je obaviješten zainteresovani krug ljudi u svijetu, mnogim nacionalnim organizacijama poslužilo je kao osnov da u svojim glasilima popularise predstojeću međunarodnu konferenciju o planiranju porodice.¹⁷⁾

Treća međunarodna konferencija o planiranju porodice, koju je pripremao Međunarodni komitet za planiranje porodice zajedno sa Nacionalnom organizacijom za planiranje porodice Indije, održana je 24—29. novembra 1952. godine u Bombaju.¹⁸⁾ Prisustvovalo je 487 delegata i posmatrača iz 14 zemalja. Među učesnicima bilo je i mnogo Indijaca koji su sami platili put i druge troškove, kako bi poslije prisustvovanja ovom međunarodnom skupu mogli u svom kraju doprinijeti da se razvija pokret planiranja porodice. U pozdravnom govoru Jawaharlal Nehru-a, istaknuto je da osnovni pristup u radu ove međunarodne organizacije treba da bude zasnovan na nauci, a njen osnovni cilj dobrobit društva.

U vrijeme održavanja ove međunarodne konferencije eksperti su se dogovadali o potrebi naučno-istraživačkog rada u oblasti unapređenja kontracepcije.¹⁹⁾ Usvojeno je pet značajnih rezolucija u vezi sa organizovanjem Međunarodne federacije za planiranje porodice. Sve postojeće nacionalne organizacije pozvane su da se učlane u ovu Federaciju. Dotadašnji naziv Međunarodnog komiteta za planiranje roditeljstva, koji je ovu konferenciju pripremao, promijenjen je u Međunarodnu federaciju za planiranje roditeljstva.

Na samoj konferenciji utvrđeno je da se osnuju tri regiona²⁰⁾, s tim da se za ostale dijelove svijeta regioni osnuju kasnije, u zavisnosti od razvijenosti pokreta planiranja roditeljstva.

organizacije za planiranje porodice Indije razradio njene sljedeće zadatke: masovna edukacija za planiranje porodice u okviru vladinih programa, otvaranje klinika za planiranje porodice u vezi sa javnom službom ginekologije i ustanova za zaštitu majke i djece i naučno-istraživački rad za otkrivanje novih sredstava kontracepcije. »The World Health Organization and the Population Issue: Organizational Volwes in the United Nations« by Joson L. Tinkle and Barbara B. Crane, Population and development review, Volume 2, Number 3 and 4, September/December 1976. p. 370. (Vlade Cejlona i Indije tražile su od SZO da pomogne u organizovanju planiranja porodice u 1951. godini. SZO dala je savjet da se primjenjuje ritam — metoda o sprečavanju neželjenog začeća, što govori o nerazvijenosti akcije i u samoj SZO.)

¹⁶⁾ I u armiji Indije postojali su vlastiti programi o planiranju porodice, a komandni kadar držao je predavanje kao sastavni dio aktivnosti u armiji. Predavanja o planiranju porodice postala su sastavni dio vojnog obrazovanja.

¹⁷⁾ Kao rezultat upoznavanja šire javnosti sa predstojećom međunarodnom konferencijom gospođi Margaret Sanger pisao je Albert Ajnštajn o ozbiljnosti situacije u svijetu, s obzirom na brzi porast populacije, posljednjih 100 godina.

¹⁸⁾ Konferenciju je otvorio dr Sarvepelli Radhakrishnan, potpredsjednik Indije, i tada predsjednik UNESKA, filozof i poznati vođa u političkom životu Indije.

¹⁹⁾ Sva sredstva kontracepcije koja su upotrebljavana u 1952. godini bila su poznata i 1880. godine kada je otvorena prva klinika za kontrolu rađanja u Holandiji, koju je otvorila Aletta Jacobs, a to su: dijafragme, kondomi, spermaticid i pesari.

²⁰⁾ Južna i jugoistočna Azija sa sjedištem u Indiji, Evropa sa sjedištem u Londonu i Sjeverna Amerika sa sjedištem u Njujorku.

Pored sazivača ove međunarodne konferencije — nacionalnih organizacija za planiranje porodice, Velike Britanije, Švedske, Holandije i SAD, u posebnoj rezoluciji pozvane su odgovarajuće nacionalne organizacije Indije, Hong Konga, Singapura i Savezne Republike Njemačke da se odmah učlane u Federaciju. S obzirom da je u Japanu bilo nekoliko nacionalnih organizacija za planiranje porodice, pozvane su da prvo u zemlji osnuju jednu federaciju, kako bi se ona mogla učlaniti u Međunarodnu federaciju za planiranje porodice.

Za predsjednike Međunarodne federacije za planiranje porodice istovremeno su izabrane dvije žene — poznati borci za planiranje porodice — Margaret Sanger iz SAD i Rama Rau iz Indije.

Tako je »rođena« Međunarodna federacija za planiranje porodice. Njeni pioniri — graditelji su: Margaret Sanger, dominirajuća ličnost u pokretu, topla i neposredna Elise Ottensen-Jensen, energična Rama Rau i delikatna, minijaturna Sicko Kato.²¹⁾

Poslije konferencije u Bombaju javila su se dva koncepta u domenu planiranja porodice — prvi koji je i danas osnov za rad ove Federacije, i drugi krajnje ekstreman.

U vrijeme kad je MFPR osnovana, grupe obrazovanih ljudi u nekoliko zapadnoevropskih zemalja prihvatile su ideju da svako dijete treba da bude željeno. Tada je to bila nova neispitana ideja u mnogim dijelovima svijeta. Konferencija u Bombaju, koja je sakupila gotovo sve poznate stručnjake u svijetu, postala je mjesto za prenošenje do tada stečenog znanja i iskustva u oblasti planiranja porodice u sve dijelove svijeta.

U izlaganjima o stanovništvu i njegovome kretanju na konferenciji je osvijetljena brza stopa porasta stanovništva u mnogim zemljama, posebno u Aziji, gdje je do toga došla zbog smanjenja stope smrtnosti. Prihvaćeno je stanovište da će porast stanovništva, prepušten stihiji, veoma ozbiljno ugroziti napore za poboljšanje životnog standarda u ovim zemljama. Na konferenciji je uočeno da je poboljšanje metoda kontrole rađanja i njihovo šire prihvatanje u neposrednoj vezi sa planiranjem veličine porodice na individualnom i nacionalnom nivou.

Kontraverze, nastale oko koncepta planiranja porodice, naglašavale su ovu vezu. Konferencija u Bombaju naglasila je potrebu da se dovedu u određeni odnos regulisanje brzog rasta stanovništva, zbog nacionalne dobrobiti stanovništva i dobro organizovane društvene akcije planiranja porodice, kao jednog od načina da se postigne ovaj cilj. Neke grupe i pojedinci interpretirali su ovo stanovište u ekstremnom vidu. Pojedinci u pokretu pokušavali su da unapređenje planiranja porodice tretiraju sasvim pojednostavljeno, kao totalno rješenje društveno-ekonomskih problema, koji su nastali usljed rasta stanovništva, smatrajući da je planiranje porodice zamjena za razvoj i ne uviđajući svu kompleksnost i složenost ovog procesa.

Godinu dana poslije održavanja konferencije u Bombaju, na Četvrtoj međunarodnoj konferenciji o planiranju porodice održanoj u Stokholmu, usvojen je statut MFPR. Margaret Sanger je postala predsjednik, a Rama Rau predsjedavajući Upravnog odbora MFPR.

²¹⁾ Mrs. Avabai B. Wadia: Who is IPPF, Published by the IPPF, Edinburg, 1977. godine.

Poslije međunarodnih konferencija MFPR, održanih u Bombaju i Štokholmu, Peta međunarodna konferencija održana je u Tokiju 1955. godine i rasvijetlila je velike napore u domenu bioloških metoda kontracepcije. Na ovoj konferenciji Helena Wright, naučnik svjetskog glasa i jedan od pionira MFPR, postaje predsjednik novoosnovanog Medicinskog komiteta MFPR.

Šesta međunarodna konferencija održana je u Nju Delhiju 1959. godine. Ovu konferenciju otvorio je Dž. Nehru i dao podršku planiranju roditeljstva, kao dijelu nacionalne politike u svojoj zemlji. Prisustvo naučnika svjetskog glasa doprinijelo je raspravi na višem nivou o aktuelnim pitanjima planiranja roditeljstva.

Medicinska pitanja još dominiraju u radu MFPR, s obzirom da je postojala izrazita potreba za boljim sredstvima kontracepcije, posebno oralne i usavršavanjem medicinske tehnike sterilizacije žena i muškaraca. Na ovoj konferenciji MFPR za predsjednika je izabrana Elisa Ottensen--Jensen.

Sedma međunarodna konferencija o planiranju roditeljstva održana je 1963. godine u Singapuru. Ova konferencija je značajna jer znači zaokret, pošto je akcenat u tekućoj akciji prenijet sa medicinskog na eduka-tivni aspekt, a najznačajnija je po tome što je u statutu MFPR dato značajnije mjesto ljudskom pravu na planiranje roditeljstva u odnosu na balans između populacije i resursa. Za novog predsjednika izabrana je Rama Raw iz Indije.

Osma konferencija²²⁾ održana je 1967. godine u Santjagu, Čile. Održavanje ove konferencije u latinsko-američkom području značajno je za razvijanje pokreta za planiranje roditeljstva u ovom dijelu svijeta. Najznačajniji govornik na ovoj konferenciji bio je lord Karadon, koji je uputio poziv svim učesnicima da se sve snage MFPR uključe u toku 1969. godine u godinu UN o ljudskim pravima, pošto ljudsko pravo igra važnu ulogu u planiranju porodice.

Na Devetoj konferenciji, održanoj u Tunisu 1969. godine, za predsjednika MFPR izabrana je Agneza Brestrup, predsjednica za planiranje porodice Danske. Poslije iznenadne smrti Davida Ovena, za generalnog sekretara MFPR došla je Julija Henderson iz SAD, aprila 1971. godine. Iste godine na sjednici Upravnog odbora MFPR, održanoj oktobra mjeseca u Londonu, izvršen je izbor novog predsjednika.²³⁾ Tada je na čelo MFPR došao dr Fernando Tamajo, predsjednik Nacionalne organizacije za planiranje porodice Bolivije.

Deseta međunarodna konferencija o planiranju roditeljstva održana je u Brajtonu, 1973. godine, na temu: »Planiranje za budućnost-«.²⁴⁾ Na po-

²²⁾ Na ovoj konferenciji prisustvovalo je 1500 delegata iz 87 zemalja. Iz Jugoslavije ovoj konferenciji prisustvovali su, prof, dr Franc Novak, prof, dr Berislav Berić, dr Lidija Andolšek, kao eksperti koje je pozvao organizator konferencije, a kao predstavnik Savjeta za planiranje porodice Jugoslavije prisustvovala je dr Mihajlo Cemerikić.

²³⁾ Izbor novog predsjednika mimo redovne konferencije MFPR naišao je na oštro reagovanje u Regionalnom savjetu MFPR Evrope, na sjednici održanoj juna 1972. godine u Turku, Finska.

²⁴⁾ Izabrani delegati Saveznog savjeta za planiranje porodice Jugoslavije, na ovoj Konferenciji bili su Vida Tomšić, dr Ljubomir Antonovski i Danica Sašić. Međutim, usljed bolesti V. Tomšić, umjesto nje prisustvovala je N. Petrić, potpredsjednik SSPPJ.

sljednoj većoj međunarodnoj konferenciji — Skupštini članova MFPR, održanoj novembra 1977. godine u Edinburgu, za predsjednika je izabrana Aziza Husein, predsjednica Organizacije za planiranje porodice Kaira.

Na posljednjoj skupštini, održanoj u Edinburgu 1977. godine²⁵⁾ MFPR je utvrdila svoje osnovne ciljeve:

1. da unaprijedi razvoj naroda u svijetu u oblasti planiranja porodice i odgovornog roditeljstva, interesujući se posebno za ljudska prava, zaštitu porodice, dobrobit zajednice i dobru volju među narodima;

2. da poveća razumijevanje naroda i vlada u vezi sa demografskim problemima sopstvenih zajednica i svijeta u cjelini.

Na istoj konferenciji ocijenjeno je da MFPR skoro cjelokupnu svoju aktivnost zasniva na radu dobrovoljnih radnika i da je po suštini svoga rada nevladina organizacija, ali aktivno saraduje sa vladama. Tako su se 1971. godine u MFPR učlanile vlade Bermuda i Bocvane.

U radu prve skupštine MFPR, koja je održana 1977. godine, posebno je naglašeno da ona mora svoju aktivnost da ostvaruje u saradnji sa specijalizovanim organizacijama OUN.

Odnos i saradnja MFPR sa specijalizovanim agencijama UN

Da bi se sagledao odnos između MFPR i specijalizovanih agencija UN i njihova saradnja, nužnog je razjasniti karakter i status MFPR kao nevladine organizacije, te pravne i praktične okvire u kojima se pomenuti odnos i saradnja uspostavlja i razvija.

Nevladine organizacije²⁶⁾ se pominju u Povelji OUN u okviru X glave, u kojoj se govori o Ekonomsko-socijalnom savjetu (ECOSOC). Bilo je pokušaja, neposredno poslije osnivanja MFPR, da ona dobije određeni status pri ECOSOC-u. Tako je, na primjer, na sedmoj sjednici Komisije OuN za status žene, 1953. godine, nekoliko ženskih lidera istaklo potrebu organizovanja akcije za razvijanje planiranja porodice, ali ovo nije ušlo u zvanična dokumenta.

Tom Griessemer iz Velike Britanije, koji je duže radio na tome da MFPR dobije status savjetodavne nevladine organizacije pri ECOSOC, 1955. godine smatrao je da je situacija znatno povoljnija i podnio je ovakav prijedlog, ali je on bez obrazloženja odbijen. Potporu nisu dali delegati SAD, Velike Britanije, čiji je delegat bio katolik, Vatikan i SSSR, pošto su bili protiv.

Uprkos raznim otporima u širenju pokreta za planiranje porodice, koji su dolazili po pravilu iz najkonzervativnijih krugova, MFPR je kao nevladina organizacija 13. avgusta 1964. godine dobila konsultativni status pri Ekonomsko-socijalnom savjetu OUN.

²⁵⁾ Delegat Savjeta SK SSRNJ za planiranje porodice Jugoslavije na Skupštini MFPR, održanoj u Edinburgu 10, 11. i 12. novembra 1977. godine, bila je Nevenka Petrić.

²⁶⁾ Postoji oko 300 nevladinih organizacija sa savjetodavnim statusom pri ECOSOC-u i oko 200 sa specijalnog registra (što znači da samo primaju informacije od OUN).

Da bi se stekao savjetodavni status pri ECOSOC-u, nevladina organizacija mora da pruži uvjerenje da su njena načela u punoj saglasnosti sa načelima OUN o geografskom području na kome djeluje i broju svojih članova, kako bi moglo biti ocijenjeno da li je sposobna da povremeno daje koristan doprinos u radu ECOSOC-a. U zavisnosti od pruženih uvjerenja, tzv. nevladine organizacije dobijaju savjetodavni status prve, druge ili treće kategorije pri ECOSOC-u. One nevladine organizacije koje imaju savjetodavni status prve kategorije imaju veća prava, kao npr. da predlažu pitanja radi eventualnog unošenja u privremeni dnevni red ECOSOC, da distribuiraju svoje materijale ECOSOC-u i si. Međutim, prvi uslov da nevladina organizacija dobije savjetodavni status nevladine organizacije pri ECOSOC-u je da se bavi većinom aktivnosti koje spadaju u njen do-men rada i da može na odgovarajući način da dokaže i uvjeri ECOSOC da je tijesno povezana sa ekonomskim i društvenim životom naroda područja koje zastupa, da je članstvo dovoljno reprezentativno u odnosu na stanovništvo u većem broju zemalja. Prethodna objašnjenja bilo je nužno da ti kako bi se vidjeelo da je MFPR, zadovoljivši sve postavljene uslove, dobila određeni status pri ECOSOC-u.

MFPR je prvo bila na specijalnom registru pri ECOSOC-u kao nevladina organizacija treće kategorije, od 1964. do 1969. godine kada je dobila savjetodavni status nevladine organizacije druge kategorije, a 1973. godine dobila je savjetodavni status prve kategorije.²⁷⁾

Pošto se u savjetodavnom statusu nevladine organizacije prve kategorije nalazi svega 19 nevladinih organizacija, dobijanje toga statusa MFPR od strane ECOSOC-a može se smatrati objektivno visokim priznanjem za njeno dotadašnje djelovanje.

Ima osnova da se zaključi da je MFPR mijenjala pojedine značajnije odredbe svoga Statuta, pored ostalih razloga i zato da bi potpuno mogla da zadovolji zahtjeve ECOSOC-a i dobije odgovarajući status pri ovom tijelu UN.

U Statutu MFPR, član 1. paragraf 3. kaže se: »Vjerujući da je znanje o planiranju porodice osnovno ljudsko pravo i dalje, vjerujući da je balans između stanovništva svijeta i njegovih prirodnih resursa i produktivnosti potreban uslov čovjekove sreće, napretka i mira, Međunarodna federacija za planiranje porodice ima za cilj:

a) da unapređuje širom svijeta putem edukacije prihvatanje planiranja porodice i odgovornog roditeljstva u interesu dobrobiti porodice, blagostanja, zajedničke i međunarodne dobrobiti,

b) da povećava razumijevanje među ljudima i vladama o demografskim problemima njihove vlastite zajednice i svijeta,

c) da unaprijedi populaciono vaspitanje, seksualno obrazovanje i bračna savjetovaništa,

d) da podstiče odgovarajuća istraživanja u sljedećim područjima: biološkom, demografskom, ekonomskom, psihološkom i društvene implikacije na čovjekovu fertilitet i njeno regulisanje; metode kontracepcije; fertiliteta, subfertiliteta i steriliteta; da sakupi i učini prezentnim nalaze takvih istraživanja,

²⁷⁾ Na 54. zasjedanju ECOSOC-a, aprila-maja 1973. godine MFPR dobila je savjetodavni status prve kategorije.

e) da podstiče i unapređuje planiranje porodice u svim zemljama kroz druge odgovarajuće organizacije,

f) da podstiče i organizuje osposobljavanje svih odgovarajućih profesionalnih radnika, kao što su zdravstveni, obrazovni, socijalni i oni koji rade na razvojnim programima u ostvarivanju zadataka Federacije,

h) da organizuje regionalne i međunarodne seminare i konferencije, da pokreće sve odgovarajuće mjere na daljem ostvarivanju gornjih zadataka.«²⁸⁾

U najprogresivnijim krugovima MFPR bilo je zamjerki, a i sada su prisutne, na misao izraženu u gornjem paragrafu o samom pristupu ciljevima ove Federacije, gdje se kaže »... vjerujući da je balans između stanovništva svijeta i njegovih prirodnih resursa i produktivnosti potreban uslov čovjekove sreće, napretka i mira...«, zato što ona izričito podsjeća na neke elemente populacione teorije T. R. Maltusa.

Međutim, kako je na Konferenciji MFPR, održanoj u Singapuru 1963. godine, ispred te formulacije stavljeno da je »... znanje o planiranju porodice osnovno ljudsko pravo«²⁹⁾ to su mnoge nacionalne organizacije smatrale da je pomenuti raniji pristup postao sekundaran, pošto je od tada u prvi plan stavljeno znanje o planiranju porodice kao ljudsko pravo. To, kao i rezultati praktične akcije koju je ova Federacija sprovodila, mnoge nacionalne organizacije opredijelilo je da se učlane u ovu Federaciju.³⁰⁾ Ova promjena u Statutu MFPR, kojom je stavljen akcenat na ljudsko pravo, takođe je u neposrednoj vezi sa dobijanjem statusa savjetodavne nevladine organizacije pri ECOSOC-u.

Dolazak MFPR pod »okrilje« OUN za pokret planiranja porodice širom svijeta predstavlja veoma značajan događaj jer je stečena bolja osnova za komunikaciju sa vladama i nacionalnim organizacijama za planiranje porodice, kao i drugim organizacijama koje su srodne sa MFPR, a posebno sa specijalizovanim agencijama OUN, koje su ovu Federaciju prihvatile sa više povjerenja. Sire mogućnosti saradnje između međunarodnih nevladinih organizacija u OUN su utoliko veće ukoliko je veći broj zajedničkih ciljeva i zadataka, na čijoj realizaciji se angažuju i organi OUN i nevladine organizacije. Poslije dobijanja određenog statusa pri ECOSOC-u MFPR je, s obzirom na osnovne odredbe svoga Statuta i generalnu liniju UN, našla odlučnu zajedničku osnovu u težnji ka ostvarivanju svojih zadataka, pošto su oni bili na liniji ostvarivanja zadataka UN.

MFPR je preko svojih predstavnika, nekoliko godina prije dobijanja savjetodavnog statusa pri ECOSOC-u, aktivno saradivala sa Komisijom za status žene i Komisijom za ljudska prava UN. Posebno se u ovoj oblasti angažovala na sprovođenju određenih deklaracija i konvencija OUN. Preko svojih predstavnika ona aktivno saraduje u radu specijalizovanih

²⁸⁾ Prevod člana 1, paragrafa 3 Statuta MFPR.

²⁹⁾ Na Sedmoj međunarodnoj konferenciji MFPR, održanoj 1963. godine u Singapuru, u prvi plan stavljeno je ljudsko pravo, a u drugi balans između resursa i populacije.

³⁰⁾ Ova promjena u Statutu MFPR neposredno je uticala na pozitivno reago-vanje odgovarajućeg društvenog tijela iz Jugoslavije, na poziv koji mu je znatno ranije upućen za učlanjenje u MFPR. (O tome će biti šire u trećem dijelu ovog rada.)

organizacija OUN, kao što su Svjetska zdravstvena organizacija FAO, UNICEF, UNESCO i ILO.

Na jubilarnoj konferenciji MFPR, održanoj 1973. godine u Brajtonu, Helvi Sipila, pomoćnik Generalnog sekretara OUN za MFPR je rekla: »Osnovni značaj aktivnosti MFPR u ovoj fazi razvoja sastoji se u sprovođenju raznih instrumenata Ujedinjenih nacija u oblasti ljudskih prava, ciljeva i zadataka Međunarodne strategije razvoja«³¹⁾ Značajan dokument OUN, koji služi kao osnova za mnoge planove i akcije, je Međunarodna strategija razvoja u drugoj dekadi³²⁾, usvojena 1970. godine. Nešto docnije, 1971. godine, usvojena je Rezolucija³³⁾ Ekonomsko-socijalnog savjeta OUN koja se smatra izrazom vlada, ali i nevladinih organizacija za sprovođenje ove strategije. U vezi sa njihovim istraživanjem u istom referatu Helvi Sipila je dala visoku ocjenu MFPR, kao što se vidi iz sljedećeg: »MFPR je organizacija koja po svom savjetodavnom statusu pri ECOSOC pripada najvišoj, prvoj kategoriji, što joj daje pravo da podnosi pismena i usmena saopštenja, kako funkcionalnim komisijama ECOSOC, tako i samom ECOSOC, uključujući i pravo da predlaže pitanja za unošenje u njihov dnevni red. MFPR raspolaže stručnim iskustvom u oblasti planiranja porodice, stečenim na osnovu 21-godišnjeg iskustva na ovom polju u raznim krajevima svijeta. Ona ... prima finansijsku pomoć od vlada i Fonda OUN za populacione aktivnosti. Njena djelatnost se prostire na 100 zemalja. Ona ima za sobom period dugogodišnje saradnje sa raznim međuvladinim tijelima i raznim organizacionim jedinicama u sastavu Sekretarijata OUN, kao i odgovarajućim aparatom specijalizovanih agencija i drugih organizacija u sklopu UN. Njoj pripada značajna uloga u pripremama Svjetske populacione godine OUN i Svjetske populacione konferencije OUN. Isto tako ima posebnu ulogu kao međunarodna organizacija od koje se očekuje da pruža pomoć svim državama — članovima OUN na polju planiranja porodice.«³⁴⁾

Ciljevi MFPR, kako ih je klasificirala Helvi Sipila su:

»1. Da unapređuje putem vaspitanja i naučnog istraživanja prihvatanje planiranja porodice i odgovornog roditeljstva u interesu dobrobiti porodice, blagostanja zajednice i međunarodne dobrobiti.

2. Da podstiče i pomaže osnivanje i integrisanje u opšti razvoj udruženja za planiranje porodice u cijelom svijetu.

3. Da podstiče odgovarajuća naučna istraživanja u sljedećim područjima:
a) biološkom, demografskom, socijalnom, ekonomskom i eugeničnim implikacijama ljudske plodnosti i načine da se ona podvrgne kontroli, b) metodama kontracepcije, c) plodnosti, subfertilitetu i sterilnosti, d) seksualnom vaspitanju i bračnom savjetovanju.

³¹⁾ Bilten SSPP br. 10. Dokumentacija br. 1, decembar 1974. godine, Beograd, str. 40.

³²⁾ Ovaj dokumenat sadržan je u Rezoluciji OUN br. 2626/XXV koju je Generalna skupština OUN usvojila 1970. godine.

³³⁾ Rezolucija ECOSOC, 1581/1.

³⁴⁾ Helvi Sipila, Odnos MFPR i nacionalnih udruženja za planiranje porodice prema OUN i njenim specijalizovanim organizacijama, referat podnijet na jubilarnoj konferenciji MFPR u Brajtonu, oktobra 1973. godine, preveden i objavljen u Biltenu Saveznog savjeta za planiranje porodice, br. 10 dokumentacija br. 1, decembar 1974. godine, str. 39.

4. Da prikuplja i objavljuje rezultate takvih istraživanja.
5. Da organizuje međunarodne skupove i konferencije.
6. Da preuzima sve potrebne mjere za što potpuniju realizaciju gornjih ciljeva«.³⁵⁾

Rafael Salas, izvršni direktor Fonda OUN za populacione aktivnosti (UNFPA) za MFPR je rekao: »Kada je osnovana MFPR jedan od njenih glavnih zadataka je bio da uključi Ujedinjene nacije u diskusije i akcije o populacionim problemima. Bilo je više faktora koji su doprinijeli napretku koji je postignut sredinom šezdesetih godina, ali MFPR ima, po mom mišljenju, sve razloge da bude ponosna na ulogu koju je odigrala u ukazivanju narodima i vladama na potrebu da se suoče sa ovim problemima«.³⁶⁾

Brižljivo razmatranje instrumenata OUN pokazuje da se u njenim tijelima počela poklanjati sve veća pažnja porodici i njenoj dobrobiti, kao i zadacima koji su sadržani u ciljevima i programima MFPR.

Smatra se da je MFPR izvršila određeni uticaj na formulisanje Deklaracije o eliminisanju diskriminacije prema ženama, usvojenoj na Dan ljudskih prava 1966. godine, kao i na usvajanje odredbe Teheranske deklaracije o ljudskom pravu, u kojoj se govori o pravu bračnih drugova da slobodno i odgovorno odlučuju o broju i vremenu rađanja svoje djece. MFPR je, na osnovu podataka koje je iznijela Helvi Sipila na Konferenciji MFPR u Brajtonu, dala doprinos svim seminarima o statusu žene i planiranju porodice, koje su organizovale OUN. Preko svojih predstavnika ona je dala koristan doprinos i u pojedinim organima ECOSOC — Populacionoj komisiji, Komisiji za ljudska prava, Komisiji za status žene i Komisiji za društveni razvoj. Poseban doprinos MFPR imala je u formulisanoj populacione politike, koju je obrađivala Ekonomska komisija za Aziju i Daleki istok — a što je izraženo u Deklaraciji o populacionoj strategiji razvoja, usvojenoj na Drugoj azijskoj populacionoj konferenciji, održanoj u Tokiju 1972. godine. Predstavnici MFPR saradivali su i u okviru Sekretarijata OUN, posebno u vezi sa ljudskim pravima i ekonomsko--socijalnim pitanjima. Po prirodi stvari, MFPR je ostvarila posebnu sa-radnju sa Odsjekom za populaciona pitanja i Populacionim fondom OUN. Putem bliske saradnje sa odgovarajućim tijelima OUN, a sprovođenjem svojih ciljeva, smatra se da MFPR vrši globalni uticaj širom svijeta na područje unapređenja planiranja porodice, pošto su njeni ciljevi podudarni sa odgovarajućim ciljevima OUN.

Politika MFPR usvojena na skupštini MFPR

Na skupštini MFPR, održanoj u Edinburgu 1977. godine, usvojena je politika MFPR za sljedećih 10—15 godina, koja glasi:

³⁵⁾ Ovu klasifikaciju ciljeva MFPR Helvi Sipila je dala u svom referatu na Konferenciji MFPR, održanoj u Brajtonu 1973. godine.

³⁶⁾ Rafael Salas, izvršni direktor Fonda OUN za populacione aktivnosti (UNFPA), pozdravni govor na Konferenciji MFPR oktobra 1973. godine u Brajtonu. Tekst preveden i objavljen u Biltenu SPPJ, br. 10. Dokumentacija br. 1, decembra 1974. godine, str. br. 10.

»Glavna i osnovna politika MFPR-a da unaprijedi planiranje porodice u cijelom svijetu kao osnovno ljudsko pravo na zdravlje i blagostanje pojedinaca i parova — i dalje ostaje primarna za cijelu Federaciju. Kad god MFPR ne daje prioritet ovom univerzalno prihvaćenom humanitarnom cilju, gubi stečeno povjerenje. MFPR bi trebalo da ima ovaj stav na međunarodnom, regionalnom i nacionalnom nivou, a prije svega kao pobornik za ostvarivanje prava svakog čovjeka da posjeduje znanje i sredstva za regulisanje fertiliteta.

Kao važan posredan cilj MFPR, takođe, nosi odgovornost kao najveća, istinski međunarodna organizacija za planiranje porodice, da pomogne podizanje svijesti država i naroda svijeta o značaju demografskih faktora u osiguravanju ljudskog blagostanja. U ovom smislu kao nevladina organizacija, nosi odgovornost za preduzimanje međunarodnih akcija da se bolje shvati pitanje odnosa između rasta stanovništva i njegove rasprostranjenosti, odnosa mortaliteta i razvoja, raspodjele trošenja izvora i postizanje opštih nacionalnih društveno-ekonomskih razvojnih ciljeva, jednakosti i harmonije u svijetu, u skladu sa consens-susom prihvaćenim u Bukureštu 1974. godine.

MFPR, kao propagator trebalo bi da se pridruži drugim odgovarajućim agencijama i tijelima koja se bore za bolji kvalitet života kroz pravedniju raspodjelu dobara, poboljšanje statusa žena, poboljšanje položaja siromašnih i proširenje usluga u zdravstvu, obrazovanju i socijalnim službama. Svaka od ovih usluga od značaja je za ljudsko blagostanje i ujedno, direktno utiče na širenje iskustva u planiranju porodice.«³⁷⁾

MFPR je odredila sama svoju ulogu u unapređenju primjene Svjetskog populacionog plana akcije, posebno u onim zemljama koje još nisu spremne da planiranje porodice prihvate kao ljudsko pravo. Ona je sebi postavila za cilj da će se zalagati da sve vlade i nacionalni rukovodioci preuzimaju obavezu iz plana. »Da sve zemlje:

- a) poštuju i osiguraju, bez ozbira na njihove sveukupne demografske ciljeve, pravo svake ličnosti da na slobodan i odgovoran način odredi broj djece kao i razmak u njihovim godinama;
- b) podstiču pravilno obrazovanje o odgovornom roditeljstvu i omo guće osobama koje to žele, savjet kao i odgovarajuća sredstva«³⁸⁾

Na skupštini MFPR je dogovoreno da ona treba da se zauzme za bolje tumačenje i bolju primjenu, od strane vlada pojedinih zemalja, paragrafa iz Plana akcije svjetske populacione konferencije UN u kome se preporučuje zemljama koje žele da utiču na nivo fertiliteta, da daju prednost izvršavanju programa razvoja i strategija obrazovanja i zdravstva, koji, doprinoseći ekonomskom razvitku i boljem životnom standardu, imaju presudan uticaj na demografska kretanja. Da bi se pomoglo naporima pojedinih nacija u ostvarivanju takvih programa i strategija, potrebna je međunarodna saradnja.

³⁷⁾ »IPPF and its future«³⁷⁾, osnovni dokument pripremljen za raspravu na Skupštini MFPR, 1979. godine, str. br. 4. ³⁸⁾ Ibid., p. 5.

Iz osnovnih stavova sadašnje politike MFPR vidi se da ona svoje aktivnosti ne vodi u okviru novog međunarodnog ekonomskog poretka, zbog čega je i na ovoj skupštini bilo oštre kritike na njen rad sa stanovišta pristupa planiranju roditeljstva, kao dijelu društveno-ekonomskog razvoja, a ne kao zamjeni za taj razvoj.³⁹⁾

Finansiranje aktivnosti Međunarodne federacije za planiranje roditeljstva

Za vrijeme održavanja Prve evropske regionalne konferencije o planiranju roditeljstva, u Berlinu oktobra 1957. godine, održana je sjednica Upravnog odbora MFPR na kojoj je, nakon pet godina od njenog osnivanja, razmatrana finansijska osnova njenog rada, pošto je u tom periodu vođena široka akcija za prikupljanje novčanih sredstava za finansiranje njenih akcija. Pored kampanja koje su se vodile u pojedinim zemljama, Brašova fondacija⁴⁰⁾ je svake dvije godine davala po 25.000 dolara. Populacioni savjet i druge slične fondacije, privatne zadužbine imućnih ljudi i entuzijasta u ovom pokretu, takođe su davali povremene ili redovne priloge za rad ove međunarodne organizacije. Brojni su bili i individualni prilozi. Na ovoj sjednici istaknuto je da su Frances R. Dewing i njena porodica dale 7.000 dolara, kapetan Oliver Bird, inače u pokretu planiranja porodice tretiran kao stari prijatelj, dao je 10.000 engleskih funti, George Codbury 3.500 engleskih funti. Medicinske klinike za planiranje porodice, koje su djelovale u okviru Nacionalne organizacije za planiranje porodice Engleske, dale su ukupno 880 engleskih funti itd.

U 1958. godini MFPR je raspolagala sa 100.000 dolara za cjelokupnu aktivnost.⁴¹⁾ Tada je finansirano 15 projekata u 15 zemalja raznih regiona. Deset godina kasnije, 1968. godine, MFPR je raspolagala sa 5,138.000 dolara, a deset godina kasnije, 1978. godine, sa 36,835.000 dolara.⁴²⁾

Jedna od najznačajnijih promjena u IPPF-u u posljednjih deset godina ogleda se u naglom rastu fondova. Između 1968. i 1976. godine budžet Federacije uvećao se od 5,1 milion dolara na 34,1 miliona dolara — više nego šest puta. Ovaj porast je uslijedio uglavnom, usljed povećanih davanja iz sredstava vlada, bilo da je cjelokupnu sumu dalo nekoliko najglavnijih individualnih donora, bilo da je grupa vlada pružila pomoć programima IPPF-a. Od četiri u 1968. godini, broj vlada donora povećan je na 24 u 1977. godini, u koje su sada uključene i vlade 12 zemalja u razvoju.⁴³⁾

39) Predstavnik Savjeta SKSSRNJ za planiranje porodice Jugoslavije, N. Petrić, na Skupštini MFPR, održanoj u Edinburgu, 10. 11. i 12. XI 1977. oštro je kritikovala MFPR zato što svoje aktivnosti ne uklapa u novi međunarodni ekonomski poredak. Izvještaj sa Skupštine MFPR, str. 16.

40) Brašova fondacija nastala zavještanjem imovine Doroti Braš, sekretara Prvog međunarodnog komiteta, izabranoj na tu dužnost na Prvoj međunarodnoj konferenciji Pokreta za planiranje porodice, u Stokholmu 1946. godine.

■") Beryl Suitters, *ibid.*, p. 161.

42) IPPF and its Future, studija MFPR pripremljena za Skupštinu MFPR, održanu 10, 11. i 12. novembra 1977. godine u Edinburgu, str. 64.

«) Proceedings of the Tokio international symposium, April 4—7, 1977, »Action now toward more responsible parenthood worldwide«, pr. 43 (Julija Henderson je iznijela da 24 vlade direktno finansijski pomažu MFPR, a 50 vlada pomaže nacionalne organizacije koje su članovi MFPR).

Novčana sredstva koja su MFPR davana od strane privatnih davalaca činila su veći dio sredstava Federacije sve do 1969. godine, kada je njihov udio počeo da opada. U nekoliko posljednjih godina, iako su ova davanja ostala manje-više na istom nivou u apsolutnim iznosima, njihov udio u odnosu na vladine fondove je opao, s obzirom da su vladini izvori enormno uvećani. Godine 1968. odnos privatnih davanja prema vladinim davanjima bio je 3:2, a 1976. godine ovaj odnos je iznosio 1:10.

Smatra se da će u pogledu angažovanja finansijskih sredstava u Africi potrebe snažno rasti i da će Afrika za MFPR postati prioritetna oblast. Takođe će, i u regionima Indijskog okeana, Srednjeg istoka i sjeverne Afrike, rasti potreba za pomoć od MFPR-a. U regiji istočne i jugoistočne Azije i Okeanije potrebe će da rastu, ali vjerovatno umjerenije nego u drugim regionima. U regionima zapadne hemisfere potrebe će rasti najmanje, ali nesigurnost u pogledu vladine politike u nekim od glavnih primalaca pomoći čine ova predviđanja nesigurnim. U Evropi će doći do umjerenog porasta potrebe za specijalnim projektima, kao i za aktivnostima u siromašnijim mediteranskim zemljama.⁴⁴⁾

Regionalni presjek glavnih izvora finansiranja nacionalnih organizacija koje primaju pomoć, pokazuje da je procenat fondova MFPR-a, u ukupnoj sumi kojom raspolažu, negdje oko 39 odsto u istočnoj i jugoistočnoj Aziji i Okeaniji, a 71 odsto u Africi. Od 63 nacionalne organizacije koje primaju pomoć analizirane u godišnjim izvještajima za 1976. godinu, 47 više od polovine sredstava kojima raspolažu dobijaju od MFPR-a. Za 23 nacionalne organizacije ovaj udio je veći od 75 odsto, za 24 kreće se između 50 i 75 odsto, dok za samo 16 organizacija on predstavlja manje od polovine ukupnih sredstava.

Ove cifre pokazuju visok stepen zavisnosti nekih nacionalnih organizacija i regiona od MFPR u pogledu finansiranja njihovih aktivnosti, a to se neposredno odražava i na njihovu stvarnu nezavisnost u vođenju politike planiranja porodice.

Na skupštini MFPR u Edinburgu, usvojeni su sljedeći principi za raspodjelu sredstava Međunarodne federacije za planiranje roditeljstva:

— MFPR će uvijek dati preimućstvo onim programima koji su od neposredne i uočljive koristi za blagostanje pojedinaca i porodica;

— MFPR će podržati programe koji imaju ulogu da pokažu da su masovni programi za ostvarivanje planiranja porodice izvodljivi, ali ne može dati finansijsku podršku programima za razvijanje najvećeg broja nacionalnih službi za planiranje porodice;

— pomoć MFPR će se dati za razvijanje boljeg prihvatanja planiranja porodice, pri čemu se podrazumijeva da će se i lokalna sredstva sve više ulagati u planiranje porodice;

— MFPR će dati preimućstvo programima koji su po prirodi inovatorski, koji posjeduju visok kvalitet u stvaranju tražnje i zadovoljavanju potreba, ili omogućavaju jednostavne i efikasne usluge;

— MFPR će dati prednost programima koji se zasnivaju na dobro voljnim naporima i širokoj društvenoj participaciji.

44) „IPPF and its future«, p. p. 66—69.

Usvojeno je da Federacija treba i dalje da iznalazi nove kriterijume za raspodjelu sredstava, u skladu sa već pomenutim principima i stepenom evolucije, apsorpcionim kapacitetom i specijalnim potrebama nacionalnih organizacija za planiranje porodice.

MFPR u principu vodi nezavisnu politiku u odnosu na darodavce u raspolaganju dobijenim novčanim sredstvima u svim svojim javnim deklaracijama o tome. Međutim, u praksi, pojedini darodavci, bez obzira na zvanične ugovore, pokušavaju da utiču na politiku MFPR. Do sada su najizraženiji pokušaji bili od strane Fonda SAD za međunarodni razvoj (USAID), koji su izričito zahtijevali da se dodijeljena sredstva koriste isključivo za sterilizaciju i da ih ne mogu koristiti socijalističke zemlje. Sličan je stav i Švedske agencije za međunarodni razvoj (SIDA), koja je u pojedinim zemljama Afrike i Azije primjenjivala ona sredstva kontracepcije u okviru projekata koje je ova agencija finansirala, a koja su bila izričito zabranjena za korišćenje u Švedskoj.⁴⁵⁾

4. KRAĆI PREGLED RAZVOJA REGIONALNIH POKRETA ZA PLANIRANO RODITELJSTVO (U PRVOJ FAZI NJEGOVOG RAZVOJA)

Evropa: Prva regionalna konferencija za planiranje roditeljstva Evrope održana je oktobra 1957. godine u Zapadnom Berlinu, a domaćin skupa bila je nacionalna organizacija za planiranje porodice Savezne Republike Njemačke »Profamilija«. Tema je bila: »Moralne, fizičke i psihološke osnove za zdrav porodični život«. Na ovoj Konferenciji učestvovali su predstavnici: Austrije, Belgije, Danske, Demokratske Republike Njemačke, Italije, Poljske, Ujedinjene Arapske Republike i Jugoslavije. Učestvovali su i posmatrači iz mnogih istočnih zemalja, uključiv i Narodnu Republiku Kinu. Bio je izražen interes više socijalističkih zemalja da se još tada uključe u rad pokreta za planiranje porodice.⁴⁶⁾

Evropski region počeo je sa prvim organizovanim sastancima u maju 1955. godine u Amsterdamu, uz učešće predstavnika: Velike Britanije, Holandije, Švedske, Zapadne Njemačke i Južne Afrike. Na ovom sastanku usvojen je Statut Regionalnog savjeta MFPR Evrope i izabran Regionalni savjet.⁴⁷⁾ Pokret za planiranje porodice se naglo širio, tako da je poslije Prve konferencije MFPR evropske regije za samo dvije godine već bilo učlanjeno 13 nacionalnih organizacija i Region se proširio na Bliski istok, pa je promijenjen i njegov naziv u Region MFPR za Evropu i Bliski istok. Poslije 1970. godine osnovan je opet Regionalni savjet samo za Evropu, a poseban za Srednji istok i sjevernu Afriku.

⁴⁵⁾ Članak »Žene u zemljama u razvoju su eksperimentalne životinje«, objav ljen u »Dagens Nyheter«, 30. IX 1977. Autor Bo Gunnarsson, dopisnik »Dagens Nyheter« iz Tokija.

⁴⁶⁾ Beryl Suitters, ibid., p. 143.

⁴⁷⁾ Na prvom sastanku Regionalnog savjeta izvršena su između ostalog, i za duženja za širenje pokreta. Tako je dato zaduženje pojedinim nacionalnim pokretima za planiranje porodice da djeluju: Švedska u Skandinaviji, Holandija u preostalim zemljama Evrope, Savezna Republika Njemačka na Bliskom istoku i Velika Britanija u sjevernoj Africi.

Vlada Poljske pozvala je 1957. godine dr Helenu Rajt koja se sa ministrom zdravlja Poljske dogovorila o formiranju »... istinski slobodne i nezavisne organizacije Poljske«, pa je u Poljskoj osnovana Nacionalna organizacija za planiranje porodice. Dr Abraham Stone⁴⁸⁾ je 1957. godine posjetio SSSR. On je utvrdio da je zainteresovanost za efekte ponovljenih abortusa vodila ka »boljoj cijeni« kontraceptivnih mjera u SSSR. To isto je utvrdio i u Cehoslovačkoj, Demokratskoj Republici Njemačkoj, Mađarskoj, Poljskoj i Jugoslaviji. Ponovo posjetivši SSSR, 1959. godine, on je našao da su vodeći specijalisti angažovani da pripreme prvu konferenciju o kontracepciji, koja je održana u Kijevu, maja 1959. godine. U Turskoj je Nacionalna organizacija za planiranje porodice osnovana 1953. godine. Istraživanja u ovoj zemlji pokazala su da 63—67% bračnih parova želi da upotrebljava moderna sredstva kontracepcije U periodu od 1963—1968. godine, broj žena fertilnog doba u Turskoj, koje su upotrebljavale kontracepciju, porastao je od 28% na 41%.⁴⁹⁾

Amerika: Regionalna konferencija MFPR zapadne hemisfere osnovana je 13. novembra 1953. godine. U aprilu 1954. godine već su bile učlanjene nacionalne organizacije: Barbadosa, Bermuda, Kanade, Haitija, Jamajke, Meksika, Portorika i SAD. U teškim finansijskim prilikama obratili su se za pomoć Džonu Rokfeleru — mlađem, koji je dao svoj prilog. 5.000 dolara.⁵⁰⁾ Poslije trogodišnje kampanje, koja je pored ostalog vođena i preko »Novosti iz svijeta« (Around the World News), otvoreno je 160 klinika za planiranje porodice u ovoj regiji.

Sirenju pokreta u SAD znatno je doprinio dr Abraham Stone. Obilazio je i susjedne zemlje i povezivao se sa odgovarajućim ličnostima u ovim zemljama. Razvijanjem ove aktivnosti većina nacionalnih organizacija iz Južne Amerike postaje članovima MFPR.

Financijske teškoće rješavane su pretežno sredstvima Brašove fondacije.⁵¹⁾ Region zapadne hemisfere održao je svoju prvu konferenciju maja 1955. godine u Portoriku. Sve zemlje Kariba poslale su svoje delegate. Predstavnici Katoličke crkve⁵²⁾ i štampe učinili su mnogo da raskrin-

^{w)} Abraham Stone rođen je u SSSR, ali ga je napustio kad mu je bilo 15 godina. Prilikom posjete SSSR-u 1957. godine prisustvovao je Desetoj nacionalnoj konferenciji ginekologije i obstetricije u Moskvi. Učestvovalo je 2 000 sovjetskih eksperata i oko 125 delegata iz inostranstva. Sovjetski ministar zdravlja dr Maria Kovrigina rekla je na ovoj konferenciji: »Doprinos ginekologa može često biti prava malenkost s obzirom na sadašnje probleme zbog abortusa. Da bi žena bila oslobođena potrebe za abortusom, osnovno je da se utvrde ozbiljna naučna istraživanja za razvoj efektivnijih kontraceptivnih metoda. Mi imamo pravo da pitamo brojne ginekologe, obstetričare, biologe, farmakologe i biohemičare, koji nam mnogih proteklih godina nisu dali ništa na ovome polju zašto su ove važne probleme gledali sa indolencijom koja pada u oči. U najskorijoj budućnosti treba sprovesti zadatak pronalaženja efektivnih zadovoljavajućih i bezopasnih kontraceptivnih metoda, koje bi žene mogle upotrebljavati kada im je potrebno«. Be brave and angry by Beryl Suitters, 1973, London, p. 144.

⁴⁸⁾ Family Planning for Social and National Welfare, Ankara, 1974. 24—27. IV 1974. god.

⁴⁹⁾ Iz ovih sredstava plaćen je put Margaret Sanger da posjeti Japan. Nedo stajalo je 3.000 dolara da bi se platilo osoblje i kancelarija. Članovi Izvršnog komi teta plaćali su sami sebi dnevnice, štampanje materijala, i si.

⁵⁰⁾ Kao što je već rečeno, Doroti Braš, jedan od pionira pokreta za planiranje porodice, zavještala je svoj novac za rad pokreta.

⁵¹⁾ Tada je 89% stanovništva Portorika bilo katoličke vjeroispovijesti.

kaju ovu konferenciju. Najveća opozicija širenju pokreta planiranja porodice u ovim zemljama bila je autokratska pozicija muža. Međutim, kako je na seminaru demografa Latinske Amerike, decembra 1955. godine, uočeno da veoma brz rast stope porasta stanovništva, prati brzi porast nezaposlenosti, što se negativno odražavalo na životne uslove stanovništva, jer je hiljade ljudi živjelo ispod minimalnog životnog standarda, to je javno mnijenje počelo da prihvata i planiranje porodice kao jedan od načina za rješavanje gorućih problema u društvu.⁵³⁾

Od 1955. godine i kasnije, vršena su brojna istraživanja o spremnosti bračnih parova da zajedno odlučuju o broju svoje djece. Tipično je jedno istraživanje u Portoriku, čiji su rezultati pokazali da je feudalizam sa krajnjom podređenošću žene svugdje ostavio duboke tragove.⁵⁴⁾

Azija: U azijskim zemljama mnogi predstavnici pokreta za planirano roditeljstvo pokušavali su da se ljudima uz savjete daju i sredstva da regulišu rađanje.⁵⁵⁾ Indija i Japan su prve zemlje u svijetu čije su vlade planiranje roditeljstva uključile kao sastavni dio nacionalnog planiranja. Prema nekim ispitivanjima veoma razvijen rad nacionalnih organizacija za planiranje porodice ovih zemalja, doprinio je da se njihove vlade odluče za integrisanje planiranja porodice u nacionalne razvojne programe, kao sastavni dio nacionalnog planiranja.

Narodna Republika Kina je izražavala veliki interes za planiranje porodice. Još od 1930. godine odgovarajuća tijela Kine saradivala su sa Međunarodnim informativnim centrom za kontrolu rađanja, a znatno ranije 1894. godine Sun Yat Sen objavio je da Kina ima prekobrojnu populaciju, tako da je postojala tradicija na području regulisanja rađanja. Sve do 1945. godine konzervativne snage, na čelu sa Kounmitangom, nisu prihvatale ideju o regulisanju rađanja. Početkom 1950. godine, dolaskom Mao Ce Tunga na čelo zemlje, razmatran je izvještaj o djecoubicama (stari običaji da se izlažu prekobrojna djeca u polje da stradaju), u Anhwei (provinciji Kine). U 1952. godini za šest mjeseci 1972 bebe su napuštene i ostavljene u polje da umru. Narodna republika Kina ukinula je ovaj tradicionalni način ubijanja rođene djece i razvijala je akciju da preventivnim mjerama sprečava ovu tragediju.⁵⁶⁾ U Kini se već dugo vremena jako

⁵³⁾ Na seminaru su demografi iznijeli da je u Latinskoj Americi 1920. godine bilo 85,000,000 stanovnika, 1950. godine 150,000,000, a predviđeno je da će u 1956. godini stanovništvo narasti za novih 15,000,000.

⁵⁴⁾ The Family and Population Control, a Porto Ricau experiment in Social Change, by Reuben Hill, the University of North Carolina PRCSS, 1959. p. 58 (U intervjuu sa preko 3 000 žena utvrđeno je da većina od intervjuisanih žena nikad s mužem nije razgovaralo o tome koliko djece želi imati.)

⁵⁵⁾ Pakistanski delegat u Komisiji OUN za status žene izjavila je 1955. godine: »Svi u Aziji pozdravljaju planiranje porodice... Ja bih bila vrlo srećna ako bi u Pakistanu dobili jednostavna sredstva kontracepcije iz SAD. Nije rješenje za nas da samo širimo propagandu, već moramo dijeliti i sredstva kontracepcije. Imamo mnogo zahtjeva za informacijom kako postići rastojanje između rađanja, ali ja sam prestala davati informacije o tome, zato što nemamo sredstva kojim se to može postići«.

⁵⁶⁾ U Kini je muškarcima zakonom zabranjeno sklapanje braka do navršene dvadesetsedme, a ženama do dvadesetpete godine života. Zabranjeno je da roditelji ugovaraju brak za njihovu maloljetnu djecu. Takođe je zabranjena poligamija. Veo ma oštre zakonske sankcije predviđene su i zbog ubijanja »prekobrojne« djece. Žene su postale ravnopravne. Sve ove mjere imale su brojne protivnike, a u tom sklopu i protivnike planiranja porodice.

naglašava razlika između planiranja porodice i maltuzijanskog pristupa rađanju djece. Smatralo se da planiranje porodice treba razvijati, jer žene ne smiju biti samo »mašine« za rađanje djece. »Od svega na zemlji ljudi su najvredniji. Čovjek je na prvome mjestu proizvođač, a na drugome potrošač.«⁵⁷⁾

Premijer Ču En Laj je tražio od japanskog eksperta za planiranje porodice da podučava Kineze u tehnici kontrole rađanja, što je ovaj i učinio. Održao je odgovarajuća predavanja Kineskom medicinskom društvu i drugima. Njegove knjige prevedene su na kineski jezik, štampane su u milionskim tiražima i postale best-seler. U vrijeme borbe protiv kolere, kuge, lepre, tbc i drugih bolesti, 1957. godine, ministar zdravlja Li Teh--Chuan, izvojevala je bitku da se legalizuje abortus i sterilizacija, kao i da se zakonski obezbijedi proizvodnja kontracepcije i dobrovoljnost njene upotrebe.⁵⁸⁾

Od samog osnivanja MFPR, predstavnici ove Federacije dobro su saradivali sa odgovarajućim organima Kine⁵⁹⁾. Međutim, do formalnog učlanjenja u MFPR nije došlo.

Daleki istok i Australija. Prvi sastanak na kome je formiran Regionalni savjet ove regije održan je oktobra 1955. godine. Finansiranje akcija u ovoj regiji vršeno je iz fondacija: »Oliver Bird«, »Patfajnder«, »Braš«, »Li« i dr. Korišćeni su filmovi o regulisanju rađanja proizvedeni u Kini, posebno za nepismeno stanovništvo. Regionalni savjet za Daleki istok i Okeaniju, formiran je maja 1956. godine od predstavnika iz: Malaje, Indonezije, Iajlanda, Hong Konga i Tajvana⁶⁰⁾, u Hong Kongu je bila izrazito velika smrtnost (od osmoro rođene djece, ostajalo je troje do četvoro živo).

U Japanu su mnoge velike firme bile darodavci novca za akcije planiranja porodice. Na Novom Zelandu, Fidi i Borneu nicali su klinike za planiranje porodice. Cjelokupna aktivnost vođena je uglavnom sa populacionističkim pristupom, pored ostalog i zato što je veći broj vlada imao i svoje programe u kojim je bila naglašena težnja za ograničavanjem broja rođenih.

Srednji istok i sjeverna Afrika. U 1970. godini došlo je do osnivanja posebnog regiona za Srednji istok i sjevernu Afriku sa administrativnim

⁵⁷⁾ China features: Chinese views on world population problem by Huang Wei (službeno upućen dokument Ambasade NR Kine u Beogradu SSPPJ 16. X 1975. g.) str. 1.

⁵⁸⁾ Kada je Doroti Braš 1957. posjetila Kinu, upozнала se sa sljedećim podacima: među tekstilnim radnicama Sangaja bilo je 17% žena koje su bile u drugom stanju po drugi put u jednoj godini, 53% imalo je godišnje po jednu trudnoću, 22% imalo je malu djecu od 2—3 godine.

⁵⁹⁾ U 1977. godini jedna veća delegacija, sastavljena od funkcionera i eksperata MFPR, posjetila je Kinu. Ta posjeta trajala je tri sedmice. Na čelu delegacije bio je prof. dr Denis Forvede, predsjednik Upravnog odbora MFPR i ujedno predsjednik Regionalnog savjeta za planiranje porodice Evrope. Iz izvještaja delegacije se vidi da je Ču En Laj bio prvi predsjednik Nacionalne grupe za planiranje porodice Kine, a sada je predsjednik te grupe potpredsjednik premijera NR Kine. (dr Denis Forvede, Bilten MFPR Evrope, juli 1978. str. 2).

⁶⁰⁾ Organizacija za planiranje porodice Tajvana uzela je ime »Organizacija za planiranje porodice Kine«. Na to je reagovala Narodna Republika Kina, tako da organizacija za planiranje porodice Tajvana nije na kraju primljena u MFPR. Bila je samo neko kraće vrijeme član MFPR.

centrom u Bejrutu.⁶¹⁾ Tada su nacionalne organizacije za planiranje porodice Jordana, Tunisa i Egipta već bili članovi MFPR, a vladini programi za planiranje porodice postojali su u Tunisu, Egiptu, Maroku i Iranu. Uskoro su se učlanile u MFPR odgovarajuće nacionalne organizacije Irana, Li-bana, Sudana i Avganistana. Regionalni savjet MFPR za Srednji istok i sjevernu Afriku, odmah po osnivanju, održao je, 1972. godine, konferenciju u Rabatu sa 80 eminentnih predstavnika islamske vjere i vjerskih škola iz 24 zemlje, u vezi sa planiranjem porodice.⁶²⁾

U ovome regionu posebno se nastojalo da se tzv. seksualno obrazovanje, a isto tako i populaciono, uključuje u školske programe.⁶³⁾

Afrika. Planiranje porodice kao organizovana akcija u Africi je relativno nov pokret, pogotovo kada se uporedi sa razvojem pokreta u Aziji. Tradicionalni način sprečavanja trudnoće bio je poznat i u Africi. Ali, dobrovoljne organizacije počele su da niču oko 1964. godine, i to, prije svega, kao rezultat djelovanja međunarodnih organizacija (MFPR, Populacionog savjeta, Međunarodne organizacije škola socijalnih radnika, međunarodnih fondacija »Ford« i »Pathfinder«, Populacionog međunarodnog servisa, Međunarodne pomoći za planiranje porodice i Organizacije za dobrovoljnu sterilizaciju).

Prva nacionalna organizacija za planiranje porodice osnovana je u Ugandi, 1957. godine. U toku 1965. godine osnovane su još tri, a znatno kasnije još 18, tako da je 1975. godine bilo ukupno 21 nacionalna organizacija za planiranje porodice. Zapažen je nagli porast nacionalnih organizacija u Mauricijusu, Tunisu i Egiptu. Tako je u Tunisu abortus zakonom dozvoljen ženama iz socijalno-ekonomskih razloga, što praktično znači ako imaju petoro ili više žive djece. Uprkos relativno kasno započetim aktivnostima u Africi, pokret za planiranje porodice se naglo širio. To je rezultiralo, dobrim dijelom, i zbog toga što su vlade pojedinih afričkih zemalja svojim specijalnim programima posebno doprinosile razvijanju planiranja porodice i to često i sa populacionog stanovišta, što je uvijek bilo u neposrednoj vezi sa utvrđenom nacionalnom populacionom politikom.⁶⁴⁾

Brojni seminari o planiranju porodice, sa preko 100 učesnika u pojedinim regijama Afrike,⁶⁵⁾ organizovane akcije kao što su »Nedjelja plani-

⁶¹⁾ Na zasjedanju Regionalnog savjeta MFPR za Evropu i Bliski istok održanom u Bejrutu, novembra 1970. osnovno uvodno izlaganje na temu »-Emancipacija žene i planiranje porodice«, imala je predstavnik Jugoslavije Nevenka Petrić.

⁶²⁾ Beryl Suitters ibid., p. 377. Na ovoj konferenciji je zaključeno, između ostalog, da sterilizacija nije u skladu sa učenjem islama i da je abortus poslije četiri mjeseca striktno zabranjen, izuzev ako je u pitanju spašavanje života majke. Gledanje na raniji abortus (prije četiri mjeseca) bilo je različito, a prevladala je tendencija da abortus u makar koje doba trudnoće bio izvršen, nije u skladu sa islamskim učenjem, izuzev kada treba spasiti život majke.

⁶³⁾ Sex Education in Schools, Editor Isam R. Nazer, MFNA, po Box 17, Carthage, Tunisia, p. 106.

⁶⁴⁾ The Prosperets of Family Planinnig in Africa, by Adebayo Adedeji Executive Director UN Economic Commission for Africa, Family Welfare and Development in Africa, Conference Centre University of Ibadan, Nigeria (29. VIII — 3. IX 1976) p. 50.

⁶⁵⁾ U Najrobiju, Kenija, održan je 1976. godine četvorodnevni seminar na kome su učestvovali predstavnici 16 zemalja južne Sahare, na temu »Uloga planiranja porodice u razvoju Afrike«.

ranja porodice«⁶⁶⁾ i si. doprinijeli su afirmaciji pokreta planiranja porodice. Međutim, same akcije u ovom dijelu svijeta često su imale tendenciju izrazitog populacionog pristupa.

5. DISKUSIJA U MFPR I U SVIJETU O MALTUZIJANSTVU I PLANIRANJU PORODICE

Danas bi se za cjelokupnu djelatnost Međunarodne federacije za planiranje roditeljstva, uz sve što je već rečeno povodom obilježavanja 25-go-dišnjice njenog rada u Edinburgu, 1977. godine, mogle na njen račun uputiti i kritičke primjedbe. S obzirom da ona ima status nevladine organizacije prve kategorije, ona bi morala da sve svoje aktivnosti razvija kao sastavni dio društveno-ekonomskog razvoja zemalja, čije nacionalne organizacije za planiranje porodice su u nju uključene, a svoju generalnu liniju i sve konkretne akcije, dosljedno stavovima Ujedinjenih nacija, da uklapa u okvire i zadatke novog međunarodnog ekonomskog poretka.

Miloš Macura, šef odjeljenja za populaciona pitanja u Ujedinjenim nacijama, na konferenciji o planiranju porodice, održanoj u Bandungu, 1969. godine, imajući u vidu nedovoljnu prilagođenost MFPR tadašnjim uslovima i zadacima razvoja za nju je rekao: »-MFPR i njene organizacije na nacionalnom nivou bile su prije petnaest godina, deset ili pet godina revolucionarne organizacije, pošto su se usudile da upoznavaju javnost sa planiranjem porodice u najnepovoljnijim okolnostima, čak neprijateljski raspoloženim prema planiranju porodice. Te okolnosti su svima nama dobro poznate. Međutim, danas kada je planiranje porodice ljudsko pravo, prema stavu UN, MFPR i neke njene organizacije imaju tendenciju da oklijevaju, ne reagujući na promijenjene okolnosti. Ova konferencija treba da doprinese da MFPR i te neke njene organizacije, opet postanu revolucionarne, kao što su bili, pošto to potreba zahtijeva, da preuzmu i novu odgovornost«⁶⁷⁾

Pored kritičkih primjedaba, koje se opravdano mogu uputiti na rad Međunarodne federacije za planiranje roditeljstva zbog njenih pojedinačnih akcija i nedosljednosti, ipak se ne bi smjelo tvrditi nešto što nije tač-no. Autor⁶⁸⁾ hronike o radu ove Federacije od njenog osnivanja do 1973. godine kada je održana jubilarna konferencija MFPR u Brajtonu, kaže: »Današnja organizacija za planiranje porodice je jučerašnja Maltuzijan-ska liga« i tvrdi dalje da je maltuzijanski pokret prvi u svijetu pokušao da osnuje međunarodno tijelo u kome bi se mogle razmatrati informacije i problemi od zajedničkog interesa.⁶⁹⁾ Isti autor počinje svoju knjigu riječima: »Osnivanje međunarodne federacije za planiranje roditeljstva prvi put je predloženo u Bombaju, 1952., a ratificirano u Stokholmu godinu dana kasnije«. Komentarišući dalje razvoj međunarodnog pokreta plani-

⁶⁶⁾ Takve akcije organizovane su u Gani i Sijera Leoni. ⁶⁷⁾ Beryl Suitters, *ibid.*, p. 379.

⁶⁸⁾ Beryl Suitters je rođena u Engleskoj. Bila je šef biblioteke MFPR. Doktorirala je na knjizi »Be brave and angry, Chronicles of the International Planned Parenthood Federation Publishad by the IPPF«, London, 1973. (424 str.).

⁶⁹⁾ Beryl Suitters, *ibid.*, p. 1.

ranja porodice, on ističe da se treba vratiti za cio jedan vijek u prošlost. Otuda bi se mogao izvesti zaključak da je »... današnja organizacija za planiranje porodice jučerašnja Maltuzijanska liga« zato što se Maltuzijanska liga, kao i neomaltuzijanske lige širom svijeta bavila kontrolom rađanja. Ako je Maltuzijanska liga »... prva pokušala da osnuje međunarodno tijelo ...« za određene zadatke kojim se i Međunarodna federacija za planiranje roditeljstva bavi od svog osnivanja, ali u tom pokušaju nije uspjela, ne odgovara istini tvrdnja da je MFPR zbog toga proizašla neposredno iz Maltuzijanske lige, koja je prestala sa radom 1927. godine. Ova autorova tvrdnja je neodrživa, pošto je rezultat izvjesnog krivog povezivanja. Ako su se pojedinci iz maltuzijanskog pokreta bavili kontrolom rađanja, ako je i sama Liga načinila izvjestan zaokret u svom radu 1913. godine propagirajući kontracepciju, iako je u prvom Statutu MFPR, usvojenom 1953. godine bio unijet balans između resursa i populacije ispred ljudskog prava, što je 1963. godine promijenjeno na zasjedanju MFPR u Sin-gapuru, ne može se izvesti zaključak da je današnji pokret za planiranje porodice jučerašnja Maltuzijanska liga.⁷⁰⁾

Na osnovu nekih populacionih programa, usmjerenih na ograničavanje rađanja, koje sprovode pojedine vlade u čije programe se uključuju i nacionalne organizacije za planiranje porodice, a preko njih i MFPR, ponegdje »otvarajući kesu« vrlo obilato, može se izvesti zaključak da postoje određeni zajednički elementi između Maltuzijanske lige, odnosno njene filozofije i te konkretne prakse. Činjenica je da je maltuzijanski pristup i danas prisutan na međunarodnoj sceni. Njegovi glavni zagovornici su najkonzervativniji krugovi nekih zapadnih zemalja, koji ga eksponiraju na zasjedanjima OUN, njenim specijalizovanim agencijama i u drugim prilikama. Međutim, filozofija planiranja porodice pojavila se i razvijala u radikalno drukčijim društveno-ekonomskim uslovima historijskog razvoja. Nekoliko godina poslije drugog svjetskog rata, koji je progutao milio-ne ljudi, u uslovima razvijanja demokratske atmosfere u međunarodnim odnosima, nikla je ideja da se osnuje međunarodna organizacija u kojoj bi jedan od dva osnovna stava bio ljudsko pravo na planiranje roditeljstva. S obzirom da su u pitanju međunarodne relacije, ova ideja je relativno brzo ostvarena. U 1952. godini u Bombaju osnovana je MFPR i to 25 godina poslije prestanka rada Maltuzijanske lige. Maltuzijanska liga nikad nije ni prerasla u međunarodnu organizaciju, a prestala je sa radom na nacionalnom planu u Velikoj Britaniji, 1927. godine. Međutim, tragovi njenog djelovanja su i danas prisutni.

U prilog osporavanju tvrdnje da je »... današnja organizacija za planiranje porodice jučerašnja Maltuzijanska liga ...« ide i zaključak do koga je došla dr Rossana Ledbetter, autor knjige »Organizacija koja je usporila kontrolu rađanja, istorija Maltuzijanske lige, 1877—1927«.⁷¹⁾

Prvobitni cilj Maltuzijanske lige, kada je osnovana 1877. godine, bio je: »... ukinuti svako kažnjavanje javne diskusije o pitanju stanovništva«

⁷⁰⁾ Kao što je već rečeno Maltuzijanska liga je defakto prestala sa radom 1927., a samo de jure 1950. godine.

⁷¹⁾ Rossana Ledbetter »The Organization that Delayed Birth Control: a History of the Malthusian League, 1877—1927«, Northern Illinois University, Dekalb, Illinois, januar 1972. (Ova knjiga je autorova doktorska disertacija.)

i »... širiti poznavanje Zakona o stanovništvu, njegovih posljedica i njegovih reperkusija na ljudsko ponašanje i moral«. U toku 1913. godine njen cilj je proširen i na uticaj na medicinske radnike da obezbijede uputstva o kontracepciji supružnicima »... koji žele da ograniče svoje porodice ili koji su na bilo koji način nesposobni za roditeljstvo«. Iako je došlo do proširenja cilja Lige, njen predsjednik Carls V. Drajzdl i dalje je u praksi jako naglašavao važnost ekonomske doktrine na štetu širenja informacija o kontracepciji. Većina ljekara, sveštenika i političara, prihvatajući mal-tuzijansku doktrinu, prećutno su prelazili preko njenog proširenog cilja iz 1913. godine. Međutim, Mery Stops, borac za razvijanje pokreta kontrole rađanja u Engleskoj, naglašavajući od samog početka svog rada korist koju pojedinac ima od kontracepcije u interesu kvaliteta života čovjeka, javno je optužila 1920. godine Maltuzijansku ligu da sprečava kontrolu rađanja.

Diskutabilan je i zaključak Rozane Ledbetterove, koja na kraju svoje knjige »Organizacija koja je usporila kontrolu rađanja; istorija Maltuzijanske lige« tvrdi da je postignut prvi cilj Lige, pošto je dobrovoljno ograničavanje porodice postalo prihvatljivo za sve segmente engleskog društva. Ovaj zaključak je diskutabilan jer je prvi cilj Lige bio »►... ukinuti svako kažnjavanje javne diskusije o pitanju stanovništva«. Čak, ni drugi cilj Lige — smanjenje stope rađanja koji je prvobitno bio istaknut — ne može se uzeti kao dokaz za povećanje »... poznavanja zakona o stanovništvu«, a još manje njegova revizija iz 1913. godine, kojom je trebalo da se vlada Velike Britanije privoli da uvede obaveznu obuku medicinskih radnika na polju kontracepcije. Ministarstvo zdravlja Velike Britanije tek je 1930. godine ovlastilo zdravstvene centre da pružaju savjete o kontracepciji i to samo kada su u pitanju medicinski razlozi. Isto tako, Nacionalna zdravstvena služba Velike Britanije je tek 1974. godine preuzela odgovornost za uključivanje službe kontracepcije u javno zdravstvo.

Na sporno pitanje zašto je Maltuzijanska liga bila oštro anatemisana od radničke klase Engleske, odgovor je u ideološkoj orijentaciji Lige. Ideologija Maltuzijanske lige bila je, u stvari, ideologija srednje klase Engleske iz perioda rastućih građanskih sloboda devetnaestog vijeka. Rukovođena svojim ideološkim opredjeljenjem, Maltuzijanska liga je putem svoje ekonomske doktrine u praksi propagirala ograničavanje stanovništva u redovima radničke klase. Međutim, od 1920—1925. godine Britanska radnička partija⁷²⁾ produžila je da odbija stavljanje ograničavanja rađanja na svoj dnevni red na nacionalnom planu, a 1926. godine zaključila je da svaki radnik sam odlučuje o svome fertilnom ponašanju. Od tada, odnosno od 1925. godine, veliki broj pristalica Maltuzijanske lige koji su se zalagali za akciono djelovanje Lige na širenju kontracepcije, a do čega nije došlo pod rukovodstvom same Lige, sam se uključio, »... oslobođen maltuzijanskog žiga srama«⁷³⁾ da unapređuje pokret kontrole rađanja u Engleskoj, koji se već 1930. godine konstituisao u Nacionalni savjet po-

⁷²⁾ Dorothy Jewson, »The Labour Party Conference and Birth Control«, The New Generation, IV, № 11 (Novembar 1925), p. 27.

⁷³⁾ Rossana Ledbetter, *ibid.*, p. 334.

kreta kontrole rađanja⁷⁴⁾ sa zadatkom da koordinira aktivnosti postojećih organizacija planiranja porodice — kao centar sa informacije i stimuliranje daljeg širenja pokreta kontrole rađanja.

Dakle, Maltuzijanska liga je praktično prestala da postoji 1927. godine. Novi pokret kontrole rađanja sprovodio je akciju na širenju kontracepcije, upravo onu aktivnost koju je Maltuzijanska liga stalno izbjegavala.

Pokret planiranja porodice karakteriše bitno novi kvalitet — pravo čovjeka na znanje o planiranju porodice. Iako je MFPR ovo ljudsko pravo u svom prvom Statutu bila stavila u drugi plan iza balansa između populacije i resursa, ona ga je, ipak naznačila, a desetak godina poslije svog osnivanja već ga je stavila u prvi plan, s obzirom na odlučne zahtjeve unutar same federacije, a još više izvana.⁷⁵⁾

Ova bitna karakteristika međunarodnog pokreta za planiranje porodice, već u momentu formalnog osnivanja MFPR, stavila je ovu Federaciju na određenu distancu sa maltuzijanstvom, pa se ne bi moglo tvrditi da je iz njega proizašla, već su se samo pojedini članovi Lige pridružili pokretu planiranja porodice.

Današnji maltuzijanci (neomaltuzijanci) polaze od Maltusovog osnovnog principa; da je porast u broju stanovnika osnovni činilac fenomena kao što su glad, nizak životni standard, nezaposlenost i siromaštvo, posebno u zemljama u razvoju u kojima je porast stanovništva znatno brži nego u razvijenim zemljama.

U posljednje vrijeme, u teorijskim razmatranjima neomaltuzijana-ća u okviru rasprava o problemima stanovništva, sve više se ističu savremeni neo-neomaltuzijanci.⁷⁶⁾ Oni u opštim argumentima podvlače »druge činioce pored broja stanovnika«, odbijajući da su maltuzijanci, a u stvari svoju akciju u oblasti stanovništva svode na propagiranje ograničavanja stanovništva. Pri tome polaze od toga da je porast stanovnika osnovni uzrok svim nedaćama u savremenom svijetu. I neomaltuzijanci⁷⁷⁾ danas ističu da nije dovoljno »prebrojavanje glava«, već da populacione politike treba integrisati u društveno-ekonomski razvoj svake zemlje. U raspravama⁷⁸⁾ koje se vode o neomaltuzijanstvu u posljednje vrijeme u međuna-

⁷⁴⁾ Nacionalni pokret kontrole rađanja Engleske u 1939. godini, prerastao je u Nacionalni savjet za planiranje porodice.

⁷⁵⁾ Malthusijansm and the IPPF by Jules de Leeuwe, IPPF Europe Regional Information Bulletin, Vol. 6, № 1. Januari 1977. p. 1—2.

⁷⁶⁾ U trećem dijelu ovog rada vidi šire o jugoslovenskom uticaju na ove promjene (str. 543. i 544.).

⁷⁷⁾ Ibid., str. 2. (U ovom članku se iznosi da je Džon D. Rokfeler III na Tribini o stanovništvu u Bukureštu 26. VIII 1974. izjavio, za razliku od svojih ranijih izjava kada je smatrao problem stanovništva »fundamentalnim i imanentnim«, da smatra da se »... populacione politike ozbiljno svrstavaju u kontekst opšteg ekonomskog i društvenog razvoja ...«)

⁷⁸⁾ — Pradervand P., (1972) Stanovništvo i Treći svet, Mimeo, Mik R. L. izd. 1953., (Marks i Engels o Maltusu).

— dr Stane Krašovec, Stihijnost i kontrola kretanja stanovništva problem savremene populacione politike, »Stanovništvo«, br. 1—2, 1970. str. 1—51.

— Nevenka Petrić, »Updating Malthus' population theory is out of the question today«, IPPF Europe Regional Bulletin, Vol. 6, № 1, January 1977, pp 2—8 (»Aktualizacija Maltusove populacione teorije danas se više ne može ni postavljati«, ova rasprava prevedena je i na francuski, španski i njemački jezik, a nešto docnije sa francuskog i na arapski.)

rodnim okvirima, antimaltuzijanci idu dalje od toga, zalažući se za tezu da ni broj stanovnika, ni brz porast stanovništva nisu uzrok siromaštvu, gladovanju, nezaposlenosti, krajnje niskom životnom standardu, već je za položaj čovjeka u društvu odlučujući faktor način proizvodnje i raspodjela dobara. »Sve dok su u bilo kojoj zemlji (bez obzira da li je bogata ili siromašna, industrijalizovana ili ne) sredstva za proizvodnju manipulisana od strane i u korist gornjeg sloja, uslovi u kojima stanovništvo živi ostaće ograničeni i svaki stečeni prosperitet i blagostanje će se naći u opasnosti.«⁷⁹⁾ Ukoliko se radni ljudi u jednoj zemlji oslobode domaćih ili stranih eksploatatora, koji su vlasnici sredstava za proizvodnju i same proizvodnje, pokazalo se da je već poslije nekoliko godina savladana glad, ciklične ekonomske krize svojstvene kapitalističkoj proizvodnji, velika nezaposlenost, nepismenost, mnoge endemske bolesti i si. Narodna Republika Kina je najbolji primjer u novijoj historiji kako visok broj stanovništva na istom geografskom području nema uvijek za rezultat glad, bijedu i si. i kako su promijenjeni uslovi života i položaja čovjeka u društvu u toj mnogomilionskoj zemlji bitno uticali na usporavanje porasta stanovništva,⁸⁰⁾ kao rezultat svjesnog odnosa individue u interesu prosperiteta svoje porodice a istovremeno i šire zajednice.

U Statutu MFPR, kao najveće međunarodne organizacije za planiranje porodice, maltuzijanizam se ne podržava direktno. Ostavljen je prostor da mu se mogu suprotstavljati one snage u MFPR koje to žele. Te iste snage unutar MFPR vode oštru borbu protiv maltuzijanskog pristupa aktuelnim problemima stanovništva i konkretnih mjera koje iz takvog pristupa proizilaze u pojedinim regijama svijeta. One se zalažu da MFPR, u kojoj su ujedinjene nacionalne organizacije za planiranje porodice kapitalističkih, socijalističkih i nerazvijenih zemalja, koje imaju i veoma različit nacionalni dohodak po glavi stanovništva djeluju na zajedničkim osnovama koje povezuje predstavnike svih ovih zemalja da se planiranje porodice organizuje i razvija u korist pojedinaca ali i šire društvene zajednice, a u okviru politike koja je integralni dio društveno-ekonomskog razvoja svake zemlje. Anti maltuzijanske snage u ovoj Federaciji idu i dalje. One smatraju da MFPR na liniji ostvarivanja zaključaka Šestog specijalnog zasjedanja OUN o novom međunarodnom ekonomskom poretku, a kao nevladina, organizacija sa statusom prve kategorije OUN, mora da ide dalje, pošto se samim planiranjem porodice bijedan život stanovništva u mnogim zemljama u razvoju može prevazilaziti samo u određenim, manje

— Jules de Leeuwe, »Malthusianism and the IPPF«, IPPF Europe Regional Bulletin, Vol. 6, № 1, January 1977.

— Filip Kestelman, »A History of the Malthusien League 1877—1927« by Rosanna Ledbetter (Ohio State University Press), Book review, IPPF Europe Regional Information Bulletin, Vol. 6, № 1, January 1977, pp 8—9.

— Jack Parsons, »Mai thus: The Man behind the myth«; »What Mai thus really said«, People IPPF, Vol. IV, № 3 and 4, 1977. (Savjet SK SSRNJ za planiranje porodice Jugoslavije je poslao svoj oštar komentar na ova dva članka Jack Parsons redakciji »Pipla«, koji ova nije htjela da objavi, pa je zato upućen svim nacionalnim organizacijama — članicama MFPR — ima ih oko 100.)

⁷⁹⁾ Jules de Leeuwe, Maltuzijanizam i MFPR, Bilten br. RS MFPR, 1977. str. 3 (prevod sa engleskog).

⁸⁰⁾ Prema podacima dobijenim u 1977. godini stopa porasta stanovništva smanjena je za 24%/o u odnosu na 1961. godinu.

značajnim aspektima, dok se savremeni društveni preobražaj može vršiti samo radikalnijim društveno-ekonomskim zahtjevima u okviru NMEP čiji integralni dio treba da postanu i sve aktivnosti na razvijanju planiranja porodice.

U praksi se stalno potvrđuje da se ljudska prava ne mogu ostvarivati izolovano, pa tako ni pravo čovjeka da slobodno odlučuje o broju svoje djece i rastojanju između porođaja. Na toj osnovi antimaltuzijanske snage u Međunarodnoj federaciji za planiranje roditeljstva bore se da se sve aktivnosti MFPR vode u okviru borbe naprednih snaga u svijetu za novi međunarodni ekonomski poredak.

Jedna od osnova da se dijalog između maltuzijanskih i antimaltuzijanskih snaga u međunarodnim razmjerama još više zaoštri, bio je zaključak Regionalnog savjeta MFPR Evrope kojim je otvorena diskusija o maltuzijanstvu unutar i izvan MFPR.⁸¹⁾

U jednom od članaka o maltuzijanstvu⁸²⁾, objavljenom u diskusiji koja je pokrenuta pomenutim zaključkom, ukazano je da se danas uopšte ne može više ni postavljati pitanje aktueliziranja Maltusove populacione teorije, pošto bi to danas bilo krajnje deplasirano, s obzirom da je T. R. Maltus, prije svega, apologeta privatne svojine, pa je na tome zasnovano i ideološko-klasno opredjeljenje njegove teorije. Za rješavanje akutnih savremenih problema u vezi s brzim porastom stanovništva, osnovnu platformu danas predstavljaju odluke Populacione konferencije OUN, usvojene u Bukureštu 1974. godine i stavovi VI i VII specijalnog zasjedanja GS OUN o novom međunarodnom ekonomskom poretku, a svaka zemlja će za ovaj problem u tim okvirima nalaziti svoja rješenja.⁸³⁾

Na liniji borbe za mir u svijetu danas je, takude, prisutan maltuzijanski pristup. Na to ukazuje R. Z. Mik. On kaže da bi, gledano sa pozicije zapadnog bloka, čije interese otvoreno zastupaju neomaltuzijanci, upotreba vojnih armija bilo dobro rješenje za reprodukciju populacije u >►... prenaseljenim zemljama slično Kini i SSSR-u« (. . .) »hiorba protiv maltuzijanizma je integralni dio i borbe za mir u savremenom svijetu«.⁸⁴⁾

Zbivanja na svjetskoj pozornici u vezi sa problemima planiranja porodice pored maltuzijanskih i antimaltuzijanskih snaga veoma pažljivo prate sa svoga stanovišta i predstavnici Svjetske banke. Robert Maknamara, njen predsjednik, zalažući se za »... dvije široke kategorije akcije koje vlade treba da preduzmu radi ubrzanja započetog smanjenja nataliteta u zemljama u razvoju« predlaže da »... prva kategorija akcija tre-

⁸¹⁾ Na sjednici RS MFPR Evrope, 3. VI 1976. godine u Varnemude-u, usvojen je zaključak, koji glasi: »Smatrajući problem maltuzijanstva važnim unutar i izvan MFPR, Evropski regionalni savjet pokreće diskusiju o ovom problemu unutar cijele Federacije. Diskusija na ovu temu u komitetima i publikacijama MFPR doprinijeće boljem informisanju o ovoj problematici u svim asocijacijama člancima i ljudi koji u njima rade profesionalno«.

⁸²⁾ Nevenka Petrić: »Danas se više aktueliziranje Maltusove populacione teorije ne može ni postavljati«.

⁸³⁾ Marx and Engels of the Population Bomb, edited by Renald L. Meek, New York, Ramparts Press, 1971. p. 48.

⁸⁴⁾ Robert Maknamara, »Svijet u kome niko od nas ne bi želio da živi«, izlaganje u Institutu za tehnologiju u Kembridžu, Masačusets, UN novosti br. 20 od 16. V 1977. godine, str. 3 i 4.

ba da podstiče bračne parove da žele manje porodice«, dok bi druge roditeljima obezbjeđivale ». . . sredstva da ostvare tu želju«. Istakavši da u okviru prve kategorije mjera vlade treba da teže za izmjenom socijalne i ekonomske sredine koja pogoduje plodnosti, posebno je naglasio da u okviru druge kategorije akcija treba obezbi jediti: širok izbor savremenih kontraceptivnih tehnika i usluga poboljšanja kvaliteta medicinskih usluga; proširenje sadašnjeg nivoa istraživanja boljih tehnika i usluga. »Potrebne su obje kategorije intervencija. Nedavne studije potvrđuju da je efekat programa planiranja porodice najveći kada su ti programi povezani sa naporima na ostvarivanju srodnih socijalnih ciljeva.«⁸⁵⁾

U zaključnim razmatranjima ove glave treba istaći da ideološka zbrka o pitanjima stanovništva i sada traje na međunarodnoj sceni i pored toga što je proteklo pola vijeka od prestanka rada maltuzijanske lige (1877—1927). Ali, ne zato što maltuzijanizam nije ideološki i praktično razobličen i raskrinkan kao ideološko opredjeljenje apologeta privatne svojine, ili što nije do sada dovoljno objašnjen, već zato što maltuzijansko rješenje za savremene probleme stanovništva pogoduje određenim konzervativnim krugovima savremenog svijeta.

Za razvoj pokreta planiranja porodice u svijetu želimo istaći sljedeće:

1. Predstavnik UNESKA, kao posljednji govornik na Prvoj međunarodnoj konferenciji o planiranju porodice, održanoj u Celtenamu u Švedskoj, 1946. godine, predložio je da se organizaciji da ime »Međunarodna organizacija za planiranje porodice«. Ovaj novi pokret, pored medicinskog aspekta u vezi sa regulisanjem rađanja, uključio je u sebe i željeno roditeljstvo, željeno dijete, vaspitno-obrazovni aspekt planiranja porodice i pripremu za brak i odgovorno roditeljstvo.

2. Konferencija o planiranju roditeljstva, održana u Bombaju 1952. godine, predstavlja osnivačku konferenciju, na kojoj je formirana Međunarodna konferencija za planiranje roditeljstva. Ova organizacija je od svoga postanka bila ozbiljan faktor uticaja u oblasti regulisanja rađanja djece širom svijeta, uključiv i Ujedinjene nacije. Međutim, u njenom prvom Statutu bilo je elemenata neomaltuzijanskog pristupa, što se negativno odražavalo na šire uključivanje nacionalnih organizacija u tu Federaciju. Tek poslije izmjene Statuta 1963. godine, kada je data prednost ljudskom pravu u odnosu na balans između resursa, stvorena je šira osnova za uključivanje novih članova, među kojim je bila i odgovarajuća organizacija iz Jugoslavije.

⁸⁵⁾ Ovakvo stanovište su imali predstavnici Jugoslavije na **sjednici Regionalnog** savjeta MFPR Evrope. Zbog toga su glasali protiv otvaranja diskusije o maltuzijanstvu, polazeći od pretpostavke da su u MFPR osnovna pitanja o maltuzijanstvu raščišćena u Singapuru 1963. godine. Pored te činjenice pošli su i od toga da MFPR ima određen status u UN, zbog čega je obavezna da provodi njene stavove, a ukoliko se ukaže neka posebna potreba svima kojima nije jasan maltuzijanizam, preko svojih glasila da da odgovarajuće odgovore.

3. MFPR, na svojoj Skupštini održanoj 1977. godine, usvojila je je politiku i smjer djelovanja u narednih deset-petnaest godina. Kao najveća međunarodna organizacija za planiranje roditeljstva u svijetu njena osnovna i glavna politika u pomenutom periodu bila je: da unaprijedi planiranje porodice u cijelom svijetu kao osnovno ljudsko pravo na zdravlje i blagostanje pojedinaca i parova, da se angažuje na podizanju svijesti država i naroda svijeta, o značaju demografskog faktora u osiguravanju ljudskog blagostanja i da se bori za bolji kvalitet života, kroz pravedniju raspodjelu dobara, poboljšanje statusa žene i položaja siromašnih.

4. Nasuprot tvrdnji da je Međunarodna federacija za planiranje roditeljstva nastala iz Maltuzijanske lige, ona je nastala u sasvim drugačijim društvenim uslovima, 25 godina kasnije od prestanka postojanja Maltuzijanske lige, koja nikad nije prerasla u međunarodnu organizaciju. Pored toga, pokret planiranja porodice karakteriše ljudsko pravo na planiranje porodice, odnosno broja djece i rastojanje između porođaja, što je bitno novi kvalitet u odnosu na ciljeve i zadatke Maltuzijanske lige. Međutim, ostale su određene tendencije, te pojedine akcije koje ova Federacija sprovodi karakteriše neomaltuzijanski pristup, a posebno u izdavačkoj politici i distribuciji sredstava.

5. Učlanjivanje odgovarajućeg društvenog tijela iz Jugoslavije u Međunarodnu federaciju za planiranje roditeljstva, 1967. godine u statusu pridružnog, a 1972. godine u statusu punog članstva, doprinijelo je da se u ovoj Federaciji dosljednije sprovode stavovi Ujedinjenih nacija, prije svega na toj osnovi što je ova Federacija sa statusom nevladine organizacije prve kategorije pri OCOSOC-u. Zatim, poslije VI specijalnog zasjedanja Ujedinjenih nacija kada je usvojena Deklaracija o novom međunarodnom ekonomskom poretku, predstavnici Jugoslavije nalaze se na čelu borbe da se planiranje roditeljstva, kao integralni dio društveno-ekonomskog poretka, odvija u okviru novog međunarodnog ekonomskog poretka.

6. U konstituisanju prava roditelja da slobodno odlučuju o rađanju djece i rastojanju između porođaja mora se uočiti da ovo osnovno ljudsko pravo nije vezano za porodicu kao organizovanu zajednicu. Još F. Engels je rekao da porodica ni »... pod genitilnim uređenjem nije bila organizaciona jedinica niti je to mogla biti... Ni država ne priznaje u javnome pravu nikakvu porodicu; ova postoji do danas samo za privatno pravo«⁸⁶⁾ Pogotovo, ovo ljudsko pravo nije vezano za brak, već za pravo roditelja, odnosno pravo svake individue.

7. Polarizacija između predstavnika zemalja, do koje je uvijek dolazilo kada je vođena rasprava o stanovništvu na zasjedanjima Generalne skupštine Ujedinjenih nacija, njenih specijalizovanih agencija, a posebno na Populacionoj konferenciji OUN, održanoj u Bukureštu 1974. godine i kasnije — a koja se, ipak, konsensusom uspješno prevazilazila — izraz je podijeljenosti svijeta u fundamentalnim pitanjima njegove egzistencije, posebno sada na relaciji ostvarivanja odluka VI i VII specijalnog zasjedanja GS Ujedinjenih nacija o novom međunarodnom ekonomskom poretku. Diskusije se i sada vode između zagovornika pravednije raspodjele

⁸⁶⁾ F. Engels, Porijeklo porodice, privatnog vlasništva i države, izdanje »Naprijed«, 1946. godine, str. 91.

dobara, kao preduslova nižoj fertilnosti i o niskoj fertilnosti kao preduslovu bržem društveno-ekonomskom razvoju. One se ne vode izolovano od pomenute podijeljenosti u svijetu, već su samo njena posljedica.

U tom svjetlu jedino je moguće posmatrati i ideološku zbrku, koja je zasnovana na maltuzijanskom i neomaltuzijanskom pristupu problemima brzog porasta stanovništva, koja i danas traje u svijetu.⁸⁷⁾

8. Savremene rasprave o problemima stanovništva sve više ukazuju na neomaltuzijanska shvatanja čiji zagovornici⁸⁸⁾, u stvari, odbijaju da su pristalice Maltusove populacione teorije, a u praksi u cjelokupnoj svojoj aktivnosti polaze od toga da je porast stanovništva osnovni problem savremenog svijeta. U svom pristupu rješavanju savremenih problema u svijetu ne prezaju ni od upotrebe vojnih armija u jednom novom ratu, podrazumijevajući pri tome smanjivanje prenaseljenih regija zemalja u razvoju, u cilju radikalnog smanjenja svjetske populacije, svjesno bježeći od rješenja koja nudi novi međunarodni ekonomski poredak.

⁸⁷⁾ Jack Parsons, Malthus: the **man behind the myth**, **People**, Volume 4, Number 3, 1977, p. 23.

^{M)} Jack Parsons, What Malthus really said, **People**, Volume 4, № 4, 1977. p. 28.

VIII OUN I PLANIRANJE PORODICE

Značaj bavljenja Organizacije ujedinjenih nacija savremenim problemima planiranja porodice je naše polazno stanovište koje smo pokušali ugraditi u osnovni koncept ovog rada, s obzirom na univerzalnost UN i mogućnosti njihovog djelovanja putem agencija i instrumenata.

Naša polazna teza je da su OUN svoje početne aktivnosti u domenu stanovništva usmjerile na populacione probleme, a tek znatno docnije na pravo čovjeka da slobodno odlučuje o rađanju djece i rastojanju između porođaja. S tim u vezi uočeno je sljedeće:

1) Neposredno poslije drugog svjetskog rata UN su formirale svoju Komisiju za populaciona pitanja, 1946. godine.

2) Na Prvoj populacionoj konferenciji OUN u Rimu, 1954. godine, pod uticajem predstavnika nevladinih organizacija, planiranje porodice se pominje samo periferno. Već na Drugoj populacionoj konferenciji OUN u Beogradu, 1965. godine planiranje porodice razmatrano je na posebnoj sjednici ove Konferencije.

3) Izjava šefova država 1966. godine, na osnovu koje je U Tant, na Dan ljudskih prava, 10. decembra 1966. godine, proglasio da roditelji imaju pravo da odlučuju o broju svoje djece i rastojanju između porođaja, ima za planiranje porodice istorijski značaj.

4) Objavljivanje Izjave svjetskih vođa imalo je određenog uticaja i na donošenje Rezolucije o planiranju porodice u našoj zemlji u Saveznoj skupštini. Međutim, poseban značaj za akciju Ujedinjenih nacija u oblasti ljudskog prava na planiranje porodice ima pismo Josipa Broza Tita u svojstvu predsjednika SFRJ, upućeno Džonu Rokfeleru III, koje je ukazivalo na potrebu angažovanja čitave svjetske zajednice u cilju pomoći zemljama u razvoju za njihov brži razvoj na svim poljima. U pismu je ukazano da se samo u tim okvirima mogu rješavati i pitanja populacije.

5) Teheranska proklamacija, iz 1968. godine ima veoma značajno mjesto u afirmaciji slobodnog odlučivanja o rađanju djece. Naša zemlja je jedna od predlagača ove Proklamacije.

6) U Međunarodnoj strategiji druge dekade razvoja, 1970. godine, ponovo je potvrđeno da je princip slobodnog odlučivanja o rađanju djece osnovno ljudsko pravo. Ali, kako u jednom stavu ovog dokumenta stoji da razvijene zemlje treba da pruže podršku zemljama u razvoju u planiranju porodice, vjerujemo da je upravo taj stav zloupotrijebljen od nekih zemalja Zapada, koje »izvoze« planiranje porodice po pravilu za »obojeni« svijet zemalja u razvoju, ne vodeći računa o negativnim konsekvencama

pojedinih svojih akcija po zdravlje stanovništva ovih zemalja, narušavajući na taj način i njihova osnovna ljudska prava.

7) Za sve studije Ujedinjenih nacija, u vezi sa planiranjem porodice, karakteristično je da je u njima naglašeno da se pravo čovjeka da slobodno odlučuje o rađanju djece i rastojanju između porođaja ne može ostvarivati izolovano od ostvarivanja drugih ljudskih prava. Ono se samo na ovaj način može ostvariti u njegovom punom značenju. Iako u pojedinim studijama Ujedinjenih nacija ima i izrazito populacionističkog pristupa, ljudsko pravo dominira kao osnov svih dokumenata UN koja obrađuju ova pitanja, pošto se nastoji da se planiranje porodice tretira demografski neutralno.

8) Da li je moguće uskladiti princip Generalne skupštine o suverenosti država da formulišu i sprovode svoju populacionu politiku sa ostvarivanjem principa da čovjek slobodno odlučuje o rađanju djece, koji je, takođe, usvojila Generalna skupština? U ovom istraživanju utvrđeno je da je, nedvosmislen odgovor da država ne može da sužava ovo pravo, ograničavajući pojedinca u pogledu odlučivanja o broju djece ili odluke o nemanju djece, odnosno nerađanju, pošto je riječ o osnovnom ljudskom pravu, iako u praksi uvijek nije tako. Osnovno ljudsko pravo uvijek je nužno štiti kada dođe do konfliktnih situacija između seksualnih partnera ili unutar porodice.

9) Osnov za sadašnji pristup svim pitanjima u vezi sa pravom čovjeka da slobodno odlučuje o rađanju djece i na nacionalnom i na internacionalnom nivou je Svjetski plan akcije usvojen na Svjetskoj populacionoj konferenciji Ujedinjenih nacija, trećoj po redu, održavanoj u Bukureštu 1974, u čiji je rad bilo utkano pravo čovjeka da slobodno odlučuje o rađanju djece. Svjetski plan akcije prihvaćen je konsensusom predstavnika 136 vlada, kao sastavni dio instrumentarija UN za ostvarenje strategije, Deklaracije i Programa akcije u svijetu za novi međunarodni ekonomski poredak.

10) Danas je svijet preplavljen izdanjima o planiranju porodice. Ako bismo povukli paralelu šta gdje spada sa stanovišta ideološkog pristupa, lako bi se mogla izvršiti polarizacija sa stanovišta: za ili protiv novog međunarodnog ekonomskog poretka. Sa lakoćom se može utvrditi da kvantitativno dominiraju izdanja koja se ne zalažu za novi međunarodni ekonomski poredak, za planiranje porodice kao osnovno ljudsko pravo i integralni dio društveno-ekonomskog razvoja.

Bezuslovno čuvanje postojećeg stanja na našoj planeti, u kome rast stanovništva ugrožava njenu egzistenciju, karakteriše sadašnji trend razvoja u svjetskim relacijama koji odražava publicistika. U brojnoj savremenoj publicistici ne ulazi se u ozbiljnije razmatranje društvenih odnosa, a stvarna društvena problematika, u cilju očuvanja postojećeg sistema, svodi se na krajnje pesimistički pristup savremenim problemima u kome kvantitativni faktor ima veoma značajno mjesto.

Ujedinjene nacije su svoje prve aktivnosti u vezi sa stanovništvom usmjerile na populacione probleme, dok će nešto docnije planiranje porodice biti uvršćeno u jedno od osnovnih ljudskih prava, kao integralni dio društveno-ekonomskog razvoja svake zemlje.

Poslije dužih rasprava, 1946. godine, formirana je Populaciona komisija Ujedinjenih nacija, koja je tek dvije godine kasnije sačinila svoj pro-

gram rada. Poslije burnih diskusija sa sasvim različitih stanovišta, iskri-stalisali su se takozvani »anglosaksonski maltuzijanski« stavovi, zatim »francuski pronatalistički« i stavovi »istočno-evropskih zemalja«.

Ujedinjene nacije objavile su 1951. godine podatke o porastu stanovništva, ali oni odmah nisu skrenuli na sebe značajnu pažnju demografa i drugih relevantnih stručnjaka niti političara.¹⁾ Nešto docnije neočekivano brzi porast stanovništva u zemljama u razvoju, do koga je došlo poslije 1950. godine, izazvao je uznemirenje i kod stručnjaka i kod političara. Međutim, u prvih petnaestak godina svoga postojanja Ujedinjene nacije nisu mogle imati jedinstven pristup problemima stanovništva.

1. PRVA POPULACIONA KONFERENCIJA OUN I PLANIRANJE PORODICE (RIM, 1954.)

Prva populaciona konferencija OUN održana je septembra 1954. godine u Rimu²⁾. Dok na Svjetskoj konferenciji o stanovništvu, održanoj 27 godina prije ove pod okriljem Društva naroda, kontrola rađanja nije bila tretirana, u 1954. godini, među 400 referata, bilo ih je i iz oblasti planiranja porodice, kao što su: »Sadašnje stanje planiranja porodice među seljacima i rudarima Japana«, »Uzrok kontrole rađanja u Portoriku«, »Sa-vremena tehnika kontracepcije« i dr. Uključivanje sadržaja o planiranju porodice u rad ove konferencije³⁾ bilo je rezultat dotadašnjeg razvoja pokreta planiranja porodice u svijetu. Na ovoj Konferenciji prezentirani su mnogi materijali sa antimaltuzijanskim sadržajem.

Na ovoj konferenciji izbio je sukob između predstavnika Poljske i SSSR-a s jedne i zapadnih zemalja s druge strane i otvorena rasprava o međuzavisnosti stanovništva, ekonomskog razvoja i socijalnih promjena. Prvi su tvrdili da problem zemalja u razvoju nije u ubrzanom porastu stanovništva, već u sporom društveno-ekonomskom razvoju, koji je uslovljen nasljeđenim stanjem usljed kolonijalnog ropstva i sličnih uzroka. Zapadni predstavnici (SAD, Francuska) insistirali su na stavu da je ubrzani porast stanovništva razlog sporom društveno-ekonomskom napretku zemalja u razvoju.

Tokom diskusije predstavnici socijalističkih zemalja pozitivno su ocijenili rad konferencije, jer na njoj nisu prevladala neomaltuzijanska shvatanja.

U toku 1959. godine predstavnik Agencije UN za ishranu (FAO) podržao je potrebu održavanja predavanja o problemima gladi u savreme-

¹⁾ Prema procjenama OUN, u periodu od 1900. do 1950. godine stopa nataliteta kretala se prilično stabilno oko 41 na 1 000 stanovnika tokom gornjeg perioda, a opadanje mortaliteta od prosječno 34 umrlih na 1 000 stanovnika. U istom periodu prirodni priraštaj je počeo izrazito da raste od prosječno 7 na 1 000 stanovnika od 1900—1910. godine na 12 novih stanovnika od 1940—1950. godine.

²⁾ Od 30. avgusta do 10. septembra 1954. godine održana je Svjetska populaciona konferencija OUN u čijem radu je učestvovalo, prema jednim izvorima 500 delegata iz 70 zemalja. Prema drugim izvorima, bilo je 400 delegata iz 58 zemalja.

³⁾ Ovoj Konferenciji prisustvovalo je 12 predstavnika MFPR. Autor referata »Savremena tehnika kontracepcije«, bio je dr Abraham Stone. Na čelu ove delegacije, koja je imala status posmatrača, bila je Elize Ottensen-Jensen.

nom svijetu, iznoseći da je 1943. godine u Bengalima umrlo milion ljudi usljed nedostatka hrane.⁴⁾ Predstavnik vlade Švedske predložio je 1962. godine da se problemi stanovništva razmatraju na zasjedanju Generalne skupštine,⁵⁾ koja je prvi put od svoga postojanja razmatrala ove probleme stanovništva na svom zasjedanju decembra iste godine. U Rezoluciji,⁶⁾ usvojenoj na ovom zasjedanju, već se ukazuje da je zdravlje i do brobit porodice od vanredne važnosti, ne samo zbog razloga humane prirode već, prije svega, zbog bržeg socijalno-ekonomskog razvoja. Ukazano je, takođe, na značaj planiranja porodice. Predstavnici tzv. katoličkih zemalja ispoljili su veliku rezervu prema stavovima ove Rezolucije, a predstavnik Argentine izričito je dokazivao da UN nisu ovlašćene da razmatraju planiranje porodice, pošto ono ima i religiozni aspekt, pa delegate stavlja u položaj da se opredjeljuju između svojih političkih obaveza i moramih opredjeljenja. Sličnim argumentima istupali su predstavnici tzv. katoličkih zemalja: Irske, Italije i Španije. Kada je delegat Švedske Ulla Lindstrom, predložila dalje izučavanje problema stanovništva u vezi sa porastom novih 50U miliona stanovnika i zahtijevala da vlade participiraju u ovom istraživanju, predstavnik Italije izjavio je da se za svako ohrabrivanje za upotrebu kontracepcije po italijanskom zakonu ide u zatvor na godinu dana. Delegat Španije je izjavio da je kontrola rađanja korak prema abortusu, eutanaziji i sličnoj neželjenoj praksi. Irski delegat je demantovao potrebu daljeg izučavanja problema stanovništva, navodeći da to nije svjetski problem. Pomenutu Rezoluciju stavio je u akciju ECOSOC, zahtijevajući od vlada učešće u organizovanju servisa i obučavanju odgovarajućih stručnjaka u zemljama gdje je porast stanovništva bio nečekivano ubrzan.^{^"^-«}

U narednoj, 1963. godini, u okviru veoma različitih reagovanja, jugoslovenski delegat na zasjedanju Komisije za razvoj, Vida Tomšič, u okviru generalne debate ukazala je na kompleksnost ekonomskih i socijalnih problema savremenog svijeta i potrebu razvijanja planiranja porodice, posebno naglašavajući značaj angažovanja Svjetske zdravstvene organizacije na unapređenju planiranja porodice.⁷⁾ Ovaj prijedlog je prihvaćen, ali je ušao u izvještaj uz napomenu »... na prijedlog jednog člana ...«, s obzirom na već pomenute otpore prema planiranju porodice.

Nešto docnije, na zasjedanju Komisije za status žene, 1965. godine, Aziza Husein je bila inicijator za izradu Rezolucije o planiranju porodice, koju su zajedno podnijele predstavnice četiri države — članice Ujedinjenih nacija. Ova prva rezolucija o planiranju porodice u okvirima ujedinjenih nacija, prilikom usvajanja usvojena je s neznatnom većinom.*)

⁴⁾ U toku 1961. godine pozvan je Džon Rokveler III da održi predavanje o međusobnoj zavisnosti između hrane i stanovništva.

⁵⁾ Poslije ovog prijedloga, Generalni sekretar OUN uputio je vladama izjavu potpisnika vodećih naučnika iz 19 zemalja (među kojima su bila i 33 nobelovca) u **kojoj je traženo da se ograniči brzi rast svjetskog stanovništva.**

⁶⁾ Na ovom zasjedanju usvojena je Rezolucija br. 1838. (XVII) »Porast stanovništva i ekonomski razvoj«.

⁷⁾ Vida Tomšič, Socijalne prilike u svetu 1950—1960., Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, 1963. (Prikaz izvještaja sa zasjedanja Komisije za socijalni razvoj), str. 131—138.

⁸⁾ Ovaj podatak iznijela je Helvi Sipila, pomoćnik generalnog sekretara UN, u svom pozdravnom govoru na skupštini MFPR u Brajtonu, 1973. godine, Bilten SSPP br. 10, Dokumentacija br. 1, 1974., str. 38.

2. DRUGA POPULACIONA KONFERENCIJA OUN I PLANIRANJE PORODICE (BEOGRAD, 1965.)

Druga populaciona konferencija OUN održana je jula 1965. godine u Beogradu. Između održavanja Prve i Druge populacione konferencije OUN odigrali su se značajni događaji u Ujedinjenim nacijama u vezi sa raspravama o stanovništvu. U međuvremenu, između ove dvije konferencije u UN su vođene veoma žive rasprave, posebno u njenim tijelima: Populacionoj komisiji, Komisiji za status žene, ECOSOC-u i dr. Razmatrani su problemi stanovništva, kontrola rađanja, planiranje porodice, »populacioni bum«, ravnopravnost žene i muškarca i si. Cesto su agencije, koje su bile nosioci programa razvoja usmjerenih na smanjenje stope porasta stanovništva, u ovim raspravama ravnopravno upotrebljavali termine, kao što su: »populaciona pitanja«, »kontrola rađanja« i »planiranje porodice«, pa je i do danas ostala prisutna terminološka zbrka. Iako među pomenutim pojmovima postoji bitna razlika, koja se vremenom sve više pojašnjavala, terminološka zbrka još uvijek nije prevaziđena.

Za tretiranje problema stanovništva, na Drugoj populacionoj konferenciji OUN, bilo je značajno zasjedanje ECOSOC-a, jula 1965. godine. Tada je jednoglasno usvojena Rezolucija br. 1084 (XXXIX) »Program rada i prioriteta na području stanovništva«.

U radu Druge populacione konferencije OUN učestvovalo je oko 800 stručnjaka iz 88 zemalja. Osnovni cilj konferencije bio je da se unaprijede saznanja o savremenom demografskom fenomenu.

Posebna sjednica Druge populacione konferencije bavila se planiranjem porodice. Postignuta je saglasnost da bračnim parovima treba omogućiti da rađaju željeni broj djece, sa rastojanjem između njihovog rođenja. Marksistički orijentisani demografi zalagali su se za potrebu prihvaćanja programa planiranja porodice u zemljama u razvoju. Neki zapadni demografi zalagali su se za kontrolu rađanja. Zpaženo je izlaganje delegata Mauritanije, Annick Miške, koja je pokrenula pitanje ljudskog prava žene u ovoj oblasti, u kontekstu ranije datih obećanja ženama u manje razvijenim zemljama. Atak katoličke crkve na planiranje porodice na ovoj konferenciji, ostvaren je preko delegata Irske, koji je podnio posebnu rezoluciju suprotstavljajući se planiranju porodice iz ideoloških razloga, ali sa argumentom ako »prođe« planiranje porodice najveći profit će imati proizvođači kontracepcije.⁹⁾

Na Drugoj populacionoj konferenciji UN od oko 1 000 učesnika sa posmatračima bilo je devet desetina muškaraca. Od ukupno 43 autora ili koautora referata o planiranju porodice bile su samo tri žene¹⁰⁾. To je svojevrsan indikator na relaciji prisutnosti žene u raspravi na međunarodnom nivou o pitanju relevantnom za status žene.

⁹⁾ Beryl Sutters, *ibid.*, p. 285.

¹⁰⁾ Proceedings of the World Population Conference, Belgrade, 30. avgust — 10. septembar 1965. vol. I. Summary Report, pp. 325—349, Fertility Family Planning Mortality, pp. VI—X. UN Publication, Sales, № 66. **XIII p. 6.**

Pošto je na XX zasjedanju Generalne skupštine OUN podnijeta rezolucija¹¹⁾ o novoj ulozi UN u vezi sa stanovništvom, ovo zasjedanje predstavlja značajan korak u daljoj afirmaciji samog problema stanovništva, i nastojanja OUN da se pronalaze adekvatna rješenja. Reagovanje katoličke crkve opet je realizovano preko delegata Irske, koji je u svom amandmanu zahtijevao da se Ujedinjenim nacijama zabrane aktivnosti na području planiranja porodice.¹²⁾ Sličnih reagovanja bilo je i u pojedinim tijelima i agencijama UN¹³⁾. Na osnovu dokumentacije iz rada odgovarajućih tijela uN, može se izvesti zaključak da 1960. godina predstavlja kraj značajnijim opozicionim stavovima u OUN prema planiranju porodice.

3. IZJAVA ŠEFOVA DRŽAVA 1966. GODINE

Na inicijativu Džona Rokfelera III, koji se obratio šefovima država, došlo je do formulisanja Izjave svjetskih vođa¹⁴⁾, koju je na XXI zasjedanju Generalne skupštine UN, na Dan ljudskih prava, 10. decembra 1966. godine, pročitao generalni sekretar Ujedinjenih nacija U Tant. U Izjavi se kaže da je: »... mir u svijetu od najvećeg značaja za zajednicu naroda... Ali, svijetu prijete drugi veliki problem — manje vidljiv, ali zato ne manje bitan. To je problem neplaniranog porasta stanovništva«. Pored naglašenog populacionističkog pristupa¹⁵⁾ i tvrdnje da se »... problem populacije mora priznati kao glavni elemenat u dugoročnom nacionalnom planiranju ako vlade žele da postignu svoje ekonomske ciljeve i ispune težnje svojih naroda...«, u Izjavi se podvlači: »Mi vjerujemo da velika većina roditelja želi da raspolaže znanjem i sredstvima da planiraju svoje porodice, da je mogućnost da se odredi broj djece i razmak između njih, osnovno ljudstvo pravok.«¹⁶⁾ Objavljivanjem ove Izjave na zasjedanju Uje-

¹¹⁾ Podnosioci rezolucije bili su Danska, Gana, Indija, Irak, Iran, Kenija, Libija, Nepal, Norveška, Nigerija, Pakistan, Švedska, Sirija, NDR i Jugoslavija.

¹²⁾ Hristina Pap-Antonoska, Razvoj pogleda u UN na populacionu politiku sa osvrtom na planiranje porodice. Izgradnja društvenih stavova o populacionoj politici u Jugoslaviji, SK SSRNJ, SPPJ, Bgd. 1975, str. 71.

¹³⁾ Prilikom usvajanja rezolucije u Međunarodnoj zdravstvenoj organizaciji 1965. godine, podnijet je amandman da se u UN zabrane aktivnosti na planiranju porodice.

¹⁴⁾ Ovu Izjavu potpisalo je 12 šefova država (Kolumbija, Finska, Indija, Malezija, Nepal, Republika Koreja, Singapur, Švedska, Tunis, Ujedinjena Arapska Republika i Jugoslavija) među kojima je i predsjednik SFRJ Josip Broz Tito. Godinu dana kasnije, na Dan ljudskih prava, pošto je Izjava već objavljena priključilo se još 18 šefova država, tako da je ukupno 30 potpisnika Izjave.

¹⁵⁾ U Izjavi se govori da je od početka istorije čovječanstva svijetu bilo potrebno da dostigne prvu milijardu stanovnika. Za drugu je bilo potrebno manje od 100 godina, a svega 30 godina za treću. Prema tadašnjem predviđanju u 1975. godini trebalo je biti četiri milijarde ljudi na zemlji, a u 2 000-toj godini sedam milijardi.

¹⁶⁾ Dalje, u Izjavi se kaže: »... da je cilj planiranja porodice obogaćenje ljudskog života, a ne njegovo ograničavanje, da planiranje porodice, putem obezbjeđenja većih mogućnosti svakom licu, oslobađa čovjeka da može dostići svoje individualno dostojanstvo i ostvariti svoj puni potencijal.

Priznajući da je planiranje porodice u vitalnom interesu kako nacije, tako i porodice, mi dolje potpisani, iskreno se nadamo da će vođe širom svijeta dijeliti naša gledišta i pridružiti nam se u ovom velikom izazovu, a u cilju dobiti i sreće naroda svugdje«.

dinjenih nacija, proklamovano je pravo roditelja da odlučuju o broju svoje djece i razmaku između porođaja, kao o svom osnovnom ljudskom pravu.

Objavljivanje Izjave svjetskih vođa, koja je poslužila kao osnov da Γ se pravo roditelja da slobodno odlučuju o rađanju svoje djece proglasi ljudskim pravom, ima ogroman značaj za razvoj pokreta planiranja porodice u mnogim dijelovima svijeta.¹⁷⁾

Izjava 30 šefova država, kao i aktivnosti koje su u međuvremenu vođene u UN, doprinijeli su da se na XXI zasjedanju Generalne skupštine OUN decembra 1966. godine jednoglasno usvoji Rezolucija br. 2211 \ (XXI), »Porast stanovništva i ekonomski razvoj.«¹⁸⁾ Ova Rezolucija značajna je zato što je u njoj, u okviru sumiranja rezultata Druge populacione konferencije UN, istaknut princip da pitanje veličine porodice treba ostaviti slobodnom odlučivanju bračnih parova.

--

¹⁷⁾ Objavljivanje Izjave svjetskih vođa imalo je određenog uticaja na radikalnije društvene mjere na unapređenju planiranja porodice u SFRJ.¹⁾ Poseban značaj za društvenu akciju u našoj zemlji, koja je već tekla na unapređenju planiranja porodice, kao i za predstavnike SFRJ koji su stavove iz oblasti planiranja porodice i svjetskih populacionih problema zastupali na međunarodnom planu, a posebno kao faktor uticaja na mijenjanje mišljenja u svijetu o uzrocima siromaštva zemalja u razvoju, predstavlja pismo Josipa Broza Tita upućeno Džonu Rokfeleru III, koje glasi:

»■*Dragi gospodine Rokfeler,*

Vašu inicijativu za objavljivanje Izjave državnika koji priznaju ozbiljnost problema populacije i koji pokazuju interesovanje za njegovo rješavanje i pod-stiču veću aktivnost u pogledu planiranja porodice smatram korisnom. Sa zadovoljstvom sam se odazvao pozivu da i ja budem potpisnik ovog dokumenta, koji će, vjerujem, naići na pozitivan prijem u prvom redu u onim zemljama gdje velika gustina stanovništva, uz njegov dalji brzi porast, predstavlja krupan problem u naporima koje ti narodi i njihove vlade ulažu da bi se prevazišla naslijeđena nedovoljna razvijenost.

Međutim, kao potpisnik ove Izjave, želio bih da ukazem da ovo pitanje, po mom mišljenju, predstavlja u suštini dio znatno šireg problema, kojeg smatram jednim og najkrupnijih u današnje vrijeme. Mislim, naime, na ogromne razlike u stepenu razvijenosti pojedinih zemalja, koje se i dalje povećavaju. Poznato je, takođe, da razvitak zemalja, naročito privredni, s vremenom u znatnoj mjeri olakšava situaciju i omogućava efikasniji pristup pitanjima planiranja porodice i priraštaja stanovništva. Zbog toga smatram da je neophodno da se, u mnogo većoj mjeri nego do sada, angažuje čitava svjetska zajednica kako bi se olakšao razvitak zemalja u razvoju i pružila odgovarajuća efikasna pomoć za njihov što brži ekonomski, socijalni i kulturni napredak i podizanje životnog standarda. U tim okvirima trebalo bi prilaziti i pitanju populacije, jer se može očekivati da će se tako stvoriti i veći podsticaj i realni preduslovi za promjenu odnosa i prema problemu planiranja porodice. Iznoseći ovo mišljenje, želio bih da se ono shvati kao doprinos uspješnijem rješavanju problema populacije, koje sve više privlači pažnju savremenog svijeta. Iskreno Vaš, Josip Broz Tito.» (Dokumentacija Savezne konferencije SSRNJ).

¹⁸⁾ Jednoglasnom usvajanju ove rezolucije prethodilo je ranije usvajanje rezolucija: br. 1838 GS iz 1962, ECOSOC-a br. 1084 iz 1965. Svjetske zdravstvene organizacije br. 1849 iz 1965. i br. 1943 iz 1966, UNESCO br. 3 252 iz 1966.

4. OSNIVANJE FONDA UN ZA POPULACIONE AKTIVNOSTI (1967.)

U 1967. godini UN su osnovale svoj fond za populacione aktivnosti (UNFPA)¹⁹⁾. On je postao značajan izvor i za finansiranje projekata u vezi sa planiranjem porodice, koje su pretežno podnosile vlade zemalja u razvoju. Sredstva Fonda formirana su na bazi ulaganja zemalja, članica OUN.²⁰⁾ Najveće priloge davale su najbogatije zemlje, što je stvorilo negativnu osnovu za rasprave povodom realizacije sredstava Fonda, koje se danas postepeno prevazilaze. U raspravi se došlo do različitih stanovišta. Neke zapadne zemlje, na čelu sa SAD, smatrale su da davanjem sredstava iz ovoga Fonda treba uslovljavati zemlju — primaoca sredstava, da razvija efikasne mjere za smanjivanje porasta stanovništva. Ovom stavu priklonila se i Međunarodna banka, najznačajniji finansijer projekta za razvoj zemalja u razvoju.

Fond UN za populacione aktivnosti respektuje politiku planiranja porodice i populacionu politiku svake zemlje.

Paralelno sa osnivanjem Fonda UN za populaciona pitanja, Međunarodna banka je donijela 1967. godine odluku po kojoj su zemlje koje koriste kredite obavezne da podnesu izvještaje o demografskom kretanju. Predsjednik Međunarodne banke, Robert Maknamara, u svom izvještaju za 1968. godinu, izjasnio se za reduciranje stope razvoja u zemljama u kojim je visok natalitet, pošto on usporava razvoj i predložio sljedeće mjere: 1) da se zemljama u razvoju da do znanja da porast stanovništva direktno usporava razvoj; da se finansiranje razvojnih programa uslovi planiranjem porodice i da se potrebno uključiti drugim odgovarajućim faktorima u istraživački rad za pronalaženje najefikasnijih sredstava i metoda planiranja porodice.

5. PLANIRANJE PORODICE U INSTRUMENTIMA OUN

U Univerzalnoj deklaraciji o ljudskim pravima, osnovnom instrumentu u oblasti ljudskih prava usvojenom 1948. godine, u članu br. 16 govori se o porodici, njenoj zaštiti, pravu punoljetnih muškaraca i žena da stupaju u brak. U istoj Deklaraciji, u čl. 25, govori se o potrebi društvene pomoći materinstvu i brizi o djeci.

U Međunarodnoj konvenciji o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima ide se dalje. U članu deset traži se da se pomogne porodici, naročito prilikom njenog osnivanja i dok je odgovorna za brigu o maloljetnoj djeci i njihovom vaspitanju. Predviđa se posebna zaštita majkama prije i poslije porođaja. U čl. 12. traži se da se smanji stopa mrtvorodne djece.

¹⁹⁾ Proseding of the international symposium, str. 45, u UNFPA je sada učla njeno 88 zemalja.

²⁰⁾ »Danas UNFPA raspolaze sa novih 95 miliona dolara svake godine«, Rafael M. Salas, izvršni direktor UNFPA, pozdravni govor na simpozijumu »Akcija danas prema odgovornijem roditeljstvu širom svijeta sutra«, Tokio, 4—7. april 1977. godine.

U Deklaraciji o pravima djeteta, usvojenoj 1959. godine, u preambuli stoji da je djetetu, u okviru specijalne zaštite i brige, potrebna i odgovarajuća pravna zaštita prije i poslije rođenja.

U Konvenciji o pristanku na brak, minimalnim godinama za stupanje u brak i registraciji brakova, usvojenoj 1962. godine, kaže se da: »... izvjesni običaji, zastarjeli zakonski propisi i praksa u vezi s brakom i porodicom nisu u skladu sa načelima izloženim u Povelji OUN i univerzalnoj deklaraciji o ljudskim pravima«. Preporučuje se da minimalna granica za stupanje u brak ne bude ispod petnaest godina.

Veliki značaj za širu akciju u vezi s pravom roditelja da slobodno odlučuju o rađanju djece i razmaku između porođaja ima usvajanje Deklaracije o eliminisanju diskriminacije protiv žena, koju je Generalna skupština UN usvojila 1967. godine²¹⁾ U njoj se, u članu 2, govori o potrebi obezbjeđivanja načela ravnopravnog statusa supruge sa suprugom, posebno prilikom razvrgavanja braka. U posljednjem stavu člana 9, govori se o pravu na vaspitanje i informisanje o planiranju porodice iako se dosljedno ne upotrebljava izraz »planiranje porodice«. U Tekstu stoji da se djevojkama i ženama, udatim i neudatim, obezbijede jednaka prava s muškarcima u vaspitanju i obrazovanju na svim nivoima a posebno »... pristup vaspitnim informacijama koje doprinose obezbjeđenju zdravlja i blagostanja porodice«.

Termin »planiranje porodice« u njegovom doslovnom značenju prvi put se pominje 1965. godine u Rezoluciji Komisije za status žene, kojom je traženo da se izuči odnos između statusa žene i planiranja porodice.²²⁾ Kako je ustanovljeno da se u UN ne raspolaže nikakvim podacima o planiranju porodice, odlučeno je da treba tražiti od vlada da pristupe izučavanju ovog pitanja.²³⁾ Poslije kontaktiranja 50 vlada i brojnih nevladinih organizacija, kao i iscrpnih izvještaja iz Indije, Indonezije i Egipta i izvještaja sa interregionalnih seminara OUN o planiranju porodice, na XXV zasjedanju Komisije za status žene, održanom početkom 1974. godine, razmatrani su rezultati izučavanja odnosa između statusa žene i planiranja porodice.

Na prvom interregionalnom seminaru UN o tom pitanju²⁴⁾ pokazalo se da još nije bila dovoljno jasna koncepcija ljudskog prava na planiranje

²¹⁾ Deklaracija o ukidanju diskriminacije prema ženama, UN 2263/XXI od 7. novembra 1967. godine.

²²⁾ Helvi Sipilä, pomoćnik generalnog sekretara OUN za razvoj i humanitarna pitanja: »Odnos MFPR i nacionalnih udruženja za planiranje porodice prema OUN i njenim specijalizovanim agencijama«, SSPP, Bilten br. 10, Dokumentacija br. 1, str. 2.

²³⁾ Pošto je postalo jasno da vlade nisu u mogućnosti da pruže informacije niti da organizuju proučavanje, ECOSOC je 1970. godine usvojio novu rezoluciju kojom je naimenovan specijalni izvjestilac za ova pitanja s tim da se održe savjetovanja sa predstavnicima vlada u nekoliko regija u svijetu, odnos između statusa žene i planiranja porodice svestrano izučiti, a o rezultatu tih izučavanja obavijeste UN.

²⁴⁾ Prvi interregionalni seminar OUN o planiranju porodice održan je jula 1972. u Istanbulu. (Iz Jugoslavije su učestvovala četiri predstavnika: Vida Tomšić, kao predstavnik vlade SFRJ, a Nevenka Petrić, dr Osman Izedini i dr Miro Mihovi-lović kao saradnici). Drugi interregionalni seminar održan je u Santa Domingu (Dominikanska Republika), maja 1973. i treći u Džogdžakarti (Indonezija) juna 1973.

porodice što je imalo za posljedicu i terminološku zbrku. Postojeća konfuzija sa rezultatima ovoga seminaru samo je djelimično prevaziđena, pošto ona nije ni bila uslovljena samo neadekvatnom terminologijom o planiranju porodice, već različitim pristupima ekonomskim i političkim pitanjima u pojedinim zemljama, s tim u vezi i planiranja porodice.

Stavovi predstavnika Jugoslavije na ovom seminaru izvršili su uticaj da se tema seminaru više razmatra u kontekstu društveno-ekonomskog razvoja i opšteg društvenog napretka, nasuprot prisutnoj tendenciji da se planiranje porodice stavi u kontekst nekog apstraktnog ljudskog prava.²⁵⁾

6. ZNAČAJ TEHERANSKE PROKLAMACIJE ZA AFIRMACIJU SLOBODNOG ODLUČIVANJA O RAĐANJU DJECE

Veoma značajan doprinos u konstituisanju i daljoj afirmaciji ljudskog prava na slobodno i odgovorno odlučivanje o rađanju djece ima Dvadeseto jubilarno zasjedanje Konferencije o ljudskim pravima u Teheranu 1968. godine. U Teheranskoj proklamaciji²⁶⁾ o ljudskim pravima, u čl. 16, stoji: »Roditelji imaju pravo da odrede slobodno i po savjesti koliko će porodica da bude velika i u kojim će razmacima rađati djecu«. Predlagači ove proklamacije bili su: Čile, Finska, Indija, Maroko, Pakistan, Švedska, Turska i Jugoslavija. U ovoj veoma značajnoj Proklamaciji afirmisano je ljudsko pravo bračnih parova da slobodno i odgovorno odlučuju o broju djece i razmaku između porođaja, kao i da stiču odgovarajuće informacije kako to da ostvare. Našoj zemlji čini čast što je bila predlagač Teheranske proklamacije, koja poslije Dvadesetog zasjedanja UN, kada je na Dan ljudskih prava 10. XII 1966. godine proklamovano ljudsko pravo na slobodno odlučivanje o rađanju djece, predstavlja prvi instrument UN, koji su usvojili delegati država članica i u kome se pominje ovo ljudsko pravo.

U Ujedinjenim nacijama je nešto kasnije došlo do određenih neslaganja o ljudskom pravu na slobodno odlučivanje o rađanju djece, kada je razmatran Prijedlog deklaracije o socijalnom razvoju. U načelima ovog Prijedloga reafirmisano je pomenuto ljudsko pravo. Međutim, u raspravi o tom prijedlogu predstavnici nekih vlada su se suprotstavili davanju informacije bračnim parovima u ostvarivanju ovog ljudskog prava (Argentina, Brazil, Kuba, Gabon, Nikaragva i Portugal). Predstavnik Finske branio je u svojoj argumentaciji stanovište da će osnovno ljudsko pravo bračnih parova da slobodno odlučuju o veličini porodice i rastojanju između porođaja ostati prazno slovo na papiru, ako se izostavi davanje informacije o načinu ostvarivanja ovog ljudskog prava.

²⁵⁾ Izvještaj delegacije vlade SFRJ na seminaru UN »-Status žene i planiranje porodice«, održanom u Istanbulu od 11—24. jula 1972. godine, str. 9.

²⁶⁾ Usvojena je na Međunarodnoj konferenciji o pravu čovjeka, održanoj u Teheranu od 22. aprila do 13. maja 1968. godine (Naslov originala Proclamation of Teheran). Podatak preuzet iz »ArhiVa za pravne i društvene nauke«, br. 4. 1968. str. 55.

Na zasjedanju Generalne skupštine UN, prilikom usvajanja Deklaracije o društvenom napretku, prihvaćeno je načelo o pravu supružnika da određuju broj djece, razmak između njihovog rađanja i njihovo pravo da raspolažu potrebnim informacijama i sredstvima, kako bi ovo svoje pravo mogli ostvariti. Odredba o ovome nalazi se u čl. 4 Načela, I dio i glasi:

»Porodici, kao osnovnoj jedinici društva i prirodnoj sredini za razvoj i blagostanje svih njenih članova, posebno djece i omladine, treba pružiti pomoć i zaštitu kako bi mogla da u potpunosti preuzme svoje odgovornosti u okviru zajednice. Roditelji imaju isključivo pravo da slobodno i odgovorno odlučuju o broju i vremenu rađanja njihove djece«. U istoj Deklaraciji, u III dijelu, čl. 22. kaže se:

b) »Izrada i sprovođenje, već prema potrebi, programa u oblasti populacije, u okviru odgovarajuće nacionalne demografske politike i kao sastavnog dijela socijalnih medicinskih službi, uključuje vaspitanje, osposobljavanje osoblja i stvaranje uslova da porodice dođu do potreb-nin informacija o sredstvima koja će im omogućiti da primjenjuju svoje pravo o slobodnom i odgovornom odlučivanju u pogledu broja i vremena rađanja svoje djece«.

Iako u ovoj Deklaraciji nije eksplicitno naglašena odgovornost vlada da obezbijede pružanje savjeta roditeljima u planiranju porodice, citirane i druge odredbe govore o tada dostignutom stepenu saglasnosti i saznanja o potrebnim uslovima za ostvarivanje prava čovjeka da slobodno odlučuje o veličini svoje porodice i rastojanju između porođaja.

MEĐUNARODNA STRATEGIJA U DRUGOJ DEKADI RAZVOJA I PLANIRANJE PORODICE

Komitet UN za planiranje razvoja predložio je da razvojni programi treba da integrišu planiranje porodice kako bi ono postalo jedan od ciljeva Međunarodne strategije razvoja u drugoj dekadi²⁷⁾ koju je Generalna skupština usvojila 1970. godine. U ovom dokumentu UN, pored toga što je predviđena godišnja stopa rasta stanovništva zemalja u razvoju za 2,5% i što je istaknut princip suverenosti svake vlade da definiše i usvoji sopstvenu populacionu politiku, ponovo je potvrđen princip da je odlučivanje o veličini porodice osnovno ljudsko pravo. U članu 61. kaže se da svaka zemlja u razvoju treba da formuliše svoje vlastite demografske ciljeve, u okviru svog nacionalnog plana društveno-ekonomskog razvoja. Nikakve smjernice nisu date o mjerama koje bi bile korisne u formuli-sanju nacionalnog plana društveno-ekonomskog razvoja. Međutim, naglašeno je da se od razvijenih zemalja očekuje da shodno svojoj nacionalnoj politici, pruže podršku u obezbjeđivanju sredstava za planiranje porodice i dalja istraživanja. Takođe je naglašeno da se od međunarodnih organizacija očekuje da pružaju cjelishodnu i potrebnu pomoć zainteresovanim vladama kada je one zatraže.

²⁷⁾ Međunarodna strategija razvoja u drugoj dekadi usvojena Rezolucijom 2626/XXV, 2. X 1970.

Možda u ovom članu Međunarodne strategije razvoja u drugoj dekadi leže korijeni »izvoza« iz razvijenih zemalja samoograničavanja rađanja samo za »obojeni svijet« zemalja u razvoju, a ne planiranja porodice u njegovom doslovnom značenju. Međutim, kako je planiranje porodice u svojoj biti motivisano dubokim, humanim razlozima, putevi ka njegovom unapređenju na svim nivoima organizovanja ljudske zajednice, sporije ili brže, krče se na relaciji humanih težnji čovječanstva.

U okviru diskusije u UN, povodom Međunarodne strategije razvoja za drugu dekadu UN za razvoj, uočeno je da bi »u nekim dijelovima svijeta ekonomski i socijalni razvoj mogao biti osujećen nastavljanjem sadašnjih visokih stopa rasta stanovništva«.

U Rezoluciji o strategiji razvoja za drugu dekadu usvojeno je da se druga dekada ostvaruje od 1. januara 1971. U njenim ciljevima ne govori se direktno o planiranju porodice, već samo o potrebi da »... svaka zemlja u razvoju treba da formuliše svoje demografske ciljeve u okviru svog nacionalnog plana razvoja«.²⁸⁾

Dalje se kaže da će zemlje u razvoju, koje smatraju da im demografski razvoj ometa brži razvoj, razraditi posebne mjere, te da će razvijene zemlje, dosljedno svojim nacionalnim politikama, pomagati, ako se to od njih zatraži, u obezbjeđivanju sredstava »... u cilju planiranja porodice i daljih istraživanja. Zainteresovane međunarodne organizacije na-staviće da obezbeđuju, kada je to potrebno, pomoć koje mogu zatražiti zainteresovane vlade«²⁹⁾. Iako su UN usvojile da »Ovakva podrška ili pomoć neće predstavljati zamenu za druge oblike pomoći zemljama u razvoju«,³⁰⁾ bilo je pokušaja prije, za vrijeme i poslije Svjetske konferencije UN o stanovništvu, održane u Bukureštu, da se pomoć namijenjena planiranju porodice nudi kao zamjena umjesto drugih oblika pomoći zemljama u razvoju za njihov brži razvoj.

U publikaciji UN »Djeca u strategiji razvoja« kaže se »Pet od šest potencijalnih Njutna i Ajnštajna su rođeni u zemljama u razvoju«³¹⁾ pa tako samo jedan od njih, koji je rođen u bogatoj zemlji ima šanse da preživi, da se na odgovarajući način hrani, školuje i si. Zatim se kaže da se strategija zalaže za široko preduzimanje mjera u planiranju porodice u zemljama u razvoju.³²⁾ Od tri glavna područja problema u vezi sa temom ove publikacije programi planiranja porodice stavljeni su na prvo mjesto.³³⁾

U ostvarivanju međunarodne strategije u drugoj dekadi razvoja UN najvažniji doprinos UNICEF-a i Svjetske zdravstvene organizacije u vtzi sa zdravstvenom zaštitom djece ostvaren je u 1975. godini,³⁴⁾ a zasnovan

²⁸⁾ Jugoslovenska konferencija za socijalne delatnosti, Dokumentacija br. 18, Beograd, 1972. godine, str. 29. (Odeljak 8. Faktor čovek, tačka 65, prevod sa engleskog na srpskohrvatski jezik).

²⁹⁾ Ibid., str. 29.

³⁰⁾ Ibid., str. 29.

³¹⁾ United Nations Centre for Economic and Social Information, »Children in the strategy of development« by Hans Singer, CESI/, 12, novembra 1971. p. 8.

³²⁾ Ibid., p. 30.

³³⁾ Ibid., p. 51 (Pod br. 2 su programi za ishranu djece, a pod br. 3 su edukacioni programi).

³⁴⁾ V. Đukanović and E. P. Mach (editorst), »Alternative approaches to meeting basic health in developing countries«, Geneva, WHO, 1975, p. 8.

je na novim stavovima koji su pomogli vladama u organizovanju zdravstvene pomoći, posebno na selu i u siromašnim kvartovima urbanizovanih sredina.

Predviđa se da će na kraju druge dekade razvoja biti 230,000.000 djece koja neće ići u školu i 820,000.000 nepismene omladine.³⁵⁾ Ova posljedica neželjenog, neplaniranog roditeljstva više puta je isticana u razvojnim programima Ujedinjenih nacija.

8. PLANIRANJE PORODICE U STUDIJAMA UN

Pošto se u UN prišlo ozbiljnom izučavanju planiranja porodice, izrađene su dvije studije: »Status žene i planiranje porodice« i »Socijalna zaštita i planiranje porodice«. Kako izvještaj specijalnog izvjestioca, Helvi Sipilä, povodom studije »Status žene i planiranje porodice« podnijet na Komisiji UN za status žene i kvalitetom i kvantitetom ima značaj studije, to se u praktičnoj upotrebi takođe tretira kao studija.

Studija OUN »Status žene i planiranje porodice«

Studija UN »Status žene i planiranje porodice« objavljena je 1975. godine, a specijalni podnositelj izvještaja bila je Helvi Sipilä, pomoćnik Generalnog sekretara UN³⁶⁾ U ovom predgovoru³⁷⁾, ona je naglasila da je studija rađena na zahtjev ECOSOC-a³⁸⁾. Značajno je istaći njene sljedeće riječi: »Gledajući status žene u kontekstu planiranja porodice kao osnovnog ljudskog prava, to me podsjeća da je prošlo vrijeme kada je ljudsko pravo moglo biti diskutovano na siromašnom teoretskom nivou. Pitanje je sada stavljeno u specifične uslove u kojima žena individualno može istinski da odlučuje, slobodno i odgovorno, o broju djece i rastojanju između rađanja. Da li se sada to pravo ostvaruje u praksi, uzimajući u obzir potrebe i planove same žene, interes drugih članova porodice, prava djeteta i potrebe društva kao cjeline? Sada je pitanje kako osigurati stvarne uslove u kojima žena može ostvariti ljudska prava u punom smislu onakvim kakva su usvojena, a kojim ćemo se posebno vratiti u Međunarodnoj godini žene UN u 1975.«³⁹⁾

³⁵⁾ Human right and population, Law and Population Book Series, № 5 Education and family planning by Mr. Bertil Mathsson, p. 58.

³⁶⁾ Status of Women and Family planning, Report of the Special Reporter appointed by the Economic and Social Council, under resolution 1326 (XIV), United Nations, New York, 1975.

³⁷⁾ U predgovoru studije UN »Status žene i planiranje porodice«, Helvi Sipilä se posebno zahvaljuje Milošu Macuri, koji je tada bio direktor Odsjeka za populaciona pitanja Odjeljenja za socijalno-ekonomske poslove Sekretarijata UN, za koga kaže da je rad na izradi studije pomogao sa mnogo entuzijazma.

³⁸⁾ Studija UN »Status žene i planiranje porodice«, rađena je na zahtjev ECOSOC-a, izraženog u rezoluciji 1326 (XLIV) od 31. maja 1968. godine.

³⁹⁾ Status of Women and Family Planning, Statement of the Special Reporter (Helvi Sipilä), United Nations, New York, 1975. p. III. (U ovoj Studiji opet se pominje da je Aziza Husein iz Egipta, član Komisije za status žene UN, prva dala ideju o istraživanju odnosa između statusa žene i planiranja porodice i predložila konkretnu akciju u komisiji za status žene UN).

Poslije Svjetske populacione godine UN 1974. godine, koja označava značajan porast aktivnosti i u oblasti planiranja porodice, UN su 1975. godine publikovale studiju »Status žene i planiranje porodice«. Na izradi ove studije svojim izvještajima doprinijelo je 48 zemalja, zatim specijalizovane agencije UN i nevladine organizacije, a specijalna istraživanja su sprovedena i u četiri zemlje — Egiptu, Indiji, Indoneziji i Nigeriji.

U studiji UN »Status žene i planiranje porodice«,⁴⁰⁾ obrađeno je nekoliko pitanja, koja su uočena u nekim zemljama kao prepreke za vođenje praktične akcije. Pored raščišćavanja samog pojma »planiranja porodice«, razmatrana su pitanja: planiranje porodice kao ljudsko pravo, odnos između planiranja porodice i fertiliteta, ograničenje individualnih prava u pogledu određivanja veličine porodice, uloga vlada, druga ograničenja i planiranje porodice i kontrola stanovništva.

U ovoj studiji pojam »planiranje porodice« interpretiran je »... kao pravo svih lica da slobodno i odgovorno određuju broj djece i razmak između porođaja, uključujući i pravo uopšte ne imati djecu«. Ova interpretacija proizašla je iz:

— Osnovnih stavova iznijetih u Izjavi svjetskih vođa, koje je generalni sekretar UN U Thant proklamovao na Dan ljudskih prava, 10. XII 1966. godine;

— Teheranske proklamacije iz 1968. godine »... da parovi imaju osnovno ljudsko pravo da odlučuju slobodno i odgovorno o broju djece i rastojanju između njihovog rođenja i prava na adekvatno obrazovanje i informaciju u ovom pogledu«;

— Deklaracije o društvenom napretku i razvoju,⁴¹⁾ u kojoj stoji da: »... roditelji imaju isključivo pravo da odrede slobodno i odgovorno broj djece i rastojanje između njihovog rođenja«, dok vlade imaju obavezu da se pobrinu da porodice raspoložu potrebnim »... znanjima i sredstvima kako bi se osposobile da ostvaruju ovo pravo«;

— Programa o usklađenoj međunarodnoj akciji za unapređenje položaja žene,⁴²⁾ jednodušno usvojenoj u Generalnoj skupštini UN, na kojoj su razrađeni zadaci u okviru druge dekade razvoja. U ovom Programu stoji: »Korisno je da svi ljudi koji žele dobiju potrebnu informaciju i savjet da se osposobe da slobodno i odgovorno odlučuju o broju djece i rastojanju između njihovog rođenja, da se pripreme za odgovorno roditeljstvo, uključujući i informaciju o načinima koje žena može koristiti za planiranje porodice. Takva informacija i savjet bi bili zasnovani na pravovaljanoj i dokazanoj naučnoj ekspertizi u pogledu rizika do koga bi moglo doći«.

U studiji UN »Status žene i planiranje porodice« naglašeno je da pravo čovjeka da slobodno i odgovorno odlučuje o broju djece i rastojanju između rađanja ne može biti ostvareno izolovano od ostvarivanja drugih ljudskih prava. Ovo pravo se može ostvariti samo u njegovom pu-

³⁹⁾ Studija UN »Status žene i planiranje porodice« ima 148 strana.

⁴⁰⁾ Usvojena na zasjedanju Generalne skupštine, rezolucija, br. 2542 (XXIV), 11. XII 1969.

⁴²⁾ Usvojen na zasjedanju Generalne skupštine rezolucijom br. 2716 (XXV) od 15. XII 1970. godine.

nom značenju u kontekstu ostvarivanja svih ljudskih prava, a uzeto najšire, ostvarivanje ovog prava zavisi i od stepena razvijenosti zdravstvene službe i njene brige o čovjeku, kao i zaštite majke i djeteta. »Nacionalne društveno-ekonomske politike osiguravaju individuama i porodicama slobodu od nepravdi i nestašica bez obzira na njihov bračni status ili broj njihove djece i zasnovani su na ovome cilju.«⁴³⁾

U vezi sa zadacima u oblasti planiranja porodice ukazuje se da je jasno da ono predstavlja obogaćenje čovjekovog života, a ne njegovo osiromašenje.⁴⁴⁾

Oslanjajući se na rezultate do kojih se došlo u ovoj studiji, za planiranje porodice se kaže da je ono »... osnovni element prava žene kao individue da raspolaže sobom (self-determination)«.

»Planiranje porodice nije sinonim za redukciju fertiliteta«⁴⁵⁾ kaže se izričito. Ovo je veoma značajan stav, jer se od termina »planiranja porodice«, a to se i danas često sreće, obično smatra da se planiranjem porodice samo sprovodi smanjenje priraštaja, što nije tačno. U studiji se čak tvrdi da: »U stvari, praksa planiranja porodice je kompatibilna sa visokim fertilitetom i na individualnom i na nacionalnom nivou. Ako su ljudi motivisani za veliki broj djece, ako parovi žele rano da ostvare rodi-teljstvo sa kraćim rastojanjem između rađanja — i oni praktikuju 'planiranje porodice'. Suprotno ovoj praksi, ako su parovi motivisani da rađaju manje djece — kasnije zasnivajući zajednicu, kasnije počinju i sa rađanjem, opredijelivši se za manji broj djece sa (možda) većim rastojanjem između rađanja i oni takođe praktikuju »planiranje porodice«. Dosljedno ovome, i parovi ili pojedinci koji se odluče da ne rađaju djecu, takođe praktikuju »planiranje porodice.«

Iz razmatranja odnosa između planiranja porodice i fertiliteta, u studiji proizilazi da, zato što se planiranje porodice zasniva na ljudskom pravu, preovladavanje prakse u ostvarivanju planiranja porodice »... u velikoj mjeri zavisi od distribucije informacija, obrazovanja i zdravstvenih servisa u društvu kao cjelini.«⁴⁶⁾

Sa stanovišta UN, autori studije planiranje porodice tretiraju demografski neutralno. Naglašava se da planiranje porodice treba razlikovati od populacione politike jer planiranje porodice ne razmišlja o kvantitetu, o manje ili više djece, već se radi o promjeni kvaliteta ljudskog života. Ako su socijalno-ekonomski i drugi uslovi takvi da utiču na motivaciju pojedinca ili para za manji ili veći broj djece, oni će to ostvariti njima dostupnim metodama, tako da se planiranje porodice u relaciji društveno--ekonomskog razvoja javlja kao njegov integralni dio.

⁴³⁾ Status of Women and Family Planning, United Nations, New York, 1975, str. 9.

**i U Izjavi svjetskih vođa, od 10. XII 1966. godine stoji »-Mi vjerujemo da zadaci na planiranju porodice znače obogaćenje čovjekovog života, a ne njegovo osiromašenje ...«.

⁴⁵⁾ Status Of Women and Family Planning, United Nations, New York, 1975, p. 10.

*) Status of Women and Family Planning, United Nations, New York, 1975, p. 10.

Čovjekovo pravo da slobodno odlučuje o rađanju djece u relaciji sa suverenom državom da formuliše i sprovodi populacionu politiku

U studiji je posebno obrađeno pitanje: da li je moguće uskladiti princip, usvojen u Generalnoj skupštini UN, po kome su države i nacije suverene u formulisanju i sprovođenju svoje populacione politike⁴⁷⁾ sa principom da čovjek slobodno odlučuje o veličini porodice? Autori studije nedvosmisleno su odgovorili da, pošto je riječ o osnovnom ljudskom pravu, država ne može da ga sužava, odnosno ne može da ograničava pojedinca u pogledu odlučivanja o broju djece ili odluci o nemanju (nerađanju) djece. Dosljedno tome, država ne može da sputava davanje informacija putem zdravstvenih i obrazovnih institucija i odgovarajućih sredstava u vezi sa planiranjem porodice. To znači, država nema pravo da prisiljava bračni par ili ženu na veći ili manji broj porođaja, da im oduzme pravo na prekid neželjene trudnoće i si. Ona samo posredno,⁴⁸⁾ putem određenih društveno-ekonomskih mjera, može da utiče na šire društvene uslove u kojima pojedinac donosi slobodno i odgovorno odluku o svome porodu. Međutim, ako država sprovodi neku posebnu populacionu politiku, »u takvim uslovima individue će produžiti sa ostvarenjem svojih vlastitih ciljeva i vrijednosti, ako su one našle da vladina politika nije saglasna sa njihovom«.⁴⁹⁾

U studiji je takođe ukazano da je i u pogledu ograničenja, koje bi nametale određene grupe ili pojedinci sa ciljem da se negira pravo čovjeka na slobodno odlučivanje o veličini porodice, neprihvatljivo ma čije miješanje, s obzirom da je pravo čovjeka da slobodno odlučuje o rađanju djece jedno od osnovnih ljudskih prava. Osnovno ljudsko pravo uvijek je nužno zaštititi, kada dođe do konfliktnih situacija između seksualnih partnera ili unutar porodice. U takvim slučajevima, autori studije su mišljenja da žena ima konačnu riječ, ali i odgovornost u pogledu određivanja broja djece i razmaka između porođaja. To mišljenje zasniva se na činjenici što je žena najangažovanija u vezi sa odlukom o rađanju (trudnoćom, docnijom brigom o djetetu i si.).

Planiranje porodice i kontrola stanovništva su u studiji obrađeni kao dva izričito različita pojma. S obzirom na naziv studije u njenom fokusu je planiranje porodice kao osnovno ljudsko pravo. Međutim, odsustvu drugih programa društveno-ekonomskog razvoja, uključiv i programe za punu ravnopravnost između muškarca i žene u svim sferama života, ukazano je da samo planiranje porodice ne može dovesti do nekih radikalnijih promjena u fertilnom ponašanju stanovništva. Ali, kao sastavni dio društveno-ekonomskog razvoja, ono može doprinijeti progresu i to ne zato što je planiranju porodice cilj da se rađa više ili manje djece, već da se emancipuju i žene i muškarci od stihijnog djelovanja bioloških zakona u cilju punije emancipacije i pojedinca i društvene zajednice. Ovo je i osnovna poruka studije UN »Status žene i planiranje porodice«.

*7) GA OUN, Rezolucija 2211 od 17. XII 1966. i Plan akcije Svjetske populacione konferencije UN u Bukureštu, avgusta 1974.

⁴⁸⁾ Misli se na brži porast standarda života, zapošljavanje žena, bolju razvijenost obrazovnih i zdravstvenih ustanova i uključivanje određenih sadržaja u njihovu programsku orijentaciju i si.

⁴⁹⁾ Status of Women and Family Planning, United Nations, New York, 1973, p. 13.

Studija UN »Proučavanje međuodnosa položaja žene i planiranja porodice (1975.)

Studija UN »Proučavanje međuodnosa položaja žene i planiranje porodice,« u stvari je izvještaj specijalnog izvjestioca Helvi Sipile,⁵⁰⁾ pomoćnika generalnog sekretara OUN, podnijet na sjednici Komisije za status žene UN.

Kako su UN 1974. godinu proglasile za Svjetsku godinu stanovništva, a 1975. za Međunarodnu godinu žena,⁵¹⁾ već samo to govori o značaju koji svjetska zajednica pridaje ovim dvama pitanjima, koja su po svojoj sadržini u određenom međuodnosu. »Ovaj izvještaj predstavlja prvi korak u bližem određivanju pomenutog međuodnosa, te istraživanju njegovih implikacija, ne samo s obzirom na zdravlje i dobrobit žena kao jedinki, već i s obzirom na društveni i ekonomski napredak nacija u cjelini«, kaže izvjestilac već na prvim stranicama svoga izvještaja.⁵²⁾

U ovom izvještaju se naglašava da je proučavanje veze između položaja žene i planiranja porodice prvi put predloženo na XVIII sjednici Komisije za status žene, 1965. godine. Tada je Komisija zatražila od Generalnog sekretara da joj pruži »... izvještaj o uticaju nedostatka planiranja porodice na položaj žene u zemljama ugroženim prenaseljenoscu, te o odnosu između planiranja porodice i položaja žene.«⁵³⁾ Docnije je ova aktivnost proširena i na ostale zemlje, bez obzira na njihovu demografsku situaciju.

Prema izvještaju specijalnog izvjestioca H. Sipile, predmet studije »Status žene i planiranje porodice« predstavlja tri uzajamno tijesno povezana pitanja: važnost planiranja porodice za žene kao jedinke i njegovo djelovanje na ulogu žene u društvu; položaj žene kao činioca koji djeluje na obim porodice i stopu rađanja i važne implikacije savremenih populacionih trendova koje su relevantne za položaj žene. Zatim, na osnovu četiri glavna izvora obavještenja (na prvom mjestu vlade i specijalizovane agencije UN i nevladine organizacije, zatim rezultati istraživanja koji su na zahtjev UN izvodile nacionalne ustanove u Egiptu, Indiji, Indoneziji i Nigeriji, dokumenti sa tri seminara OUN o planiranju porodice i sabrane arhive sa nekoliko međunarodnih skupova o stanovništvu i planiranju porodice). ■.-.<

U studiji je posebno obrađeno pitanje »... u kojoj mjeri planiranje porodice unapređuje ostvarivanje drugih ljudskih prava koja su ženama data, a posebno pravo na zdravlje, na obrazovanje, jednakost u radu i

⁵⁰⁾ Za ovog specijalnog izvjestioca Helvi Sipila, određena je Rezolucijom Ekonomsko-društvenog savjeta, br. 1326/XLIV).

⁵¹⁾ Na XXV zasjedanju GS OUN Nikson je rekao da UN treba da se bave sa osam svjetskih problema (populacija, položaj žene, voda, hrana, čovjekova oko lina i dr., a razoružanjem treba da se bave dvije velesile SAD i SSSR.

⁵²⁾ Ujedinjene nacije, Komisija za status žene, XXV sjednica, tačka 5. Proučavanje međuodnosa položaja žene i planiranje porodice, Izvještaj specijalnog izvjestioca br. 3 (prevod sa engleskog).

⁵³⁾ Rezolucija 7 (XVIII) Komisija za položaj žene, arhiva Ekonomsko-društvenog savjeta, XXXIX sjednica, prilog br. 7, poglavlje IV, odjeljak 157.

zaradi, na aktivno sudjelovanje u javnom životu, te na jednakost u okviru porodice«.⁵⁴⁾

»Smanjeni priraštaj stanovništva sam po sebi ne dovodi do povišenja životnog standarda masa, ukoliko se uz to ne donose odgovarajuće političke odluke u cilju ujednačavanja raspodjele sredstava. Mora se priznati da visoka stopa rađanja može omesti društveni i privredni napredak. Zbog pritiska koji veličina i porast stanovništva vrši na oskudna sredstva manje razvijenih zemalja, prioritet se mora dati takvim životnim neophodnostima kao što su ishrana i zdravlje... S druge strane vjerovatno će, bez poboljšanja životnog standarda, stopa rađanja ostati visoka. Umjesto usredsređivanja na visoki priraštaj kao na »uzrok« nedovoljne razvijenosti, te na smanjenje priraštaja kao cilj, osnovna svrha treba da bude — unapređenje društvene, ekonomske i političke nezavisnosti svake zemlje, iskorjenjivanje siromaštva i obezbjeđenje jednakih mogućnosti za sve ljude. Takva politika bi vjerovatno dovela do prirodnog opadanja stope rađanja i poboljšanja položaja žena«⁵⁵⁾ — kaže se u izvještaju specijalnog izvjestioca UN.

Na kraju izvještaja ističe se da, iako ga »... treba smatrati suštinskim dijelom planova i programa razvoja, planiranje porodice neće samo razriješiti problem«, pošto ni sami programi planiranja porodice ne mogu u potpunosti uspjati bez opšteg poboljšanja položaja čovjeka u društvu.

Socijalna zaštita i planiranje porodice

Prišavši intenzivno i sistematski izučavanju svoje uloge na području planiranja porodice, Ujedinjene nacije su preko svojih specijalizovanih agencija (WHO, UNICEF, ILO, FAO, UNESCO) radile na propagiranju planiranja porodice.

Poslije objavljivanja Izjave šefova država 1966. godine, pokrenuto je više aktivnosti u UN. Razrađivane su uloge pojedinih profesija i službi u planiranju porodice. To je tada postalo urgentno, jer je oko pojma »planiranje porodice« bilo dosta ne jasnoća. Tada je preovladavalo shvatanje da je planiranje porodice osnovni metod populacione politike koji se primjenjuje u cilju ograničavanja broja stanovništva. To je tada bio razlog što su mnoge zemlje, a posebno zemlje u razvoju, odbijale planiranje porodice jer se shvatalo da je planiranje porodice zamjena za međunarodnu akciju za brži ekonomski razvoj.

Kada su najrazvijenije zemlje, posebno SAD i neke druge zemlje Zapada, na međunarodnim skupovima, a naročito u okviru OUN, isticale da je osnovni uzrok nedovoljnoj razvijenosti zemalja u razvoju veoma brz porast stanovništva i da one kao razvijene zemlje žele, prije svega, da se angažuju na otklanjanju toga uzroka nerazvijenosti, širenjem akcije planiranja porodice, došlo je do skoro frontalnog odbijanja prihvatanja planiranja porodice u zemljama u razvoju.

⁵⁴⁾ Proučavanje međudnosa položaja žene i planiranja porodice UN, Komisija za status žene, izvještaj specijalnog izvjestioca, 27. XI 1973, str. 13 (prevod sa engleskog).

⁵⁵⁾ Ibid., str. 29.

Neke razvijene zemlje nastojale su da uz izvoz sredstava kontracepcije za ograničavanje rađanja »obojenih« stanovnika, »izvoze« i svoj koncept planiranja porodice. U tome su neke multinacionalne kompanije, koje proizvode sredstva kontracepcije, našle svoj poseban interes u sticanju visokih ekstraprofita, pa je njihova akcija, takođe, uticala na politiku određenih zapadnih zemalja u ostvarivanju intencije da se »izvozi« koncept ograničavanja rađanja, prije svega, »obojenih«. Tako su ponegdje pojedine akcije predstavljale pravi atak na zdravlje stanovništva.

Izvjese nejasnoće oko koncepta planiranja porodice kao ljudskog prava bile su uzrok da su se OUN počele studiozno baviti izučavanjem planiranja porodice. Takva potreba sagledana je posebno u okviru debate o Izvještaju o svjetskoj socijalnoj situaciji, usvojenom u 1970. godini.⁵⁶⁾ Zemlje u razvoju i nesvrstane zemlje⁵⁷⁾ tražile su da se na XXV jubilarnom zasjedanju OUN podrži Rezolucija o međunarodnoj strategiji UN za drugu dekadu razvoja. SAD i neke druge zapadne zemlje i dalje su nastojale da probleme bržeg razvijanja zemalja u razvoju svedu, prije svega, na problem smanjivanja porasta stanovništva.

Zalaganjem zemalja u razvoju, na XXVI zasjedanju Generalne skupštine OUN, dato je odgovarajuće mjesto kontroli rasta stanovništva, kao sastavnom dijelu društveno-ekonomskog razvoja svake zemlje i poboljšanja međunarodnih političkih i ekonomskih odnosa. Kontrola porasta stanovništva tretirana je kao sastavni dio ubrzanog razvoja, u kome imaju zajedničke obaveze zemlje u razvoju, razvijene zemlje i međunarodna zajednica. Posebno je naglašeno da je potrebno u svakoj zemlji sprovesti strukturalnu i institucionalnu reformu, a u njenom okviru planiranje porodice integrisati kao dio opšteg napora za brži razvoj.⁵⁸⁾

Sastanak grupe eksperata UN za socijalnu zaštitu, održan u Njujorku 1971. godine

Interregionalni sastanak grupe eksperata,⁵⁹⁾ održan u Njujorku 1971. godine, značajan je po tome što je posebno razradio ulogu socijalnih službi i profesionalnih i dobrovoljnih radnika na unapređenju planiranja porodice.⁶⁰⁾ Ova grupa eksperata je, ne zanemarujući značaj demografskih

*) Na XXII proljećnoj sjednici Komisije za socijalni razvoj, 1971. godine, naročito je zaoštrena rasprava o konceptu planiranja porodice.

⁵⁷⁾ Među nesvrstanim i zemljama u razvoju i delegacija SFR Jugoslavije aktivno se zalagala za stav, koji je bio suprotan konceptu zapadnih zemalja.

⁵⁸⁾ U rezoluciji GS OUN br. 2771 (XXVI), u tački 8, kaže se: »Socijalni napredak će zavisiti u veoma velikoj mjeri od hitnog i odlučnog uvođenja čitavog niza strukturalnih i institucionalnih reformi, kao što su agrarna reforma, reforma usmjerenja ka obezbjeđivanju pravične raspodjele nacionalnog bogatstva i dohotka, kao i programi planiranja porodice u cilju kontrolisanja stope rasta stanovništva u zemljama koje smatraju da takva stopa rasta sputava njihov razvoj...«.

⁵⁹⁾ Interregionalni sastanak grupe eksperata na temu »Socijalna zaštita i planiranje porodice« održan je u Njujorku 22—30. marta 1971. godine. Među deset eksperata sa svih kontinenata iz Jugoslavije je učestvovala Vida Tomšič.

⁶⁰⁾ Socijalna zaštita i planiranje porodice, Jugoslovenska konferencija za socijalne djelatnosti. Dokumentacija br. 16, Bgd. 1972. Vida Tomšič, Predgovor, str. VI.

kretanja za svaku zajednicu, izrazila svoje uvjerenje da je planiranje porodice, u prvom redu, ljudsko pravo roditelja da odlučuju o broju djece i rastojanju između porođaja, što je istovremeno i preduslov da dijete bude rođeno željeno, bez obzira na nacionalnu populacionu politiku. Ukazujući posebno na značaj i potrebu da svi ljudi dobiju potrebne in'ormacije i sredstva da bi mogli ostvariti ovo svoje pravo, grupa je naglasila da je »... planiranje porodice svuda značajno kao doprinos za ostvarivanje lične slobode, boljeg života i razvitka naroda«.

Grupa eksperata je formulisala »... takav pristup planiranju porodice koji je prihvatljiv, kako za zemlje u razvoju, tako i za razvijene zemlje, za svaku demografsku situaciju, za zemlje sa ili bez populacione politike, sa ili bez populacionih problema. Utvrđen je jedinstven pristup ljudskom pravu i ekonomskom socijalnom razvoju; naglašeno je da je ovo ljudsko pravo moguće ostvariti jedino u okviru opšteg ekonomskog i socijalnog razvoja i preko društvenih promjena u položaju čovjeka, a posebno stalnim poboljšavanjem statusa žene u porodici i društvu. Bez obzira kakva je posebna demografska situacija u određenoj zemlji, grupa eksperata je utvrdila da planiranje porodice, kao osnovno ljudsko pravo, mora biti respektovano u svim ekonomskim i socijalnim programima svake zemlje.«⁶¹⁾

U izvještaju grupe eksperata kaže se: »Socijalna zaštita je svugdje u svijetu usvojila da je planiranje porodice osnovno ljudsko pravo i da je u punoj saglasnosti sa njenim osnovnim ciljevima. Ovo daje oblasti socijalne zaštite osnovu da unapređuje jednak pristup sredstvima za sprovođenje slobodnog izbora po pitanjima porodice, tako da će roditelji moći da odlučuju u pogledu broja djece i vremenskih razmaka između njih.«⁶²⁾

Grupa eksperata utvrdila je »planiranje porodice« kao izraz, koji se upotrebljava da bi se opisale raznolike djelatnosti, zadržavši se posebno na otklanjanju dvosmislenosti u objašnjavanju samog pojma. Konstatujući da postoji pet osnovnih vrsta nacionalnih politika u vezi sa demografskom situacijom: politika većeg nataliteta, politika nemiješanja, pristup na osnovu ljudskog prava, naglašavanje socijalnog razvoja i ograničavanje rasta stanovništva — grupa eksperata je zauzela stav »... da se socijalna zaštita u svojim najširim ciljevima obavezuje na filozofiju samoodlučivanja, koja je u skladu sa principima na kojima se zasnivaju sadašnje nacionalne politike, koje imaju za cilj vremenske razlike u rađanju, ograničavanje rađanja i demografsku kontrolu.«⁶³⁾ Grupa je, dakle, posebno naglasila da se, s obzirom na humanitarnu ulogu socijalne zaštite, ne može ni zamisliti da će se socijalni radnici uključiti u neki program koji će uskratiti izražavanje slobode izraza svakog čovjeka u odlučivanju o rađanju djece.

Grupa eksperata je takođe, detaljno obradila mnoge značajne aspekte planiranja porodice, gledano iz ugla uloge socijalne zaštite i socijalnog radnika, čak i neke posebne aspekte, kao što su: »Program za poboljšanje položaja žene«, »Programi za muškarce«, »Programi za omladinu«, i si.

⁶¹⁾ Ibid., str. IX.

⁶²⁾ Ibid., izvještaj grupe eksperata, str. 7.

⁶³⁾ Ibid., str. 22.

Međutim, može se uočiti da ni ova grupa eksperata UN nije do kraja raščistila terminološku zbrku koja se i sada često sreće, a koja je sedamdesetih godina bila znatno aktuelnija, jer su tada u OUN tek započeta studioznija izučavanja planiranja porodice.⁶⁴⁾

Planiranje porodice i socijalna politika u Evropi (grupa eksperata u Karlovim Varima 1970. i Kiljavi 1971.)

U okviru evropskog programa socijalnog razvoja, grupa eksperata OUN sastala se u Cehoslovačkoj 1970. godine,⁶⁵⁾ a u cilju pripreme studijske grupe Evrope za seminar po istom pitanju, koji je održan u Finskoj godinu dana kasnije.⁶⁶⁾

U odnosu na rezultate rada grupe eksperata u Njujorku, sastanci grupa eksperata, održani u Evropi 1970. i 1971. godine na temu: »Planiranje porodice i socijalna politika Evrope«, predstavljaju korak dalje, jer je tema skupova regionalno sužena na relativno homogeniju sredinu. Relativno nizak natalitet u evropskim zemljama i u vezi s tim usaglašavanje prava čovjeka da slobodno odlučuje o rađanju djece sa interesima šire zajednice — nacije, odnosno države, posebno su razmatrani na ovim sastancima. Na oba ova evropska sastanka eksperata OUN zapaženo je da je Jugoslavija »... jedina zemlja sa razrađenom nacionalnom politikom planiranja porodice.«⁶⁷⁾

U veoma detaljnoj stručnoj razradi teme na ova dva evropska skupa, cjelokupna argumentacija je upotrijebljena da bi se istakao jasan društveno-politički pristup planiranju porodice.

Na sastanku grupe eksperata o planiranju porodice i socijalnoj politici, u Karlovim Varima, razmatrani su odnosi između politike planiranja porodice i socijalne politike. Pored toga grupa je pripremala program »regionalnog seminara, koji bi trebalo da razmatra različite aspekte planiranja porodice u odnosu na socijalnu politiku u Evropi.«⁶⁸⁾

Zaključak broj 1 studijske grupe OUN, usvojen u Kiljavi (Finska), karakterističan je po tome što se planiranje porodice tretira kao nastojanje ljudi da »... usklade svoj odnos prema rađanju sa svojim životnim uslovima, ciljevima kojima teže i vrijednostima koje priznaju«, tako da »Ovo nastojanje može ih dovesti do odluka da imaju djece ili da ih ne-

⁶⁴⁾ Na primjer, na str. 20 izvještaja grupe eksperata jedan podnaslov glasi: »Uloga ličnog kontakta, kod savjetovanja i objašnjavanje opravdanosti kontrole rađanja« i dr.

⁶⁵⁾ Sastanak grupe eksperata OUN održan je u Karlovim Varima i u Pragu, od 5—13. X 1970. godine. U radu ove grupe iz Jugoslavije je učestvovao dr Dušan Breznik iz Beograda, a ukupno je učestvovalo 10 eksperata.

⁶⁶⁾ Seminar studijske grupe na temu »Planiranje porodice i socijalna politika Evrope«, održan je u Kiljavi u Finskoj od 16—25. maja 1971. godine. U radu ove grupe iz Jugoslavije učestvovala je Ziva Beltram iz Ljubljane.

⁶⁷⁾ Na Seminaru studijske grupe u Kiljavi, po odluci Komiteta za pripremu seminara cirkulisan je preveden tekst Rezolucije o planiranju porodice koju je donijela Savezna skupština SFR Jugoslavije.

⁶⁸⁾ Izvještaj dr D. Breznika sa sastanka eksperata OUN o planiranju porodice i socijalnoj politici u K. Varima i Pragu od 3—13. X 1970. Dokumentacija SK SSRNJ — SPPJ, str. 1.

maju«. Međutim, zaključak br. 2 je najznačajniji, s obzirom na njegovu političku dimenziju. On glasi: »Mogućnost za svakog da odlučuje o vremenu rađanja i broju dece, treba da se smatra kao osnovno pravo ljudske ličnosti. Osnovni cilj politike planiranja porodice je da se obezbedi ostvarenje toga prava. Ne bi trebalo da se ova politika ograniči samo na to da olakšava primenu prakse regulisanja rađanja pod efikasnim i sigurnim uslovima: ta bi politika, isto tako, trebalo da ima za cilj smanjenje uslova života pojedinca, kada ti uslovi predstavljaju prepreku iskrenim željama roditelja u pogledu veličine njihove porodice. ... Kad se usvajaju demografske politike u interesu društvene zajednice, ne bi trebalo, nikad da se primenjuju tako da ograničavaju slobodu svakog pojedinca da stvarno i sasvim svesno planira porodicu koliku želi imati.«⁶⁹⁾

Na sastanku studijske grupe u Kiljavi posebno je rasvijetljen etički aspekt planiranja porodice u Evropi. Naglašeno je da se službe planiranja porodice ne smiju isključivo baviti grupama stanovništva slabog ekonomskog stanja, čije su porodice obično nešto brojnije, jer ove službe ne mogu nadoknaditi pravednu raspodjelu dobara. Učesnici su zauzeli stav da politika planiranja porodice predstavlja sastavni dio socijalnog razvoja.

»Socijalna zaštita i planiranje porodice«, 1976. godine

Rad na izradi studije OUN »Socijalna zaštita i planiranje porodice«, kako je ocijenjeno u UN, bio je veoma relevantan za razradu druge dekade Ujedinjenih nacija za razvoj.

Studija je nastala kao rezultat šire aktivnosti koju su organizovale UN u oblasti angažovanja njenih odgovarajućih tijela na temu »Socijalna zaštita i planiranje porodice«.

Organizovanje drugog sastanka grupe eksperata o planiranju porodice i socijalnoj zaštiti već poslije tri godine od prvog sastanka o istom pitanju, govori o pridavanju većeg značaja ovoj problematici.⁷⁰⁾ Studija je obrađena na osnovu širih istraživanja u deset zemalja.⁷¹⁾

Rad ove ekspertske grupe UN, svojim zaključcima i preporukama značajno je doprinio raščišćavanju mnogih dilema i nejasnoća. Ovo je bilo posebno značajno, jer je 1974. godina bila proglašena za Godinu UN za popuiaciona pitanja i pripremana je Treća populaciona konferencija UN u Bukureštu.

⁶⁹⁾ Planiranje porodice i socijalna politika Evrope, Jugoslovenska konferencija za socijalne djelatnosti, Dokumentacija br. 16, Beograd, 1972. Aneks I, Zaključci, str. 94, 95.

⁷⁰⁾ Drugi sastanak grupe eksperata UN na temu: »Socijalna zaštita i planiranje porodice«, održan je u Njujorku, u sjedištu OUN od 16—25. IV 1974. godine. Predsjednik ove grupe bio je S. Chandrasckhar iz Indije, a njegov prvi potpredsjednik Viđa Tomšić, predstavnik iz Jugoslavije.

⁷¹⁾ Izrađene su monografije »Socijalni aspekti planiranja porodice za deset zemalja: Kostarika, Egipat, Indija, Indonezija, Iran, Jamajka, Kenija, Švedska, SAD i Jugoslavija.

Radnu grupu za izradu monografije »Socijalni aspekti planiranja porodice u Jugoslaviji sačinjavali su: Tomšić Viđa, Papo Mirjana, Petrić Nevenka, dr Basta Ljubica, Manojlović Petar, Jakšić Milanka i Devečerska Olga. Tekst monografije objavljen na srpskohrvatskom jeziku u izdanju Jugoslovenske konferencije za socijalne djelatnosti, Bgd., 1974. godine, a UN su skraćenu verziju objavile u okviru svoje studije.

U Studiji UN »Socijalna zaštita i planiranje porodice«⁷²⁾ obrađen je izvještaj sa drugog sastanka grupe eksperata UN, iznijeta su zapažanja i zaključci o stanju na temu studije u deset ispitivanih zemalja i date su kraće verzije sinopsisa monografija, koje su pripremljene u zemljama u kojima su vršena ispitivanja stanja u vezi sa predmetom studije. Iz sadržaja ove dosta obimne studije može se zaključiti da je uloga socijalne zaštite, kao dijela sveukupnog razvoja, vrlo značajna. Međutim, ukazano je na potrebu interdisciplinarnog pristupa planiranju porodice, u kome socijalna zaštita ima veoma značajno mjesto. Istaknuto je da sve zemlje treba da u ukupnoj politici društveno-ekonomskog razvoja uključuju planiranje porodice i socijalnu zaštitu u razvojne programe kao njihov integralni dio.

U zaključcima i preporukama ove studije se kaže da treba unaprijediti odgovorno roditeljstvo, zbog čega je potrebno organizovati pripreme za porodični život i kurseve za seksualno obrazovanje, zatim obraditi socijalne aspekte seksualnog ponašanja, kako bi se, između ostalog, spriječile i trudnoće maloljetnica. Ukazano je na potrebu da škole za socijalne radnike »... u nastavne sadržaje uključe planiranje porodice kao osnovnu komponentu u svim oblastima obuke za profesionalni rad ...«⁷³⁾). Naročito je podvučeno da se u okviru ostvarivanja ljudskih prava stvaraju uslovi za ostvarivanje prava individua da odrede broj djece i rastojanje između njihovog rađanja.⁷⁴⁾

Među sinopsisima deset zemalja, koje su radile monografije o socijalnoj zaštiti i planiranju porodice, posebno se izdvajaju Švedska⁷⁵⁾ i Jugoslavija,⁷⁶⁾ u kojima su aktivnosti na unapređenju planiranja porodice i angažovanje socijalne zaštite najrazvijenije.

Posmatrana u cjelini, studija UN »Socijalna zaštita i planiranje porodice«, pored njenog značaja za vođenje praktične akcije, predstavlja dublju razradu stavova Ujedinjenih nacija na razgraničavanju planiranja porodice i populacione politike.

9. PLANIRANJE PORODICE U PLANOVIMA AKCIJE SVJETSKIH KONFERENCIJA OUN

U 1978. godini Ujedinjene nacije su izdale publikaciju »Sadržaj socijalne zaštite u materijalima o planiranju porodice«⁷⁷⁾, koja je dio projekta Ujedinjenih nacija »Socijalno-zaštitni aspekti planiranja porodice«. Ova publikacija pripremljena je kao osnova za interregionalne sastanke, koje su organizovale UN u 1978. godini. U publikaciji je planiranje porodice obrađeno kao komponenta razvojnih socijalnih programa sa mikro stanovišta (a »micro view«) i planiranje porodice sa stanovišta međudnosa populacionog porasta i socijalnog razvoja (a »macro view«).

⁷²⁾ Social Welfare and Family Planning, United Nations, New York, 1976.

⁷³⁾ Ibid., p. 8.

⁷⁴⁾ Ibid., str. 9.

⁷⁵⁾ Ibid., p. 227—236.

⁷⁶⁾ Ibid., p. 254—281.

⁷⁷⁾ Socijal welfare content in family planning materials, United Nations Project on »Social Welfare Aspects of Family Planning, Centre for Social Development and Humanitarian Affairs Social Development Branch, February 1978, p. 91.

Treća svjetska populaciona konferencija OUN i planiranje porodice (Bukurešt, 1974.)

U međuvremenu, između druge i treće⁷⁸⁾ međunarodne populacione konferencije UN o stanovništvu, za nešto kraće vrijeme od jedne decenije i u UN i u svijetu došlo je do značajnijih promjena u vezi sa statusom planiranja porodice. Dok je na Svjetskoj populacionoj konferenciji UN o stanovništvu, održanoj u Beogradu 1965. godine, planiranje porodice bilo predmet rasprave samo na jednoj sjednici, na Svjetskoj populacionoj konferenciji u Bukureštu pravo čovjeka da slobodno odlučuje o rađanju djece i rastojanju između njihovog rađanja bilo je utkano u rad cijele Konferencije, posebno u okviru rada dva komiteta koji su razmatrali teme: »Stanovništvo i porodica« i »Svjetski plan akcije na području stanovništva«.

Pravo čovjeka da slobodno odlučuje o broju djece i rastojanju između porođaja, deklarirano na Dan ljudskih prava 10. XII 1966. godine u Ujedinjenim nacijama, a Teheranskom proklamacijom 1968. godine o ljudskim pravima unijeto u instrumente UN, na Svjetskoj populacionoj konferenciji UN, održanoj u Bukureštu 1974. godine, postalo je značajnom osnovom za unapređenje planiranja porodice i to: za dalje akcije na međunarodnom nivou, za svestranije akcije na regionalnom i nacionalnom nivou i za unapređenje samog statusa planiranja porodice na svim nivoima.

Iako su Ujedinjene nacije 1974. godinu posvetile stanovništvu, aktivnosti na pripremama Svjetske konferencije UN o stanovništvu počele su 1972. godine.⁷⁹⁾

Svjetska konferencija UN o stanovništvu, održana u Bukureštu 1974. godine za razliku od dvije prethodne, okupila je vladine predstavnike⁸⁰⁾ koji su razmatrali aktuelna pitanja stanovništva.⁸¹⁾ Ona se, upravo, po tome razlikovala od ranije dvije konferencije o populacionim pitanjima, koje su takođe organizovale UN. Paralelno sa održavanjem ove konferencije organizovano je i više drugih međunarodnih skupova, koji su razmatrali pitanja relevantna za osnovnu temu Svjetske konferencije UN o stanovništvu. Takođe je za vrijeme samog rada konferencije organizovan rad Međunarodne populacione tribine nevladinih organizacija, na kojoj se vo-

⁷⁸⁾ Treća svjetska populaciona konferencija UN, održana je u Bukureštu, od 19—30. avgusta 1974. godine.

⁷⁹⁾ Ekonomsko-socijalni savjet u svojoj rezoluciji br. 1672 (LII), 1972. godine preporučio je svim vladama da u vezi sa drugom dekadom razvoja, preduzmu demografske mjere u skladu sa opštim ciljevima razvoja u smislu ostvarivanja cilja da se stanovništvu obezbijede obavještenja i sredstva za efektivno planiranje porodice. Komisija za stanovništvo UN određena je da djeluje kao pripremni organ UN za Svjetsku godinu stanovništva i Svjetsku konferenciju UN o stanovništvu.

⁸⁰⁾ Na Svjetskoj konferenciji o stanovništvu učestvovali su predstavnici 136 vlada.

⁸¹⁾ Dnevni red SKS bio je: a) Stanovništvo i socijalni i ekonomski razvoj, b) Stanovništvo, izvori i čovjekova sredina, c) Stanovništvo i porodica, d) Svjetski plan akcije na području stanovništva.

dila rasprava i o planiranju porodice, jer su se brojne nevladine organizacije bavile ovom aktivnošću.⁸²⁾

I pored značajnih razlika u gledanju na osnovna pitanja razvoja zemalja u razvoju, ipak je među delegacijama bilo dovoljno zajedničkih elemenata u stavovima »... posebno o onim pitanjima koja su se odnosila na neke fundamentalne principe o politici stanovništva, o međuzavisnosti između stanovništva i razvoja, o vrijednosti i mjestu porodice u savremenom društvu.«⁸³⁾ Međutim, osnovna neslaganja odnosila su se na uslove i sredstva, putem kojih je postojeće probleme moguće rješavati. Najveći broj delegacija, posebno iz nesvrstanih zemalja u razvoju i socijalističkih zemalja, borio se da se aktuelni problemi stanovništva rješavaju putem radikalne promjene postojećih ekonomskih i socijalnih uslova. Iz ove grupe zemalja najveći broj je isticao kao jedinu alternativu brzo sprovođenje Deklaracije i Programa akcije o novom međunarodnom ekonomskom poretku, a istovremeno je insistirano i na potrebi da se intenzivira međunarodna akcija koja bi doprinijela sumiranju rasta stanovništva.

Zahvaljujući odlučnoj akciji nesvrstanih zemalja, ostali su izolovani pokušaji da se problemi stanovništva i planiranja porodice tretiraju izvan šireg društveno-ekonomskog okvira.

Zajedno sa nesvrstanim zemljama, predstavnici Jugoslavije na Svjetskoj konferenciji o stanovništvu borili su se za promjenu postojećih ekonomskih odnosa u svijetu. Polazna osnova bila je da je za rješavanje problema stanovništva neophodno sprovesti Deklaraciju o uspostavljanju novog međunarodnog ekonomskog poretka i Programa akcije, usvojenim na VI specijalnom zasjedanju Generalne skupštine Ujedinjenih nacija.

Na Svjetskoj konferenciji o stanovništvu usvojen je Svjetski plan akcije, koji je u svojim osnovnim postavkama istakao potrebu da se promijeni postojeći međunarodni ekonomski poredak. Pored toga, osuđena je diskriminacija i neokolonijalizam.

U pet članova Svjetskog plana akcije govori se o planiranju porodice. Tako u dijelu plana »Principi i ciljevi« stoji da »... svi bračni parovi i pojedinci imaju osnovno ljudsko pravo da slobodno i odgovorno odlučuju o broju svoje djece i razmaku između njih, zatim pravo na informacije, prosvječivanje i sredstva da to ostvaruju, odgovornost bračnih parova i pojedinaca pri korišćenju ovog prava je da vode računa o potrebama svoje, kako rođene tako i buduće djece i o svojim obavezama prema zajednici.«⁸⁴⁾

U Planu akcije ističe se kao najvažniji cilj poboljšanje kvaliteta života ljudi kroz poboljšanje životnog standarda, jer su ljudi najveća vrijednost na svijetu.

⁸²⁾ Na populacionoj tribini nevladinih organizacija održani su ciklusi predavanja, koje je organizovala Međunarodna unija za naučno proučavanje stanovništva, a 31 tema razmatrana je oko okruglog stola. Razmatrana su pitanja o stanovništvu, prikazivani su filmovi posvećeni problemu stanovništva i planiranju porodice i dr. (Iz izvještaja delegacije vlade SFRJ, Bilten br. 3. Odbora za Godinu OUN o stanovništvu, str. 42).

⁸³⁾ Svjetska godina stanovništva, 1975. godine, Bilten Odbora za svjetsku godinu stanovništva br. 3, izvještaj delegacije vlade SFRJ o radu SKS, str. 32.

⁸⁴⁾ Ibid., Svjetski plan akcije, Glava II, Principi i ciljevi, Tačka 13, stav pod f), str. 71.

Svjetski plan akcije zasnovan je na takvom generalnom pristupu pitanjima stanovništva u kome izričito stoji da: »Formulisanje i sprovođenje u djelo politike stanovništva predstavlja suvereno pravo svake zemlje.«⁸⁵⁾ Takođe se ukazuje da je politika stanovništva sastavni dio politike društveno-ekonomskog razvoja, »... a nikada zamjena za isto: služeći društveno-ekonomskim ciljevima, one treba da budu u skladu sa međunarodno i nacionalno priznatim ljudskim pravima na individualnu slobodu, pravdu i život nacionalnih, regionalnih i manjinskih grupa.«⁸⁶⁾

»Rađati željenu djecu«⁸⁷⁾ poseban je član Plana akcije. Da bi se to ostvarilo svim zemljama se preporučuje da:

a) poštuju i obezbijede, nezavisno od svojih ukupnih demografskih ciljeva, pravo licima da odlučuju slobodno, informisano i odgovorno, o broju svoje djece i razlici u godinama između njih;

b) podstiču odgovarajuće prosvjećivanje u pogledu odgovornog roditeljstva i da omogućuju licima koja žele savjet i sredstvo da to postignu;

c) obezbijede da planiranje porodice, medicinske i slične društvene službe teže ne samo ka sprečavanju neželjene trudnoće, već isto tako i ka »... eliminisanju nedobrovoljnog sterilisanja i nedovoljne plodnosti, kako bi svim parovima bilo moguće da ostvare svoj željeni broj djece, a usvajanje bi trebalo olakšati...«;

d) obezbijede da se informacije i prosvjećivanje o planiranju porodice i o drugim pitanjima koja utiču na plodnost zasnivaju na valjanom i pravovremenom naučnom znanju i da uključuju potpuno poznavanje svakog rizika vezanog za korišćenje ili nekorišćenje kontraceptivnih sredstava.⁸⁸⁾

U vezi sa veličinom porodice se kaže da na nju mogu »... uticati stimulatívni i destimulatívni planovi«⁸⁹⁾ ali oni ne smiju kršiti ljudska prava.

O ravnopravnosti između muškarca i žene u Planu akcije govori se u kontekstu poboljšanja kvaliteta života, pa se kaže: »Ovaj princip ravnopravnosti treba da se u potpunosti ostvari u planiranju porodice, pri čemu oba bračna druga treba da razmotre blagostanje ostalih članova porodice.«⁹⁰⁾ Dalje se ističe da pružanje mogućnosti ženi da planira svoju porodicu poboljšava njen individualni položaj.

Iz ovog kratkog presjeka se vidi da je planiranje porodice u Planu akcije, usvojenom na Svjetskoj populacionoj konferenciji u Bukureštu, dobilo vrlo značajno mjesto. Moglo bi se reći da je u ovom dokumentu UN pristup planiranju porodice sa čisto terminološkog stanovišta znatno određeniji ali ne još sasvim dovoljno.

Svjetski plan akcije na samoj Konferenciji pretrpio je bitne promjene u cilju njegovog usaglašavanja sa osnovnim koncepcijama strategije UN za drugu dekadu razvoja i »... prihvaćen konsensusom sada odgovara funkciji kojoj je namenjen — on je sastavni deo instrumentarija UN za

⁸⁵⁾ Ibid., strana 70.

⁸⁶⁾ Ibid., str. 71.

⁸⁷⁾ Ibid., član 28, str. 80.

⁸⁸⁾ Ibid., čl. 29, str. 80. i 81.

⁸⁹⁾ Ibid., čl. 34, str. 84.

⁹⁰⁾ Ibid., čl. 42, str. 87.

ostvarenje strategije razvoja, Deklaracije i Programa akcije za novi međunarodni ekonomski poredak u svetu«.⁹¹⁾

U Poruci Predsjednika Tita Svjetskoj konferenciji o stanovništvu⁹²⁾ kaže se da: »Stanovništvo predstavlja osnovnu proizvodnu snagu i najveće blago svake zemlje, bez obzira na njenu veličinu, stepen razvijenosti i društveno političko uređenje«. Zatim se dalje ističe da je nužno afirmirati i dalje humanizovati demografske procese i narodima pružati potrebna znanja iz ove oblasti, kako bi se brže išlo ka ekonomskom i društvenom progresu. Ova Poruka u cjelini je stavljena u kontekst potrebe da se, prije svega, eliminišu politički i ekonomski uzroci koji ugrožavaju mir, koji su uzrok gladi, hroničnoj bijedi, nezaposlenosti, bolesti i neznanju, pošto svaki narod »... tek poslije sticanja svoje slobode i nezavisnosti u saradnji sa drugim narodima, razvija sve svoje resurse za skladan ekonomski i socijalni razvoj i za smanjenje ekonomskog jaza koji razdvaja čovječanstvo«.

U Poruci je posebno naglašen značaj akcije koja je još u pripremanju vodena za uspostavljanje novih međunarodnih ekonomskih odnosa, posebno za napredak zemalja u razvoju i za poboljšanje životnog standarda milijardi ljudi.

Mjesto planiranja porodice na Svjetskoj konferenciji OUN o Međunarodnoj godini žena (Meksiko-Siti 1975.)

Svjetska konferencija OUN o Međunarodnoj godini žena, na temu »Ravnopravnost, razvoj i mir«, održana je u Meksiko-Siti ju 1975. godine.⁹³⁾ Kako se ova Konferencija odvijala na »... **progresivnoj platformi** koju su još dale zemlje u razvoju i nesvrstane zemlje,«⁹⁴⁾ namjere nekih delegacija da se bave isključivo pitanjima položaja žena prevaziđene su ukazivanjem na strukturalne, odnosno klasne uzroke postojeće diskriminacije žena. U svom uvodnom govoru meksički predsjednik Luis Echeverría založio se za radikalne društvene promjene, koje su bile predmet ra-

⁹¹⁾ Vida Tomšič, Svjetska konferencija o stanovništvu, »Međunarodna politika«, Beograd br. 545 godina XXIII, od 16. XII 1974. godine, str. 3.

⁹²⁾ Nevenka Petrić, Pravo čoveka da slobodno odlučuje o rađanju dece, BIGZ, Beograd 1976., str. 87.

⁹³⁾ Svjetska konferencija OUN o Međunarodnoj godini žena, radila je od 19. VI od 2. VII 1975. godine, a dnevni red pored uobičajenih proceduralnih pitanja bio je:

- Ciljevi i svrha Međunarodne godine žena: sadašnja politika i programi (7),
- Uključivanje žena u razvoj i jačanje međunarodnog mira (8),
- Sadašnji trendovi i promjene u statusu i ulozi žena i muškaraca, glavne prepreke koje treba prevazići u postizanju jednakih prava, mogućnosti i odgovornosti (9),
- Integracija žena u procese razvoja kao ravnopravnih partnera sa muškarcem (10),
- Svjetski plan akcije (11),

Generalna skupština UN, svojom rezolucijom 3010/XXVII od 18. decembra 1972. godine, proklamovala je 1975. godinu Međunarodnom godinom žena. Suština programa ove godine zasnivala se na Deklaraciji o eliminisanju diskriminacije prema ženama, usvojenoj u 1967. godini. **) Iz izvještaja jugoslovenske delegacije sa svjetske konferencije Međunarodne godine žena, Bilten Jugoslovenskog odbora za MG2 br. 5, novembar 1975, str. 4.

sprave na Šestom specijalnom zasjedanju Generalne skupštine OUN i Četvrte konferencije nesvrstanih zemalja, kao preduslova za ostvarenje i onih ciljeva koje je pred sebe postavila Međunarodna godina žena i Svjetska konferencija Međunarodne godine žena.⁹⁵⁾

Svjetski plan akcije usvojen na Konferenciji zasnovan je na principu po kome je osnov za postizavanje stvarne ravnopravnosti između muškarca i žene, integralni razvoj ženine, ličnosti kao ljudskog bića, što je neposredno povezano sa njenim učešćem kao majke, radnika i građanina u razvojnim procesima. U detaljnoj razradi specifičnijih problema položaja žene razrađeni su zadaci koje bi trebalo ostvariti u UN u dekadi 1975—1985. godine.

Već u članu 19, Svjetskog plana akcije,⁹⁶⁾ govori se o pravu pojedinaca i bračnih parova da slobodno odlučuju o rađanju svoje djece. U odnosu na sve druge dokumente UN, u kojim je tretirano ovo ljudsko pravo, u ovome se otišlo najdalje jer se izričito kaže da od ostvarivanja ovog prava, koje je osnov za realizaciju istinske ravnopravnosti polova, zavisi ostvarivanje i svih drugih relevantnih mjera za radikalnije mijenjanje društvenog položaja žene. Pomenuti član 19. Svjetskog plana akcije bio je razlog da se predstavnik Vatikana uzdržao od glasanja.

U članu 137⁹⁷⁾ govori se o povezanosti demografskih procesa sa ostvarivanjem ljudskog prava na slobodno odlučivanje o rađanju. Član 142⁹⁸⁾ je veoma značajan jer je u njemu opet, kao i u Svjetskom planu akcije usvojenom na Svjetskoj populacionoj konferenciji u Bukureštu, izričito rečeno da su države suverene u određivanju svoje sopstvene populacione politike, a u okviru koje ljudi ostvaruju svoje individualno pravo na slobodno odlučivanje o rađanju djece.

⁹⁵⁾ U radu Svjetske konferencije o Međunarodnoj godini žene učestvovalo je preko 1 000 delegata: delegacije 133 vlade, 10 međunarodnih tijela, 23 organa i specijalizovane agencije UN, 8 oslobodilačkih pokreta i 113 nevladinih organizacija i dr.

⁹⁶⁾ Svjetski plan akcije, Sl. 19. glasi: »-Pojedinci i bračni parovi imaju pravo da slobodno i s punom odgovornošću odlučuju o broju svoje djece i razmaku između rađanja, pravo na informisanje i potrebna sredstva za ostvarivanje ovog prava. Primjena ovog prava je osnova za realizaciju istinske ravnopravnosti polova i, ako žene u tome ne uspiju, biće spriječene u svojim naporima da ostvare druge reforme«.

⁹⁷⁾ Član 137. glasi: »Puno učešće žena u svim aspektima nacionalnog života tijesno je povezano sa demografskim pitanjima od vitalnog značaja, kao što je sklapanje braka, starost majke prilikom rođenja prvog djeteta, razmak između doba u kome žena prestaje da rada, broj željene djece.«

⁹⁸⁾ Član 142. glasi: »Potrebno je putem programa planiranja porodice obezbijediti informisanje i obrazovanje iz ove oblasti i muškarca i žene, jer samo na osnovu njihovog zajedničkog dogovora može se doprinijeti regulisanju željenog priraštaja. Takva politika će omogućiti ženama da na osnovu pune ravnopravnosti koriste svoje pravo da odlučuju o broju djece koju žele da imaju i o razmaku između porođaja.

Da bi se ostvario cilj, potrebno je učiniti dostupnim sva sredstva za regulisanje rađanja u skladu sa kulturnim i drugim sredstvima društva. Potrebno je integrisanje i koordiniranje programa planiranja porodice sa zdravstvenim, socijalnim i drugim odgovarajućim službama radi poboljšanja kvaliteta života«.

Na Svjetskoj konferenciji Međunarodne godine žene usvojena je posebna Rezolucija o planiranju porodice.⁹⁹⁾ Njom su pozvane sve vlade, specijalizovane agencije UN i dr. da sprovedu Svjetski plan akcije, usvojen u Bukureštu na Svjetskoj populacionoj konferenciji UN. Vlade su, takođe, pozvane da u skladu sa njihovom nacionalnom politikom razvijaju maksimalne uslove ženama, djevojkama i svim osobama da »... slobodno odlučuju o broju djece i razmaku između njihovog rođenja i da, osim loga, mlade parove pripremaju za odgovorno roditeljstvo«.¹⁰⁰⁾

U posebnoj Rezoluciji o porodici, u članu 2,¹⁰¹⁾ preporučuje se da države poštuju prava pojedinca i para u vezi sa slobodnim odlučivanjem o rađanju djece, koje je u ovom članu dato u znatno širem kontekstu potreba nacionalnog prosperiteta.

I u Rezoluciji o obrazovanju¹⁰²⁾ pokrenuta su značajna pitanja za stvaranje uslova za ostvarivanje svih ljudskih prava, a u okviru njih i prava čovjeka na slobodno odlučivanje o rađanju djece.

Tribina Međunarodne godine žene pripremana je paralelno sa Svjetskom konferencijom MG2 i u njenom radu je učestvovalo oko 2 000 lića. Između ostalih posebna tema je bila: »Stanovništvo i planiranje roditelj-stva«¹⁰³⁾. Održan je i Okrugli sto na temu: »Planiranje porodice je osnova statusa žene — status žene direktno utiče na usvajanje planiranja porodice«. U okviru diskusije o planiranju porodice, prije svega je isticana potreba legalizacije abortusa u mnogim zemljama svijeta. Predstavnici Afrike ustali su protiv testiranja kontracepcijskih sredstava, koje u Africi masovno vrše neke američke kompanije. Predstavnik Ekvadora govorio je o regulisanju rađanja u Latinskoj Americi kao veoma složenom problemu, jer najveći broj od 158 miliona žena fertilnog perioda ovog kontinenta robuje tradiciji, a posebno religiji. Od ovog broja samo je 20% žena zaposleno, pa su nesagledive posljedice populacionog porasta. Predstavnik Kanade, inače sveštenik, ustao je protiv prava čovjeka na slobodno odlučivanje o rađanju djece. Međutim, predstavnik vlade Kanade odmah ga je napao kao reakcionarno istupanje, a žene delegatkinje otele su mu mikrofon iz ruke i otjerale ga sa govornice. Predstavnik Madagaskara iznio je

⁹⁹⁾ Bilten br. 5. Jugoslovenskog odbora za međunarodnu godinu žena, novembar 1975. godine. Planiranje porodice i potpuna integracija žena u razvoj (ova rezolucija je usvojena u II komitetu kao Rezolucija br. IX), str. 30.

¹⁰⁰⁾ Ibid., str. 31.

¹⁰¹⁾ Ibid., str. 32. Porodica (ova rezolucija je usvojena na II komitetu pod br. 17. član 2 glasi: »Preporučuje (SK MG2) da države treba da poštuju prava pojedinca da slobodno i odgovorno odlučuju o broju djece i razmaku između njihovog rađanja u kontekstu nacionalnog suvereniteta svake zemlje i međuzavisnosti između nacionalnog suvereniteta i socijalnih i ekonomskih faktora«.

¹⁰²⁾ Ibid., str. 39. i 40. Obrazovanje i stručno obrazovanje. (Ova rezolucija do nijeta je pod brojem 24). Više njenih članova su relevantni za slobodno odlučivanje o rađanju djece, kao npr. u članu 2. tačka a) glasi: »...da u svim obrazovnim sistemima treba sprovesti odgovarajuću reformu počev od obrazovanja u ranom djetinjstvu, kako bi djevojčice i dječaci jedni druge smatrali ravnopravnim...«, član 3 glasi: »Zahtijeva se u tom smislu razrada strukture i strategije i njihova primjena na širokoj osnovi«, itd.

¹⁰³⁾ Predsjednik ove panel-sjednice bila je Aziza Husein, predsjednik Komiteta za planiranje porodice Kairo. Svi panelisti ove sjednice bili su predstavnici Međunarodne federacije za planiranje roditeljstva (pored A. Husein, još su bili dr Lika Arezin iz Demokratske Republike Njemačke i dr Fredi Saj, pomoćnik generalnog sekretara MFPR).

da je 7% bračnih parova bez djece, pa je neophodno da im se omogući liječenje. Prisilna sterilizacija u Kolumbiji, Boliviji i dr. osuđena je kao atak na ljudska prava.

I pored veoma različitih stavova o planiranju porodice, dominiralo je stanovište da je planiranje roditeljstva jedno od osnovnih ljudskih prava i da se prave akcije na unapređenju planiranja porodice mogu voditi samo u okviru društveno-ekonomskog razvoja, kao njihov sastavni dio.¹⁰⁴⁾

Na 60-om zasjedanju Međunarodne organizacije rada,¹⁰⁵⁾ povodom Međunarodne godine žene, poklonjena je posebna pažnja čovjekovom pravu da slobodno odlučuje o rađanju djece i vremenskom rastojanju između rađanja.¹⁰⁶⁾

U Rezoluciji o akcionom planu za unapređivanje jednakih mogućnosti i tretmana za žene radnice, u dijelu Rezolucije koja govori o pravu na zaštitu materinstva, ukazuje se da treba prihvatiti sve potrebne mjere da se parovima i pojedincima omoguće uslovi da slobodno odlučuju o rađanju djece i razmaku između porođaja.¹⁰⁷⁾

10. RAZVIJENOST AKCIJE U SVIJETU NA OSTVARIVANJU LJUDSKOG PRAVA NA SLOBODNO ODLUČIVANJE O RAĐANJU DJECE

Danas je svijet preplavljen brojnim knjigama, publikacijama i glasilima o planiranju porodice.¹⁰⁸⁾ Može se zapaziti da najveći broj ovih knjiga i publikacija koje štampaju odgovarajuće agencije Zapada, svoj osnovni pristup zasnivaju na tezi da treba ograničavati rađanje u zemljama u razvoju za opšte dobro cijelog čovječanstva. Nije rijedak slučaj da se brojni autori iz zapadnih zemalja oslanjaju na populacionu teoriju. T. R. Maltusa, kao rješenje problema savremenog svijeta.¹⁰⁹⁾ I »Rimski klub« i »Pagwash«¹¹⁰⁾ imaju prozapadni pristup populacionim problemima.

¹⁰⁴⁾ Nevenka Petrić, izvještaj o radu Tribine Međunarodne godine žena, Meksiko Siti, 19. juna do 2. jula 1975. Bilten br. 5. Jugoslovenskog odbora MG2, str. 11—22, novembar, 1975.

¹⁰⁵⁾ Dokumenti usvojeni na 60-tom zasjedanju Međunarodne organizacije rada, Zeneva, jun, 1975. godine, Bilten br. 5. Jugoslovenskog odbora MG2, str. 55.

¹⁰⁶⁾ Ibid., str. 58, član 8, tačka 4. glasi: »Svaki par ili svaki pojedinac ima osnovno pravo da slobodno i odgovorno odlučuje o broju rađanja i o vremenskom razmaku između njih, kao i da dobije potrebne informacije, obrazovanje i sredstva za ostvarivanje tog prava«.

¹⁰⁷⁾ Ibid., str. 64. U tački 7, govori se o potrebi prihvatanja mjera »... da bi se postiglo da svim parovima ili pojedincima budu dostupni: informacije, obrazovanje i potrebna sredstva, kako bi mogli da vrše svoje osnovno pravo da slobodno i odgovorno odlučuju o broju rađanja i intervalima između tih rađanja«.

¹⁰⁸⁾ IPPE Library Bulletin, February, 1977, Family Planning and the Status of Women, IPPF Bibliography — New series, № 26, Februari 1974; Proceedings of the Tokio international Symposium, Japan Science Society, Draper World Population fund 1977; Family Welfare and Development in Afrika, Union siti of Abadan, Nigerija, 1976; Reproduction and Fertility International Pland Parenthood Federation, Biological Workshop, New Delhi, 1974; Republički zavod za unapređenje vaspitanja i obrazovanja, Bibliografija sa anotacijama, Beograd, april 1976., (knjiga 110, člana-naka 157) i dr. — su samo mala ilustracija brojnih publikacija.

¹⁰⁹⁾ Twenty Two Dimensions of the Population Problem, Lestor R. Brown, Patrica L. Mc Crotl, Bruce Stokes, WorldWatch Paper 5, March, 1976, p. 7.

Nasuprot takvom pristupu, UN i nesvrstane zemlje pitanju prava čovjeka da slobodno odlučuje o rađanju djece prilaze kao čovjekovom pravu koje se ne može ostvarivati izolovano, već samo u okviru ostvarivanja i ostalih ljudskih prava, kao sastavnom dijelu društveno-ekonomskog razvoja, a u okviru novog međunarodnog ekonomskog poretka.

11. POMOĆ NA MEĐUNARODNOM I NACIONALNOM PLANU RAZNIH MEĐUNARODNIH TIJELA I UJEDINJENIH NACIJA ZA UNAPREĐENJE PLANIRANJA PORODICE

Međunarodnu pomoć za razvijanje aktivnosti u oblasti planiranja porodice prve su počele davati nevladine međunarodne organizacije. Do 1960. godine, kada su vlade zemalja u razvoju aktivnosti na planiranju porodice započele same da finansiraju iz svojih izvora, samo četiri nevladine organizacije — Međunarodna federacija za planiranje roditeljstva, Populacioni savjet, Fordova fondacija i Rokfelerova fondacija, bili su jedini finansijski izvori za pomoć nacionalnim organizacijama za planiranje porodice.

Ujedinjene nacije i njene specijalizovane agencije počele su davati pomoć za izvođenje programa planiranja porodice poslije 1965. godine, a najviše su se angažovale na ovom području u toku 1966. i 1967. godine.¹¹¹⁾

Međunarodna pomoć za finansiranje programa u vezi sa populacijom i planiranjem porodice, koji su započeli da se sprovode kao nekoliko bilateralnih programa u toku 1960. godine, iznosila je već 1967. godine preko 300 miliona dolara, kao pomoć za projekte planiranja porodice zemalja u razvoju. Prema podacima Fonda UN za populaciona pitanja, 117 vladinih, međunarodnih i nevladinih agencija u toku 1976. godine bilo je izvor organizovanja aktivnosti na razvijanju planiranja porodice.¹¹²⁾

Pomoć za populacione aktivnosti i aktivnosti na planiranju porodice koje daju vlade, međunarodne organizacije i nevladine organizacije je u stalnom porastu. Polovina od ukupne pomoći koju zajedno daju sve nevladine organizacije je pomoć koju daje Međunarodna federacija za planiranje roditeljstva.

Prema podacima Ujedinjenih nacija skoro 90% svjetskog stanovništva živi u zemljama u kojima planiranje porodice vlade direktno pomažu i razvijaju, ali u isto vrijeme ovo ne znači da je isti procenat svjetske populacije usvojio planiranje porodice. Iz sljedeće tabele vidi se odnos vlada prema planiranju porodice:

110) Pagwash o problemima populacije by Hannes Alfven, Stockholm, septembar 1971.

111) IPPF and its Future, IPPF, London, September 1977. p. 11.

112) United Nations Fund of Population Activities, Inventory of Populations Projects in Developing Countries Around the World, 1975/76, New York, 1977.

Politika vlada prema modernim metodama regulisanja rađanja

	Vlade direktno pomažu	Indirektna pomoć vlada	Vlade ne pomažu	Ograničen pristup vlada	Ukupno
Razvijene zemlje	26		3	7	42
Zemlje u razvoju	71	1016	2528	3	114
Ukupno	97			15	156

Izvor: United Nations Third Inquiry Among Governments: Population Policies in the Context Development, E/CN. XIX. ZKP. 7.

Danas se smatra da postoji 120 nacionalnih organizacija u svijetu koje daju stanovništvu informaciju o planiranju porodice. Sto se tiče angažovanja vlada, one su se počele znatno docnije angažovati, ali čim su se one uključile u akciju, pokret planiranja porodice znatno brže se širio i brže je razvijana služba planiranja porodice. Prema podacima iz upitnika UN od 1960. godine u samo četiri zemlje vlade su bile uključene na aktivnostima planiranja porodice, a 1976. godine bilo je uključeno, od ukupno 156 vlada koje su dale odgovor na upitnik, 97 vlada koje su pružale planiranju porodice neposrednu pomoć, a 16 indirektnu. Od 42 vlade razvijenih zemalja, 26 vlada davale su direktnu pomoć, a 6 indirektnu. U zemljama u razvoju od 114 zemalja direktnu podršku planiranju porodice davala je 71 vlada, a 10 vlada indirektnu.

Prema istim podacima, u 16 zemalja vlade sprovode restriktivnu politiku, a u 28 zemalja ne pružaju pomoć planiranju porodice. Međutim, u ove posljednje dvije grupe zemalja (ukupno 43 zemlje) živi ukupno samo 6% svjetskog stanovništva, što govori o širini pokreta planiranja porodice u savremenom svijetu.

Iako najveći dio stanovništva živi u zemljama u kojima vlade daju samo političku ili političku i materijalnu podršku planiranju porodice, s obzirom na nepostojanje programskih akcija i službe, velikom broju stanovnika u svijetu organizovano planiranje porodice nije dostupno.

Jednom analizom,¹¹³⁾ koja je izvršena 1977. godine, utvrđeno je koliko vlade u zemljama u razvoju pomažu unapređenje planiranja porodice, pa je to komparirano sa stvarnom pomoći koja se preko odgovarajuće službe pruža. Došlo se do pregleda da od 81 zemlje, u kojoj vlada pomaže razvoj planiranja porodice, samo u 54 zemlje stvarno postoji služba planiranja porodice.

Prema nekim procjenama,¹¹⁴⁾ oko jedna četvrtina ženske populacije od 15—44 godine starosti u svijetu ili je u drugom stanju, ili namjerava da rađa, ili nije u stanju da rađa, a želi to. U isto vrijeme, negdje između dvije trećine ili tri četvrtine žena iste starosne grupe su izložene povre-

¹¹³⁾ Walter B. Watson (Ed) Family Planing in the Developing World, A Rewi-ew of Programmes, The Population Council, New York, 1977.

¹¹⁴⁾ Bruce Stokes Filling the Family Planning Gap, WorldWatch Paper № 12, World watch Institute, Woshington Dc. May 1977. p. 5—6.

menom bolovanju kao posljedici neodgovarajućeg regulisanja rađanja — ili neželjenoj trudnoći. I pored neadekvatnog regulisanja rađanja s obzirom na zdravstvene posljedice, ipak »više od polovine parova fertilnog perioda u svijetu ide svako veće u krevet nezaštićen od neplanirane trudnoće.«¹¹⁵⁾

Bruce Stokes, autor publikacije »Uočavanje jaza u planiranju porodice«,¹¹⁶⁾ kaže da 300 miliona parova u svijetu osnovnu odluku o tome da li će i kada da imaju djecu, kao odluku u okviru ostvarivanja osnovnih ljudskih prava, vrlo rijetko stvarno donose. Ipak, danas više nego ikad ranije, parovi planiraju svoje potomstvo, što je prije svega, rezultat mijenjanja životnih uslova u okviru društveno-ekonomskog razvoja svake zajednice.¹¹⁷⁾

Na osnovu više izvora,¹¹⁸⁾ najuspješniji spoj individualnog planiranja porodice sa društvenim potrebama je u Kini. Mnogi autori ukazuju da je društvena akcija veoma razvijena na svim nivoima. O planiranju porodice staraju se brojne male grupe u fabrikama, selima, zaseocima. Dva puta godišnje obično se održi skupština 10—20 bračnih parova, koji se između sebe dogovaraju, tj. »planiraju« broj rađanja djece u toj grupi stanovnika, u toku jedne godine, vezano za potrebe sela, fabrika i si. Na tim skupovima parovi obično daju prioritet novoj bračnoj zajednici da ste-kne svoje prvo dijete, zatim onim bračnim parovima, koji imaju samo jedno ili dvoje djece, i na kraju onim bračnim parovima čije je najmlađe dijete staro do pet godina. Ovaj način »planiranja« pojavio se oko 1970. godine, a sada je široko usvojen u svim provincijama posebno na selu.

Svi autori napisa o kineskom planiranju porodice uočili su da se ovo dobrovoljno uključivanje u planiranje svoga potomstva u saglasnosti sa potrebama zajednice, moglo postići samo odgovarajućom edukacijom stanovništva, kako bi ljudi bili motivisani da donose svoje odluke, ali prije svega u promijenjenim društvenim i političkim prilikama koje su doprinijele da se to postigne.¹¹⁹⁾ Činjenica je da je, prije svega, dostignuti nivo društveno-ekonomskog razvoja, uključiv i edukaciju kao veoma značajan faktor u Narodnoj Republici Kini, uticao na fertilno ponašanje stanovništva.

¹¹⁵⁾ ibid., p. 5.

¹¹⁶⁾ Bruce Stokes, Filling the Family Planning Gap WorldWatch Paper № 12, WorldWatch Institute, Washington DC, May 1977, p. 5—6.

¹¹⁷⁾ Najveći efekti planiranja porodice ostvareni su u Kini u kojoj je između 1965—1975. natalitet smanjen za 24%^o, a u SR Vijetnamu 23%[>]. U zemljama u razvoju u cjelini, u kojima je polovina svjetskog stanovništva, broj novorođenčadi smanjio se na 1 000 stanovnika od 42 u 1970. na 36 u 1977. godini.

¹¹⁸⁾ IPPF News, Raport of the visiting Chine, November 1977.

— Bruce Stokes »Filling the Family Planning Gap« p. 31.

— Twenty-Two Dimensions of the Population Problem, Lester R. Brown, Patricia L. McGrath, Bruce Stokes, WorldWatch Paper 5, mart 1976. p. 63.

— Pi-chao Chen with Ann Elizabeth Miller, »Lessons from the Chinese, Experience: Chin's Planned Birth Program and its Transferability«, Studies in Family of Birth«, presented at the Conference on Honolulu, JEC Strategies, Decembar 1975., p. 1—5.

¹¹⁹⁾ Judith Banister, »Implementing Fertility and Mortality Decline in the People's Republic of China-Recent Official Data«. The Current Vital Rates one Population Size of the People's Republic of China and Its Provinces, Stanford University, 1977.

Dok u Aziji, Africi i Latinskoj Americi planiranje porodice traži svoje mjesto zajedno sa osnovnom zdravstvenom zaštitom, pošto su velike grupe stanovništva još bez najosnovnijih zdravstvenih usluga, u najrazvijenijim zemljama svijeta samo dvije trećine udatih žena upotrebljavaju kontracepciju. U ovim zemljama, posebno u Evropi, SAD i Japanu, istraživanja su pokazala da se sadašnje generacije mladih žena nadaju i priželjkuju da imaju više djece od njihovih majki ili njihovih starijih sestara, što je svojevrsan indikator jednog novog trenda u fertilnom ponašanju stanovništva u razvijenim zemljama. Međutim, slična ispitivanja i u zemljama u razvoju su dala slične rezultate, što je neobjašnjivo, pošto je željeni broj djece ostao relativno velik.

S obzirom na to da je brži porast stanovništva u zemljama u razvoju danas jedan od ozbiljnih problema i svjetski i jugoslovenski teoretičari¹²⁰⁾ postavili su pitanje: da li će i u zemljama u razvoju doći do demografske tranzicije (do opadanja fertiliteta i daljeg opadanja smrtnosti)? »Takvo očekivanje je opravdano, ali samo u uslovima bržeg društvenog i ekonomskog razvoja tih zemalja.«¹²¹⁾ Međutim, demografska tranziciona teorija, po kojoj stopa rađanja pada u uslovima veće društveno-ekonom-ske razvijenosti zemlje, po mišljenju nekih teoretičara sada je dovedena u pitanje.¹²²⁾ U posljednje vrijeme neka istraživanja pokazuju da je veza manje direktna između stope rađanja i stepena razvijenosti, tj. »... da fertilitet može padati bez značajnijeg ekonomskog razvoja i da poboljšanje životnog standarda može jednako uticati na zasnivanje brojnijih porodica, sa više djece. Dok su ove diskusije u opadanju i porastu u isto vrijeme, činjenica je da su organizovani programi planiranja porodice najbolji u zemljama gdje je procentualno najviši porast broja rođenih, gdje je distribucija socijalnih službi relativno pravedna i gdje su ekonomske i socijalne reforme dale siromašnim nove prilike.«¹²³⁾

»Unapređenje socijalnog napretka i ostvarivanja boljih životnih uslova u većoj slobodi« — je jedan od ciljeva proklamovanih u prvom odjeljku Povelje Ujedinjenih nacija. Za posljednjih trideset godina sve više se povećavao broj zemalja koje su smatrale da je ekonomski i socijalni razvoj njihovog naroda najvažniji zadatak, kao i da je svjetski mir nemoguće očuvati dok dvije trećine stanovnika živi u bijedi. Zbog toga od cijelog sistema UN, 80% radnog kapaciteta se posvećuje ostvarivanju ekonomskog i društvenog razvoja i to ne samo putem lokalnih projekata, koji utiču na poboljšanje života najsiromašnijih, već putem međunarodnih skupova čiji je cilj da se podstiče i produbljuje zajednička svijest o problemima naše planete koji su zajednički za sve narode. U tim nastojanjima planiranje porodice ima sasvim određeno mjesto.¹²⁴⁾

¹²⁰⁾ dr Dušan Breznik, Demografija — analiza metodi i modeli, izdanje CDI Instituta društvenih nauka, Beograd, 1977. godine, str. 59.

¹²¹⁾ Ibid., str. 59.

¹²²⁾ Michael Tetelbaum, Relevance of Demographic Transition Theory for Developing Countries, Science, may 2, 1975.

¹²³⁾ Bruce Stokes, Filling The Family Planning, Gap WorldWatch Paper 12, May 1977. p. 43. (Autor u ovom slučaju misli na NR Kinu).

¹²⁴⁾ Ujedinjene nacije danas, Dan Ujedinjenih nacija, 24. oktobar 1977. oktobar 1977, Informativni centar UN, Beograd, str. 47.

Programi UN¹²⁵⁾ u kojima je razrađena Deklaracija i Program akcije za uspostavljanje novog međunarodnog ekonomskog poretka, zasnovani su na zahtjevu da se zemlje u razvoju oslobodaju zaostavštine kolonijalnog perioda, koja danas predstavlja prepreku za razvoj. Zatim, zasnovani su na pravičnosti, suverenoj jednakosti, međuzavisnosti, opštim interesima i saradnji između svih država, bez obzira na njihove ekonomske i društvene sisteme, kako bi se ispravile nepravde i omogućilo eliminisanje jaza između razvijenih zemalja i zemalja u razvoju, zbog zajedničkog obezbjeđivanja brzog ekonomskog i socijalnog razvoja za sve zemlje u miru i pravdi, kako za sadašnji svijet, tako i za onaj sutra. U programima UN, preko specijalizovanih agencija i drugih tijela, stalno se radi »... na pomaganju zemljama da sprovedu svoju populacionu politiku na polju stanovništva«¹²⁶⁾

Svjetski planovi akcije usvojeni na međunarodnim konferencijama UN, održanim u Bukureštu i Meksiku, pozivaju sve zemlje da se prioritete daju razvojnim programima na polju obrazovanja i zdravlja. To doprinosi stvaranju uslova za ostvarivanje prava čovjeka na slobodno odlučivanje o rađanju djece na nivou individue i unapređenju planiranja porodice kao društvene akcije, koja se odvija kao integralni dio društveno-ekonomskog razvoja svake zemlje.

Sve nastale promjene u svijetu u shvatanju populacionog problema, koji više nije sinonim za kontrolu rađanja već je sve više povezan sa drugim pitanjima razvoja, učinile su da se prihvati znatno obuhvatniji pristup planiranju porodice, što je od bitnog značaja, kako za nacionalne organizacije, tako i za međunarodne organizacije i druge organe aktivne na ovom polju.

I pored sve većeg porasta fondova za razvoj, rast fondova za populaciona pitanja je znatno sporiji. Međutim, iako je ovaj porast nešto sporiji, on se realizuje kao integralni dio razvoja, s obzirom na to da što se više razvijaju aktivnosti na unapređenju planiranja porodice, to sve više pozitivno utiče na sveukupni razvoj.

Fondovi za populaciona pitanja pomažu raznovrsne aktivnosti u vezi sa planiranjem porodice i stanovništvom — počev od sakupljanja osnovnih činjenica o stanovništvu i formulisanja populacione politike, pa sve do informisanja o planiranju porodice, istraživačke djelatnosti u domenu obrazovanja i si. Oko 48% iz svih finansijskih izvora, namijenjenih kao pomoć za razvijanje populacionih aktivnosti, otišlo je na finansiranje programa planiranja porodice. Pored toga, značajan dio izvora namijenjenih tzv. multisektorskim aktivnostima i u izvjesnoj mjeri nekim aktivnostima u oblasti komunikacije i edukacije, direktno, ili indirektno je utrošeno na razvijanje aktivnosti u oblasti planiranja porodice. Prema tome, preko 50% od ukupnog iznosa sredstava namijenjenih populacionim pitanjima, u stvari, se troši na unapređenje aktivnosti planiranja porodice.

Danas je sve teže i u međunarodnim i u nacionalnim okvirima sagledati iznose koji se daju za unapređenje planiranja porodice, pošto se ova pomoć, pored direktnog izdvajanja, daje i posredno, preko drugih

¹²⁵⁾ Basic Facts about the United Nations, United Nations, New York 1977, United Nations 1977 Programmes, p. 44.

¹²⁶⁾ Ibid., p. 47.

razvojnih programa, kao rezultat sprovođenja Svjetskog plana akcije, usvojenog na Svjetskoj populacionoj konferenciji u Bukureštu, zatim djelovanja NZ, »Grupe 77« i drugi. Na ovom području pomoć se daje kroz projekte za obrazovanje, zdravstvenu zaštitu, unapređenje ishrane, unapređenje društvenog položaja žene, mladih i slično. Sve ovo rezultat je prihvaćenog shvatanja širom svijeta da ne utiču samo populacione varijable na razvoj, već i da na same njih utiče razvoj, pa programi planiranja porodice ne mogu da budu u punom smislu efikasni ako se sprovode izdvojeno od drugih napora za poboljšavanje životnog standarda, podizanja zdravog podmlatka, socijalno-zdravstvene zaštite stanovništva, posebno materinstva u prije i postnatalnoj fazi i drugo.

U zaključnom razmatranju ovog poglavlja želimo ukazati da proklamovanje prava čovjeka da slobodno odlučuje o rađanju djece i rastojanju između porođaja, kao osnovnog ljudskog prava, u Ujedinjenim nacijama, za milione ljudi, a posebno za položaj žene u društvu, porodici i u ličnom životu, predstavlja jedan novi korak ka čovjekovoj slobodi. Ujedinjene nacije nisu ostale samo na deklaraciji. Putem svog instrumentarija, kao i finansijskom participacijom, one su doprinijele, i danas doprinose, realizaciji ovog ljudskog prava.

Na XXI zasjedanju Generalne skupštine OUN, decembra 1966. godine, a na osnovu izjave trideset šefova država, kao i aktivnosti koje su u međuvremenu vođene u UN, jednoglasno je usvojena Rezolucija br. 2211 (XXI) »Porast stanovništva i ekonomski razvoj«.¹²⁷⁾ Ona je značajna petome što je u njoj, u okviru sumiranja rezultata Svjetske populacione konferencije Ujedinjenih nacija, istaknut princip da pitanje veličine porodice treba ostaviti slobodnom odlučivanju bračnih parova.

Osnivanjem Fonda UN za populacione aktivnosti stvara se značajan izvor i za finansiranje projekata planiranja porodice.

Iste godine i Međunarodna banka počinje sprovoditi »svoju« populacionu politiku, prema kojoj su zemlje koje koriste kredite obavezne da podnose izvještaje o demografskom kretanju. Predsjednik te banke Robert Maknamara, izjavio je, između ostalog, da se finansiranje razvojnih programa u zemljama sa visokim natalitetom ušlo u java razvijanjem planiranja porodice i da se potrebno uključi, sa drugim odgovarajućim faktorima, u istraživački rad za pronalaženje najefikasnijih sredstava i metoda planiranja porodice.

Usvajanje Deklaracije o eliminisanju diskriminacije protiv žena, koju je Generalna skupština UN usvojila 1967. godine, ima veliki značaj za vođenje šire akcije u vezi s pravom čovjeka da slobodno odlučuje o rađanju djece i rastojanju između njihovog rađanja. Posebno je značajan njen član br. 9.

¹²⁷⁾ Jednoglasnom usvajanju ove rezolucije prethodilo je ranije usvajanje rezolucija: 1838. GS iz 1962., ECOSOC-a 1084. iz 1965., Svjetske zdravstvene organizacije 1849. iz 1965., kao i br. 1943. iz 1966., UNESKA br. 3.252. iz 1966. godine.

»Planiranje porodice« kao termin, u njegovom doslovnom značenju, u dokumentima UN prvi put se spominje 1965. godine u Rezoluciji Komisije za status žene, kojom je traženo da se izuči odnos između statusa žene i planiranja porodice. Međutim, terminološka zbrka između termina »planiranje porodice«, »kontrola rađanja« i »populaciona politika« i si. ni do danas nije prevaziđena u svijetu, a osjeća se i u ponekim izdanjima Ujedinjenih nacija.

Na Dvadesetom jubilarnom zasjedanju Konferencije o ljudskim pravima u Teheranu 1968. godine, u Teheranskoj proklamaciji o ljudskim pravima u členu 16 stoji: »Roditelji imaju pravo da odrede slobodno i po savjesti koliko će porodica da bude velika i u kojim će razmacima rađati djecu.« Ova Proklamacija predstavlja prvi instrument UN u kome se govori o pravu čovjeka da odlučuje o rađanju svoje djece.

U međunarodnoj strategiji razvoja u drugoj dekadi UN, usvojenoj Rezolucijom 2626 (XXV), u 1970. godini, naglašeno je da se od razvijenih zemalja očekuje da, shodno svojoj nacionalnoj politici, pruže podršku u obezbjeđivanju sredstava za planiranje porodice i dalja istraživanja. Ta-kođe je ukazano da se od međunarodnih organizacija očekuje da pružaju cjelishodnu i potrebnu pomoć zainteresovanim vladama, kada je one zatraže. Možda u ovom stavu međunarodne strategije razvoja u drugoj dekadi UN leže korijeni »izvoza« iz razvijenih zemalja samo ograničavanja rađanja i to samo za »obojeni svijet« zemalja u razvoju, a ne planiranja porodice u njegovom doslovnom značenju.

U stvari, neke razvijene zemlje nastojale su da »izvoze« uz svoj koncept planiranja porodice i sredstva kontracepcije za ograničavanje rađanja stanovništva »obojenih nacija«, u čemu su neke multinacionalne kompanije proizvođači ke sredstava, našle svoj poseban interes zbog ekstra-profita. One su u ostvarivanju svojih ciljeva vršile snažne uticaje na politiku pojedinih zapadnih zemalja da se »izvozi« i takvo ograničavanje rađanja, koje je, ponekad, predstavljalo pravi atak na zdravlje stanovništva zemalja u razvoju, koje su tu »pomoć« koristile.

»Planiranje porodice nije sinonim za redukciju fertiliteta«, kaže se izričito u studiji UN »Status žene i planiranje porodice«, pošto je planiranje porodice demografski neutralno. U istoj studiji je naglašeno, da planiranje porodice treba razlikovati od populacione politike, pošto ono ne razmišlja o kvantitetu, o manje ili više djece, već o promjeni kvaliteta ljudskog života.

Osnovna poruka dokumenata Ujedinjenih nacija koja tretiraju planiranje porodice je da ono, kao sastavni dio društveno-ekonomskog razvoja, može doprinijeti progresu i to ne zato što je planiranje porodice cilj da se rađa manje ili više djece, već da se emancipuju i žene i muškarci od stihijnog djelovanja bioloških zakona u cilju puni je emancipacije i pojedinca i društvene zajednice.

»Umjesto usredsređivanja na visoki priraštaj kao na 'uzrok' nedovoljne razvijenosti, te na smanjenje priraštaja kao na cilj, osnovna svrha treba da bude — unapređenje društvene, ekonomske i političke nezavisnosti svake zemlje, iskorjenjivanje siromaštva i obezbjeđivanje jednakih mogućnosti za sve ljude«, kaže se u izvještaju specijalnog izvjestioca UN. U istom izvještaju je naglašeno da planiranje porodice treba smatrati suštinskim sadržajem planova i programa razvoja, ali da ono samo ne može

razriješi problem, pošto ni sami programi planiranja porodice ne mogu u potpunosti uspjeti bez opšteg poboljšanja položaja čovjeka u društvu.

U dokumentima Ujedinjenih nacija planiranje porodice je obrađeno kao komponenta razvojnih socijalnih programa sa mikro stanovišta (a »micro view«) i planiranje porodice sa stanovišta međudnosa populacio-nog porasta i socijalnog razvoja (a »macro view«).

Na trima svjetskim populacionim konferencijama Ujedinjenih nacija, koje su do sada održane (Rim, Beograd, Bukurešt), planiranju porodice je dat različit značaj. Na konferenciji u Rimu između 400 referata, bilo je samo nekoliko o planiranju porodice. Na konferenciji u Beogradu, posebna sjednica konferencije razmatrala je planiranje porodice. Konferencija u Bukureštu, za razliku od dvije prethodne, okupila je vladine predstavnike. U Svjetskom planu akcije, usvojenom na ovoj konferenciji, u pet članova govori se o planiranju porodice, a ljudsko pravo na planiranje porodice, kao jedno od osnovnih ljudskih prava, bilo je utkano u rad cijele konferencije, posebno u okviru rada dva komiteta koji su razmatrali teme »Stanovništvo i porodica« i »Svjetski plan akcije na području stanovništva«.

U Svjetskom planu akcije usvojenom na Svjetskoj konferenciji OUN o međunarodnoj godini žena, u članu 19. se govori o pravu pojedinaca i bračnih parova da slobodno odlučuju o rađanju svoje djece. I u drugim njegovim članovima (čl. 137, čl. 142 itd.) govori se o planiranju porodice.

Na Svjetskoj konferenciji o međunarodnoj godini žena usvojena je posebna Rezolucija o planiranju porodice (br. IX), kojom su pozvane sve vlade, specijalizovane agencije UN i dr. da sprovedu Svjetski plan akcije usvojen na SKS u Bukureštu.

Šesto i Sedmo specijalno zasjedanje Generalne skupštine UN o novom međunarodnom ekonomskom poretku ima poseban značaj za dalji razvoj planiranja porodice, kao integralnog dijela društveno-ekonomskog razvoja svake zemlje, kao i međunarodne zajednice u cjelini.

Preko 50% od ukupnog iznosa sredstava namijenjenih populacionim pitanjima (uključiv i sredstva namijenjena tzv. multisektorskim aktivnostima, kao i u oblasti komunikacije i edukacije) troši se na unapređenje planiranja porodice.

Generalni stav Ujedinjenih nacija o planiranju porodice je da programi planiranja porodice mogu biti efikasni ukoliko se sprovede kao integralni dio drugih napora za poboljšanje čovjekovog života u svim oblastima.

Savremeni svijet u posljednje vrijeme, naročito posljednje decenije, sve više je suočen sa pitanjem: da li se naša planeta približava prenaseljenosti stanovništva i kakvu akciju OUN u vezi s tim treba da vode? I, pošto je riječ o stanovništvu, neki pisci, teoretičari, ekonomisti, demografi, pozivaju se i danas na Maltusovo načelo stanovništva.

I u novije vrijeme¹²⁸) ima pokušaja da se maltuzijanska i neomaltuzijanska shvatanja ubacuju, kada je riječ o problemu razvoja nedovoljno

¹²⁸) The Limits to Growth, A. Report for the Club of Rome's, str. 171.

razvijenih zemalja, jer je u njima veoma oštar nesklad između raspoloživih sredstava za život i broja stanovništva, koji i danas ima tendenciju sve većeg porasta. Činjenica je da Maltusova »-rješenja« nisu bila na visini ni dostignutog nivoa građanske ekonomske misli njegovog vremena. Obradujući značaj učenja A. Smita, u vezi sa populacionim porastom i u kontekstu ekonomskog razvoja, Spangler J. Josef je rekao da Maltusovo učenje nije originalno.¹²⁹⁾ To je, pored ostalih, i sam Maltus rekao za sebe.¹³⁰⁾ Gdje je, dakle, odgovor?

Odgovarajući predstavnici zemalja članica Ujedinjenih nacija, s obzirom na brzi porast stanovništva, a u nekim zemljama čak i do dramatičnih razmjera, okupljajući se do sada više puta na nivou svjetske konferencije OUN o stanovništvu, na posljednjoj konferenciji, održanoj u Bukureštu 1974. godine, istakli su radikalno nove stavove o tome da više nije moguće goruće probleme čovječanstva rješavati u starim ekonomsko-političkim okvirima. Uvođenje »lijeka« za međunarodne krizne situacije putem sprovođenja antinatalističke politike u pojedinim regijama svijeta, kvalifikovano je kao bježanje od pravih rješenja, koja se mogu naći, prije svega, u smanjenju jaza između razvijenih i nerazvijenih dijelova svijeta. »... Predloži nesvrstanih zemalja, formulisani u Alžiru i prihvaćeni na VI specijalnom zasjedanju Generalne skupštine UN, za radikalnu promenu postojećih ekonomskih odnosa u svetu, preduslov su za rešavanje globalnih svetskih problema, uključujući i probleme stanovništva.«¹³¹⁾ Polazi se od toga da stanovništvo nije osnovni i jedini uzrok bijede i niske razvijenosti pojedinih zemalja, kako se to često pokušava predstaviti, iako se taj aspekt razvoja ne smije zanemarivati, jer uz ostale uzroke djeluje kao posebno otežavajući faktor koji zadržava brži ekonomski razvoj.

Politika Ujedinjenih nacija usmjerena je na postizavanje boljeg kvaliteta života za sve, što se može postići samo promjenom postojećih odnosa u svijetu. Kontrolom rađanja ne mogu se riješiti problemi savremenog svijeta. Oni su neuporedivo složeniji. Postojeći jaz između razvijenog svijeta i zemalja u razvoju jedan je od osnovnih sukoba u svijetu. Novi međunarodni ekonomski poredak, zasnovan na suverenoj jednakosti, ravnopravnosti, zajedničkim interesima i saradnji među svim državama, bez obzira na njihove ekonomske i društvene sisteme je jedini pravi okvir i za rješavanje problema stanovništva, koji se i mogu rješavati jedino kao integralni dio društveno-ekonomskog razvoja i na nacionalnom i na internacionalnom nivou.¹³²⁾ »Politika stanovništva može imati izvestan uspeh ako ona predstavlja sastavni deo društveno-ekonomskog razvoja. Njen doprinos rešavanju svetskih problema razvoja je otuda samo delimičan,

¹²⁹⁾ Spengler J. Joseph, Adam Smit on Population Growth and Economic Development, str. 167.

¹³⁰⁾ An Essay on Population by the Rev. T. R. Malthus, Author's Preface to the Second Edition, London, June 8, 1803, str. 1.

¹³¹⁾ Vida Tomšić, Svetska konferencija o stanovništvu »Međunarodna politika«, Beograd, 1975. str. 5.

¹³²⁾ The population Debate: Dimensions and Perspectives, Papers of the World Population Conference Bucharest, 1974. Volume II, United Nations, Objectives and Principles of the World Population Plan of Action, Wendi Marson Dobson, p. 625, and others articles.

kao što je slučaj i sa drugim sektorskim strategijama. Prema tome, plan akcije se mora smatrati važnom komponentom sistema međunarodnih strategija i instrumentom međunarodne zajednice za unapređenje ekonomskog razvoja, kvaliteta života ljudskih prava i osnovnih sloboda«.¹³³⁾

Sve više se šire pokreti za planiranje porodice u međunarodnim razmjerama koji polaze od sasvim divergentnih filozofija, od veoma konzervativnih do vrlo naprednih. Dok je jednima planiranje porodice jedini »lijek-« za sve socijalne i društvene bolesti¹³⁴⁾, drugima je ono samo integralni dio društveno-ekonomskog razvoja, koji doprinos njegovom unapređenju, ali ima i povratno dejstvo u vezi s kretanjem stanovništva, koje se javlja kao rezultat toga razvoja.

¹³³⁾ Svetska godina stanovništva, Svetski plan akcije, Bilten Odbora za svet-sku godinu stanovništva, br. 3, Beograd, str. 62.

¹³⁴⁾ Dr S. Krašovec, Razvitak marksističkog pristupa teoriji i politici populacije, Izgradnja društvenih stavova o populacionoj politici u Jugoslaviji, izdanje SK SSRNJ, Beograd, 1975. str. 24.

IX PLANIRANJE PORODICE U ISTRAŽIVANJU BUDUĆNOSTI
ČOVJEČANSTVA

Videnju budućnosti čovječanstva prilazi se sa stanovišta različitih ideoloških pristupa. Stoga i planiranje porodice, kao integralni dio društveno-ekonomskog razvoja, pa tako i čovjekove budućnosti, na svjetskoj sceni se različito interpretira u zavisnosti od konkretnog ideološkog pristupa.

1) I na području planiranja porodice danas se vodi borba protiv dominacije interesa kapitalističke klase. S obzirom na promjene koje se danas sprovode u savremenom svijetu i integraciju socijalističkih pogleda i prakse, ne samo u zemljama sa socijalističkim društvenim uređenjem, već i u brojnim drugim državama savremenog svijeta, što se u svom osnovnom aspektu može smatrati borbom progresivnih snaga za razvoj, pokrenulo je zastupnike interesa kapitalističke klase da brane svoj sistem uključivanjem i kibernetike.

2) Buržoaski ideolozi koji zastupaju interese razvijenog kapitalizma, brz porast stanovništva u zemljama u razvoju tretiraju kao fenomen koji, ako se ne riješi planiranjem porodice, neizbježno vodi propasti naše planete.

3) Nagli porast stanovništva, posebno u zemljama u razvoju, sve više je potencirao razvijanje pesimističke teorije rasta, koja u današnjim uslovima razvoja jako odgovara najreakcionarnijim snagama kapitalističkog sistema. Savremeni zastupnici interesa buržoazije davali su svoje projekcije razvoja krajnje subjektivistički, procjenjujući rast stanovništva izolovano od društveno-ekonomskog razvoja i razvoja odnosa u proizvodnji. Tako parcijalna proučavanja, zasnovana samo na statističkim podacima, nisu mogla dati prave odgovore na savremene probleme u vezi sa stanovništvom. Pristup problemima stanovništva mnogo je složeniji nego što se može zaključiti na osnovu samih statističkih podataka.

4) Danas je skoro redovna pojava da zastupnici interesa kapitalističkog društva izvode krajnje pesimističke zaključke u vezi sa porastom stanovništva na našoj planeti, ne otkrivajući prave uzroke ovom stanju i ne prihvatajući način za rješavanje tih problema u okviru novog međunarodnog poretka.

**1. VIDENJE BUDUĆNOSTI ČOVJEČANSTVA U NEKIM DJELIMA SAVREMENE
PUBLICISTIKE RAZLIČITIH KLASNIH PRISTUPA**

Buržoaska futurologija nastoji da pronade najbolje puteve daljeg razvitka društva u okviru postojećeg sistema. Ona se javila da ukaže šta

bi trebalo da se mijenja, a šta da se očuva po svaku cijenu u cilju opstanka kapitalističkog dominirajućeg oblika vladavine u savremenom svijetu.

Krajem šezdesetih godina pojavilo se nekoliko knjiga koje su predstavljale pohvalu potrošačkog društva, pozitivno ocjenjujući stanje i dalji razvoj kapitalizma kao sistema. To su bile »Pohvala potrošačkom društvu« Rejmonda Rijera¹⁾, »Tehno-elektronska revolucija Brešinskog²⁾ i »Autonomija i humanizam Zorža Elgozija.³⁾ Međutim, dok čizma i kompjuter zajednički koračaju svjetskim prostranstvima⁴⁾ nova današnja saznanja u svijetu i nova tehnologija mahom se koriste da se zadržava brži dolazak promjena koje sam razvoj proizvodnih snaga zahtijeva, a koje su bitne sa stanovišta bržeg ili sporijeg rasta stanovništva i uloge planiranja porodice u tim procesima. Prema pesimističkoj teoriji rasta, koja je 70-tih godina našeg vijeka imala sve više pristalica među buržoaskim teoretičarima, koji su gledali sa mnogo manje optimizma na budući razvoj, jedna posebna struja (pripadnici teorije organskog rasta) polazili su od sljedećeg: »Budućnost se svodi uglavnom na to da bogati i dalje treba da budu bogati, a da siromašni moraju biti svesni toga da su siromašni i da uz dobru volju bogatih mogu da obezbede polagani uspon uz izvesno poboljšanje uslova života. Pri tome samo siromašniji slojevi stanovništva moraju biti spremni na žrtve. Prva žrtva jeste smanjivanje svog prirodnog priraštaja stanovništva, druga je dalje izdržavanje bogatih i treća žrtva je postepeni, a ne ubrzani razvoj.«⁵⁾ U okviru Rimskog kluba, naučnici i istraživači su svojim prilazima doprinijeli da ova institucija dobije epitet najizrazitijeg predstavnika pesimističke teorije razvoja.⁶⁾

Danas se smatra da sadašnji porast stanovništva predstavlja jedan takav fenomen koji ukazuje na poremećenost strukture pojedinih društava zemalja u razvoju. Uslovi proizvodnje u tim zemljama, bez obzira da li će se u njima razvijati kapitalistički ili socijalistički odnosi u proizvodnji »... će imati verovatno za posledicu bitno drugačije određivanje uslova reprodukcije ljudi od ovih današnjih i vodice neumitno ka smanjenju porasta stanovništva ... Ukoliko, pak, uslovi proizvodnje koji zavladaju u zemljama Azije, Afrike, i Latinske Amerike u sledećem periodu budu po nekim svojim osnovnim karakteristikama socijalistički, onda će uslovi reprodukcije ljudi biti daleko različiti od onih koji vladaju u kapitalističkim zemljama i verovatno će doći do daljeg bržeg pada stope rasta stanovništva, pošto je to koherentno samoj ideji socijalizma, i što je još važnije, samim uslovima proizvodnje koji se nazivaju socijalističkim.«⁷⁾

Američki futurolog Herman Kan, koga »Ginisova knjiga rekorda« pominje kao čovjeka koji ima najviši ikada izmjereni koeficijent inteli-

¹⁾ R. Ruyer, *Eloge de la société de consommation*, Paris 1969.

²⁾ Z. Brzezinske, *La révolution technotronique*, Paris, 1971.

³⁾ G. Elgozy, *Automation et humanisme*, Paris, 1968.

⁴⁾ dr Miroslav Pečujlić, *Budućnost koja je počela*, Beograd 1969.

⁵⁾ dr Vladimir Stambuk, *Tiha dominacija*, Esez iz političke kibernetike, Radnička štampa, Beograd, 1977, str. 53.

⁶⁾ Značajnija djela u kojima je obrađena pesimistička teorija rasta su: »Kraj blagostanja« Pola Erliha (P. Ehrlich, *The end of affluence*, New York, 1974) i »Sok budućnosti« Alvina Toflera, Njujork 1975.

⁷⁾ dr Vladimir Stambuk, *Tiha dominacija*, Esez iz političke kibernetike, Radnička štampa, Beograd, 1977, str. 103.

gencije (200, prema normalnom 80—110), tvrdi da čovjek nema razloga da bude zabrinut za svoju budućnost. »Dvije hiljadite godina« kaže on — »će biti mnogo ljepša i veselija, nego što mnogi futurolozi misle«.

Gledano sa stanovišta marksističkog pristupa problemima stanovništva, danas se od marksizma ne može očekivati da postane neka vrsta futurološkog gledanja na dalji razvoj, pošto on to ne može biti. Zakon stanovništva, koji je svojstven kapitalističkom sistemu, što je otkrio Marks — da samo radničko stanovništvo, proizvođači akumulaciju kapitala, proizvodi u sve većem obimu i uslove u kojima se reprodukuje sloj prekobrojnih radnika, te da je ovaj zakon svojstven kapitalističkom načinu proizvodnje — djeluje i u zemljama u razvoju, pošto odnos istih kategorija (kapital, akumulacija kapitala, stopa najamnine)⁸⁾ djeluje u današnjim uslovima i u zemljama u razvoju, te se u krajnjem ishodu, pokazuje da je porast stanovništva u njima u suštini određen odnosom istih kategorija.

Iz svega proizilazi da su i optimističke i pesimističke teorije rasta u svom osnovnom konceptu suprotne procesu samoupravnog organizovanja u svjetskim relacijama, koji je svoj najadekvatniji izraz našao u novom međunarodnom ekonomskom poretku.

Nova viđenja budućnosti svijeta postaju sve brojnija na svjetskoj sceni. Problemi stanovništva, i u vezi s njim planiranje porodice, nalaze se među nekoliko pitanja koja posebno zaokupljaju savremeni svijet kao što su prirodne nauke, ekonomija i ideologije, koje brane postojeće društvo. Istraživanje budućnosti, kao nov oblik saradnje među naukama i novi intelektualni pokret,⁹⁾ već ima za posljedicu nezadovoljstvo i sumnje da putevi postojećeg razvoja vode ka progresu. Tako se »Smjenjuju optimizam i pesimizam, ideja progressa smjenjuje ideju ekonomskog determinizma.«¹⁰⁾

Današnji život karakterišu promjene u odnosu na ranije gledanje na seksualni život, prokreaciju i brak. Ali mnogim društvima i danas ne samo da se ignoriše edukacija novih generacija u ovoj oblasti u vezi sa mijenjanjem stavova, ponašanja i sticanja pojmova o novim vrijednostima i društvenoj etici, koja dolazi sa revolucionarnim promjenama, već se ona i direktno odbija. U mnogim sredinama roditelji i učitelji produža-vaju da prenose djeci i omladini svoja vlastita arhaična gledanja, ponavljajući iste stare odgovore na one probleme koje su sretale i starije generacije, ali koji u stvarnom životu danas imaju mnoge nove aspekte i dimenzije, za nove mlade generacije.¹¹⁾

⁸⁾ K. Marks, Kapital, I tom, str. 558.

⁹⁾ Krajem 60-tih godina organizovano je nekoliko svjetskih konferencija o istraživanju budućnosti (prva je održana u Oslu 1967., druga u Kjotu 1970., a treća u Bukureštu 1972.); razne nacionalne akademije organizuju odbore za budućnost (Poljska, SAD i SSSR-a; izlaze časopisi Future, Futurist, Futuribles; organizuju se kursevi iz ove oblasti (samo u Americi još 1974. godine bilo je organizovano na 80 univerziteta); stvaraju se posebni instituti (Workshop 2 000 u Amsterdamu, Mankind 2 000 u Brislu, Institut za izučavanje budućnosti u Konektikatu), jugoslovenski studentski časopis »Ideje«, godina V, br. 6, 1974. Radmila Nakarada »O istraživanju budućnosti«, str. 99.

¹⁰⁾ Ibid., str. 104.

¹¹⁾ United Nations Fund For Population Activities, Population Profiles 7, Women, Population and Development, p. 17.

Zdravstveno vaspitanje u odgovarajućim aspektima čovjekove reprodukcije, planiranja porodice i populacione dinamike, sa stanovišta Svjetske zdravstvene organizacije treba uključiti u školske programe raznih struka, kao i vanškolske oblike rada, kako bi se pojasnila i sama definicija uloge i funkcije raznih profesija, koje već rade na ovome polju, kao i onih koje se sada školuju. Međutim, u svemu ovome nužna je dalja saradnja između međunarodnih agencija UN, Svjetske zdravstvene organizacije i drugih međunarodnih faktora aktivnih na području planiranja porodice.¹²⁾

Danas se u okviru istraživanja u vezi sa kvalitetom života, posebno razmatra kada je najpogodnije vrijeme u životu žene za začete i kakvu ulogu u tome ima planiranje porodice. U Studiji »Zdravstvo: faktor planiranja porodice« kaže se da je za zdravlje žene najbolje da »planira« svoj porod poslije 18—20 godine svoga života, da najmanje rastojanje između porođaja bude dvije godine, da smije imati najviše četvoro djece, da ne rađa poslije 35 godina svoga života, kao i da ljudi koji su kompletirali svoju porodicu minimiziraju rizik u vezi sa korišćenjem kontracepcije ako se odluče za sterilizaciju.¹³⁾ U vezi sa ovim zaključkom uočeno je da u svijetu sve više »djeca rađaju djecu«. Prema nalazu 160 delegata iz 39 zemalja u velikom je porastu rano materinstvo (od 60 miliona žena koje su postale majke u 1975. godini bilo je 13 miliona maloljetnica), što predstavlja veoma ozbiljan problem u mnogim zemljama, sa ozbiljnim implikacijama za maloljetne mlade majke, i mlade očeve, njihovo potomstvo kao i društvo u cjelini¹⁴⁾ u SAD 10% tinejdžerki godišnje ostaje u drugom stanju, a 6% rađa djecu što predstavlja znatno veći procenat nego u nerazvijenim zemljama, a ispred SAD u ovome pogledu su Rumunija, Novi Zeland, Bugarska i Njemačka Demokratska Republika.¹⁵⁾

Marks se prema budućnosti nije odnosio kao prema »... neprekinutom trajanju istog«¹⁶⁾ Jer, komunizam nije završni cilj razvoja već on otvara nove horizonte za novi početak oslobođenog, razotudnog čovjeka i rada u novoj istorijskoj etapi razvoja čovjeka i društva. Međutim, marksistički pristup je najmanje prisutan kod savremenih autora koji istražuju budućnost.

Autori knjige »Uzorak za preživeti«¹⁷⁾ govore o strategiji za stvaranje uslova¹⁸⁾ stabilnog društva u kojima se stanovništvo uzima kao jedan

¹²⁾ World Health Organization, Technical Report, Series № 483, Health Education in Health Aspects of Family Planning, Geneva, Recommendations, p. 45.

¹³⁾ Worldwath Paper 10, Health: The Family Planning Faktor, Eriy Eckholm Kathleeh Newland, januar 1977, p. 23.

¹⁴⁾ Findings by 160 delegates from 39 countries at the First Interhemispheric Conference on Adolescent Fertility, Airlie Houe, 1976.

¹⁵⁾ 11 Milion Teenagers, What Can Be Don About the Epidemic of adolescent Preqnonadies in the United Štates, A Publication of The Alan Gott, Macher Institute, p. 5.

¹⁶⁾ E. Goldsmith i drugi: Bluefrint for Survival, Ilonqhtoon Miffbu Co. Boston, 1972. p. 58.

¹⁷⁾ E. Goldsmith i drugi, ibid.

¹⁸⁾ Uslovi su: »1. minimalno ometanje ekoloških procesa, 2. maksimalno konzerviranje materije i energije, 3. stanovništvo u kome će broj rođenih i umrlih biti podjednak, 4. društveni sistem u kome individua može da uživa, a ne da se osjeća ograničena trima prethodnim uslovima.«

od uslova da bi se to slobodno društvo ostvarilo, a polazi se od pretpostavke da će broj rođenja i umrlih biti podjednak.

U polemici o budućnosti, koja se vodi i kod nas, autor članka »O istraživanju budućnosti« napada autora knjige »Ova jedina zemlja«, koji neke kritičke zamjerke u svojoj knjizi upućuje jedino optimistima, zagovaračima rasta i tehnoloških rješenja ali ne i pesimistima, koji su zagovornici zaustavljanja razvoja, poistovjećujući ga sa rastom, a pošto je rast (posebno porast stanovništva) postao opasan, treba ga kvantitativno ograničiti. Upravo sagledavanje pravih mogućnosti za najaktuelnije probleme savremenog svijeta postalo je, ujedno, i prava osnova ideološkom opredjeljenju pesimista — čuvara postojećeg kapitalističkog sistema. U ovoj polemičkoj raspravi¹⁹⁾ ističe se da nije jasno zašto autor knjige »Ova jedina zemlja« svodi zadatak ostvarenja svjetskog socijalizma i svjetske vlade samo na regulisanje biološke reprodukcije primarnih potreba, i zašto prihvata konzervativnu ideju stabilnog društva koja znači zaustavljanje razvoja.²⁰⁾

Bezuslovno čuvanje postojećeg stanja, u kome brzi rast stanovništva ugrožava cijelu našu planetu²¹⁾ zbog čega je čovjek podređen tehnološkom razvoju, karakteriše sadašnji trend razvoja u svjetskim relacijama. U ozbiljnije razmatranje društvenih odnosa se ne ulazi, a stvarna društvena problematika, u cilju očuvanja postojećeg sistema, svodi se na takav pristup savremenim problemima u kome kvantitativni faktor ima veoma značajno mjesto.

Vizija budućnosti, kako je vide UN i sve progresivne snage savremenog svijeta, polazi od toga da sam čovjek treba da kreira budućnost čovječanstva, koja pripada svima, a ne samo bogatim nacijama i bogatim klasama.

Danas se znatno smanjuje strah od prenaseljenosti. Upravo iz same Maltusove populacione teorije, kaže autor knjige »Marx and Engels on the Population Bomb«²²⁾ a u stvari ponavljajući Engelsovo stanovište, danas se mogu izvući najjači ekonomski argumenti u prilog potrebe za novom društvenom organizacijom. Čak da je Maltus i imao potpuno pravo i iz samog njegovog učenja izlazi da je nužno odmah izvesti društvenu reorganizaciju, čije bi povratno dještvo na relaciji prosvjećivanja masa (ali ne samo na to), moralo neposredno uticati na humanizovanje biološke reprodukcije, a to bi se radikalno odrazilo i na usporenje porasta stanovništva. Autor dalje kaže da se baš izučavanjem Maltusovog učenja

¹⁹⁾ Radmila Nakarada u svom članku »O istraživanju budućnosti« (jugoslovenski studentski časopis »Ideje«, godina V, broj 6, str. 97—137) polemisiše sa knjigom Rudi Šupeka »Ova jedina zemlja«, Naprijed, Žgr. 1973. str. 198, kao i sa pripadnicima Rimskog kluba čiji član iz Holandije prof. Battcher smatra da je postojeći razvoj demokratizacije veoma skup, spor i neefikasan, zbog čega ga treba preskočiti, pošto se nema mnogo vremena, zato što će prije završetka toga procesa doći katastrofa.

²⁰⁾ Radmila Nakarada, *ibid.*, str. 124.

²¹⁾ The Limit to Growth, A Report for the Club of Rome's Project on the Predicament of Mankind, 1968, Universe Book, New York; (ideja o tzv. »Zero population growth« itd.).

²²⁾ Ronald L. Meek, Marx and Engels on the Population Bomb, prvo izdanje štampano »Marx and Engels on Malthus«, 1951. a posljednje pod citiranim naslovom 1971. u Njujorku, Rampat Press, p. 62.

najbolje može pogledati da je čovjekova zavisnost od konkurentskih uslo-va života njegova najpunija degradacija. Maltusova teorija je pokazala da je, u konačnoj analizi, privatno vlasništvo pretvorilo čovjeka u robu, čija »proizvodnja« i »potrošnja«, kao i svaka roba zavise od potražnje na tržištu rada. Takođe se može sagledati da je sistem konkurencije ubio, a i danas ubija milione ljudi — čega smo i mi svjedoci — pa to progresivne snage vodi u borbu za oslobađanje čovjeka ili, još bolje, čovječanstva od degradacije, putem oslobađanja od privatnog vlasništva, konkurencije i konfliktnih interesa.

Veliki broj autora u svojim djelima u svim krajevima svijeta, uključiv i brojne materije koje štampa Fond Ujedinjenih nacija za populaciona pitanja, govori o ugroženosti naše planete zato što planiranje porodice nije dovoljno razvijeno, a ono se često tretira čak i kao zamjena za brži društveno-ekonomski razvoj, što daje veoma ilustrativnu sliku o odnosu snaga²³⁾ u vezi sa stvaranjem novih odnosa među državama svijeta, a u okviru novog međunarodnog poretka, koji, da bi se ostvarivao, mora polaziti od stvaralačke kritike postojećeg i borbe protiv konzerviranja postojećeg stanja; a za novi slobodan svijet, oslobođenog čovjeka u radu, u društvu, u ličnom i porodičnom životu.

2. EVROPA DANAS I SUTRA U SVJETLU LJUDSKOG PRAVA NA SLOBODNO ODLUČIVANJE O RAĐANJU DJECE

Najveći dio istorije planiranja porodice u zapadnoj Evropi je borba protiv represivne moći crkve i države,²⁴⁾ koje su se suprotstavljale ustanovljavanju prava individualnih parova da raspolažu informacijom i sredstvima za ograničavanje svoje fertile moći i rađanje željenog broja djece. Širenjem novih sredstava kontrole rađanja, kombinovano sa radikalnim stavovima prema neželjenom začecu, snizili su toliko mnogo stopu rađanja, što demografi samo prije 15—20 godina nisu mogli ni predvidjeti. S obzirom na takvo demografsko kretanje u zemljama zapadne Evrope, »deficit« od 11 miliona radnika u visoko razvijenoj zapadnoj Evropi nadoknađen je »viškom« radne snage iz južne Evrope. Posebno u glavnim gradovima pojedinih zemalja prisutna je tendencija opadanja broja stanovnika.²⁵⁾

U Evropi su danas prisutna neka otvorena razmišljanja demografa o efektima ekonomskog i društvenog planiranja na nacionalnom nivou

²³⁾ A. Ieachers Handbook, Population Education, Hong Kong, 1977. pp 92—95, 105—108.

²⁴⁾ Profesor dr Brendan Walsh »Demografski aspekti društvenog i ekonomskog planiranja u Zapadnoj Evropi«, Simpozijum »■Planiranje za porodicu«, Dablin, 31. maj 1977. str. 6.

²⁵⁾ Primjer Londona sa okolinom je veoma karakterističan po tome što je 1939. godine imao 8,600.000 stanovnika, a sada ima 7,100.000. Predviđa se pad broja stanovnika na 5,700.000 u 1991. godini, što znači da će London za samo 60 godina imati za trećinu manje stanovnika nego 1939. godine ili manje stanovnika nego što je imao krajem devetnaestog vijeka. Od svih evropskih zemalja pada u oči kretanje populacionog trenda u Engleskoj, u kojoj je 1977. godine broj umrlih premašio za 13.000 broj novorođenih, pa je u drugoj uzastopnoj godini stopa mortaliteta u ovoj zemlji i u apsolutnim ciframa veća od stope nataliteta.

»Pomjeranje saglasnosti zapadno-evropskih vlada u ovom vijeku je već ispitano i pažnju su privukle dugoročne tendencije populacione stabilnosti i porasta dužine trajanja života ljudi. Rastući izazovi ovog tipa populacione strukture će biti glavna briga zapadnoevropskih vlada za ostatak ovoga vijeka.«²⁶⁾ »Praktično ni jedna zemlja zapadne Evrope, možda je jedino izuzetak Francuska, nema dobro definisanu populacionu politiku. Naprotiv, u većini zemalja preovlađuje stav ravnodušnosti: demografski faktor se smatra datom činjenicom«²⁷⁾ na koju se ne može uticati. U grupi zemalja sa liberalno formiranim zakonodavstvom »... otišlo se veoma daleko u formalnom priznavanju ličnih prava kao i u njihovoj realizaciji.«²⁸⁾ Za sve zapadnoevropske zemlje, karakteristična je nedovoljna aktivnost vlada na unapređenju planiranja porodice, zatim aktivnost religijskih grupa, kao i drugih grupa javnog mnijenja na širenju prepreka za prihvatanje planiranja porodice. Posebnu prepreku u širenju planiranja porodice predstavlja konzervativan stav zdravstvenih radnika, koji bi sve »... dok je država pasivna morali biti glavni nosioci informacije ... «²⁹⁾ a ne »... otvorene opozicije planiranju porodice.«³⁰⁾

U zemljama zajedničkog tržišta sve više se prati savremeni trend zapošljavanja ženske radne snage sa stanovišta njene dvojake uloge. Tako francuski sociolog Evelyne Sullerot (nasuprot shvatanju da je ženska radna snaga opterećenje privrede) kaže »Materinstvo nije bolest već društvena funkcija; ono je kolektivna odgovornost cijelog društva. (...) Cjelokupna zajednica ima interesa za trend rađanja kao i za fizičko i mentalno zdravlje djece.«³¹⁾

S obzirom na predviđanja da će za kraći period fertilitet u Evropi opasti ispod nivoa zamjene »... nikakav efikasan sistem ne postoji da se fertilitet ponovo poboljša.«³²⁾

Osnovna karakteristika socijalističkih zemalja je planirani razvoj na svim poljima društvene realnosti, a posebno u posljednjoj dekadi pošlo se od lozinke »Razvoj kroz ljude za dobrobit države«, pa se prešlo na lozinku »Razvoj kroz ljude — za dobrobit ljudi«³³⁾ Ovo nije bila samo bukvalna promjena lozinke, već je do toga došlo kroz promjenu orijentacije u cjelokupnom planiranju, povezano sa porastom značaja socijalne politike u koju je uključena takva politika koja je orijentisana na zaštitu porodice. Od 1970. godine u svim socijalističkim zemljama porastao je

²⁶⁾ dr Brandan Waldh, *ibid.*, str. 8.

²⁷⁾ Massimo Livi Bacci, *Populaciona politika u Zapadnoj Evropi* »Stanovništvo« br. 3—4, 1972. i 1—2, 1973. g. (dvobroj), str. 27.

²⁸⁾ *Ibid.*, str. 32. (Autor pominje Dansku, Švedsku, Holandiju i Englesku).

²⁹⁾ *Ibid.*, str. 32.

³⁰⁾ *Ibid.*, str. 32.

³¹⁾ dr Miloš Macura ukazujući na isti problem u svome članku »Populacione politike u istočnoj Evropi« kaže: »Povoljan položaj žene, široke mogućnosti zapošljavanja, znatan prestiž i poštovanje radne žene doprinose shvatanju da su ekonomske i društvene funkcije žene u 'konkurenciji s materinstvom'«, »Stanovništvo«, br. 3—4, 1972. i 1—2, 1973. godine, str. 20.

³²⁾ Massimo Livi Bacci, *ibid.*, str. 44.

³³⁾ profesor dr Mikolaj Kozakijević, *Demografski faktori u društveno-političkom planiranju za zaštitu porodice, iskustva istočno-evropskih zemalja*, Simpozijum »Planiranje za porodicu«, Dablin, 1977, str. 8.

interes za reprodukciju, demografske trendove, porodicu i pripremu mladih za brak i roditeljstvo.

U raspravama koje su vođene na Populacionoj konferenciji UN i Populacionoj tribini u Bukureštu, pokazalo se da su socijalističke zemlje stale čvrsto na stranu onih koji su zastupali stanovište da populacioni porast nije samo jedini kritični problem savremenog svijeta, kao i da stimulacija ekonomskog razvoja ne može ležati prvenstveno u kontroli demografskih procesa (posebno ako se ta kontrola svodi uglavnom na drastičnu reprodukciju stope rađanja).

U svim evropskim socijalističkim zemljama više društvenih faktora favorizuje veliku porodicu. Što se, pak, rasta stanovništva tiče, među većinom marksističkih pisaca preovlađuje optimizam, koji je očigledno zasnovan na konsideracijama o maloj gustim stanovništvu, i na većem ljudskom napretku uopšte, a posebno napretku nauke i tehnike. Antimal-tuzijansko opredjeljenje je ugrađeno u temelje ovog optimizma.³⁴⁾ Reakcija na neomaltuzijansku doktrinu u istočnoevropskim zemljama, kao i u mnogim drugim zemljama i regijama svijeta, bila je oštra. Problem nije u tome da se populacioni porast tamo gdje je suviše velik, zamijeni nekim nižim, a ni obratno. Poznato je da je najveći broj evropskih zemalja pokrio deficit radne snage milionima uvezenih stranih radnika. Međutim, socijalističke zemlje ne orijentišu se na uvoz radne snage, pokušavajući da podignu njihovu vlastitu stopu porasta fertiliteta na nivo potreba planiranog društveno-ekonomskog razvoja. Ovo stanovište uzrokovalo je i specifično gledanje na planiranje porodice, koje mnogi suviše usko upoznaju od nekih fanatika kao rigorozno ograničavanje rađanja ili tretirano kao ideologija — način koji će donijeti sreću čovječanstva. U socijalističkim zemljama planiranje porodice se ne tretira na taj način već kao instrument populacione politike. U najvećem broju istočnoevropskih zemalja se smatra da bi se planiranje porodice moglo izjednačiti sa odgovornim i planiranim roditeljstvom, direktno uslovljenim mogućim razvojem i porastom porodice. U datim okolnostima planiranje porodice je optimalni »broj« više nego »najmanja moguća porodica«. U politici planiranja porodice u socijalističkim zemljama zadatak vlada je da poboljšaju društvene službe, socijalnu zaštitu, edukacione mogućnosti, tako da ljudi budu spremni i u stanju da imaju više djece.³⁵⁾

U izučavanju promjena u zakonodavstvu i pravnim naukama, u društvenim mjerama i zajedničkim službama istočnoevropskih zemalja, počev od oko 1965. godine, mogu se uočiti više pronatalističke, nego antinatalističke politike i mjere.

U načinu sprovođenja ovog stava, ima razlike od zemlje do zemlje. Neke istočnoevropske zemlje (Rumunija, a znatno manje Cehoslovačka), oslanjaju se na svoje tradicionalno slobodno zakonodavstvo u odnosu na

³⁴⁾ dr Miloš Macura, Populacione politike u socijalističkim zemljama Evrope, »Stanovništvo«, br. 3—4, 1972. i br. 1—2, 1973. godine, str. 14.

³⁵⁾ Ibid., str. 10, dr Miloš Macura u članku »Populacione politike u istočnoj Evropi« iznosi podatak da je u pet socijalističkih zemalja: Rumuniji, Cehoslovačkoj, Mađarskoj, Bugarskoj, Njemačkoj Demokratskoj Republici zajednička crta što sve u svojoj nacionalnoj politici teže porodici sa troje djece, »Stanovništvo« br. 3—4, 1972. i 1—2, 1973. godine, str. 21.

brak, razvod, kotracepciju i abortus. Druge zemlje (SSSR, Poljska, Demokratska Republika Njemačka) izabrale su način stimuliranja i pomoći osnivanja porodice, propagiranjem željenog uzorka u fertilnom ponašanju, bez ograničavanja postojećih sloboda u vezi sa sredstvima za sprečavanje neželjenog začeća i sa abortusom, kao ni zakonodavnim putem. U Demokratskoj Republici Njemačkoj društvene službe, nadoknade i privilegije za porodicu i materinstvo su najviše i najrazvijenije od svih zemalja istočne Evrope. Stanje u nekim istočnoevropskim zemljama u vezi sa društvenom brigom u oblasti materinstva⁵⁶⁾ je sljedeće:

Zemlja	U potpunosti ili gotovo u potpunosti plaćeno porodijske odsustvo	Djelimično plaćeno ili neplaćeno porodijske odsustvo uz zadržavanje radnog mjesta	% djece od 0—3 godine, obuhvaćeno zaštitom
USSR	16—18 nedjelja	1 godina	oko 100% u odnosu na zahtjeve majke
Čehoslovačka	26 nedjelja	dok dijete ne napuni 2 godine	130/0
Demokratska Republika Njemačka	26 nedjelja — 1 godina za drugo i ostalu djecu	dok dijete ne napuni 3 godine	50%
Poljska	16—26 nedjelja	nema podataka	5—10%
Rumunija	16 nedjelja	dok dijete ne napuni 3 godine	nema podataka

Glavna strategija u najviše istočnoevropskih zemalja svodi se na sljedeće: treba učiniti korisnim sve postojeće rezerve fertiliteta, osigurati ubuduće ne samo stabilnost («zero growth») populacije ili puku zamjenu generacija, već lagan populacioni porast. Glavna rezerva se vidi u još egzistirajućem jaz između »idealnog broja« i broja stvarno rođene djece u porodicama istočnoevropskih zemalja.

Postoji još jedna posebna vrsta »rezerve« koja je posljednjih godina otkrivena u Sovjetskom Savezu, u hiljadama ljudi koji žive sami jer iz raznoraznih razloga ne pronalaze odgovarajuće kandidate za život u zajednici (bračnoj ili vanbračnoj).

Najviše populacionih politika istočnoevropskih zemalja nalazi se između ekstrema pro i anti-natalističkog pristupa. Zato su se i edukacione politike razvijale različito u svakoj zemlji od naglašenih predrasuda prema seksualnom obrazovanju do slobodnijih stavova, a isto tako i u vezi sa problemima abortusa i kontracepcije. Pošto utiče na smanjenje broja abortusa, kontracepcija je osnova racionalne pronatalističke politike u: Poljskoj, Čehoslovačkoj, Njemačkoj Demokratskoj Republici i Mađarskoj i, s obzirom na ulogu koju ima obrazovni sistem, društvo se počinje organizovati odnositi prema pripremi mladih za odgovorno roditeljstvo i život u porodici.

⁵⁶⁾ Ibid., str. 14.

Međutim, brojna sociološka istraživanja su pokazala: prvo, da su utvrđeni ciljevi u društvenoj akciji koja teče u kontradikciji sa utvrđenom pronatalističkom orijentacijom u politici prema porodici; i

— drugo, sam život demantuje pronatalističke orijentacije, kao npr.:

- žene sa većim obrazovanjem imaju sve manje djece,
- razvodi su češći među ljudima sa većim obrazovanjem,
- što je više urbanizovana sredina, sve se manje djece rađa u jednoj porodici,
- manje se djece rađa u porodicama gdje su žene zaposlene van kuće.

Istočno evropski demografi su uočili da se planiranjem za društveni razvoj postižu često sasvim kontradiktorni ciljevi, zbog čega je teško procijeniti šta će dati bolje efekte ili zaštitna politika prema porodici i pro-natalistička stimulacija, direktno orijentisana prema populacionom porastu, ili indirektan uticaj na promjene društveno-ekonomske strukture socijalističkog društva. Tačan odgovor na ovo pitanje će dati sama budućnost.³⁷⁾

U latinskim zemljama Evrope³⁸⁾ karakteristične su Belgija i Francuska po tome što imaju veoma liberalne stavove prema planiranju porodice, za razliku od Italije i Spanije, u kojima je taj proces liberalizacije tek započeo iako su sve katoličke zemlje. Portugalija, kao najnerazvijenija zemlja u grupi evropskih latinskih zemalja, uvijek je imala nešto liberalnije stavove uprkos visokoj stopi nepismenosti i niskom nivou društveno-ekonomskog razvoja. Dok je u Spaniji i Italiji zabranjena prodaja ma koje vrste kontracepcije u Portugaliji nikad nije bila zabranjena. Porast broja ilegalnih abortusa imao je zadnjih godina za posljedicu na stotine mrtvih mladih žena, pa je to skrenulo pažnju i nekih religioznih vođa Portugalije. Takozvani »progresivni katolici« Portugalije bili su pod uticajem francuskog socijaliste Fransa Miterana, pa pošto je on u svoj predizborni program bio uključio planiranje porodice, to se neposredno odrazilo i na njih. Organizacija za planiranje porodice u ovoj zemlji osnovana je 1967. godine. Iste godine osnovana je prva klinika za planiranje porodice, u čije upravno tijelo je i crkva delegirala svoga predstavnika, što je svojevrsan indikator odnosa:

U sljedećem statističkom pregledu su uporedni podaci o upotrebi oralne kontracepcije u latinskim zemljama Evrope:

Zemlja	Godina 1972/73.	Godina 1973/74.	· 0/ + '''	Godina 1974/75.	· ... + '»
Portugalija Italija	168.800	205.166	21,54	265.283	29,30
Francuska Belgija	358.460	435.000	21,35	527.042	21,15
	1.719.200	2.231.000	29,76	2.629.600	17,86
	400.000	500.000	25	590.000	18

³⁷⁾ profesor dr Mikołaj Kozakijewicz, Demografski faktori u društveno-političkom planiranju za zaštitu, porodice iskustva istočnoevropskih zemalja, Simpozijum »Planiranje za budućnost-«, Dablin, 1977.

³⁸⁾ Dr Albino Arozo, Planiranje porodice u latinskim zemljama, ibid., Dablin.

U Portugaliji je stopa rađanja malo porasla u periodu od 1930. do 1935. godine. Od 1965. godine primjećuje se njen postepeni pad, tako da je sada ispod 19/1 000. Neke crkvene vođe su započele kampanju protiv oralnih i I. U. D. ke. sredstava, favorizujući tzv. »prirodne metode« u Portugaliji, kao i u nekim drugim latinskim zemljama (U Belgiji, npr. u kojoj je u odnosu na 1974/75. godinu, kada je taj porast bio 18%). Društvena akcija usmjerena je protiv ovih represivnih pojava.

U zaključnom dijelu ove glave želimo ukazati da se i na području planiranja porodice vodi borba za dominaciju interesa kapitalističke klase. Zastupajući interese razvijenog kapitalizma buržoaski ideolozi brz porast stanovništva zemalja u razvoju tretiraju kao fenomen koji, ukoliko se ne riješi planiranjem porodice, neizbježno vodi propasti naše planete.

Javivši se da ukaže šta bi, po svaku cijenu, trebalo da se mijenja ili očuva u cilju opstanka kapitalizma, buržoaska futurologija se trudi da pronade najbolje puteve daljeg razvitka društva. Njihovo viđenje budućnosti se svodi na to da bogati i dalje treba da se bogate, a siromašni, uz dobru volju bogatih, mogu samo očekivati lagano poboljšanje uslova života, s tim da moraju računati na izvjesne žrtve, a njihova prva žrtva treba da bude smanjivanje svog prirodnog priraštaja. I neka istraživanja u okviru Rimskog kluba kreću se na ovoj relaciji.

Polazeći od marksističkih stavova o kretanjima u savremenom svijetu, problemi stanovništva u zemljama u razvoju ne mogu se prevazila-ziti rješenjima koja nude futurolozi savremenog svijeta. Ali, ni od marksizma se ne može očekivati da on postane neka vrsta futurološkog gledanja na dalji razvoj. Zakon stanovništva, djelujući različito u različitim društveno-ekonomskim formacijama, kako je to otkrio Marks, u kapitalizmu djeluje tako da samo radničko stanovništvo, proizvođači akumulaciju kapitala, proizvodi u sve većoj mjeri i uslove u kojim se reprodukuje sloj prekobrojnih radnika. Ovaj zakon, svojstven kapitalističkom načinu proizvodnje, djeluje i u zemljama u razvoju, pošto i u njima, u današnjim uslovima, djeluje odnos istih kategorija, te je u krajnjem ishodu porast stanovništva i u tim zemljama određen tim odnosom.

I optimističke i pesimističke teorije rasta, u svom osnovnom konceptu o rastu, suprotne su procesu samoupravnog organizovanja u svjetskim relacijama, koji je svoj najadekvatniji izraz našao u novom međunarodnom ekonomskom poretku.

Marks se prema budućnosti nije odnosio kao prema »... neprekinutom trajanju istog...«, pošto komunizam nije završni cilj razvoja, jer on otvara nove horizonte za novi početak oslobođenog razotudnog čovjeka i rada u novoj istorijskoj etapi razvoja čovjeka i društva.

Bezuslovno očuvanje postojećeg stanja u kome brz porast stanovništva ugrožava cijelu našu planetu, zbog čega čovjek treba da bude podređen tehnološkom razvoju, karakteriše nastojanja velikog broja autora u savremenom svijetu, koji ne ulazeći dublje u razmatranje društvenih odnosa, prilike u svijetu izučavaju u cilju očuvanja postojećeg sistema. Kvantitativni odnos kod ovih autora u proučavanju društvene problematike zauzima veoma značajno mjesto.

Veliki broj autora širom svijeta vidi ugroženost naše planete i u tome što planiranje porodice nije dovoljno razvijeno. Ono se često za zemlje u razvoju i nerazvijene zemlje, koje karakteriše tzv. populaciona eksplozija, tretira i kao zamjena za njihov brži razvoj. Briga za budućnost svijeta postaje sve izraženija na svjetskoj sceni, sa naglašenim stavom da se problemi stanovništva i u vezi s njim planiranje porodice, nalaze među nekoliko pitanja, koja posebno zaokupljaju savremeni svijet. Tako i prirodne nauke, ekonomija i ideologija služe da odbrane postojeće društvene odnose. Međutim, istraživanja budućnosti od strane novog intelektualnog pokreta već su urodila sumnjama da pute vi očuvanja postojećeg stanja i samo njegovog daljeg razvoja vode ka progresu. Optimističke ideje smjenjuje ekonomski determinizam, uprkos činjenici da je marksistički pristup najmanje zastupljen u djelima savremenih pisaca koji istražuju budućnost.

S obzirom na brzi razvoj nauke i tehnike mnoga područja života dobijaju nove izazove, pa tako i izučavanje oblasti čovjekove reprodukcije. U bogatom naučno-istraživačkom radu širom svijeta učinjeno je mnogo u oblasti kontracepcije i abortusa. Savremena istraživanja (endometrijska aspiracija, prosteglandini i dr.) usmjerena su većim dijelom na nehirurški način prekida neželjene trudnoće, a u oblasti kontracepcije očekuju se daleko bolja rješenja, ne samo za žene, već i za muškarce. Zato je ova oblast za nauku veliki izazov, zbog ostvarivanja veće čovjekove slobode i u ovoj sferi njegovog života, njegovog postepenog oslobađanja u ostvarivanju roditeljstva od stihijnog djelovanja bioloških zakona, s jedne i zbog budućnosti čovječanstva, s druge strane.

Vizija čovjekove budućnosti, kako je vide Ujedinjene nacije, pokret nesvrstanih i sve progresivne snage širom svijeta, polazi od toga da slobodan čovjek, koristeći sve svoje stvaralačke potencijale, treba sam da kreira svoju budućnost, pa tako i budućnost čovječanstva, koja pripada svima, a ne samo bogatim nacijama i bogatim klasama.

TREĆI DIO

**RAZVOJ POKRETA ZA SLOBODNO, ODGOVORNO I DRUŠTVENO
AKTIVNO RODITELJSTVO U JUGOSLAVIJI**

»Socijalizam ne može ličnu sreću čovekovu podređivati nekakvim višim ciljevima jer je najviši cilj socijalizma lična sreća čoveka«. (Program SKJ, VII kongres SKJ, »Kultura« 1958. godine, str. 411).

Pravo je čoveka da slobodno odlučuje o rađanju dece. Ovo pravo se može ograničiti samo radi zaštite zdravlja.« (Ustav SFRJ iz 1974. godine, čl. 191).

»Savez komunista će se zalagati da se marksistički stavovi prema ravnopravnosti žene i muškarca, humanim odnosima između polova i prema odgovornom roditeljstvu, ugrade u nastavne sadržaje i sve druge programe vaspitno obrazovnog rada.« (Rezolucija XI kongresa SKJ, str. 56, četvrti deo »Zadaci SKJ u samoupravnom preobražaju obrazovanja, nauke, kulture i informisa-nja«, tačka 4, drugi pasus, »Komunist«, 28. IV 1978. godine).

**X BORBA ZA »OSLOBOĐENJE ZENSKINJA« I SLOBODNO
RODITELJSTVO INTEGRALNI DIO PROGRAMSKE ORIJENTACIJE
NAJPROGRESIVNIJIH DRUŠTVENIH SNAGA NA NAŠEM TLU
ZA OSLOBOĐENJE ČOVJEKA I RADA**

Dugotrajna aktivnost najprogressivnijih društvenih snaga u našoj zemlji bila je prethodnica organizovanoj borbi za oslobođenje rada i čovjeka, čiji je integralni dio od samog njenog početka bila borba za ravnopravnost između žene i muškarca, a u okviru rasprava o ovim pitanjima pokretani su aktuelni problemi u vezi sa rađanjem djece, kao značajan kompleks društvenih pitanja.

Polazne pretpostavke u ovom poglavlju su:

1) Svijest o slobodnom roditeljstvu u zemljama jugoslovenskih naroda u periodu prije prvog svjetskog rata izrastala je zajedno sa sviješću o potrebi borbe radničke klase i drugih progressivnih slojeva na našem tlu protiv eksploatatora, za bolji život ugnjetenih masa.

2) Ideje o slobodnom roditeljstvu razvijale su se u okviru marksističkog pristupa potrebi radikalnih društvenih promjena u tadašnjem društvu u cilju stvaranja boljih uslova života dostojnih čovjeka.

3. Napredni ženski pokret jugoslovenskih naroda boreći se za društveni preobražaj, a u tome okviru za promjenu društvenog položaja žene, pitanja u vezi sa slobodnim roditeljstvom uključio je u nekoliko najaktu-elnijih problema vezanih za društveni položaj žene.

4) Retrospektivna analiza razvoja radničkog pokreta svih jugoslovenskih naroda, rukovođenog od početka dvadesetih godina ovog vijeka komunističkim idejama, pokazuje da je u njegovoj programskoj orijentaciji bila prisutna Marksova vizija društvenog položaja žene i porodice.

5) Rad na prosvjećivanju radničkog podmlatka obično je bio sastavni dio programskih zadataka ženskog pokreta (»U grupama se imaju prirediti naročiti kursevi po modernim pedagoškim načelima, a sa čisto praktičnog gledišta na cjelokupno vaspitanje«. Iz Statuta žena socijalista--komunista, usvojenog 1919. godine).

6) Osnove za razvoj pokreta slobodnog roditeljstva u novoj Jugoslaviji, pored generalnog marksističkog pristupa, zasnovane su na stavovima Pete zemaljske konferencije KPJ, održane novembra 1940. godine.

7) U završnim dokumentima skoro svih jedanaest kongresa KPJ, odnosno SKJ, sadržani su stavovi relevantni za slobodno roditeljstvo.

IDEJNE OSNOVE PROGRESIVNIH SNAGA U BORBI ZA OSLOBOĐENJE ŽENE I PRVE IDEJE O SLOBODNOM MATERINSTVU

U staroj Jugoslaviji, kao i u periodu prije njenog stvaranja, sa sve bržim procesom industrijalizacije i zapošljavanja žene, pokretani su i problemi u vezi sa ostvarivanjem roditeljstva, koje su najviše osjećale zaposlene žene i muškarci u proleterskim krugovima.

Napredni radnički pokreti, iako su u vezi sa emancipacijom žene imali izvjesnih nejasnoća,¹ polazili su bez izuzetaka, od potrebe zapošljavanja žene kao preduslova njenoj emancipaciji.

Zapošljavanje žene je polazna osnova na putu ka njenoj emancipaciji. Ali, emancipacija žene ne zavisi samo od činjenice da li je žena zaposlena, već od čitavog spleta društvenih odnosa, a prije svega, od načina društvene proizvodnje i raspodjele rezultata rada, a u okviru toga i od razrješavanja njene dvostruke uloge — kao proizvođača i kao majke. Svojim zapošljavanjem žena je rješavala pitanje lične a dijelom i porodične egzistencije i veći ili manji stepen svoje nezavisnosti, a koliki je bio stepen njene emancipacije, zavisilo je od njenog statusa u društvenoj proizvodnji i karaktera te društvene proizvodnje, od njenog položaja u braku, porodici i šire u ličnom životu.

Prvi marksistički orijentisani borci na našem tlu, koji su se borili za radikalne društvene promjene nisu mogli zaobilaziti aktuelne probleme društvenog položaja žene. S obzirom da marksizam, kao ideološko opredjeljenje polazi od toga da je čovjek najviša vrijednost, da je on cilj istorijskog kretanja, a ne neko apstraktno društvo, oni su u svoje prve programe uključili borbu za ravnopravnost između muškarca i žene, kao sastavni dio borbe za revolucionarne društvene promjene.

Klasno društvo, kao sastavni dio odnosa privatnog vlasništva i eksploatacije rada, historijski nastale oblike diskriminacije žena u kapitalizmu razvilo je do apsurdna u svim vidovima: ekonomskom, društveno-političkom, porodičnom i ličnom. Polazeći od toga da je žena po prirodi manje vrijedna, da je njen primarni zadatak materinstvo i domaćinstvo, kapitalističko društvo je gradilo svoje norme dvojnog morala, posebnog za žene, posebnog za muškarce, kao i norme građanskog, bračnog, porodičnog, imovinskog, nasljednog i drugih prava. Potreba za novom, mlađom radnom snagom dovela je do masovnog zapošljavanja žena i djece u rad van domaćinstva i tako je demantovala dotadašnje poglede na zapošljavanje žene.

Analiza klasnih uzroka diskriminacije žene i bijednog života radničke klase i ukazivanje na revolucionarni put ka slobodnoj asocijaciji proizvođača epohalno je djelo Marksa, Engelsa, Bebel i drugih u XIX, dok je Lenjin u XX stoljeću njihova saznanja već spro vodio u praksu poslije pobjede oktobarske revolucije. Prema marksističkom stanovištu, koje je usvojeno kao ideološki pristup, uzroci neravnopravnog položaja

¹) Kada je A. Bebel 90-tih godina prošlog vijeka u njemačkom parlamentu zahtijevao slobodu udruženja žena, naišao je na nerazumijevanje i opšte čuđenje pošto je pojam o ravnopravnosti i slobodnom udruživanju žene uznemiravao i neke najprogresivnije umove toga vremena.

žene ne leže u ugnjetavanju od strane muškarca, zato što je položaj žene nerazdvojno povezan sa samim postojanjem klasnog društva, koji se zasniva na iskorišćavanju čovjeka po čovjeku, na osnovi privatne svojine. Zato je oslobođenje žene u društvenoj, porodičnoj i ličnoj sferi postalo sastavni dio borbe za ukidanje svakog iskorišćavanja i ugnjetavanja. To je bio put revolucionarne borbe za uništenje klasnog društvenog sistema. Poznato je da je oslobođenje žene moguće samo s njenim uključivanjem u društveno-proizvodni rad, i to tek onda kada žena uzme učešće u proizvodnji u većim društvenim razmjerama, i pod uslovom da je obaveze u kući i porodici samo još u neznatnoj mjeri opterećuju. Ovakvo marksističko stanovište zasnovano je na pretpostavci ukidanja inokosne porodice kao ekonomske jedinice društva, zatim na pretvaranju privatnog domaćinstva u društvenu industriju, podružljavanju vaspitne uloge porodice i razvijanju ravnopravnih odnosa između njenih članova.

Razrada ideološkog pristupa u praktičnoj borbi za promjenu društvenog položaja radnica u okviru borbe za revolucionarne društvene promjene nije tekla lako. Bilo je dosta lutanja. Međutim, treba istaći dvije ličnosti, Svetozara Markovića i Dimi trija Tucovića, kao dva borca za socijalistički preobražaj, koji su na našem tlu potpunije sagledali suštinu problema u vezi s društvenim položajem žene.

Među prvim pobornicima za ravnopravnost žena sa muškarcima, javlja se socijalista Svetozar Marković, koji je, između ostalih radova i u svom članku »Je li žena sposobna da bude ravnopravna sa čovekom«, napisanom 1870. godine, obrazložio potrebu davanja ekonomskih i političkih prava ženi. On je, takođe, preveo i objavio knjigu Džon Stjuart Mila »Potčinjenost ženskinja«, 1871. godine, napisavši i predgovor.

Naši prvi nosioci slobodne misli primjenom marksističke nauke, borili su se za promjenu položaja radničke klase, polazeći od toga da je Marks bio mislilac razotudjenog čovjeka.

Dosljedno sprovodeći osnovne postavke marksizma u oblasti borbe za ravnopravan položaj između žene i muškarca, Svetozar Marković je u svom poznatom članku »Oslobođenje ženskinja«²⁾ ukazao da je potrebno vaspitavati svakog člana društva. On između ostalog ističe »... uvida se sve više od kakve je važnosti po ceo čovečanski napredak odnosaj između čoveka i žene u porodici i u društvu«. I dalje »Pitanje o ženskom oslobođenju nerazdvojno je svezano sa celim društvenim preobražajem sa oslobođenjem čovečanstva od sviju zala, poroka, tiranije i robovanja — žensko pitanje nije za nas prerano već je ono prvo koje treba staviti na dnevni red.«³⁾

Ženski pokret u Srbiji javlja se zajedno sa Omladinskim pokretom sedamdesetih godina prošlog vijeka, prije oko 100 godina, sa prvenstvenim zahtjevom da se »... obrazovanje žena digne na najviši stepen«. Sjedište ovoga pokreta bilo je u Novom Sadu, a na čelu žena aktivistkinja

²⁾ Svetozar Marković, Sabrani spisi, knjiga II, »Kultura«, Beograd, 1960. str. 399—402.

³⁾ Svetozar Marković, Sabrani spisi, knjiga II, »Kultura«, Beograd, 1960. godine, str. 399—402.

bila je Savka Subotić (supruga poznatog kulturnog radnika dr Jovana Subotića.⁴⁾

Osnivanjem ženskog radničkog društva »Svest« u 1903. godini,⁵⁾ u okviru Radničkog saveza Srbije, okupljene su prije svega radnice. Ono se bavilo uslovima njihovog života i rada.

Dimitrije Tucović se veoma angažovano bavio problemima društvenog položaja žene. Poslije povratka sa Međunarodne konferencije žena socijaldemokrata, održane u Kopenhagenu avgusta 1910. godine, on je pokrenuo inicijativu da Socijaldemokratska partija brojnije okuplja žene, što je zahtijevano i rezolucijom usvojenom na socijalističkom zboru žena.⁶⁾

Pojavom časopisa »Jednakost«, organa Centralnog sekretarijata žena socijaldemokrata, koji je imao zadatak da tumači »žensko pitanje« u svjetlu borbenih zadataka socijalne demokracije, u uvodniku prvog broja⁷⁾ se kaže da je borbeni cilj »... ne samo sloboda žena, već slobodno čelo čovečanstvo ...«, jer će bolja budućnost sinuti svemu ljudskom rodu ne iz borbe žena protiv ljudi, već iz energične i istrajne borbe potlačenih društvenih klasa protiv njihovih ugnjetača«.

Nečuvena eksploatacija ženske i dječje radne snage, na šta je posebno ukazano pred Prvi maj, početkom druge decenije devetnaestog vijeka, nametala je potrebu za radikalnim rješenjem njihovog društvenog položaja. Tako se u prvomajskom proglašenju zahtijeva puna ravnopravnost između polova, jer »... proletarijat koji u radnici i ženi gleda druga i prijatelja u borbi, ima puni klasni interes da su radnice potpuno ravnopravne i s muškima učestvuju u borbi protiv današnje države ... i da uporedo s radnicima u borbenom frontu ponese zastavu za oslobođenje čovečanstva.«⁸⁾

Neka specifična pitanja društvenog položaja žena, u vrijeme opšte obespravljenosti radnih ljudi, tada su manje pokretana, pošto su u prvom planu bila druga politička pitanja, kao što su »Žena i promena Ustava«,⁹⁾ »Pred prvi maj«¹⁰⁾ i si. U članku »U čemu je oslobođenje žene«, pošto se zahtijeva pravo glasa, obrazlaže se da ga žene radnice ne traže iz feminističkih razloga, jer »Socijaldemokratski ženski pokret ne treba da bude nikad u znaku nekakvog ženskog, već u znaku opšteg socijaldemokratskog pokreta ... Zbog toga žena i može doći do svoga definitivnog oslobođenja samo onda kad postane socijalno-ekonomski slobodna, kroz borbu za ostvarenje socijalističkog društva«.

⁴⁾ Zorka Janković, Ženski pokret u prošlosti, »Žena danas«, januar 1938., str. 3.

⁵⁾ Ovo društvo je prestalo sa radom maja 1905. godine.

⁶⁾ U Beogradu je 12. IX 1910. godine na velikom socijalističkom zboru žena usvojena rezolucija i program rada i izabran je Centralni sekretarijat žena socijaldemokrata.

⁷⁾ »Jednakost«, prvi broj izlazi 1. oktobra 1910, sa uvodnim člankom »Cilj i put«.

⁸⁾ »Radničke novine«, br. 89. od 18. aprila 1912. godine, članak »Opšte pravo glasa i za žene«.

⁹⁾ »Jednakost«, broj 10, od 16. maja 1914. godine.

¹⁰⁾ »Jednakost«, od 18. aprila 1914. godine.

U brojnim štrajkovima radnika masovno učestvuju radnice i djeca tek šest godina stara¹¹⁾, ili samo nešto starija.¹²⁾

Tako se poslije balkanskih i prvog svjetskog rata, kao podlistak »Jednakosti« za djecu i omladinu štampa »Budućnost«, kako bi se i mladima davao odgovarajući pravac borbe za oslobođenje čovječanstva od klase eksploatatora.

Iako se oblast biološke reprodukcije zbog sasvim razumljivih razloga izričito ne ističe u prvi plan, u samom početku organizovane borbe radničkog i ženskog pokreta na našem tlu ona je, s obzirom na shvatanja ideologa vladajuće eksploatatorske klase, pa tako i zakonodavstva svih država na području današnje SFR Jugoslavije, uvijek bila ili jedno od najznačajnijih pitanja ili se prema njoj imao sasvim određen stav, a uvijek je bila predmet normativne regulative vladajućeg političkog sistema, uključiv ozbiljno angažovanje svih religija.

2. AKTIVNOST ŽENA U NAPREDNOM RADNIČKOM POKRETU DO KONGRESA UJEDINJENJA NA KOME JE OSNOVANA SOCIJALISTIČKA RADNIČKA PARTIJA (KOMUNISTA) SA OSVRTOM NA PROBLEME RODITELJSTVA

Sve veće zapošljavanje žena krajem XVIII i početkom XIX vijeka i njihov neravnopravan položaj u društvu, radu, porodici, braku i ličnom životu, opredjeljivali su ženu za masovnije uključivanje u napredni radnički pokret.¹³⁾

Krajem XIX vijeka u našoj zemlji započeo je proces bržeg zapošljavanja žena. Na primjer, u Srbiji je bilo zaposleno preko trideset hiljada žena.¹⁴⁾ Prve organizovane aktivnosoti žena u pojedinim krajevima naše zemlje, javile su se krajem XIX vijeka. Pisani tragovi upućuju na žensku organizaciju koja je postojala i djelovala u Zagrebu 1897.¹⁵⁾ a prvo žensko radničko društvo u Beogradu, osnovano je 1903. godine¹⁶⁾ na inicijativu Stojanke Jovanović-Canke.¹⁷⁾ tada najistaknutije žene u srpskom radničkom pokretu. U 1908. godini obnovljen je rad Ženske socijalističke

¹¹⁾ Viktorija Janković-Radović, Savka Đaković, Sribislava Kovačević, »Borba žene za emancipaciju i ravnopravnost i njihovo učešće u revolucionarnom radničkom pokretu, sa posebnim osvrtom od dolaska druga Tita na čelo KPJ« (Referat u štampi), materijal sa simpozijuma u Republičkom vijeću SS Srbije, maja 1978., str. 8.

¹²⁾ Ibid., str. 18. U Leskovcu u štrajku koji je započeo 25. jula 1873. učestvovala su i djeca čija je nadnica bila 6—8 dinara.

¹³⁾ Istorija radničkog pokreta, Zbornik radova 2, Jovanka Kecman »Učešće žena u radničkom pokretu Jugoslavije 1918—1921.«, Institut za izučavanje radničkog pokreta, Beograd, 1965. godine, str. 39—111.

¹⁴⁾ Ibid., prema popisu stanovništva u Srbiji je bilo zaposleno 31.306 žena (in dustrija 2.378, trgovina 5.009, javne službe i slobodna zanimanja 7.814, u poljopri vredi i ostalim granama 16.105). Sindikalni pokret u Srbiji, 1903—1919. Beograd 1958. godine, str. 368.

¹⁵⁾ »Sloboda«, glasilo socijaldemokratske stranke, br. 4, Zagreb, 18. III 1897.

¹⁶⁾ Radničke novine br. 39, 6. avgust 1903. godine, br. 41, 12. avgust 1903.

¹⁷⁾ »Žena danas«, br. 110, avgust 1953. Beograd, članak dr S. Dimitrijević iz koga se vidi da je S. Jovanović-Canka u tadašnjim glasilima objavila više članaka o društvenom položaju žene iz raznih aspekata.

organizacije u Zagrebu. U 1910. godini izlazi »Jednakost« u Beogradu.¹⁸⁾ U Bosni i Hercegovini u Socijaldemokratskoj stranci ima 130 žena u 1912. godini.¹⁹⁾ U 1913. izlaze prve slovenačke ženske novine »Ženski list«, na čijem izrađivanju se posebno angažuje Alojzija Štebi.²⁰⁾

Prve proslave međunarodnog dana žena Osmog marta bile su 1914. godine u Beogradu²¹⁾ i u Sarajevu.²²⁾

U međunarodnom ženskom pokretu zapažen je izvještaj Milice To-palović, poslan Klari Cetkin koja ga je publikovala i tako skrenula veću pažnju na probleme položaja žene u Srbiji.²³⁾

Oživljavanjem političkog života u burnim ratnim godinama prvog svjetskog rata pokrenuta je akcija na okupljanju omladine i žena. Neposredno poslije prvog svjetskog rata žene se brojno uključuju u revolucionarni pokret, koji se širio u svim jugoslovenskim zemljama. Početkom decembra 1918. godine obnovljen je rad Sekretarijata žena socijaldemokrata Srbije, čija se prva sjednica održava već 4. decembra 1918. godine.²⁴⁾

Događaji u Rusiji i revolucionarno vrenje u Evropi imali su neposrednog uticaja na oživljavanje političkog života među masama i na našem tlu. Posebno revolucionarno vrenje bilo je među omladinom. Na primjer, u Sarajevu dolazi do poziva mladim da se uključe u sarajevsku organizaciju omladine, čiji vođi su pod klasnom borbom tada podrazumijevali implicite i diktaturu proletarijata.

Obnovljeni ženski pokret u 1919. godini u BiH, organizovao je Ženski dan 24. marta 1918. i 6. aprila 1919. godine, a Dječji dan, 18. avgusta 1918. godine.²⁵⁾ O proslavi Ženskog dana u Sarajevu »Lajpciške narodne novine« u ženskoj rubrici, koju je uređivala Klara Cetkin, donijele su sljedeći izvještaj: »Vodstvo mladog socijalističkog ženskog pokreta u Bosni i Hercegovim, nasuprot izvanrednim teškoćama, priredilo je 24. marta Ženski dan sa skupštinom. Ženski dan je istakao, pored zahtjeva za

¹⁸⁾ Jednakost, organ žena socijaldemokrata Srbije, počeo je da izlazi 1. X 1910., prekida izlaženje od 1912—1914. Godine 1914. izlazi samo od 1. do 1. VI. Opet dolazi do prekida izlaženja sve do 1. III 1920., a posljednji broj izlazi 1. XII 1920. godine, kada je prestao izlaziti zbog Obznane.

¹⁹⁾ U izvještaju Glavnog odbora Socijaldemokratske stranke navodi se da ima organizovano 130 žena i to: u Sarajevu 90, Tuzli 20, Mostaru 18 i Brezi 2 žene.

²⁰⁾ Alojzija Štebi bila je urednik više listova i publikacija, a »Ženski list« izašao je u 6 brojeva, prema članku Erne Muser, »Lojzka Stebijeve«, »Naša žena«, br. 9, Ljubljana, 1956. godine, str. 244.

²¹⁾ »Jednakost« br. 4, Beograd, 16. februar 1914. godine i br. 5, 1. mart 1914. godine.

²²⁾ Glas slobode, organ Socijaldemokratske stranke BiH, br. 51, Sarajevo, 7. mart 1914. godine, br. 52, 9. mart 1914. godine, br. 53, 10. mart 1914. godine.

²³⁾ O položaju žene u Srbiji upućen je izvještaj K. Cetkin, 13. decembra 1916. godine. Odgovor K. Cetkin objavljen je u »Jednakosti« br. 1. od 1. III 1920. godine u kome se, između ostalog, kaže »Ja sam uvjerena da će vaš izvještaj naići svuda na dostojnu pažnju, koju zaslužuje kao dokumenat.«

²⁴⁾ Jovanka Kecman, »Žene Jugoslavije u radničkom pokretu i ženskim organizacijama 1918—1941«, izdavač Narodna knjiga, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 1978. godine, str. 68.

²⁵⁾ Arhiv KP BiH, tom III, Sarajevo 1951, str. 309. i 310. Glas slobode, br. 82, od 10. aprila 1919. godine.

ravnopravnost žena, želju za mirom i internacionalnu solidarnost bosan-sko-hercegovačkih drugarica. Žene su trpjele mnogo od rata i osjećaju da ih položaj i nada u socijalističku budućnost čvrsto vežu sa njihovim sestrama u svim zemljama.«²⁶⁾

U 1918. godini počelo se organizovano raditi sa djecom, pošto su žene socijalistkinje preuzele brigu oko vaspitanja i okupljanja radničke djece. Iste godine bile su velike demonstracije u Ljubljani. Na zboru održanom 17. marta 1918. godine, govorilo se ne samo o miru i oslobođenju, već i o emancipaciji žene u društvu, a usvojena je rezolucija kojom je pozdravljena pobjeda oktobarske revolucije u SSSR-u. Tada se javlja i publicistika u kojoj je naglašena uloga žene u materinstvu i odgoju djece, s poentom da savremeni život zahtijeva obrazovanu i emancipovanu ženu, koja će prije svega biti politički ravnopravna, pošto je to zahtjev novg doba.²⁷⁾ Naročito je ukazano da je obrazovanje žena zanemareno, da žene treba da budu politički ravnopravne.

Iako su žene u naprednom radničkom pokretu najviše okupljane kroz zasebne forme rada, osnovni pravac borbe za unapređenje društvenog položaja žene vođen je zajednički. Najnapredniji borci — žene i muškarci udruženim snagama su se borili za promjenu poretka. U tom smislu karakteristična je odluka Glavne partijske uprave Socijaldemokratske partije Srbije, kojom je odbijen zahtjev Sekretarijata žena socijaldemokrata Srbije da im se odobri zasebno organizovanje žena u Socijaldemokratsku partiju. U pismu kojim je taj zahtjev odbijen, stoji »Glavna partijska uprava ne može dozvoliti posebno organizovanje žena, organizacije moraju biti jedne za oba pola.«²⁸⁾

Neposredno pred Kongres ujedinjenja, Sekretarijat žena socijaldemokrata Srbije, održao je svoju posljednju konferenciju²⁹⁾ 14. aprila u Beogradu, na kojoj je došlo do izražaja da je rad među ženama veoma razvijen i intenzivan, posebno u Beogradu. U brojnim štrajkovima koji su organizovani u mnogim gradovima žene su masovno učestvovala.³⁰⁾

Na Kongresu ujedinjenja među 30 delegata iz Hrvatske, bilo je i pet žena: Iva Ilijić, studentkinja i Marija Semen, privatna činovnica,³¹⁾ Adela Panošević,³²⁾ Marija Lukić³³⁾ i Marija Dvoržak.³⁴⁾

U periodu pred Kongres ujedinjenja veoma je značajno bilo održavanje Okružne konferencije u Ljubljani 25. marta 1919. godine kojoj je predsjedavala Marija Urbančeva.³⁵⁾ U okviru rasprave o borbi žene za po-

²⁶⁾ Citat preuzet iz citiranog rada Jovanke Kecman.

²⁷⁾ Alojzija Štebi, Demokratizam in ženstvo, »Slovenska socijalna matica«, br. 64, Ljubljana, 1918. godine.

²⁸⁾ Arhiv radničkog pokreta Jugoslavije, Sveska zapisnika Sekretarijata žena socijaldemokrata Srbije, str. 144.

²⁹⁾ Na ovoj Konferenciji izabran je Sekretarijat u koji su ušle: Draga Stefanović, Sofija Levi, Anka Rašković, Milica Topalović, Mira Predojević, Leposava Pa nic, Mitra Katarac, Leposava Tiosavljević, Cveta Petrović i Zlata Bujadić.

³⁰⁾ U Sarajevu, Mostaru, Tuzli Banjoj Luci, Travniku i Bosanskom Brodu, učestvovalo je 30.000 štrajkača, među njima brojne žene.

³¹⁾ Arhivski vijesnik br. 2, Zagreb 1959. godine, str. 79. i 80.

³²⁾ Ibid., str. 182, 183.

³³⁾ Radničke novine br. 91, Beograd, 15. aprila 1919. godine.

³⁴⁾ Radničke novine, br. 87, 11. aprila 1919. godine.

³⁵⁾ Citirani rad, Jovanke Kecmana, str. 63.

litičku, socijalnu i kulturnu ravnopravnost, naročito je ukazano na ulogu žene u vršenju materinstva. Istaknuto je da žena, pored osam sati rada na radnom mjestu, i u domaćinstvu isto toliko radi, zbog čega je zanemaren odgoj djece.³⁶⁾ Posebno su jsticani zahtjevi za novčanu nadoknadu za trudnice i novorođenčad.³⁷⁾

3. BORBA KPJ ZA OSLOBODENJE ŽENE I PRVI POGLEDI NA SLOBODNO RODITELJSTVO

Razmatrajući i primjenjujući revolucionarne stavove naučnog socijalizma napredni radnički pokret u našoj zemlji, uprkos otporima konzervativnih snaga, borio se za pobjedu humane ideje o punoj valorizaciji čovjekove ličnosti u svim domenima njegovog života, uključiv i ravnopravne odnose između polova u političkom, porodičnom, ekonomskom i ličnom životu. Prelomnu etapu u tim nastojanjima predstavlja naša socijalistička revolucija, u kojoj je započeta borba i za potpunu prevagu hu-mehanizacije i liberalizacije čovjekove ličnosti u oblasti humanizovanja odnosa među ljudima u radu, društvu, porodici i u ličnom životu, pa u tome okviru i u odnosima između polova i uopšte u oblasti rađanja novog čovjeka.

Na Kongresu ujedinjenja — prvom kongresu KPJ,³⁸⁾ održanom u Beogradu 1919. godine (od 20—23. aprila) usvojen je Statut žena socijalista (komunista), u kome se ističe da su svi zadaci u vezi sa oslobodenjem žene zasnovani na klasnoj borbi proleterske partije, -pa su sadržani u Programu Partije komunista Jugoslavije, te da nema nikakve potrebe za posebnom ženskom organizacijom.³⁹⁾

U Statutu žena socijalista (komunista)⁴⁰⁾ zasnovanom na marksističkom shvatanju položaju i uloge žene u društvu, pokrenuta je borba za

³⁶⁾ U našoj literaturi tretira se odnos prema djeci u porodici i u daljoj i u bližoj prošlosti, koji pored brige o djeci govori i o njihovom krajnjem zanemarivanju. »Postoji veliki broj istorijskih beležaka koje kazuju da su roditelji u strahu za svoju decu, odvodili svu čeljad u planinu, kad bi se čulo da nailazi carski haračlija. Ponekad se dešavalo da su čitava sela, zbog toga, ostajala prazna... Pojedini roditelji su rade svoju decu sakatili nego ih predavali Turcima u ruke. Pribegavalo se, po nekad, i ranoj ženidbi, pa su putnici nailazili na dečake privenčane već u dvanaestoj godini (...) Pojedini krajevi su, čini mi se, zapadali u takvu bedu da su deca nuđena carskim haračlijama za novac koji su oni uzimali od roditelja u bogatim naseljima« (kao mito za neodvođenje dece). Radovan Samardžić, Mehmed Sokolović, Srpska književna zadruga, Beograd, 1971, knjiga 428, str. 19).

³⁷⁾ Naprej, br. 73, Ljubljana, 31. mart 1919. godine.
³⁸⁾ Istorijski arhiv KPJ, II tom (1919—1937) Beograd, 1949. godine, str. 10. *5³⁹⁾
»Jednakost« organ žena socijalista (komunista) Jugoslavije, broj 1, Beograd^J., marta 1920. godine.

⁴⁰⁾ U čl. 6. Statuta žena socijalista (komunista) govori se o pokretanju lista "Jednakost", a u čl. 7. se govori da će se »... izdavati niz brošura i knjiga, odnoseći ženu i njene manifestacije života.« U drugom dijelu (Organizacija mladeži) u čl. 2. se kaže »Kako je rad na prosvetivanju radničke mladeži vrlo važan, to će se njemu posvetiti naročito za to izabrani Prosvetni odbor žena, čiji će specijalni zadatak biti prikupljanje radničke mladeži, organizovanje i podizanje, duhovno i moralno, iste«. I dalje, u čl. 3. stoji »U grupama se imaju prirediti naročiti kursevi po modernim pedagoškim načelima, a sa čisto praktičnog gledišta na celokupno va-spitanje«.

oslobođenje žene od dvostrukog ropstva: kapitalističke eksploatacije i društvene nejednakosti. U sprovođenju ovoga cilja, u koji su inkorporirana i bitna pitanja u vezi sa biološkom reprodukcijom, na narednih deset kongresa KPJ (SKJ) i Petoj zemaljskoj konferenciji KPJ, problemima društvenog položaja žena poklanjana je određena pažnja, iako ne dovoljno na svima.

Na Kongresu ujedinjenja na kom je došlo do stvaranja SRPJ (K) izražen je zahtjev za ravnopravnim položajem žene u društvu, što je unijeto i u kongresni dokument. U podlozi ujedinjenja stoji: »SRPJ — komunisti — ne bore se dakle, za nove povlastice i preimućstva, već za ukidanje klasne vladavine, pa i samih klasa a za jednaka prava i jednake dužnosti svijuu, bez razlike pola i porekla«. Takođe i u praktičnom akcio-nom programu se predviđa »Najpunija politička i pravna jednakost svih građana bez razlike pola. Aktivno i pasivno izborno pravo svakog građanina i građanke starih 20 godina«. I usvojeni Statut na ovom Kongresu utvrdio je da u radu Kongresa SRPJ (K) učestvuju i . . . »dva izaslanika Centralnog sekretarijata žena«. ⁴¹⁾

U toku održavanja Kongresa ujedinjenja 20. aprila uveče održana je Konferencija žena socijalista (komunista) na kojoj je izvršeno ujedinjenje svih ženskih socijalističkih pokreta u jedinstveni ženski socijalistički (komunistički) pokret Jugoslavije. ⁴²⁾ Na ovoj konferenciji je izabran Centralni i sekretarijat žena socijalista komunista i dogovoreno je da se pokrene izdavanje lista »Jednakost«, zatim je usvojen Statut, u kom, između ostalog, stoji: »Žene socijalisti (komunisti) usvajaju maksimalni i minimalni program Partije Jugoslavije i smatraju sebe kao deo partijske celine. U isto doba one isključuju svaku zasebnu organizaciju žena, a sebe smatraju tehničkim — izvršnim odborom u agitaciji u organizaciji žena«. ⁴³⁾

U periodu između Kongresa ujedinjenja (aprila 1919. godine) i Obznane (decembar 1920. godine) došlo je do izvjesnog poleta ženskog pokreta, pošto se Partija borila za ravnopravan položaj žene u društvu »... za ukidanje vladavine, pa i samih klasa, a za jednaka prava i jednake dužnosti svijuu, bez razlike pola i porekla«. Na Kongresu ujedinjenja učestvovala su žene delegati iz Srbije, Hrvatske i Bosne. Na godišnjoj konferenciji žena socijalista (komunista) održanoj 11. septembra 1919. godine ⁴⁴⁾, razmatrana su, tada najaktuelnija pitanja, s obzirom da se još osjećala ratna pustoš. U Makedoniji je tada postojao Pokrajinski sekretarijat žena komunista, ⁴⁵⁾ kao i mjesni sekretarijati u više mjesta, a u Dalmaciji, pored Pokrajinskog, postoje mjesni sekretarijati u mnogim mjestima. ⁴⁶⁾

U radničkom pokretu Slovenije, poslije pobjede revolucionarnih snaga u naprednom radničkom pokretu Jugoslavije, započeo je organizo-

⁴¹⁾ Istorijski arhiv KPJ, II tom, Beograd, 1949. str. 12, 14 i 17.

⁴²⁾ Jovanka Kecman, *ibid.*, str. 75.

⁴³⁾ Radničke novine, 101, 26. april 1919. godine.

***) Na ovoj Konferenciji izabrane su u Sekretarijat žene iz BiH, Anka Pamel, Ljubica Čuković, Lucija Pazin, Draga Crnković, Marica Pavić, Stefa Kršulj, Vilma Jandrka, Luča Slez, Katarina Simić, Ljubica Biljak, Marica Ptiček, Stoja Zagorac, Marija Tosoni i Ana Matuh, »Glas slobode«, br. 147, 7. IX 1919. i br. 173, 9. X 1919. godine.

⁴⁵⁾ »Jednakost«, br. 6, 15. juna 1920. godine.

***) ARPJ, Sveska zapisnika, Sekretarijata žena Srbije, str. 194.

vaniji rad među ženama marta 1920. godine. Antonija Čeč⁴⁷⁾ razvijajući zapaženu aktivnost u RSS Slovenije (bila je sekretar kongresa Radničke socijalističke stranke Slovenije 11. IV 1920), veoma aktivno je radila na organizovanju rada među ženama. Na sastanku ženskog komunističkog pokreta Slovenije 19. XII 1920. godine A. Čeč govori o položaju žene u društvu i ciljevima KPJ u borbi za oslobođenje žene, ali do formiranja samog pokreta žena komunista nije došlo zbog dolaska Obznane (29. XII 1920. godine).

Brojni pisani dokumenti, sačuvani iz ovog perioda, pokazuju da je veći broj žena bio u partijskim upravama, naročito u Srbiji, Bosni i Makedoniji. Iz ovog perioda značajan je poziv Centralnog sekretarijata žena, kojim su pozvani svi pokrajinski i mjesni sekretarijati žena da 24. januara 1920. godine održe zborove žena na kojim je trebalo istaći zahtjev Partije »... za političko izjednačavanje polova.«⁴⁸⁾ U Sloveniji je tada istaknuto da se svako osporavanje prava glasa ženama sukobljava sa osnovnim načelima demokratije, čak i najprimitivnije.⁴⁹⁾

Iz radničkih pokreta koji su nicali u odvojenim sredinama sa različitim društveno-ekonomskim i političkim razvitkom, različitih idejnih i organizacionih tradicija, trebalo je stvoriti idejno i organizaciono jedinstven jugoslovenski radnički pokret, pod rukovodstvom Komunističke partije.⁵⁰⁾ Idejni sukobi i frakcijska razračunavanja, prvenstveno u rukovodstvu komunističkog dijela jugoslovenskog radničkog pokreta dvadesetih godina, bili su posljedica kako dostignutog stepena društveno-ekonomske razvijenosti, tako i nivoa revolucionarne svijesti toga rukovodstva, koje nije bilo sposobno da stvara Partiju revolucije⁵¹⁾, a to sve se reflektovalo i na stepen razvijenosti jugoslovenskog ženskog pokreta.

Na DruPom kongresu KPJ — Vukovarskom. održanom 1920. godine, u kontekstu rasprave o aktuelnim pitanjima daljeg razvoja borbe KPJ za ostvarenje njenih ciljeva, vođena je rasprava i o ravnopravnosti žene i muškarca i istaknuto je da je »obavezno i naučno vaspitanje omladine oba pola«, te da je »... dužnost škole (je) da deci omogući svestrani harmonični duhovni i fizički razvoj.«⁵²⁾

U pripremama za ovaj kongres, Centralni sekretarijat žena nije razvio neke posebne aktivnosti. Na osnovu Statuta SRPJ (K.) izabrao je za svoja dva delegata Anku Pamel iz Bosne i Desanku Anđelković iz Srbije. Za vrijeme održavanja Drugog kongresa KPJ u Vukovaru, održana je (23. juna) plenarna sjednica Centralnog sekretarijata žena, koja je imala

⁴⁷⁾ Čeč (Antona) Tončka-Olga, rođena 16. V 1898. godine, postala je član KPJ 1921. a zatim član PK KPJ za Sloveniju. Bila je desetak godina na radu i školova nju u Sovjetskom Savezu. Po povratku je na partijskom radu u Trbovlju. U NOB stupila 1941. godine. Umorena 3. XI 1943. u Aušvicu. Za narodnog heroja proglašena 21. VII 1953. godine, (»Žena danas«, br. 275, Beograd, 1975. godine, str. 114.).

⁴⁸⁾ Radničke novine, br. 6, 7. januara 1920. godine.

⁴⁹⁾ Naprej, br. 10., Ljubljana, 14. januar 1920. godine.

⁵⁰⁾ Gordana Vlajčić, Povijesno značenje Osme konferencije zagrebačkih komunista i razvoj KPJ kao moderne partije radničke klase, Osma konferencija zagrebačkih komunista i razvoj KPJ-SKJ kao moderne partije radničke klase, izdavač NIŠRO Vjesnik, str. 17.

⁵¹⁾ **Ibid.**, str. 5.

⁵²⁾ Istorijski **arhiv KPJ**, II tom, Beograd, 1949. godine, str. 36.

ovlaštenja konferencije žena. Na ovoj konferenciji podniet je izvještaj da politički rad među ženama nije bio u tolikoj mjeri intenzivan zbog velikih progonstava i hapšenja od strane vladaj uče klase, tako da neka specifična pitanja položaja žene nisu posebno razmatrana.

Na sjednicama Drugog kongresa KPJ nije raspravljano o ženskom pokretu, pa sadržaji o položaju žene nisu mogli ući ni u kongresne dokumente. Ni u Programu KPJ usvojenom na ovome kongresu, nisu bili razrađeni specifični zadaci u vezi s položajem žene, izuzev opšteg zahtjeva za njihovom pravnom i političkom jednakošću. To sve govori da se na ovom kongresu još osjeća recidiv prošlosti i sektaški stav prema ženama.

Nastankom ideoloških borbi u KPJ i u ženskom pokretu došlo je do istupanja centrista protiv linije KPJ, tako da je došlo i do brojnog isključivanja žena iz KPJ⁵³). Ovo osipanje vodećih ličnosti u ženskom komunističkom pokretu, posebno u najrazvijenijim sredinama, veoma ozbiljno se odrazilo na odvijanje organizovanih aktivnosti. Sve ovo odigralo se neposredno pred donošenje Obznane, koja je zabranila i rad ženskog komunističkog pokreta.

Na Trećem kongresu KPJ, održanom u Beču, 1926. godine (od 17. do 22. maja), problemi u vezi sa ravnopravnošću i položajem čovjeka, bez obzira na pol, bili su predmet i pripremnih materijala i završnih dokumenata.

Kako je pisao Lukacs, s aktuelnošću revolucije postaju izuzetno značajna organizaciona sredstva za provođenje revolucionarne teorije u praksu. Poslije Obznane, zakona o zaštiti javne bezbjednosti poretka u državi, rad KPJ bio je potpuno onemogućen. Oko 65.000 članova Partije povlači se u ilegalnost, a samim tim procesom partija postaje kadrovska, pošto su kolebljivi elementi otpali.⁵⁴) Tek sa usvajanjem Statuta KPJ na III kongresu KPJ, 1926. godine, utvrđeni su novi organizacioni principi na temeljima Lenjinove teorije partije.⁵⁵)

U vrijeme reakcije protiv radničkog pokreta i KPJ, KPJ djeluje kroz legalne i ilegalne forme rada u koje se uključuju i žene. Komisije za žene formiraju se kao posebna radna tijela za rad među ženama. To-postaje poseban sektor rada u KPJ, a ne samo rada samih žena. Tako su na Trećem kongresu KPJ predviđene komisije za rad među ženama u svim komitetima i partijskim celijama.

Upravo u to vrijeme Josip Broz Tito radi u zagrebačkoj partijskoj organizaciji. Poslije oštre kritike slabog djelovanja KPJ među ženama na sjednici Mjesnog sindikalnog vijeća Zagreba, održanoj 17. X 1927. godine, osnovana je Komisija za rad među ženama u kojoj su bili i drugovi i drugarice. Član te komisije bio je i Josip Broz Tito. Uskoro poslije osnivanja

⁵³) U BiH, na primjer, između 62 centrista, isključena iz KPJ, bile su i Anka Pamel, Stefica Krekić i Marija Žižmund. Posebno se isključenje A. Pamel, koja je bila predsjednik ženskog komunističkog pokreta, veoma ozbiljno odrazilo na rad među ženama. U Srbiji je među isključenim centrumašima bilo tri žene, članovi Pokrajinskog sekretarijata žena komunista Milica Đurić — Topalović, Radoslava Ilić i Sofija Levi.

⁵⁴) Stanislava Koprivica — Oštrić, Organizaciono pitanje KPJ i funkcije revolucije, Osma partijska konferencija zagrebačkih komunista, str. 285. ⁵⁵) Ibid., str. 287.

ove komisije u »Borbi« se pojavljuju odgovarajući članci, oživljava rad među ženama po fabrikama. Kao sekretar Mjesnog komiteta Zagreba Josip Broz je povodom Osmog marta 1928. godine napisao letak u kom su proleterke pozvane da se uključe u borbu kojoj na čelu stoji KPJ.

Mnogi pokušaji da se na plenumima CK KPJ u aprilu i novembru 1927. godine razriješe frakcijske borbe, ostale su bez uspjeha i došlo je do novih razračunavanja koja su se prenosila i na lični prestiž.⁵⁶⁾

Drug Edvard Kardelj u svom radu »Posle dvadeset pet godina«⁵⁷⁾ je upozorio da je tek na Osmoj konferenciji zagrebačkih komunista pored njenog značaja za likvidaciju frakcijskih borbi u rukovodstvu jugosloven-skog komunističkog pokreta toga vremena, ukazano i kako se to može postići.⁵⁸⁾

U svojim predavanjima održanim na Političkoj školi u Kumrovcu 1977. godine, Josip Broz Tito je istakao da ova konferencija označava početak preobražaja Partije u cjelini u smislu stvaranja partije lenjin-skog tipa, čiji su zadaci proizlazili iz novih uslova političke borbe za revolucionarni preobražaj.⁵⁹⁾

Titov pravac dalje izgradnje KPJ jasno je pokazao da između Partije i radničke klase treba da postoji stalna veza i uzajamno djelovanje, te da KPJ, kao marksistička partija — dio radničke klase i ujedno njena avangarda, svojom teorijom treba da usmjerava borbu klase.⁶⁰⁾

Na Četvrtom kongresu KPJ⁶¹⁾ u Rezoluciji o privrednom i političkom položaju Jugoslavije i zadacima KPJ, kao i u drugim dokumentima, ističe se potreba obnavljanja ženskog pokreta, a posebno u Rezoluciji po ženskom pitanju,⁶²⁾ koja predstavlja političku analizu društvenog položaja žene, posebno žena radnica, s obzirom da je ženska radna snaga, zajedno sa mladim i nekvalifikovanim radnicima u vrijeme kapitalističke racionalizacije proizvodnje, predstavljala najveći izvor profita eksploatatorskoj klasi. U ovoj Rezoluciji između najznačajnijih pitanja u okviru legalnih formi rada KPJ među ženama, ukazano je na kompleksnost borbe za oslobođenje žene. U te zadatke, pored osnovne borbe za osvješćivanje žene, uvršteni su i zadaci vezani za položaj žene u porodici i braku, gdje se sasvim određeno govori i o specifičnoj ulozi žene u biološkoj reprodukciji, pošto se ukazuje da je u radu sa ženama potrebno »... upoznavanje sa osnovnim principima higijene... «⁶³⁾ U istoj Rezoluciji je posebno istaknut značaj »... masovne ženske literature koja treba da vodi računa o lokalnim prilikama, a u prvom redu izdavanje legalnog ženskog

*) Slavoljub Cvetković, Idejni problemi razvoja KPJ do Osme mjesne konferencije zagrebačkih komunista, Osmo konferencija zagrebačkih komunista, Zbornik radova, str. 48.

⁵⁶⁾ Edvard Kardelj, Posle dvadeset i pet godina, Zbornik, Četrdeset godina, knjiga druga: 1929—1935, Kultura, Beograd, 1960, str. 6.

⁵⁷⁾ Edvard Kardelj, *ibid.*

⁵⁸⁾ Osmo konferencija zagrebačkih komunista, Izdavač NISRO Vjesnik, Zagreb, 1978. godine, Predgovor V.

*•) Ivan Jelić, Aspekti razvoja KPJ kao moderne partije radničke klase, Osmo konferencija zagrebačkih komunista, Izdavač NISRO Vjesnik, Zagreb, 1978. g.

⁶¹⁾ Četvrti kongres KPJ, Drezden, oktobra 1928. godine.

⁶²⁾ Istorijski arhiv KPJ, tom II izdanje Istorijskog odeljenja CK KPJ Beograd, 1949. godine, str. 159—160. Pod tačkom 12. stoji »Obnova ženskog pokreta na bazi posebne rezolucije o radu među ženama, usvojene na kongresu«.

⁶³⁾ *ibid.*, str. 207—209.

lista.⁶⁴⁾ Ovaj stav realizovan je tek poslije osam godina, u 1936. godini, izlaskom prvog broja »Žene danas«, zato što je dva mjeseca po završetku IV kongresa KPJ uslijedila šestojanuarska diktatura, što se bitno odrazilo na aktivnosti u organizovanom naprednom radničkom pokretu, a u njegovom okviru i na napredni ženski pokret.

Kao što se zna 1928. godina predstavlja završetak frakcijskih borbi u KPJ. Iako oslabljena frakcijskim borbama, koje su razjedale KPJ i cio jugoslovenski napredni pokret, pada u oči da pitanja u vezi sa ravnoprav-nošću između polova, kao jednom od strateških pitanja KPJ, nisu mogla biti zaobidena, a to je naročito došlo do izražaja na Četvrtom kongresu KPJ, održanom u Drezdenu.

Obnova ženskog pokreta na bazi spomenute rezolucije, usvojene na Četvrtom kongresu KPJ vidi se iz sljedećeg njenog dijela u kom se kaže:

»U vremenu od 1921. do 1926. godine smanjio se udeo muške radne snage za 8%, dok se udeo ženske radne snage povećao za 97%. Sada sačinjavaju radnice oko 27% industrijskog proletarijata Jugoslavije. Bezobzirno izrabljivanje ženske radne snage, njihova politička obespravljenost, nejednakost pred zakonom uz nacionalno potlačivanje i ostatke feudalizma u nekim provincijama Jugoslavije, produbljuje suprotnosti u životu proleterki i budi njihovu aktivnost.«

Pošto se buržoazija borila za svoj uticaj među ženama pomoću klerikalnih, humanitarnih, feminističkih i drugih kanala, u ovoj rezoluciji je kritički ukazano na neaktivnost KPJ u takvim uslovima borbe za uticaj na žene, a posebno u radničkim i seljačkim sredinama. Takođe je upozoreno na Lenjinovo viđenje značaja učešća žena u borbi za uspjeh revolucije. Ipak, zbog opšte slabosti KPJ, zatim zbog dotadašnjeg sektaštva prema ženama, kao i frakcionaških borbi u rukovodstvu, dugi niz godina poslije donošenja ove rezolucije nedovoljno je korišćeno opšte revolucionarno raspoloženje žena za učešće u revolucionarnim akcijama, koje je vodila KPJ. Partijska rukovodstva, kao i partijske ćelije, nisu se radom sa ženama sistematski bavile. Centralni komitet KPJ je više puta ukazivao na ogromnu revolucionarnu energiju koju u sebi kriju prije svega, radnice.

Početakom 1934. godine CK KPJ usvojio je Uputstvo za rad među ženama, u kom stoji: »Svaki MK treba odmah označiti druga, koji će pred CK biti odgovoran za rad među ženama.«⁶⁵⁾

U tom periodu KPJ koristi svoj uticaj u nekim časopisima koji su "v, legalno izlazili. Marksističkom kritikom rasvjetljavana su i neka pitanja relevantna za društveni položaj žene. Tako, na primjer, Edvard Kardelj, pod pseudonimom Tone Brodar, objavljuje u časopisu »Književnost« članak »Paragraf 171«, oštro kritikujući tadašnje zakonodavstvo u vezi sa problemima abortusa.

Od IV kongresa KPJ do V zemaljske konferencije KPJ, odvijao se veoma buran politički život u koji su masovno bile uključene i žene. To se, između ostalog, može pratiti i iz rezultata dosadašnjih studijskih istraživanja. *)

⁶⁴⁾ Jovanka Kecman, *ibid.*, str. 153.

⁶⁵⁾ Bosa Cvetić, *Komunistička partija Jugoslavije i žensko pitanje*, Politička biblioteka, Kultura, Beograd, 1960, str. 14.

⁶⁶⁾ Jovanka Kecman, *ibid.*, i radovi drugih autora.

Zakonodavstvom stare Jugoslavije bila je utvrđena otvorena diskriminacija prema ženi: u društveno-ekonomskom, porodičnom i bračnom životu, u odnosu prema vlastitoj djeci, položaju vanbračne majke i njenog djeteta, u imovinskim odnosima. Iako je u staroj Jugoslaviji pravni položaj žene bio različit za pojedine dijelove države, zajednička karakteristika svih zakona stare Jugoslavije, koji su bili različiti za pojedine dijelove zemlje, bila je neravnopravan položaj žene.

Mnoge ženske organizacije počele su voditi borbu protiv takvog stanja, razotkrivajući nehumanost i neodrživost diskriminacije žena. Međutim, tek je radnički pokret pod rukovodstvom KPJ okrenuo oštricu borbe — ne protiv muškaraca, već protiv društvenog sistema klasnog izrabljivanja. A poseban značaj i na ovom području borbe ima dolazak druga Tita na rukovodeći položaj u KPJ.

Komunistička partija Jugoslavije od svog osnivanja 1919. godine u svoj program uključila je organizovanu borbu za oslobađanje čovjeka i rada, a u tom okviru i oslobađanje žene od dvostrukog ropstva: kapitalističke eksploatacije i društvene nejednakosti. Dokumenti Prvog, Drugog i Četvrtog kongresa KPJ, a posebno Pete zemaljske konferencije KPJ, (koja po svom značaju ima karakter kongresa), govore o tome. Listanjem njihovih dokumenata vidi se kontinuitet i dosljednost u izgrađivanju marksističkog pristupa ovom društvenom pitanju, jednom od egzistencijalnih, kad je riječ o društvenom preobražaju. Međutim, u neposrednom angažovanju KPJ na najaktuelnijim pitanjima borbe za promjenu društvenog položaja žene bilo je dosta sektaštva prema ženama, skoro cijelu deceniju, sve do poznate Osme konferencije zagrebačkih komunista⁶⁷), održane u Zagrebu 1928. godine, na kojoj je drug Tito bio središnja ličnost. Ona predstavlja početak stvaranja partije lenjinskog tipa, što se pozitivno odrazilo na brižniji odnos Partije prema punijoj političkoj aktivnoj-zaciji žena, omladine, a prije svega, radničke klase.

4. ZNAČAJ DOLASKA JOSIPA BROZA TITA NA ČELO KPJ, ZA INTEGRACIJU BORBE ZA PROMJENU DRUŠTVENOG POLOŽAJA ŽENE MEĐU STRATEŠKA PITANJA REVOLUCIONARNE BORBE KPJ, SA OSVRTOM NA PETU ZEMALJSKU KONFERENCIJU KPJ

Masovnije uključivanje žena u revolucionarni radnički pokret vezano je za razdoblje partijske obnove, za Titov doprinos da KPJ postane predvodnik borbe radnog naroda za socijalno i nacionalno oslobođenje. Titova je zasluga da se obnavljaju partijske komisije za rad među ženama u kojima aktivno saraduju i žene i muškarci (a i on sam je bio član jedne takve komisije), te da sva partijska rukovodstva u zemlji na svoje dnevne redove stavljaju i probleme rada među ženama. Analizu cijelog toga razdoblja, u kom partija vodi borbu za svoj uticaj na radne ljude i uspijeva da razbije obruč ilegalnosti i okupi oko sebe sve progresivne snage, dala je Peta zemaljska konferencija KPJ, održana u Dubravi kod

⁶⁷) Osmo konferencija zagrebačkih komunista i razvoj KPJ — SKJ kao moderne partije radničke klase, Zbornik radova naučnog skupa, izdavač NISRO Vjesnik, Zagreb, 1978. godine.

Zagreba, oktobra 1940. godine. Pripremajući se za predstojeće sudbonosne dane naše zemlje, KPJ je na ovoj konferenciji razmotrila niz specifičnih pitanja partijskog rada (sindikata, omladina, seljačko i nacionalno pitanje, rad u vojsci, crvenu pomoć, agitaciju i propagandu i dr.). Među njima značajno mjesto dato je i radu među ženama, ali i nekim specifičnim pitanjima u vezi sa slobodnim roditeljstvom.

Kako po svom značaju Peta zemaljska konferencija KPJ predstavlja snažnu prekretnicu rada i razvitka KPJ kao i period njenog snažnog poleta⁶⁸), na njoj je »žensko pitanje«, kao i sva ona specifična pitanja koja prate društveni položaj žene, pokrenuto u osnovnom referatu koji je podnio Josip Broz Tito.

U referatu Josipa Broza Tita »O današnjem radu i zadacima partije« u okviru analize političkih prilika i kritičke ocjene rada KP u posljednjim godinama, ukazano je i na probleme rada među ženama, pa se kaže:

»I po ženskom pitanju će biti poseban referat, jer je to za nas vrlo važno pitanje kome, nažalost, naši drugovi u nekim organizacijama još uvijek ne posvećuju dovoljno pažnje. Drugarice će o tome ovdje i same da govore, ali je potrebno da sada podvučemo da sve što su drugarice do danas na ženskom putu postigle, postigle su uglavnom bez pomoći drugova, a često i uz smetnje samih drugova. Potrebno je ovdje naglasiti da se najviše pažnja i razumijevanje drugova za žensko pitanje opaža baš u onoj pokrajini, gdje se tome moglo najmanje nadati, to jest u Crnoj Gori. U Crnoj Gori partijska organizacija ima mnogo više partijski nego i jedna druga pokrajina, iako su u drugim pokrajinama uslovi za rad među ženama još mnogo bolji. Ovo pitanje treba danas ovdje temeljito pretrasti i prekinuti sa starim metodama sabotiranja i nehaja za rad među ženama od strane nekih drugova.« Skrećući pažnju na probleme kadrova on je istakao:

»Obzirom na današnju političku situaciju, sve veću reakciju i ratnu opasnost, pred nas se u još oštrijem obliku postavlja zadatak uvlačenja žena u Partiju i na rukovodeća mjesta, postavlja se, pred čitavom Partijom zadatak da se na rukovodeća mjesta privlače novi nekompromitirani drugovi i drugarice, ljudi koji ne podliježu vojnoj obavezi i koji nijesu kompromitirani i poznati policiji. Prilikom posljednje mobilizacije i koncentracionih logora pokazalo se koliko je aktuelno to pitanje privlačenja drugarica i nekompromitiranih drugova na odgovoran rukovodeći rad. Partijske organizacije u Crnoj Gori, Srbiji, Makedoniji i donekle u Sloveniji već su počele raditi u tome pravcu i uvlačiti drugarice na rukovodeća mjesta, ali u Hrvatskoj i drugim oblastima u tome pogledu stoji vrlo slabo.«

Kritički ocjenjujući rad komunista Josip Broz Tito se zadržao i na ličnom životu članova:

»Obično naši drugovi misle da se njihov lični život tiče samo njih. To nije tačno, — naprotiv, Partija mora voditi računa o ličnom životu sva-

⁶⁸) Komunist, organ CK KPJ, br. 1, oktobar 1946. godine, materijal Pete konferencije KPJ, referat Josipa Broza Tita »O dosadašnjem radu i zadacima Partije«, str. 59.

koga pojedinog svog člana. Jer ne treba zaboravljati da široke radne mase te još kako paze kako se u ličnom životu ponašaju komunisti i ostali rukovodioci u radničkom pokretu. Buržoazija nas je najradije napadala da rušimo porodicu, ukazujući pri tome na Sovjetski Savez — što je bila najpodlija laž, jer se porodici ne posvećuje toliko brige nigdje, kao u SSSR. Prema tome, naša je dužnost ovdje da pitanje odnosa u porodici postavimo na prave temelje proleterskog morala i dru-garstva. Komunista treba da daje primjer i u ličnom životu, kao što ga daje i u svakodnevnim borbama. Nerijetko ima slučajeve da se čak i članovi partije ponašaju nedrugarski prema svojoj drugarici, pa je čak i tuku. Drugi opet vole da se više puta žene, neke drugarice ponašaju se kao kakve malograđanske djevojke u pogledu muškaraca itd. Sve to silno ruši ugled samih tih drugova i drugarica, a i Partije.«⁶⁹⁾

Na Petoj konferenciji KPJ podnijet je i poseban referat »Zadaci KP u radu među ženama«, koji je podnijela Vida Tomšič. U samom pristupu razmatranja zadataka o radu među ženama, ukazano je da zbog zanema-renosti ovoga područja »... partijski kadar još ne zna načelne stavove naše Partije o ženskom pitanju ..⁷⁰⁾, te ne zna teorijske osnove ženskog pitanja, kao ni stavove Partije o građanskom i malograđanskom gledanju na položaj žene.

U referatu Vide Tomšič dalje se kaže:

... »Vladajuće klase i njihove ideologije su sasvim prirodno uvek pokušavale sakriti klasne uzroke podređenosti i ugnjetavanja žene time, da su na sve moguće načine dokazivale njezinu manju vrednost. Sa tom laži o telesnoj i duševnoj manjoj vrednosti žene uspevali su. Zakorenili se svuda i imala uticaja čak na one, kojima donosi najveću štetu, to jest na proletarijat i na žene same. Ovo mišljenje bilo je naročito štetno jer su čak one žene, koje su postale svesne svojeg podređenog položaja i htele postići ravnopravnost žena, pokušale u borbi protiv muškaraca dobiti priznanje svoje jednake vrednosti i ravnopravnosti. Ova laž ih je zavedila u usamljenu, reformističku borbu u okviru klasnog društva. A oslobođenje žene, njezina potpuna ravnopravnost je u klasnom društvu nemoguća. Tek sa ukinućem klase, sa ukinućem sistema privatne svojine biće dana i mogućnost za konačno rešenje ženskog pitanja.« ...

... Iako postavljamo žensko pitanje kao deo pitanja proleterske revolucije, time ga ne ukidamo kao posebno pitanje. I nacionalno, seljačko, omladinsko i ostala pitanja biće rešena proleterskom revolucijom. Ipak ih danas postavljamo kao posebna pitanja: prvo, jer u današnjem društvu ova pitanja zaista postoje i traže svoja rešenja, drugo, jer pravilnim postavljanjem ovih pitanja i odgovarajućim radom mi budimo i okupljamo oko revolucionarnog proletarijata i njegove avangarde nove,

⁶⁹⁾ Citirani članak J. B. Tita, Komunist, br. 1, str. 95 (Ovaj stav u okviru generalnog marksističkog pristupa humanizaciji odnosa među polovima bio je jako prisutan u aktivnostima Savjeta za planiranje porodice Jugoslavije na nekoliko savjetovanja o raznim aspektima iste, teme od njegovog osnivanja.

⁷⁰⁾ Vida Tomšič, 2enska, delo, družina, društvo, Komunist, Ljubljana, 1976. str. 17.

do sada spavajuće, revolucionarne sile. Tako za nas znači žensko pitanje onu polugu, sa kojom možemo masu žena svih slojeva na osnovu njihovih posebnih ženskih zahteva okupiti oko revolucionarnog proletarijata i uspešno iskoristiti njihove snage za pomoć proleterskoj revoluciji. Ali odmah moramo podvući da zahteve, koje imaju u današnjem društvu žene kao podređeni pol, ne postavljamo kao neke posebne »ženske« zahteve, za koje neka se bore žene same, već kao zahteve, kao program borbe celokupnog radnog naroda ...:

- i. Pre svega su to zahtevi koji se tiču **materinstva** i to: potpuna zaštita majke, naročito radničke i seljačke majke, pre i posle porođaja; domovi za majke i trudne žene, rodilišta, bolnice, primaljska i lekar-ska pomoć, dečje jasle, dečji domovi, zakonska zaštita dece, ukidanje svih razlika među bračnom i vanbračnom decom, dozvola abortusa, dok nisu dani svi uslovi da može majka bez brige roditi decu.
2. Dalje su zahtevi, koji se tiču dvojnog morala u našem javnom i privatnom životu: potpuna ravnopravnost žene pred zakonom; efikasna borba protiv prostitucije time da se omogući mladim devojkama odgovarajuće i pristojno plaćeno uposlenje i kažnjava zavodnike i kupce. Kraj dvojnog morala u našem pravu i celokupnom javnom životu, koje kažnjava i izbacuje ženu za isto delo za koje muškarac ne podnosi nikakvih posledica ili čak dobija na ugledu (prostitucija, vanbračna deca, zabrana traženja oca i tome slično). Uvođenje civilnog braka i mogućnost razvoda braka.
3. To su zahtevi ekonomske naravi: jednaka plaća za jednaki rad, kraj razlikama kod plaće i zapošljavanja među udatim i neudatim ženama; ukinuće noćnog rada za žene, određivanje radnog vremena za kućne pomoćnice, efikasna zaštita fabričkih i drugih radnica pred štetnim posledicama rada; zaštita mladih radnica pred šikaniranjem i seksualnim iskorišćavanjem od strane šefova; plaćeni dopust za radne žene pre i posle porođaja sa zakonskim osiguranjem da će se posle tog dopusta primiti natrag na posao i plaćeno vreme za dojenje dece, dečje jaslice kod fabrika i ureda, pristup u sva zvanja, koja

odgovaraju ženama, u sve škole i stručno vaspitanje.

4. Najzad još **politički zahtevi**: priznavanje svih političkih prava ženama, sa potpunim aktivnim i pasivnim pravom glasa...

Tim specifičnim ženskim zahtevima u svakoj -konkretnoj situaciji priključuju se novi zahtevi, koji nisu samo ženski ali koji na naročiti način pogađaju baš žene.« ...

U referatu se dalje nastavlja sa prikazom poleta koji je bio rezultat nove linije KPJ posle IV zemaljske konferencije 1934. godine:

... »Godina 1935. donela je u naš rad novoga poleta i novog duha. VII kongres a naročito govor druga Dimitrova, pokazao je glavne smer-nice novog širokog rada među ženama, okupljanje svih žena u širok antifašistički front. I unutrašnje političke promene (pad Jeftićevog režima i manevrisanjem demokratizacijom) uticale su na to da smo proširile svoj rad. O tome svedoče masovni zborovi za politička prava žena, koji su održani po celoj državi, na kojima se povezao zahtev žena za

oravo glasa sa zahtevima celog naroda za demokratizaciju, za mir, za kruh, za slobodu i protiv fašizma. Isti značaj su imali i masovni zborovi na Međunarodni ženski dan (npr. veliki zbor kojeg je priredila ženska sekcija Ursovih sindikata u Zagrebu).

U doba kada je bilo potrebno udružiti sve narodne sile u jedinstveni front protiv navale fašizma u međunarodnom i nacionalnom obimu, u toj borbi su snažno saradivale i žene. Vršilo se masovno antifašističko vaspitavanje žena usmeno i u našoj štampi. To je bilo vreme širokog saradivanja sa svim ženama, doba masovnog rada u građanskim ženskim organizacijama (ženski pokret u Srbiji i u Hrvatskoj, razne ženske organizacije u Sloveniji). Iako je celom tom radu nedostajalo principijelne jasnoće, bio je ipak uspešan. Probudio je masu žena u zaista jedinstven i čvrst antifašistički front.

U to doba već su bile iskorištene legalne mogućnosti rada. Naše žene radile su u nizu ženskih udruženja. Osnivale su i same razna udruženja i podružnice i u njima okupljale žene. Naše žene u Zagrebu i Beogradu počele su u to doba izdavati legalne ženske časopise i revije (Žena danas i Ženski svijet), koji su ogromno doprineli k prosvetavanju i okupljanju žena (npr. izborna kampanja Žene danas). Ovi časopisi i danas nude najjaču potporu za naš rad među ženama uprkos nekim nedostacima. ...«

»Nova situacija koja je nastupila jeseni 1939. sa paktom o nenapadanju između Nemačke i SSSR (sporazumom Cvetković-Maček) i početkom imperijalističkog rata donela je promene i u našem radu među ženama. Pitanja koja je sa sobom doneo rat pokrenula su nov val pokreta radnih masa. A u tim pokretima velikog učešća uzimaju žene. Dok su građanske ženske organizacije prešle otvoreno na stranu imperijalističke buržoazije, uglavnom na stranu englesko-francuskog imperijalizma i huškale na rat, ženski pokret koji je bio pod našim uticajem, odlučno je digao svoj glas protiv imperijalističkog rata, za narodna prava, za ženska prava. Akcije za izbornu pravo žena u Srbiji ovaj su prelom već jasno pokazale, dok u Sloveniji još nije tako jasan. Daljnji rasplet rata, sve očitije izdajstvo zapadnih sila nad demokratijom, dovelo je do pravog saznanja i one žene, koje nisu mogle odmah razumeti preokrete sa nemačko-sovjetskim paktom. Rastuća skupoća u vezi sa ratom podigla je nov talas ekonomskih akcija, koje dobijaju sve više politički značaj. U štrajkovima koji su se vodili u poslednjoj godini bilo je preko 50% učesnika žena. ...«

»U doba posle jeseni 1939. sa oštrijom diferencijacijom među ženama morao se promeniti i naš rad u udruženjima. Došlo je do preloma svuda gde je naš rad bio pravilan (npr. omladinska sekcija ženskog pokreta u Beogradu, a i u drugim mestima prelom je očit. U ženskim! udruženjima, gde smo mi imali odlučujućeg uticaja oseća se baš sada priliv novih žena, koje traže od nas odgovore na sva otvorena pitanja današnjice. ...«

... »Moramo tu čvrsto podvući, da svi ovi pokreti nisu samo posledica pogoršanja položaja radnih žena i posledica opšteg procesa aktiviziranja radnih masa. **Na ovaj porast pokreta radnih žena odlučujuće je uticala Partija pojačanjem svoga rada među radnim ženama.** KPJ uvek je pravilno ocenjivala važnost rada među ženama.

(...) Pored svega toga naš rad među ženama sve do pre 2—3 godine bio je slab. Naši partijski komiteti i ćelije nisu se tim pitanjima ozbiljno zanimali. Ukoliko se radilo među ženama rad je bio uzak i povremen. Nije se polagalo pažnje aktiviziranju žena u akcije ni uvlačenja svesoih žena u Partiju.

Tek rastuća ratna opasnost, a najzad sam rat, otvorili su oči svakom partijcu, da ne srne Partija ostati bez civilnog kadra nužno potrebnog za redovno produženje rada Partije u slučaju mobilizacije i da je već radi toga, ako ne iz kakvih drugih razloga, potrebno više pažnje posvetiti ženama. Osim toga, pak su mobilizacija, skupoća, besposlica pružale sasvim nove mogućnosti za osveščivanje i aktiviziranje žena.

Zato možemo od preprošle, naročito pak od prošle godine, zabeležiti odlučan preokret u radu naših partizanskih organizacija među ženama. Kakve je to koristi bilo za Partiju pokazalo se u silnom porastu akcija koje vode ili u kojima učestvuju žene i koje su jako ojačale opšti pokret radnih masa.

A uspesi toga pokazali su se i u velikom prilivu žena u Partiju u toku poslednje godine. Tako se npr. u Crnoj Gori broj žena, partijskih članova, za pola godine šestostruko povećao ...«

U referatu je iznijeta kritička ocjena o aktuelnim pojavama desnog i lijevog skretanja među komunistima, pa se kaže:

»... Naročito moramo podvući uticaj feminizma u našem radu među ženama, a moramo upozoriti i na razne »leve« greške u tom radu. Prvo, moramo se otresti građanskog uticaja a na naše delovanje među ženama. Feminizam postavlja zajedničke zahteve žena sviju slojeva odelje-no od zahteva radnog naroda. Naglašavanjem zajedničkih ženskih za-hteva u suprotnosti i u borbi protiv muškaraca sakriva feminizam klasnu osnovu ženskog pitanja, te time odvraća masu žena od borbe protiv kapitalizma kao i protiv klasnog društva uopšte. Što jasnije i odlučnije postavlja naša partija žensko pitanje, to više gubi feminizam svoje opravdanje. Feminizam, kao pokret liberalnog građanstva, nalazi se danas u rasulu isto onako kao što i tobože napredne ustanove kapitalističkog društva (demokracija! itd.). Feminističke organizacije odriču se danas svog feminističkog programa, neće da se bore za ženska prava sada, jer bi time povredila osnove građanskog društva. Napuštaju čak borbu za svoj glavni zahtev, za žensko izvorno pravo (Ženski pokret Beograd, Zagreb) ili ga sakrivaju pred masama u bezvredne rezolucije. Napuštaju borbu za mir i borbu protiv imperijalističkog rata. Naprotiv, svojim pripremama na rat, za imperijalističke ciljeve svoje buržoazije, dapače, direktno podupiru ratne podstrekače u našoj državi na pripremanju novog klanja umesto da bi raskrinkavale njihove zločinačke namere.

(...) »U čemu se javlja uticaj feminizma na naš ženski rad? U orijentaciji u praksi isključivo ženskim organizacijama u nastojanju da se sakupe sve žene u borbi za svoje ženske zahteve, jer da navodno, treba voditi borbu za ženske zahteve samo preko ženskih organizacija, te da može borba samo na taj način postati masovna — takovo je stanovište nastalo pod uticajem feminizma. Prvo, na taj se način stvara nepravi-

lan odnos između takozvanih ženskih organizacija i borbe radnog naroda; drugo, postoji velika opasnost, da se gaje u okviru takovih ženskih organizacija nepravilne teorije o borbi protiv muškaraca« (...)

»... Feminizam u našim redovima treba da označimo kao desničarsku oportunističku pomoć građanskom ženskom pokretu kod širenja iluzija da se tobože može resiti žensko pitanje u okviru klasnog društva pomoću nekih reformi. Na taj način cepaju žene od revolucionarnog proletarijata i njegove partije. Prema tome je to pokušaj likvidiranja vodeće uloge naše Partije u borbi za ravnopravnost žene. ...« »... Radi pogrešne reakcije na feminizam, te radi nepoznavanja pravilnog stanovišta naše Partije, pošao je deo našeg članstva u drugu krajnost. Žensko se pitanje zanemarivalo. U biti imademo posla ovde sa dve vrste »izgovora« za pogrešan, odnosno za nikakav rad: ponegde žensko se pitanje suzilo samo na pitanje radnica i njihovog ogromnog i svestranog iskorištavanja u kapitalizmu. Postavljao se zahtev »za jednaki rad jednaku plaću« kao jedini posebni ženski zahtev, ali za koji neka se bore radnice samo u okviru sindikata. Kod drugih javljalo se čak potpuno negiranje postojanja bilo kakvog pitanja pored proleterskog sa motivacijom, da priznaje proletarijat ženi i ravnopravnost, te da se treba boriti samo za konačni cilj a tokom borbe ne treba cepati snage još i za rad među ženama...«

Dakle, u vrijeme kada se nad našom zemljom bila natkrilila fašistička najezda, kada je harao krvavi teror od strane režima stare Jugoslavije nad borcima za progres, kada se KPJ bila tek konsolidovala poslije teških frakcijskih borbi unutar svojih redova — na Petoj konferenciji KPJ pokrenuta su najaktuelnija pitanja KPJ u datoj situaciji, a u okviru njih, kao jedno od najaktuelnijih pitanja, razmatran je društveni položaj žene i zadaci Partije u radu sa ženama. U tome okviru pokrenut je kompleks pitanja od čijeg pravilnog rješavanja zavisi razrješavanje društvenog položaja žene, prevazilaženje njene društvene nejednakosti, kao jednog od strateških pitanja koje je KPJ stavila u svoj program na svome Prvome kongresu 1919. godine prilikom osnivanja.

Pada u oči da su pitanja koja su veoma relevantna za društveni položaj žene iz domena materinstva posebno naglašena, kao sastavni dio borbe radničke klase za njeno oslobođenje,

U referatu Vide Tomšič, posebno je ukazano na dvojni moral u tadašnjem društvu.

Ukazivanje na dvojni moral, na Petoj zemaljskoj konferenciji KPJ, bilo je rezultat beskompromisnog marksističkog pristupa ravnopravnosti polova. Isticanje da će se tek sa ukidanjem privatne svojine razrješavati aktuelni problemi vezani za društvenu neravnopravnost žene, pa tako i sva specifična pitanja u vezi sa ostvarivanjem materinstva (prenatalna i po-stanatalna zaštita djece, zdravstvena zaštita žene, abortus i si.), govori o brižnom i sasvim određenom stavu KPJ iz toga perioda prema svim pitanjima u raznim sferama života čovjeka, od čijeg pravilnog rješavanja zavisi njegovo puno oslobođenje.

U Rezoluciji V zemaljske konferencije o političkim i organizacionim zadacima svih komunista traži se opšte pravo glasa i za žene, a radu među ženama posvećeno je između ostalog sljedeće poglavlje:

»V konferencija KPJ konstatira da je u nekim partijskim organizacijama sistematski rad među ženama još uvijek zanemaren, da drugovi ne posvećuju ozbiljno pažnje tome važnome radu, da taj rad prepuštaju samotoku ili inicijativi samih drugarica, drugaricama dapače odbijaju pomoć koja se od njih traži. S toga je potrebno: a) da sve partijske organizacije posvete najveću pažnju radu među ženama, osobito u sindikatima i drugim masovnim organizacijama; b) za taj rad organizacije treba da odrede ne samo drugarice, nego i drugove; c) da partijske organizacije posvećuju čim više pažnje ženama iz radničkih i siromašnih rejona i pružaju moguću pomoć raznim savjetima itd.; e) vodeći borbu za opća ženska građanska prava, za jednaki rad — jednaka plata u preduzećima, raznim uredima itd., potrebno je u isto vrijeme suzbijati buržoaski feminizam, koji stvara jaz između radnika i radnica i ima za cilj da otupi oštricu klasne borbe.«

Od neprocjenjivog je značaja održavanje V zemaljske konferencije KPJ za usjehe Partije u razvoju Narodnog fronta, partizanskih i narodno-oslobodilačkih jedinica za osvajanje vlasti, za pobjedu revolucije.

Posebno je o tome dao iscrpnu analizu drug Tito na V kongresu KPJ 1948. godine. Nabrajajući uzroke zbog kojih je Partija postigla uspjehe u godinama neposredno prije rata, posebno je podvukao i činjenicu da je Peta konferencija KPJ bila završetak epohalnog rada na obnovi KPJ, koju je tridesetih godina započela plejada komunista na čelu sa Josipom Brozom Titom. Novo rukovodstvo je sva goruća pitanja, od nacionalnog, seljačkog do ženskog, primjenjujući stvaralački marksizam i u tijesnoj vezi sa radnicima i radnim narodom, postavilo u živu organsku međusobnu vezu i time okupilo oko sebe sve progresivne snage, što je omogućilo KPJ da uspješno rukovodi narodnim ustankom i socijalističkom revolucijom.

Marksistički i humani pristup pitanjima koja se samo nazivaju ženskim, a koja, u stvari, zadiru u lični život svih ljudi, imao je snažnog odraza na razumijevanje i prihvatanje marksističke kritike klasnih odnosa i na području društvenog položaja žene, pa je to uticalo i na razvijanje akcije za stvaranje uslova za nove, ravnopravne odnose između polova u društvu, radu, porodici, a u okviru toga i humanim odnosima među polovima.

U pomenutom referatu Josipa Broza Tita, zatim referatu Vide Tomšič, kao i ■ Rezoluciji Pete konferencije KPJ, date su osnove za pristup razrješavanju kompleksa pitanja u vezi sa društvenim položajem žene u poslijeratnoj zakonodavnoj djelatnosti, kao i za razvijanje u našoj zemlji, istina nešto docnije, veoma široke društvene akcije u vezi sa humanizacijom odnosa polova.

Partija je naročito ukazivala na problem eksploatacije ženske omladine i mladih radnica. U 1940. godini u KPJ bilo je samo 6% žena (u Sloveniji 10%, Crnoj Gori 6%> Srbiji 10%, Vojvodini 5%), što je na Petoj konferenciji KPJ kritikovano kao neadekvatno učešće žena u Partiji, s obzirom na masovno učešće žena u revolucionarnoj borbi masa za promjenu tadašnjeg stanja. Tada je posebno ukazano da feministički pokret, koji je otupljivao oštricu borbe protiv kapitalizma, pokušajem da pokreće mase žena u borbi protiv muškaraca, kao vinovnika njihovog nejednakog

položaja, umjesto klasnog pristupa u borbi protiv eksploatatorske klase i tadašnjeg režima.

Razvoj antifašističkog pokreta u kome su i žene masovno učestvovalе neposredno pred drugi svjetski rat, doprinio je da se po dolasku okupacije pokrenu progresivne snage u oružanu revoluciju. U periodu 1941—1945.⁷¹⁾ žene su masovno učestvovalе u NOB-i. To učešće žena u narodnooslobodilačkoj borbi zaista je neposredno uticalo na promjenu svijesti i muškaraca i žena, promjenu društvene svijesti o potrebi mijenjanja položaja žene u društvu i radu, kao i u porodičnom životu, ali su tragovi prošlosti i danas dosta prisutni.

U svojoj revolucionarnoj praksi u predratnom periodu naša Partija je vodila bitku za humane i ravnopravne odnose između žene i muškarca. Ona je imala aktivan odnos prema ravnopravnosti polova, prema njegovanju iskrenih, drugarskih, humanih odnosa između žene i muškarca. Možda je u tome najveći ostvareni domet, na širem planu bio u jednoj određenoj fazi našeg razvoja u našoj oružanoj borbi. Savremena umjetnička ostvarenja ni do danas nisu vjerno dala koliko su bili drugarski, moglo bi se čak reći komunistički, uzajamni odnosi između boraca žena i boraca muškaraca za vrijeme partizanskog rata u narodnooslobodilačkoj borbi.⁷²⁾

5. ZNAČAJ POJAVE LEGALNOG ČASOPISA »ŽENA DANAS« ZA POKRETANJE AKTUELNIH PROBLEMA RODITELJSTVA, RAĐANJA, ABORTUSA

Grupa članica KPJ i antifašistkinja, pod rukovodstvom KPJ, pokrenula je izdavanje legalnog nezavisnog časopisa »Žene danas«⁷³⁾, koji je imao cilj da podiže političku svijest širih slojeva i žena i muškaraca na liniji ostvarivanja zadataka koji su proizilazili iz tadašnjeg Programa KPJ. Naročito poslije dolaska Josipa Broza Tita na čelo KPJ⁷⁴⁾ pošto je pojačan rad u masama i dalje je pružana puna podrška ovom legalnom ženskom časopisu, pošto je bio pod neposrednim uticajem KPJ.

U prvom broju »Žena danas«, koji je izašao oktobra 1936. godine, s obzirom na najeđu fašizma, otvoreno se govori o položaju žene u fašistič-

⁷¹⁾ U NOB sa oružjem u ruci učestvovalo je preko 100.000 žena (krajem 1941. u NOV i POJ pod oružjem je bilo ukupno 80.000 boraca, a na završetku rata 800.000). Poginulo je 25.000 žena, ranjeno 40.000, a preko 30.000 žena su ostali teški invalidi. Za narodne heroje proglašena je 91 žena. Od ukupnog broja nosilaca »Spomenica 41«, 13% su žene. Tokom rata u NOB preko 2.000 žena postale su oficiri.

⁷²⁾ U ukupno snimljenih oko 500 dugometražnih filmova, od toga 250 ratnih, ni u jednom ratnom filmu žena nema glavnu noseću ulogu, već samo takozvane tipične ženske — majke, bolničarke, ljubavnice i si. što je svojevrsan indikator nekih kretnja u ovoj oblasti. (Ovaj podatak je iznijet na IV emisiji »Izbor sredom«, 1. februara 1976. godine.)

⁷³⁾ Časopis »Žena danas« izlazio je od oktobra 1936. godine do novembra 1940. godine, kada ga je policija zabranila. Na Prvoj konferenciji AF2, održanoj u Bosanskom Petrovcu, 6. decembra 1942. godine, »Žena danas« postaje organ AF2-a. Januara 1943. godine u Drinićima izlazi prvi ratni broj »Žena danas«. Poslije rata izlazi kao organ AF2-a, Saveza ženskih društava i KDA2J, a sada u okviru lista »Borba« izlazi petnaestodnevno kao podlistak.

⁷⁴⁾ Josip Broz Tito na čelo KPJ došao je 17. avgusta 1937. godine.

kej Njemačkoj. »Danas u Nemačkoj žena treba da posluži kao mašina za rađanje, da bude dosta vojnika za ratoborne planove fašizma.«⁷⁵⁾ U istom breju govori se o prodaji muslimanskih djevojaka u Makedoniji, a zatim o njihovoj preprodaji koju dalje vrše u samoj Makedoniji vlasnici kupljenih žena. »Na taj način žena predstavlja pored radne snage i stvar u prometu«,⁷⁶⁾ pošto u toj preprodaji biva prodavana po mnogo skupljoj cijeni.

Pada u oči da je knjiga dr Aleksandra Koštica »Žena-pol, žena čo-vek«⁷⁷⁾ ocijenjena kao reakcionaran sadržaj, zao što pisac zaključuje sljedeće: »Svakome je, uostalom, jasno da je danas ključ ženine sudbine u muškim rukama«, a i zbog toga što je profesor Kostić ženu tretirao samo kao polno biće, koje treba muški rod da uvede u budućnost.

Kako je na Sedamnaestom ljekarskom kongresu, održanom 1935. godine, donijeta rezolucija kojom je tražena sloboda pobačaja »... u svim slučajevima kada je žena prinuđena iz ekonomskih i socijalnih razloga da se liši zadovoljstva da bude mati,«⁷⁸⁾ prof. A. Kostić je kritikovan stoga što je bio odlučan protivnik ukidanja propisa Krivičnog zakonika, koji su za žene koje pobace predviđali robiju.

Karakterističan je članak o ulozi porodice i škole u pripremi mladih, posebno ženske omladine, za humane i zdrave odnose u braku i u intimnom životu. »Roditelji su nas odbili u prvoj mladosti, vaspitači su nas zatrovali mistifikatorskim moralisanjem, a mi smo ostale opet neoba-veštene«, kaže se u članku »Pismo majkama — od jedne kćerke«.⁷⁹⁾

U članku »Sta treba učiniti da se smanji smrtnost porodilja«,⁸⁰⁾ kaže se da se u Jugoslaviji godišnje porađa 460.000 žena pod izuzetno teškim uslovima sa još težim posljedicama po majku i dijete. Autor potpisan sa »Ginekolog« diže glas zato što se najveći broj žena (seljanki i radnica) porađa bez ičije pomoći. »Taj čin se obavlja u pojati, na polju, na đubrištu, u kući na krevetu, ali najčešće bez ikakvog rublja. Na ovaj način obavi se porođaj sigurno kod više od polovine svih porodilja«. Autor navodi primjer da je u srezu Travnik od svih smrtnih slučajeva žena 40% uzrok smrti porođaj ili pobačaj. Takođe se iznosi podatak da je u Jugoslaviji 1937. godine bilo ukupno 6.555 kreveta za porodilje, što je predstavljalo 1% od ukupnih potreba. Sa ogorčenjem se kaže da »... svaka životinja (se) unapred sprema da na zgodnom i mirnom mestu donese mlade na svet. Kad su kobila i krava pred tim činom, gazda ih čuva, ne tera ih na pašu, i danju i noću je oko životinje da joj pomogne. Ali kada naša majka ili žena stoji pred tim 'sretnim događajem', ona to krije i do poslednjeg časa tegli i radi«.⁸¹⁾

Na proslavi »Ženskog dana« 14. maja 1938. godine na Kolarčevom univerzitetu u okviru Internacionalne nedjelje žene, koju je organizovalo Društvo naroda, s obzirom da je u 1938. godini na svojoj skupštini raz-

⁷⁵⁾ »Žena danas«, br. 1, oktobar 1936. godine, Beograd, Vlasnik i urednik Radmila Dimitrijević, »Novi feminizam«, str. 4.

⁷⁶⁾ Ibid., Današnja muslimanka u Bosni, str. 8.

⁷⁷⁾ »Žena danas«, br. 2, decembar 1936, godine, Beograd, str. 20.

⁷⁸⁾ Ibid., str. 14.

⁷⁹⁾ »Žena danas«, br. 3, januar 1937. godine, Beograd, str. 8. i 9.

⁸⁰⁾ Ibid., str. 14.

⁸¹⁾ Ibid., str. 14. i 15.

matralo »Položaj žene pred zakonima«,⁸²⁾ jedna od govornica na ovom skupu bila je i Alojzija Stebi, čiji referat je »Žena danas« u cijelosti objavila. U ovom njenom izlaganju objavljenom pod naslovom »Naši zahtevi«⁸³⁾ u okviru zahtjeva za političkom ravnopravnošću žene, traži se i puna ravnopravnost supružnika u braku i porodici, puna zaštita vanbračne djece sa dozvolom istraživanja očinstva i dr.

U »Ženi danas« se piše o kupovini žena,⁸⁴⁾ o umiranju svakog trećeg novorođenčeta u mnogim krajevima naše zemlje, a u većini sela svako šesto dijete u prvoj godini života,⁸⁵⁾ zatim o problemima vanbračne djece.⁸⁶⁾ Posebna pažnja se skreće na nehumane odnose polova, ukazivanjem majkama da u svojim ćerkama ne razvijaju osjećaj manje vrijednosti. »Kada bi vaspitanje od početka manje naglašavalo razliku među polovima, koliko bi se bolje gajila prirodna prostodušnost u međusobnom opštenju, i kad se to ne bi produžavalo u školi, gotovo se ne bi pojavljivalo to veštačko i nezdravo osećanje među polovima, kasnije kad oni sazru. Veza između muškarca i žene, bila bi lepša i dostojnija kada bi se pol manje naglašavao tamo gdje nije potreban.«⁸⁷⁾ Donijeta je vijest u 1938. godini, da u Indiji svakom muškarcu koji oženi udovicu država daje 1 000 rupija, kako bi ženu spasli varvarskog običaja spaljivanja zajedno sa umrlim mužem.

U posljednjem predratnom broju »Žena danas«, dosljedna svojoj programskoj orijentaciji, poučava čitateljke najnužnijem znanju o porođaju, pošto se, od ukupno 428.000 porođaja godišnje — van bolnice porođalo oko 300—330.000 žena. Ovaj podatak i sam za sebe govori o tome da je godišnje na jedan krevet dolazilo 614 porođaja.

Pored »Žene danas« pod uticajem KPJ izlazili su i drugi progresivni ženski časopisi. Na primjer, veoma značajan uticaj u masama je imao »Svijet« iz Zagreba.

Po dolasku Josipa Broza Tita za generalnog sekretara KPJ u 1937. godini, formirana je omladinska komisija pri CK KPJ s Lolom Ribar na čelu. Pokrenuti su mnogi omladinski listovi i časopisi: »Glas omladine« u Zagrebu 1935., »Mladost« u Beogradu 1938. godine, »Put u život« u Zagrebu 1940. i dr. Posebni napori su činjeni da se radom SKOJ-a obuhvati što više ženske omladine.

6. OSNOVE ZA RAZVOJ POKRETA ZA SLOBODNO RODITELJSTVO U JUGOSLAVIJI IZMEĐU DVA SVJETSKA RATA U SVJETLU POLITIČKIH ZAHTJEVA ZA POBOLJŠANJE DRUŠTVENOG POLOŽAJA ŽENE

Dugotrajna aktivnost progresivnih društvenih snaga, posebno naprednog ženskog pokreta još prije drugog svjetskog rata, bila je prethodnica širenju naprednih shvatanja o planiranju porodice u Jugoslaviji.

⁸²⁾ »Žena danas«, br. 14, juni 1938. godine, str. 8.

⁸³⁾ Ibid., str. 3.

⁸⁴⁾ »Žena danas«, br. 29, avgust-oktobar 1940. godine, str. 22, 23. članak »Naša žena i porođaj«.

⁸⁵⁾ Ibid., Vera Štajn Erhig »Kako žive žene u raznim krajevima«. »Sa izložbe zdravstvenih zadruga u Beogradu«.

⁸⁶⁾ Ibid., »Jedna majka o vanbračnom detetu«, »vanbračno dete pred zakonom«.

⁸⁷⁾ Ibid., »Da li današnje vaspitanje odgovara svojim zadacima«.

Prve organizovane društvene aktivnosti za slobodno odlučivanje o rađanju u Jugoslaviji, kao značajno društveno pitanje, javile su se prije pola vijeka. Iako različite po intenzitetu i dužini trajanja, sve te aktivnosti imale su jednu zajedničku nit: borbu za emancipaciju čovjeka i društva. Ta borba razvijala se kao integralni dio borbe najprogresivnijih društvenih snaga za puno oslobođenje čovjeka od svih vidova eksploatacije, podrazumijevajući i intimnu sferu njegovog života, za rušenje dvojnog morala u seksualnom životu, za širenje znanja o sprečavanju neželjenog začeća, za uklanjanje diskriminacije žene. »U staroj Jugoslaviji, radnička klasa se borila: za ukidanje zabrane abortusa, a iznad svega za raskrinkavanje licemjernih zakona, koji su obično godišnje otkrivali nekoliko desetina vanbračnih majki među siromašnim radnicama i služavkama zaposlenim u bogataškim kućama, koje su našle jedini izlaz u abortusu, a nikad nisu dotakli bogate žene iz 'viših' krugova, koje su za tu stvar bez teškoća dobro plaćale.«⁸⁸⁾

Organizovanja društvena akcija u vezi sa regulisanjem rađanja u Jugoslaviji počinje tridesetih godina ovog vijeka, što je iz sasvim razumljivih razloga teško sasvim precizno vremenski omeđiti. U to vrijeme napredni ženski, radnički i socijalistički pokreti, i uopšte napredne društvene snage, sa porastom zapošljavanja žena, aktivno su se odnosili prema problemima regulisanja rađanja. Te aktivnosti bile su samo smjesti-mične, u najrazvijenijim sredinama, a sa sve većom koncentracijom zaposlenih žena razvijale su se preko predavanja o tada poznatim moguć-, nostima prevencije neželjenog začeća, o štetnosti pobačaja i si. Taj pionirski rad doprinio je širenju znanja o, do tada poznatim metodama i sredstvima prevencije začeća, kao i > borbi za pravo na pobačaj. Sve te aktivnosti karakteristične su i značajne po tom što su nastale kao rezultat dosljednog marksističkog stava o potpunom oslobođenju čovjeka — da u okviru svoje društvene emancipacije ovlada zakonima svoje vlastite reprodukcije. Svi ti zahtjevi bili su rezultat tadašnjeg opšteg revolucionarnog stanja, a nešto docnije i stavova Pete konferencije KPJ, koja je razmatrala i pitanja iz oblasti rađanja djece.

Pošto se zvanična politika stare Jugoslavije u oblasti regulisanja rađanja oslanjala na religiozne stavove, svaki pokušaj izvjesne liberalizacije u ovoj oblasti nailazio je na otpore, progone i zabrane. Napredne žene, okupljene oko »Ženskog lista« u Sloveniji su vodile bitku da se mijenjaju odgovarajući članovi Krivičnog zakonika. U ovome listu od 1. juna 1934. godine objavljena je Rezolucija prihvaćena na skupovima žena, koja se zalagala za nekažnjavanje žene kada izvrši abortus.⁸⁹⁾

Razvoj shvatanja o potrebi slobodnog odlučivanja o rađanju mora se posmatrati u kontekstu sve većeg zapošljavanja žene, kao neodvojivi dio toga procesa. Bez obzira na sredstva i metode kojim je planiranje porodice ostvarivano i stvarno postizavane efekte, ono je u našoj zemlji

⁸⁸⁾ Vida Tomšič, Aspekt na oslobađanje človeka, Ljubljana, Naši razgledi, 7. junija 1958. godine, str. 261.

⁸⁹⁾ A. Milojković, G. Zarković, M. Džumhur, Istorijat liberalizacije pobačaja u Jugoslaviji, Izgradnja društvenih stavova o populacionoj politici, izdanje SK SSRNJ Savet za planiranje porodice, Beograd, 1975. godine, str. 379.

počelo, prije svega, kao rezultat započete industrijalizacije zemlje, pa prema tome i masovnijeg obrazovanja mladih generacija.

Povod da se reguliše rađanje u staroj Jugoslaviji, pored zapošljavanja žena, uslovljavali su i drugi faktori, kao npr. tadašnji zemljišno-vlasnički odnosi u nekim poljoprivrednim područjima («sistem» jednog djeteta — nasljednika), zatim kapitalističko iskorištavanje zaposlenih žena skoro bez ikakve zaštite materinstva, posebno vanbračnog, neravnopravni položaj žene i dr.

Prve aktivnosti naprednog ženskog pokreta Jugoslavije na ovom području bile su, prije svega, usmjerene ka društvenoj emancipaciji žene, i u tom sklopu počela je borba za pravo na prevenciju pobačaja, ali i za pravo na pobačaj kao sredstvo regulisanja rađanja, kad već dođe do neželjenog začeća. Kad danas analiziramo njihove programe, vidi se da je pobačaj smatran pretežno socijalnim problemom, kao važan faktor emancipacije svih ljudi. Jer, boreći se za društvenu emancipaciju žene, napredni ženski pokret u stvari se istovremeno borio i za puno oslobođenje čovjeka od svih vidova eksploatacije, za human, ravnopravan i odgovoran odnos partnera u intimnom čovjekovom životu, u braku i u porodici, kao preduslovu za puni je razumijevanje i srećan život, kako pojedinca, tako i cijele zajednice.

U Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, abortus je tretiran kriminalnim djelom. Država je u ime mladog građanskog buržoaskog društva, koje je tražilo prostore za puniji ekonomski razmah, vodila pronatalistič-ku politiku, pa sa i žena, koja je tražila da joj se izvrši abortus i lice koje ga je izvršilo, snosili stroge zakonske posljedice. U 1929. godini donijet je jedinstven Krivični zakonik, po kome abortus nije bio dozvoljen, ali su »... odškrinuta vratašca za nekažnjeno vršenje pobačaja.«⁹⁰⁾ U članovima 171, 172, 173. i 174. tog Zakonika, predmet regulisanja je bio abortus, koji je tretiran kao kriminalni akt i za ženu kojoj se abortus izvrši i za ljeka-ra, odnosno lice koje ga izvrši (predviđen je zatvor 3—5 godina), izuzev kada je u pitanju medicinski razlog, tj. kada je život žene ugrožen, zbog čega je bilo nužno da se izvrši abortus. U 1930. godini, donijeta je Uredba o obrazovanju ljekarskih komisija, ali uvođenje medicinske indikacije⁹¹⁾ za abortus bilo je u stvari, način regulisanja rađanja samo za bogatije osobe, a brojnim ljekarima postalo je izvor velikog bogaćenja. Ženama iz siromašnijih slojeva abortus su vršile babice, nadriljekari, vračare i starije iskusnije žene, zbog čega je smrtnost žena usljed abortusa bila veoma visoka. Lica koja su putem štampe reklamirala sredstva ili oruđa za pobačaj, mogla su biti kažnjena do godinu dana zatvora.⁹²⁾

Snazan pritisak vršen je iz progresivnih krugova da se abortus dozvoli i zbog socijalnih indikacija. U Subotici je u 1925. godini štampan

„ _____ ■•

**) A. Milojković, G. Zarković, M. Džumhur: *ibid.*, str. 377.

⁹¹⁾ Paragraf 173. glasio je: »Neće se kazniti ljekar koji trudnoj ženi uz pret hodnu prijavu vlasti, a na osnovu ljekarskog komisijiskog mišljenja, pravilno izazove prekidanje trudnoće ili pobačaj da bi joj spasio život ili otklonio neizbježnu opasnost po njeno zdravlje«.

— ■ U svom govoru za vrijeme štrajka 1934. godine u Trbovlju je govorila o problemima abortusa Vida Tomšič.

⁹²⁾ A. Milojković i saradnici, *Ibid.*, str. 378.

članak C. Markovića pod naslovom »Zabrana ili sloboda voljnog pobačaja«. D. Tomšič štampao je u 1930. godini članak u Zagrebu »Kriminalni pobačaj s gledišta sociologije i kriminalne politike«. U 1933. godini u Sloveniji je bio razvijen veoma jak pokret za ukidanje 171. člana Krivičnog zakonika⁹³⁾ u kome su učestvovali komunisti Slovenije,⁹⁴⁾ ali i drugim krajevima širom naše zemlje. Pokretači inicijative za uvođenje socijalne indikacije za abortus bile su progresivne žene, a o toj inicijativi raspravljao je i Sedamnaesti kongres ljekarskih društava Jugoslavije, održan 1935. godine.⁹⁵⁾ O problemu abortusa bio je naročito oštar dijalog između dr A. Zalokara,⁹⁶⁾ koji je bio odlučan protivnik legalizacije abortusa, i dr Jože Potrča, koji se za nju zalagao,⁹⁷⁾ ukazujući da je u 1928. godini u zemljama Jugoslavije bilo oko 300.000 abortusa.⁹⁸⁾ Iako je na kongresu ljekara prevladalo stanovište da treba zakonski odobriti i socijalnu indikaciju za abortus, ni to, kao ni životni problemi hiljada žena, nije uticalo na zakonodavce da mijenjaju odgovarajuće odredbe postojećih zakona. Kao tabu temu građanskog društva stare Jugoslavije, liberalizaciju abortusa usudili su se pokretati samo progresivni ljudi, posebno napredne žene, okupljene oko KPJ. »Delavska politika« u broju od 10. maja zahtijevala je da se neudatim ženama omogući abortus, kako ne bi rađale »nezakonitu« djecu, a u broju od 12. jula 1933. donijela je vijest da se održava »socijalni tečaj« za rudare i njihove žene u Crni, na kome se govori o ravnopravnosti polova i o potrebi zakonskog regulisanja socijalnih indikacija za abortus. U 1934. godini Edvard Kardelj, pod imenom Tone Brodar objavio je u časopisu »Književnost« članak u kome je zahtijevao slobodan abortus.

Rezka Dragar je izdala posebnu brošuru o Knaus-Oginovoj metodi u 1938. godini. Dr Jelena Bogičević, radeći u Sudsko-medicinskom institutu u periodu između 1938—1940. godine, učestvovala je u obdukciji 174 leša žena koje su umrle od vještačkog prekida trudnoće ili njegovih posljedica. Među njima je bilo: 126 udatih žena, 35 žena bez djece, 95 žena imalo je po dvoje ili više djece (dvije umrle žene su imale po više od 9 djece). Smrću ovih žena ostalo je bez majke 342 djece.⁹⁹⁾

⁹³⁾ F. Novak, L. Andolšek, M. Kuštrin i J. Veter, Prikaz razvoja odnosa do cjelokupne problematike planiranja porodice u medicinskim krugovima, Izgradnja društvenih stavova o populacionoj politici, Izdanje SK SSRNJ, Savjeta za planiranje porodice Jugoslavije (Razdoblje prije drugog svjetskog rata), str. 387.

⁹⁴⁾ Ibid., autori navode izvore »Delavska politika«, br. 37, str. 2, 10. maj 1933. i »Delavska politika«, br. 55, str. 3, 12. jun 1933.

⁹⁵⁾ Kongres jugoslovenskih lekarskih društava, Zdravstveni vesnik, Evgenika, Beograd, 1936.

⁹⁶⁾ A. Zalokar, Poročilo o ginekološkim in porodničkim delu v letu 1920—1936. Ljubljana, 1937, str. 42.

⁹⁷⁾ Jože Potrč »Kod starih Grka, na najvišem stepenu tadašnje kulture, imali su abortuse i niko, ni jedan zakon to nije sprečavao. U srednjem vijeku zbog pobačaja žena se kažnjavala čak i smrću. U njemačkom zakonu (mislim da je Bizmark tražio najstrožu kaznu robije za abortus) isto tako se smatralo da je krivac žena, a aborter samo saučesnik.«

⁹⁸⁾ F. Novak, L. Andolšek, M. Kuštrin i J. Veter, ibid., str. ista. Autori ukazuju da J. Potrč nije bio za abortus kao sredstvo regulisanja pobačaja, već je upozorio na profilaksu začeca fiziološkim, mehaničkim i hemijskim sredstvima.

⁹⁹⁾ dr Julijana Bogičević je objavila članak u Srpskom arhivu, februara 1950. godine u kome je iznijela podatke o kriminalnom abortusu (Podatak preuzet iz članka Vide Tomšič, objavljenog u Borbi, br. 13, od 17. I 1954. godine, str. 2.)

Pojedine napredne žene¹⁰⁰⁾ su u svoj profesionalni rad integrisale sadržaje o planiranju porodice, pošto su same žene, kako seljanke, tako posebno radnice, zahtijevale takvu pomoć.

Pobačaj je tretiran u zdravstvenim statistikama. Tako se vidi da je u bolnici za ženske bolesti u Ljubljani u 1910. godini bilo 60, 1920. godini 97, 1930. godini 607, 1940. godini 584 pobačaja.¹⁰¹⁾ Na Ginekološko akušer-skoj klinici Medicinskog fakulteta u Beogradu, broj svih abortusa bio je 100 u 1939. godini, 98 u 1940. godini, 170 u 1941. godini.¹⁰²⁾ Na klinici za ženske bolesti i porođaj u Zagrebu, u 1937. godini broj primljenih započetih abortusa bio je 250, smrtnih slučajeva 9, artifičijelnih abortusa 37; u 1938. godini 218 primljenih započetih abortusa, smrtnih slučajeva 6, 29 artifičijelnih abortusa.¹⁰³⁾ U Glavnoj pokrajinskoj bolnici u Novom Sadu u 1937. godini bilo je 195 svih abortusa od toga artifičijelnih 3. U 1938. godini ukupno 195, od toga artifičijelnih 3, u 1939. godini ukupno 174, od toga artifičijelnih 4, u 1940. godini ukupno 176, od toga artifičijelnih 4, u 1941. godini ukupno 166, od toga artifičijelnih 4.¹⁰⁴⁾ Pada u oči da je u Osijeku evidentirano srazmjerno najviše artifičijelnih abortusa — u 1937. godini ukupno 586, od toga artifičijelnih 208, u 1938. godini ukupno 606, od toga artifičijelnih 208, u 1938. godini ukupno 606, od toga 227 artifičijelnih, u 1939. godini ukupno 616, od toga 209 artifičijelnih. U Zagrebu je od 1937. do 1939. godine bilo 264 kriminalna pobačaja, a umrlo je 14 žena.¹⁰⁵⁾ Smatra se da je broj pobačaja naglo rastao sve do 1940. godine¹⁰⁶⁾, a može se objasniti strahom ljudi da rađaju djecu uoči novog svjetskog rata. Koliko je bio visok pobačaj, najbolje se vidi iz primjera bolnice u Osijeku, gdje je u 1937. i 1938. godini jedan pobačaj bio na 0,39 do 0,67 porođaja.¹⁰⁷⁾

U staroj Jugoslaviji pravni propisi koji su regulisali položaj žene u braku, porodici i društvu, razlikovali su se od regije do regije. U današnjoj SR Srbiji i SR Makedoniji bio je na snazi Srpski građanski zakonik iz 1844. godine, koji je žene izjednačavao sa maloljetnicima i maloumnicima. Paragraf 920 toga zakona glasio je »Maloljetnicima se upodobljavaju svi oni koji ne mogu ili im je zabranjeno sopstvenim imanjem rukovoditi, a takvi su: svi uma lišeni, raspikuće sudom oglašeni, propalice, prezaduženi čije je imanje pod stečajem i udate žene za života muževljeva.«¹⁰⁸⁾ I

iM) Mara Rupena, došavši kao mlada učiteljica domaćinske 6-mjesečne škole u 1938. godini u Gornje Olovo i Kalinovik, odmah se srela sa problemom neželjenog začeća posebno kod žena koje su već imale 10-oro i više žive djece. Stoga je odmah pisala Miri Tomšič (tj. Miri Svetini) iz CK KP Slovenije, koja ju je uputila kako da objašnjava ženama prevenciju pobačaja. (Ogino-Knauso¹, a metoda bila je jedino poznat način za sprečavanje neželjenog začeća).

¹⁰⁰⁾ Savez lekarskih društava. Zbornik radova Drugog kongresa ginekologa-akušera Jugoslavije, Beograd, 1953. godine, tom I, str. 113.

¹⁰¹⁾ Ibid., str. 104.

¹⁰²⁾ Ibid., str. 104.

¹⁰³⁾ Ibid., str. 105.

¹⁰⁴⁾ Ibid., str. 109 (u diskusiji dr Dekanić je ove podatke komentarisao na pomenuvši da je bio mali kapacitet i slaba administracija bolnice, zbog čega treba ove podatke uzeti s rezervom, tj. opravdana je pretpostavka da su cifre znatno veće. Ibid., II tom, str. 113).

¹⁰⁵⁾ Ibid., II tom, str. 104. ^{uu)}

Ibid., I tom, str. 101. ^{m)}

Ibid., I tom, str. 106.

Austrijski građanski zakonik iz 1811. godine koji je primjenjivan u Sloveniji, Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, žene je izjednačavao sa maloljetnicima i maloumnima, dok su u Sloveniji i Dalmaciji kasnije unijete dopune (novele 1914—1916). U Bosni i Hercegovini bio je na snazi i turski građanski zakonik — Medžele. Za Muslimanke važno je Serijatsko pravo koje je regulisalo porodične i druge odnose. U Crnoj Gori i dalje je bio na snazi Opšti imovinski zakonik iz 1888. godine, koji nije obuhvatio porodične i nasljedne odnose, pa su oni regulisani običajnim pravom.¹⁰⁹⁾ Pored toga, s obzirom da vjera nije bila odvojena od države, sama pripadnost stanovništva pojedinim konfesijama, doprinosila je još više zakonskoj regulativi da se žena mora pokoravati muškarcu i da zavisi od njega. Postojanje poligamije, pored monogamije, zatim roditeljskog prava da prodaju žensku djecu, kupovina žena za brak, pravo muža da »optusti« ženu i mnogi drugi običaji i posebno su Muslimankama otežavali njihov društveni položaj,¹¹⁰⁾ u tadašnjem društvu, koje je i bez tih »dodatnih« opterećenja bilo težak teret za sve ugnjetene u staroj Jugoslaviji — radničku klasu, siromašno seljaštvo i druge siromašne slojeve stanovništva, a posebno žene, prije svega proleterke kao i pripadnice drugih siromašnih krugova, koje su podnosile višestruki teret eksploatacije i obespravljenosti.

I pored izrazito teškog društvenog položaja žene u staroj Jugoslaviji, odnos između muškarca i žene bio je inkorporiran u sve odnose i djelatnosti (društvene, ekonomske, političke, moralne, religiozne, pravne i dr.).

Odnos između muškarca i žene ostvaruje se, prije svega u društvu, u radu. To su bile neke osnovne ideje vodilje u revolucionarnom komunističkom i naprednom radničkom pokretu i na našem tlu. Društveni položaj žene i njen položaj u industrijskoj proizvodnji i na selu, reflektovao se na njen položaj u porodičnom, bračnom i ličnom životu. U stvari, dijalektika odnosa između muškarca i žene integralni je dio dijalektike društvenih odnosa.¹¹¹⁾ Izvorni marksizam, u kome su sadržani opšti ideali čovječanstva, primjena marksističkog naučnog pogleda, zbog mijenjanja svijeta, bili su žiža vodilja Komunističkoj partiji Jugoslavije, revolucionarnoj predvodnici radničke klase i svih ugnjetenih u borbi za oslobođenje čovjeka, a u okviru te borbe za oslobođenje žene od višestrukog ropstva.

Položaj žene u braku, zasnovan na neravnopravnosti muža i žene spadao je u domen nadležnosti religija. Tako je crkveni brak bio obavezan u Srbiji, Crnoj Gori, Makedoniji, Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i J Sloveniji, a u Sloveniji i Dalmaciji građanski brak se mogao sklopiti samo ako su postojale smetnje vjerskog karaktera za sklapanje crkvenog braka. Jedino je u Vojvodini važio građanski brak uveden još 1894. godine.

Težak društveni položaj žene naročito radnica i seljanki kao i drugih pripadnica siromašnih slojeva, posebno se reflektovao na ostva-

V.

¹⁰⁹⁾ Jovanka Kecman, *ibid.*

¹¹⁰⁾ Kovačević Dušanka, »Žena Jugoslavije u NOB-i i socijalnoj revoluciji 1941—1945.«, *Žena danas*, br. 275, str. 29—30.

¹¹¹⁾ Milan Dukić »Dijalektika odnosa između muškarca i žene«, »Žena« br. 4, 1969., Zagreb, str. 13.

ri vanje roditeljstva, s obzirom na zakonom povlašćen položaj oca u tadašnjem patrijarhalnom društvu. To je bilo karakteristično i za vanbračne zajednice, kao i za život majki sa vanbračnom djecom, čiji su očevi bili nepoznati, ali i za život u bračnim zajednicama.

U članku »Pravo na materinstvo«¹¹²⁾ objavljenom marta 1940. godine, kaže se da je ustarioj Jugoslaviji od ukupno rođene djece umiralo svako četvrto, prije svoje osme godine, te da je svakih pet minuta u tadašnjoj Jugoslaviji umiralo po jedno dijete. Poslije Mađarske i Rumunije, Jugoslavija je imala najveću smrtnost djece u Evropi. Aludirajući na teške socijalne prilike, autor za stanje u samom Beogradu kaže da je priraštaj u njegovim siromašnim kvartovima za 264,3% veći nego u bogatim, a smrtnost djece u Jatagan-mali da je bila veća za 596% nego na Terazijama. »Trebali li i dalje razvijati u ženama strah od materinstva mračnim perspektivama o budućnosti njihove dece?«¹¹³⁾ — ističe autor ili im treba vratiti pravo na izgubljeno materinstvo, tako što bi imale sigurno zaposlenje, obdaništa i si. S obzirom na snažan uticaj KPJ na časopis u kome je članak objavljen, autor ga završava pozivom ženama u borbu i kaže »Biće krive ako se sa svojim muževima ne dignu u borbu protiv nasilničkih ratova koji im zamračuju životne perspektive, ako se ne bore protiv teških životnih uslova, ne zadobiju bolje i time povrate i svoje pravo na materinstvo.«¹¹⁴⁾

Kao rezultat organizovane borbe za poboljšanje položaja vanbračnih majki i njihove djece, u Beogradu je 1938. godine održan zbor vanbračnih majki na kome je raskrinkan 130. član Krivičnog zakonika po kome je bilo zabranjeno tražiti oca vanbračnog djeteta. »Ljudi su paragrafom 130. otvorili vrata dečjeg groblja«¹¹⁵⁾. Kao rezultat šire društvene akcije, koja je u svim našim sredinama vođena, na Osmom kongresu pravnika, održanom u Novom Sadu 10. i 11. septembra 1939. godine, u rezoluciji su date odlučne preporuke zakonodavcima za poboljšanje položaja vanbračnog djeteta.¹¹⁶⁾

Razvoj antifašističkog pokreta u kome su i žene masovno učestvovali neposredno pred drugi svjetski rat, doprinio je da se po dolasku okupacije pokrenu progresivne snage u oružanu revoluciju u periodu 1941—1945. godine. Za vrijeme drugog svjetskog rata nacistička propaganda je ulogu žene degradirala na tri K (Kinder, Kiiche, Kirhe — dijete, kuhinja, crkva)¹¹⁷⁾ oduzevši takvim svojim prisustvom i onu minimalnu društvenu poziciju koju je žena u Jugoslaviji svojom uključenošću u pri-

¹¹²⁾ Žena danas«, mart 1939. Fototipsko izdanje 1936—1944. godine, »Pravo na materinstvo« (autor se potpisao sa M), str. 12.

¹¹³⁾ Ibid., str. 13.

¹¹⁴⁾ Ibid., str. 13.

¹¹⁵⁾ »Žena danas«, »Pod okriljem paragrafa 130, sa zбора vanbračnih majki održanog u nedelju 28. avgusta u Beogradu«, dvobroj avgust-septembar, 1938., str. 10.

¹¹⁶⁾ 1. da se svakom vanbračnom djetetu obezbijede sredstva izdržavanja, va-spitanja i napretka;
2. da se od priznate djece olakšanim postupkom omogući usvojenje djece sa svim pravima ove djece prema usvojitelju i njegovoj rodbini;
3. da se nepriznatoj djeci sudskim putem traži i utvrdi izdržavalac;
4. da vanbračno dijete ima prema materi i njenoj rodbini sva prava bračne djece.

vredu već bila postigla. Tada su i problemi abortusa, pošto je do tada bio zabranjen, samo još više zaoštreni, s obzirom na poznate nacističke zakone, koji su izražavali drastične stavove prema abortusu i uopšte u oblasti rađanja.

7. RAVNOPRAVNOST IZMEĐU ŽENE I MUŠKARCA I HUMANIZACIJA ODNOSA POLOVA SA OSVRTOM NA PLANIRANJE PORODICE I ODGOVORNO RODITELJSTVO U DOKUMENTIMA SEDAM POSLJERATNIH KONGRESA KPJ, ODNOSNO SKJ

U okviru revolucionarnog preobražaja naše zemlje, posljednjih tridesetak godina, postepeno je rušena tradicionalna osnova odnosa u društvu i porodici, a u okviru toga i odnosa među polovima, koja je stvarana vijekovima u ranijim sistemima, a posebno pod uticajem klasnih odnosa uslovljenih karakterom vlasništva. U tom periodu u našoj zemlji održano je sedam kongresa KPJ, odnosno SKJ. Na svim ovim kongresima ravnopravnost između žena i muškaraca razmatrana je kao jedno od strateških pitanja naše Partije, a nešto docnije u završne dokumente kongresa SKJ integrisana su i neka delikatnija pitanja iz sfere odnosa žena — muškarac, sa stanovišta ideoloških opredjeljenja SKJ. Tako je i planiranje porodice u našem društvu integrisano kao dio borbe za razvijanje kontinuirane svjesne akcije u kojoj se generacije osvještavaju na putu ka svom oslobođenju od predrasuda, konzervativizma, duga prošlosti.

Na Petom kongresu KPJ, održanom jula 1948. godine u Beogradu, donijet je novi Program KPJ u kome je u dijelu o AFŽ-u naglašena potreba rada » ... na vaspitanju žena u duhu socijalizma, u radu na većoj mobilizaciji žena za izgradnju socijalizma, za učvršćivanje postignute ravnopravnosti putem stalne brige za njihovo kulturno i političko uzdizanje, za majku i dete, kao i za što masovnije uključivanje žena u sve oblasti društvenog i ekonomskog života«¹¹⁸⁾

Na Šestom kongresu KPJ (SKJ), održanom u Zagrebu, novembra 1952. godine u Rezoluciji o zadacima i ulozi SKJ se, između ostalog, kaže: ►Kongres osuđuje kao nedopustivo i tuđe socijalizmu svako zapostavljanje žena u privrednom, političkom i uopšte društvenom životu. Dužnost komunista i svih naprednih ljudi jeste da se stalno, sistematski, uvek i svu-ja bore za sve veću i stvarnu ravnopravnost žena u svim oblastima privrednog, političkog i društvenog života«¹¹⁹⁾

Sedmi kongres SKJ, održan aprila 1958. godine u Ljubljani, posebno je značajan po tome što je na njemu donijet treći po redu Program SKJ, koji je i sada na snazi. Dva dijela Programa SKJ veoma su indikativna po gledanju na kompleks pitanja o položaju porodice, braka, žene, djeteta i posebno u vezi sa ravnopravnošću između žene i muškarca, u kojim se kaže:

¹¹⁸⁾ Vida Tomšič, Samoupravljanje sjedinjuje emancipaciju žena s borbom za ljudsku emancipaciju, Socijalizam, br. 5, 1978. godine, Beograd, str. 56

¹¹⁹⁾ V Kongres KPJ, Stenografske beleške, izdanje »Kultura«, Beograd, 1949. godine, str. 891.

ne) »Borba komunista Jugoslavije za socijalističku demokratiju«, VI kongres KPJ, izdanje »Kulture«, 1952, str. 282.

»Ukidanjem patrijarhalnog bračnog i porodičnog zakonodavstva, uvođenjem društvene zaštite i pomoći porodici, stvaranjem materijalnih i drugih uslova za ekonomsko osamostaljivanje žene, razvijanjem raznih ustanova za pomoć porodici u negovanju i vaspitanju dece, stvaranjem društvene tehničke baze domaćinstva i time oslobađanje porodice od pritiska zaostalog domaćinstva u socijalističkom društvu, daje se nova podloga bračnim i porodičnim odnosima, novom moralu i ličnim odnosima, vraćanju čoveka njegovoj pravoj ljudskoj prirodi, bez iskorišćavanja i ponižavanja drugog.

Istovremeno, kad se porodica oslobađa od robovanja zaostalom domaćinstvu, ona produbljuje, obogaćuje i jača svoje unutrašnje ljudske odnose i predstavlja izvor lične sreće svojih članova. Bez prinude privatnovlasničkog društva, kao i društvenih predrasuda koje se s njima povezuju, radni ljudi slobodno zasnivaju svoj bračni i porodični život na međusobnoj ljubavi, drugarstvu i poštovanju, i na ljubavi prema svojoj deci.

Promena bračnih i porodičnih odnosa je istorijski proces u kome treba savladivati objektivne, materijalne prepreke, kao i zaostale navike, predrasude i shvatanja, koja su na području ovih odnosa, naročito duboko ukorenjena.

Brzi tempo industrijalizacije i promena strukture stanovništva, nagli razvoj i porast gradova, doseljavanje seoskog stanovništva, posebno omladine u gradove, nedostatak i prenaseljenost stanova i slabo razvijene komunalne službe, promena porodičnih odnosa — stvorili su i dalje stvaraju nove lične i porodične probleme i probleme adaptacije na nove uslove i nov način života, negativne socijalne pojave i si.

Savez komunista Jugoslavije uočava duboke procese koji se odigravaju u porodici, njene potrebe i njene mogućnosti, imajući stalno u vidu da subjektivnim snagama i stvaranjem materijalnih uslova, a naročito u okviru komuna i stambenih zajednica, treba ubrzati proces oslobađanja porodice od tereta tehnički zaostalog domaćinstva, upore-do sa opštim materijalnim razvitkom zemlje.

Jedan od najvažnijih problema u ovom kompleksu jeste razvijanje društvene brige za decu. Ne umanjujući ulogu porodice u vaspitanju dece, koja je nezamenljiva, Savez komunista će se zalagati da se i ubuduće razvijaju najširi oblici društvene brige za decu, koji će pružiti i ono što u vaspitanju dece porodica, svedena na roditelja i decu, naročito ako je majka zaposlena, detetu ne može da pruži. U interesu je i porodice i društva stvaranje najrazličitijih dečjih ustanova i mreže objekata za zabavu i razonodu, sportskih terena i sličnog, u kojima će deca provoditi deo dana i koji će im pružiti kolektivni život i društveno vaspitanje. Neposredno angažovanje roditelja u razvijanju društvene brige za decu, njihovo učešće u organima upravljanja svih ustanova za decu, omogućuje da se najbolje sagledaju mogućnosti i potrebe porodice i istovremeno ostvari jedinstvo društvenog i porodičnog vaspitanja.

U procesu dubokih promena porodičnih odnosa u kojima se nalazimo, neizbežni su unutrašnji sukobi. Oni dovode do individualnih problema i teškoća, koji ponekad poprimaju karakter društvenih pojava (razvodi brakova, vanbračna deca i si.). Socijalna zaštita treba da pri-

laži individualnoj intervenciji i pomoći u svakom pojedinačnom slučaju gde poremećeni porodični odnosi dovode do socijalnih problema.«¹²⁰⁾ »Problem ravnopravnosti žena

Borba za svestranu afirmaciju i razvitak ličnosti, borba za najšire aktivno učešće radnih ljudi u upravljanju društvenim životom iziskuje dalje razvijanje idejno-političkog i opštevaspitnog rada na uklanjanju ostataka neravnopravnih odnosa među ljudima uopšte, i posebno između muškarca i žene. Problem ravnopravnosti žene u Jugoslaviji nije više politički problem, niti problem pravnog položaja u društvu, on je uglavnom ostao kao problem ekonomske nerazvijenosti, primitivizma, religioznih shvatanja i drugih konzervativnih predrasuda, privatnosvojinskog odnosa, koji još dejstvuju na život u porodici. Zaostalo domaćinstvo i postojeći materijalni problemi porodice sputavaju ženu da bi mogla uzeti punog učešća u ekonomskom i društvenom životu zemlje, stvaraju konflikt između njene uloge u društvu i domaćinstvu. Zaostalo domaćinstvo sputava i sve ostale članove porodice u njihovoj društvenoj aktivnosti. Ovi problemi se naročito zaoštavaju brzom industrijalizacijom zemlje, promenom socijalne strukture stanovništva. Materijalni razvitak zemlje istovremeno pruža mogućnosti za stvaranje tehničke baze za po-društvljavanje službi namenjenih problemima domaćinstva, čime treba da se razreši konflikt između učešća žene u društvenom životu i njezinog položaja u porodici, kao i da podigne životni standard svih članova porodice.

U konkretnom rešavanju tih zadataka važnu ulogu igraju organi društvenog upravljanja u komunama, naročito stambene zajednice, kao i društvene organizacije.

Komunisti u tim organima i organizacijama treba da se bore za ostvarenje uslova potrebnih uspešnom razvitku porodice, koji se već danas mogu ostvariti, naročito na području stambene izgradnje, izgradnje mreže raznovrsnih dečjih ustanova u okviru privrednih organizacija i stambenih zajednica, osnivanjem komunalnih uslužnih ustanova i slično, a sve će to doprinostiti stvarnoj ravnopravnosti žene i muškarca i njihovom učešću u javnom životu kao ravnopravnih građana. Na idejno-političkom planu komunisti vode i vodice borbu protiv onih na-karadnih idejnih i moralnih shvatanja, koja pod pseudorevolucionarnom frazom o 'rušenju klasnog morala', u stvari, propagiraju amoralnost u odnosima između polova.«¹²¹⁾

Karakteristična je poslednja rečenica iz naprijed citiranog dijela Programa SKJ, koja se i poslije tridesetak godina nakon njegovog donošenja može ocijeniti kao poziv za širu društvenu akciju na području humanizacije odnosa polova u našoj zemlji.

Na Osmom kongresu SKJ, održanom u Beogradu decembra 1964. godine, u Rezoluciji o narednim zadacima SKJ, govori se o potrebi poboljšavanja uslova rada žena, a naročito o potrebi uključivanja većeg broja žena u organe upravljanja.¹²²⁾ Zatim se naglašava potreba prijema a SKJ većeg broja žena.¹²³⁾

¹²⁰⁾ VII kongres SKJ, izdanje »-Kulture« Beograd, 1958. godine, str. 386—388.

¹²¹⁾ Ibid., str. 411—412.

¹²²⁾ VIII kongres SKJ, izdanje »-Komunista«, 1964. godine, str. 203.

¹²³⁾ Ibid., str. 208.

U Rezoluciji Devetog kongresa SKJ¹²⁴) »Socijalistički razvoj u Jugoslaviji na osnovama samoupravljanja i zadaci SKJ«, u četiri glave¹²⁵) se govori o pitanjima relevantnim za društveno-ekonomski položaj žene u okviru preobražaja našeg društva na samoupravnim osnovama.

Posebno je istaknut problem koji je donio dotadašnji razvitak, pa se kaže da je potrebno »... istrajno delovati u pravcu prevazilaženja još uvek prisutnih nerazumevanja i različitih konzervativnih gledanja na zapošljavanje žena, koja se ispoljavaju u neprihvatljivim shvatanjima da je ■njihova zaposlenost samo privremeno stanje«¹²⁶)

Nasuprot takvom marksističkom viđenju »... višeg oblika porodice i odnosa oba pola«, u pojedinim raspravama u okviru Međunarodne godine žene UN na temu »Ravnopravnost, razvoj, mir«, bilo je pokušaja¹²⁷) unošenja novih ideja u postojeća ideološka opredjeljenja našeg društva. Tač-no je da marksizam nije dogma, niti doktrina »vječnih istina«, već pogled na svijet iz koga se rada nepresušni izvor novih ideja. Ali, u vezi sa pokušajem teorijskog doprinosa oko rada žene u domaćinstvu¹²⁸), želimo istaći da se ne može, zbog naše sadašnje situacije, uslijed nedovoljno razvijenih određenih službi za poslove domaćinstva, ženu vraćati u kuću. Takav pristup je u punoj suprotnosti sa učenjem Marksa, Engelsa i Le-njina, kao i sa Programom SKJ. Oni su još davno rekli da pravo, faktičko oslobođenje žene počinje masovnim preobražajem sitnog domaćinstva¹²⁹) u krupno socijalističko gazdinstvo.¹³⁰)

Deveti kongres SKJ je posebno značajan za istoriju razvoja pokre-La planiranja porodice u Jugoslaviji po tome što se, prije donošenja Rezolucije o planiranju porodice u Saveznoj skupštini,¹³¹) u njegovoj osnovnoj Rezoluciji, između ostalog kaže: »Neophodno je brže rešavanje problema na relaciji zaposlena žena-materinstvo-porodica, polazeći od toga da materinstvo — podrazumevajući i vaspitanje i podizanje dece i planiranje porodice — kao i razvoj društvenih službi za pomoć porodici i domaćinstvu, treba da bude i deo zadataka koje u narednom periodu moramo uspešnije rešavati... «¹³²). Tako se, prvi put u dokumentu Kongresa SKJ, na jugoslovenskom nivou, nalazi i planiranje porodice, koje je kao društvena akcija u cijeloj zemlji do tada već bilo prešlo duži razvojni put.

124) Deveti kongres SKJ održan je marta 1969. godine u Beogradu, »Deveti kongres SKJ«, izdanje »Komunist«, 1969. godine.

125) Ibid., glave II, III, IV i VIII.

126) Ibid., str. 164, (posljednji pasus).

127) dr Jovan Đorđević, »Žensko pitanje«, izdanje Radničke štampe, Beograd, 1975. godine.

128) Ibid., str. 111—112.

129) V. Ilič Lenjin, Velika inicijativa, Izabrana dela, II tom, knjiga druga, Kultura, 1950. godine, str. 174—176.

130) F. Engels, Porijeklo porodice, privatnog vlasništva i države, Naprijed, Za^ greb, 1976. godine, str. 67. (Engels kaže: »Prijelazom sredstava proizvodnje u kolektivno vlasništvo prestaje pojedinačna porodica da bude ekonomska jedinica društva. Privatno kućanstvo se pretvara u društvenu industriju. Njega i odgoj djece postaju javnim poslom; društvo se brine za svu djecu, bila ona bračna ili van-bračna ...«)

131) Rezolucija o planiranju porodice u Saveznoj skupštini, donijeta je 25. IV 1969. godine.

132) Deveti kongres SKJ, izdanje »Komunista«, Beograd, 1969. godine, str. 173, tačka 3.

Na Desetom kongresu SKJ, održanom maja 1974. godine, ide se još dalje u vezi sa nekim delikatnijim pitanjima u životu čovjeka. U okviru Rezolucije »Socijalistički razvoj u Jugoslaviji na osnovama samoupravljanja i zadaci Saveza komunista«, govori se na više mjesta o pitanjima relevantnim za unapređenje odnosa poslova u našoj zemlji. Tako, između ostalog, stoji »Komunisti su posebno odgovorni u svim radnim i društvenim strukturama za dalju afirmaciju žene kao subjekta našeg samoupravnog socijalističkog društva, za još veće učešće žene u članstvu, rukovodstvima Saveza komunista i društveno-političkih organizacija, u samoupravnim organima, svuda gde se odlučuje o bitnim pitanjima našeg društvenog života i daljeg razvitka. To podrazumeva pojačano idejno-političko delovanje komunista u doslednoj realizaciji stavova Saveza komunista, o položaju i ulozi žene u društvu, a protiv svih konzervativnih malograđanskih i drugih antisocijalističkih pogleda i shvatanja.«¹³³⁾ Zatim, na drugom mjestu se govori da u okviru cjelokupnog vaspitanja i obrazovanja mladih i odraslih treba raditi i na »... obogaćivanju čoveka kulturnim i drugim humanističkim vrednostima, u njegovom fizičkom razvoju i pripremanju za humane i odgovorne odnose među polovima i u porodici.«¹³⁴⁾ Tako je ravnopravnost između žene i muškarca u ovom dokumentu najvišeg partijskog foruma dobila širu razradu uvođenjem i novih sadržaja o humanim i odgovornim odnosima među polovima.

Na Jedanaestom kongresu SKJ, održanom juna 1978. godine, u Rezoluciji »Uloga i zadaci SKJ u borbi za razvoj socijalističkog samoupravljanja i za materijalni i društveni napredak zemlje«, kaže se: »Savez komunista će se zalagati da se marksistički stavovi prema ravnopravnosti žena i muškarca, humanim odnosima između polova i prema odgovornom voditeljstvu, ugrade u nastavne sadržaje i sve druge programe vaspitno--obrazovnog rada.«¹³⁵⁾

U generalne, strateške ciljeve borbe SKJ za samoupravni socijalizam, kako se vidi iz kratkog presjeka najznačajnijih dokumenata skoro svih kongresa KPJ odnosno SKJ, u posleratnom periodu integrisana je i borba za humane odnose među ljudima u radu, društvu, porodici, a u okviru njih i za humane odnose među polovima, odgovorno roditeljstvo i planiranje porodice, kao dio samoupravnih socijalističkih odnosa.

Progresivni radnički pokret u našoj zemlji, zatim docnije KPJ, odnosno SKJ, u svoje prve programske zadatke za ukidanje klasne diskriminacije uključili su i borbu za ukidanje svih diskriminacija koje su izrasle iz klasne (polnu, starosnu, stalešku i dr.) ukazujući na njihovu su-

183) »Rezolucija Desetog kongresa SKJ«, izdanje »Komunist«, Beograd, 3. jun 1974. godine, str. 10, glava II, sedmi pasus, tačka 2.

^{1M)} Deseti kongres SKJ — Rezolucija »Zadaci SKJ u socijalističkom samoupravnom preobražaju vaspitanja i obrazovanja«, Izdavački centar, »Komunist«, Beograd, 1974. godine, str. 313.

135) Rezolucija XI kongresa SKJ, str. 56 (četvrti dio »Zadaci SKJ u samoupravnom preobražaju obrazovanja, nauke, kulture i informisanja«, tačka 4, drugi pasus), izdanje Izdavačkog centra »Komunista«, Beograd, 28. VI 1978. godine.

stinu kroz dugi historijski razvoj života čovjeka. Polna diskriminacija, koja je proistekla iz klasnih tradicionalnih patrijarhalnih društava, u kapitalističkom društvenom sistemu dobila je najperverznije obličje. Tek pri-hvatanjem naučnog socijalizma počela se stvarati osnova za njeno pre-vazilaženje i rasvijetljeno je da je «■... proleterski ženski pokret neraski-divo vezan za socijalističkim radničkim pokretom u cilju oslobođenja oba pola».¹³⁸⁾

Retrospektivna analiza razvoja naprednog radničkog pokreta, rukovođenog od početka dvadesetih godina ovog vijeka komunističkim idejama¹³⁷⁾ pokazuje da je u njegovoj progamskoj orijentaciji bila prisutna Marksova vizija položaja porodice i njenih članova u društvu koje se mijenja. S obzirom na marksističko ideološko opredjeljenje, taj pokret je polazio od toga da » ... ma kako strahovito i gnusno izgledalo rasulo sta-fe porodice u kapitalističkom sistemu, ipak krupna industrija, dodeljujući [zvan oblasti kuće, u društveno organizovanim procesima proizvodnje, odlučnu ulogu ženama, omladini i deci oba pola, stvara novu ekonomsku podlogu za viši oblik porodice i odnosa oba pola».¹³⁸⁾ O takvom generalnom ideološkom opredjeljenju rječito govore osnovna partijska dokumenta, posmatrana kroz cjelokupni historijski razvoj KPJ, odnosno SKJ.

Vijekovima su se taložila patrijarhalna i konzervativna poimanja o životu u porodici, o zavisnosti svih članova porodice od »glave porodice«, što je bilo uslovljeno karakterom vlasništva. Posljednjih tridesetak godina u toku izgradnje samoupravnog socijalizma u našoj zemlji postepeno je rušena tradicionalna osnova odnosa i u društvu i u porodici.

Nužno je istaći da je Josip Broz Tito, još za vrijeme njegovog djelovanja u zagrebačkoj mjesnoj organizaciji KPJ ukazao da između Partije i radničke klase, bez obzira na pol, treba da postoji stalna veza i uzajamno djelovanje, te da KPJ, djelujući istovremeno kao dio radničke klase i kao marksistička partija i avangarda klase, treba da usmjerava klasnu borbu, u okviru koje je jedino i moguće rješavati i takozvano žensko pitanje. On je ukazao na borbenost radnica, vodeći posebnu brigu o uključivanju ženskih kadrova u redove KPJ. Zatim je ukazivao na prave puteve borbe protiv potčinjenosti žene, otvaranjem perspektive za buduće organizovanje u kojem uloge ljudi neće zavisiti od njihove polne pripadnosti.

U svojoj revolucionarnoj akciji KPJ je u predratnom periodu, a posebno poslije završetka fraksijskih borbi u njenim redovima, kao i poslije održavanja Osme konferencije zagrebačkih komunista, koja označava početak preobražaja Partije u cjelini u smislu stvaranja partije lenjinskog tipa, čiji su zadaci proizlazili iz novih uslova političke borbe za revolucionarni društveni preobražaj, ukazivala na klasni, a ne prirodni izvor diskriminacije žena, na zajedničku uslovljenost i nužnost svjesne borbe za oslobođenje radničke klase, dezalienaciju ljudskog bića, ukidanje patrijarhalnih porodičnih odnosa u okviru dubokih društvenih promjena na putu

¹³⁸⁾ Klara Cetkin, *Jednakost (Die Gleichheit)*, časopis za interese radnica, Stuttgart, 25. marta 1903. godine, str. 20.

¹³⁷⁾ Od Osnivačkog kongresa KPJ, 1919. godine.

i8 Karl Marks, »Kapital«, treće izdanje, I tom, Kultura, Beograd, 1947, godine, str. 400.

ka slobodnoj asocijaciji proizvođača. U svim etapama revolucionarnih borbi za humaniji ljudski život i za »žensko pitanje« su traženi i davani odgovori na probleme, koje diskriminacija žene uzrokuje u ličnom, porodičnom, ekonomskom i društveno-političkom životu čovjeka.

Ono što su Marks i Engels utvrdili da su, sa razvojem i nastankom klasnog društva i privatne svojine, a pod uticajem religija, običaja i, prije svega, društvene ideologije vladajućih klasa u klasnim društvenim uređenjima, razni vidovi otuđenja u odnosima između žene i muškarca neposredna posljedica djelovanja svih tih faktora zajedno, odnosno da je sa razvojem klasnog društva i jačanjem privatne svojine nastajao sve dublji proces dehumanizacije odnosa između polova, u još oštrijoj formi se manifestovalo kada je riječ o analizi društvenog položaja žene u staroj Jugoslaviji.

Pokretanje analiziranja i pružanje odgovora na sva goruća pitanja, a među njima i na tzv. žensko pitanje, na Petoj zemaljskoj konferenciji KPJ ima veliki značaj za historijske događaje koji su slijedili, u čemu Josip Broz Tito ima posebnu ulogu. Poslije te konferencije, sva partijska rukovodstva naoružana su da ukazuju radnim ženama da put do njihove potpune ravnopravnosti ne vodi preko izolovane borbe »svih« žena, bez obzira na to kojim klasama pripadaju, te da je sudbina društvene ravnopravnosti žene i njenog ekonomskog oslobođenja organski povezana s borbom radničke klase za obaranje kapitalizma. Tako su žene u programu KPJ vidjele i svoj program, odazivajući se pozivu Partije na ustanak i oružanu borbu.

Peta zemaljska konferencija KPJ prekinula je sa ponavljanjem teorijskog stava o ravnopravnosti žena, ukazujući da komunisti ne mogu samo teorijski priznavati ženama pravo na ravnopravnost koju će im donijeti proleterska revolucija, već da se moraju boriti za uključivanje žena u aktivne borbe za odbranu nezavisnosti, za revolucionarne promjene, pošto u svojoj većini one imaju zajednički vitalni interes sa radničkom klasom za borbu protiv postojećeg poretka.

Masovno učešće žena u antifašističkom pokretu pred drugi svjetski rat doprinijelo je masovnijem učešću žena i u NOB-i. To sve je neposredno uticalo da se, u okviru revolucionarnog preobražaja našeg društva, postepeno mijenja i svijest žena i muškarca, kao i društvena svijest, o potrebi mijenjanja položaja žene u društvu, u radu, u porodičnom i ličnom životu.

Za proteklih 35 godina po završetku oružanog dijela naše revolucije, a u okviru revolucionarnog preobražaja naše zemlje, postepeno je rušena tradicionalna osnova odnosa u društvu, u porodici, te u vezi sa tim, sa društvenim položajem žene, građeni su novi odnosi između polova. Ovaj proces nije ni lak ni brz, pošto se radi o mijenjanju odnosa stvaranih hiljadama godina u okviru ranijih sistema i posebno klasnih odnosa uslovljenih privatnim vlasništvom. U generalne, strateške ciljeve borbe SKJ za samoupravni socijalizam, kako se vidi iz kratkog presjeka osnovnih dokumenata svih kongresa KPJ odnosno SKJ u poslijeratnom periodu, integrisana je i borba za humane odnose među ljudima u radu, u društvu, porodici i ličnom životu, a u okviru njih i za humane odnose među polovima, kao dio samoupravnih socijalističkih odnosa. To govori da se društveno-politička akcija na humanizaciji odnosa među polovima može vo-

diti jedino sa pozicije one »... teorije koja čovjeka proglašava najvišom čovjekovom suštinom.¹³⁹⁾ Prema stavovima te teorije, čovjek i društvo predstavljaju dijalektičko jedinstvo i mogu se objašnjavati samo u uzajamnom odnosu, pošto su nastojanje čovjeka i društva dvije strane jedinstvenog procesa. Naglašavanjem da je čovjek cilj historijskog kretanja, a ne neko apstraktno društvo, Marks je izrekao svoj osnovni sud: »čovjek je najviša vrijednost«. Na toj osnovi idejno-politička usmjerenost našeg društva izričito upućuje na razrješavanje onih pitanja koja usporavaju pre-vazilaženje zaostalosti koja je akumulirana vijekovima, prevazilaženje nasljeđa, koje i danas, negdje više, negdje manje pritiska i naš savremeni život.

Kao što se zna, socijalizam se ne razvija spontano ni automatski. To je »prelazno« društvo od kapitalizma ka komunizmu, kome je cilj asocijacija slobodnih proizvođača. Izgradnja socijalizma je dugotrajan i sveobuhvatan revolucionarni proces u kome djeluju objektivne zakonitosti društvenog života, a subjektivne snage socijalizma u tome procesu svoje aktivnosti razvijaju boreći se za oslobođenje čovjeka. S tim u vezi drug Tito je na XI kongresu rekao: »Pred nama su danas zadaci sprovođenja u život našeg novog društveno-ekonomskog sistema. U središtu toga sistema, kako smo ga zamislili i postavili, jesu čovjek, njegova sloboda i sreća, njegova prava kao proizvođača, samoupravljača, njegovi neposredni i dugoročni interesi. A to je upravo smisao i svrha revolucionarne borbe naše radničke klase, oslobađanje ličnosti, proces u kome čovjek postaje stvarni gospodar svoga života i rada.«¹⁴⁰⁾ Drug Tito dalje ukazuje da borba za »... ljudsko među ljudima, za sve bolje i humanije odnose, za čovjeka kao slobodnog proizvođača i stvaraoca...« predstavlja krajnji cilj i smisao borbe radničke klase.¹⁴¹⁾

Humanizacija odnosa među ljudima u radu, društvu, porodici, ličnim odnosima, a u okviru njih i humanizacija odnosa među polovima, kao element strategije SKJ, integralni je dio njegove borbe za samoupravni socijalizam. Stoga je jedini teorijski i praktični okvir u kome je moguće adekvatno »situirati« i ostvarivati humaniji pristup odnosu između polova dosljedno marksističko shvatanje čovjeka i društva. Potčinjenost žene je historijska kategorija. Nastala je sa privatnom svojinom, a nestaje u procesu oslobađanja čovjeka i rada od najamnog položaja. Daljim razvijanjem našeg socijalističkog samoupravnog društva na osnovama marksističko-lenjinističke nauke, sve više će se ostvarivati ovladavanje radnih ljudi u raspolaganju dohotkom, sve više će se rušiti vjekovne barijere u odnosima među ljudima. Tako će se razvijati sve humaniji odnosi među ljudima, a u okviru njih i humaniji odnosi između polova, pošto i taj odnos ima, prije svega, svoju klasnu sadržinu. Kako je Marks više puta rekao u svome djelu, ljudi će sve više postajati ljudi.

Za praćenje oslobađanja čovjeka i u vezi s tim transformacije porodice i porodičnih odnosa u našem savremenom životu, od posebnog je značaja praćenje do koje mjere su i u našem društvu prisutna neravnopravnost između žene i muškarca, zatim buržoaska shvatanja o braku i

»3») Marks — F. Engels, Rani radovi, Naprijed, Zagreb, 1961. godina, str. 94. ¹⁴⁰⁾
Josip Broz Tito, Referat na Jedanaestom kongresu SKJ, str. 67. "i) Ibid., str. 68.

porodici i šire, u oblasti odnosa polova, odnosno odnosa između muškarca i žene u proizvodnoj, društvenoj, porodičnoj i ličnoj sferi života čovjeka. Parcijalna istraživanja, koja su na ovu temu do sada vršena u našoj zemlji, pokazuju da ravnopravnost između žene i muškarca o kom bi mlade generacije i kroz školovanje trebalo da dobiju ne samo osnovne, već i dublje pojmove, zasnovane na marksističkom učenju — govoreći generalno — nisu dovoljno prisutna. Ne ulazi se dovoljno u suštinu problema — da je borba za ravnopravnost žene vezana, prije svega, za promjenu njenog položaja u društvenoj proizvodnji i u raspodjeli, pa tek u tom okviru i ravnopravnost između polova. Jer, dehumanizacija odnosa između polova ima svoj istorijski, teorijski i ideološki aspekt, kao i političku praksu. Prije svega, s pojavom privatne svojine došlo je do dehumanizacije odnosa među polovima i, kako u Ranim radovima Marksa stoji, deformisan je i taj » . . . najprirodniji odnos čovjeka prema čovjeku«, i sa daljnim razvojem društvenih ideologija, zasnovanih na privatnoj svojini, klasnim društvenim uređenjima, sve više su podsticani još dublji oblici otuđenja u odnosima između polova.

Na osnovu dokumenata Desetog i Jedanaestog kongresa SKJ, stvorena je jedna od veoma značajnih osnova da vaspitanje i obrazovanje za humane i odgovorne odnose među polovima i odgovorno roditeljstvo postanu integralnom komponentom ciljeva socijalističkog vaspitanja i obrazovanja mladih. Tako vaspitanje omladine za humane odnose među polovima i odgovorno roditeljstvo, zasnivajući se na naučnim saznanjima i marksističkom pogledu na svijet, postaju sastavni dio savremenog vaspitno-obrazovnog procesa i nastavnih sadržaja koji treba da se realizuju u okviru obaveznih programa vaspitno-obrazovnih ustanova. Iz svega pro-izilazi da je priprema mladih, da kada odrastu, odgovorno ostvaruju ustavno pravo čovjeka da slobodno odlučuje o rađanju djece, postala sastavni dio vaspitno-obrazovnih zadataka. To znači da se kroz vaspitno-obrazovni proces mladi pripremaju da, stekavši fizičku i intelektualnu zrelost, u isto vrijeme raspoložu i potrebnim znanjima i informacijama za efikasno ostvarivanje ustavnog prava čovjeka na slobodno odlučivanje o rađanju djece. Sve ovo, s obzirom na ulogu koju obrazovno-vaspitni kadar ima u vaspitno-obrazovnom radu na humanizaciji odnosa između polova i pripremi mladih za odgovorno roditeljstvo, podrazumijeva i potrebu permanentnog ideološko-političkog, pedagoškog i stručnog osposobljavanja nastavnog kadra i sa ovog stanovišta, na svim nivoima školovanja mladih.

Detaljnija analiza navedenih stavova iz Programa SKJ i rezolucija Devetog, Desetog i Jedanaestog kongresa SKJ govori da su u njima im-plicite sadržani i zahtjevi na području pripreme mladih za humane odnose među polovima i odgovorno roditeljstvo. Kako se ističe, kao jedan od ciljeva vaspitno-obrazovnog rada » . . . formiranje svestrano razvijene ličnosti, stvaralačke, svesne aktivne, socijalističke ličnosti...«, tako da se vaspitanje odvija u duhu » . . . socijalističke etike .. .«,¹⁴²⁾ to u stvari znači formiranje takve slobodne i odgovorne ličnosti koja, preuzimajući odgovornost za sve svoje postupke, istovremeno izrasta u takvu ličnost koja je sposobna da stvara, njeguje i dublje razvija socijalističke međuljudske

¹⁴²⁾ Rezolucija XI kongresa SKJ »-Zadaci SKJ u samoupravnom preobražaju obrazovanja nauke, kulture i informisanja«, tačka 5, četvrti deo.

odnose na radnom mjestu, u društveno-političkom radu, u porodičnom i ličnom životu, a u okviru toga i ravnopravnost između polova, kao integralni dio čovjekove ličnosti. Stoga, prevazilaženje neravnopravnosti među polovima, podrazumijeva odgovorno ponašanje čovjeka, bez obzira na pol, prije svega u procesu rada, u samoupravljanju i uopšte društveno--političkom radu, u porodičnom i ličnom životu, zasnovano na humanističkim principima i socijalističkoj etici, koje tako postaje integralna komponenta djelovanja zrele ličnosti, formirane na osnovama marksističkih stavova o čovjeku kao najvećoj vrijednosti.

To podrazumijeva istovremeno i dalje razvijanje društvene svijesti D potrebi prevazilaženja neravnopravnosti između polova, s obzirom da se u našem društvu gradi i stalno dublje razvija novi tip društvenih odnosa, koji je integralni dio izgradnje socijalističkog samoupravnog društva.

Biološku reprodukciju kao integralni dio društvene reprodukcije, trebalo bi više razmatrati i sa idejnog aspekta. Ne ulazeći u ovoj prilici šire u problem, ukazujemo da se danas u porodici djetetu ukazuje manja ili veća pažnja. Ali, aktuelni problemi djece u našem savremenom društvu ne mogu i da se riješe u porodici, već je neophodno šire društveno angažovanje. U ovom kontekstu se mogu pomenuti i predložene teze za novi penzijski sistem. Sigurno bi bilo korisno da se šire razmotre idejni aspekti nekih stanovišta izraženih u ovim tezama, na primjer, u vezi sa društvenim položajem žene i njenom ulogom u društvenoj reprodukciji. Takođe i rasprave u Ustavnom sudu, u vezi sa dužinom radnog staža žene, koje su skrenule na sebe određenu pažnju, zatim djelovanje crkve u Vancrkvenim područjima, gdje je oblast rađanja djece i uopšte život porodice veoma »zahvalno« područje djelovanja, a možda je nedovoljno adekvatna ideološka i društveno-politička aktivnost subjektivnih društvenih snaga na ovome području, što potvrđuju i pojedina istraživanja o tome. I druga brojna pitanja iz domena društvenog položaja žene trebalo bi dublje proučavati sa stanovišta već utvrđenih ideoloških opredjeljenja našeg društva s jedne, i tekuće društveno-političke akcije, s druge strane.

Iz svega proizilazi da bi u tekućoj društveno-političkoj akciji, na svim nivoima, trebalo brže i sveobuhvatni je identifikovati i prevazilaziti one barijere koje usporavaju puniju realizaciju stavova sadržanih u dokumentima SKJ o ravnopravnosti između žene i muškarca i odgovornom roditeljstvu.

XI ZAKONODAVNO REGULISANJE ODLUČIVANJA O RAĐANJU DJECE U JUGOSLAVIJI POSLIJE DRUGOG SVJETSKOG RATA

Promijenjen položaj čovjeka u našem društvu i potrebe porodice u novim uslovima društvenog razvoja poslije drugog svjetskog rata, zahtijevali su nove društveno-političke akcije do tada, možda, ne toliko nepoznate koliko društveno nepriznate.

U ovom poglavlju mi nismo pratili sam proces zakonodavnog regulisanja rađanja, već mukotrpnost političke borbe za čovjekove slobode u oblasti rađanja djece, dakle politički aspekt zakonodavnog procesa, angažovanje društvenih organizacija i političkih faktora povodom rada koji se odvijao u oblasti zakonodavnog regulisanja prekida neželjene trudnoće. Pri tome se pošlo od sljedećeg:

1) Kada je vođena rasprava o promjeni 140. člana Krivičnog zakona FNRJ, u kome su bile sadržane čovjekove neslobode u oblasti rađanja, pada u oči da naši teoretičari, sa stanovišta borbe za čovjekovu slobodu, nisu imali u vidu kompleks čovjekovih sloboda, uključiv i oblast rađanja djece. Oko razrješavanja toga kompleksa na zakonodavnom nivou, da bi se prevazišao ponižavajući položaj žene u vezi sa abortusom, kao nasljeđeno stanje iz ranijeg društvenog sistema, u Saveznoj skupštini bila je veoma oštra polemika.

2) Najveći broj zdravstvenih radnika, neposredno poslije drugog svjetskog rata, a i znatno docnije, bio je protiv liberalizacije abortusa. Interfakultetski skup odgovarajućih katedri medicinskih fakulteta, prije donošenja Uredbe o dozvoljenom pobačaju (1952) izjasnio se protiv unošenja socijalne indikacije u Uredbu sa motivacijom da u socijalističkoj zemlji u kojoj raste životni standard ne treba sprečavati rađanje djece (1950. godine ! ! !).

3) Jugoslovenski kongres ginekologa i opstetičara, održan 1953. godine, poslije donošenja Uredbe o dozvoljenom pobačaju donio je svoju posebnu rezoluciju, kojom se izjasnio protiv donijete Uredbe, što nedvosmisleno govori o stavu medicinskih radnika prema prekidu neželjene trudnoće.

4) U borbi za unošenje više sloboda u oblast rađanja djece u našem društvu, počev od šezdesetih godina, stalno je bilo prisutno pitanje: kako pravo čovjeka da slobodno odlučuje o rađanju svoje djece, u okviru razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja, putem normativnog regulisanja, sve više dovoditi u funkciju da služi radnom čovjeku u njegovoj samoupravnoj poziciji, kako bi slobodno upravljajući svojim

radom i njegovim rezultatima, mogao i da punije ostvaruje svoje pravo na slobodno odlučivanje o rađanju djece.

5) Do radikalnih promjena u pristupu slobodama u oblasti rađanja djece došlo je zalaganjem, prije svega, politike. Pri tome se polazilo od toga da čovjek i kao proizvođač u udruženom radu, i kao roditelj, treba da odlučuje o svim bitnim pitanjima svog života i života u užoj i široj zajednici, a istovremeno i o tome da li će rađati djecu, koliko će ih rađati, kao i o nemanju (ne rađanju) djece, te o angažovanju društvenih sredstava u oblasti dječje zaštite, u skladu sa materijalnim mogućnostima lokalne ili šire zajednice. Ovakvim povezivanjem planiranja u oblasti društvenog i ličnog života nastojalo se uticati da ljudi, na osnovu svoje samoupravne pozicije, ostvarujući svoj lični interes istovremeno ostvaruju i društveni interes u ovoj oblasti. Intencija ovakvog političkog pristupa je imala za cilj da se u našem socijalističkom samoupravnom društvu stalno usklađuje ostvarivanje čovjekovog prava da slobodno odlučuje o rađanju djece sa društvenim razvojem sredine u kojoj radni čovjek djeluje kao proizvođač i samoupravljač.

6) Ostvarivanje slobodnog, odgovornog, željenog i društveno-aktivnog roditeljstva, sastavni je dio procesa podružljavanja brige o djeci, ostvarivanja dijela porodičnih obaveza u društvenim institucijama za djecu, pa se tako, u stvari, na principu slobodne razmjene rada i društvene solidarnosti vrši usklađivanje promjena koje su nastale u savremenoj porodici sa promjenama u društveno-ekonomskom razvoju i potrebama djece.

7) U procesu sve bržeg društvenog preobražaja našeg društva — s obzirom da se taj preobražaj vrši na bazi samoupravnih prava radnih ljudi, bez obzira na pol — društvene mjere uključiv i normativni aspekt u vezi sa društvenim položajem žene, možda nisu uvijek adekvatno odražavale naša društvena htijenja. Marksistička nauka je jasno ukazala da se u organizovanju porodice u društvu, u kome je izvršena eksproprijacija eksproprijatora, položaj žene bitno mijenja, zato što odnos polova «■... postaje čistim privatnim odnosom, koji se tiče samo zainteresovanih osoba i u koji se društvo ne treba miješati.. -«¹), pošto su ukidanjem privatnog vlasništva ukinute obje osnove ranijeg (buržoaskog) braka, koje su počivale upravo na zavisnosti žene od muškarca i djece od roditelja, koje su dakle, bile zasnovane na privatnom vlasništvu.

1. DRUSTVENO-POLITICKO ANGAZOVANJE U VEZI SA ZAKONODAVNOM REGULATIVOM PREKIDA NEŽELJENE TRUDNOĆE

Preden je dosta dug put dok se došlo do planiranja porodice, shvaćenog u širem društvenom smislu. U prvim poslijeratnim godinama regulisanje rađanja u našoj zemlji odvijalo se većim dijelom preko tzv. »in-komplatnih abortusa«. Brojni prekidi trudnoće, često i sa katastrofalnim posljedicama, o čemu se i u dnevnoj štampi pisalo, bili su direktan povod da se traže odgovarajuća rješenja.

») Marks — Engels, Rani radovi, »-Kultura«, Zagreb, 1953. godine, str. 361. 296

Duboka društvena previranja u našoj zemlji odmah iza oslobođenja¹ neposredno su uticala na fertilno ponašanje stanovništva. Neposredno poslije rata, kao što obično biva, djeca su znatno masovnije rađana. U ratu je veliki broj našeg stanovništva izginuo (1,700.000, odnosno 11% od ukupnog stanovništva Jugoslavije), tako da je tih poslijeratnih godina došlo do naglog priraštaja stanovništva, a tek nešto docnije, zbog brojnog angažovanja žena u ekonomskom i društveno-političkom životu, sve više su zaoštravani problemi u vezi sa regulisanjem rađanja.

Komisija za žene u radnom odnosu Centralnog vijeća Saveza sindikata Jugoslavije, u prvim poslijeratnim godinama, bila je aktivna u širenju naprednih shvatanja o regulisanju rađanja, djelujući zajedno sa drugim društvenim organizacijama, koje su vršile ulogu aktivnog faktora u mijenjanju pravnih propisa i iniciranju akcije planiranja porodice, kao i značajne društvene akcije.²) U nastojanju da se što brže prevazilazi diskriminacija žene i njena potčinjenost, u široj javnosti pokrenute su diskusije, sa društvenog, medicinskog i pravnog stanovišta, o potrebi prevencije pobačaja, značajnoj ne samo za društvenu emancipaciju žene, već i za društvenu emancipaciju svih ljudi, i s tim u vezi za uklanjanje dvojnog morala. Nastojalo se prevazići dvoumljenje oko potpune legalizacije pobačaja kao lažne dileme. Stav je bio da se pobačaj u zdravstvenoj ustanovi, na osnovu socijalnih indikacija učini dostupnim ženi, kako bi se otklanjali uzroci, a ne posljedice.

Porastom broja pobačaja, posebno nestručno izvršenih, i s tim u vezi povećanjem broja teških oboljenja i smrtnosti žena, pobačaj je, kao tada prevashodno lični problem same žene, odnosno samih partnera, sve više postajao širi društveni problem koji prevazilazi okvir zdravstva. To' je naročito došlo do izražaja u pripremama za donošenje novog Krivičnog zakona, pošto je to bio povod za pokretanje širih diskusija o pobačaju, posebno u vezi sa njegovim pravnim aspektom. Diskusije o pobačaju vođene pedesetih godina u Saveznoj skupštini, a prethodno u društvenim organizacijama i stručnim udruženjima, doprinijele su širem društvenom pristupu problemima pobačaja.³)

Sve do 1952. godine, žene koje su imale prekid trudnoće, kao i izvršioce prekida trudnoće, nadležni organi u principu su progonili.

Komitet za zaštitu narodnog zdravlja vlade FNRJ u 1949. godini tražio je od Udruženja ginekologa mišljenje o problemu abortusa, pošto

¹) Pepca Kardelj, tada predsjednik ove Komisije, pokrenula je inicijativu da »e izvrši ginekološki pregled 300—500 radnica. Konstatovano je da su brojne žene u teškom zdravstvenom stanju u vezi sa regulisanjem rađanja. Komisija je okupila grupu ljekara-entuzijasta da rade na prevenciji pobačaja. Tako su u svim tadašnjim Jomovima zdravlja u Beogradu osnovana savjetovaništa za kontracepciju. Paralelna akcija vođena je i u Poreču. Istovremeno okupljani su i predstavnici farmaceutske industrije. (U to vrijeme u Beogradu su bili veoma aktivni dr A. Lazić, dr M. Fuks-Gajić, dr Z. Berović, dr J. Radić i dr.) (Intervju sa Dragoljubom Pavlovićem, saradnikom P. Kardelj).

²) Nevenka Petrić, Pravo čoveka da slobodno odlučuje o rađanju dece SFRJ, BGZ, Beograd, 1976. godine, str. 32.

³) Dr Dekanić »O perforacijama materice kod abortusa«, Prilog programu Prvog naučnog sastanka ginekologa FNRJ, 9—11. XI 1950. godine, Zagreb, str. 59.

je tih godina broj abortusa naglo porastao.⁴⁾ U ime pripremljene grupe dr Franc Novak⁵⁾ sakupio je mišljenja pojedinih ginekoloških sekcija i medicinskih fakulteta. »Svi ginekolozi su se složili da je i lege artis urađen abortus opasan i štetan. Većinom su se izjasnili protiv socijalnih indikacija i mišljenja su se razilazila o tome da li da se kazni samo aborter ili i žena.«⁸⁾

Na prvom jugoslovenskom kongresu ginekologa i akušera, održanom 1950. godine u Zagrebu, razmatran je abortus samo kao slobodna tema, pošto tada ovom pitanju još nije pridavana veća važnost, dok će docnije na svim svojim kongresima ovo zauzimati glavno ili jedno od glavnijih pitanja.⁷⁾

U 1950. godini objavljena je veoma zapažena rasprava »Sprovede-nje borbe protiv abortusa«⁸⁾ koju je napisao dr Franc Novak. On je ukazao na masovnost abortusa. U Beogradu je, na Ginekološkoj klinici, bila izvršena anketa u prvoj polovini 1949. godine, koja je pokazala da je od ukupno 841 abortusa bilo samo 71 artifičijelni (8%) što znači da su svi Ostali abortusi bili ili kriminalni ili spontani, pošto ni ginekološki pregled žene, ni histološka istraživanja često ne daju tačan odgovor.⁹⁾ Autor je u ovoj raspravi ukazao na rasprostranjenost abortusa. Tako je npr. na Beogradskoj klinici, 1924. godine bilo 2.777 abortusa u odnosu na 7.252 porođaja, što govori da je bilo 38 abortusa na 100 porođaja. Takođe navodi da je Glavni sanitetski savjet procijenio da je u 1928. godini broj abortusa u Jugoslaviji iznosio 60—70% od svih porođaja, što je godišnje iznosilo 300.000 abortusa, a od toga spontanih ili artifičijelnih, dakle zbog medicinskih indikacija, manje od 50.000.¹⁰⁾

Pozivajući se na stavove Petog kongresa KPJ, održanog u 1948. godini, a u kontekstu borbe za svestrano obezb. jeden je majke i djeteta, autor naglašava značaj antikoncepcionih sredstava kao i pouku o njihovoj upotrebi i sve druge vidove u borbi protiv abortusa. »Socijalističko društvo je protiv pobačaja, jer je taj nasilan, neprirodan čin opasan i štetan za ženu,«¹¹⁾ kaže uator. Autor je bio protiv legalizacije abortusa shvaćene bukvalno, pored ostalog s obzirom i na određena iskustva iz Sovjetskog Saveza. U SSSR-u je 1920. godine abortus legalizovan. Tako se društvena akcija nije razvijala na razvijanju prevencije. U 1936. godini abortus je zabranjen, a nije istovremeno razvijana proizvodnja kontracepcijskih sredstava. U 1955. godini abortus je opet legalizovan. Stoga se, imajući u vidu naše prilike, autor zalagao za proširivanje indikacija, kako bi se abortus kad već do njega dođe, vršio u zdravstvenoj ustanovi.

⁴⁾ dr Franc Novak, Stav ginekologa o pitanju legalnog artifičijelnog abortusa, Narodno zdravlje br. 6, 1950, str. 354—359.

⁵⁾ F. Novak, L. Andollšek, M. Kuštrin i I. Veter, ibid., str. 388.

⁶⁾ Ibid., str. 388.

⁷⁾ Doc. dr Franc Novak, ibid, Srpski arhiv za celokupno lekarstvo, organ Srpskog lekarskog društva, Sveska 2, februar 1950. godine, str. 123—142.

⁸⁾ Ibid., str. 123.

⁹⁾ Ibid., str. 124.

¹⁰⁾ Ibid., str. 138.

U 1951. godini dr Bazala objavljuje raspravu »O periodičnom fertilitetu i periodičnom sterilitetu žena«¹²⁾ u kojoj se govori o Knaus-Ogi-novoj metodi za sprečavanje neželjene trudnoće i njenim neuspjesima. Iste godine održano je zapaženo predavanje o planiranju porodice kod nas, koje je održala dr Angelina Mojić¹³⁾. Dr Grujica Zarković u 1954. godini drži prvo predavanje u BiH, koje je zbog interesa moralo biti ponovljeno.¹⁴⁾ U istoj godini opet se javlja dr Bazala, koji postavlja pitanje legalizacije pobačaja, prvo na simpozijumu u Zagrebu, a poslije i u dva članka u »Narodnom listu*«.

Na inicijativu Komisije za žene Centralnog vijeća Saveza sindikata Jugoslavije, čiji predsjednik je bila Pepca Kardelj, u 1950. godini pokrenut je zahtjev da se donese Uredba o prekidu trudnoće u koju bi bile uključene i socijalne indikacije.¹⁵⁾ Zajedno sa ženskim pokretom ova Komisija je doprinijela da se prihvati shvatanje da istinski slobodan izbor može biti samo prije začeća, te da se društvena akcija mora usmjeriti na prevenciju neželjenog začeća. S obzirom na ovakav društveno-politički pristup, kao prvi značajniji neposredan rezultat je donošenje prijedloga Uredbe o prekidu neželjene trudnoće u 1951. godini, po kojoj žena nije mogla biti kažnjena u slučaju pobačaja, a veoma stroge sankcije su bile predviđene za ljekare koji pobačaj vrše van zdravstvenih ustanova, kao i nadriljekare koji su vršili pobačaj.

U 1952. godini donijeta je Uredba o dozvoljenom pobačaju,¹⁶⁾ koja pored medicinske, sada sadrži i socijalnu indikaciju. To dovodi do izvjesnog povećavanja broja pobačaja legalno izvršenih u zdravstvenim ustanovama. U krugovima političkih radnika i u široj javnosti javili su se zahtjevi za potpunu legalizaciju abortusa.

Tabela na str. 300. daje pregled kretanja pobačaja od 1948. godine do donošenja pomenute Uredbe.

2. ZNAČAJ RASPRAVE O 140. ČLANU KRIVIČNOG ZAKONIKA (1951. GODINE)

Rad na pripremi novog Krivičnog zakonika započeo je 1949. godine. Na čelu Komisije za izradu novog Krivičnog zakonika bio je Moša Pijade. U radu Komisije, pored njenih članova, učestvovali su ginekolozi dr Franc Novak, dr Siniša Tasovac i dr Angelina Mojić, zatim predstavnik AFZ-a i Crvenog krsta. Moša Pijade je bio za liberalan stav prema prekidu trudnoće, ginekolozi su imali zvanično stanovište do koga su došli na osnovu

¹²⁾ Medicinski arhiv br. 1, Zagreb, 1951. godine, str. 39—45.

¹³⁾ A. Milojković i saradnici, *ibid.*, str. 384.

¹⁴⁾ *Ibid.*, str. 384.

¹⁵⁾ Franc Novak i saradnici, *ibid.*, str. 388.

¹⁶⁾ Uredba o dozvoljenom pobačaju, Službeni list FNRJ, br. 4, 19. januar 1952. godine.

PODACI O POBAČAJIMA I PORODAJIMA U BOLNICAMA FNRJ OD 1948—1952.
GODINE

Narodna republika	God.	Broj svih pobačaja	Broj smrtnih slučajeva kod pobačaja	Broj smrtnih slučajeva kod porodaja	Broj smrtnih slučajeva kod porodaja	Odnos između pobačaja i porodaja
			broj	broj	broj	o/.
Srbija	1948.	10.399	? 35	? 61	?	?
	1949.	11.787	51 63	40	0,20	2,57
	1950.	12.080	55	63	0,11	2,86
	1951.	13.442		65	0,17	2,75
	1952.	14.152		43.913	0,38	3,10
Hrvatska	1948.	4.978	19	34	0,38	2,17
	1949.	6.637	42	74	0,63	2,92
	1950.	6.386	36	39	0,56	3,26
	1951.	7.598	52	54	0,68	2,80
	1952.	8.318	41	? 21.097	0,49	2,53
slovenija	1948.	2.397	5	8	0,20	4,12
	1949.	2.858		16	0,31	4,04
	1950.	3.105	9	16	0,64	3,91
	1951.	3.803	20	11	0,13	3,35
	1952.	4.420	5	7	0,20	3,50

rasprave u ginekološkim klinikama u Beogradu, Zagrebu i Ljubljani,¹⁷⁾ a iznio ga je Franc Novak. Predstavnica AF2 bila je, protiv potpune legalizacije prekida trudnoće.¹⁸⁾

U okviru pretresa Prijedloga Krivičnog zakonika i Prijedloga uvodnog zakona za Krivični zakonik, o kojim se vodila zajednička rasprava,¹⁹⁾ izvjestilac Zakonodavnog odbora Saveznog vijeća Narodne skupštine dr Josip Hrnčević, podnio je izvještaj Zakonodavnog odbora Saveznog vijeća o Prijedlogu krivičnog zakonika. Obrazlažući čl. 140. on je rekao »Kao važniju izmjenu u glavi o krivičnim djelima protiv života i tijela, valja navesti unošenje u zakonik propisa o kažnjavanju žene za pobačaj.« U čl. 140. (ranije 244) dodat je nov stav prema kojem se bremenita žena, koja sama izvrši pobačaj ili drugom dopusti da joj to učini, može kazniti zatvorom do 3 mjeseca. U Zakonodavnom odboru o ovom pitanju vodila se opsežna diskusija. Izneseni su razlozi prema kojim bremenita žena ne treba da bude kažnjena za pobačaj, a tako isto razlozi koji govore da bremenu ženu ipak treba kazniti za pobačaj. Nasuprot ovim razlozima iznosilo se, da je nekažnjavanje bremenate žene neprincipijelno, jer ona ipak učestvuje u izvršenju ovog krivičnog djela, da ovakav stav zakonodavca može otvoriti put vršenju pobačaja, da će se teže moći goniti lica koja vrše pobačaj, jer će žena, u pravilu krivicu primiti samo na sebe itd. »Ocjenjujući sve ove razloge, Zakonodavni odbor je stao na stanovište, da su razlozi koji govore za kažnjavanje žene za pobačaj ipak pretežniji.«²⁰⁾ Tako je Zakonodavni odbor Saveznog vijeća, preinačivši prijedlog vlade FNRJ, u stvari, predložio kažnjavanje žene zbog prekida trudnoće, što je bilo sadržano i u Krivičnom zakoniku predratne

¹⁷⁾ U 1950. godini Franc Novak, zadužen od Komiteta za zaštitu zdravlja FNRJ poslije svih rasprava u krugovima zdravstvenih radnika, obavijestio je Komitet sljedeće:

1) »Svi ginekolozi se slažu da je pobačaj opasan čak i onda kada je izvršen lege artis. Dužnost nalaže da se traže sredstva kojima će se ograničiti na one slučajeve gdje je prekidanje trudnoće po naučnim postavkama potrebno. Da bi se to postiglo osim opštih mjera potrebno je: a) da se utvrde indikacije i kontraindikacije za legalni artificalni pobačaj; b) da se odredi sastav komisije za odobrenje prekida trudnoće.

2) Da artificalni prekid trudnoće iz medicinske indikacije treba legalizirati, ali samo u cilju zaštite zdravlja i života majke.

3) Svi ginekolozi i sudski medicinari beogradskog, zagrebačkog i ljubljanskog medicinskog fakulteta su protiv legalizacije socijalne indikacije, takođe smatraju da je ona izmijenjena; c) Ginekolozi su mišljenja da se pri dokazanom silovanju može izvršiti abortus arteficialis legalis, ako trudnica to sama zaželi.

5) Prekid trudnoće treba da se obavi najkasnije do tri mjeseca trudnoće, a samo u iznimnim slučajevima, kad je u pitanju život žene, iznad tri mjeseca.

6) Da se abortus ne smije vršiti ambulantno, već samo u državnim za to određenim ustanovama. Abortus smije vršiti jedino ginekolog specijalista.

Jednoglasno je donesena odluka da u pojam zabranjenog pobačaja ne treba ubrajati kontracepciju.

»8) A. Milojković, ibid., str. 381.

¹⁹⁾ Zajednička sjednica Saveznog vijeća i Vijeća naroda, Osmo sjednica 26. februara 1951. godine, predsjedavajući Vladimir Simić, Narodna skupština FNRJ, Treće redovno zasjedanje Vijeća naroda i Saveznog vijeća (Drugi saziv), 25—27. II 1951. Stenografske bilješke, Beograd, 1951. godine.

²⁰⁾ A. Milojković, ibid., str. 15, 16. (podvučeni tekst je podvučen u originalu)

Jugoslavije. Izvjestilac Zakonodavnog odbora Saveznog vijeća dr Maks Snuderl, zamolio je takođe poslanike da podnijeti prijedlog usvoje, a isto tako i ministar pravosuđa Franc Frol. Međutim, razvila se oštra diskusija u vezi sa prijedlogom 140. člana²¹⁾ Krivičnog zakona.

Prvi govornik o ovom članu bio je dr Pavle Lunaček. On je predložio da se riječ »pobačaj« zamijeni sa »prekid trudnoće«, zatim da se povisi kazna za abortera sa predložene dvije, na pet godina. Treći njegov prijedlog (amandman), na član 140, bio je da se ukine kazna od 3 mjeseca zatvora za ženu koja sama izvrši prekid trudnoće ili dopusti drugom da joj to učini. Motiv koji je dr Lunačeka rukovodio da podnese ovaj Posljednji amandman, kako je sam rekao, je » ... iz sasvim praktičnih razloga. Mi bismo morali kazniti, odnosno proglasiti kriminalcima, oko 350.000 žena u Jugoslaviji godišnje, jer se otprilike toliko pobačaja izvrši u Jugoslaviji. Ja, ipak, mislim da ako to žena sama učini ili dozvoli da se to učini, ipak ne vrši to iz nekog koristoljublja, kao aborter. Zato smatram da svu težinu kazne treba usmjeriti na abortera.«²²⁾

Dr Josip Hrnčević od svih Lunačevih prijedloga, usvojio je samo da se briše kazna za ženu koja bi iznosila 3 mjeseca zbog prekida trudnoće.²³⁾ I ministar pravosuđa Franc Frol saglasio se samo za brisanjem stava da se žena kazni zbog prekida trudnoće, pošto vlada FNRJ nije ni bila predložila taj stav, već ga je dodao Zakonodavni odbor, dok druge nije prihvatio. Dr Zlatan Sremec nije se složio sa prijedlozima dr P. Lunačeka, obrazlažući to situacijom u njegovom izbornom srezu gdje vlada »bijela kuga«, » ... pošto Šokice neće da rađaju« kako je obrazložio.

Veoma zapaženo izlaganje imao je dr Jože Potrč, koji je, napavši sporni četvrti stav člana 140, nazivajući ga »klasni paragraf«,²⁴⁾ iznio da su se napredni radnički pokret i napredni ljekari i prije rata borili za takozvanu socijalnu indikaciju. Kaznjavanje žene smatrao je ostatkom varvarizma, pošto statistički podaci govore da je ranije primjena ovoga zakona pogađala 92% žene radnice i seljanke. Nekažnjavanje žene zbog abortusa ocijenio je velikim progresom.

Većinom glasova o predloženom amandmanu da se žena ne kazni ako izvrši prekid trudnoće, odnosno ako dopusti da joj ga neko drugi izvrši, prihvaćen je prijedlog dr Pavla Lunačeka,²⁵⁾ dok ostala tri amandmana nisu prihvaćena. Ova značajna odluka u vezi sa položajem žene, na ovoj sjednici usvojena je na prijedlog dva zdravstvena radnika.²⁶⁾

Usvajanje ovog amandmana, sa stanovišta emancipacije jugoslovenske žene ima veliki značaj. Pored toga, ishodom ove rasprave udaren je temelj slobodnom odlučivanju o rađanju djece, koje će, znatno docnije, u našoj zemlji postati ustavnim pravom čovjeka.

²¹⁾ Ibid., diskusija o 140. članu, vođena na Devetoj zajedničkoj sjednici Sa veznog vijeća i Vijeća naroda, str. 52.

²²⁾ Ibid., str. 87.

²³⁾ Ibid., str. 89.

²⁴⁾ Ibid., str. 91.

²⁵⁾ Ibid., str. 94.

²⁶⁾ dr Pavel Lunaček i dr Jože Potrč.

3. STAVOVI DRUGOG KONGRESA GINEKOLOGA-AKUŠERA JUGOSLAVIJE I DRUŠTVENO REAGOVANJE NA NJIH (1953—1954.)

U već dosta razvijenoj društvenoj akciji na razvijanju planiranja porodice, u 1953. godini održan je Drugi kongres ginekologa-akušera Jugoslavije, koji je o abortusu i kontracepciji zauzeo veoma konzervativne stavove.²⁷⁾ Na Kongresu se vodila rasprava o abortusu »... delimično post festum, tj. posle stupanja na snagu novog Krivičnog zakona i Uredbe o postupku za dozvoljeni pobačaj.«²⁸⁾ Postavljena su mnoga pitanja. U jednom referatu²⁹⁾ postavljeno je trideset pitanja, a prvo je glasilo: ->Imamo li pravo na genocid ili homocid?«, zatim »-Da li je pitanje regulacije porođaja u svetu i u našoj zemlji aktuelno« i si. Autor pojavu masovnih prekida trudnoće smatra indirektnim genocidom, a uništenje ploda (embriona) je »analogno homocidu«, »... principijelno nema nikakve razlike između svesnog prekida trudnoće u vreme kad plod još nije sposoban za ekstrasuterini život i ubistva već rođenog deteta, kao što u suštini nema nikakve razlike između ubistva novorođenog deteta i odraslog čoveka...«, kaže autor, pozivajući se na zakonodavce drugih zemalja. Ustvari on kaže: »Nemački (!), austrijski, starojugoslovenski (!), francuski, talijanski, američki, engleski i mnogi drugi krivični zakoni zabranjuju prekid trudnoće.«³⁰⁾

Neposredno pred donošenje Uredbe o prekidu neželjene trudnoće, u Ljubljani je održano Interfakultetsko savjetovanje koje je formulisalo sljedeći stav »... Socijalna indikacija u socijalističkoj državi ne uzima se uopšte u obzir, naročito ne u socijalističkoj Jugoslaviji u današnje doba razvoja. Životni standard je uopšte već toliko visok, Ustav i razni pravni propisi daju trudnicama, majkama i deci toliko prednosti da socijalna indikacija nikako nije opravdana.«³¹⁾ Ovaj isključivi stav protiv unošenja socijalne indikacije u Uredbu ponovo je citiran i široko razmatran i na Drugom kongresu ginekologa-akušera Jugoslavije.

Da bi se smanjio veliki pritisak na zdravstvenu službu zbog prekida neželjene trudnoće, Savjet za narodno zdravlje Ljubljane izdao je 2. II 1952. godine Uputstvo za primjenu Uredbe, a 12. II 1952. godine dodatak Uputstvu u kome stoji da Ijekarske komisije mogu uzeti u obzir socijalnu indikaciju samo u slučaju kad već postoji medicinska, što očigledno govori o izvjesnom lutanju u primjeni Uredbe. Ali u praksi su često socijalne indikacije uzimane kao medicinske, pošto se one i inače uzajamno prepliću.

Na prijedlog akademika prof, dr Franje Durst, Komitet za zaštitu narodnog zdravlja FNRJ, organizovao je interfakultetsko savjetovanje u Zagrebu 10. maja 1952. godine nakon četiri mjeseca od donošenja Uredbe, na kome su bili zastupljeni predstavnici svih medicinskih fakulteta i

²⁷⁾ F. Novak i saradnici, *ibid.*, str. 389.

²⁸⁾ Prof dr Pavel Lunaček, *Abortus artificialis*, rad iz Ginekološko-porodilišne klinike Medicinskog fakulteta u Ljubljani (predstojnik dr Pavel Lunaček), SLD, Zbornik radova II kongresa ginekologa-akušera Jugoslavije, Beograd, 1953. Prvi tom, str. 93.

²⁹⁾ *Ibid.*, str. 94. i 95.

³⁰⁾ *Ibid.*, str. 96.

³¹⁾ *Ibid.*, I tom, str. 135.

Ministarstva pravosuđa **FNRJ**. Na ovome savjetovanju zaključeno je »... da se ne prizna čista socijalna indikacija,³²⁾ nego da se dozvoli samo socijalna komponenta u vezi sa medicinskom indikacijom.«³³⁾ Na II kongresu ginekologa-akušera Jugoslavije iznijeto je kao poseban » ... veliki uspeh lekara-akušera Jugoslavije to što su postigli da se obrazuju komisije bez laika, predstavnika masovnih organizacija, koji bi se zauzimali za socijalnu indikaciju.«³⁴⁾ Međutim, po procjeni stručnjaka u poslijeratnim godinama umiralo je svake godine oko dvjesta žena u vezi sa abortusom (i to na osnovu nepotpunih podataka), a hiljade žena bolovalo je od većih ili manjih posljedica ilegalnog abortusa.³⁵⁾

U diskusiji na Drugom kongresu ginekologa-akušera Jugoslavije samo su se Bosiljka Milosevic i Angelina Mojić znatnije zalagale za zdrav-stveno-prosvjetni rad, u vezi sa prevencijom neželjenog začeća ukazujući da je » ... važno reći i sve što se zna o savremenim mogućnostima regulisanja začeća«, da se ženi pomogne u tome » ... da rađa kad hoće i može ...«, to pošto je »■... vekovima religija držala ženu u strahu od greha zbog ubijanja ploda, ne bi sada trebalo da taj strah zameni strah od krivične odgovornosti« zbog čega »■... pri izradi predloga za izmenu i dopunu Uredbe (komisija mora) da ima u vidu današnje stvarno stanje žene u društvu i da joj pomogne, a ne samo da je kažnjava.«³⁶⁾

U Rezoluciji Drugog kongresa ginekologa i akušera Jugoslavije, zauzet je stav da se čista socijalna indikacija ne prizna, već samo socijalna komponenta u vezi sa medicinskom indikacijom³⁷⁾, te da treba kazniti i ženu koja sama izvrši pobačaj ili drugom dopusti da joj to učini, dok je kontracepcija smatrana depopulacijskom mjerom, iako je u principu prihvaćena, kao i sterilizacija. Zatim, usvojeno je stanovište da je abortus, čak kada je izvršen i stručno u zdravstvenoj ustanovi, veoma opasan po zdravlje žene, pošto predstavlja tešku fizičku i psihičku povredu žene.

Na rezultate Drugog kongresa ginekologa javnost je oštro reagovala,³⁸⁾ kao i mnogi učesnici na samom Kongresu³⁹⁾ i docnije u pojedinim javnim anketama. Posebno oštro reagovanje na zaključke ovoga kongresa bilo je iz društveno-političkih organizacija, a naročito AFZ.

Vida Tomšić, predsjednica AFZ u to vrijeme, s obzirom da su u javnoj raspravi pokrenuta mnoga pitanja — od zabrane pobačaja do njegove potpune legalizacije — objavila je članak »Da li je legalizacija abortusa prihvatljivo rešenje?«⁴⁰⁾. Tretirajući pobačaj kao veoma važno društveno pitanje, a povodom smrti dvije djevojke zbog posljedica pobačaja,

³²⁾ Na Kongresu ljekara Jugoslavije, održanom 1935. godine raspravljano je

■) potrebi regulisanja pobačaja iz socijalnih razloga.

³³⁾ Zbornik radova II kongresa ginekologa-akušera Jugoslavije, SLD, Beograd, 1953, I tom, str. 136.

³⁴⁾ Ibid., I tom, str. 139.

³⁵⁾ Ibid, prim, dr A. Mojić: Anketa o posljedicama pobačaja. Neposredne komplikacije poslije pobačaja.

³⁶⁾ Ibid, II tom, str. 114, diskusija A. Mojić.

³⁷⁾ Ibid, II tom, str. 386.

³⁸⁾ »Politika« i »Večernje novosti«, Beograd, vodile su posebnu anketu.

³⁹⁾ dr D. Kusovac, dr Z. Vučo, dr V. Sulović, dr S. Gigić, dr R. Segeđin, dr M. Lazić, dr A. Mojić.

⁴⁰⁾ Vida Tomšić, »Da li je legalizacija abortusa prihvatljivo rešenje«, Borba, br. 13, 17. januar 1954. godine, str. 2.

u članku je izraženo čuđenje zbog mišljenja brojnih ginekologa, izraženih na Drugom kongresu ginekologa-akušera Jugoslavije, koji su se izjasnili za legalizaciju pobačaja, kao »humani« vid pomoći ženi, jer takav stav brojnih državnika nekako bi se mogao objasniti, ali zdravstvenih radnika ne može.« Ukazano je na doprinos dr Jože Potrča u skupštinskoj raspravi povodom donošenja Krivičnog zakonika (čl. 140), koji je posebno upozorio na društvenu stranu pitanja, kao i na doprinos koji je javna rasprava dala da je potrebno razvijati preventivnu akciju. Tako se u ovome članku naglašava značaj vaspitanja omladine za humane odnose među polovima, potreba otvaranja savjetovašta, koja bi objašnjavala štetnost abortusa i širila znanja o kontracepciji. Komentarišući rezoluciju Drugog kongresa ginekologa-akušera Jugoslavije, posebno je kritikovan njihov stav da treba suziti socijalnu indikaciju na socijalnu komponentu u vezi sa zdravstvenim razlogom, zatim prijedlog da se, pored abortera kazni i žena koja je imala pobačaj, te stav da, ako je za društvo važno da vodi određenu populacionu politiku, da to ostvaruje preko kontracepcije i sterilizacije, a ne preko abortusa. Osnovna kritika upućena je Kongresu ginekologa da je, u stvari, podupro zaštitu abortera, a ženu stavio u ulogu njegovog sukrovca, došavši na taj način, neminovno, na poziciju crkve u vezi sa njenim stavom da je žena »uzrok svakom zlu.« Autor članka⁴¹⁾ je zahtijevao od ginekologa da oni ostanu na svom užem stručnom području, a da društvena pitanja ostave na rješavanje društvu, a u ovom slučaju, prije svega, ženama, pošto se to njih najviše tiče. Međutim, kako *ni* bila dva fronta: za abortus ili za kontracepciju, u vezi sa kontracepcijom već u ovom članku autor je sagledao da kontracepcija nije samo prepreka neželjenom začecu, već nešto znatno više — cijela jedna koncepcija u vezi sa emancipacijom žene, harmoničnim životom u porodici, smanjenjem smrtnosti djece, itd., a da abortus treba omogućiti ženi kad je on preostao kao jedino rješenje.

U »Ženi danas«⁴²⁾ pojavio se članak godinu dana kasnije, u kome je zahtijevano da se popularise kontracepcija u interesu zdravlja žene, a abortus da se primijeni samo kada je nužno, kao krajnji izlaz. Članak je izražavao stanovište Saveza ženskih društava Jugoslavije.

Kao rezultat izvjesne razvijenosti društvene akcije, a još više kao podsticaj za akciju bilo je jugoslovensko savjetovanje o problemima porodičnog i seksualnog vaspitanja⁴³⁾ djece i omladine, koje je održano u Zagrebu 1956. godine.⁴⁴⁾

⁴¹⁾ Vida Tomšič, *Ženska, delo, družina, družba*, Komunist, Ljubljana, 1976. godine, str. 313—321.

⁴²⁾ B. Kovačević, O planiranoj trudnoći, »Žena danas«, br. 128—129, Beograd, 1955. godine, str. 14—15.

⁴³⁾ Na skupštini Srpskog ljekarskog društva održanoj 1909. godine donijeta je rezolucija o potrebi seksualnog vaspitanja. I Vaša Pelagić je u svom »Narodnom učitelju« cijelu glavu posvetio polnom životu i potrebi da se omladina priprema za zdrave i humane odnose u braku i porodici. Na IV kongresu Srpskog ljekarskog društva održanom 1935. godine, donijeta je Rezolucija o seksualnom vaspitanju, koja je imala devet tačaka.

⁴⁴⁾ Zaključci Savjetovanja o problemima porodičnog i seksualnog vaspitanja djece i omladine, Bilten Savjeta društva za staranje o djeci Crne Gore, Titograd, 1956. godine, 1, 7, str. 18—20. Savjetovanje je održano 31. X ili 2. XI 1956. godine u Zagrebu.

Za cio period borbe protiv abortusa, kao veoma masovnog vida re-gulisanja rađanja, vođena je bitka jedinstvena u svijetu po dosljednosti stavova. Ta bitka započeta je u burnim, revolucionarnim godinama pred drugi svjetski rat — 1934, 1935. godine.⁴⁵⁾ Vođena je oštra javna kampanja na političkim skupovima koje je organizovala KPJ. U okviru zahtjeva za slobodu čovjeka, zahtijevan je i slobodan abortus.⁴⁸⁾ Tada su javna glasila bila preplavljena problemom smrtnosti žena usljed kriminalnih inkompletnih abortusa. Borba za slobodan abortus prije drugog svjetskog rata bila je sastavni dio borbe radničke klase pod rukovodstvom KPJ za iovjekovu slobodu, a protiv svih vidova diskriminacije. I u poslijeratnim godinama borba protiv legalizacije abortusa bila je motivisana opet borbom za čovjekovu slobodu. Jer, kakva bi to sloboda za ženu bila da joj se u odlučivanju o ražanju pruži izbor — abortus ili apstinencija? Entuzijasti pokreta planiranja porodice u ime čovjekovih sloboda borili su se za razvoj prevencije neželjenog začeća, kao pravi slobodan izbor pri odlučivanju o rađanju djeteta.

i. DOPRINOS PUBLICISTIKE RAZVOJU POKRETA ZA PLANIRANO RODITELJSTVO POČEV OD 1950. GODINE

Prije pojave knjiga i brošura o kontracepciji, željenom rađanju, seksualnom obrazovanju, na ovom području u široj javnosti odigrali su značajnu ulogu ženska i druga revijalna izdanja.

U periodu između 1950. i 1965. godine pojavilo se više knjiga i članaka koji su imali za predmet odnose u porodici, neke elemente planiranja porodice, seksualno vaspitanje i odnose polova. Prema nekim izvorima⁴⁷⁾ u tome periodu u našoj zemlji pojavilo se oko 50 knjiga i oko 140 članaka iz ove oblasti, većim dijelom u Srbiji, Sloveniji i Makedoniji.⁴⁸⁾ Pada u oči da se prvo u 1950. godini pojavila prevedena brošura »Šta da odgovorim svom djetetu.«⁴⁹⁾ Zatim »Sprovođenjem borbe protiv abortusa« od F. Novaka u izdanju Srpskog ljekarskog društva u 1950. godini. U 1952. godini u Skopju je izašla brošura o seksualnom vaspitanju omladine.⁵⁰⁾

⁴⁵⁾ Zahtjevi u cilju liberalizacije abortusa istaknuti su i na konferenciji radnih žena i djevojaka, održanoj u Trbovlju 1934. godine.

— Iste zahtjeve postavio je i E. Kardelj, u članku »Paragraf 171« objavljenom u »Književnosti«, 1934. godine, pod imenom T. Brodar.

⁴⁶⁾ U SSSR-u, na primjer, nije bio dosljedan stav. Na Kongresu ginekologa održanom 1927. godine u Kijevu, Levit je saopštio da je od 1914—1916. godine na jedan abortus dolazilo 4 porođaja, a 1924—1926. godine na jedan abortus 1,7 porođaja. Nekoliko puta su mijenjani propisi o legalizaciji i zabrani pobačaja, kao što je naprijed već iznijeto.

⁴⁷⁾ M. Bročić i saradnici, Mladi — položaj, vaspitanje, aktivnosti... Bibliografska građa sa anotacijama. Institut društvenih nauka, Beograd, 1971. godine, str. 513. (15. Seksualno vaspitanje i odnosi polova) Obradeno je 46 knjiga i 135 članaka.

⁴⁸⁾ Ibid., str. 513—544.

⁴⁹⁾ Prevedeno prema izdanju Central Council for Health Education (Centralnog savjeta za zdravstveno vaspitanje) u Londonu, Zagreb, »Zaštita zdravlja«, 1950. godine, str. 28.

⁵⁰⁾ Đurišić Slavko, Pubertet i polni život, Skopje 1952. godine, Institut za zdravstveno prosvjećivanje, str. 24.

U 1953. godini izašla je u Beogradu brošura »Polno vaspitanje dece i omladine«⁵¹⁾ zatim iste godine u Novom Mestu »Poruka roditelja o seksualnom vaspitanju mladih«⁵²⁾ zatim u 1955. godini »Odlučivanje o našoj želji ili o kontracepciji«⁵³⁾ zatim, takođe u 1955. godini, dvije brošure »Devojka — seksualno vaspitanje devojke«⁵⁴⁾ i »Mladić — seksualno vaspitanje mladića«⁵⁵⁾ koje su izašle u Beogradu. Iste godine u Skopju, opet se pojavljuje brošura o seksualnom vaspitanju.⁵⁶⁾ Naredne godine pojavila se značajna knjiga »Vaspitanje za brak i porodicu«⁵⁷⁾ koja je štampana u Beogradu, zatim brošura Vide Tomšić o porodici u socijalizmu,⁵⁸⁾ knjiga Helene Puhar o seksualnom vaspitanju.⁵⁹⁾ U Subotici, zajedno sa društvenom aktivnošću započeo je i rad na publicistici. Tako je u 1957. godini objavljena knjiga pisana ocu i očevih odgovora na temu seksualnog vaspitanja.⁶⁰⁾ U 1957. godini izlazi publikacija dr Angeline Mojić »Pobačaj i regulisanje začeća«.⁶¹⁾ Iste godine u Beogradu izlazi brošura »Seksualno vaspitanje omladine«.⁶²⁾ Godinu dana docnije javlja se nekoliko knjiga o pripremi mladih za brak.⁶³⁾

U 1959. godini izašla je knjiga prevedena na slovenački jezik »Razgovori o spolnosti i braku«.⁶⁴⁾ U predgovoru Franc Novaka, ukazano je da je ta knjiga, gledano sa stanovišta zdravstvenog radnika, odlična. Prvi dio knjige posvećen je seksualnom obrazovanju, drugi dio je zdravstveno vaspitanje, uključiv kontracepciju, sterilizaciju, neplodnost i dr. -► Osnovna vrijednost knjige je u tome da nas uči odnosu među ljudima.⁶⁵⁾ U petom poglavlju knjige govori se o planiranju porodice i o mogućnosti sprečavanja neželjene trudnoće. Štampanje ove knjige širem krugu čita-

⁵¹⁾ Dragić Ć. Milorad, Institut za zdravstveno prosvjećivanje NR Srbije, 1953. godine, str. 40.

⁵²⁾ Andoljšek Ivan, Jasna pota naši mladini (Staršem o spolni vzgoji). Novo Mesto, Pedagoški aktiv u Novom Mestu, 1953. godine, str. 37.

⁵³⁾ dr Franc Novak, »Spočejte po naši volji ali o kontracepciji«, Ljubljana, februara 1955. godine, izdanje »Naša žena« (tiraž 10.000 primjeraka).

II) Dragić Ć. Milorad, izdanje Omladine, Beograd, 1955. godine, str. 64+2.

⁵⁵⁾ Dragić Ć. Milorad, izdanje Omladine, Beograd, 1955. godine, str. 61+2.

⁵⁶⁾ Janjušević Golob, Seksualno vaspitanje na dečaki i omladinata, Skopje, Detska radost, 1955. godine, str. 30.

⁵⁷⁾ Ciklus predavanja u izdanju Instituta za zdravstveno prosvjećivanje SR Srbije, Beograd, 1956. godine, str. 96.

⁵⁸⁾ Tomšić Vida, »Porodica i socijalizam«, Beograd, »Omladina«, 1956. godine, str. 32, 1956. godine pred aktivom SK Beogradskog univerziteta.

ss) Puhar Helena, O spolni vzgoji, Ljubljana, Zveza prijateljev mladine Slovenije, 1956. godine, str. 156 + 4.

⁶⁰⁾ Palić Nikola—Sobor Vladislav, Dragi sine — pisma o polnim problemima omladine, Subotica »Minerva«, 1957. godine, str. 212.

⁶¹⁾ dr A. Mojić »Pobačaj i regulisanje začeća«, Medicinska knjiga, Beograd, 1957. godine.

⁶²⁾ Brošuru preveo i napisao predgovor Miodrag N. Malić, Beograd, »Nolit«, 1957. godine, str. 50(+ 2).

⁶³⁾ Mojić Angelina, Psihička zrelost za brak, Rad, Beograd, 1958. godine, str. 32. Mirković Aleksandar, Štetnost ranih brakova, Rad, Beograd, str. 38. Dragić Ć. Milorad, Vaspitanje za brak, Rad, Beograd, 1959. godine, str. 28.

⁶⁴⁾ dr Hannah M. in dr Abraham Stone »Pogovori o spolnosti in zakonu«, izdala »Naša žena«, Ljubljana 1959. godine, Naslov originala: A Marriage Manual, A practical Guidebook to sex and Manage, predgovor profesor dr Franc Novak.

⁶⁵⁾ Iz predgovora F. Novaka, ibid., str. 5.

laća, odnosno aktivista, približilo je tematiku planiranja porodice u njegovom širem značenju, s obzirom na širinu pristupa autora samom problemu.

Šezdesetih godina publicistika o odnosima polova, željenom začecu i odnosima u porodici je nešto veća. U Sloveniji izlazi priručnik za seksualno vaspitanje omladine u osnovnim školama,⁶⁶⁾ u Sarajevu je štampan prevod »Od dječaka do odrasla muškarca.«⁶⁷⁾ Zatim »Rad« štampa dva kola »Brak i porodica« među kojim su »Začece po želji« dr F. Novaka, »O vaspitanju omladine za ravnopravne odnose u ljubavi i braku«, dr Jože Potrča i »Međusobni odnosi mladih bračnih drugova«, dr Angeline Mojić.⁶⁸⁾

Nešto veća izdavačka djelatnost knjiga i brošura na temu odgovorno roditeljstvo, planiranje porodice i humanizacija odnosa među polovima, kao i objavljivanje članaka na istu temu, razvijana je od šezdesetih godina pa nadalje, što je obrađeno i u posebnoj tematskoj bibliografiji,⁶⁹⁾ a javljaju se i posebne brošure o Planiranju porodice i metodama kontracepcije (Angelina Mojić, Bosa Milosevic, Franc Novak, Bogdan Tekav-čić, Metodije Stankovski, Aleksandar Lazarov, Berislav **Berić**, **Lidija An-dolšek**, Dubravka Štampar i dr.).

U 1966. godini Konferencija za društvenu aktivnost žena Jugoslavije izdala je publikaciju »Omladina i odnosi polova«, koju je napisao prof. dr Franc Novak.

Poslije jugoslovenskog savjetovanja o položaju i problemima porodice u procesu konstituisanja jugoslovenskog samoupravnog socijalističkog društva, objavljena je knjiga »Položaj i problemi porodice,⁷⁰⁾ u kojoj se u nekoliko priloga govori o planiranju porodice.⁷¹⁾

U vidokrugu društvene akcije o planiranju porodice problem smrtnosti odojčadi i male djece bio je stalno prisutan. Još u 1966. godini štampana je studija »Smrtnost dojenčadi u Jugoslaviji«⁷²⁾ kao rezultat zajedničkog rada demografa i zdravstvenih radnika, a u njoj su objavljeni rezultati samo prve faze ispitivanja ovoga problema. Po nalazima ove studije, vidi se da je u razdoblju 1926—1935. godine u našoj zemlji godišnje umiralo preko 150, a u 1961. godini 82 odojčadi na 1000 živo-

⁶⁶⁾ Priručnik za spolno vzgojo in pouk v osnovni soli, grupa autora Ljubljana, 1960, str. 114 + (2).

⁶⁷⁾ Preveo dr Zdravko Ašpreger »Život i zdravlje«, Sarajevo (Centralni higijenski zavod NRBIH) 1960. godine, str. 20.

⁶⁸⁾ Radnički univerzitet, Izdavačko preduzeće »Rad«, Brak i porodica, Beograd, 1962. godine.

⁶⁹⁾ Republički zavod za unapređivanje vaspitanja i obrazovanja »Vaspitanje omladine za humane i zdrave odnose među polovima, za skladne i odgovorne odnose u braku i porodici« — bibliografija sa anotacijama, Beograd, april 1976. str. 93+ (6). U ovoj bibliografiji obrađene su 73 knjige i 26 članaka na srpskohrvatskom i slovenačkom jeziku i 21 knjiga i 37 članaka na stranim jezicima.

⁷⁰⁾ Institut za političke studije Fakulteta političkih nauka, »Položaj i problemi porodice«, Zbornik radova sa savjetovanja održanog u Arandelovcu 1968. godine, (I i II knjiga).

⁷¹⁾ Vaska Duganova, »Puna zaposlenost porodice je neophodnost i porodice i društva — biološka reprodukcija porodice je takođe briga i porodice i društva, str. 141—147, Zlata Grebo »Prilog diskusiji o planiranju porodice, str. 184—190, Nevenka Petrić, »Planiranje porodice, potreba savremenog društva«, str. 257—273.

⁷²⁾ Institut društvenih nauka, CDI, Smrtnost odojčadi u Jugoslaviji, Dragoljub Tasić i grupa saradnika, Beograd, 1966. godine, predgovor dr D. Breznik, direktor Centra za demografska istraživanja, str. 276.

rođenih, tako da je to predstavljalo jedan od najtežih socio-ekonomskih problema našeg društva. U 1964. godini na 1000 živorođenih umiralo je oko 76 odojčadi, a razlike po područjima su bile ogromne (26,5 Slovenija, 53,8 Hrvatska, 56,4 Vojvodina, 55,7 Crna Gora, 59,7 uže područje Srbije, 86,8 BiH, 116,2 Makedonija, 129,9 Kosovo).⁷³⁾ U periodu od 35 godina (1926—1962. godine) u našoj zemlji smrtnost je smanjena skoro za polovinu.⁷⁴⁾ Jednom analizom o mortalitetu djece u našoj zemlji,⁷⁵⁾ datom komparativno sa drugim zemljama, utvrđeno je da visina mortaliteta djece odražava stepen društveno-ekonomske razvijenosti, te da je posebno visoka korelacija između društveno-ekonomskog faktora sa mortalitetom djece stare od 1—4 godine, uključiv u toj starosnoj grupi posebno djecu do 1 godine života.

5. ANGAŽOVANJE DRUŠTVENO-POLITIČKIH FAKTORA NA UNAPREĐENJU RADA ZA ŠIRENJE KONTRACEPCIJE SA POSEBNIM OSVRTOM NA ZNAČAJ SAVJETOVANJA ODRŽANOG 1963. GODINE U BEOGRADU

Dosta živa društvena akcija koja je vođena u vezi sa donošenjem novog Krivičnog zakona i povodom konzervativnih stavova Drugog kongresa ginekologa-akušera Jugoslavije, prokrčila je put za razvijanje službe kontracepcije u javnom zdravstvu. Uz sve to problemi u životu tražili su rješenja. Tako, na primjer, u 1949. godini od pobačaja je umrlo 95 žena, u 1950. godini 119, u 1951. godini 154.⁷⁶⁾ Desetak godina kasnije smrtnost usljed pobačaja je nešto smanjena, ali još uvijek je visoka, naročito od tzv. započetih pobačaja. U 1960. godini umire od pobačaja 87 žena, a u 1961. 81 žena.⁷⁷⁾

Angažovanjem nekoliko zdravstvenih radnika počela su se širiti tadašnja saznanja o kontracepciji. Franc Novak, pošto je boravio u Engleskoj tri mjeseca zbog upoznavanja komplikovanijih ginekoloških operacija, da bi se upoznao sa tadašnjim sredstvima i metodama kontracepcije, morao je da ide u zabačene dijelove Londona, pošto su se poznati engleski ginekolozi rada na kontracepciji tada stidjeli. (Neposredan organizator kontracepcije u savjetovalištim, koja su radila izvan javne zdravstvene službe, bila je dr Helena Wright.) Franc Novak je među prvima veoma angažovano počeo da radi na širenju kontracepcije u našoj zemlji, počev od 1950. godine.⁷⁸⁾ U 1952. godini u ginekološkoj ambulanti

ra) Ibid., str. 7.

TM) Ibid., str. 245.

75) dr Nevena Stojkov (Mortalitet dece od 1—4 godine, kao pokazatelj socio--ekonomskog stanja), »Stanovništvo«, juli—decembar, br. 3 i 4, Beograd, 1968. godine, str. 227.

76) dr Dušan Breznik i saradnici, Fertilitet stanovništva Jugoslavije, Institut društvenih nauka, CDI, Beograd, 1972. godine, tabela br. 5, strana 312.

77) Ibid., tabela br. 6, strana 313.

78) F. Novak je o svom trošku nabavio nekoliko kompleta dijafragmi, tada najboljeg kontracepcijskog sredstva. Podržan od Mare Dermestije, pomoćnika ministra Saveznog ministarstva lake industrije i ing. Gerla, te Franca Leskoška, ministra za industriju Slovenije i vodećih ličnosti u fabrici gume »Sava«, nabavivši sam nekoliko kilograma čeličnih spiralnih pera, tj. čeličnih oboda za dijafragme organi-zovao je prvi u našoj zemlji u 1950. godini proizvodnju dijafragmi u fabrici »Sava«. U 1950. godini i nauka se sve više angažuje na istraživanju sigurnih i jeftinih sredstava kontracepcije, tako da se to neposredno reflektovalo i na društvenu kampanju koja je u našoj zemlji tada započeta za prevenciju abortusa.

Medicinske klinike u Ljubljani, žene su počele dobijati pojedina kontracepcijska sredstva (dijafragme i hemijska sredstva iz uvoza).

Još u 1954. godini Počelo je na Ginekološko-akušerskoj klinici u Ljubljani testiranje kontraceptivnih sredstava po međunarodnim kriterijumima,⁷⁹⁾ pošto je postojala opasnost od kompromitacije cijele akcije zbog nedovoljne efikasnosti pojedinih kontracepcijskih sredstava.

Kako u 1954. godini fabrika »Sava« već počinje proizvoditi domaće dijafragme, u 1955. godini, u Centralnom ginekološkom dispanzeru u Ljubljani, dr Bogdan Tekavčič otvara savjetovalište za kontracepciju. Iste godine na Ginekološko-akušerskoj klinici u Beogradu i dr Bosa Milosevic otvara savjetovalište za kontracepciju, zatim se savjetovališta za kontracepciju otvaraju u Dispanzeru za žene opštine Centar u Zagrebu (dr Sza-bo) 1956. godine, na Ginekološkoj klinici u Sarajevu (dr Aleksandar Mi-lojković) 1956. godine, na Ginekološkom odjeljenju u Prištini (dr Prudan) 1956. godine, na Klinici u Ljubljani (dr Hren), 1957. godine, te na Ginekološkom odjeljenju u Skopju (dr Metodije Stankovski).⁸⁰⁾

U fabrici »Lek« u 1955. godini (od 9. IX 1925. godine) proizvodi se pasta u tubama »Genosan«, fabrika »Sava« u Kranju proizvodi dijafragme (od 70—85 mm). Podsticajno je djelovalo i pismo Vide Tomšič od 11. I 1956. godine iz koga se vidi da je M. Marković poslala brojne materijale kako bi akcija bila usmjerena na prevenciju.

Savjet za zdravlje i socijalnu politiku NR Slovenije, na svojoj sjednici od 28. marta 1955. godine, raspravljao je, između ostalog, o kontracepciji. Na osnovu pismenog referata dr F. Novaka i njegovog izlaganja na ovoj sjednici, odlučeno je:

1. Pravnim propisima o radu dispanzera za žene dodati propise o kontracepciji;

2. Pojačati dispanzersku službu, da bude sposobna da sa kontracepcijom vodi aktivniju borbu protiv abortusa;

3. Pregledati pravilnik Krivičnog zakona o zabrani abortusa i uskladiti pravilnik sa zakonom itd.

Značajan podsticaj na razvijanju službe kontracepcije imalo je jugoslovensko savjetovanje održano u Beogradu 1958,⁸¹⁾ koje je organizovao Savez ženskih društava, na kome su prvi put u jugoslovenskim razmjerama razmijenjena mišljenja između društvenih i zdravstvenih radnika o značaju kontracepcije. Kontracepcija je dobila snažnu podršku kao najadekvatnije sredstvo za humanu borbu protiv prekida trudnoće i prihvaćen je zajednički stav da kontracepcija treba da postane integralni dio zdravstveno-socijalne zaštite građana. I prije i poslije ovoga savjetovanja u dnevnim listovima, opet je povedena široka javna polemika »za« i »protiv« legalizacije prekida trudnoće.

Ovo Savjetovanje imalo je različit efekat u pojedinim sredinama, što je bilo uslovljeno i stepenom društveno-ekonomske razvijenosti odre-

⁷⁹⁾ A. Milojković i saradnici, *ibid.*, str. 383.

⁸⁰⁾ F. Novak i saradnici, *ibid.*, str. 389. Međutim, u radu A. Milojkovića i saradnika, *ibid.*, str. 384, stoji da je u Sarajevu vremenski prije osnovano savjetovalište za kontracepciju nego u Zagrebu.

⁸¹⁾ Arhiva SK SSRNJ, Materijal savjetovanja o kontracepciji, održanog 7. 8. ' 9. maja 1958. godine u Beogradu.

dene sredine. Tako je do kraja 1958. godine bilo osnovano, zaslugom pojedinih zdravstvenih i društvenih radnika, na primjer, u Sloveniji (F. Novak, Bogdan Tekavčić, Čita Bole) 41 savjetovalište za kontracepciju, a jula 1960. godine osnovano je već 108.⁸²⁾ U istoj godini veoma živu aktivnost na širenju znanja o prevenciji neželjenog začeća razvija Institut za zaštitu narodnog podmlatka Srbije, posebno u oblasti izdavačke djelatnosti, Ginekološka klinika u Beogradu i Centar za zaštitu majke i djeteta Hrvatske.⁸⁸⁾

U periodu između 1956. i 1959. godine, a na inicijativu Saveznog i republičkih zavoda za zdravstvenu zaštitu, održano je nekoliko širih sastanaka predstavnika republičkih zavoda za zdravstvenu zaštitu i rukovodilaca ginekološko-akušerskih klinika u cilju izgrađivanja zajedničkih stavova prema planiranju porodice, kao veoma potrebnom, a relativno novom području rada. Neposredan povod za to je bila »epidemija« pobačaja.

Prema procjeni stručnjaka i prije pedesetak godina u našoj zemlji je bilo 300.000 pobačaja godišnje, od čega oko 50.000 pobačaja koji su obavljani iz zdravstvenih razloga u zdravstvenim ustanovama legalno. Prema aproksimativnim podacima sa liberalizacijom zakonodavstva, poslije drugog svjetskog rata, više uzastopnih godina do 1960. godine, a to su i istraživanja⁸⁴⁾ pokazala, pobačaj se kretao u našoj zemlji, zajedno i legalni i ilegalni, oko 300.000 godišnje sa pozitivnom tendencijom smanjivanja broja tzv. »dovršenih« pobačaja u zdravstvenim ustanovama, tako da je u 1974. godini odnos između pobačaja izvršenih u zdravstvenim ustanovama i tzv. »dovršenih« bio 80:20.

Na Trećem kongresu ginekologa Jugoslavije 1956. godine, održanom u Ljubljani, promijenjeno je ranije stanovište, tako da je kontracepcija usvojena za profilaktičnu metodu. Međutim, u praksi na prevenciji neželjenog začeća radili su samo neki zdravstveni radnici.

U SR Makedoniji je u 1958. godini formiran Koordinacioni odbor u kome su bili zastupljeni predstavnici Saveza ženskih društava, Saveza sindikata, Crvenog krsta, zdravstvene službe i dr., koji je sa entuzijazmom pristupio širenju službe kontracepcije (posebno upotrebi dijafragme).⁸⁵⁾

Na akciju o legalizaciji pobačaja, koju je pokrenuo predstavnik Savjeta za narodno zdravlje NR Srbije dr. J. Čekić, ginekološka sekcija Slo-venačkog ljekarskog društva na sastanku 2. IV 1958. odgovorila je negativno. Pošto se mnogo pisalo o legalizaciji ili liberalizaciji abortusa upozorili su na dalekosežnost posljedica, ukoliko se zbog neupućenosti donose rješenja olako. Duhovito je primijećeno »to bi nekako tako izgledalo, kao kad bi pitali đake da li su za to da se zatvore škole, a oni bi se bez sumnje, u većini slučajeva odlučili za rušenje škole.« Stoga predlažu te-

82) F. Novak i saradnici, *ibid.*, str. 390.

83) Dušan Breznik i saradnici »Fertilitet stanovništva Jugoslavije«, Institut društvenih nauka, Beograd, 1972. godine, str. 297—298.

84) U 1960. godini bilo je 133.000 a u 1968. godini 245.800 registrovanih pobačaja godišnje, prema podacima Saveznog zavoda za zdravstvenu zaštitu.

85) Lj. Šukarov, Lj. Antonovski, M. Stankovski, A. Atonasov, Problemi planiranja porodice u SR Makedoniji, »Izgradnja društvenih stavova o **populacionoj politici** u Jugoslaviji«, izdanje SK SSRNJ, Beograd, 1975, str. 435.

meljito proučavanje. U 1957. godini 68,5% svih žena poradalo se u porodilištima, kapaciteti su bili opterećeni i u Sloveniji, a u drugim krajevima još i više — bio je jedan od argumenata protiv legalizacije abortusa, pošto bi to, pored ostalog, značilo i preopterećivanje postojećih kapaciteta zdravstvenih ustanova.

Sezdesetih godina u cijeloj zemlji počinju se održavati kursevi za osposobljavanje zdravstvenog kadra za rad na prevenciji pobačaja. Međutim, problemi neriješenog finansiranja preventivnog rada u zdravstvu i nedovoljna obučenost zdravstvenih radnika, negativno su uticali na razvoj službe kontracepcije.

S obzirom da je vještački prekid trudnoće bio najrasprostranjenija metoda planiranja porodice,⁸⁶⁾ te da su bile česte tzv. žene povratnice, zdravstveni radnici pribjegavaju vršenju sterilizacije za koju nije postojao pravni osnov. Lidija Andolšek⁸⁷⁾ u Dobrni iznosi da je u periodu od 1957. do 1961. godine u SR Sloveniji urađeno 2.122 sterilizacije, a samo iz socijalnih indikacija 1.606 ili 48,3% i to zbog toga što su roditelji imali već željeni broj djece.

Osnivanjem prvih savjetovališta za kontracepciju u republičkim i pokrajinskim centrima, nastojalo se obogatiti asortiman i održavati i poboljšavati kvalitet proizvoda u serijama u samoj proizvodnji. Crveni krst Jugoslavije, bio je veoma aktivan na razvijanju pokreta planiranja porodice, te je organizovao nabavku hemijskog kontracepcijskog sredstva »Emko«, 1961. godine. Nešto doznije, u preduzeću »Plastika« u Zemunu, a na inicijativu dr Bose Milosevic i saradnika, proizveden je »Beospir«, intrauterini uložak.

Značajan doprinos prevenciji pobačaja i razvijanju kontracepcije, kao i liječenju sterilnosti sa kliničkog, obrazovno-vaspitnog, socijalnog, medicinskog i naučno-istraživačkog aspekta, daju neke zdravstvene ustanove u republičkim i pokrajinskim centrima i to od 1955. godine. Kao specijalizovana zdravstvena ustanova u Ljubljani 1961. osnovan je Institut za planiranje porodice koji predstavlja značajnu edukativnu bazu za više profila ljekara i drugih medicinskih i socijalnih radnika. Od 1972. godine ovaj Institut radi kao kliničko-istraživački centar Svjetske zdravstvene organizacije.

Rad na prevenciji pobačaja i liječenju sterilnosti počev od 1956. godine postao je, negdje prije, negdje poslije, dio programa svih ginekološko-akušerskih klinika u našoj zemlji, a neke su formirale i posebno odjeljenje, centar, institut ili kabinet za planiranje porodice.

Zdravstvene ustanove za zdravstvenu zaštitu majke i djeteta, kao glavni nosioci ostvarivanja programa zdravstvene zaštite majke i djece, djelujući kao metodološki centri za zdravstvenu zaštitu majke i djece sve više su se bavile i planiranjem porodice.

Na inicijativu Konferencije za društvenu aktivnost žena Jugoslavije u Beogradu je 1963. godine održano savjetovanje o problemima pre-

se) U 1961. bilo je 102.511, u 1963. 215.063, u 1965. 243.391, u 1967. 276.249 pobačaja. Iz tabela br. 5, 9, 6 citiranog djela D. Breznika i saradnika.

⁸⁷⁾ Andolšek Lidija, Intersekcijski sastanak ginekoloških sekcija Slovenije i Hrvatske, Dobrna 1962, str. 46.

kida trudnoće i kontracepcije.⁸⁸⁾ U materijalu pripremljenom za ovo savjetovanje kaže se da u periodu 1957—1961. godine, iako su postignuti značajni rezultati, nije održan kontinuitet akcije,⁸⁹⁾ pa je bilo nužno raditi na novim podsticajima za akciju.

Zdravstveno-socijalni problemi kojima je ovo savjetovanje posvećeno, iz ugla sagledavanja problema abortusa i kontracepcije, bili su usko vezani za položaj zaposlene žene i porodice, kao i uopšte radnog čovjeka, za proces sve bržeg zapošljavanja žene i činjenicu da mreža specijalizovanih zdravstvenih ustanova **u kojim se vršio prekid trudnoće i u kojim** su radila savjetovašta za kontracepciju, nisu bili razvijeni u dovoljnoj mjeri. S obzirom na sve veći porast pobačaja »NIN« je organizovao anketu »Sta mislite o pobačaju«, a Radio Beograd anketu »O problemima kontracepcije«, kao dio pripreme ovog savjetovanja.

Ovo savjetovanje značajno je po tome što je posebno ukazalo na značaj vaspitno-obrazovnog rada sa mladima⁹⁰⁾ u cilju pripreme za život kroz »škole za život«, »škole za roditelje«, rad sa mladima u JNA, a prije svega da se » ... problemi odnosa među polovima, materinstva i porodice, integrišu u programe obrazovanja i vaspitanja u svim vrstama i na svim nivoima školovanja kao i drugih ustanova i oblika obrazovanja«,⁹¹⁾ kako to stoji u prvom dijelu zaključaka. U drugom dijelu zaključaka se govori o kontracepciji uz kritički osvrt da ona nije našla odgovarajuće mjesto u okviru rada zdravstvene službe. Savjetovanje je, takođe, zaključilo da Uredba o uslovima i postupku za dozvolu pobačaja i dalje odgovara osnovnim intencijama zakonodavca koje su bile prisutne prilikom njenog donošenja 1960. godine, te da je potrebno osnovati koordinaciono društveno tijelo koje bi sinhronizovalo sve društvene aktivnosti na ovome području djelatnosti. Za ovo savjetovanje može se reći da je odigralo veoma značajnu podsticajnu ulogu za dalji razvoj pokreta planiranja porodice u republikama i pokrajinama i širom naše zemlje.

S OSVRT NA AKTIVNOSTI POSLIJE SAVEZNOG SAVJETOVANJA (ODRŽANOG 1963. GODINE) O PROBLEMIMA PREKIDA TRUDNOĆE I KONTRACEPCIJE

Imajući u vidu specifičnost problematike, različitosti uslova i situacije u pojedinim republikama i područjima naše zemlje, i potrebu ostvarivanja zaključaka saveznog savjetovanja u komunama, radnim organizacijama i na selu, nastojalo se da se što prije formiraju koordinacioni odbori ili slična tijela u republikama, pokrajinama i industrijski razvijenijim komunama.

88) Savjetovanje o problemima prekida trudnoće i kontracepcije, izdanje KDZJ, Beograd, novembra 1963. (održano 19. i 20. novembra 1963).

89) Ibid., str. 67.

90) Pored uvodnog referata koji je podnijela predsjednik KDAŽJ L. Perović, koreferate su podnijeli: dr R. Segedin »Problemi pobačaja i Uredba za dozvoljavanje prekida trudnoće«, dr A. Mojić »Problemi kontracepcije« i dr Olga Milosevic »Jedan aspekt vaspitanja naše omladine«.

91) Savjetovanje o problemima prekida trudnoće i kontracepcije, izdanje KDAŽJ, Beograd, novembra 1963, str. 271 (Zaključci usvojeni na savjetovanju).

Konferencije za društvenu aktivnost žena bile su u većini inicijatori realizovanja usvojene programske orijentacije. Posebno su se angažovale na osnivanju koordinacionih odbora ili sličnih tijela. Uz pomoć i podršku ostalih društvenih faktora, neposredno poslije savjetovanja obrazovani su koordinacioni odbori pri konferencijama za društvenu aktivnost žena u SR Bosni i Hercegovini, SR Crnoj Gori i SR Srbiji. U AP Vojvodini koordinacioni odbor je osnovan pri Pokrajinskom centru za zdravstvenu zaštitu majke i djeteta. Nešto docnije formiran je Koordinacioni odbor u SR Hrvatskoj, Makedoniji i AP Kosovu. U SR Sloveniji organizovane aktivnosti na širem društvenom planu započete su 1958. godine, a osnovan je i Koordinacioni odbor, koji je novembra 1961. godine, prerastao u oblik koji i danas djeluje.

Obrazovanje koordinacionih odbora bilo je povod da se okupe na saradnju svi nadležni faktori, analizira stanje i odrede neposredni zadaci, kao i dugoročniji programi akcije. Tada su konferencije za društvenu aktivnost žena u programima svoje djelatnosti pružale veliku podršku ovoj problematici, okupljajući na saradnju širok krug zainteresovanih i zalagale su se za adekvatnije rješavanje ovih pitanja od strane zdravstvenih, prosvjetnih i socijalnih ustanova i drugih službi, kao i društveno-političkih organizacija.

Baveći se širim problemima materinstva, prekida trudnoće, kontracepcije i vaspitanja — konferencije za društvenu aktivnost žena su inicirale održavanje savjetovanja ili drugih skupova na nivou komuna, pokrajina i republika. U pripremama i na samim savjetovanjima detaljno su razmatrane potrebe, stanje i konkretni zadaci za odgovarajuće organe, stručne službe i društveno-političke organizacije.

Sve republike i pokrajine poslije savjetovanja su se prvenstveno orijentisale na podsticanje inicijativa za razvijanje i unapređenje raznih vidova preventive, mreže ustanova za zdravstvenu zaštitu majke i djeteta, bržeg osposobljavanja kadrova, organizaciju rada na kontracepciji, kao i pitanja organizovanja najpogodnijih oblika obrazovno-vaspitnog rada, posebno za mladu generaciju. Osim toga, ukazivano je na probleme koji zahtijevaju hitno rješavanje kao što su: borba protiv kriminalnih abortusa, obezbjeđenje minimalnih zdravstvenih i higijenskih uslova u ustanovama koje vrše prekid trudnoće, otklanjanje nepravilnosti i teškoća u radu komisija za odobravanje prekida trudnoće i si.

Polazeći od toga da će broj pobačaja opadati tek onda kada služba kontracepcije bude razgranata u svim njenim vidovima, konferencije su se zalagale za afirmaciju prevencije pobačaja u sklopu zdravstvene i socijalne zaštite. Konferencije su naročito isticale potrebu da se ove aktivnosti predviđaju u planovima razvoja zdravstvene zaštite majke i djeteta, odnosno za što operativni je programe zdravstvenih i socijalnih ustanova u komuni, pokrajini i republici.

U tom pogledu najvidniji rezultati postignuti su u SR Sloveniji, čemu je nesumnjivo doprinio viši stepen razvijenosti zdravstvene zaštite i materijalne baze u cjelini.

Koordinacioni odbor u SR Crnoj Gori inicirao je preko Zavoda za zaštitu majke i djeteta izradu elaborata o perspektivnom planu zdravstvene zaštite majke i djeteta u Republici, sa akcentom na razvoj preven-

tivnih zdravstvenih ustanova za žene, a naročito odgovarajućih savjetovališta. Prihvaćeni plan se postepeno realizovao i pored veoma ograničenih materijalnih i kadrovskih mogućnosti, tako da je formirano 12 novih savjetovališta.

U SR Bosni i Hercegovini, Koordinacioni odbor se zalagao da zdravstvena služba, uz pomoć stručnih i društvenih organizacija, prikupi podatke o rezultatima i teškoćama u primjeni mjera koje su preduzimane za uvođenje metoda kontracepcije u zdravstvenim ustanovama.

Istraživači dalje prošlosti su u BiH utvrdili da se među receptima pronađenim u Bosni i Hercegovini, u rukopisnom zborniku na turskom jeziku nalaze i savjeti za pobačaj. Na primjer » ... ako se želi izazvati pobačaj, onda se prašina konjskog kopita ubacuje u ženski organ, pa će plod ispasti«. Drugi recept za sterilnost žene glasi »Ako se želi da žena zauvijek prestane biti noseća, daj joj da pije 'na gladno srce' istučena lista topole koji se stavi u vodu«. I u pjesmi se sreće »recept« za pobačaj. U jednoj pjesmi pronađenoj 1913. u Erlangenskoj univerzitetskoj biblioteci se kaže:

*Sa tim prošlo puno šest mjeseci Al
poruči Janja iz kaveza: »Oj Miloše,
draga dušo moja, Čini, dušo, šta ćeš
učiniti*

*Živo mi je čedo pod pojasom. »Grizi
dušo travu čemeriku E da bi se čedo
otrovalo.«⁹¹)*

Konferencija za društvenu aktivnost žena SR Makedonije zalagala se da nadležni republički organi izrade smjernice i upute, preporuke organima socijalnog osiguranja i zdravstvenim ustanovama u komunama, kako bi se u programima zdravstvene zaštite stanovništva posvetilo odgovarajuće mjesto izvođenju preventivnih akcija u cilju smanjenja broja pobačaja.

Konferencija za društvenu aktivnost žena SR Hrvatske zalagala se da cjelokupnu problematiku na ovom području na nivou Republike prati i aktivno rješava služba za planiranje porodice pri Republičkom centru za zdravstvenu zaštitu majke i djeteta. Pri ovoj službi formiran je i Republički koordinacioni odbor.

Realizacija usvojenih zaključaka u SR Srbiji nailazila je na dosta teškoća, pored ostalog i usljed nedovoljnog razumijevanja i dosta sporog reagovanja onih nadležnih organa, čija je uloga u tome bila odlučujuća. Konferencija za društvenu aktivnost žena Srbije zauzimala se da se ovoj problematici posveti odgovarajuća pažnja.

U AP Vojvodini preduzeto je niz mjera u cilju potpunijeg sagledavanja stanja i utvrđeni su operativni zadaci. Izvršena je analiza rada komisija za odobravanje prekida trudnoće i preduzete su konkretne mjere da se otklone nepravilnosti u njihovom radu.

⁹²⁾ Podaci i stihovi preuzeti iz knjige dr Z. Grebo »Čovjek, rađanje, društvo« Svjetlost, Sarajevo, 1975. godine, **str. 113.**

Konferencija za društvenu aktivnost žena AP Kosova, ukazala je na velike teškoće, prvenstveno usljed nedovoljne materijalne baze i minimalnog broja kadrova koji rade na zdravstvenoj zaštiti majke i djeteta.

U svim republikama i pokrajinama razvijena je značajna aktivnost na rješavanju pitanja u vezi sa sredstvima za kontracepciju. Nastojalo se proširiti asortiman, zatim pravilno podijeliti KC sredstvo EMCO, otkloniti nedostatke u snabdijevanju i distribuciji. Tada se posebno insistiralo na regunsanju pitanja materijalne prirode.

Najobimnije zadatke u vezi sa sredstvima za kontracepciju obavljalo je odjeljenje za prevenciju pobačaja pri Ginekološko-akušerskoj klinici Medicinskog fakulteta u Ljubljani, koje je vršilo testiranje svih kontracepcijskih preparata i ukazivalo farmaceutskoj industriji na nedostatke koji su se povremeno javljali. Osim toga, bavilo se naučnoistraživačkim radom u cilju daljeg proširenja asortimana ovih preparata.

Mada se, negdje više, negdje manje, obrazovno-vaspitna aktivnost odvijala u svim republikama i pokrajinama, postignuti su samo mjestimični rezultati. Mreža »škola za život« i »škola za roditelje« samo se ponegdje razvila, a za takav vid aktivnosti postojalo je veliko interesovanje (naročito u Sloveniji, Hrvatskoj i Vojvodini). Obezbjedivanje potrebnih Uslova za rad kurseva za zdravstveno prosvjećivanje seoske omladine u većini je prepušteno organizacijama Crvenog krsta, koje su imale teškoće u obezbjeđivanju materijalnih sredstava, kadrova i odgovarajućih prostorija.

Koordinacioni odbori za planiranje porodice su se zalagali da radnički, narodni i zdravstveni univerziteti u svojim programima više mjesta posvete temama iz ove oblasti, što je u većoj mjeri nego ranije prihvatano.

U svim republikama osjećala se potreba za većim izborom kratkih i popularnih brošura, uputstava i letaka, koji bi se nalazili u zdravstvenim ustanovama i u institucijama koje se bave obrazovno-vaspitnom aktivnosti. U AP Vojvodini i SR Sloveniji bilo je akcija na tom planu i nešto je proširen izbor takve literature.

Iz parcijalnog uvida u aktivnosti koje su se odvijale u komunama, vidi se da je na savjetovanjima ili sličnim skupovima, prije i poslije saveznog savjetovanja, takođe razmatrana ova problematika (Tuzla, Banja Luka, Dubrovnik, Zagreb, Rijeka, Karlovac, Varaždin, Bjelovar, Osijek, Beograd, Sombor, Plav, Zabljak, Plužine, Bar, Tivat, Murska Sobota, No-ri Sad i dr.).⁸⁸⁾

Na svom kongresu, održanom u Sarajevu 1964. godine, ginekolozi su imali osnovnu temu »Problem neželjene trudnoće«. Uočeno je da je prekid neželjene trudnoće osnovni vid regulisanja rađanja, između ostalog i zbog toga što ljekar opšte medicine, još nije bio uključen u rad na prevenciji neželjenog začeca. Kongres se založio za poboljšanje asortimana kontracepcijskih sredstava. Upravo tada, naša farmaceutska industrija počinje proizvoditi hormonske KC preparate po stranim licencama.

i-----

88) KDA2J, Informacija o sprovođenju zaključaka Saveznog savetovanja o problemima prekida trudnoće i kontracepcije, Beograd, juna 1965. godine, str. 21, Arhiva SK SSRNJ, Savet za planiranje porodice Jugoslavije.

Na savjetovanju 1963. godine iznijet je, između ostalog, i podatak da je samo 35.000 žena od ukupno 4.500.000 žena generativnog doba koristilo kontraceptivna sredstva za prevenciju neželjenog začeća,⁹⁴⁾ što znači da ih je koristila tek svaka stota žena. Međutim, razvojem službe za kontracepciju, kontracepcija je sve više približena ženi, kao i seksualnim partnerima.⁹⁵⁾

Ali, u cijeloj zemlji je i dalje rastao broj legalnih pobačaja u zdravstvenim ustanovama. Tako, npr., u Hrvatskoj, u 1957. godini bilo je ukupno 10.648 legalnih pobačaja, a deset godina kasnije, u 1967. godini 42.448.⁹⁶⁾ U Bosni i Hercegovini u 1962. godini bilo je izvršeno 23.000 abortusa, a u 1965. godini 26.777. U Crnoj Gori u 1966. godini izvršeno je Ukupno 4.900 abortusa. U Makedoniji, u 1963. godini je bilo 8.333 abortusa, a u 1965. godini 11.070. U Sloveniji je u periodu od deset godina (1955—1965), najveći broj abortusa izvršen u 1965. godini, i iznosi 15.987, dok je narednih godina bila tendencija njihovog blagog pada. U Srbiji je u 1963. godini bilo 104.208 (Kosovo 3.221, Vojvodina 37.265), a 1965. godine izvršeno je 132.932 abortusa (Kosovo 4.529, Vojvodina 41.388).⁹⁷⁾

Uključivanje kontracepcije u rutinski rad zdravstvenih ustanova koje se bave zaštitom majke i djeteta i njeno priznavanje lijekom, značajno je doprinijelo širenju pokreta planiranja porodice. Farmaceutska industrija u našoj zemlji učinila je znatan napor da se proizvode kontracepcijska sredstva mahom po stranim licencama.⁹⁸⁾ Na osnovu izvještaja⁹⁹⁾ o proizvodnji kontraceptivnih sredstava u našoj zemlji, vidi se da je u 1966. godini asortiman kontraceptivnih sredstava tako porastao da je bio isti kao u razvijenim evropskim zemljama.

U daljem razvoju mreže institucija koje su se bavile kontracepcijom, veoma podsticajnu ulogu imali su i stavovi usvojeni na zajedničkom sastanku Predsjedništva Konferencije za društvenu aktivnost žena Jugoslavije i Koordinacionog odbora za planiranje porodice Jugoslavije, održanom u 1967. godini.¹⁰⁰⁾ U usvojenim stavovima posebno je naglašena uloga komisija za dozvoljeni prekid trudnoće u vezi sa njihovim radom na prevenciji pobačaja.

Za razvoj kontracepcije značajno je jugoslovensko savjetovanje predstavnika svih katedri i medicinskih fakulteta — katedri za ginekologiju i akušerstvo i socijalne medicine, održano 1968. godine u Beogradu, na

***) A. Mojić, Problemi kontracepcije, Savjetovanje o problemima prekida neželjene trudnoće, izdanje KDAŽJ, Beograd, 1963. godine, str. 48.

«l) Andolšek L. i saradnici, Naša iskustva s kontraceptivnim intrauterinim ulošcima, Ginekologija i opstreticija br. 5, 1965. godine, str. 173—181.

«c) dr Dubravka Štampar, Kretanje broja pobačaja u SR Hrvatskoj i pouzdanost podataka o njihovoj učestalosti, Stanovništvo, Institut društvenih nauka CDI, januar—juni, 1972. godine, str. 85.

⁹⁷⁾ Podaci su korišteni iz dokumentacije Prijedloga za donošenje Rezolucije o planiranju porodice Jugoslavije.

•*) u Konferenciji za društvenu aktivnost žena Jugoslavije održan je sastanak 7. X 1966. godine u Beogradu sa predstavnicima svih farmaceutskih fabrika koje proizvode kontracepcijska sredstva.

) Izvještaj podnijet na citiranom sastanku 7. X 1966. godine.

ioo) Ovaj sastanak održan je 25. IV 1967. godine.

inicijativu Saveznog savjeta za planiranje porodice Jugoslavije. Takođe, na inicijativu ovoga Savjeta održano je jugoslovensko savjetovanje na temu: »Odnosi polova i vaspitanje«, koje su organizovali zajedno Savezni savjet za planiranje porodice, Konferencija za društvenu aktivnost žena Jugoslavije i Konferencija SSOJ-e.

U nastojanju da se srednjem medicinskom kadru što više približe dotadašnja saznanja o planiranju porodice, maja mjeseca 1969. godine održano je savjetovanje¹⁰¹⁾ o potrebi uključivanja problematike planiranja porodice u nastavne programe srednjemedicinskih škola, na kome su učestvovali predstavnici iz svih srednjemedicinskih škola naše zemlje.

Anketa o fertilitetu udatih žena i planiranju porodice, koju je spro-*ueo* Centar za demografska istraživanja IDN, kao dio šireg istraživačkog projekta, oktobra-novembra 1970. godine,¹⁰²⁾ imala je jedan od ciljeva da se ocijeni obim nasilnih prekida trudnoće i praktikovanje kontracepcije, te da se ispita njihov uticaj na nivo fertiliteta, zatim prikupljanje empirijske građe za analizu stavova stanovništva u pogledu primjene metoda za kontrolu rađanja i planiranja porodice. Rezultati ove studije dali su bogatu osnovu za sagledavanje dostignutog trenda razvoja u oblasti planiranja porodice, a što se na odgovarajući način odrazilo i u oblasti obogaćivanja publicistike o planiranju porodice u Jugoslaviji, rasvijetljeno iz više relevantnih uglova.¹⁰³⁾

Na osnovu rezultata društvene akcije i rezultata ove ankete, došlo se do zaključka da bračni parovi, a posebno žene, žele da planiraju veličinu svoje porodice, a da pri tom ne koriste preventivna sredstva. Pome-nuta anketa je pokazala da je 78% udatih žena protiv nekontrolisanog rađanja, a da 65% žena u gradovima i 50% žena u selu primjenjuje kontracepciju, koristeći pretežno »klasične metode«, zato što još uvijek do njih ne stižu savremena kontracepcijska sredstva, a što **ima za posljedicu brojne** pobačaje, zatim napuštanje djece kada se rode ili docnije, pošto su rođena neželjeno, itd.

Iz iste ankete se vidi da najveći broj bračnih parova planira porodicu bez kontakta sa zdravstvenim ustanovama. Bračni parovi koji planiraju svoj porod koristili su sljedeće metode i sredstva kontracepcije:

i^o1) Savjetovanje je održano u Beogradu uz učešće 86 predstavnika srednjih medicinskih škola, uvodno izlaganje podnijeli su Nevenka Petrić i dr Dragomir Mladenović.

io²) dr Dušan Breznik, Anketa o fertilitetu udatih žena i planiranju porodice, Stanovništvo, IDN, Centar za demografska istraživanja, juli—decembar, 1971. godine, str. 169.

io³) dr J. Girić, »Fertilitet i kontrola rađanja u odnosu na starost žena«, dr Miroljub Rančić, »Fertilitet u kontroli rađanja u odnosu na trajanje braka«, mr Miroslav Lalović, »Fertilitet udatih žena starih od 15—49 godina i kontrola rađanja«, dr Miroslav Rašević, »Uticaj obrazovanja na fertilitet i kontrolu rađanja«, mr Dušan Došić, »Fertilitet, kontrola rađanja i profesionalne karakteristike stanovništva«, dr Milica Sentić, »Uticaj narodnosti i religije na fertilitet stanovništva Jugoslavije«, mr Gordana Todorović, »Idealni i željeni broj dece u porodici«, dr Miroslav Rašević, »Fekunditet bračnih parova u Jugoslaviji«, dr Dušan Breznik, »Razmaci između porođaja«, sve objavljeno u »Stanovništvu«, juli—decembar, br. 3—4, 1971. godine.

— Oralne tablete	8,6%
— IUD (materički uložak)	2,0%
— Kondom, dijafragma i hemijska sredstva	4,5%
— Koitus interruptus (prekinut snošaj ili ritmički metod, plodni-neplodni dani)	79,0%
— Drugi metod ili kombinacija raznih metoda	5,9%
U k u p n o	100,0%

Pokazalo se da na nedovoljnu rasprostranjenost prevencije neželjenog začeća utiče neravnomjerna i nedovoljna razvijenost mreže zdravstvenih ustanova, posebno u pojedinim seoskim regijama, zatim asortiman i kvalitet kontracepcijskih sredstava, i još neki drugi uzroci. Za ilustraciju dajemo i sljedeće podatke Centra za demografska istraživanja:

Zdravstveno prosvjeđivanje omladine, roditelja i cjelokupnog stanovništva iz oblasti planiranja porodice sve više sprovode zdravstvene radne organizacije i to kontinuirano i u skladu sa konkretnim uslovima sredine. Ova djelatnost sve više nalazi mjesta i u programima rada društveno-političkih i društvenih organizacija i ustanova koje rade na zdravstvenom prosvjeđivanju stanovništva (odgovarajući oblici rada Socijalističkog saveza i Saveza sindikata, Saveza socijalističke omladine, Crvenog krsta, narodnih i radničkih univerziteta, škola, mjesnih zajednica, razvijaju se i početne aktivnosti u pojedinim garnizonima JNA i dr.). Zavodi za zdravstvenu zaštitu i zdravstveno prosvjeđivanje u ovoj oblasti štampaju odgovarajuće materijale, kako bi stanovništvo bilo obaviješteno o savremenim mogućnostima sprečavanja neželjenog začeća, o zdravstvenim problemima pobačaja i si., te prate rezultate te aktivnosti.

Sagledavanje dostignutih rezultata na području prevencije neželjenog začeća izvršio je i Institut za higijenu i socijalnu medicinu Medicinskog fakulteta u Sarajevu.¹⁰⁴) Anketirano je svih 739 zdravstvenih ustanova, koliko ih je tada bilo u Jugoslaviji. Odgovore je poslalo 360, od kojih je 178 zdravstvenih ustanova odgovorilo da se bavi planiranjem porodice i to medicinski centri najviše (64,5%), zatim domovi zdravlja (56,2%), a najmanje zdravstvene stanice (svega 24,3%), što je bilo indikator da kontracepcija nije postala sastavni dio rada ljekara opšte medicine.

Za unapređenje rada na kontracepciji značajan je zaključak Prvog kongresa ljekara opšte medicine, održan u Opatiji, koji je usvojio da rad na kontracepciji treba da bude integralni dio rada ljekara opšte medicine, uključiv i prepisivanje hormonalnih kontracepcijskih preparata. Veoma značajnu ulogu na ovom području odigrali su simpozijumi koje Savezni zavod za zdravstvenu zaštitu organizuje u Opatiji već niz godina, a koji su poslije 1969. godine više puta bili posvećeni medicinskom aspektu planiranja porodice. Udruženje ginekologa Jugoslavije radilo je dosljedno

i«) G. Zarković, A. Milojković, M. A. Džumhur, Djelatnost zdravstvenih ustanova na planiranju porodice u SFRJ, publikacija br. 54, Sarajevo, 1970. godine, str. 40, godinu dana docnije ovaj rad štampan je u opsežnijem obimu.

**PROCENAT UDATIH ŽENA KOJE PRIMENJUJU BILO KOJI VID KONTRACEPCIJE PO
GRADSKIMI I SEOSKIM NASELJIMA 1970.**

	Ukupno	Bez škole	Osnovna škola			8 razreda	Skola za Gimnaziji KV radnike	Srednja stručna sprema	Visoka	Fakultet
		1—3 reda	4 razreda	5 razreda	6 razreda					
• Jugoslavija	55,9	41,5	55,1	56,1	61,5	60,5	72,6	65,0	71,0	69,9
Gradska naselja	65,1	47,4	52,6	62,8	71,4	66,7	73,9	64,9	73,1	75,8
Seoska naselja	51,1	40,7	55,7	53,4	58,0	53,0	68,1	(65,9)	62,5	(16,1)
BiH	48,6	43,5	57,8	46,6	69,7	56,1	68,2	(25,2)	69,2	(42,9)
Crna Gora	41,5	27,2	36,4	40,8	44,8	60,0	(60,0)	(57,2)	52,9	(66,6)
Hrvatska	68,2	52,1	59,2	67,6	64,9	69,3	76,9	85,7	77,3	70,0
Makedonija	42,3	27,6	36,4	44,1	32,0	49,0	(26,7)	58,3	68,8	(71,4)
Slovenija	63,7	(100,0)	(57,2)	66,7	64,4	53,4	67,6	(83,3)	77,8	(100,0)
Stbija	54,6	41,2	55,0	57,3	57,3	61,5	77,9	51,6	66,0	76,8
Uže područje	60,5	53,3	57,8	61,8	63,2	64,9	77,8	56,3	(69,2)	77,8
Vojvodina	59,9	47,8	60,4	51,8	62,9	64,3	77,1	43,8	61,1	(80,0)
Kosovo	15,1	10,3	22,9	19,6	12,7	26,4	(100,0)	—	—	—

Izvorni materijal: Istraživački rad »Fertilitet udatih žena i planiranje porodice« Centar za demografska istraživanja 1970.

»Stanovništvo«, br. 3—4/1971.

dr Miroslav Rašević, Uticaj obrazovanja na fertilitet stanovništva i kontrolu rađanja«.

na sprovođenju zaključaka sa svojih kongresa u vezi sa kontracepcijom, a posebno neke njegove sekcije u republikama i pokrajinama.

Iz raznovrsne i bogate aktivnosti koja se odvijala u republikama¹⁰⁵⁾ i pokrajinama i na nivou federacije potekla je inicijativa da se Saveznoj skupštini predloži promjena postojećeg zakonodavstva u vezi sa prekidom trudnoće i donošenje posebne rezolucije o planiranju porodice.

7. DONOŠENJE NOVE UREDBE O USLOVIMA I POSTUPKU ZA DOZVOLJENI POBAČAJ (1960.) I OPŠTEG ZAKONA O PREKIDU TRUDNOĆE (1969.)

U član 140. Krivičnog zakonika iz 1951. godine bila su regulisana sljedeća pitanja pobačaja:

1) pobačaj je dozvoljen radi otklanjanja opasnosti po život i zdravlje bremenite žene ili u drugim opravdanim slučajevima;

2) osoba koja izvrši pobačaj bez opravdanih razloga predviđenih u Zakonu podliježe krivičnoj odgovornosti i

3) određuje se visina kazne za izvršioca bez opravdanih razloga.

Ove odredbe Krivičnog zakonika razrađene su u Uredbi o vršenju dozvoljenih pobačaja iz 1952. godine.

Međutim, kako je u predratnom periodu, sve do 1951. godine, vještački prekid trudnoće smatran kriminalnim aktom,¹⁰⁶⁾ a kažnjavani i aborter i žena, ograničavanje rađanja u Jugoslaviji prije drugog svjetskog rata vršeno je kriminalnim prekidima trudnoće i onim sredstvima za prekid trudnoće koja su tada jedino bila dostupna (coitus interruptus, Ogino--Knausova metoda). Pošto su kontraceptivna sredstva bila zakonom zabranjena, ona najvećem broju žena nisu bila poznata. Zato donošenje Uredbe o vršenju dozvoljenih pobačaja (1952. godine) predstavlja revolucionaran događaj u okviru istorije slobodnog roditeljstva u našoj zemlji, a posebno u vezi sa uključivanjem socijalnog radnika u rad komisija.

Uredba o vršenju dozvoljenih pobačaja, donijeta 1952. godine¹⁰⁷⁾, koja predstavlja prvi zakonski akt kojim se regulišu uslovi, mjesto i indikacije za vršenje pobačaja, imala je sljedeće važnije odredbe:

— prekid trudnoće može se izvršiti samo po odobrenju specijalne komisije koja se sastoji od ginekologa, interniste i socijalnog radnika.

— legalni, kao i svaki započeti pobačaj — spontani ili namjerno izazvan — može se izvršiti, odnosno dovršiti samo u zdravstvenim ustanovama.

— o svakom izvršenom i dovršenom pobačaju podnosi se izvještaj zdravstvenoj službi.

¹⁰⁵⁾ u 1961. godini na inicijativu KDA2 Slovenije, održano je novembra 1961. godine savjetovanje »O problemima planiranja porodice i seksualnom vaspitanju« | tom prilikom izabrano je društveno tijelo za rad na ovom području. U februaru 1963. godine održano je u Srbiji savjetovanje na temu »O zdravstvenoj zaštiti majke i djeteta na selu« i osnovano je društveno tijelo za područje planiranja porodice. -

¹⁰⁶⁾ Krivični zakonik Kraljevine SHS, Beograd, 27. januar 1928. godine, članovi 171, 172, 173. i 174.

io?) službeni list FNRJ, br. 4, Beograd, 1952. Uredba o vršenju dozvoljenih pobačaja.

Uvedene su četiri indikacije: medicinska, eugenička, pravno-etička (silovanje, obljuba nad maloljetnom osobom, zloupotreba položaja) i socijalno-medicinska indikacija, kada se s pravom može očekivati da se usljed trudnoće može pogoršati zdravstveno stanje žene.¹⁰⁸⁾

Međutim, takvo normativno rješenje nije odgovaralo stvarnim potrebama.

Krajem šezdesetih godina opet je pokrenuta široka društvena akcija sa mijenjanje Uredbe o prekidu trudnoće, koja je donijeta 1952. godine. U okviru rasprave u Saveznoj skupštini predloženo je da se prošire indikacije za dozvoljeni prekid trudnoće, odnosno da se uvede socijalna indikacija, koja ne bi zavisila od medicinske. Društvena akcija zalagala se za ozakonjenje prakse, pošto su se, u stvari, prekidi neželjene trudnoće najviše vršili zbog socijalnih indikacija.¹⁰⁹⁾

Iako je u zaključcima Saveznog savjetovanja o problemima prekida trudnoće, održanom 1958. godine, postavljen društveni zahtjev za razvijanje zdravstvenog prosvjećivanja, za prevenciju neželjenog začeća, opet su se krajem šezdesetih godina počele voditi diskusije — u krugovima pravnika, a i zdravstvenih radnika, o potrebi pune legalizacije abortusa. U praksi su se mjestimično već razvijale aktivnosti na prevenciji neželjenog začeća, ali abortus je bio u stalnom porastu.¹¹⁰⁾

Veoma značajna i vrlo oštra rasprava u kojoj je preovladalo stanovište da se prekid trudnoće ne može potpuno legalizovati, vođena je na zasjedanju Skupštine FNRJ, juna 1959. godine. Argumenti protiv te legalizacije za koju su se pravници zalagali, u ime slobode žena, a faktička pozadina takvog prijedloga — svjesna ili nesvjesna — bila je skidanje svake odgovornosti sa muškog partnera, izrastali su iz samog života. Najviše prekida neželjene trudnoće imale su udate žene sa više djece, koje su bile u radnom odnosu, pa su putem abortusa regulisale broj svoje djece. Zalažući se za prevenciju neželjenog začeća, Vida Tomšič je ukazala da se » ... ne može ići linijom borbe za dozvolu pobačaja, već linijom borbe za suzbijanje pobačaja. A to se ne postiže njegovim legalizovanjem.«¹¹¹⁾ Ona je ukazala da pobačaj nije pravo žene, već samo pomoć društva ženi u izuzetnim prilikama kada ona zbog objektivnih teškoća u kojima se našla (materijalnim, ličnim, porodičnim), mora da svoj problem riješi putem prekida neželjene trudnoće. Pri tome je posebno podvukla mačaj rada na razvijanju prevencije neželjenog začeća, putem koga se mora voditi strpljiva borba za zdravstveno prosvjećivanje stanovništva, zbog štetnosti pobačaja za zdravlje žene. Istaknut je zahtjev za uvođenjem socijalnog radnika u komisiju za dozvolu prekida neželjene trudnoće,

κ>8) dr Dušan Breznik i saradnici, Fertilitet stanovništva u Jugoslaviji, izdavač Centar za demografsko istraživanje, Beograd, 1972. godine, str. 289.

109) Npr. u 1952. godini u Sloveniji je bilo svega 339 zahtjeva za prekid neželjene trudnoće, a odobreno je samo 186, dok je u 1958. godini bilo 6.910 zahtjeva pa prekid neželjene trudnoće, od kojih je odobreno 5.265 — iz čega se vidi da se pabortus povećao 28 puta.

"•) dr Dušan Breznik, ibid, (dio 8. Planiranje porodice u Jugoslaviji, str. 281 —341), str. 291.

m) Izlaganje Vide Tomšič na zasjedanju Skupštine SFRJ Saveznog vijeća, (šesnaesta sjednica) 30. juna 1959. godine, u okviru rasprave o Prijedlogu Zakona o izmjenama i dopunama Krivičnog zakonika, a povodom CI, 140. str. 6.

zbog unošenja u Zakon socijalne indikacije specijalno zbog problema žena tzv. povratnica, koje su abortus imale 10, 15 pa i 40 puta, zbog čega su postajale invalidna lica i oštećene ličnosti. Takođe je istaknut zahtjev da f>... treba uprostiti postupak, da bi komisije imale šira prava u donošenju odluke o dozvoli ili nedozvoli abortusa . . . « i preći od povezanosti socijalne indikacije sa medicinskom, na ličnu indikaciju.¹¹²⁾

Neposredan rezultat društvene akcije za promjenu Uredbe iz 1952. godine je donošenje nove Uredbe¹¹³⁾ u kojoj je unijeta socijalna indikacija u svome samostalnom značenju, a u komisijama za dozvoljeni prekid trudnoće socijalni radnik je postao ravnopravan član. Uvođenje socijalne indikacije može se označiti kao vid borbe protiv abortusa, kao načina regulisanja rađanja, a u isto vrijeme i kao put ka legalizaciji abortusa.

Da bi se suzbili inkompletni pobačaji, te proširila socijalna indikacija, nova Uredba o uslovima i postupku za dozvoljeni pobačaj, obavezala je zdravstvenu službu da komisija za prekid trudnoće ženu obavezno in-ormiše o mogućnostima kao i prednostima primjene preventivnih sredstava. Prekid trudnoće tada se mogao izvršiti isključivo zbog nepovoljnog socijalnog položaja žene koji nije morao biti uslovljen i njenim zdravstvenim stanjem,¹¹⁴⁾ kako je to bilo do tada obavezno.

U maju 1969. godine došlo je do novog zakonskog regulisanja prekida trudnoće, zato što je cjelokupnu nadležnost iz oblasti zdravstva trebalo prenijeti na republike i pokrajine. U okviru rasprave u Saveznoj skupštini, kao i u tekstu predloženog Zakona, opet je učinjen pokušaj da se zakonski reguliše »slobodni pobačaj«.¹¹⁵⁾ Nasuprot tome prijedlogu, Zdenko Has, dr Dušan Breznik, dr Dragomir Mladenović i Nevenka Pe-trić su se u okviru te rasprave založili za široke socijalne indikacije, te za potrebu borbe za prevenciju neželjenog začeća, kao najadekvatnijeg vida regulisanja rađanja, odnosno planiranje porodice, a protiv »slobodnog pobačaja«. I ova rasprava u Skupštini SFRJ popraćena je živim re-agovanjem štampe. »Borba« je opet vodila anketu povodom »slobodnog pobačaja«.

Donijet je Opšti zakon o prekidu trudnoće¹¹⁶⁾ na saveznom nivou, u kome su, u svega deset članova, utvrđeni samo opšti principi od kojih je jedan bio da se uvodi lična indikacija za prekid neželjene trudnoće, a republikama i pokrajinama ostavljena je mogućnost da u svoje zakone unose odgovarajući pristup. Međutim, indikacije iz Uredbe, donijete 1960. godine ostale su iste, s tim što je u novom Zakonu više naglašena uloga zdravstveno-prosvjetnog rada, kao i seksualnog vaspitanja. To se vidi iz sljedećeg teksta:

»Radi blagovremenog upoznavanja žene sa posledicama koje mogu nastati usled prekida trudnoće i sa sredstvima koja se primenjuju radi sprečavanja neželjene trudnoće obezbeđuje se:

«4 Ibid., str. 4.

"3) Uredba o uslovima i postupku za dozvoljeni pobačaj, SI. list SFRJ, br. 9, od 2. III 1960. godine, str. 221—222. \ ив) dr Dušan Breznik i saradnici, ibid, str. 290.

"5) Glavni zagovornik toga stava bio je dr Leon Geršković. ив) Službeni list SFRJ, br. 20, 1969. godine.

1. da socijalne i vaspitno-obrazovne ustanove i druge organizacije koje se bave pitanjima zaštite majke i deteta, u okviru svojih zadataka, ukazuju ženama i omladini na štetne posledice prekida trudnoće i na pre-imućstva primene sredstava i metoda kontracepcije;

2. da vaspitno-obrazovne ustanove u svoj vaspitno-obrazovni rad uključuje seksualno vaspitanje i obrazovanje omladine;

3. da zdravstvene ustanove upozoravaju bremenitu ženu i njenog bračnog druga na štetnost prekida trudnoće po zdravlje žene i upozna-vaju ih sa mogućnostima i metodama sprečavanja neželjene trudnoće.¹¹⁷⁾

Interesantno je primijetiti da je u ovaj Zakon unijeta i odredba kojom su vaspitno-obrazovne ustanove obavezane da u svoj vaspitno-obrazovni rad uključuje seksualno vaspitanje i obrazovanje omladine.

Na osnovu Saveznog zakona o nadležnostima republika i pokrajina, sve nadležnosti u vezi sa prekidom neželjene trudnoće prenijete su u kompetenciju republika i pokrajina, koje su tu materiju regulisale posebnim zakonima. Tako je rad na prevenciji neželjenog začeća postao obaveza republika i pokrajina da one regulišu tu materiju svojim zakonima, na osnovu obaveze koja je proizašla iz pomenutog saveznog osnovnog zakona. U svim republikama i pokrajinama tada su donijeti zakoni kojim su re-gulisani uslovi za prekid neželjene trudnoće.

Poslije donošenja novog Ustava SFRJ i Ustava republika i pokrajina, započeo je rad na ustavnom usaglašavanju postojećih zakona, ali i na donošenju potpuno novih zakona koji su probleme u vezi sa rađanjem, sprečavanjem neželjenog začeća i abortusa regulisali na novim ustavnim osnovama.

8. DONOŠENJE REZOLUCIJE SAVEZNE SKUPŠTINE O PLANIRANJU PORODICE I NEKE ZNAČAJNIJE AKCIJE NA NJENOM OSTVARIVANJU

Počev od 1963. godine — od osnivanja Saveznog koordinacionog odbora za planiranje porodice — u našoj javnosti šire su pokretane brojne diskusije o planiranju porodice, kao značajnom društvenom pitanju koje ima idejno-političke, društveno-ekonomske i druge aspekte.

U društveno-ekonomskom razvoju naše zemlje žena je sticala sve značajniju ulogu kao proizvođač i upravljač, pošto je u vrijeme priprema za donošenje Rezolucije o planiranju porodice, tokom 1968. godine, bilo zaposleno u privredi i društvenim službama preko milion žena,¹¹⁸⁾ što je u odnosu na broj zaposlenog stanovništva iznosilo 30,7% a u poljoprivrednoj proizvodnji žene su sačinjavale 43% od ukupno aktivnog stanovništva na selu.

Promjenom položaja žene u društvu mijenjana je struktura porodice, položaj djeteta u porodičnoj zajednici i u društvu, a to je bitno uticalo na porodične odnose i položaj žene u vršenju funkcije materinstva.

¹¹⁷⁾ Ibid.

¹¹⁸⁾ Godine 1939. bilo je zaposleno oko 200.000 žena ili 18% od ukupno zaposlenih, a u 1968. godini 1.033.438 žena ili 30,7% od ukupno zaposlenog stanovništva.

Jedan od vidova tih promjena bilo je smanjivanje broja djece u razvijenim sredinama, što je uglavnom bilo rezultat primjene najzaostalijeg načina regulisanja rađanja — vještačkog prekida trudnoće. Kako su masovni prekidi trudnoće, s obzirom na posljedice koje su uzrokovali u ži-f/otu žene, porodice i društvene zajednice, postali dio mnogo složenije društvene problematike, pred odgovarajuće društvene faktore postavilo f.e pitanje: kako čovjeku pružiti sve mogućnosti da ovlada zakonima biološke reprodukcije, da bi eliminisao stihiju u ovoj delikatnoj sferi svoga života, te kako stvoriti uslove da ljudima postanu dostupne informacije o mogućnostima prevencije pobačaja i kontracepcijska sredstva za prevenciju. Osjećala se potreba za razradom društvenih stavova i sinhronizovana-nom društvenom akcijom u oblasti vaspitanja i obrazovanja u domenu humanih odnosa među polovima, kao sastavnom dijelu društvenog vaspitanja i razradom mjera zdravstvene preventive za sprečavanje neželjene trudnoće. U kompleksu ovih pitanja, pošto su ona bitno uticala na zdravlje žene i odnose u porodici, planiranje porodice,¹¹⁹⁾ a u tom okviru sve veći problemi u vezi sa prekidom neželjene trudnoće, doveli su do određenih radikalnijih zahtjeva na društvenom planu.

Inicijator za donošenje rezolucija Savezne skupštine u kojoj bi se kompleksnije tretiralo planiranje porodice, bila je Vida Tomšić¹²⁰⁾ koja je, inspirisana žustrim raspravama koje su se u to vrijeme vodile u skupštinskim odborima na relaciji »-za« i »protiv« abortusa, napisala osnovne teze za tu rezoluciju, a Nevenka Petrić je preuzela dalji rad na izradi sadržine teksta prijedloga te rezolucije.

Nešto više od godinu dana po objavljivanju Izjave svjetskih vođa¹²¹⁾ u UN o ljudskom pravu na planiranje porodice, i proglašavanja, od strane generalnog sekretara Ujedinjenih nacija U Tanta na dan ljudskih prava, 10. XII 1966. godine, da je odluka o veličini porodice i rastojanje između porođaja osnovno ljudsko pravo, na zajedničkoj sjednici Sekretarijata Saveznog savjeta za planiranje porodice i Sekretarijata Konferencije za društvenu aktivnost žena Jugoslavije, razmatrani su »Stavovi o zadacima prosvjetne i zdravstvene službe i drugih faktora u pružanju pomoći roditeljima u odlučivanju o rađanju djece i o regulisanju uslova prekida

ii9) Prilikom rasprava o donošenju Rezolucije o planiranju porodice u nas je bilo otpora prema samom terminu »planiranje porodice«, a ima ih i danas. Po mišljenju jednih, taj termin nije adekvatan pošto tačno ne odražava sve ono što se pod njim treba da podrazumijeva, tj. razvijanje obrazovno-vaspitnog rada u oblasti odnosa polova radi sve veće humanizacije tih odnosa, zatim razvijanja aktivnosti na prevenciji neželjenog začeća i dr. Međutim, kako je u svijetu taj termin prihvaćen za znatno širu društvenu akciju, a ne samo medicinsku, i kod nas je taj termin uzet, iako se u odnosu na druge slične termine koji se u našoj zemlji prihvataju izvana, mnogo teže usvaja.

¹²⁰⁾ Svoju ideju o potrebi donošenja rezolucije o planiranju porodice, sa već napisanim osnovnim tezama za sadržaj te rezolucije, predložila je V. Tomšić (tada predsjednik Vijeća naroda u Saveznoj skupštini), Nevenki Petrić (tada sekretaru Konferencije za društvenu aktivnost žena Jugoslavije) decembra 1967. godine.

¹²¹⁾ Potpisnik ove Izjave je i predsjednik SFRJ Josip Broz Tito.

trudnoće-«¹²²⁾ u kojima je bila razrađena platforma za donošenje Rezolucije o planiranju porodice.¹²³⁾

Uskoro poslije ove sjednice na zajedničkoj sjednici Predsjedništva Konferencije za društvenu aktivnost žena Jugoslavije i Saveznog savjeta za planiranje porodice,¹²⁴⁾ razmatrani su i usvojeni »Prijedlozi za izgrađivanje društvenih stavova o planiranju porodice i regulisanju uslova prekida trudnoće«.

Polazna osnova ovih prijedloga bila je razrada zadataka društvenih službi, naučnih institucija, društvenih organizacija i nekih drugih organizacija i ustanova u ostvarivanju prava roditelja da sami odrede broj djece i razmak između porođaja, kao i činjenica da »... regulisanje porođaja i izvjesno planiranje porodice u mnogim dijelovima Jugoslavije je činjenica ...«¹²⁵⁾ a da »... kao osnova za društvenu akciju u vezi sa planiranjem porodice u nas mogu poslužiti stavovi izraženi u Izjavi svjetskih vođa, potpisanoj decembra 1966. godine, koju je potpisao i predsjednik Josip Broz Tito«. Na ovu osnovu za društvenu akciju ukazano je samo u prvim raspravama,¹²⁶⁾ a docnije, u redigovanom tekstu poslije zajedničke sjednice, ostala je osnova rezolucije »razrada zadataka društvenih službi i naučnih institucija ...«¹²⁷⁾ bez oslanjanja na izjavu svjetskih vođa.

Poslije prvog razmatranja u SK SSRNJ o ovim prijedlozima, izvršena je široka konsultacija koja je trajala šest mjeseci u brojnim radnim organizacijama, koje zapošljavaju veći broj žena, kao i drugim, u odgovarajućim oblicima Socijalističkog saveza i Saveza sindikata na svim nivoima, u skupštinskim tijelima, organima državne uprave i u drugim društvenim sredinama, čije je angažovanje na ovim pitanjima od posebnog značaja.

U okviru ove šestomjesečne diskusije, a u organizaciji KDAŽJ i Saveznog savjeta za planiranje porodice Jugoslavije, Zavod za socijalni rad BiH anketirao je 24 radne organizacije (po tri radne organizacije iz svake republike i pokrajine) o zdravstvenim i ekonomskim posljedicama prekida neželjene trudnoće u tim preduzećima. Ovim istraživanjem utvrđeno je da je u anketiranim preduzećima u 1967. godini, prekid neželjene trud-

¹²²⁾ Ova zajednička sjednica održana je 19. marta 1968. godine. Uvodnu riječ imala je N. Petrić. Razradu ove platforme, kao društveni pristup planiranju porodice, na osnovu teza koje je napisala V. Tomšić, sačinila je N. Petrić.

dr Dušan Breznik, direktor Centra za demografska istraživanja, priredio je prilog br. 1. »Osvrt na demografski razvitak jugoslovenskog stanovništva«, a dr Svetomir Janković, tada pomoćnik saveznog sekretara za zdravstvo i socijalnu zaštitu, dao je značajan doprinos u prikupljanju dokumentacije za ostale priloge i dr Angelina Mojić za zdravstvenu dokumentaciju.

!*) Na ovoj sjednici bili su uglavnom jedinstveni stavovi da se usvoji ponuđena platforma za donošenje rezolucije, izuzev predstavnika Hrvatske koji su se zalagali za potpunu legalizaciju abortusa.

¹²⁴⁾ Ova sjednica održana je 24. aprila 1968. godine. Razmatrani su prijedlozi za izgrađivanje društvenih stavova o planiranju porodice i regulisanju uslova prekida trudnoće, sa uvodnom riječi N. Petrić. Materijali sa ove sjednice objavljeni su u Biltenu br. 4, SSPP, juna 1968. godine.

¹²⁵⁾ Prijedlozi za izgrađivanje društvenih stavova o planiranju porodice i regulisanju uslova prekida trudnoće, I dio, tačka 1, Bilten SPPJ, br. 4, 1968. godine.

¹²⁶⁾ Na ovu osnovu Prijedloga ukazano je samo u verziji koja je bila pripremljena za citiranu sjednicu 24. IV 1968. godine.

i*) Prijedlozi ... Bilten SSPP br. 4, 1968. godine, str. br. 10. Izjava svjetskih Vođa data je samo u fusnoti kao informacija.

noće imala svaka petnaesta žena, a ozbiljnije zdravstvene posljedice zbog abortusa svaka deveta žena. Posmatrano sa ekonomskog stanovišta, anketirane radne organizacije imale su određenu ekonomsku štetu zato što je 1.040 žena pet do sedam dana odsustvovalo s posla zbog abortusa. U istim privrednim organizacijama došlo se do zaključka da je oko 5% smanjen njihov prihod samo zbog bolovanja usljed abortusa, a prihod samih žena umanjen je 35%.

Poslije sumiranja šestomjesečne diskusije o ovim prijedlozima, na sjednici Izvršnog odbora SK SSRNJ¹²⁸⁾, oni su razmatrani kao prijedlog Saveznoj skupštini za donošenje rezolucije o planiranju porodice. Osnovni smisao izražen u prijedlozima bio je da se u najširoj javnosti istakne društvena strana ovog problema i sve štetne posljedice po društvo u cjelini zato što je tada prekid neželjene trudnoće bio najmasovnija metoda regulisanja rađanja. Na sjednici je naglašeno da >►... pokretanje inicijative da Savezna skupština donese svoju rezoluciju o ovim pitanjima predstavlja, u stvari, napor da se društvena akcija sinhronizuje na svim područjima, da se da podrška već postignutim pozitivnim rezultatima i da se da podsticaj tamo gdje je aktivnost na ovome području do sada bila slaba ili je sasvim izostala.«¹²⁹⁾

Upravo dok je trajala javna diskusija o prijedlozima, papa Pavle VI donio je 29. jula Encikliku »Ljudski život« u kojoj je izrazio negativan stav prema upotrebi savremenih sredstava i metoda planiranja porodice (tolerišući samo Ogino-Knausovu metodu, koja se već bila kompromitirala kao neefikasna).

Pozivajući se na Encikliku pape Pavla VI, a u okviru javne diskusije o prijedlozima, Predsjedništvo biskupske konferencije katoličke crkve, poslije sastanka održanog 10. X 1968. godine¹³⁰⁾ preko svoga potpredsjednika dr Jože Pogačnika, obratilo se zahtjevom Saveznom izvršnom vijeću 25. X 1968. godine u kome je energično traženo da se potpuno zabrani prekid trudnoće, čak i iz medicinskih razloga, a ukoliko se, ipak, odobri j)ilo kakav vid prekida trudnoće, da se u novom Zakonu o uslovima prekida trudnoće u našoj zemlji omogući zdravstvenim radnicima, pripadnicima katoličke vjeroispovijesti, da odbiju rad na vršenju dozvoljenih abortusa, bez ikakvih posljedica koje bi zbog toga imali na svom radnom mjestu.

SIV je taj zahtjev odbio. Sekretarijat Saveznog savjeta za planiranje porodice povodom ovog zahtjeva dao je svoje saopštenje za javnost, u kome stoji da ih » ... energično odbija, jer predstavljaju pokušaj miješanja crkve u poslove države, položaj porodice i samoupravna prava građana i institucija, što je nespojivo sa načelima potpune odvojenosti crkve od države.«¹³¹⁾ U javnosti je bilo i drugih reagovanja povodom ove

128) Ova sjednica održana je novembra 1968. godine, a uvodni referat »Društvena potreba donošenja skupštinske rezolucije o planiranju porodice«, podnijela je N. Petrić, objavljen u Biltenu SK SSRNJ, br. 1, decembra 1968. godine.

129) Ibid., str. 6.

130) Zvanični protest Biskupske konferencije Jugoslavije povodom liberalizacije pobačaja objavljen je u »Glasu koncila« od 20. listopada 1968. godine i 20. siječnja 1969. godine.

131) Arhiva SK SSRNJ Saveznog savjeta za planiranje porodice iz 1968. godine dokument »Stav Sekretarijata Saveznog savjeta za planiranje porodice povodom zahtjeva Biskupske konferencije katoličke crkve u SFRJ«, str. 1.

Enciklike, kao i reagovanja Savjeta na zahtjev Biskupske konferencije katoličke crkve.¹³²⁾

Kako je višegodišnje društveno angažovanje o problemima planiranja porodice doprinijelo raščišćavanju osnovnih društvenih stavova o tome i kako su »Prijedlozi za izgrađivanje društvenih stavova o planiranju porodice i regulisanju uslova prekida trudnoće«, bili na širokoj diskusiji, koja je prethodno obavljena, Savezna skupština je donijela Rezoluciju o planiranju porodice, 25. aprila 1969. godine¹³³⁾, na odvojenim sjednicama Saveznog vijeća i Socijalno-zdravstvenog vijeća. Ova Rezolucija zasnovana je na pravu roditelja da slobodno odlučuju o broju djece i razmaku između porođaja. Njen prvi stav glasi: »Ostvarivanje mogućnosti roditelja da sami određuju broj djece i razmak između porođaja jedno je od osnovnih ljudskih prava i dužnosti. Ostvarivanje tog ljudskog prava podrazumijeva da društvo roditeljima obezbjeđuje uslove za sticanje znanja i stavlja na raspolaganje sredstva da planiraju svoju porodicu, kako bi, prije začeća djeteta, bili u mogućnosti da odlučuju o broju djece i o razmaku između porođaja« (Prvi stav, Rezolucije o planiranju porodice).

Zasnovanost Rezolucije o planiranju porodice na ljudskom pravu, odražavala je dostignuti stepen u razvitku društvenih odnosa u nas. Pri-hvatanje takvog stava rezultat je višegodišnjeg rada koji je u svom početku predstavljao, prije svega, šire društveno nastojanje da se regulisa-nje rađanja ne vrši abortusom, već kontracepcijom. Stavovi Rezolucije o planiranju porodice prirodno su proistekli iz prethodne aktivnosti koja je od prvih početaka u centru svoje pažnje imala dobro čovjeka.

U Rezoluciji je najznačajnije mjesto u domenu planiranja porodice dato vaspitno-obrazovnom radu na humanizaciji odnosa polova, što je poslužilo kao značajan osnov razvijanju aktivnosti na ovome području

132) N. Petrić, O papinoj enciklici »Ljudski život« i stanje kod nas, NIN, br. 921, od 1. IX 1968. godine, str. 7.

— U članku »Odlučeno ne zaper zahtevu crkve« (»Delo«, 18. I 1969. godine) se kaže »Sekretarijat zveznoga sveta za načrtovanje družine je odlučno zavrnil zahtevu Predsedstva škofijske konference katoliske crkve v Jugoslaviji da bi abortuse prinas popolnoma prepovedali«.

Sekretarijat poudarja, da je Splav nezažalen in škodljiv vender pa ga je treba v nekotarih primerah, kadar je nujno, omogočiti v javni zdravstveni ustanovi«.

U »Politici« od 18. I 1969. godine objavljeni su, takođe, stavovi Sekretarijata SSPP povodom zahtjeva Biskupske konferencije.

Takođe, u »Frankfurter Allgemeine Zeitung« od 18. januara se komentarišu stavovi Sekretarijata SPPJ o istom pitanju i kaže se »Rm. Belgrade, 17. Januar Der jugoslawische Rat fur Familien planung, eine gesellscheftliche, aber nicht staatliche Organisation, hat das Abtreibung zu verbieten...«

— Tanjug 18. I 1969. godine (AFP) Beograd, 18. januara — »Jugoslovenska katolička crkva zauzela »oštar« stav prema kontroli rađanja i izjasnila se za striktnu primenu papine enciklike »Humane vite«.

Međutim, Savezni savet za planiranje porodice energično je odbacio ovaj zahtev kao neprihvatljiv i kao pokušaj mešanja u poslove države i samoupravna prava građana i institucija«.

(Rojter) Beograd, 17. januara — Jugoslovenski savet za planiranje porodice odbio je zahtev rimokatoličkih biskupa o zabrani prekida trudnoće.

— »Za kontrolu rađanja — ali bez štetnih posljedica. Naši ginekolozi protiv papine enciklike«, »Vjesnik«, 11. listopad 1968. godine, str. 5.

133) Arhiv Skupštine SFRJ, Ac. br. 1185, 26. april 1969. godine, Beograd, Službeni list SFRJ, br. 20, od 8. V 1969. godine.

narednih godina. Taj stav glasi »Seksualno vaspitanje i obrazovanje treba da se uključi u vaspitno-obrazovni rad svih vaspitno-obrazovnih ustanova, imajući pri tome uvijek u vidu uzrast djece i omladine i njihov psihofizički razvoj, a u zavisnosti od stupnja i vrste škole ili fakulteta, trebalo bi razraditi nastavne programe za redovnu nastavu svih obrazovnih institucija. Odgovarajuće programe trebalo bi razraditi i za druge sredine gdje je znatna koncentracija omladine, kao što su: omladinske radne akcije, studentski i omladinski domovi, kursevi predvojničke obuke i zdravstvenog vaspitanja na selu i drugi oblici okupljanja seoske omladine, zatim savjetovaništa za mlade roditelje, škole za roditelje, škole za život i si.«

Neposredno po donošenju Rezolucije o planiranju porodice, održana je zajednička sjednica Saveznog savjeta za planiranje porodice i Konferencije za društvenu aktivnost žena Jugoslavije na kojoj je usvojen Akci-oni program za sprovođenje Rezolucije Savezne skupštine o planiranju porodice.¹³⁴⁾ Uskoro su i u republikama i pokrajinama razrađeni programi za sprovođenje Rezolucije. Utvrđeni cilj u Rezoluciji bio je da se boljom društvenom organizovanošću pomogne ljudima, posebno mladim generacijama, da prevazilaze stara, tradicionalna i konzervativna shvatanja o odnosima polova i da u domenu regulisanja rađanja postignu takve uslo-ve koji će im olakšati ostvarivanje punije ljudske sreće u ličnom i porodičnom životu.

Samo donošenje Rezolucije u najširoj javnosti naglasilo je društve-nopolitički aspekt planiranja porodice, a to je doprinijelo da je planiranje porodice u tekućoj društvenoj akciji još više dobilo u značaju, kao značajno društveno pitanje sa određenim idejnim i društveno-ekonom-■skim dimenzijama.

Međutim, javile su se i brojne dileme u vezi sa regulisanjem prava na planiranje porodice,¹³⁵⁾ čak i u nekim tijelima Savezne skupštine. Komisija za kodifikaciju porodičnog prava Savezne skupštine u 1969. godini, poslije donošenja Rezolucije o planiranju porodice, izradila je Prijedlog za donošenje Zakonika o porodici. Interesantno je istaći da u njemu ni na jednom mjestu nema ni jedne riječi o planiranju porodice, što je svojevrsan indikator tadašnjeg gledanja na planiranje porodice, posebno grupe eminentnih stručnjaka u funkciji stručnih saradnika Komisije.¹³⁶⁾ Na primjer u ovome prijedlogu Zakonika o porodici bile su, između ostalih i sljedeće formulacije. »Štiteći brak, štiti se i porodica, pa se ostvaruje ustavno načelo porodičnog prava o zaštiti porodice«,¹³⁷⁾ » . . . brak se ne

¹³⁴⁾ Sjednica je održana 30. maja 1969. godine, Arhiva SK SSRNJ (Savezni savjet za planiranje porodice) za 1969. godinu. Uvodno izlaganje podnijela je N. Petrić.

¹³⁵⁾ dr Mira Alinčić, Planiranje porodice, Arhiv za pravne i društvene nauke br. 4, Beograd, 1975. godine, str. 570.

¹³⁶⁾ Savezna skupština, Komisija za kodifikaciju porodičnog prava, predlog za podnošenje Zakonika o porodici, Beograd, novembra 1969. godine, str. 1—63. Iz zapisnika sa sjednice ove Komisije se vidi da su pojedini članovi Komisije predlagali da se u prijedlog Zakonika integrišu i sadržaji o planiranju porodice (Zdenko Has, dr Mira Alinčić i Nevenka Petrić), pogotovo zato što je od donošenja Rezolucije o planiranju porodice bilo proteklo sedam mjeseci, pa je i u široj javnosti ta materija bila prilično prisutna. Međutim, podnijeti prijedlozi nisu imali podršku većine.

¹³⁷⁾ Citirani prijedlog Zakonika o porodici, str. 25.

može razvesti u prve dvije godine njegovog trajanja«¹³⁸⁾ ili dalje » ... postoji bojazan da se sudbina braka prepusti volji bračnih drugova«¹³⁸⁾ Ovih nekoliko primjera govori o tadašnjim shvatanjima na području porodice i porodičnih odnosa. Pa, i pored činjenice da je Rezolucija o planiranju porodice već bila donijeta u Saveznoj skupštini, neki njeni sadržaji ili osnovni predmet njenog sadržaja — planiranje porodice, nije ni bilo našlo mjesto u prijedlogu njenog pravnog akta koji je nekoliko mjeseci kasnije pripreman za donošenje, takođe u Saveznoj skupštini.¹⁴⁰⁾

Neki stavovi Rezolucije sprovedeni su u momentu njenog donošenja, pošto je istovremeno donijet i odgovarajući Savezni zakon o prekidu trudnoće na principima Rezolucije,¹⁴¹⁾ a neki nešto docnije.¹⁴²⁾

Na inicijativu Sekcije za obrazovanje SK SSRNJ u 1971. godini održano je savjetovanje »-Obrazovanje i vaspitanje u oblasti odnosa među polovima u svjetlu zadataka Rezolucije Savezne skupštine o planiranju porodice.«¹⁴³⁾ koje je zajedno sa sličnim skupovima, koji su narednih godina uslijedili na liniji sprovođenja Rezolucije Savezne skupštine o planiranju porodice, podsticajno djelovalo na normativno regulisanje vaspitanja i obrazovanja.

Ustavne promjene iz 1971—1972. godine (kojim su skoro sve djelatnosti iz domena društvenih službi prenijete u nadležnost republika i pokrajina) podsticajno su djelovale na zakonodavni rad i u oblasti planiranja porodice.

Vijeće naroda, Socijalno-zdravstveno vijeće i Prosvjetno-kulturno vijeće Savezne skupštine u svojim programima rada za 1973. godinu, predvidjeli su da razmotre »Ostvarivanje načela i ciljeva Rezolucije Savezne skupštine o planiranju porodice«. Poslije posjeta republikama i pokrajinama međudoborskih poslaničkih grupa zajedno sa predstavnicima Socijalističkog saveza, Savezna skupština je na svojim sjednicama 20. januara i 21. februara 1974. godine razmotrila izvještaje i usvojila zajednički dokument »Stavovi, konstatacije i mišljenja« u kome je utvrđena dalja aktualnost načela i ciljeva Rezolucije Savezne skupštine o planiranju porodice.¹⁴⁴⁾

is«) Ibid., str. 34. 139)

Ibid., str. 34.

¹⁴⁰⁾ Zakonik o porodici usljed novih propisa o nadležnostima republika i pokrajina nije ni donijet na saveznom nivou.

¹⁴¹⁾ Opšti zakon o uslovima i postupku za dozvoljavanje pobačaja, Savezna skupština, 25. IV 1969. godine.

¹⁴²⁾ Opšti zakon o zdravstvenom osiguranju i obaveznim vidovima zdravstvene zaštite stanovništva, Sl. list SFRJ, br. 20, 1969. godine, str. 593.

¹⁴³⁾ Savjetovanje je održano 8. XII 1971. godine u Beogradu zajedno sa Savjetom za planiranje porodice Jugoslavije.

¹⁴⁴⁾ »stavovi, konstatacije i mišljenja«, dokument Savezne skupštine usvojen 21. februara 1974. godine, između ostalog stoji:

1. — »-Rezolucija o planiranju porodice doneta s ciljem da se usmeri, uskladi i unapredi društvena politika i akcija za ostvarenje osnovnog ljudskog prava o slobodnom i odgovornom odlučivanju roditelja o vremenu rađanja svoje dece i o njihovom broju, koja povezuje interes pojedinca, porodice i celokupne društvene zajednice u obezbeđivanju što boljih uslova za zdrav i sretan život i razvoj dece, dala je do sada značajan doprinos: razvoju misli o značaju te akcije za slobodni razvoj pojedinca i društvene zajednice, kao i potvrdi nužnosti da za ostvarenje tog ljudskog prava nije dovoljna samo njegova deklaracija, niti samo aktivnost dru-

USTAVNO PRAVO ČOVJEKA DA SLOBODNO ODLUČUJE O RAĐANJU DJECE (1974)

Donošenjem Rezolucije Savezne skupštine o planiranju porodice Utvrđeno je pravo roditelja da sami odrede broj svoje djece i rastojanje između porođaja, kao jedno od osnovnih ljudskih prava.

U prvoj fazi priprema za donošenje novog Ustava SFRJ, u Saveznom savjetu za planiranje porodice pokrenute su diskusije da bi u novom Ustavu trebalo regulisati i pravo čovjeka na slobodno odlučivanje o rađanju djece. Rad na izradi prve verzije započeo je marta 1972. godine.¹⁴⁵⁾

Na sjednici Saveznog savjeta za planiranje porodice održanoj 24. maja 1972. godine, usvojen je prijedlog da se kao radni tekst predloži zajedničkoj komisiji sva tri vijeća Savezne skupštine za izradu novog Uspava sljedeća formulacija: »Osnovno ljudsko pravo, odnosno pravo roditelja je da odlučuju o broju dece i o razmacima između porođaja. Ovo njihovo pravo istovremeno je dužnost poštivanja humanih međuljudskih odnosa, odgovornosti prema detetu, koje ima pravo da bude rođeno željeno, što znači da roditelji prihvataju svoje roditeljstvo odgovorno i spremno da se brinu, kako u porodici tako i u svojoj samoupravnoj društvenoj akciji, da obezbede što bolje uslove za svestrani fizički i psihički razvoj deteta.«¹⁴⁶⁾

Ovaj prijedlog upućen je Saveznoj ustavnoj komisiji za odjeljak o pravima čovjeka, a obrazložen je već proklamovanim čovjekovim pravom da odlučuje o rađanju djece u Rezoluciji o planiranju porodice, zatim činjenicom da su predstavnici Jugoslavije u OUN, prilikom rasprave o ljudskom pravu na planiranje porodice dali punu podršku, te da mu je i Predsjednik Tito, kao potpisnik Izjave svjetskih vođa o ljudskom pravu na planiranje porodice, dao punu podršku.

Redakciona grupa Ustavne komisije u verziji nacрта Ustava koji je razmatran prije njegovog objavljivanja, bila je pripremila sljedeći tekst.

štvenih organizacija, već da se aktivnost na stvaranju uslova za ostvarivanje tog prava mora integrisati sistematski u sve odgovarajuće društvene strukture.

2. — Načela i stavovi utvrđeni Rezolucijom i danas su aktuelni i odgovaraju sadašnjim naporima našeg socijalističkog društva za puno ostvarenje samoupravnog položaja čoveka. Oni potvrđuju pravo i mogućnost čoveka, da kao nosilac društvene reprodukcije, svesno usmerava i svoju biološku reprodukciju.

3. — Pokazalo se, da Rezolucija sadrži društveno dogovorena načela i stavove, koji su u dosadašnjoj praksi provereni i potvrđeni. S osnovom se može očekivati, da će proces samoupravnog osmišljenog razvoja planiranja porodice, u uslovima novih ustavnih rešenja, biti ubrzan i ojačan. Na taj način će Rezolucija o planiranju porodice, kao dokument čija je snaga u tome što odgovara realnim i životnim potrebama ljudi, i ubuduće igrati usmeravajuću ulogu u društvenoj akciji u planiranju porodice i unapređivanju ove društvene delatnosti...«

i) Marta 1972. godine u Zagrebu je održan prvi sastanak na inicijativu Saveznog savjeta za planiranje porodice, na kome je sačinjena prva verzija formacije o pravu čovjeka na slobodno odlučivanje o rađanju djece. U radnoj grupi za izradu ove formulacije bili su dr Mira Alinčić, dr Milan Bosanac i Nevenka Petrić.

*) Bilten SSPP br. 6, Beograd, juni 1973. godine (Pregled aktivnosti Saveznog savjeta za planiranje porodice — Sjednice Saveznog savjeta u 1971. i 1972. 30-dini), str. 2.

»Pravo je čovjeka i roditelja da odlučuje o broju dece i vremenu kada će ih imati.«¹⁴⁷⁾ Međutim, u Nacrtu Ustava koji je Savezna ustavna komisija utvrdila 21. maja 1973. godine, a Savezna skupština dala na javnu diskusiju, nije unijeta odredba o pravu čovjeka na slobodno odlučivanje o rađanju djece. Na toj sjednici podvučeno je stanovište Saveznog savjeta za planiranje porodice da je njegova formulacija zasnovana na samoupravnom položaju čovjeka, koji u današnje vrijeme teži da odvoji seksualni život od prokreacije, prihvatajući tako odgovorno i svjesno roditeljstvo.¹⁴⁸⁾

U javnoj diskusiji o Nacrtu Ustava SFRJ bilo je mnogo prijedloga da se ustavno reguliše pravo čovjeka da odlučuje o rađanju,¹⁴⁹⁾ i to kao pravo žene, odnosno roditelja, odnosno individualno pravo čovjeka, uključujući i pravo muškarca, zatim pravo nerođenog djeteta da bude rođeno željeno i dr.

Poslije objavljivanja Nacrta Ustava SFRJ, u Saveznom savjetu za planiranje porodice 12. jula 1973. godine razmatran je novi prijedlog formulacije koji je glasio:

»Pravo je čovjeka da slobodno i odgovorno odlučuje o broju dece i vremenu rađanja.

Za ostvarivanje ovog prava društvena zajednica osigurava odgovarajuće obrazovanje, informisanje i zdravstvenu pomoć;

Zakonom se ovo pravo može ograničiti samo u interesu zdravlja žene ili zdravlja porodice.«¹⁵⁰⁾

Ovaj prijedlog formulacije poslan je Saveznoj ustavnoj komisiji 20. oktobra 1973. godine sa obrazloženjem da se i u našem društvu i u svijetu, a posebno u OUN, sve više afirmiše stanovište da je odlučivanje o rađanju jedno od osnovnih ljudskih prava, koje se istinski može ostvarivati samo društveno, a ne isključivo individualno, zato što je nužno da se stvo-

¹⁴⁷⁾ V. Tomšič, Ustav SFRJ i pravo čovjeka da slobodno odlučuje o rađanju dece, Ostvarivanje ustavnog načela o pravu čovjeka da slobodno odlučuje o rađanju dece, Izdanje SK SSRNJ — Savet za planiranje porodice Jugoslavije, Beograd, 1975. godine, str. 380.

M8) Dokumentacija Skupštine SFRJ, stenografske bilješke Savezne ustavne komisije od 21. maja 1973. godine, izlaganje V. Tomšič, člana Savezne ustavne komisije.

¹⁴⁸⁾ Dokumentacija Skupštine SFRJ, bilteni o javnoj diskusiji o Nacrtu Ustava SFRJ.

¹⁵⁰⁾ Bilten SSPP br. 7 od februara 1974. godine, str. 3. (Na istom sastanku bile su ponuđene i sljedeće formulacije:

a) »Pravo je čovjeka (roditelja) da slobodno i odgovorno odlučuje (odlučuju) o broju dece i o vremenu rađanja. Interes je društvene zajednice da roditelji rađaju željenu decu i da se unapređuju društvene samoupravne mere radi ostvarenja odgovarajućih ekonomskih, zakonskih, obrazovnih i medicinskih uvjeta za svestrani fizički i psihički razvoj dece.« (dr Mira Alinčić).

b) »Roditelji imaju pravo da slobodno odlučuju o broju svoje dece i o vremenu njihovog rađanja, vodeći računa o uslovima za svestrani fizički, psihički i (moralni) razvoj deteta. Društvena zajednica stvara uslove za obrazovanje građana radi ostvarivanja tih prava« (dr Vida Čok).

c) »Osnovno je ljudsko pravo na slobodno i odgovorno odlučivanje o broju dece i vremenu njihovog rađanja. Način ostvarivanja ovog prava regulisan je Zakonom«, (dr Dušan Breznik).

(Za rukovodioca radne grupe za definitivnu formulaciju izabrana je dr Mira Alinčić).

re društveni uslovi za ostvarivanje ovoga individualnog čovjekovog prava. U obrazloženju je sugerisano da se zakonodavnim putem utvrde samo ona ograničenja u ostvarivanju ovoga ljudskog prava koja su u interesu zaštite zdravlja.

Na sjednici Savezne ustavne komisije održane 8. I 1974. godine re-dakciona grupa predložila je novu formulaciju (tada čl. 188) koja je glasila:

»Radi ostvarivanja slobode ličnosti žene, obezbeđuje se pravo žene na prekid trudnoće.

Ovo pravo se može ograničiti samo u interesu zaštite života i zdravlja žene.«¹⁵¹⁾

Ova formulacija, po svojoj suštini, značila je radikalna zaokret u suprotnom smjeru od društvene akcije koja je vođena prije i poslije donošenja Rezolucije Savezne skupštine o planiranju porodice. Jer, »podići« pobačaj na ustavno pravo žene, destimulirajuće bi djelovalo na obavezu društva da razvija društvene uslove, da odgovarajuće obrazovanje, informaciju, socijalno-zdravstvenu zaštitu i dr., kako bi ljudi mogli — u duhu stavova Rezolucije o planiranju porodice — da odlučuju o broju svoje djece i vremenu njihovog rađanja.

Poslije brojnih dilema oko ustavne formulacije o ljudskom pravu na slobodno odlučivanje o rađanju djece u Ustavu SFRJ, usvojenom 21. februara 1974. godine, u glavi o slobodama, pravima i dužnostima čovjeka i građanina unijeta je sljedeća odredba:

»Pravo je čoveka da slobodno odlučuje o rađanju dece.

To se pravo može ograničiti samo radi zaštite zdravlja«, (član 191. Ustava SFRJ).

Ista formulacija sadržana je u republičkim i pokrajinskim ustavima i to: SR Bosne i Hercegovine (čl. 202), SR Crne Gore (član 217), SR Hrvatske (čl. 272), SR Makedonije (čl. 242), SR Srbije (čl. 214), SAP Vojvodine (član 214), SAP Kosovo (član 207). U Ustavu SR Slovenije takođe je sadržana ista formulacija, ali je dodan još jedan stav koji glasi:

»V zvezi z uresničavanjem te pravice zagotavlja družbena skupnost potrebno izobrazbo ter istrezno socijalno varstvo in zdravstveno pomoč v skladu z zakonom«.

Ustavno pravo čovjeka da slobodno odlučuje o rađanju djece u SFRJ, koje istovremeno znači i brigu za svu djecu koja su budućnost cijelog društva — od posebnog je značaja za dugoročno usklađivanje ličnog interesa radnog čovjeka sa zajedničkim interesom, a na osnovu aktivne samoupravne pozicije radnih ljudi i građana.

Stvaranje uslova za ostvarivanje prava čovjeka da slobodno odlučuje o rađanju djece, uzeto u najširem smislu, praktično znači rad na bržem društveno-ekonomskom razvoju, pošto je to njegov sastavni dio, z posebno ostvarivanje roditeljstva u znatno boljim uslovima, koji će biti utoliko bolji, ukoliko su radni ljudi više angažovani u udruženom radu i kao proizvođači i kao samoupravljači s jedne, i društveno aktivni kao roditelji ili budući roditelji u mjestu stanovanja, s druge strane.

i«) V. Tomšič, ibid., str. 382.

Zadirući u najintimniju sferu čovjekovog života, u svome krajnjem efektu, pravo čovjeka da slobodno odlučuje o rađanju djece realizuje se kao odluka dva partnera u rađanju ili nerađanju treće osobe, iako to nije pravo para, već individue. U praksi se već realizuje i kao odluka jednog od partnera: kada žena sama odluči da rodi dijete van braka ili se poslije začeća odluči da ga ne rodi, bilo da je u pitanju žena u braku ili van braka. Isto tako i muškarac svoju odluku donosi i individualno, a i u dogovoru sa partnerkom.

Poslije ustavnog regulisanja prava čovjeka da slobodno odlučuje o rađanju djece, u svim republikama i pokrajinama pokrenute su rasprave da se pravno regulišu brojna otvorena pitanja u vezi sa ovim ljudskim pravom. Usljed niza pravno neriješenih medicinskih pitanja na području planiranja porodice (sterilizacija, vještačka oplodnja, dobijanje kontracepcijskih sredstava i informacija o njima i načinu korišćenja), finansiranja odgovarajućih službi i dr., sve socijalističke republike i autonomne pokrajine prišle su donošenju odgovarajućih propisa.¹⁵²⁾

Rajvoj samoupravnog organizovanja društvenih snaga u nas, te razvoj društvene svijesti i opštedruštvenih potreba naših građana, a posebno razvoj medicinskih nauka, usloveli su pokretanje rasprave i na saveznom nivou u cilju razmjene mišljenja o pronalaženju najadekvatnijih pravnih rješenja za otvorena pitanja iz oblasti ostvarivanja prava čovjeka na slobodno odlučivanje o rađanju djece.¹⁵³⁾ Uočeno je, da su postojeća pravna rješenja u jugoslovenskim razmjerama, s obzirom na ustavno pravo čovjeka da slobodno odlučuje o rađanju djece, veoma dobra, ali je postavljen zahtjev pravnicima za njihovim punijim angažovanjem u ostvarivanju ovoga prava.¹⁵⁴⁾

Za jugoslovensko društvo, s obzirom na naprijed iznijeto, moglo bi se reći da se prema daljem stvaranju uslova za ostvarivanje prava čovjeka da slobodno odlučuje o rađanju djece odnosi kao prema veoma značajnoj komponenti svog vlastitog društvenog i ekonomskog razvitka. Ju-goslovenski građani, zavisno od pola i starosne dobi, a u skladu sa Zakonom, mogu koristiti sve vidove odlučivanja o rađanju ili nerađanju djece (rađanje, adopcija, inseminacija, abortus, sterilizacija i ostavljanje već rođenog djeteta).

U Osnovama zajedničke politike dugoročnog razvoja, koje je usvojila Skupština SFRJ krajem 1975. godine, sadržana je osnova politike u oblasti razvoja stanovništva u kojoj je ukazano da »U okviru zajedničke politike razvoja treba težiti promjenama u stanovništvu koje će: 1) podržavati ekonomski i socijalni razvoj, 2) afirmisati opšteljidske vrijednosti i učvrstiti položaj žene u društvu, 3) dalje humanizovati biološku repro-

¹⁵²⁾ U SR Sloveniji i AP Vojvodini pored zakona o zdravstvenim mjerama na ostvarivanju prava čovjeka da slobodno odlučuje o rađanju djece, donijete su i rezolucije o planiranju porodice.

¹⁵³⁾ »pravni aspekt ostvarivanja prava čovjeka na slobodno odlučivanje o rađanju djece« Izdanje SK SSRNJ — Savjeta za planiranje porodice Jugoslavije 1978. godine (Štampani materijali savjetovanja održanog u Ohridu oktobra 1977. godine, organizatori su bili SK SSRNJ — Savjet za planiranje porodice i Savez udruženja pravnika Jugoslavije).

¹⁵⁴⁾ Ibid., dr Franc Novak, Današnje stanje abortusa u svijetu i kod nas, str. 174—177.

dukciju stanovništva, i 4) voditi modelu stanovništva koji će odgovarati razvijenom samoupravnom socijalističkom društvu. Zajednička politika se mora zasnivati na socijalističkim načelima jednakosti, ravnopravnosti, solidarnosti i internacionalizma«. Zatim je posebno ukazano, da je »Za stvaranje ovakve politike bitno (je) dosljedno sprovođiti Rezoluciju o planiranju porodice koju je donijela Savezna skupština 1969. godine. Od podjednako je značaja usvajanje planiranja porodice kao stila i metoda reprodukcije, sa svim njegovim humanitarnim, socijalnim, vaspitnim i zdravstvenim vrijednostima«.

10. RELIGIOZNI OTPORI I UTICAJI U OBLASTI ŽIVOTA PORODICE

Religiozni uticaj u oblasti rješavanja problema u životu porodice

Iako je relativno veliki religiozni uticaj na ljudsku psihu u domenu rađanja djece, nesrazmjerno je mala, skoro beznačajna, ideološka i društveno-Politička aktivnost subjektivnih društvenih snaga na ovome području u našoj zemlji, što potvrđuju i istraživanja o tome.¹⁵⁵⁾

Među religioznim građanima, pripadnicima tridesetak religija, koliko ih danas ima u našoj zemlji, žene su brojne i, s obzirom na pojedine regije gdje je stepen obrazovanja niži još su i brojnije od muškog dijela stanovništva, što je svojevrsan dug prošlosti, a s obzirom na ulogu majke u podizanju djece to ima određeni uticaj i na odnos djece prema religiji.

U našoj zemlji država nikad nije dolazila u sukob s religioznim građanima, niti s crkvom, kada je ona vršila isključivo svoju religioznu funkciju. Još u Fočanskim dokumentima iz februara 1942. godine, kada je izdato prvo Uputstvo o zadacima narodnooslobodilačkih odbora, a zatim na prvom zasjedanju AVNOJ-a, postavljeni su temelji odnosa crkve i države koji su i ustavno regulisani već u našem prvom Ustavu 1946. godine.

Ustavopravni položaj vjerskih zajednica utvrđen je u Ustavu SFRJ, ustavima republika i pokrajina donijetim u 1974. godini, kao i u odgovarajućim zakonskim propisima. U Ustavu SFRJ se kaže:

»Ispovedanje vere je slobodna i privatna stvar čoveka. Verske zajednice odvojene su od države i slobodne su u vršenju vjerskih poslova i vjerskih obreda.

Verske zajednice mogu osnivati samo verske škole za spremanje sveštenika.

Protivustavna je zloupotreba vere i verske delatnosti u političke svrhe.

Društvena zajednica može materijalno pomagati verske zajednice. Verske zajednice mogu u granicama određenim zakonom imati pravo svojine na nepokretnosti.«¹⁵⁶⁾

¹⁵⁵⁾ Stefica Bahtirajević: Religijsko pripadanje, Centar za aktuelni politički studij, Zagreb, 1975, str. 147—188, 283—289. ¹⁵⁶⁾ Ustav SFRJ, Cl. 174.

Zakoni o pravnom položaju vjerskih zajednica u republikama i pokrajinama dalje konkretizuju Ustavna načela, utvrđujući pored ostalog sljedeće:

Verske zajednice mogu izdavati i rasturati versku štampu. U pogledu verske štampe važe opšti propisi o štampi.

Škola je odvojena od crkve.

Zabranjena je zloupotreba verskih poslova, verske nastave, verske štampe, verskih obreda i drugih očitovanja verskih osećanja u političke svrhe. Zabranjeno je izazivanje ili raspirivanje verske netrpeljivosti, mržnje ili razdora.

Radni čovek i građanin ne sme na bilo koji način biti prisiljen da postane član neke verske zajednice, da ostane član takve verske zajednice ili da iz nje istupi kao što ne sme biti prisiljen da učestvuje u ver-skim obredima, procesijama i drugim očitovanjima verskih uverenja.

Verske zajednice, njihovi sveštenici, verski predstavnici ili pripadnici neke veroispovesti ne mogu uživati posebne prednosti, privilegije ili posebnu zaštitu. Pripadništvo nekoj verskoj zajednici ili ispovedanje neke vere nikog ne oslobađa od opštih građanskih, vojnih ili drugih dužnosti koje građani moraju vršiti na osnovu Zakona.¹⁵⁷⁾

Iz osnovnih stavova marksističkog materijalizma proizilazi potreba borbe protiv vancrkvenog djelovanja religija, pri čemu je Lenjin posebno isticao da je ta borba » ... abeceda čitavog materijalizma, dosljedno tome i marksizma«, pošto je marksizam naučni pogled na svijet, a dijalektički materijalizam najviši stupanj razvitka materijalističke filozofije. Društveno-istorijska praksa, kao kriterij istinitosti ljudske spoznaje, svakodnevno negira osnovanost idealističkih i religioznih predstava u čovjekovoj svijesti o prirodi društvu. Po Marks, religija je izraz stvarne čovjekove bijede, ali jednim dijelom i vid protesta protiv bijede. Marks kaže da » ... Religiozni odraz stvarnog sveta može se izgubiti tek onda kada odnosi praktičnog, svakodnevnog života budu iz dana u dan pokazivali ljudima prividno razumne odnose među njima i prema prirodi. Obličje procesa društvenog života, tj. procesa materijalne proizvodnje, skinut će sa sebe mistični magleni veo samo kad kao proizvod slobodno udruženih ljudi bude stajao pod njegovom svesnom planskom kontrolom. Ali ovo zahteva takvu materijalnu osnovu društva ili takav niz materijalnih uslo-va egzistencije koji su opet samonikao proizvod duge i bolne istorije razvitka.«¹⁵⁸⁾

U svom poznatom članku »O odnosu radničke partije prema religiji«, Lenjin naglašava da »proleterska partija zahteva od države da se religija proglasi za privatnu stvar ne smatrajući ni u kom slučaju za privatnu stvar pitanje borbe s opijumom naroda, borbu s religioznim praznover-jem«.¹⁵⁹⁾

Vjerske zajednice, ne odstupajući ni od jednog od svojih proklamovanih principa da se brinu o čovjeku u cjelini, a ne samo pitanjima vjere i crkve, bave se i aktivnostima kao što su otvaranje predbračnih savjetovaništa, dječjih ustanova, domova staraca i dr., »priskačući« čovjeku i

¹⁵⁷⁾ Navedeno prema članu 174. Ustava SFRJ.

¹⁵⁸⁾ К. Marks, Kapital I, Kultura, Beograd, 1947. godine, str. 44.

¹⁵⁹⁾ V. I. Lenjin, Dela, sv. V, Kultura, Beograd, 1960. godine, str. 355.

porodici kada im je ta pomoć najpotrebnija. Sa odlaskom naših građana na privremeni rad u inostranstvo, na istoj liniji ta pomoć je samo postajala sve raznovrsnija, posebno u domenu brige o djeci i porodici, pogotovo s obzirom na nedovoljno organizovanu pomoć i u ovoj oblasti od strane zvaničnih organa SFRJ.¹⁶⁰⁾

Vanckrvena funkcija crkve

U praktično-političkoj akciji postojali su sukobi između crkve i države i to ne zbog promjene politike naše države prema vjerskim zajednicama, već zbog vanckrvene funkcije crkve. Sudeći po rezultatima istraživanja u vezi sa vanckrvenim djelovanjem crkve u našoj zemlji, društveno-politička akcija nije bila dovoljno razvijena u cijelom poslijerat-nom periodu, a nije ni danas.

Poznato je da su vjerske zajednice, kada se donose značajniji društveni dokumenti, (promjena u Ustavu, Zakon o pravnom položaju vjerskih zajednica, pojedini zakoni iz domena života porodice, posebno abortusa i kontracepcije), nametale rasprave o nekim doktrinarnim i ideološkim pitanjima.

Do sukoba sa crkvom je dolazilo uvijek kada je ona, u ime religije, nametala svoj patronat nad porodicom, socijalnim staranjem, nad područjem vaspitanja, ili nad određenim oblicima društvenog života. Za svoju aktivnost na pomenutim područjima crkva koristi razna crkvena dokumenta (koncilske odluke — poznata je npr. u ovom domenu Enciklika »Ljudski život«, zatim stavovi Sinoda srpske pravoslavne crkve — sa zasjedanja, na primjer, jedne sjednice Sinoda dati su stavovi o abortusu i kontracepciji i si.).¹⁶¹⁾

Vjerska štampa je u nas dosta razvijena. Međutim, istraživanja pokazuju da dostignuti visoki tiraži pojedinih vjerskih časopisa počinju opadati.¹⁶²⁾

U svim vjerskim izdanjima porodica je predmet naglašene pažnje, a u porodici žena u funkciji majke. Pored toga, naglašena je angažovanost crkvenih izdanja za mlade. Štampane su brojne knjige, kao npr. »Neobičan dnevnik« — podnaslov, Vjerski problemi mladih.¹⁶³⁾ Knjiga počinje rečenicom »Današnji mladi čovjek nalazi se u čorsokaku ...«, zatim knjiga »Djevojko, znaš li ljubiti?«¹⁶⁴⁾ u kojoj u prvim rečenicama stoji »Ova ti knjiga želi pokazati put kako ćeš se dobro pripremiti... da i ti budeš jedna od njih koji žele na katoličkim načelima preobraziti ovaj današnji svijet« i si. U toj knjizi preporučuje se još dvadesetak knjiga za, »prikladnu vjersku naobrazbu djevojke«, kako to iznad tog spiska knjige stoji.

i««) Materijali sa sjednice Predsjedništva SK SSRNJ, održane 22. maja 1978. godine.

¹⁶⁰⁾ U dokumentima Trulskog i Ankirskog sabora (član 21. i 92) pravoslavne crkve govori se o abortusu i kontracepciji. U istim dokumentima žena koja ima abortus tretira se kao ubica.

¹⁶²⁾ Sada se »Glas Koncila« štampa u oko 160.000 primjeraka, zatim »Družina« u 130.000, »Kana« (porodična revija) oko 100.000, »Ognjišće«, 60.000 itd.

¹⁶³⁾ p. Weaseling, Neobičan dnevnik, izdao Nadbiskupski duhovni stol, Zagreb, 1968. godine.

¹⁶⁴⁾ Juraj Gusić, Djevojko, znaš li ljubiti, izdao Juraj Gusić, Zagreb, 1971. godine.

Ili, u našoj zemlji je izdato 35 knjiga za vjersku naobrazbu mladića u kontekstu priprema za hrišćanski brak, zatim knjiga »Roditelji veliki graditelji«¹⁶⁶) Juraja Gusića, zatim »Ženidba kratka pouka za kršćanski život u braku«, Ivana Lončara, »Ljubav u obitelji — zadatak i radost«, uredio dr Josip Vasterger, »Planirano rađanje — abortus ili kontracepcija« episkopa žičkog Vasilija i dr. Knjiga »Već otrok«¹⁶⁶) je namijenjena oženjenim i zaručenim licima. Autori su jedan sveštenik, dva ljekara, sociolog i jedan otac porodice.

Na pitanje »Koliko otrok v družini«¹⁸⁷) odgovor je »Cerkev zahteva, da jih ima še več,«¹⁶⁸) u duhu poznatog religijskog stava »Plodite se i množite, te napunite zemlju« (1 Mojsije 1, 28). Da bi biblijsko učenje bilo što bliže čitaocu, pravoslavna crkva je izdala ilustrirano izdanje za mladež.¹⁶⁰)

U »Mladosti« — listu Saveza socijalističke omladine Jugoslavije objavljeno je da 90% religioznih mladih ljudi potiče iz seoskih i radničkih sredina, te da je Jugoslavija druga zemlja u svijetu (na prvom mjestu je Poljska), po broju mladih polaznika vjerskih škola.

»Ekspres politika« od 26. I 1968. godine u članku »Zaljubljeni protiv crkve« ističe sljedeće: »Biskupska konferencija katoličke crkve u Jugoslaviji otvoreno se mesa u poslove države, položaj porodice i samoupravna prava građana i institucija, zahtevajući da se u nas potpuno zabrani prekid trudnoće. Crkva poziva katolike — zdravstvene radnike na štrajk ukoliko bi se dozvolilo bilo kakav oblik prekida trudnoće.«

Biskupska konferencija Jugoslavije 1975. godine izdala je knjigu »Opšti šematizam katoličke crkve u Jugoslaviji«. U jednom njenom dijelu,¹⁷⁰) na oko sto stranica,¹⁷¹) u postojećih sedam ženskih redova i u oko tridesetak kongregacija koje okupljaju žene, u programskoj orijentaciji sadržana je briga o djeci, dječjim vrtićima, odgoju ženske omladine, po-fceбно siromašne i dr.

TV emisiju o religiji¹⁷²) (tročasovnu) — njenom savremenom utkaju, u kojim područjima najefikasnije djeluje i si. cjelokupna kritika je veoma pozitivno ocijenila po dubini marksističkog pristupa, sveobuhvatnosti područja u kojima religija djeluje pošto je skoro »prikovala« audi-torijum, kako kaže jedan kritičar. Interesantno je, međutim, primijetiti da je porodica, koja je inače »najzahvalnije« područje djelovanja svih religija, u ovoj emisiji, prvoj te vrste na TV programu, bila potpuno izostavljena.

¹⁶⁵) Juraj Gusić, Roditelji verski graditelji, Zagreb, 1975. godine.

¹⁶⁶) dr Alojzije Sustar, dr Milan Stare, dr Rafko Dolhar, Fr Jeza, dr Vinko Beličić, Već otrok (Više djece), Trst, 1964. godine.

¹⁶⁷) Ibid., str. 5.

¹⁶⁸) Ibid., str. 7.

¹⁶⁹) Ilustrovan biblija za mladež, Izdanje Svetog arhijerijskog Sinoda Srpske pravoslavne crkve, Predgovor Njegove svetosti patrijarha srpskog gospodina — Germana, Beograd, 1969. godine, drugo izdanje 1973. godine.

¹⁷⁰) Opšti šematizam katoličke crkve u Jugoslaviji, izdanje Biskupske konferencije Jugoslavije, Zagreb, 1975. godine, str. 820—926.

¹⁷¹) Ibid., »Ženski redovi i kongregacije«.

¹⁷²) Zajednički jugoslovenski program, 9. III 1977. godine, Zagreb, (dr S. Vrcan).

Utkaj religija na natalitet, abortus i upotrebu kontracepcije

Istraživanja su pokazala da ne postoji uticaj narodnosti u oblasti rađanja, abortusa i kontracepcije, već da na radikalne razlike u stavu-i/ima žena, pripadnica različitih narodnosti utiče stepen društveno-eko-nomske razvijenosti.¹⁷³⁾ Međutim, razlike se javljaju pod uticajem religije » ... koja možda danas i ne igra ulogu koju je nekad imala u društvu.«¹⁷⁴⁾

Neki drugi autori smatraju da »Ipak treba naglasiti da se i danas osjeća djelovanje religiozne tradicije na prokreativno ponašanje ne samo na vjernike, već i na ateiste, jer je razgraničenje između etičkih i religioznih tradicija često neodređeno.«¹⁷⁵⁾

Religiozni uticaj na natalitet bio je znatno veći u uslovima nerazvijene privrede, kojoj je odgovarala velika porodica i rani brakovi zbog ->više ruku«.

U okviru ankete udatih žena u vezi sa njihovim fertilitetom i planiranjem porodice,¹⁷⁶⁾ utvrđeno je da razlike u pripadnosti vjeroispovijesti imaju uticaja na različit broj živorođene djece, što se vidi iz sljedećeg:

UPDATE ŽENE OD 15—49 GODINA PO VJEROISPOVIJESTI ŽENE I BROJU ŽIVOROĐENE DJECE

Vjeroispovijest	Svega	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9 i više	Nepoznato	
Ukupno	100,0	1,9	24,8	32,1	16,1	7,3	4,5	2,8	1,6	0,9	6,5	1,1	0,4
Ne vjeruje	100,0	3,1	30,3	37,2	12,8	5,0	2,0	1,0	0,5	0,3	7,3	0,1	0,5
Pravoslav.	100,0	1,3	21,7	32,7	19,7	8,1	5,8	3,4	1,2	0,5	5,3	0,2	0,2
Rimokatol.	100,0	1,4	27,5	31,6	17,5	0,5	4,0	2,5	1,1	0,6	6,0	0,9	0,5
Protestants.	100,0	—	—	65,3	34,7	—	—	—	—	—	—	—	—
Ostale													
hrišćanske	100,0	—	22,7	58,7	7,2	—	3,6	—	3,6	—	4,2	—	—
Islamska	100,0	0,8	10,7	15,3	15,1	14,5	10,3	7,4	6,6	4,2	7,6	6,7	0,7
Ostale	100,0	—	7,6	49,1	7,6	—	—	11,0	—	—	7,6	17,0	—
Nepoznato	100,0	2,7	20,0	37,2	8,1	7,6	1,1	1,1	6,2	3,3	10,6	1,1	1,1

Izvor: Članak dr M. Sentić »Uticaj narodnosti i religije na fertilitet stanovništva Jugoslavije«, a na osnovu podataka Ankete o fertilitetu udatih žena i planiranju porodice.

¹⁷³⁾ dr Milica Sentić »Uticaj narodnosti i religije na fertilitet stanovništva Jugoslavije«, »Stanovništvo«, br. 3—4, 1971. godine, str. 293.

¹⁷⁴⁾ »uticaj religije na rađanje je u neprestanom opadanju, kao što to izrazito pokazuju različite psiho-sociološke ankete vršene u zapadnoj Evropi. U jednoj zemlji, kao što je Holandija, gdje je diferencijacija u broju porođaja, zavisno od religije bila osobito izrazita i gdje se govorilo da odnos katolika u ovom pitanju ima vid takmičenja, bračni parovi rimokatoličke vjere prestali su da budu najrevnosniji a rađanju, tako da se njihova rodnost izjednačila, prema posljednjem nacionalnom anketiranju, izvršenom u 1968. godini, sa supružnicima koji pripadaju holandskoj reformističkoj crkvi, pa čak je nešto niža od bračnih parova koji pripadaju protestantskoj orodokskoj vjeri«, »Planiranje porodice i socijalna politika u Evropi«, Studijska grupa, Kiljava (Finska) 16—25. maj 1971. godine, iz ekspozea Leona Tabaha.

¹⁷⁵⁾ dr Z. Grebo »Čovjek, rađanje, društvo«, »Svjetlost«, Sarajevo, 1975. godine, str. 226.

^{m)} dr Dušan Breznik »Anketa o fertilitetu udatih žena i planiranje porodice«, »Stanovništvo«, br. 3—4, 1971. godine.

Istraživanja su takođe pokazala da su razlike između žena katoličke i pravoslavne vjeroispovijesti minimalne, da žene islamske vjeroispovijesti imaju znatan udio sa troje i više djece. S dvoje djece žene imaju najveći relativni udio kod svih vjeroispovijesti, kao i kod žena ateista.

Kako su prekidi neželjene trudnoće sastavni dio fertilnog ponašanja, daju se sljedeći podaci u vezi sa uticajem vjeroispovijesti na namjerne pobačaje:

UPDATE 2ENE OD 15—49 GODINA PO VJEROISPOVIJESTI I
BROJU NAMJERNIH POBAČAJA

feJSrti«« Svega	12	3	4	5	6	7	8	9	i Nije više bila puta trudna	znato	^epo- znato		
U k u p n o	100,0	57,6	14,6	8,2	4,5	2,5	1,5	0,7	0,4	0,7	2,3	6,5	0,3
Ne vjeruje	100,0	46,1	18,3	10,6	7,0	3,7	2,1	1,0	0,4	0,7	2,3	7,3	0,4
Pravoslavna	100,0	51,1	15,8	9,7	4,9	3,3	2,4	0,8	0,5	1,5	4,5	5,3	0,2
Rimokatol.	100,0	70,7	11,8	5,7	2,4	1,0	0,2	0,4	0,3	0,3	0,7	6,0	0,4
Protestant.	100,0	—	—	—	65,3	34,7	—	—	—	—	—	—	—
Ostale hrišćanske	100,0	84,5	4,2	3,6	—	—	—	—	—	3,6	—	4,2	—
Islamska	100,0	80,2	7,0	2,9	0,8	0,4	0,3	0,4	—	—	0,3	7,6	0,1
Ostale	100,0	77,1	7,6	7,6	—	—	—	—	—	—	—	7,6	—
Nepoznata	100,0	47,6	11,8	10,1	2,7	—	6,4	5,4	2,7	—	2,7	10,6	—

Izvor: citirani članak dr Milice Sentić.

Kao što se iz podataka vidi, žene pravoslavne vjeroispovijesti su imale najveći udio u koloni sa 5 i više namjernih pobačaja (svaka deseta), a žene rimokatoličke vjeroispovijesti znatno manje (svaka pedeseta), dok su pripadnice islamske vjeroispovijesti imale najmanje pet i više namjernih pobačaja (svaka stota).

Slika stanja dobijena iz gornjih podataka rezultat je i primjene kontracepcije, pošto žene pravoslavne vjeroispovijesti koriste kontracepciju 56,8%», rimokatoličke vjeroispovijesti 61,2%, islamske vjeroispovijesti 24,9%¹⁷⁷⁾

|||||

Interesantni su odgovori u anketi na pitanje: »Ako ostanete trudne, a ne želite više djece, da li ćete roditi?«. Žene pravoslavne vjeroispovijesti odgovorile su da ni u tom slučaju ne bi rodile 56,4%, rimokatolkinje u znatno manjem broju 27,6%¹⁷⁸⁾, a žene islamske vjeroispovijesti 16,8%¹⁷⁸⁾.

Iako se znatno smanjuje uticaj religije na fertilitet, korišćenja abortusa i kontracepcije, rezultati ankete su pokazali da on ne može biti zanemarujući.

¹⁷⁷⁾ Iz rezultata Ankete o fertilitetu udatih žena i planiranju porodice, CDI iz 1970—1971. godine.

¹⁷⁸⁾ dr Milica Sentić, citirani rad.

Poslije donošenja Enciklike o ispravnom regulisanju poroda¹⁷⁹⁾ u 1968. godini, koju je donio papa Pavao VI, koja je izazvala buru revolta, kako među vjernicima, tako i među sveštenstvom, s obzirom na njene rigorozne tradicionalne stavove, biskupi i teolozi katoličke crkve u Jugoslaviji dali su joj punu podršku,¹⁸⁰⁾ odbijajući u isto vrijeme suprotna tumačenja ne samo svjetovnih, već i religioznih faktora uključiv i pojedine svjetske biskupske konferencije. Dosljedno braneci zahtjeve Enciklike u 1970. godini, poslije prvog reagovanja u istom smislu neposredno po njenom donošenju, biskupi su zahtijevali da se usklade doktrinarni, moralni, pastoralni i praktični dijelovi Enciklike, apelujući ne samo na sveštenike, već i na vjernike da osnovne intencije Enciklike šire » ... u ovom svijetu koji tu nauku tako teško prima«.

Pravoslavna vjeroispovijest, pošto polazi od istih dogmi Svetog pisma od kojih polazi i rimokatolička, u vezi sa regulisanjem rađanja pretežno se poziva na dogme iz Svetog pisma — Novog zavjeta¹⁸¹⁾ za razliku od katoličke crkve koja na nivou papinih poruka obavezuje vjernike da ne koriste kontracepciju, kao ni namjerni pobačaj i sterilizaciju.

Veoma su indikativni podaci u vezi sa pripadnicima protestantske vjeroispovijesti, do kojih se došlo u okviru širih pomenutih istraživanja u našoj zemlji, a u vezi sa brojem živorođene djece i namjernim pobačajima, s obzirom na učenje protestantske vjeroispovijesti¹⁸²⁾ po kome su supružnici slobodni da biraju sredstva kontracepcije u cilju omogućavanja ili ograničavanja začeća, ali im nije dozvoljeno korišćenje namjernog pobačaja.

Islamska vjerska zajednica u Jugoslaviji ne suprotstavlja se vjernicima, koji koriste kontracepciju ili namjerni pobačaj, samo uz uslov da D tome supružnici postignu međusobnu saglasnost. Jedino smatra se da se poslije četiri mjeseca trudnoće ne smije izvršiti namjerni pobačaj, osim u vrlo izuzetnim prilikama.¹⁸³⁾

Iako u kur'anu nema izričitih uputstava o upotrebi kontracepcije, on dopušta coitus interruptus (»azl«), pa ga i Serijatsko pravo toleriše,¹⁸⁴⁾

¹⁷⁾ papa Pavao VI, *Humanac Vitae*: Enciklika o ispravnoj regulaciji poroda, Hrvatsko književno društvo »Sv. Cirila i Metoda«, Zagreb, 1968. godine, str. 8—9. I ranije je katolička doktrina a priori zabranjivala vještačko ograničavanje rađanja. O tome su donijeli enciklike papa Pije XI (»Casti Connubii«) i papa Ivan XVIII (»Mater et magistra«).

U tački 13. »Humani vitae« se govori o ispravnoj regulaciji poroda. Rađanje je stvar božjeg plana. Čovjek sam ne može odlučivati o svojoj sposobnosti rađanja. Čovjek se ni u ovoj oblasti ne smije suprotstavljati božjoj volji.

¹⁸⁰⁾ Uputa naših biskupa o enciklici Pavla VI, *Humanac Vitae*, Hrvatsko književno društvo »Sv. Ciril i Metod«, Zagreb, 1970. godine, str. 4.

¹⁸¹⁾ dr M. Sentić i dr D. Breznik, *Demografske karakteristike etničkih, religioznih i rasnih grupa*, »Stanovništvo«, br. 3—4, Beograd, 1968. godine, str. 163.

is«) Fagley Richard M., *Doctrines and attitudes of major religions to fertility*, referat podniet na Drugoj svjetskoj konferenciji o stanovništvu, Beograd, 30. VIII — 10. IX 1965. godine (A. 1/1/92).

— R. Geraud »Les limitations medicales des maissonces«, Paris, 1963. godine, str. 269—313.

¹⁸³⁾ Ebul — Džimi: Kontrola i planiranje rađanja u svjetlu učenja islama, *Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva*, br. 3—4, 1963. godine, Sarajevo, str. 114.

is**) dr Hadžijahić Muhamed, *Serijatske pravne ustanove o umjetnom pobačaju i njihova primjena u islamskoj državi*, *Mjesečnik*, Zagreb, br. 8, 1940. godine.

dok u odnosu na abortus postoje različiti stavovi pojedinih islamskih teologa, kako do četiri, tako i preko četiri mjeseca trudnoće.¹⁸⁵⁾

Posmatrano istorijski islamska vjeroispovijest, u zavisnosti od prilika i potreba, imala je drukčije stanovište. U 1838. godini upućen je carski ferman (naredba) u kome se pobačaj tretira kao ubistvo, pa se kaže da će se svaki prekršaj strogo kazniti, a ljekari i apotekari »... treba preko vjerske vlasti da se zakunu da ubuduće neće obavljati pobačaje.«¹⁸⁶⁾ Iako je ovaj Ferman bio namijenjen prvenstveno muslimanskom stanovništvu u Turskoj, po shvatanju centralne vlasti Turske, bio je aktuelan za bosansko-hercegovačko stanovništvo čiji broj stanovništva je usljed haranja kuge (1813—1833. godine) i ratova bio u naglom opadanju.

Milenko Filipović, naš poznati etnolog, ispitivao je kontrolu rađanja kod pravoslavnog stanovništva na području Glasinca (BiH) početkom tridesetih godina i utvrdio da se, pored coitus — interruptus-a, u cilju sprečavanja začeca, primjenjuju i sredstva koja su po narodnom vjerovanju mogla sprečiti začeca (sredstva napravljena od hrena, šafrana, broća, kima), a u cilju izazivanja pobačaja, žene su pile modru galicu i barut. Ova »uputstva« su žene međusobno jedna drugoj davale, » ... a pojedinci su već počeli da odlaze i ljekarima, osobito u Sarajevu, radi savjeta i pomoći ili jednostavno da kupuju u apotekama i trgovinama sredstva za koja misle da im mogu koristiti u tome.«¹⁸⁷⁾ Dakle, praksa pobačaja je postojala i pored dosta jakog religioznog uticaja u selu prije pedesetak godina, a i ranije.

Sva dosadašnja istraživanja su pokazala da se religiozne zabrane odnose, prije svega, na korišćenje namjernog pobačaja¹⁸⁸⁾ izuzev u islamskoj vjeroispovijesti, koja, prema tumačenju nekih teologa, toleriše namjerni pobačaj do četiri mjeseca trudnoće. Prema rezultatima istraživanja prosječan broj namjernih pobačaja kod žena pripadnica pojedinih vjeroispovijesti je sljedeći: islamske 1,12, pravoslavne 0,75, katoličke 0,64, dok je kod ateistkinja 1,32.

«5) ibid., str. 112.

18«) dr Z. Grebo: »Čovjek, rađanje, društvo«, str. 133.

187) Fillipović, ne upuštajući se u razna vjerovanja zasnovana na sujevjerju, smatra da se kuvan kim, koristi kao efikasno sredstvo protiv začeca, a hren se sprema na sljedeći način »■... drži se četiri dana u rakiji na toplom mjestu. Petog dana poslije menstruacije, pa za nekoliko dana dalje, žena pije tu rakiu naštesre«. Milenko Filipović: »Kontrola rađanja na Glasincu«. Pregled, XI 1933. godine, knjiga TX, sveska 119, str. 688. (Podatak je preuzet iz knjige dr Z. Grebo, Čovjek, rađanje, društvo, »Svjetlost«, Sarajevo, 1975. godine, str. 133).

188) u jednoj crkvi iz 18. vijeka sačuvan je zapis o zbivanjima u nekom selu u C. Gori u okolini Cetinja. Prema tome zapisu jedna majka povjerila se svešte-niku da joj je ćerka gravidna. Sveštenik je, oslanjajući se na »Krmčiju« — arhaički zakonik feudalne Vizantije (preveo na srpskohrvatski jezik Sava Nemanjić) odredio da ta djevojka treba da bude kamenovana pred crkvom, tako što će na nju prvo baciti kamenje najbliža rodbina, a zatim i ostali; (prof, dr V. Milanović i prof, dr E. Stolevic, Vaspitanje za humanije odnose među polovima, »Uključivanje sadržaja o humanizaciji odnosa među polovima u programe pedagoško-psiholoških disciplina za obrazovanje pedagoga, psihologa i nastavnika«, Beograd, Izdavač SK SSRNJ, Savjet za planiranje porodice, 1979. godine.

Ograničavanje crkvene akcije u neckrkvenim područjima

Potreba ograničavanja crkvene akcije u neckrkvenim tj. političkim područjima, posebno u oblasti vaspitanja za brak i u oblasti porodice, prisutna je u cjelokupnom poslijeratnom periodu. Napori našeg društva usmjereni su na depolitizaciju crkve, koja na razne načine nastoji da prevlada krizu u vlastitim redovima, u današnjim savremenim društvenim procesima prožetim porastom naučnog ateizma.

U našem samoupravnom društvu tendencija smanjivanja religioznog uticaja je posljedica toka oslobađanja čovjeka, njegove emancipacije, koji imaginarnu religioznu vrijednost sve više zamjenjuje realnim društvenim vrijednostima, identifikujući se sve više sam sa sobom. Ta tendencija nije samo u nas, već karakteriše tokove savremenog razvoja i van naše zemlje. Ona je, u stvari, praktična potvrda marksističke teorije o religiji, kao izrazu čovjekovog otuđenja.

U »Protokolu o razgovorima koji su vođeni između predstavnika vlade Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije i predstavnika Svete stolice«, između ostalog stoji: »Sveta stolica potvrđuje principijelan stav da djelatnost katoličkih svećenika u vršenju njihovih svećeničkih dužnosti, treba da se odvija u vjerskim i crkvenim okvirima i da shodno tome oni ne mogu da zloupotrijebe svoje vjerske i crkvene funkcije u svrhe koje bi stvarno imale politički karakter.«¹⁸⁹) Sprovedenje u život stavova pomenutog Protokola, kao i kasniji diplomatski odnosi s Vatikanom, doprinijeli su promjenama u političkoj orijentaciji vjerskih zajednica prema društvu, ali istovremeno i otvaranju dijaloga u redovima crkve o mnogim unutarcrkvenim pitanjima. Poznate su razlike između ekstremne crkvene hijerarhije i tzv. reformističkih snaga, koje teže prilagodavanju crkve duhu vremena. Javnosti je iz dnevne štampe poznata i »Bijela knjiga«¹⁹⁰) iz Đakovačke biskupije, upućena Vatikanu u kojoj se osuđuje biskup te biskupije zbog despotskog odnosa i konzervativizma. Ili, u Zadarskoj nadbiskupiji, 15 sveštenika je napustilo zvanje zbog sukoba u ve-Ki sa načinom rada, odnosima prema unutarcrkvenim pitanjima i prema društvenim strukturama. U Istri su sveštenici uputili otvoreno pismo tršćanskom biskupu, zbog njegovih iredentističkih izjava i dr.¹⁹¹) Danas se smatra da se u svijetu posljednjih deset godina broj sveštenika smanjio za 10%/o, (dok se u našoj zemlji taj pad osjeća tek posljednjih nekoliko godina i to 4,5%/o).¹⁹²) Ili, u 1971. godini, u Zagrebu je od 34.000 studenata, studentsku vjeronauku pohađalo 600 studenata. Prisutna je i pojava ograničavanja diskusije na sastancima sveštenika, kao npr. 9. II 1972. godine u Splitu, kada se raspravljalo o socijalnom, zdravstvenom i penzionom osiguranju sveštenika. Interesantno je istaći razilaženje »Vjesnika splitsko-makarske nadbiskupije« s Vijećem za nauku vjere Biskupske konferencije Jugoslavija, na kome sastanku su učestvovala i četiri biskupa, gdje je došlo do opoziva Uputstva Biskupske konferencije Jugoslavije

is«) II glava, tačka 1. Protokola.

190) »Bijela knjiga«, o prilikama u Đakovačkoj biskupiji, 24. srpnja 1968. god. ^m) C. Petešić, Sta se događa u katoličkoj crkvi u Hrvatskoj, Stvarnost, Zagreb, 1972. godine. i»2) Ibid.

o regulisanju poroda i prihvatanju Upute francuskog episkopata koja dozvoljava kontracepciju (AKSA, 31. mart str. 4).¹⁹³⁾

Svi ovi, i drugi slučajevi govore o sve ozbiljnijoj krizi i zabrinutosti u redovima katoličke crkve. O tome rječitro govori i podatak iz besjede pape Pavla VI od 11. IX 1974. godine, u kojoj je naglasio da je ugrožena i sama egzistencija crkve, naglasivši: »Crkva je još velika svjetska institucija iskušana u dvadeset stoljeća povijesti, ali se čini da joj je suđeno da umre i prepusti mjesto racionalnoj i znanstvenoj koncepciji svijeta bez dogmi, bez hijerarhije-«¹⁹⁴⁾ Iako su pretežno akcentirani podaci koji se odnose na katoličku crkvu, odnosno samo jedan dio njene hijerarhije, osnovne ocjene koje se odnose na procese u njoj, odnose se u manjoj ili većoj mjeri i na druge velike vjerske zajednice u našoj zemlji, a u prvom redu na srpsku pravoslavnu crkvu. One obje, u svojim akcijama, nameću se vjernicima kao nosioci socijalne i moralne doktrine, zabrinute posebno za vaspitanje i obrazovanje mladih, zatim za porodicu, a u okviru nje posebno za oblast rađanja, abortus i kontracepciju.

U okviru rasprave »Marksizam i religija«, pokrenuta je diskusija, između ostalog, i o tome da li vjernik kojem je vjera samo intimna emocionalna potreba, a koji je ne pobjuđuje kod drugih, može biti nastavnik a školi. Pokrenuto pitanje i ponudeni odgovor u javnosti je izazvao oštre polemike na relaciji: p r v o — uloge naše savremene škole koja mora biti ideološki opredijeljena i usmjerena tako da iz vaspitno-nastavnih sadržaja rezultira marksistički pogled na prirodu, društvo i čovjeka i drugo — o odnosu marksističkog ateizma prema antiteizmu. Na ponuđene odgovore, u javnosti je bilo veoma oštrih reaganja.¹⁹⁵⁾

Pozitivistički pristup vaspitanju i obrazovanju koji je u javnosti prisutan, prema kome » ... pored nauke ništa drugo nije potrebno, jer je nauka uistinu i filozofija«¹⁹⁶⁾ omogućava da nastavnik može da bude vjernik. Dvadesetogodišnja društveno-politička aktivnost koja se vodi na liniji potrebe integrisanja sadržaja o humanizaciji odnosa polova i pripremi mladih za odgovorno roditeljstvo u redovnu nastavu, dobila je svoju potvrdu i u Rezoluciji XI kongresa SKJ, »Uloga i zadaci SKJ u borbi za razvoj socijalističkog samoupravljanja i za materijalni i društveni napredak zemlje« u kojoj se kaže: »Savez komunista će se zalagati da se marksistički stavovi prema ravnopravnosti žene i muškarca, humanim odnosima između polova i prema odgovornom roditeljstvu ugrade u nastavne sadržaje i sve druge programe vaspitno-obrazovnog rada. Polazeći od tih ciljeva potrebno je stalno unapređivati kvalitet marksističkog obrazovanja i marksističke zasnovanosti celokupnog vaspitno-obrazovnog rada. Programi nastavnih predmeta iz oblasti društvenih nauka u većoj mjeri treba da sadrže iskustvo naše marksističke teorije i revolucionarne so-

193) Ibid., str. 21.

194) »Vjesnik«, Zagreb, od 15. X 1974. godine.

195) »Društveni položaj žene i razvoj porodice u socijalističkom samoupravnom društvu« savjetovanje održano u Portorožu 18—20. marta 1976. godine, organizatori: Marksistički centar pri CK SK Slovenije i Centar za idejno-teorijski rad CK SK Hrvatske, izdanje »Komunist«, Ljubljana, 1979. godine, str. 112—118.

196) Prof. dr Radomir V. Ristić »Nemarksistički pogled na izučavanje marksizma«, Borba, 8. mart 1976. godine.

cijalističke samoupravne prakse, osnove marksizma i dostignuća marksističke misli u svetu.«¹⁰⁷⁾

Pošto je marksističko obrazovanje integralna komponenta i teorijska osnova vaspitno-obrazovnih sadržaja, nužna je kompletna izgradnja kvalitetno nove vaspitno-obrazovne prakse, koja se ugrađuje kao elemenat u sveukupnu praksu istorijskog procesa oslobađanja rada i čovjeka, uključiv i prevazilaženje religioznog otuđenja. To sve podrazumijeva stvaranje takvog produkcionog odnosa, kroz koji će se obezbjeđivati povezanost, škole sa nizom društvenih subjekata u procesu rada i učenja, kako bi se, polazeći od poznatog stava marksizma, stvarnost mijenjala, prevazilazila i gradila nova, viša stvarnost.

*

U zaključnom razmatranju ovoga poglavlja želimo ukazati da uticaj politike na relaciji borbe za promjenu člana 140. Krivičnog zakona FNRJ 1951. godine, pa sve do donošenja člana 191. Ustava SFRJ i odgovarajućih članova ustava u svim republikama i pokrajinama, predstavlja jedan specifičan vid doprinosa ostvarivanju fundamentalnih čovjekovih prava i sloboda u našoj zemlji.

Prihvatanje amandmana na 140. član Krivičnog zakona u 1951. godini, sa stanovišta borbe za oslobođenje čovjeka, ima veliki značaj za položaj žene u našem društvu. Pored toga, ishodom upravo ove rasprave udaren je temelj slobodnom odlučivanju o rađanju djece, koje je nešto docnije postalo i ustavna kategorija.

U raspravama »za« ili »protiv« abortusa u političkim i stručnim krugovima bila su veoma podijeljena mišljenja. Među pristalicama abortusa u raspravama u Saveznoj skupštini bilo je više struja, što je bilo uslov-ljeno nedovoljnim poznavanjem objektivno teške situacije u vezi s mogućnošću vršenja abortusa u slučaju da bude potpuno legalizovan. Tih godina je u Jugoslaviji bilo ukupno oko 200 ginekologa, ograničen broj bolničkih postelja i si. U tim raspravama među pristalicama abortusa, između ostalog, vršena je identifikacija slobode ličnosti žene sa slobodom na abortus, umjesto sa borbom za poboljšavanje uslova za slobodno odlučivanje o rađanju djece. Za potpunu legalizaciju abortusa zalagali su se Moša Pijade, Josip Hrnčević, Leon Geršković i dr., za postepenu liberalizaciju, uz postepeno stvaranje boljih uslova za vršenje abortusa bili su Vida Tomšič, Franc Novak, Dragomir Mladenović, Zdenko Has, Nevenka Petrić i dr. dok su protiv zakonodavnog regulisanja abortusa bili najvećim dijelom zdravstveni radnici. Prilikom donošenja prve Uredbe o vršenju dozvoljenih pobačaja, 1952. godine, preovladali su stavovi o potrebi postepene liberalizacije abortusa.

U društveno-političkoj akciji za slobodan abortus, koja se u našoj zemlji vodi od 1934. godine¹⁹⁸⁾ pod snažnim uticajem KPJ, izražen je, za

i(7) Predlog rezolucije Jedanaestog kongresa SKJ (tekst usvojen), Izdavački centar »Komunist«, Beograd, 1978. godine, str. 56.

198) već je naprijed pomenut članak E. Kardelja pod naslovom »Paragraf 171« iz 1934. godine, koji se nalazi u prilogu ovoga rada.

razliku od mnogih drugih zemalja, dosljedan stav prema abortusu u kom je podvučeno da abortus nije samo problem žene, već sastavni dio borbe za poboljšanje položaja radnog čovjeka, pošto biološka reprodukcija treba da se smatra integralnim dijelom društvene reprodukcije. Ali, borba za slobodan abortus nije se vodila u bukvalnom smislu samo za njegovu liberalizaciju u zakonu, već u poboljšavanju uslova života radnica i siromašnih seljanki, radnih ljudi u cjelini, kako bi se postepeno smanjivali smrtni slučajevi zbog ilegalnih abortusa, žene rađale djecu kada im to najviše odgovara. Borba za čovjekovu slobodu i u oblasti rađanja djece, bez krutih zakonskih stega, čije žrtve su bile najvećim dijelom siromašne žene, bila je integralni dio borbe za promjenu društvenih odnosa, promjenu poretka. U stvari, tadašnja borba za slobodan abortus bila je uperena protiv tadašnje prakse abortusa, a vođena je u okviru radničkog pokreta pod rukovodstvom KPJ.

I kroz kratki historijski presjek razvoja pojma slobodnog odlučivanja o rađanju djece u našoj zemlji potvrđuje se da se »... sloboda (se) sastoji u vlasti nad nama samima i nam vanjskom prirodom...«²⁰⁰⁾ koja se zasniva na saznanju prirodne nužnosti, da je, dakle, sloboda »... neminovno proizvod historijskog razvitka«²⁰⁰⁾

Za period kraći od četvrt vijeka, u oblasti normativno-pravnog re-gulisanja rađanja djece u našoj zemlji,^{2*1)} učinjen je značajan korak sa stanovišta oslobađanja čovjeka, posebno pripadnica ženskog pola od robovanja prirodnim zakonima, jer »... sloboda se ne sastoji u sanjarenjima o nezavisnosti od prirodnih zakona, nego u saznanju tih zakona i u time datoj mogućnosti da njihovo djelovanje planski primjenjujemo u određene svrhe.«²⁰²⁾

U našem samoupravnom socijalističkom društvu, slijedeći Marksovu viziju društvenog razvoja, u okviru borbe za oslobođenje čovjeka i rada, vodi se, dakle, široka društveno-politička akcija na stvaranju uslova za slobodno odlučivanje o rađanju djece. U djelima K. Marksa, F. Engelsa i V. I. Lenjina data je osnova, koja je danas veoma značajna za savremeni pristup ovom ljudskom pravu u SFR Jugoslaviji.

Gradeći naše samoupravno društvo čovjek se sve više sam potvrđuje kao realna snaga. On postaje svjestan te snage, oslobađajući se tako i svog identifikovanja sa imaginarnim silama izvan sebe i društva. U tom procesu, kako su to više puta isticali klasici marksizma »... religija prestaje biti opijum naroda«. Za emancipaciju religioznih građana, u kontekstu svih društvenih nastojanja, značajno je njihovo punije angažovanje u udruženom radu i posebno u organima samoupravljanja. Jer, samoupravljanje označava preovladavanje datih uslova, i to ne zbog toga da bi se čovjek oslobodio religije, nego zbog toga da bi čovjek živio životom adekvatnim njegovoj ljudskoj prirodi, a to nastojanje samo po sebi vodi negaciji religije i vjerovanja u rješavanje svojih problema snagama van pebe ili u zagrobnom životu. Izgradnjom samoupravnog socijalizma u na-

198) Fridrih Engels, Anti-Diiring, izdanje »Naprijed«, Zagreb, str. 117. so«) Ibid., str. 117.

*M) Od 1951. godine (početak rasprava o 140. čl. Krivičnog zakona) do 1974. godine (ustavnog regulisanja prava čovjeka da slobodno odlučuje o rađanju djece). 202) p. Engels, Anti-Diiring, izdanje »Naprijed«, Zagreb, str. 117.

šoj zemlji mijenjaju se uslovi koji omogućavaju religiju, a to se neposredno reflektuje na smanjivanje uticaja religije u oblasti rađanja djece.

Rukovodeći se, u svojim političkim akcijama marksističkom teorijom, naše društvo se bori za oslobođenje čovjeka od religiozne otuđenosti, ne za ukidanje religije, već za prevazilaženje uslova za njeno razvijanje. To je istovremeno borba za dosljedniju primjenu ustavnih i zakonskih rješenja koja se odnose na crkvu, vjerske zajednice i njihovo djelovanje i energično suzbijanje, na najpogodniji način — politički, ali i administrativno kada je to potrebno, angažovanje crkve izvan okvira regulisanih Ustavom SFRJ, ustavima republika i pokrajina i odgovarajućim zakonima uključiv i oblast života u porodici, posebno u domenu rađanja novog čovjeka.

XII OSNIVANJE, RAZVOJ I ULOGA DRUŠTVENOG TIJELA ZA AKTUELNA PITANJA PLANIRANJA PORODICE

Inicijativa za osnivanje posebnog društvenog tijela za pitanja planiranja porodice pokrenuta je iz republika i pokrajina. Kako je odgovarajuće društveno tijelo za pitanja planiranja porodice u 1961. godini osnovano u Sloveniji, iste godine iz te sredine pokrenuta je inicijativa da se osnuje koordinaciono društveno tijelo za planiranje porodice na saveznom nivou.

Ova potreba obrazložena je sa sljedeća tri razloga:

1) Obim i specifičnosti materije, kako u idejnom pogledu, tako i sa stanovišta praktičnih potreba, zahtijevali su da se na nivou federacije oformi savezni koordinacioni odbor, zasnovan na delegatskoj osnovi.

2) Pitanja iz planiranja porodice predstavljala su daleko širu problematiku nego što su problemi društvenog položaja žene.

3) U ovome području rada, po mnogo čemu specifičnom, bilo je nužno razvijati neposrednu komunikaciju sa brojnim društvenim faktorima, posebno u međunarodnim razmjerama i to i multilateralnu i bilateralnu. To je bilo postalo utoliko aktuelnije, što se bilo postavilo pitanje učlanjenja odgovarajućeg društvenog tijela iz Jugoslavije u Međunarodnu federaciju za planiranje roditeljstva.

4) Od samog početka termin »planiranje porodice« izazivao je veoma različita reagovanja — od punog prihvatanja do potpunog odbijanja. Različita gledanja na ovaj termin ostala su i dalje neprevaziđena u nas.

5) Ovo istraživanje je pokazalo da je nosilac društvene aktivnosti tja širenju službi kontracepcije u našoj zemlji bio ženski pokret, te da je usko sarađivao sa Savezom sindikata Jugoslavije — Komisijom za žene.

Sa narastanjem aktivnosti u oblasti planiranja porodice i u zemlji i u inostranstvu, a posebno sa ustavnim konstituisanjem prava čovjeka da slobodno odlučuje o rađanju djece postepeno je došlo do pune integracije društvenog tijela za planiranje porodice u rad Savezne konferencije SSRNJ.

1. KOORDINACIONI ODBOR PRI KONFERENCIJI ZA DRUŠTVENU AKTIVNOST ŽENA JUGOSLAVIJE (1963)

Na osnovu dugogodišnje društvene aktivnosti koja se odvijala u naprednom radničkom pokretu, sindikalnim i ženskim organizacijama, a koja je intenzivirana naročito poslije 1950. godine, povodom borbe za soci-

jalnu indikaciju za abortus, odnosno liberalizaciju pobačaja i razvijanja šire društvene akcije za prevenciju neželjenog začeća, marksističkim pristupnom u sagledavanju položaja čovjeka, cijela akcija je provedena u cilju borbe protiv abortusa, kao tada skoro jedinog načina za regulisanje rađanja djece, a ne zbog populacionog problema.

Ukupnoj akciji dat je širi društveni značaj.

Proces nastajanja posebnog društvenog tijela za planiranje porodice — izvan ženske organizacije — započeo je još 1961. godine. U skladu sa saveznim karakterom društveno-političkog organizovanja u Socijalističkom savezu, od 1962. godine, kada je osnovan Pripremni odbor za pripremu savjetovanja o problemima prekida trudnoće i kontracepcije, moglo bi se reći da je ovo tijelo imalo sve elemente koordinacionog odbora, sastavljenog na delegatskoj osnovi od predstavnika republika i pokrajina i odgovarajućih ustanova i organizacija saveznog značaja iz oblasti zdravstva, školstva, socijalne zaštite i dr., kao i odgovarajućih društveno-političkih organizacija, kao što su: Savez sindikata Jugoslavije, Savez socijalističke omladine, Savez studenata Jugoslavije, zatim Crveni krst Jugoslavije, Savjet za staranje i brigu o djeci i omladini Jugoslavije, Savez ljekarskih društava Jugoslavije, Udruženje ginekologa Jugoslavije, Udruženje pedagoga Jugoslavije i dr. U takvoj društvenoj situaciji održano je jugoslovensko savjetovanje u 1963. godini¹⁾ na kome su razmatrani problemi prekida trudnoće i kontracepcije. U prevazilaženju otpora povodom priprema za održavanje ovog savjetovanja, dala je punu podršku Lidija Sentjurc, tada član Izvršnog odbora Savezne konferencije SSRNJ.

Još u pripremama ovog savjetovanja data je inicijativa iz republika i pokrajina da je potrebno osnovati jedno društveno tijelo saveznog značaja, koje bi, s obzirom da su problemi prekida neželjene trudnoće postajali sve ozbiljniji društveni problemi, pratilo tu cjelokupnu problematiku sagledavajući, prije svega, njihovu društvenu stranu i ukazujući na zadatke kojima bi u društvenoj akciji trebalo dati prioritet. Koordinacioni odbor²⁾ je organizaciono bio vezan za Konferenciju za društvenu aktivnost žena Jugoslavije i djelovao je kao specijalizovano tijelo za problematiku planiranja porodice.³⁾

Prva sjednica Koordinacionog odbora održana je januara 1964. godine na kojoj je razmatrana njegova organizacija rada. Druga sjednica održana je juna 1965. godine na kojoj je razmatrana kontracepcija, unapređenje rada Komisija za prekid trudnoće i obrazovno-vaspitna aktivnost. Kao posebno pitanje razmatrana je predavačka aktivnost na omladinskim radnim akcijama, »škole za život«, priprema izrade prigodnog filma »Sta da se radi«⁴⁾, koji je tretirao probleme abortusa. Treća sjed-

¹⁾ Savjetovanje o problemima prekida trudnoće i kontracepcije, održano 19. i 20. novembra 1963. godine, Beograd, izdanje KDA2J, str. 2. Na Savjetovanju je učestvovalo 250 učesnika iz republika i pokrajina i oko 50 iz saveznih ustanova i organizacija.

²⁾ Za predsjednika Koordinacionog odbora izabran je Zdenko Has, za potpredsjednike Divna Mirković i Pavle Šavli, a za sekretara Živana Mihaljinac.

³⁾ Finansiranje aktivnosti Koordinacionog odbora vršeno je iz sredstava Konferencije za društvenu aktivnost žena Jugoslavije, pošto je i program rada Koordinacionog odbora za planiranje porodice bio sastavni dio programa rada Konferencije.

⁴⁾ Kratkometražni umjetnički film »Sta da se radi«, završen je 1965. godine i široko je distribuiran. Reditelj je bio Marko Babac.

nica Koordinacionog odbora održana je novembra 1966. godine na kojoj je konstatovano da je u razdoblju od druge sjednice sprovedeno niz akcija. U tom periodu i pojedina tijela Savezne skupštine razmatrala su planiranje porodice. Na posljednjoj, četvrtoj sjednici 21. decembra 1966. godine, Koordinacioni odbor je raspravljao o svome položaju i organizaciji rada.

2. JUGOSLOVENSKI ODBOR ZA REGULISANJE RAĐANJA I OBRAZOVNO-VASPITNU DJELATNOST U OBLASTI ODNOSA MEĐU POLOVIMA (1966.)

Kao osnova za raspravu o organizacionim promjenama u radu Koordinacionog odbora poslužila su inicijalna pravila Savjeta, a neposredan povod za osamostaljenje ovoga društvenog tijela tj. njegovo prerastanje iz Koordinacionog odbora Konferencije za društvenu aktivnost žena Jugoslavije u samostalno društveno tijelo, bila je inicijativa pokrenuti za učlanjenje ovog društvenog tijela u Međunarodnu federaciju za planiranje roditeljstva⁵⁾, a kako se može učlaniti »tijelo tijela«, započeta je konsultacija sa odgovarajućim društvenim faktorima o pomenutom osamostaljenju Koordinacionog odbora Konferencije za društvenu aktivnost žena Jugoslavije.

Pokretanje inicijative za učlanjenje Koordinacionog odbora u Međunarodnu federaciju za planiranje roditeljstva u periodu između druge i treće sjednice (juni 1965. — novembar 1966), bila je i neposredan povod za pokretanje inicijative za promjenu naziva ovog društvenog tijela. Tako se u Konferenciji za društvenu aktivnost žena i Koordinacionom odboru stalo na stanovište da bi Koordinacioni odbor trebalo da promijeni naziv, te da se zove Jugoslovenski odbor za regulisanje rađanja i obrazovno-vaspitnu aktivnost u oblasti odnosa među polovima.

O ovoj promjeni predsjednik Koordinacionog odbora izvršio je konsultaciju svih članova Koordinacionog odbora i drugih. I pored najbrojnijih sugestija⁶⁾ da se prihvati naziv Koordinacioni odbor za planiranje porodice, ipak je ostao naziv kako je predloženo tj. Jugoslovenski odbor za regulisanje rađanja i obrazovno-vaspitnu aktivnost u oblasti odnosa među polovima, što se vidi i iz pisma upućenog Međunarodnoj federaciji za pla-

⁵⁾ KDA2J, zapisnik sa sastanka Koordinacionog odbora, KDAZI, Beograd, 21. XII 1966. godine (stenogram), str. 80—81 (treća tačka dnevnog reda: Budući status Koordinacionog odbora).

⁶⁾ Npr. dr Herbert Kraus, predložio je »Jugoslovenski koordinacioni odbor za planiranje porodice«, Vesna Bošnjak, isti naziv, Milena Gardašević »Koordinacioni odbor za planiranje porodice«, Divna Mirković »Jugoslovenski odbor za pripremanje porodice«, dr Vera Kovačić »Koordinacioni odbor za planiranje porodice«, dr prof. Franc Novak, sugeriše da bi trebalo naziv Koordinacionog odbora da u sebi sadrži »... za zdravi porod, trebalo bi da ukazuje na naš cilj, a ne na tehniku, da ne spominje negativnost, npr. ograničavanje rađanja«, Judita Alargić, takođe je imala primjedbe na predloženi naziv, smatrajući da »regulisanje rađanja« ne odgovara, da je »planiranje porodice« adekvatnije, pošto je i u svijetu usvojen termin (Arhiva SK SSRNJ — Savjeta za planiranje porodice Jugoslavije).

niranje roditeljstva — aprila 1966. godine.⁷⁾ Do ove promjene naziva i osamostaljenja Savjeta došlo je zbog učlanjenja u MFPR, pošto se Koordinacioni odbor, »kao tijelo tijela«, nije mogao učlaniti.

U obrazloženju koje je predsjednik Koordinacionog odbora Zdenko Has dao povodom naziva ovog društvenog tijela na sjednici od 21. XII 1966. godine, vidi se da se oko njegovog naziva vodila diskusija od samog njegovog osnivanja »... pa kad smo išli na učlanjenje onda smo dali naziv koji niko od nas, čak nije uspio ni da zapamti, pošto je dug.«⁸⁾ U raspravi o nazivu ovog društvenog tijela bilo je više prijedloga⁹⁾. Na kraju je dogovoreno da se društveno tijelo na saveznom nivou zove Savezni savjet za planiranje porodice¹⁰⁾, a u republikama i pokrajinama, kako one odluče.¹¹⁾ Kako je na ovoj sjednici Koordinacionog odbora usvojen dokument Prijedlog plana Saveznog savjeta za planiranje porodice, zaključeno je da će ta Pravila postati punovažna kada ih usvoji Predsjedništvo Konferencije za društvenu aktivnost žena Jugoslavije.¹²⁾

Na zajedničkoj sjednici Predsjedništva Konferencije za društvenu aktivnost žena Jugoslavije i Jugoslovenskog odbora za regulisanje rađanja i obrazovno-vaspitnu aktivnost u oblasti odnosa među polovima, održanoj 25. aprila 1967. godine, završene su rasprave oko reorganizacije društvenog tijela za planiranje porodice, koje je prestalo djelovati pri Konferenciji za društvenu aktivnost žena Jugoslavije i usvojena su Pravila Saveznog savjeta za planiranje porodice. Tako je utvrđena pod novim nazivom, nova organizaciona forma za rad na razvijanju aktivnosti u oblasti planiranja porodice u Jugoslaviji.

U uvodnom dijelu Pravila Saveznog savjeta za planiranje porodice polazi se od potrebe prevazilaženja zaostalih shvatanja kako bi se smanjivalo iskorišćavanje i diskriminacija koji su prisutni u odnosima među

⁷⁾ U pismu br. 404, od 28. aprila 1966. godine, stoji postskriptum, »Molimo da nam se ubuduće obraćate na sljedeću adresu: Jugoslovenski odbor za regulisanje rađanja i obrazovno-vaspitnu djelatnost u oblasti odnosa među polovima«, Beograd, Bulevar Lenjina 6/V.

Arhiva SK SSRNJ — Savezni savjet za planiranje porodice Jugoslavije.

⁸⁾ KDA2J, Zapisnik sa sastanka Koordinacionog odbora pri KDA2J, od 21. decembra 1966, str. 81.

⁹⁾ Ibid., dr Dimitrijević je predložio Savjet Koordinacionog odbora za svjesno materinstvo, Živa Beltram je smatrala da je u nazivu bolje reći »planiranje porodice«, nego »svjesno materinstvo«, dr Berislav Berić, je bio za »Savezni savjet za pitanja planiranja porodice«, dr Mladen Berghofer je predložio da se u naziv unese »planiranje porodice«, Dara Đorđević je za naziv Koordinacioni odbor za pitanja vaspitanja odnosa među polovima, ali predložila je da i planiranje porodice bude u nazivu, dr Aleksandar Milojković je predložio Savjet za planiranje porodice, Mirjana Krstinić je podržala prijedlog preliminarnih Pravila (u kojima je bio samo jedan naziv — Savezni savjet za planiranje porodice) i založila se za Savezni savjet za planiranje porodice, dr Ljubomir Sukurov je iznio da se 95% aktivnosti odvija u okviru »planiranja porodice«, pa tako i u nazivu treba da bude taj termin, Zdenko Has je podržao prijedlog u inicijalnim Pravilima — Savezni savjet za planiranje porodice. Bio je dat i prijedlog Koordinacioni odbor za kontracepciju, ali su to svi jednoglasno odbili, s obzirom na preusko značenje, (str. 86. i 81—101).

i) Ibid., str. 98.

ii) Ibid., str. 92.

12) Ibid., str. 100.

polovima, a što se najteže reflektuje na položaj žene u braku, porodici, u društvu i na radnom mjestu. Dalje se kaže » ... da unapređenje i kul-tivisanje međuljudskih odnosa, posebno odnosa među polovima, u braku i u porodici, treba da postaje sve više neophodna sadržina opšte socijalističke društvene orijentacije i stalnog sistematskog i koordiniranog rada svih društvenih faktora.«¹³⁾

U prvom članu Pravila se kaže da se Savezni savjet »... osniva sa ciljem da u saradnji sa svim zainteresovanim faktorima obezbedi trajno praćenje i proučavanje odnosa **među polovima i regulisanju rađanja**, da podstiče društvenu aktivnost na rešavanju pitanja iz ove oblasti, da orga-nizuje razmenu iskustava i da bude inicijator onih aktivnosti koje će najviše doprineti formiranju progresivnih stavova i realnih programa, značajnih za unapređenje pomenutih odnosa.«¹⁴⁾

Prvim pravilima je predviđeno da se Savezni savet konstituiše na delegatskoj osnovi, na principu zastupljenosti republičkih i pokrajinskih odgovarajućih tijela¹⁵⁾ i od predstavnika saveznih organizacija i ustanova. Karakterističan je podatak da je JNA¹⁶⁾ na njihovom čelu, što je svojevrsan indikator tadašnjeg gledanja na značaj rada na ovim pitanjima u JNA.

Pravilima su utvrđene tri komisije Saveznog savjeta¹⁷⁾: za obrazov-no-vaspitnu djelatnost u oblasti odnosa među polovima, za razvijanje kontracepcije i za zakonodavnu djelatnost.

3. SAVEZNI SAVJET ZA PLANIRANJE PORODICE, OSNIVANJE (1967.) I DJELOVANJE

Prva sjednica novoosnovanog Saveznog savjeta za planiranje porodice, održana je 13. jula 1967. godine na kojoj je izvršeno njegovo kon-stituisanje od predstavnika republičkih i pokrajinskih koordinacionih odbora za planiranje porodice i 23 organizacije i ustanove. Izabran je Sekretarijat Saveznog savjeta u koji su ušli predsjednik, dva potpredsjednika i tri predsjednika komisija.¹⁸⁾

Rasprava na ovoj sjednici vođena je na bazi izvještaja o četvoro-godišnjem radu pokrajinskih, republičkih i Koordinacionog odbora za planiranje porodice na saveznom nivou. Naročito je naglašeno, s obzirom na djelatnost koordinacionih odbora, da se cjelokupna problematika kojom

¹³⁾ Bilten SSPP, br. 1, od avgusta 1967. godine, Beograd, Pravila SSPP, uvodni dio, str. 61.

¹⁴⁾ Ibid., član 1, stav prvi.

¹⁵⁾ Ibid., član 5, stavovi br. 2 i 3.

¹⁶⁾ Ibid., član 5, stav br. 1.

¹⁷⁾ Kako je u Pravilima (čl. 6, treći stav, stajalo da se po potrebi mogu obra zovati i druga pomoćna tijela, znatno docnije osnovane su još dvije komisije: za pravna pitanja i probleme stanovništva.

¹⁸⁾ Predsjednik Zdenko Has, potpredsjednik dr Lidija Andolšek i Nevenka Petrić; predsjednici komisija: Bonka Demirova, prof, dr Dragomir Mladenovic i dr Svetomir Jauković, za sekretara je naknadno izabrana dr Slavka Dimitrijević. Cje lokupna aktivnost se odvijala na volonterskoj osnovi uključiv i sekretara, a admini strativni poslovi vođeni su u KDAŽJ.

se oni bave sve više prihvata kao opštedruštvena problematika, koja sve više prevazilazi domen samog zdravstva.¹⁹⁾

Prihvaćeno je da je bilo nužno izvjesno osamostaljenje društvenog tijela koje se bavi planiranjem porodice na nivou federacije radi još šireg okupljanja društvenih organizacija, ustanova i institucija koje se, s obzirom na njihovu programsku orijentaciju bave, ili treba da se bave, pitanjima iz oblasti vaspitno-obrazovne djelatnosti odnosa među polovima, problemima abortusa i njegovom prevencijom, zakonodavnim pitanjima iz ovoga domena i si.

Iznijeta su tri osnovna razloga koja su dovela do osamostaljenja Saveznog savjeta za planiranje porodice sa statusom pravnog lica i to: obim i specifičnost materije iz dotadašnje djelatnosti, kako u idejnom, tako i u praktičnom pogledu, predstavljali su daleko širu problematiku nego što su problemi položaja žene, bolja i neposrednija komunikacija sa drugim organizacijama i ustanovama i međunarodna multilateralna i bilateralna saradnja, a posebno sa MFPR, pošto je bilo aktuelizirano pitanje učlanjenja Saveznog savjeta u tu Federaciju, što je i ostvareno u 1966. godini.²⁰⁾

Savezni savjet za planiranje porodice počeo je da djeluje kao tijelo sastavljeno od predstavnika društvenih i stručnih organizacija na nivou federacije »... a istovremeno i kao zajedničko društveno tijelo republičkih i pokrajinskih organa, odnosno organizacija koje se bave pomenutom problematikom, sa osnovnim zadatkom da u našoj najširoj javnosti pokreće pitanja ... iz ovog jako zanemarenog područja rada«²¹⁾. Svi učesnici u raspravi na ovoj sjednici²²⁾ dali su više prijedloga za unapređenje ovog pionirskog rada.

Novo konstituisanje²³⁾ Savjeta na delegatskoj osnovi od delegata iz odgovarajućih republičkih i pokrajinskih konferencija SSRN i organizacija i ustanova saveznog značaja bilo je 8. decembra 1971. godine.²⁴⁾ Na ovoj sjednici razmatrana su i usvojena privremena Pravila Saveznog savjeta za planiranje porodice.²⁵⁾ Na drugoj sjednici 24. maja 1972. godine usvojen je program petogodišnjeg plana i utvrđen princip participacije republičkih i pokrajinskih tijela, kao i organizacija i ustanova na saveznom nivou, u finansiranju nekih aktivnosti u radu Savjeta.²⁶⁾ Na trećoj

¹⁹⁾ Bilten SSPP, br. 1 od avgusta 1967. godine (N. Petrić, »Uloga i mjesto Saveznog savjeta za planiranje porodice i naredni zadaci« uvodno izlaganje), str. 10. 20) Ibid., str. 6. i 15. 21) Ibid., str. 7.

²²⁾ Poslije uvodnog izlaganja u diskusiji su učestvovali: prof. dr B. Milosevic, dr R. Vukosavljević, dr M. Berghofer, dr Šaša Đuranović, dr D. Breznik, prof. dr D. Mladenović.

²³⁾ Za predsjednika je izabrana V. Tomšič, za potpredsjednika N. Petrić, za sekretara M. Jakšić, a za članove Sekretarijata predsjednici komisija dr Marjan Košiček, dr Lidija Andolšek i Hristina Pop-Antoska, a nešto dočnije i Stane Stanić.

²⁴⁾ Sjednica je održana u okviru održavanja savjetovanja koje su organizovali Sekcija SK SSRNJ za obrazovanje i kulturu, Savezni savjet za planiranje porodice i Komisija za obrazovanje SSOJ. Uvodno izlaganje je imala M. Jakšić.

²⁵⁾ Privremena pravila SSPP poslužila su kao osnov za djelovanje, dok nije izvršeno puno integrisanje SSPP u SK SSRNJ 23. X 1975. godine.

²⁶⁾ u praksi se ovaj dogovor samo djelimično ostvario. (Republička konferencija SSRN Slovenije i Jugoslovenski Crveni krst dali su participaciju).

sjednici 14. decembra iste godine, pored rasprave o međunarodnim pitanjima, posebno priprema za jubilarno zasjedanje MFPR u 1973. godini, pokrenuta je inicijativa da se status SSPP riješi putem pune integracije u rad Savezne konferencije SSRNJ.

U raznovrsnoj aktivnosti koja je razvijana i na unutarnjem i na međunarodnom planu narednih godina, posebnu pažnju šire javnosti na sebe su skrenula savjetovanja čije organizovanje je SSPP započeo u 1968. godini.

Od osnivanja Saveznog savjeta za planiranje porodice održana su sljedeća značajnija savjetovanja:

1) Marta 1968. godine u Beogradu savjetovanje na temu »Mogućnosti poboljšanja i unapređenja nastave na medicinskim fakultetima iz oblasti planiranja porodice, posebno kontracepcije. Učestvovalo je oko 80 učesnika. Uvodni referat podnio je dr Fran Novak.

2) Novembra 1968. godine u Beogradu, savjetovanje na temu: »O odnosima polova«. U radu učestvovalo oko 120 učesnika. Uvodna izlaganja su podnijeli dr Petar Mandić, Jože Valentinčić i Mihajlo Bročić.

3) Maja 1969. godine u Beogradu, savjetovanje na temu »Potreba uključivanja problematike planiranja porodice u nastavne programe srednjemedicinskih škola. U radu učestvovalo oko 80 učesnika. Uvodna izlaganja podnijeli Nevenka Petrić i dr Dragomir Mladenović.

4) Novembra 1969. godine u Beogradu, zajedno sa Skupštinom SFRJ savjetovanje na temu »Sprovođenje Rezolucije Savezne skupštine o planiranju porodice«. U radu učestvovalo oko 100 učesnika. Uvodni referat podnio dr Nikola Georgijevski.

5) Decembra 1971. godine u Beogradu savjetovanje na temu »Obrazovanje i vaspitanje u oblasti odnosa među polovima u svjetlu zadatka Rezolucije Savezne skupštine o planiranju porodice«. U radu učestvovalo oko 100 učesnika. Uvodno izlaganje podnosi M. Jakšić.

6) 1972. godine u Zagrebu savjetovanje na temu »Unošenje sadržaja iz oblasti humanizacije odnosa polova u nastavne programe i planove osnovnih škola«. U radu učestvovalo oko 40 učesnika. Podnijeta su dva izlaganja Miro Lužnik i dr Marjan Košiček.

7) 1973. godine savjetovanje u Beogradu na temu »Izgrađivanje društvenih stavova o populacionoj politici u Jugoslaviji«. U radu učestvovalo oko 120 učesnika. Uvodna izlaganja su podnijeli: dr Stane Krašovec, dr Miroslav Rašević, dr Dušan Breznik, dr Dubravka Štampar i dr Miloš Macura.

8) 1973. godine u Ljubljani savjetovanje na temu »Vaspitanje omladine za humane i zdrave odnose među polovima, za skladne i odgovorne odnose u braku i porodici«. U radu je učestvovalo oko 80 učesnika. Izlaganja su podnijeli Jože Valentinčić, dr Marjan Košiček i Miro Lužnik.

9) 1974. godine na Bledu savjetovanje na temu »Smetnje u ostvarivanju ustavnog načela o slobodnom odlučivanju o rađanju — u oblasti zdravstva, socijalne zaštite i zakonodavstva«. Za ovo savjetovanje pripremljena su 54 referata, a u radu je učestvovalo 148 predstavnika. Uvodna izlaganja su podnijeli Nevenka Petrić, dr Ljubica Basta, Petar Manojlović i Vesić Budimir.

10) 1975. godine u Ljubljani savjetovanje na temu »Status žene i planiranje porodice«. Savjetovanje je održano u znaku obilježavanja Međunarodne godine žena. U radu učestvovalo oko 50 učesnika. Uvodno izlaganje podnio je dr Dušan Breznik.

11) 1975. godine u Splitu savjetovanje na temu »Zadaci visokog školstva na humanizaciji odnosa među polovima«. U radu učestvovalo 156 učesnika sa 51 referatom. Uvodne referate podnijeli: Nevenka Petrić, dr Marjan Kosiček, dr Vojislav Bakić, Miro Lužnik i dr Petar Mandić.

12) 1976. godine u Herceg Novom savjetovanje na temu »Zadaci pedagoških akademija na humanizaciji odnosa među polovima«. U radu učestvovalo oko 60 učesnika sa 40 referata. Uvodne referate podnijeli: Nevenka Petrić, dr Stojan Tomić, Momir Čalenić, dr Dragomir Vrečić, dr Slobodan Jakšić, dr Sofija Đurić-Vukičević, Anđelka Portolan, Aleksandar Popovski i dr Ljubica Prodanović.

13) 1977. godine u Prištini savjetovanje na temu »Integrisanje sadržaja o humanizaciji odnosa među polovima i planiranju porodice u nastavne planove i programe srednjih i viših medicinskih škola«. U radu je učestvovalo 120 učesnika sa 22 referata. Uvodno izlaganje podnijela Nevenka Petrić;

14) 1977. godine u Ohridu savjetovanje na temu »Pravni aspekt ostvarivanja ustavnog prava čovjeka da slobodno odlučuje o rađanju djece«. U radu učestvovalo oko 130 učesnika sa 41 referatom. Uvodna izlaganja su podnijeli: Nevenka Petrić, dr Marko Mladenović, Duško Georgijev i dr Mira Alinčić.

15) 1977. godine u Čakovcu, u saradnji sa Stalnom konferencijom gradova, na temu »Organizacija i rad savjetovišta za međuljudske odnose u porodici i braku«. U radu učestvovalo oko 80 učesnika. Uvodne napomene dao Boško Popović.

16) 1978. godine na Ilidži savjetovanje na temu »Uključivanje sadržaja o humanizaciji odnosa među polovima u programe pedagoško-psi-holoških disciplina za obrazovanje pedagoga, psihologa i nastavnika«. U radu savjetovanja učestvovalo 142 učesnika sa 54 referata. Uvodna izlaganja su podnijeli: Nevenka Petrić, dr Vera Smiljanić, dr Ante Vuka-sović i dr Petar Mandić.

17) 1979. godine u Cavtatu savjetovanje na temu »Društvena briga o djeci u jugoslovenskom socijalističkom samoupravnom društvu. U radu savjetovanja je učestvovalo 220 jugoslovenskih učesnika, a 46 inostranih. Savjetovanje je održano u znaku obilježavanja Međunarodne godine djeteta. Podnijeto je 57 referata. Osnovne referate su podnijeli: Ševčet Ja-šari, Jelka Ilić, Nevenka Petrić, Zoge Grujevski, Zora Serbedžija, dr Ljubica Prodanović i Zora Tomić.

18) 1980. godine u Beogradu savjetovanje na temu »Medicinski aspekt ostvarivanja prava čovjeka da slobodno odlučuje o rađanju djece u SFRJ Jugoslaviji«. U radu je učestvovalo 56 učesnika, a podnijeta su tri referata. Uvodna izlaganja podnijele su Nevenka Petrić i dr Lidija An-dolšek.

Na osnovu izloženog vidi se da su društveno-političke snage odigrale veoma značajnu ulogu na unapređenju planiranja porodice u svim njenim aspektima, okupljajući pri tome stalno stručnjake relevantnih disciplina.

Neposredno poslije drugog svjetskog rata na razvijanju službe kontracepcije, pored aktivista ženskog pokreta, angažovala se Komisija za žene Saveza Sindikata Jugoslavije.

U publikaciji »Konferencija žena Jugoslavije«, objavljenoj 1961. godine²⁷⁾, u izvještaju o osmogodišnjem radu Saveza ženskih društava govori se o problemima zdravstvenog prosvjeđivanja žena i stvaranju službe kontracepcije.²⁸⁾ U dijelu ove publikacije u kome se govori o angažovanju Saveza sindikata kaže se »... naročito se zalagao za razvoj preventivne zaštite, razvoj savetovališta i službe kontracepcije, otvaranje zdravstvenih stanica u preduzećima itd.«²⁹⁾

Sa osnivanjem Konferencije za društvenu aktivnost žena Jugoslavije, aprila 1961. godine, aktivnosti na unapređenju planiranja porodice preuzima ona i nosi je najvećim dijelom sama, sve do osnivanja Saveznog savjeta za planiranje porodice Jugoslavije u 1967. godini i odgovarajućih društvenih tijela za planiranje porodice u republikama i pokrajinama.

Počev od 1969. godine, Konferencija za društvenu aktivnost žena Jugoslavije prestaje da se bavi problemima planiranja porodice na saveznom nivou, s obzirom na postojanje i djelovanje Saveznog savjeta za planiranje porodice.

1. INTEGRACIJA SAVJETA ZA PLANIRANJE PORODICE JUGOSLAVIJE U SAVEZNU KONFERENCIJU SSRNJ

Integracija SSPP u rad SK SSRNJ započela je od samog njegovog osnivanja, u 1967. godini, pošto je sve vrijeme djelovao kao specijalizovana tribina SK SSRNJ za planiranje porodice. Odlukom SK SSRNJ, usvojenoj na sjednici 16. februara 1973. godine, SSPP je prerastao u Koordinacioni odbor SK SSRNJ — Savezni savjet za planiranje porodice.

Odlukom SK SSRNJ o oblicima djelovanja SK SSRNJ od 17. aprila 1975. godine, SSPP je postao poseban oblik djelovanja SK SSRNJ. Na sjednici SK SSRNJ, održanoj 23. oktobra 1975. godine, donijela je Odluka o djelokrugu rada i načinu konstituisanja Savjeta SK SSRNJ za planiranje porodice Jugoslavije, a na sjednici Savezne konferencije, održanoj 22. marta 1979. godine, odlučeno je da Savjet za planiranje porodice Jugoslavije postane poseban oblik rada SK SSRNJ.

Kao oblik djelovanja SK SSRNJ, Savjet za planiranje porodice Jugoslavije programirao je i razvijao svoje zadatke i aktivnosti na podsticanju i praćenju ostvarivanja ustavnog načela o pravu čovjeka da slobodno odlučuje o rađanju djece i unapređenju odgovornog, društveno-aktivnog i željenog roditeljstva i angažovao se:

— u vaspitno-obrazovnoj oblasti: na unošenju, u cjelokupni sistem vaspitanja i obrazovanja, na svim nivoima školovanja, marksistički za-

²⁷⁾ Konferencija žena Jugoslavije, Zagreb, 19, 20. i 21. april 1961. godine, izdanje Saveza ženskih društava, Beograd, 1961. godine, str. 15.

²⁸⁾ Ibid., Izvještaj Saveza ženskih društava Jugoslavije, str. 74. 2b) Ibid., str. 87.

snovanih sadržaja o humanim i ravnopravnim odnosima polova i pripremi mladih za odgovorne odnose u porodičnom i bračnom životu, kao i nastojanju da se ova materija na odgovarajući način tretira u svim sredstvima informisanja,

— u zdravstveno-socijalnoj oblasti na unapređenju preventivne akcije u domenu rađanja i njenoj punijoj integraciji u osnovnu zdravstvenu zaštitu i socijalnu preventivu,

— u oblasti normativnog uređivanja — u zakonima, samoupravnim sporazumima, društvenim dogovorima, statutima i samoupravnim aktima na regulisanju pitanja iz domena humanizacije odnosa polova, prevencije neželjenog začeća, šire dječije zaštite i porodice,

— u naučno-istraživačkoj oblasti na pokretanju inicijative za unošenje u programe naučno-istraživačkog rada onih tema koje će unapređivati područje humanizacije odnosa polova i ostvarivanje ljudskih prava i socijalno-zdravstvenu, prije svega, preventivnu akciju.

Savjet za planiranje porodice Jugoslavije od donošenja Odluke SK SSRNJ 23. X 1975. godine, konstituise se od: tri delegata republičkih i dva delegata pokrajinskih odgovarajućih tijela SSRN za planiranje porodice, Saveza socijalističke omladine Jugoslavije, Jugoslovenske narodne armije i po jednog delegata više društvenih organizacija, stručnih udruženja i institucija, tako da ima 50 članova.

Vršeci funkciju organizatora i realizatora određenih akcija, Savjet za planiranje porodice Jugoslavije davao je prednost onim akcijama koje proizilaze iz međurepubličkih, odnosno međupokrajinskih dogovora u oblasti ostvarivanja ustavnog prava čovjeka na slobodno odlučivanje o rađanju djece.

Poslije pune integracije u djelatnosti Savezne konferencije SSRNJ, kao poseban oblik njenog djelovanja, Savjet SK SSRNJ za planiranje porodice Jugoslavije, u praktično-političkoj akciji je pokrenuo više korisnih inicijativa na svim područjima svoga djelovanja, angažujući se, prije svega, na razradi društvenih zadataka u ostvarivanju ustavnog prava čovjeka kao na slobodno odlučivanje o rađanju djece, a u tome okviru posebno na integrisanju sadržaja o humanizaciji odnosa među polovima i odgovornom roditeljstvu u vaspitno-obrazovni sistem. Posebno je, zajedno sa odgovarajućim faktorima u JNA, djelovao na integrisanju istih sadržaja u vojne škole na svim nivoima, kao i u radu sa omladinom na odsluženju vojnog roka.

Kako je za društveno tijelo za probleme planiranja porodice na saveznom nivou karakteristično da je od samog osnivanja 1963. godine konstituisano na delegatskoj osnovi, cjelokupna njegova aktivnost odvijala se u zajednici sa odgovarajućim tijelima za planiranje porodice republičkih i pokrajinskih konferencija SSRN u koordiniranju onih aktivnosti za koje je bio izražen, prije svega, njihov interes.

5. MEĐUNARODNI ASPEKT DJELOVANJA SAVJETA ZA PLANIRANJE PORODICE JUGOSLAVIJE

Savjet SK SSRNJ za planiranje porodice Jugoslavije od svoga osnivanja razvijao je bilateralnu i multilateralnu saradnju. Bilateralnu sarad-

nju razvijao je po sasvim konkretnim pitanjima³⁰⁾, a multilateralnu putem međunarodnih i regionalnih skupova koje organizuju Ujedinjene nacije, MFPR i dr.

Učestvovanje u akcijama OUN

Prva akcija u vezi sa planiranjem porodice organizovana u saradnji sa tijelima UN, bila je za vrijeme održavanja Svjetske populacione konferencije UN, održane u Beogradu 1965. godine. Koordinacioni odbor za planiranje porodice pri KDAŽJ organizovao je taj jednodnevni simpozijum o planiranju porodice u Jugoslaviji na kome su učestvovali zainteresovani učesnici sa pomenute konferencije Ujedinjenih nacija.

Predstavnici Jugoslavije učestvovali su u brojnim aktivnostima koje su organizovale Ujedinjene nacije, a koje su u neposrednoj vezi s pravom čovjeka da odlučuje o rađanju djece, odnosno o planiranju porodice. Tako su naši eksperti bili uključeni u prve aktivnosti UN na razradi raznih aspekata planiranja porodice, s obzirom da je bila zapažena određena razvijenost rada na tom području u našoj zemlji u međunarodnim razmjerama. Učešće naših eksperata na tim skupovima imalo je neposrednog uticaja na tok razvoja akcije UN u međunarodnim razmjerama³²⁾ i u Evropi³³⁾. Predstavnici Jugoslavije, a među njima predstavnici Saveznog savjeta za planiranje porodice učestvovali su na više skupova UN na kojim su razmatrane teme u vezi sa planiranjem porodice. Na jednom od značajnijih skupova UN na temu »Status žene i planiranje porodice« učestvovalo je nekoliko predstavnika iz naše zemlje.³⁴⁾

Saradnja sa Fondom UN za populacione aktivnosti (UNFPA)³⁵⁾

Saradnja SSPP sa Fondom UN za populacione aktivnosti započela je 1969. godine, a tokom 1971. godine započet je rad na razradi projekata u čijoj realizaciji bi ovaj Fond učestvovao svojom finansijskom partici-

³⁰⁾ Organizovani su, npr. sastanci sa predstavnicima Danske, Švedske, Italije, Turske, Norveške i dr. u Jugoslaviji, u vezi sa organizovanjem aktivnosti na planiranju porodice za naše radnike na privremenom radu u zapadnoevropskim zemljama i si.

³¹⁾ dr Dušan Breznik, Vida Tomšić, dr Franc Novak, dr Angelina Mojić, dr Lidija Andolšek, dr Nevenka Petrić, dr Miro Mihovilović i dr.

³²⁾ Socijalna zaštita i planiranje porodice, grupa eksperata, Njujork, 1971. godine, izdanje Jugoslovenske konferencije za socijalne djelatnosti, Dokumentacija br. 16, str. IX, predgovor Vida Tomšić.

³³⁾ Planiranje porodice i socijalna politika Evrope, grupa eksperata, Karlove Vari — Prag, 1970. godine, Kiljava, Finska, 1971. godine, izdanje Jugoslovenske konferencije za socijalne djelatnosti, Dokumentacija br. 16, Beograd, 1972. godine, str. XII, predgovor 2. Beltram.

³⁴⁾ Vida Tomšić učestvovala u radu kao predstavnik vlade SFRJ, Nevenka Petrić, kao predstavnik Saveznog savjeta za planiranje porodice, dr Miro Mihovilović i dr Izedin Osmani. Seminar je održan krajem jula 1973. godine u Istambul.

³⁵⁾ u 1969. godini našu zemlju posjetio je Rafael Salas, direktor Fonda UN za populacione aktivnosti. Pored kontakta u SIV-u sa dr Antunom Vratušom, u SSPP ga je primila Nevenka Petrić.

pacijom.³⁶⁾ Savezni savjet za planiranje porodice prihvatio se da bude podnosilac projektnog zahtjeva i koordinator u njegovom realizovanju, a u saradnji sa oblicima djelovanja za planiranje porodice republičkih i pokrajinskih konferencija SSRN. Odobreni su sljedeći projekti:

1) »Sistem i program stručnog obrazovanja i usavršavanja nastavnika za rad u području planiranja porodice«, nosilac projekta Zavod za planiranje porodice«, nosilac projekta Institut za socijalnu politiku u Beo-81.253 dolara;

2) »Program stručnog osposobljavanja socijalnih radnika za rad na planiranju porodice«, nosilac projekta Institut za socijalnu politiku u Beogradu. Od UN dobijeno 59.000 dolara;

3) »Evaluacija sadašnjeg rada u oblasti planiranja porodice«, nosilac projekta Centar za demografska istraživanja Instituta za društvene djelatnosti u Beogradu. Od UN dobijeno 59.000 dolara;

4) »Sistem i program stručnog osposobljavanja zdravstvenih radnika za rad na planiranju porodice«, nosilac projekta Institut za planiranje porodice u Ljubljani. Od UN je dobijeno 79.000 dolara;

5) »Humanizacija odnosa među polovima i odgovorno roditeljstvo, nosilac projekta Odsjek za pedagogiju i psihologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu. Od UN je dobijeno 99.800 dolara;

6) »Interacija sadržaja o humanizaciji odnosa među polovima u va-spitno-obrazovne programe na svim nivoima školovanja i osposobljavanja mladih za odgovorno roditeljstvo«, nosilac projekta Nastavnički fakultet u Nikšiću. Od UN je dobijeno 99.300 dolara;

7) »Evaluacija dosadašnjeg rada na planiranju porodice — ispitivanje stavova stanovništva o planiranju porodice i program stručnog usavršavanja i osposobljavanja radnika za rad na planiranju porodice u SAP Kosovo«, nosilac projekta Institut za socijalnu medicinu Medicinskog fakulteta i Pokrajinski zavod za zdravstvenu zaštitu u Prištini Od UN je dobijeno 160.000 dolara;

8) »Planiranje porodice u nerazvijenim užim područjima SR Srbije«, nosilac projekta Institut za zdravstvenu zaštitu majke i deteta u Beogradu. Od UN je dobijeno 63.000 dolara.

Fond Ujedinjenih nacija za populacione aktivnosti za realizaciju svih osam projekata dao je ukupno 700.000 dolara.

Rad na ostvarivanju ovih naučno-istraživačkih projekata predstavlja veoma ozbiljan doprinos daljem unapređenju humanizacije odnosa među polovima i odgovornog roditeljstva, odnosno planiranja porodice u Jugoslaviji.

Pored saradnje sa Fondom Ujedinjenih nacija za populacione aktivnosti, koja se veoma uspješno odvija, Savjet za planiranje porodice Jugoslavije ostvario je saradnju sa Međunarodnom organizacijom rada, koja je u okviru te saradnje finansirala veći dio troškova za slanje grupa stručnjaka našim radnicima na privremenom radu u inostranstvu. Za ovu svrhu MOR je dao Savjetu 16.000 dolara u periodu 1976—1980. godine.

• -----

³⁶⁾ Decembra 1961. godine našu zemlju posjetila je Nafis Sadik, predstavnik Fonda, da precizira uslove i realizaciju dogovora postignutog sa predstavnicima SIV-a.

Angažovanje u Međunarodnoj godini stanovništva UN i Međunarodnoj godini žene UN »Razvoj, jednakost, mir«

Pri Odboru za godinu stanovništva, koga je osnovao SIV, Savjet za planiranje porodice Jugoslavije vodio je akciju na području planiranja porodice. U toj svojoj funkciji razvijao je aktivnost na unutrašnjem i međunarodnom planu. Na unutrašnjem planu radio je na daljoj afirmaciji čovjekovog prava na odlučivanje o rađanju djece. U tom cilju Savjet je imao svoj dugoročni program, kao aneks uz program Odbora SIV-a za Svjetsku godinu stanovništva. Savjet je za rad delegacije vlade SFRJ na Svjetskoj konferenciji UN o stanovništvu u Bukureštu 1974. godine, pripremio materijal u kome je dat pregled razvoja pogleda, prakse i osnovnih problema u aktivnosti planiranja porodice u Jugoslaviji.

Najznačajniji doprinos Savjeta za planiranje porodice Jugoslavije pripreman za svjetsku konferenciju o stanovništvu bilo je savjetovanje na temu: »Izgradnja društvenih stavova o populacionoj politici u Jugoslaviji« (Beograd, 1973. godine).

Savjet je, preko svojih predstavnika, učestvovao i na nekim međunarodnim skupovima koji su organizovani u okviru Svjetske godine o stanovništvu: Forum žena (u okviru Ujedinjenih nacija o pitanjima položaja žene i stanovništva — februar-mart 1974); Međunarodni seminar u organizaciji nacionalne organizacije za planiranje porodice Turske, na temu »Planiranje porodice, kao nacionalna i socijalna dobrobit« (april 1974. Ankara); seminar Udruženja Danske za UN, (maj 1974); međunarodni seminar na temu: »Ljekar opšte prakse i promjene kod stanovništva«, Stok-holm, (septembar 1974); međunarodni seminar »Položaj žene, planiranje porodice i kretanje stanovništva«, (juni 1974. godine), Tunis; Svjetska po-pulaciona konferencija UN i Tribina nevladinih organizacija, (juli 1974); Bukurešt; Tribina nevladinih organizacija u sklopu Svjetske konferencije o međunarodnoj godini žena, juni-juli 1975. godine, Meksiko, i dr.

Predstavnici Jugoslavije učestvovali su i na međunarodnim skupovima koji su u našoj zemlji organizovani povodom Svjetske godine stanovništva UN. U okviru priprema za Svjetsku godinu stanovništva, u Dubrovniku je 1973. godine, održan seminar³⁷⁾ koji su zajedno pripremili Nacionalna akademija nauka iz Vašingtona i Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti iz Zagreba za devet zemalja Srednjeg istoka.³⁸⁾ Osim predstavnika Jugoslavije, svi drugi učesnici su istakli da je u njihovim zemljama stopa priraštaja stanovništva veoma visoka, posebno u muslimanskim zemljama, pošto se kretala od 2—4ⁿ/o, a učesnik Kuvajta je istakao da je još veća, s obzirom na imigraciju.³⁹⁾ U studiji koja je štampana

³⁷⁾ In Search of Population Policy-Views from the developing world, National academy of sciences, Washington D. C. 1974. (Middle East Seminar on Population polici, pp. 24—40).

³⁸⁾ Ibid., na ovome seminaru su učestvovali predstavnici iz: Avganistana, Egip ta, Irana, Jordana, Kuvajta, Libana, Tunisa, Turske i Jugoslavije. Iz naše zemlje su bili učesnici seminara: dr Pavao Novosel — Fakultet političkih nauka Zagreb (koordinator), dr Juraj Andrassy — Fakultet političkih nauka Zagreb, Katja Boh — Institut za sociologiju Ljubljana, dr Dušan Breznik, CDI, Institut društvenih nauka, Beograd, str. 24. i 38.

se) Ibid., str. 25.

poslije ovog seminara⁴⁰⁾ konstatuje da su jugoslovenski učesnici ukazali na potrebu edukacije rukovodećih faktora u vezi sa populacionim pitanjima, pošto se na populaciona pitanja gleda manje kao na uzrok, a više kao na posljedicu socijalno-ekonomskog razvoja.

U studiji se nalazi i tabela u kojoj je za naše izučavanje interesantan komparativni pristup na osnovu podataka o stanju u našoj zemlji u odnosu na isto stanje u devet zemalja Bliskog istoka.

Povodom Svjetske populacione grupe UN 1974. godine izašla je knjiga »Istraživanja abortusa: međunarodna iskustva«.⁴¹⁾ U njoj su jugoslovenski autori objavili dva članka koja su poslužila kao prezentacija stanja u vezi sa abortusom u Jugoslaviji.

Knjiga je objavljena u SAD.

U okviru aktivnosti Savjeta povodom Međunarodne godine žena UN na temu »Ravnopravnost, razvoj, mir« i priprema za Svjetsku konferenciju UN u Međunarodnoj godini žena u Meksiku, maj-juni 1975. godine, održano je jednodnevno jugoslovensko savjetovanje na temu »Status žene i planiranje porodice«. Za ovo savjetovanje Centar za demografska istraživanja Instituta društvenih nauka u Beogradu pripremio je komparativno-kritički osvrt na studiju Ujedinjenih nacija »Status žene i planiranje porodice.«⁴²⁾

Diskusija i iznijeta mišljenja na ovom savjetovanju poslužila su i u pripremi jugoslovenske vladine delegacije za učešće u radu Svjetske konferencije UN o međunarodnoj godini žena, kao i predstavnike Savjeta za planiranje porodice Jugoslavije u radu Tribine MGZ u Meksiku.

Povodom Međunarodne godine žena UN i Svjetske konferencije UN o MGZ u Meksiku, objavljena je knjiga na engleskom jeziku: »Pravo čovjeka da slobodno odlučuje o rađanju u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji«, koju je izdao Jugoslovenski odbor za međunarodnu godinu žena. Ista publikacija izdata je i na srpskohrvatskom jeziku.⁴³⁾

Saradnja sa Međunarodnom federacijom za planiranje roditeljstva pri učlanjenju SPPJ u MFPR

Sa razvojem pokreta planiranja porodice u svijetu i Međunarodna federacija za planiranje roditeljstva se sve više omasovljavala putem učlanjivanja sve većeg broja nacionalnih organizacija iz niza zemalja. Tako je u 1962. godini i našu zemlju posjetio regionalni sekretar MFPR za Ev-

⁴⁰⁾ Ibid., seminar u Dubrovniku održan je 30. aprila do 4. maja 1973. godine kao jedan od pet regionalnih seminara, a studija je zajednički obuhvatila svih pet seminara, str. 27.

⁴¹⁾ Henri P. David, Abortion Research: International Experience, Editor Transnational Family Research Institute American Institutes for Research, Washington, D. D.

— »Vacuum Aspiration Using Paracervical Block«, Berislav Berić and Milan Kuprešanin, str. 69—73.

— »Family Planning Behavior in Yugoslavia, Nila Kopor-Stanulović and Berislav M. Berić, str. 129—133.

^{*2)} Uvodno izlaganje na ovome savjetovanju podnio je dr Dušan Breznik. ⁴³⁾ Autor oba izdanja je N. Petrić.

DEVET ZEMALJA BLISKOG ISTOKA: NAJNOVIJI PODACI O STANOVNIŠTVU

Zemlja	Stanovnika (u mil.) sredinom 1960.	Umro na 1000 stanovnika 1972. god.	Godišnji prirodni prirast stanovnika	Očekivana pro- živna dužina u 1972.	Gradska stanova		Dohodak po glavi stanovnika 1971. g.	Pismeno stanovništvo a)	Broj stanovnika na jednog ljekara (u 1000)					
					1970. I	1985. predvi da se								
AVGANISTAN	13.80	51	27	2.4	29	44	40	7	9	27	80	26	18.7	(1971)
EGIPAT	25.92	35	13	2.2	32	42	53	43	51	34	220	26	2.0	(1971)
IRAN	21.52	48	16	3.2	22	45	53	41	52	18	450	34	3.3	(1973)
JORDAN	1.70	46	13	3.2	21	46	55	48	na ^b	24	260	32	3.8	(1970)
KUVAJT	0.28	43	7	3.6	19	43	67	80	na	52	3,860	55	1.1	(1971)
LIBAN	2.11	40	9	3.1	22	43	61	60	na	276	660	86	1.5	(1969)
TUNIS	3.89	38	13	2.5	28	45	55	43	52	31	320	30	5.5	(1971)
TURSKA	27.51	39	13	2.6	27	42	57	37	45	46	340	51	2.0	(1971)
JUGOSLAVIJA	18.40	18	9	1.0	73	27	67	37	53	81	730	80	0.9	(1971)

^a razne godine, ^b približno

Izvor: Odjeljenje UN za ekonomsko-socijalni razvoj, Demografski godišnjak za 1972. god., Njujork, 1973. (Prevod)

ropu i Bliski istok Džon Reti. Razgovori su vođeni sa predstavnicima Konferencije za društvenu aktivnost žena Jugoslavije i Koordinacionog odbora za planiranje porodice. Do tada je sa MFPR ostvarivana saradnja samo na stručnom planu u koji su bili uključeni: prof, dr F. Novak, dr A. Mojić, prof, dr B. Berić, dr L. Andolšek, dr D. Kokić i dr. Tom prilikom aktuelizirani su razgovori koji su započeti još 1957. godine, dolaskom dr Abrahama Stona, potpredsjednika MFPR koji je tada kontaktirao Savez ženskih društava Jugoslavije. Vrativši se u Berlin, on je izvijestio učesnike Prve konferencije MFPR za Evropu, Bliski istok, i Afriku, koja je održavana u Istočnom Berlinu, oktobra 1957. godine o sljedećem:

» . . . U Jugoslaviji je planiranje porodice daleko napredovalo (...) Ono je postalo dio javnog zdravstva i ginekološkog rada. U zadnje dvije godine osnovani su brojni dispanzeri, počela je proizvodnja kontraceptivnih sredstava, a u zemlji postoji i aktivno interesovanje za širenje znanja o kontroli začeca.«⁴⁴⁾

Kao društveno tijelo koje je u to vrijeme, zajedno sa Komisijom za žene Centralnog vijeća SSJ bilo najaktivnije u vođenju društvene akcije za odgovorno roditeljstvo, Savez ženskih društava Jugoslavije prilikom posjete dr A. Stona, bio je pozvan da se učlani u MFPR. Međutim, tada do učlanjenja nije moglo doći prije svega zato što tadašnji Statut MFPR sa jugoslovenskog stanovišta nije bio prihvatljiv. Razlozi našeg odbijanja iznijeti su u sljedećem pismu dr A. Stonu.⁴⁵⁾

Gospodinu A. Stonu,

Prilikom Vaše nedavne posete Jugoslaviji, Vi ste se ljubazno odazvali pozivu organizacije Saveza ženskih društava u Beogradu, Zagrebu i Ljubljani i izložili na razgovorima sa članovima te organizacije i drugim društvenim radnicima, vrlo interesantne podatke o radu američke i internacionalne organizacije za planiranje porodice (International Planned Parenthood Federation). Mi Vam se ovim putem ponovo zahvaljujemo na tome.

Tom prilikom ste isticali želju, da bi se ili naša organizacija ili jedan njezin potkomitet uključio kao član u IPPF. Naše gledanje na taj Vaš predlog neke naše članice su Vam tom Prilikom već izložile. U razgovoru sa Vidom Tomšič u Ljubljani, izrazili ste želju, da Vam naš stav izložimo pismeno. Sa članovima rukovodstva iz organizacija sa kojima ste bili u dodiru, mi smo pretresali vaš predlog i došli do istog zaključka, kojeg su Vam naše članice saopštile, već u Jugoslaviji. Smatramo, naime, da ne bi moglo doći za sada u obzir učlanjenje SZD Jugoslavije u IPPF.

Iz materijala IPPF, koji nam do sada stoji na raspolaganju vidimo, da se tamo — pored interesantnog činjeničnog materijala o naučnim metodama kontracepcije i iskustvima u njezinom primjeni-vanju — pojavljuje na Malthusianskoj teoriji bazirana tendencija

44) Be brave and angry by Beryl Suitters, Published IPPF, London, 1973, str. 144.

45) Pismo SZD upućeno dr Abrahamu Stonu poslano je na hotel »Gehrhhaus«, Berlin, 19. oktobra 1957. godine.

ograničavanja porođaja kao osnovni metod društvenog progressa. Slažemo se sa Vama da u jednoj internacionalnoj organizaciji mogu dolaziti do izražaja razni pogledi — ali se u slučaju IPPF nailazi samo na tu teoriju, pa je jasno, da s time i organizacija dobija svoju određenu boju. Sa tom teorijom dobija takva aktivnost po našem mišljenju za nas neprihvatljivu karakteristiku, posebno, s obzirom na naš pogled na razvitak nerazvijenih zemalja. Iz svog vlastitog iskustva znamo, da je za podizanje zemlje iz zaostalosti bitna njezina industrijalizacija, uslov čitavog ostalog razvitka, pa i uslov za buđenje interesa za planiranje porodice. Zbog toga na primer, tako živo pratimo nastojanje, da se nađu fondovi u okviru OUN za razvitak nerazvijenih zemalja.

Savez ženskih društava Jugoslavije u borbi za ostvarenje u dnevnom životu kod nas već proklamovane ženske ravnopravnosti, pored ostalog, vrlo je zainteresovan za borbu protiv abortusa i za metode koje omogućavaju planiranje porodice i emancipaciju žena od slučajnosti. Kako ste videli, kod nas je služba kontracepcije sastavni deo naše zdravstvene službe za majku i dete. Stvar Saveza ženskih društava je propagiranje i upućivanje žena da je koriste. U stvari, kod nas je ekonomsko-društveni razvitak već doveo do smanjenja rađanja, a osnovni naš problem jeste borba protiv abortusa, za zdravu i sretnu majku i porodicu, za željeno i voljeno dete, za zamenu nehigijenskih, nehumanih i štetnih metoda ograničavanja porođaja savremenim, boljim i zdravijim. Težnja ka planiranju porodice raste u srazmeri sa podizanjem ekonomskog standarda života zemlje, dok smo ubeđeni i iskustvo pokazuje, da se propagandom za planiranje rađanja, ne može podići ekonomski i kulturni nivo jednog kraja ili zemlje.

To su razlozi zbog kojih ne možemo zasada prihvatiti članstvo u IPPF. No, mi smo vrlo zainteresovani, da pratimo rad vaše organizacije, a posebno, da naši lekari — stručnjaci za ta pitanja naučno sarađuju sa Vama, da imaju mogućnost uvida u Vaša naučna dostignuća i obrnuto, i molimo da nam to omogućite.

S poštovanjem,

*Za Savez ženskih društava Jugoslavije
Mara Naceva, s. r.«*

Na zasjedanju Regionalnog savjeta MFPR za Evropu i Bliski istok 1962. godine u Varšavi, naši predstavnici (u statusu posmatrača) prof, dr Franc Novak i dr. Lidija Andolšek su kritikovali Statut MFPR kao preuzak, s obzirom na njegov neomaltuzijanski pristup koji onemogućava učlanjenje mnogih novih članova, uključiv i našu zemlju. Kako su predstavnici SSSR-a bili tada izvršili pripreme za osnivanje nove socijalističke međunarodne organizacije za planiranje porodice, naši predstavnici svojim zalaganjem za promjenu Statuta MFPR su tu ideju osujetili, obrazlažući, prije svega, da je »■... nemoguće započeti razvoj nerazvijenih time što bi propagirali među njima planiranje porodice, jer da bi čovek

mogao svesno da utiče na svoj položaj treba stvoriti bazičnu materijalnu osnovu u privredi«⁴⁶⁾

Prilikom druge posjete Džon Reti, u 1962. godini pokazalo se da pismo upućeno dr A. Stonu nije poznato u centru evropske regije MFPR. Zato su njoj, u tada obavljenom razgovoru, ponovljeni razlozi od strane predstavnika KDAŽJ i Koordinacionog odbora za planiranje porodice, zbog kojih se Koordinacioni odbor ne može učlaniti u MFPR.⁴⁷⁾

Međutim, iz pisma Džon Reti, poslatog Vidi Tomšič iste godine vidi se da Izvršni komitet uopšte nije bio upoznat sa sadržinom pisma koje je S2D bio uputio MFPR u 1957. godini, zato što je dr A. Stone u međuvremenu umro. Iz istog pisma se vidi da je u 1962. godini, poslije posjete Jugoslaviji, Džon Reti pod uticajem obavljenih razgovora, kao i ranijih prijedloga predstavnika Jugoslavije, neposredno doprinijela da najodgovorniji predstavnici Regionalnog savjeta MFPR Evrope i Bliskog istoka na zasjedanju Upravnog odbora MFPR u Singapuru 1963. godine, putem svoga amandmana, datog na prijedlog novog Statuta MFPR, promijene prvi član tako da od tada glasi:

»Vjerujući da je znanje o planiranju porodice osnovno ljudsko pravo, MFPR...«⁴⁸⁾ Tako je, pod neposrednim uticajem razgovora vođenih u našoj zemlji, došlo do promjene Statuta MFPR, čiji prvi član je zasnovan na tome »•. . . da je znanje o planiranju porodice osnovno ljudsko pravo ...«, a ne na balansu između stanovništva i sredstava za život, što je u sadržini prvog člana Statuta MFPR, prije ovog zasjedanja u Singapuru, bilo na prvom mjestu.

Iz istog pisma se vidi da su na sastanku Izvršnog komiteta na kome je utvrđen amandman na Statut MFPR u vezi sa ljudskim pravom, bili predstavnici Danske, Holandije, Švedske, Savezne Republike Njemačke i Velike Britanije i izražena je nada da će amandman biti prihvaćen, zato što region Evrope i Bliskog istoka ima najviše članova MFPR i ta predviđanja pokazala su se tačna.

Za vrijeme održavanja Svjetske populacione konferencije UN u Beogradu 1965. godine, Džon Reti je opet pitala naše predstavnike da li će se odgovarajuće tijelo iz Jugoslavije učlaniti u MFPR, pošto su se pri-

⁴⁶⁾ Zabilješka V. Tomšič o razgovoru sa gospođom Džon Retty, regionalnim sekretarom MFPR za Evropu i Bliski istok, od 27. novembra 1962. godine, Arhiva SK SSRNJ — Savjet za planiranje porodice Jugoslavije.

⁴⁷⁾ Prilikom boravka u Jugoslaviji Džon Reti je posjetila, pored Beograda i Ljubljane. Tom prilikom imala je razgovor sa V. Tomšič, koja joj je sugerisala da utiče na odlučujuće ličnosti u MFPR da mijenjaju Statut MFPR, tako da bi mogao biti prihvatljiv zemljama u razvoju, kao i našoj zemlji. (Zabilješka V. Tomšič o razgovoru sa Dž. Reti od 27. novembra 1962. godine. Arhiva SK SSRNJ — Saveznog savjeta za planiranje porodice.)

«) 2. IPPF Constitution

»•The draft of the new Constitution of the IPPF was considered by the Committee. I reported to the Committee my conversation with you. Without any opposition a unanimous resolution was passed to propose on behalf of the European Region of the IPPF, an amendment to the draft of the new constitution so that Article 1 Section 2 should read as follows:

In the belief that the knowledge of planned parenthood is a fundamental human right IPPF has set itself the following aims'...« Iz pisma Dž. Reti, V. Tomšič od 5. novembra 1962. godine, Arhiva SK SSRNJ — Savjeta za planiranje porodice.

like od 1957. do 1965. godine u MFPR suštinski promijenile.⁴⁹⁾ Međutim, stanovište Državnog sekretarijata za inostrane poslove tada je bilo da »... ne treba pristupati novim međunarodnim organizacijama.«⁵⁰⁾ Ipak, svi članovi Koordinacionog odbora za planiranje porodice pri KDA2J zamoljeni su da daju svoje mišljenje o tome da li Koordinacioni odbor da se učlani u MFPR. U pismu⁵¹⁾ poslanom tim povodom kaže se da » ... nema više prepreka za učlanjenje u tu organizaciju. Na osnovu toga, došlo se do zaključka da bi bilo cjelishodno da se Koordinacioni odbor što prije učlani u MFPR kao privremeni član. U tom smislu uputio je prijedlog i Koordinacioni odbor iz SR Slovenije.⁵²⁾ Svi članovi Koordinacionog odbora koji su odgovorili na ovo pismo⁵³⁾ dali su svoju saglasnost za učlanjenje.

Kada su bili ispunjeni potrebni uslovi, pošto je prvi član Statuta MFPR bio promijenjen, kao i neki drugi⁵⁴⁾ upućeno je pismo MFPR za Evropu i Bliski istok u ime Jugoslovenskog odbora za regulisanje rađanja i obrazovno vaspitnu djelatnost u oblasti odnosa među polovima⁵⁵⁾ u kome se kaže da su se » ... kontakti između MFPR i KDAŽJ, kao i izravno između pojedinih istaknutih jugoslovenskih društvenih radnika i stručnjaka — sve više razvijali, tako da je u potpunosti sazrela situacija da se učlanimo u MFPR. Posebno je to omogućeno činjenicom da MFPR pruža sada široku platformu za svestranu razmjenu mišljenja i iskustava.«⁵⁶⁾

Prijem Jugoslovenskog odbora za regulisanje rađanja i obrazovno-^vaspitu djelatnost u oblasti odnosa među polovima, statusu privreme-

ne) Stanovište Jugoslavije do IPPF i mogućnosti našeg pristupa ovoj organizaciji, str. 2. Arhiva SK SSRNJ — Savjet za planiranje porodice Jugoslavije. so) *Ibid.*, str. 1.

⁵⁰⁾ Pismo je upućeno 13. aprila 1966. god. pod br. 354. Istim pismom članovi Koordinacionog odbora zamoljeni su da se izjasne o novom nazivu Koordinacionog odbora.

⁵¹⁾ Oddelak za prevenciju splava pri Klinični bolnici za porodništvo in ženske bolesti, štev. (59/1-66. Datum: 4. III 1966. potpisala Vođa oddelka dr Lidija Andolšek. U pismu se ukazuje na dvije prednosti u vezi sa uključanjem a) pravo glasanja što je prilika da se utiče na koncept i b) veća mogućnost korišćenja njihove stručne literature, učešće u istraživačkom radu, korišćenje dotacija i stipendija. (Arhiva SK SSRNJ — Savjet za planiranje porodice Jugoslavije).

⁵²⁾ Mira Došen, dr Herber Kraus, Vesna Bošnjak, dr Vera Kovačić, dr Frane Novak, Lidija Andolšek, Milena Gardašević, Divna Mirković, Judita Alargić, odgovorili su pozitivno. Kako je u pismu stajalo da ukoliko se ne pošalje odgovor do 20. aprila, da će se smatrati da su članovi saglasni za učlanjenje, to se podrazumijeva da su i ostali saglasni.

⁵³⁾ U pismu Državnog sekretarijata za inostrane poslove SFRJ, Uprave za međunarodne organizacije, br. 415303, od 27. aprila 1966. godine, upućenog KDAŽJ, između ostalog stoji: »Razlozi koje ste u vašem dopisu naveli, a naročito korekcija izvesnih idejnih stavova, zbog kojih smo ranije bili rezervisani (neomaltuzijanske koncepcije), i naša korist od članstva u jednoj takvoj organizaciji, nesumnjivo upućuju da bi se Koordinacioni odbor KDA2J sada mogao učlaniti u MFPR. U prilog ovakvom mišljenju stoje i naši stavovi o problemima populacije i planiranja porodice, koji su došli do izražaja na Svetskoj konferenciji o populaciji, održanoj prošle godine u Beogradu.« Načelnik Aleksandar Božović, Arhiva SK SSRNJ, Sa vjeta za planiranje porodice.

⁵⁴⁾ Pismo je poslano 28. IV 1966. pod br. 404, a potpisnik je predsjednik Jugoslovenskog odbora za regulisanje rađanja i obrazovno-vaspitu djelatnost u oblasti odnosa među polovima, Zdenko Has.

«») *Ibid.*, str. 1.

nog člana, obavljen je 2. juna 1966. godine na sastanku Izvršnog komiteta Regionalnog savjeta za Evropu i Bliski istok jednoglasnom odlukom,⁸⁷⁾ a koji je održan u Kopenhagenu.

Za vrijeme održavanja Osme konferencije MFPR u Čileu 1967. godine, našim predstavnicima saopšteno je «■... da je potvrđen prijem Saveznog savjeta za planiranje porodice, na posljednjoj sjednici Predsjedništva MFPR».⁵⁸⁾

Četiri godine kasnije na zasjedanju Regionalnog savjeta MFPR za Evropu i Bliski istok, septembra 1971. godine u Bejrutu, Savezni savjet za planiranje porodice primljen je u statusu punog člana.

Djelovanje predstavnika SSPP u MFPR

Od samog učlanjenja u MFPR, predstavnici Saveznog savjeta, dosljedno društvenoj akciji kakvu Jugoslavija vodi na međunarodnom planu — za ravnopravne odnose među narodima, politiku mira i nemiješanja u poslove drugih zemalja, za ubrzani razvoj nerazvijenih zemalja, te da je planiranje porodice u okviru NMEP sastavni dio razvoja, a ne zamjena za razvoj, na unutrašnjem planu — da je pokret za planirano roditeljstvo integralni dio društveno-ekonomskog razvoja koji se ostvaruje na osnovi ljudskog prava na odlučivanje o rađanju, prije svega, zbog dobrobiti čovjeka, a u interesu cijele društvene zajednice.⁵⁹⁾

Do oštrije konfrontacije između predstavnika Jugoslavije i MFPR došlo je u 1973. godini na jubilarnom zasjedanju MFPR,⁶⁰⁾ zatim u raspravama o maltuzijanskim i neomaltuzijanskim stavovima⁶¹⁾ i tokom priprema skupštine članova MFPR⁶²⁾, kao i u brojnim intervencijama na samoj Skupštini, održanoj u Edinburgu 1977. godine.

«) Informacija o radu Pete regionalne konferencije IPPF, str. 3. Konferencija je radila od 3—7. jula 1966. Učesnici iz naše zemlje: V. Tomšič, dr A. Mojić, dr Janja Sabo, dr O. Kokić, dr R. Mitić, dr S. Simoneti, dr L. Andolšek, dr F. Novak, dr B. Berić, dr S. Dimitrijević, dr M. Golubović i Bonka Demirova. Arhiva SK SSRNJ — Savjeta za planiranje porodice Jugoslavije.

58) Osmo konferencija MFPR održana je u Čileu od 9—15. aprila 1967. godine. Iz naše zemlje kao eksperti pozvani su da učestvuju: prof, dr F. Novak, dr L. Andolšek, prof, dr Berić, a doc. dr M. Čemerikić učestvovao je kao predstavnik SSP, dok je dr M. Macura zastupao OUN, Bilten SSPP br. 1, avgust 1967. godine (str. 27—33), str. 32.

se) Izveštaji sa godišnje skupštine Regionalnog savjeta MFPR za Evropu i Bliski istok za 1967, 1968, 1969, 1970, 1971, 1972, 1973, 1974, 1975, 1976, 1977, 1978, 1979. i 1980. godinu. Napomena: od 1971. osnovan je novi region za sjevernu Afriku i Bliski istok, a do tada je bio jedan region za Evropu, Bliski istok i sjevernu Afriku.

o») Jubilarna konferencija MFPR, održana 22—28. oktobra 1973. godine u Braj-tonu. Delegati SSPP: Vida Tomšič, dr Ljubica Antonovski i Danica Sašić. (Napomena: usljed bolesti V. Tomšič, prisustvovala je N. Petrić).

ei) Na godišnjoj skupštini Regionalnog savjeta MFPR za Evropu 1976. godine održanoj u Varneminde, DDR, juna 1976. godine, N. Petrić se suprotstavila otvaranju diskusije u MFPR o maltuzijanstvu.

62) Skupština članova MFPR održana je od 10—13. novembra 1977. u Edinburgu. Delegat Savjeta SK SSRNJ bila je Nevenka Petrić.

Na jubilarnoj konferenciji MFPR u Brajtonu, kroz referate našeg predstavnika⁶³⁾ ponovo je upozoreno na neke razlike u stavovima među SSPP i MFPR. Posebno je ukazano da nije moguće potvrđivati i koristiti samo jedno od osnovnih ljudskih prava zbog toga što su ljudska prava međusobno povezana i uslovljena, a njihovo punije ostvarivanje moguća je samo u okviru poboljšavanja položaja čovjeka u društvu. Istaknuto je da odlučujuća uloga u afirmaciji ljudskih prava, u odnosu na planiranje porodice, pripada ulaganju napora za brži ekonomski razvoj i društvene promjene koje su, u stvari, okvir za unapređivanje ostvarivanja ljudskih prava u praksi. U razmatranju doprinosa planiranja porodice demografskim, ekonomskim i društvenim ciljevima na postavljeno pitanje: »Da li programi planiranja porodice mogu mnogo da učine u nedostatku velikih promjena u društvenim sistemima«, odlučno je odgovoreno da ne mogu. »Akcije za planirano roditeljstvo moraju da se integrišu u intenzivnu motivaciju za bolji život pojedinca i porodica, kao i za nov položaj i novu svijest pojedinca. Građani treba da postanu svjesni činjenice da mogu da kontrolišu svoju sopstvenu reprodukciju i da — kao članovi zajednice — utiču na ekonomsku, socijalnu i populacionu politiku.«⁶⁴⁾

U raspravama povodom maltuzijanizma, neomaltuzijanizma i neo-neomaltuzijanizma, oštra reagovanja predstavnika SPPJ više puta su ukazala široj javnosti da se kroz glasila MFPR proturaju i takvi stavovi koji su krajnje suprotni oficijelnoj politici same MFPR⁶⁵⁾ i stavovima UN.

U želji da se radu Međunarodne federacije za planiranje roditeljstva u okviru priprema za njenu skupštinu, koja je održana 12. i 13. novembra 1977. godine u Edinburgu, da puniji doprinos, ali istovremeno i zbog izvjesnog neslaganja sa nekim njenim stavovima i akcijama, učinjen je pokušaj osvjetljavanja sadašnje faze odnosa između te Federacije i Savjeta SK SSRNJ za planiranje porodice Jugoslavije.

U okviru priprema, kao i na samoj Skupštini MFPR, pored pozitivne strane saradnje između MFPR i SPPJ, upućena je oštra kritika MFPR koju su predstavnici Savjeta za planiranje porodice Jugoslavije iznosili povodom nekih njenih aktivnosti i ona je skoro bez izuzetka nailazila na punu podršku brojnih predstavnika nacionalnih organizacija za planiranje porodice. U toku rasprave o studiji »MFPR i njena budućnost«, kako u pripremnoj fazi, prije održavanja Skupštine MFPR u Edinburgu, tako posebno u toku njenog rada, kritika je bila veoma oštra.

Sa jugoslovenske strane ukazano je na potrebu jačanja uticaja volontera na izdavačku politiku MFPR i opasnost od uključivanja maltu-zijanskih i neomaltuzijanskih stavova u glasilo MFPR. Posebno je za-

⁶³⁾ V. Tomšič »Ponovno razmatranje planiranog roditeljstva sa stanovišta ljudskih prava i socijalne politike« i »Ponovno razmatranje planiranog roditeljstva i do prinosa planiranja porodice demografskim, ekonomskim i društvenim ciljevima«, Bilten SSPP br. 10, Dokumentacija br. 1, 1974. godine.

⁶⁴⁾ V. Tomšič, Ponovno razmatranje planiranog roditeljstva: Doprinos planiranja porodice demografskim, ekonomskim i društvenim ciljevima, Bilten SSPP br. 10, Dokumentacija br. 1, 1974. godina, str. br. 6.

⁶⁵⁾ N. Petrić, Updating Malthus Population Theory is Out of the Question Today, Bulletin, No. 1, Regional Council, IPPF, Europe, 1977, pp 2—7.

— Pismo SPPJ od 20. marta 1978. upućeno svim članovima MFPR sa priložima: kopije tri pisma »Piplu« i dva članka.

oštroeno da aktivnosti planiranja porodice treba uključivati u društveno-ekonomski razvoj, a u okviru novog međunarodnog ekonomskog poretka⁶⁶). Podvučeno je da se MFPR mora čuvati od jačanja pozicije centralnog tijela — profesionalnog aparata, te da je nužno sve više razvijati demokratske procese na svim nivoima djelovanja MFPR. S obzirom na pokušaj darodavaca novčanih sredstava MFPR, da zbog toga što poklanjaju novac istovremeno utiču i na nezavisnost ove međunarodne Federacije, predstavnici Jugoslavije uvijek su veoma energično reagovali na takve pokušaje. Posebno su kritikovani američki fondovi za zemlje u razvoju USAID, koji su pokušali da diktiraju uslove MFPR prilikom trošenja ovih sredstava. Kritikovane su i druge aktivnosti MFPR, kao na primjer distribucija kontracepcijskih sredstava na komunalnoj osnovi i si.

Razvoj pokreta za planiranje roditeljstva u Jugoslaviji viđen u hronici MFPR

U knjizi »Budite hrabri i ljuti« — hronici Međunarodne federacije za planiranje porodice, štampanoj povodom 21-godišnjice njenog osnivanja i jubilarne konferencije MFPR održane u Brajtonu 1973. godine, aktivnosti na razvijanju planiranja porodice u Jugoslaviji pominju se osam puta.⁶⁷)

Doprinos predstavnika naše zemlje razvoju pokreta planiranja roditeljstva u svijetu u ovoj hronici, prvi put se spominje povodom rasprave u Svjetskoj zdravstvenoj organizaciji, koja je, 1952. godine, vođena o po-pulacionim problemima. Ukazuje se da je predstavnik Jugoslavije, podržavajući prijedlog norveškog delegata, doprinio da se ustanovi komitet sastavljen od eksperata, koji bi ispitali, a zatim izvijestili SZO o zdravstvenom aspektu populacionog problema u svijetu.⁶⁸) U istoj hronici po-minje se prva posjeta dr Abrahama Stona Jugoslaviji 1957. godine.⁶⁹) Zatim se ukazuje da su na Prvoj konferenciji MFPR evropske regije, održanoj oktobra mjeseca 1957. godine u Berlinu (DDR) bili delegati iz sedam zemalja⁷⁰), među kojima i iz Jugoslavije. U hronici se ističe da održavanje ove Prve evropske konferencije MFPR pada u vrijeme porasta aktivnosti i interesa za planiranje porodice u socijalističkim zemljama.⁷¹) Zatim se govori o posjeti dr Abrahama Stona, visokog funkcionera MFPR nekim socijalističkim zemljama uključiv i Jugoslaviju. Izvještavajući Prvu evropsku konferenciju o svojim utiscima iz obilaska socijalističkih zemalja, autor knjige ističe da je on za našu zemlju rekao

⁶⁶) O NMEP-u ni u jednom dokumentu ove Skupštine nije bilo riječi. Palo je u oči brojnim delegatima da je jedino zalaganjem predstavnika Jugoslavije u radne dokumente Skupština NMEP uključen.

⁶⁷) Beryl Suitters, *Be brave and angry, Chronicles of the International Planned Parenthood Federation*, Published by the International Planned Parenthood Federation, pp. 77, 143, 144, 223, 225, 253, 389, 390.

⁶⁸) Ibid., str. 77.

⁶⁹) Ibid., str. 136.

⁷⁰) Delegati su bili iz: Austrije, Belgije, Danske, Istočne Njemačke, Italije, Poljske, Ujedinjene Arapske Republike i Jugoslavije, a posmatrači iz mnogih istočnih zemalja uključujući i Narodnu Republiku Kinu.

⁷¹) Ibid., str. 143.

sljedeće: »U Jugoslaviji je jedna žena doktor koja je prošla trening MFPR u Londonu, učinila vrlo mnogo da uvjeri vlasti da planiranje porodice predstavlja bezbjedan i koristan metod u borbi za sprečavanje abortusa.«⁷²⁾

U dijelu hronike koja govori o održavanju Druge evropske konferencije MFPR u Varšavi 1962. kaže se da su učestvovali i stručnjaci iz Jugoslavije⁷³⁾, a nešto docnije se povodom iste konferencije kaže da ona predstavlja izvjesno zbližavanje istočnoevropskih i zapadnoevropskih zemalja, te da su na njoj učestvovali delegati iz sljedećih socijalističkih zemalja: Bugarske, Čehoslovačke, Istočne Njemačke, Mađarske, Jugoslavije, SSSR i Poljske.⁷⁴⁾

U dijelu hronike koja govori o Sedmoj međunarodnoj konferenciji MFPR, održanoj u Singapuru 1963. godine, pominje se izlaganje profesora Franca Novaka i kaže se da je govorio o potrebi obrazovanja za planiranje porodice, sa naročitim osvrtom na stanje u Jugoslaviji. Dio njegovog izlaganja se citira, pa se kaže »Mi ne smijemo biti nestrpljivi u našem radu. Prošlo je više od pedeset godina velikih napora da se planiranju porodice obezbijedi mjesto pod suncem. U isto vrijeme u Jugoslaviji, gdje je potreba za planiranim roditeljstvom velika, gdje nisu očevidni zadaci na kontracepciji — oni su preporučeni, pa gdje religija ima manji uticaj, kontracepcija se polagano širi.«⁷⁵⁾

Objašnjavajući značaj kontracepcije u oblasti planiranja roditeljstva u hronici je posebno obrađena Šesta evropska konferencija MFPR održana u Budimpešti 1969. godine na kojoj su dr Franc Novak, Zdenko Has, dr Lidija Andolšek i Nevenka Petrić bili delegati iz Jugoslavije. Prof, dr Franc Novak imao je jedan od glavnih referata.⁷⁶⁾ Tako je u dijelu knjige Medicinska gledišta u Evropi u ovoj hronici evidentirano da je prof, dr Franc Novak sam izradio nacrt za kontracepcijska sredstva.⁷⁷⁾

Zaključujući ovu glavu želimo naglasiti da iz činjenice da je slobodno odlučivanje o rađanju djece postalo ustavna kategorija, cjelokupna društveno-politička akcija na unapređenju planiranja porodice dobija jednu novu, značajnu dimenziju. Dugoročna društvena orijentacija subjektivnih snaga u razvijanju novih društvenih odnosa na osnovama Ustava SFRJ i ustava republika i pokrajina — uključuje u sebe i primjenu ustavne norme o regulisanju rađanja. Utvrđene slobode, prava i dužnosti u Ustavu SFRJ dio su socijalističkih samoupravnih društvenih odnosa. Novoutvrđeno pravo čovjeka o slobodnom odlučivanju o rađanju djece nespojivo je sa neodgovornim odnosom čovjeka prema svojoj biološkoj

72) *ibid.*, str. 144.

73) *Ibid.*, str. 223 (prof, dr F. Novak i dr L. Andolšek).

74) *Ibid.*, str. 225

75) *Ibid.*, str. 253.

76) *Ibid.*, str. 390.

77) *Ibid.*, str. 345 (Prof, dr F. Novak dao je nacrt preduzeću »Sava« za izradu intrauterinog uloška.)

reprodukciji. Roditelji svoje prirodne sposobnosti za prokreaciju ne mogu da prepuštaju stihijnim snagama van sebe, pošto oni, pored prava imaju i dužnost da svoje roditeljstvo ostvare odgovorno, da svoje dijete podižu u svojoj porodici, da mu svojim radom u društvu obezbijede što bolje uslove za psihofizički razvoj u okviru vaspitno-obrazovnih institucija i socijalno-zdravstvene zaštite, dakle, u društvenim institucijama koje oni svojim radom u društvu obezbjeđuju i u kojim, kroz organe samoupravljanja, upravljaju. Odgovorno roditeljstvo ne zatvara se u individualnu porodicu, već se na bazi samoupravne pozicije radnih ljudi ostvaruje putem solidarnosti u radnoj organizaciji, mjesnoj i interesnoj zajednici, opštini i široj društvenoj zajednici.

Na stvaranju društvenih uslova za ostvarivanje gornjeg koncepta u vezi sa realizacijom prava čovjeka da slobodno odlučuje o rađanju djece, društvena tijela koja djeluju u okviru Socijalističkog saveza pokrenula su više društvenih pitanja od čijeg bržeg ili sporijeg ostvarivanja zavisi ste-pen dostignute čovjekove slobode u kontekstu razvijanja humanih odnosa među polovima u udruženom radu, u društvenom životu, u porodici, a u tome okviru i prava čovjeka da slobodno odlučuje o rađanju djece, kao jednog od osnovnih ljudskih prava.

Za ostvarivanje čovjekovih sloboda u oblasti rađanja djece predu-slov je dalji razvoj socijalističkog samoupravljanja u našoj zemlji. S tim u vezi značajna je misao E. Kardelja koju je izrekao o samoupravljanju: »Sreću čoveku ne može doneti ni država, ni sistem, ni politička partija. Sreću čovek može stvoriti sebi samo on sam. Avangardne snage socijalizma i socijalističko društvo, prema tome, mogu imati samo jedan cilj — da prema mogućnostima datog istorijskog trenutka stvaraju uslove u kojima će čovek biti što slobodniji u takvom ličnom izražavanju i stvaranju da može na osnovi društvene svojine nad sredstvima za proizvodnju — slobodno raditi i stvarati za svoju sreću. To je samoupravljanje.«⁷⁸⁾

⁷⁸⁾ Edvard Kardelj, Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja, »Komunist«, 1977. godine, Beograd.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

»No, ma kako strahovito i gnusno izgledalo rasulo stare porodice u kapitalističkom sistemu, ipak krupna industrija, dodeljujući izvan oblasti kuće, u društveno organizovanim procesima proizvodnje, odlučnu ulogu ženama, omladini i deci oba pola, stvara novu ekonomsku podlogu za viši oblik porodice i odnosa oba pola« (K. Marks, Kapital, I tom, »Kultura«, 1947. godine, str. 400).

»Pred nama su danas zadaci sprovođenja u život našeg novog društveno-ekonomskog i političkog sistema. U središtu toga sistema, kako smo ga zamislili i postavili, jesu čovjek, njegova sloboda i sreća, njegova prava kao proizvođača i samoupravljača, njegovi neposredni i dugoročni interesi. A to je upravo smisao i svrha revolucionarne borbe naše radničke klase i njene komunističke avangarde. Socijalizam i jeste historijski proces oslobođenja rada i radničke klase, oslobođenja ličnosti, proces u kome čovjek postaje stvarni gospodar svoga života i rada«. (Josip Broz Tito, Savez komunista Jugoslavije u borbi za dalji razvitak socijalističke, samoupravne i nesvrstane Jugoslavije, referat na XI kongresu SKJ, izdanje NIRO »Komunist«, Beograd, 1978. godine, str. 67.)

Posmatrano u daljoj prošlosti razvoja čovjeka i istorije čovječanstva, planiranje porodice javilo se veoma rano, i bilo je podsticano mogućnostima, odnosno teškoćama prehrane stanovništva. Pored masovnih djeco-morstava i ubijanja najstarijih pripadnika porodice, gensa ili plemena, počev od dalekog istoka (Kina, Japan), pa sve do naših krajeva (Vizantij-sko i Rimsko carstvo), usljed ograničenih izvora hrane, davno su bila poznata i sredstva za sprečavanje začeca i abortus, koji su iz istog razloga korišćeni za smanjivanje priraštaja stanovništva. Čovjek se prema svome porodu odnosio tako što je svjesno regulisao veći ili manji broj članova svoje porodice, odnosno zajednice kojoj je pripadao.

Pojedine religije, posebno hrišćanstvo, gledano istorijski, imale su pozitivan stav prema rađanju. One se i danas tako odnose, pošto su oduvijek smatrale da i fetus ima dušu, a oduvijek su i protiv abortusa. Ovakvo učenje crkve pogodovalo je osvajačkim težnjama velikih imperija i drugih zaraćenih naroda, kojima su bili potrebni brojni podanici, kako u daljoj tako i u bližoj prošlosti.

Stupanjem države na scenu, planiranje porodice realizovalo se kao' dio populacione politike koju je sprovodila sama država ili u sprezi sa crkvom, što je bio češći slučaj. Jedino tako je i moglo da se sprovodi planiranje porodice na individualnom planu, kao dio širih interesa politike zajednice.

U predmarksističkoj eri, kao i znatno ranije, bilo je pokušaja da se na teorijskom planu riješi problem »prekobrojnog« stanovništva.

I drugi mislioci i filozofi, prije T. R. Maltusa i njegove populacione teorije pokušali su da riješe problem na relaciji: stanovništvo — sredstva za život. Međutim, tek sa pojavom K. Marksa, u uslovima razvijenog kapitalizma, pokazalo se da se istovremeno sa akumulacijom kapitala, tj. njegovog kvantitativnog uvećavanja vrši i kvalitativno mijenjanje njegovog sastava u korist povećavanja postojanog na račun promjenljivog dijela. »Proizvedeći akumulaciju kapitala radničko stanovništvo, dakle, samo proizvodi u sve većem obimu i sredstva koja njega samog čine relativno prekobrojnog. To je zakon stanovništva koji je svojstven kapitalističkom načinu proizvodnje, kao što doista svaki poseban istorijski način proizvodnje ima svoje posebne zakone stanovništva čija je vrijednost istorijska«. (Marks).

K. Marks i F. Engels su takozvanu prenaseljenost stanovništva smatrali relativnom, uslovljenu samim kretanjem akumulacije kapitala u kapitalističkom društvu. Vjerovali su da u apsolutnom smislu (prirodnih re-

ursora, tehničkim mogućnostima i si.) naša planeta nije dovoljno naseljena i da će se problem prenaseljenosti, ukoliko do toga uopšte dođe, javiti u veoma dalekoj budućnosti. Po riječima F. Engelsa, ove generacije ljudi će biti toliko inteligentne da to riješe.

Mijenjajući spoljnu prirodu, čovjek, kako kaže Marks, mijenja i svoju sopstvenu prirodu. Čovjekovo angažovanje u materijalno-proizvodnom radu povratno djeluje na njegovu svijest, što su u stvari dva oblika jedne prakse među kojima nema primata, pa se tako mijenja moral, kao oblik ljudske prakse, oblik djelatnog, praktičnog odnošenja čovjeka prema svijetu i prema drugim ljudima, kao i prema samom sebi. To se sve reflektuje na svijest i žene i muškarca o položaju žene u društvu i razdvajanje njene materinske uloge od ostalih, u smislu nesvođenja žene u društvu, prije svega na njenu materinsku ulogu, što je bila i ostala vjekovna težnja svih patrijarhalnih društava i svih religija.

U savremeno organizovanoj zajednici, u kojoj su i žene sve više uključene u društveno-proizvodni rad, podizanje novih generacija ne može isključivo da pada na ženu. Kako je roditeljstvo zajedničko, tako i odgovornost za podizanje djece i novih generacija treba da bude, i sve više postaje, zajednička. Dakle, razvija se odgovorno roditeljstvo po kome se i majka i otac osjećaju lično odgovornim za podizanje svoje djece.

Za razliku od tradicionalističkih moralnih stavova u životu porodice patrijarhalnog društva, vrhovna vrijednost u kapitalističkom sistemu je profit, a osnovni način odnosa individua u tom društvu konkurencija. Marks je analizirao čovjekovu neslobodu (alijenaciju) u klasnim društvima, da bi doprinio oslobađanju čovjeka, odnosno stvaranju slobodnih ljudskih odnosa, pošto je njegov cio naučni rad rukovođen humanističkom etikom, zasnovanom na istorijskom materijalizmu. Tako je osnovna ideja i ideal marksističke etike (posebno obrađene u Marksovim ranim radovima) totalitet vrijednosti, a ne samo s u p e r m a n t i ja jedne vrijednosti i ne hijerarhija vrijednosti — ideal koji će tek u kapitalističkom društvu naći uslove za svoje ostvarenje.

Ideal marksističke etike je humanistički, jer ima u vidu čovjeka kao univerzalno biće, uvažavajući svestranost njegovih potreba i aktivnosti i jer ne zanemaruje njegovu prirodu. »Marksistička filozofija se razlikuje od svih ostalih po tome što računa sa promenom prirode čoveka«¹⁾ u promijenjenim uslovima života i ne gleda na nju s religijsko-idealističke »visine« već, naslanjajući se na nju, shvata je kao očovječenu prirodu, koja je takva jer se ostvaruje kao priroda podruštvljenog čovjeka, očovječenog čovjeka, koja ne samo uživa, već je spremna i da trpi; koja, dakle, nije jednostrano hedonistički i utilitaristički orijentisana, već ljudski.

U oblasti prokreacije, nagoni su čovjekova trajna prirodna osnova. Oni ne mogu i ne treba da budu odstranjeni ili zamijenjeni raznim razmišljanjima. Oni mogu i treba da budu vođeni i usklađivani sa normama društvenog života. Jer, čovjek njihovoj energiji može da da kulturni i humani smjer ili da ih sublimira, a ne da se bori protiv njih osjećajući pri tome grešnost svoje prirode, pa tako i duše, što je veoma pogodan način religijskom djelovanju na ljudsku psihu. Posmatrano u ovom kon-

¹⁾ Košta Mihajlović, »Rasprave o razvoju jugoslovenske privrede«, Ekonomski institut, Beograd, 1977, str. 97.

tekstu, planiranje porodice, slobodno odlučivanje čovjeka o rađanju djece, postaje značajna komponenta čovjekovog oslobađanja i njegovog oči-vječenja.

Nasuprot humanističkim stavovima Marksa, Engelsa²⁾ i njihovih sljedbenika (revolucionarne struje), stav građanskog društva prema problemima rađanja djece bio je uslovljen neposrednim potrebama kapitala i interesima buržoazije. Dok su merkantilisti zastupali potrebu rasta stanovništva, pošto je kapitalizam tada bio spontan, stihijan, s obzirom na tadašnji nivo razvijenosti proizvodnih snaga kapitalističkog društva i njihov sve brži rast, a u vezi s tim potrebu za većim brojem radno sposobnog stanovništva, savremenici narastanja krupne industrije — ideolozi buržoaskog društvenog uređenja, rukovodeći se Maltusovom populacio-nom teorijom, izražavali su strah od prenaseljenosti, a u svemu tome su tražili teorijsko objašnjenje za novonastalu situaciju u vezi sa visokim porastom stanovništva. Ovo je karakteristično za period kada su se proizvodne snage razvijale u smjeru narastanja konstantnog kapitala na račun njegovog varijabilnog dijela, a bijeda nezaposlenog stanovništva javljala se kao posljedica cikličnog kretanja kapitala. Međutim, u fazi izvoza krupnog kapitala, u doba imperijalizma, opet su se buržoaski ideolozi, zastupajući interese vladajuće klase ovog perioda, zalagali za porast stanovništva, suzbijajući administrativnim metodama propagandu kontracepcije i njenu upotrebu, zatim abortus i planiranje porodice (planiranje porodice bilo je tada, kao i znatno docnije shvaćeno kao sinonim za ograničavanje rađanja, a to se često i danas susreće).

U SSSR-u, prvoj socijalističkoj zemlji u svijetu, stavovi zvanične politike prema rađanju su od njenog osnivanja pronatalistički, iako je u praktičnoj politici, preko zakonodavstva bilo kolebanja u odnosu na ovu generalno usvojenu liniju. U Narodnoj Republici Kini, socijalističkoj zemlji sa najbrojnijim stanovništvom, vodi se politika smanjivanja priraštaja stanovništva, planiranje porodice usvojeno je kao jedan od najvažnijih zadataka ove zemlje, a nedavno je regulisano i posebnom ustavnom odredbom. U istočno-evropskim socijalističkim zemljama vodi se pronatalistička politika sa većim (Mađarska, Poljska) ili manjim (Albanija, Bugarska, Cehoslovačka, Rumunija) ljudskim slobodama u korišćenju sredstava i metoda za ograničavanje rađanja, a planiranje porodice je sastavni dio javne zdravstvene službe (izuzev u Poljskoj, gdje paralelno s njom postoji i zdravstvena služba za planiranje porodice »nevladine« organizacije).

Savremeni svijet je opravdano uznemiren naglim porastom stanovništva zemalja u razvoju u kojim se sprovodi politika ograničavanja rasta stanovništva, a planiranje porodice u njima je integralni dio njihovog društveno-ekonomskog razvoja. U ovim zemljama planiranje porodice je obično sinonim za ograničavanje stanovništva. Međutim, istorijski razvoj od Engelsa i Lenjina ide u obrnutom smjeru od predviđanja na osnovu

2) Marksovo prvo angažovanje oko problema stanovništva pada u vrijeme žive akcije Maltusovih sljedbenika na širenju maltuzijanstva, a Engels je svoje posljednje misli u vezi sa stanovništvom, (pošto je živio znatno duže od Marksa — 12 godina) napisao u svome poznatom pismu 1881. god., upućenom K. Kautckom, inače napisanom još za Marksova života (1818—1883. god.)

»zakona« T. R. Maltusa (tj. namirnice rastu brže od stanovništva u razvijenom kapitalističkom i socijalističkom svijetu). U najrazvijenijim sredinama kapitalističkih i socijalističkih zemalja demografi su čak zabrinuti zbog depopulacijskih tendencija, posebno u nekim gradovima.

Dakle, savremeni razvoj jasno pokazuje da se brzi porast stanovništva ne može riješiti planiranjem porodice, koje, pod uslovom da je i veoma dobro organizovana društvena akcija, može da ima samo određeno dejstvo na rast stanovništva. Prema tome, izlaz iz sadašnjeg kriznog stanja, kako je to već naprijed rečeno, je u bržem razvoju proizvodnih snaga zemalja u razvoju, pri čemu se mora uzeti u obzir da ni sam razvoj proizvodnih snaga, nasuprot proizvodnom pristupu ovim problemima, ne može automatski da rješava sve prateće probleme razvoja, već je isto tako bitna i pravednija raspodjela dobara i na nacionalnom i na međunarodnom nivou.

Razmatranjem pojma planiranja porodice shvaćenog u savremenom smislu, danas je na teorijskom nivou razjašnjen stav da rađanju, kao biološkom činu, prethodi određena sloboda, odnosno nesloboda, njeno ograničavanje, što je uslovljeno tradicijama, običajima, religioznim shvatanjima, zakonskom regulativom, predrasudama i dr., ali i »slobodom kao spoznatom nužnosti«, po Marksu.

Iako je veoma rašireno mišljenje da je Marks, prije svega bio filozof proizvodnje, jer je težište u svom naučnom radu stavljao na razvoj proizvodnih snaga i uticaj tog razvoja na društvene promjene, nasuprot takvim shvatanjima lakše je braniti tezu da je on mislilac razotudjenja prirode uključiv i čovjekovu prirodu i da je u razvitku proizvodnih snaga kapitalističkog društva više vidio sredstva otuđenja čovjeka, nego njegovo oslobađanje. Razvoj proizvodnih snaga, kao nerazdvojni dio klasne borbe, on je označio kao »predistoriju«, samo kao neki uvod u eru potpune ljudske slobode. Služeći se Marksovim rječnikom, danas su zemlje u razvoju više ili manje u toj »predistoriji« u kojoj se porast stanovništva kreće znatno iznad društvenog proizvoda.

Značajna zasluga istraživanja na području stanovništva je u tome što je srušen determinizam Maltusa i njegovih sljedbenika, koji su zastupali djelovanje prirodnog zakona o stanovništvu. Sa marksističkog stanovišta, sa stanovišta interesa radničke klase i siromašnih seljaka, dakle interesa socijalističkog razvoja, uvažavanjem istorijskih okolnosti i posebnosti društveno-ekonomskog razvoja u datoj sredini ili državi u oblasti reprodukcije stanovništva, društvo ne smije pasivno posmatrati stihijno djelovanje prirodnih nagona. U društveno-ekonomski razvijenim sredinama porodica sve više prestaje biti ekonomska jedinica društva, u smislu raspolaganja privatnim sredstvima za proizvodnju, pa tako i nosilac društvenog interesa u reprodukciji stanovništva, bez obzira da li je u pitanju kapitalističko ili socijalističko društveno uređenje, nezavisno čak i od toga da li se i kako se određeno društvo deklariralo putem ustava prema porodici, njenoj veličini i si. Međutim, činjenica je da se u svim društvima u porodici vrši reprodukcija i podizanje, ili samo podizanje novih generacija.

Planiranje porodice vrši se u vezi sa porodicom, postojećom ili potencijalnom. Međutim, sa stanovišta ljudskog prava na planiranje porodice i rastojanja između porođaja, kako je usvojeno na Populacionoj kon-

ferenciji Ujedinjenih nacija u Bukureštu 1974. godine, bitno je da se planiranje porodice ostvaruje na individualnom nivou, da ga sprovede prije svega individue i udružene individue — partneri zajedno, jer je to individualno ljudsko pravo. Društvo je, međutim, dužno da građanima pruži znanja i sredstva (školstvo, zdravstvo, socijalna zaštita itd.) da planiraju svoju porodicu i da putem zakonodavstva i drugih brojnih posrednih mjera pomogne i da ostvaruju to ljudsko pravo.

U dosadašnjem društveno-ekonomskom razvoju pokazalo se da se stanovništvo može mnogo sporije uvećavati od životnih namirnica, a da to ipak ne dovede do povećanja životnog standarda, pošto je to uslov-ljeno vlasništvom nad sredstvima za proizvodnju. Maltuzijanske kategorije stanovništva i proizvodnje tako su svedene na gole apstrakcije, pošto su van istorijskog zbivanja, a izrazito su klasno orijentisane na šticeenje interesa eksploatorske klase.

U Marksovim djelima o pojmu čovjeka teoretske pretpostavke su da je čovjek i jedinstvo i velika suprotnost različitih karakteristika (biološke, društvene, kulturne, političke, emocionalne i dr.). Danas, međutim, u vijeku emancipacije žene, naglašeno je prisutna jedna posebna karakteristika naše civilizacije, uz veoma razvijenu odgovarajuću industriju i uopšte komercijalizaciju seksa, kao novi vid porobljavanja žene. Kapitalističko tržište, na osnovu djelovanja zakona ponude i potražnje daje i u vezi sa komercijalizacijom seksa, punu sliku čovjekove neslobode, čovjeka otuđenog od društva, pa i od vlastite prirode. Žrtve ovoga tržišta su pretežno žene, u zemljama sa kapitalističkim društvenim uređenjem. Ali i u socijalističkim. Mala, samo sporadična istraživanja problema prostitucije u nas su veoma indikativna. Uz sve to manipuliše se seksom i razvija se sasvim određen stav prema njemu u komercijalnom smislu, što je postao jedan novi fenomen, novi fetiš savremenog života. S tim u vezi razvijeni su neki opšti parametri današnje civilizacije, koji opredjeljuju potrebu da se traže rješenja na jednom novom planu s obzirom i na ovaj fenomen koji je donio savremeni život.

Za marksističko viđenje budućnosti čovječanstva karakterističan je optimizam, nasuprot krajnje pesimističkim prognozama zagovornika interesa kapitalističke klase, koji kao svjedoci savremene krize kapitalizma i usljed svoje klasne pozicije, propadanje kapitalističkog sistema brkaju sa propašću naše planete zbog njene prenaseljenosti stanovništvom. Drukčija, pravednija preraspodjela u okviru novog međunarodnog ekonomskog poretka, koja će rasti utoliko brže ukoliko razvijene zemlje učine radikalniji zaokret u tom smjeru, jedini je »izlaz« za našu planetu danas.

Polazeći od teorijsko-istorijskog pristupa planiranju porodice, zasnovanom na marksističkom viđenju razvoja društva, praćenja dosadašnjih rezultata naučnoistraživačkog rada i društveno-političke prakse u svijetu, posebno u OUN, i kod nas, iz oblasti prava čovjeka da slobodno i odgovorno odlučuje o rađanju djece, praćenja značajnih izdanja u svijetu i kod nas iz oblasti planiranja porodice, praćenja aktuelnih pitanja društvenog položaja djeteta i žene, sagledavanja stanja u brojnim radnim organizacijama, obrazovno-vaspitnim i socijalno-zdravstvenim ustanovama u Jugoslaviji u vezi sa ostvarivanjem prava čovjeka da slobodno odlučuje o rađanju djece — može se zaključiti sljedeće:

I

Ljudsko pravo na planiranje porodice je značajna karika u procesu opštjeljudske emancipacije. Gledajući na ljudsku emancipaciju naučno i vizionarski, Marks je smatrao da se ona ostvaruje u složenom procesu upoznavanja i razvijanja čovjekove vlastite snage kao društvene, odnosno kada ljudi ne budu dijelili od sebe društvenu snagu u obliku političke. U tom kontekstu sagledano je planiranje porodice kao integralni dio opštjeljudske emancipacije, zato što se čovjek i u ovom domenu svog života mora da približava slobodi, pošto bez parcijalne, nema ni čovjekove univerzalne emancipacije.

Reprodukcija stanovništva, prema teorijskim postavkama marksizma, istorijski je uslovljena. Politika kao moć i u ovoj oblasti nije samo sredstvo oslobađanja, već i porobljavanja, javljajući se u posredovanju između čovjeka i njegove slobode. Pripadnici eksploatatorske klase putem vlasti su sprovođili i određenu populacionu politiku, kao sastavni dio svoje politike tlačenja masa.

Crkve i religije su uvijek imale određen uticaj i u domenu rađanja djece, doprinoseći porastu ili smanjivanju stanovništva, što je zavisilo od njihove politike u datom periodu. Njihovi zahtjevi prema sveštenstvu, s jedne, i prema vjernicima s druge strane, bili su sasvim određeni u vezi s rađanjem djece. To se zadržalo do danas i neposredno se reflektuje na planiranje porodice.

Obrada populacione teorije Tome Roberta Maltusa, dio je ovog proučavanja, ali ne zbog teorijskih premisa Maltusovog učenja, već zbog kritičkog pristupa savremenim neomaltuzijanskim shvatanjima o planiranju porodice. U savremenom svijetu ona su dosta prisutna, a nisu dovoljno objašnjena sa marksističkog stanovišta. Jer, Maltusova populaciona teorija nastala je, prije svega, zato da odbrani interese rastućeg kapitalizma, a u svojoj biti je bila nenaučna i neoriginalna. Ona je, istina, odigrala određenu ulogu u razvoju ekonomske misli, skrenuvši veću pažnju na probleme tzv. prekobrojnog stanovništva i u vezi s tim potrebu društvenog preobražaja. U tim svojim razmatranjima Maltus je istupao kao apologeta kapitalističkog sistema. Međutim, zato što je on skrenuo pažnju na taj problem, a brz porast stanovništva u posljednje dve decenije postaje aktuelni problem, posebno u nekim zemljama u razvoju, mnogi naši savremenici pozivaju se na Maltusovo učenje kao soluciju za rješavanje aktuelnih problema u savremenom svijetu, bježeći na taj način od razotkrivanja pravih uzroka tim problemima.

Kritika ove teorije značajna je i za savremena zbivanja u vezi sa problemima stanovništva. Za marksistički kritički pristup savremenim interpretacijama Maltusove populacione teorije od strane zagovornika interesa kapitalističke klase, posebno je značajna Marksova kritika Maltusove populacione teorije, zato što je najsvestranija. Jer, on je sagledao negativnu stranu Maltusovog učenja o stanovništvu. Pomenuta Marksova kritika danas je posebno aktuelna u rasvjetljavanju savremenih pogleda na ulogu planiranja porodice u rješavanju aktuelnih problema stanovništva u savremenom svijetu. U ovom proučavanju se pokazalo da su Marks i Engels, kao i njihovi sljedbenici (revolucionarna struja) optimistički gledali na mogućnosti izdržavanja stanovništva na našoj planeti, imajući **pri**

tom uvijek u vidu potrebu društvenog preobražaja. Tako njihova kritika naučne neosnovanosti Maltusove populacione teorije, pored naučnog i is-torijskog, ima i praktični značaj za planiranje porodice, pošto zagovornici interes:: kapitalističke klase danas planiranju porodice često prilaze sa stanovišta te teorije. Stoga je u ovom radu ukazano na opasnosti od određenih interpretacija Maltusove populacione teorije, danas.

Razvoj planiranja porodice, kao svojevrsnog pokreta na mikro i makro planu, posmatrali smo u toku posljednje četiri decenije. Kao humanitarni pokret po svojoj prvobitnoj intenciji on je djelovao na mikro planu zbog dobrobiti čovjeka, javljajući se od samog početka kao čovjekovo pravo da planira svoj porod i kao pravo još nerođenog djeteta da bude rođeno željeno. Inicijativa za osnivanje ovog pokreta pokrenuta je iz Švedske, 1946. godine. On nije proistekao iz Neomaltuzijanske lige (1877 —1927), kakvih je tvrdnji bilo, a ima ih i danas.

Stavovi UN o planiranju porodice imaju veoma određeno mjesto, sa stanovišta proučavanja planiranja porodice u ovom radu, u tom smislu što je politika razvoja planiranja porodice u Jugoslaviji sa stavovima UN o planiranju porodice, kao ljudskom pravu, u uskoj povezanosti. Ujedinjene nacije su u 1966. godini proklamovale da je planiranje porodice jedno od osnovnih ljudskih prava svih ljudi da slobodno odlučuju o broju i vremenu rađanja svoje djece, pravo na odgovarajuću obavištenost, obrazovanje, savjete i usluge, pravo svakog djeteta da se rodi kao željeno. Pojam planiranja porodice, prema stavovima UN, podrazumijeva mnoštvo raznolikih mjera nužnih za stvaranje društveno-političkih, vaspitno--obrazovnih, socijalno-zdravstvenih, zakonodavnih, materijalnih i drugih uslova za sve ljude u vezi s rađanjem djece, uključiv i liječenje nedovoljne plodnosti, bez obzira na njihovo bračno stanje i broj djece.

Osnovni cilj planiranja porodice u sferi čovjekovog ličnog i društvenog oslobođanja, je čovjekova sloboda u obezbjeđivanju individualnog izbora u njegovom reproduktivnom ponašanju. Posmatrano u ovom kontekstu, a u svjetskim razmjerama, u politici prema planiranju porodice u Jugoslaviji se otišlo najdalje, pošto je ljudsko pravo u ovoj oblasti regulisano na ustavnom nivou, kao individualno, a ne kao pravo para, pri čemu se čovjek ponaša odgovorno kao subjekt i svojih ličnih i društvenih odnosa.

Proučavanje društveno-političkih aspekata planiranja porodice u Jugoslaviji, između ostalog, pokazuje da planiranje porodice ne može biti osnovni način za usmjeravanje ravnomjernog kretanja stanovništva u našoj zemlji, a ni u svijetu. Čak i pod uslovom da je veoma dobro orga-nizovana društvena akcija, planiranje porodice može imati samo ograničeno dejstvo na kretanje stanovništva. Prema nalazima ovog rada »izlaz« iz sadašnjeg kriznog stanja nastalog zbog porasta stanovništva u nekim zemljama u razvoju, je u bržem razvoju proizvodnih snaga tih zemalja, pri čemu se mora uzeti u obzir da sam razvoj proizvodnih snaga tih zemalja ne može automatski da riješi sve prateće probleme njihovog razvoja, zato što je bitno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju i pravednija raspodjela i na nacionalnom i na međunarodnom nivou. I dosadašnji društveno-ekonomski razvoj je pokazao da, i kad stanovništvo raste sporije, to automatski ne dovodi do povećavanja životnog standarda ljudi.

Pristalice maltuzijanskog shvatanja planiranja porodice u zemljama u razvoju nude planiranje porodice kao zamjenu za razvoj tih zemalja. Korijeni takvog shvatanja nalaze se u interesima multinacionalnih kompanija i velikih međunarodnih asocijacija krupnog kapitala koji, krčeći puteve svom profitu, ne biraju sredstva, pa tako maltuzijansku teoriju o stanovništvu, u njenim savremenim varijacijama, iako danas potpuno anahronu, proglašavaju osnovom za rješenje aktuelnih problema stanovništva u savremenom svijetu. Tako se planiranje porodice, iako u svojoj biti humani socijalni pokret, na međunarodnoj sceni povremeno nađe kao poligon za plasiranje reakcionarnih koncepcija u vezi s razvojem pojedinih zemalja, regija i si.

U nekim zemljama u razvoju često se putem planiranja porodice sprovodi politika ograničavanja porasta stanovništva, pa se tako planiranje porodice u praksi javlja kao sinonim za ograničavanje porasta stanovništva. Međutim, na problem »prekobrojnog« stanovništva treba gledati kao na problem društvenog razvoja, a ne prirodnih čovjekovih sklonosti.

II

U Jugoslaviji smo proučavali društveno-političke aspekte planiranja porodice primjenjujući teorijsko-istorijski pristup, zasnovan na marksističkom viđenju društvenog razvoja. Proučavanje je pokazalo da osnove za razvoj slobodnog roditeljstva u novoj Jugoslaviji leže u rezultatima borbe najprogresivnijih društvenih snaga između dva svjetska rata, koje su zahtjeve s ovog područja isticale u svjetlu političkih zahtjeva za poboljšanje društvenog položaja čovjeka. Poslije VIII partijske konferencije, održane u Zagrebu 1928. godine, na kojoj je Josip Broz Tito bio središnja ličnost, sve veći značaj se pridaje i nekim specifičnim pitanjima u vezi s društvenim položajem žene. Tako se tridesetih godina, na zborovima radnika i partijskim konferencijama, zahtijeva slobodan abortus kao nužno rješenje zbog sve većeg zapošljavanja žena. Tu političku akciju za liberalizaciju abortusa i slobodno roditeljstvo vodili su komunisti, tražeći ukidanje paragrafa 171. Krivičnog zakonika u staroj Jugoslaviji. Izražavajući tadašnju liniju KPJ Edvard Kardelj, pod imenom Tone Brodar, objavljuje članak »Paragraf 171«, u 1934. godini, u kom zahtijeva slobodan abortus. U dokumentima Pete zemaljske konferencije KPJ, održane 1940. godine, koji reflektuju dublju političku akciju borbe radničke klase i za slobodno roditeljstvo, veoma značajan dio posvećen je problemima materinstva, abortusa, vanbračne djece i slično, tako da su ti dokumenti u novoj Jugoslaviji poslužili kao idejna osnova za zakonodavno rješavanje tih pitanja na boljoj, humanijoj osnovi.

U koncept analize društveno-političkih aspekata planiranja porodice u Jugoslaviji uvedeno je zakonodavno regulisanje odlučivanja o rađanju djece. Ono je započeto pedesetih godina u Saveznoj skupštini u kojoj su vođene žučne rasprave oko liberalizacije abortusa. U tim raspravama teško je »premošćavano« nasljeđe u vezi s dehumanizacijom odnosa polova, koje se akumuliralo vijekovima. Ishod rasprave o amandmanu na 140. paragraf prijedloga novog Krivičnog zakona u poslijeratnoj Jugoslaviji, tzv. klasni paragraf o abortusu, sa stanovišta emancipacije

jugoslovenskog društva ima poseban značaj, pošto predstavlja faktički osnov slobodnom odlučivanju o rađanju djece u novoj Jugoslaviji. Donošenje Uredbe o dozvoljenom pobačaju, 1952. godine u Saveznoj skupštini, kao i njene docnije dopune i promjene, zatim donošenje Rezolucije o planiranju porodice, takođe u Saveznoj skupštini, koja označava novu fazu u politici našeg društva prema planiranju porodice, a posebno utvrđivanje ustavnog prava čovjeka da slobodno odlučuje o rađanju djece u Ustavu SFRJ i ustavima republika i pokrajina, pokazuje da se politika prema planiranju porodice odnosila veoma angažovano.

U ovom radu se pokazalo da je za čovjekovu slobodu posebno značajno utvrđivanje ustavnog prava čovjeka da slobodno odlučuje o rađanju djece. Ono predstavlja ujedno i stepen dostignutog društvenog razvoja u nas, u kom je radni čovjek sam gospodar svog društvenog položaja, pa tako i u oblasti rađanja djece. Ovo proučavanje je pokazalo, takođe, da ovo ustavno pravo ne predstavlja reaffirmaciju već kompleksno izraženih stavova o ljudskom pravu na planiranje porodice u Rezoluciji Savezne skupštine, već da je ono novo pravo, kao integralni dio svih drugih čovjekovih prava i sloboda, ustavno utvrđenih, u socijalističkoj samoupravnoj Jugoslaviji. Ono je proizašlo iz osnovnog prava čovjeka na rad, na samoupravljanje, iz njegovog prava na ovladavanje uslovima, sredstvima i rezultatima rada, pa tako predstavlja značajan domet u društvu-no-političkom razvoju, koji čovjeku omogućava da, u težnji za svojim oslobađanjem, savladava i stihijnost u djelovanju bioloških zakona.

Naša revolucija, nepokolebljiva i humana, i u domenu rađanja djece sve više širi prostore ljudske slobode. Političke rasprave i donijeta politička rješenja u domenu rađanja djece u Jugoslaviji, za kraći period od četvrt vijeka (počev od već spomenute rasprave o amandmanu na 140. paragraf prijedloga Krivičnog zakonika, pa sve do usvajanja člana 191. Ustava SFRJ o pravu čovjeka da slobodno odlučuje o rađanju djece), dali su nove prostore za puniju afirmaciju čovjekove slobode u domenu rađanja djece, na planu političkog deklarisanja, normativnog uređivanja, a dobrim dijelom i u praksi. Isti period karakterističan je i po tom što predstavlja oslobađanje čovjeka od robovanja prirodnim zakonima. Jer, kako je F. Engels rekao: »...Sloboda se ne sastoji u sanjarijama o nezavisnosti od prirodnih zakona, nego u saznanju tih zakona i u time datoj mogućnosti da njihovo djelovanje planski primjenjujemo u određene svrhe« (Anti-Diihring). Tako politička dokumenta najviših državnih i partijskih organa naše zemlje, kao što su Ustav SFRJ i ustavi svih republika i pokrajina, Program SKJ i rezolucije IX, X i XI kongresa SKJ, danas predstavljaju rukovodstvo za akciju i u ovom osjetljivom području života čovjeka, pošto stvaranje uslova za ostvarivanje prava čovjeka da slobodno odlučuje o rađanju djece, na relaciji borbe SKJ za oslobađanje čovjeka i rada, predstavlja istovremeno i ličnu i društvenu sferu čovjekovog oslobađanja.

Odnos politike prema planiranju porodice na unutarnjem planu, kojom je postupno sagledavana i utvrđivana vizija čovjekove slobode i u oblasti rađanja djece, pokazuje da ona nije mogla ostati bez određenog uticaja na istom planu ni u međunarodnim razmjerama. SFRJ je svojom politikom na međunarodnom planu dala doprinos da se usvoji, a zatim da se dalje unapređuje ljudsko pravo na planiranje porodice. Predsjed-

nik SFRJ Josip Broz Tito, neposredno je doprinio proglašavanju ljudskog prava na planiranje porodice u UN, kao potpisnik Izjave svjetskih vođa pred GS OUN u 1966. godini. Svojom porukom povodom održavanja Treće svjetske konferencije o stanovništvu UN, 1974. godine, on je posebno naglasio značaj bržeg ekonomskog napretka zemalja u razvoju i potrebu uspostavljanja novih međunarodnih ekonomskih odnosa. Angažovanje predstavnika nesvrstane Jugoslavije na daljem unapređenju planiranja porodice, zajedno sa predstavnicima drugih nesvrstanih zemalja, posebno je značajno u njihovom zalaganju za sprovođenje stavova VI i VII specijalnog zasjedanja UN o NMEP.

Planiranje porodice je pravo svih ljudi da slobodno i odgovorno odlučuju o broju i vremenu rađanja svoje djece, pravo na odgovarajuću obaviještenost, obrazovanje i usluge, pravo svakog djeteta da bude rođeno željeno, pri čemu se u ostvarivanju toga individualnog ljudskog prava, a na osnovu »slobode kao spoznate nužnosti« (Marks), uzimaju u obzir potrebe zajednice kao cjeline. U ostvarivanju ovog ljudskog prava znatno je bliža veza između planiranja porodice kao korišćenja individualnih ljudskih prava i punog razvitka svih ljudskih mogućnosti, nego između planiranja porodice i stanovništva.

Pojam planiranja porodice podrazumijeva mnoštvo raznolikih mjera, nužnih za stvaranje društvenih, medicinskih i materijalnih uslova u vezi sa rađanjem, za sva lica bez obzira na njihovo bračno stanje i broj djece. Kako je osnovni cilj planiranja porodice obezbjeđenje individualnog izbora u reproduktivnom ponašanju, vođenje društvene politike planiranja porodice ne može se ograničiti samo na unapređivanje bezbjedne i djelotvorne kontrole rađanja i liječenje nedovoljne plodnosti. Ona mora da teži ka mijenjaju uslova života pojedinaca, ukoliko oni osjećuju njegove stvarne želje u pogledu veličine porodice, što ujedno znači radikalne promjene ne samo u životu čovjeka kao pojedinca, već ljudske zajednice.

SFR Jugoslavija, opredijelivši se za ustavno pravo čovjeka da slobodno odlučuje o rađanju djece, kao integralnom dijelu samoupravnih socijalističkih odnosa na unutarnjem planu, svojom politikom na međunarodnom planu djelovala je:

a) u Organizaciji ujedinjenih nacija doprinijela je da se ljudsko pravo na planiranje porodice i rastojanje između porođaja konstituiše kao jedno od osnovnih ljudskih prava;

b) u Međunarodnoj federaciji za planiranje roditeljstva, najvećoj međunarodnoj nevladinoj organizaciji, neposredno je izvršila uticaj da se u njenom statutu ljudskom pravu na planirano roditeljstvo da primat nad balansom između resursa i stanovništva, razlučivanju mjesta i uloge planiranja porodice kao ljudskog prava u odnosu na populacionu politiku i u razotkrivanju i raskrinkavanju neomaltuzijanskog i neoneomaltuzijanskog pristupa aktuelnim problemima stanovništva u okviru pojedinih aktivnosti koje vodi ova Federacija;

c) s obzirom na brzi porast stanovništva, u nekim zemljama čak do dramatičnih razmjera, predstavnici naše zemlje, počev od prvih rasprava o problemima stanovništva, bore se za radikalno nove stavove, da se problemi čovječanstva više ne mogu rješavati u starim ekonomsko-političkim okvirima. Uvođenje »lijeka« za međunarodne krizne situacije, putem

sprovedenja antinatalističke politike u pojedinim regionima svijeta, naši predstavnici kvalifikuju kao bježanje od pravog rješenja, koje danas, prije svega, predstavlja smanjenje jaza između razvijenih i nerazvijenih dijelova svijeta, između razvijenih zemalja s jedne i nerazvijenih zemalja i zemalja u razvoju, s druge strane. Prijedloge nesvrstanih zemalja, for-mulisane na samitu u Alžiru, a prihvaćene na VI specijalnom zasjedanju Generalne skupštine OUN, za radikalnu promjenu sadašnjih nepravednih odnosa i nepravedne podjele u svijetu, predstavnici naše zemlje isticali su na odgovarajućim međunarodnim, regionalnim i drugim skupovima, kao uslov za rješavanje globalnih problema u okviru novog međunarodnog ekonomskog poretka, uključujući i probleme stanovništva, kao sastavni dio društveno-ekonomskog razvoja.

Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija na međunarodnom planu mogla je odlučno i dosljedno da se bori za humanistički pristup planiranju porodice, kao jednom od osnovnih ljudskih prava, koje može da se ostvaruje samo kao integralni dio razvoja, a ne kao zamjena za razvoj, jer se i u našem humanističkom društvu, sa velikim razlikama u ekonomskoj razvijenosti između republika i pokrajina, »lakše« prevazilazi ekonomska nerazvijenost od mijenjanja odnosa, brže razvijaju proizvodne snage od »mijenjanja« svijesti, posebno u sferi odnosa u porodici i odnosa među polovima. Tako je ona mogla kreativno doprinosti pronalazenju globalnih rješenja za umirenje porasta stanovništva u svijetu, u kome razvijene zemlje nisu dovoljno shvatile opredjeljivanje svoje ekonomske pomoći nerazvijenim zemljama u okviru NMEP, pošto, često, jednostavno insistiraju samo na planiranju porodice, krajnje uprošćavajući kompleksnost djelovanja faktora fertiliteta i porasta stanovništva i zanemarujući prave dimenzije ovoga problema, utoliko više što se na ovom području više osjeća djelovanje ideologije nego nauke,³⁾ a posebno djelovanje politike.

Pristup jugoslovenskih predstavnika planiranju porodice na međunarodnom planu zasnovan je na težnji da se u savremenom svijetu for-muliše globalna ideologija, zasnovana na veoma širokim humanitarnim principima i visokim univerzalnim vrijednostima.

Predstavnici SFRJ u OUN, na drugim međunarodnim skupovima i u nevladinim organizacijama, mogli su odlučno da se bore za jasne stavove zato što se SFRJ:

— u svim svojim idejno-političkim opredjeljenjima rukovodi marksističkom naukom, prema kojoj je oslobođenje čovjeka i rada »čovjekovo očovječenje«, »čovjek najveća vrijednost«, a briga o čovjeku njen osnovni cilj;

— u svom političkom sistemu socijalističke samoupravne demokratije »... štiti i lična demokratska i ljudska prava i slobode čovjeka i građanina ... jer su izraz prije svega prava na samoupravljanje i prava rada društvenim sredstvima, kao i drugih samoupravnih prava ...«, među kojim pravo na slobodno odlučivanje o rađanju djece ima poseban značaj;

— u svom konceptu planiranja porodice, zasnovanom na ustavnom pravu čovjeka na slobodno odlučivanje o rađanju djece, koje ne znači sa-

³⁾ Košta Mihajlović, *ibid.*, str. 97.

mo prevenciju neželjenog začeća, ili pobačaj, odnosno liječenje subfertilizacije, već i dužnost da se roditeljstvo ostvari odgovorno, konstituisala je takvo ustavno ljudsko pravo koje podrazumijeva odgovorno, željeno i društveno-aktivno roditeljstvo, koje je osnov i srećnom životu u porodici i skladom društvenom razvoju. Tako koncipirano ustavno pravo čovjeka u praksi sve više postaje značajno za opšti društveni napor uspostavljanja odlučujuće uloge radnog čovjeka u raspolaganju stvorenim dohotkom i određivanju društvenih prioriteta za skladan društveno-ekonomski razvoj jugoslovenskog samoupravnog socijalističkog društva.

III

U ovom radu pokušalo se ukazati koliko je planiranje porodice i politički značajno i politizirano. Politika, kao javna sfera, morala se pozabaviti i planiranjem porodice, zato što se ta sfera čovjekovog života nije mogla razriješiti bez političke, pa i društvene intervencije. Planiranje porodice je izuzetno važno po socijalističkom samoupravnom viđenju. Ono nije samo privatna sfera čovjekovog života. A sve što je od izuzetnog značaja, postaje i predmet pažnje politike, pa je i u odnosu na planiranje porodice politika iskazala svoju brigu i intervenciju u raznim oblicima (političkom angažovanju, administrativnom, samoupravnom).

Ovaj rad je, takođe, pokazao da se tek u socijalističkoj samoupravnoj Jugoslaviji stvaraju uslovi da radni čovjek, pošto ima pravo na rad, na dohodak, na razvoj u svojoj samoupravnoj poziciji, a s obzirom na politiku koju sam kreira, ostvaruje i svoje roditeljstvo u procesu deetatizacije našeg društva, kada u centar društvenog interesa sve više dolazi dijete i porodica, a ne brak, zbog čega se sve više razmišlja o interesima djeteta prije donošenja odluke o njegovom rađanju. To i jeste značajna karakteristika planiranja porodice u Jugoslaviji.

Prema nalazima ovog rada, planiranje porodice objektivno ima veoma značajnu ulogu u ostvarivanju čovjekovih sloboda, kao sastavni dio i lične i društvene sfere čovjekovog oslobađanja. To je od posebnog značaja za žene u svim dimenzijama njihovog društvenog položaja. Međutim, ono ima ograničenu moć u rješavanju aktuelnih problema stanovništva.

Planiranje porodice u zemljama u razvoju, koje imaju ozbiljne probleme zbog brzog porasta stanovništva ne može biti substitut za razvoj. Marksističko viđenje budućnosti čovječanstva u vezi s ovim problemima karakteriše optimizam, nasuprot krajnje pesimističkim prognozama zagovornika interesa kapitalizma, koji kao svjedoci savremene krize tog sistema, a usljed svoje klasne opredijeljenosti, propadanje kapitalističkog sistema zamjenjuju propašću naše planete zbog njene prenaseljenosti stanovništvom. Istorijski razvoj od Marksa, Engelsa i Lenjina ide u obrnutom smjeru od Maltusovih »zakona«. Marksistička vizija čovjekove budućnosti, kako je vide progresivne snage savremenog svijeta koje se bore za planirano roditeljstvo kao jedno od osnovnih ljudskih prava, kao integralni dio društveno-ekonomskog razvoja u okviru NMEP i čovjekovog prava na razvoj koje, istina, tek počinje da se konstituiše na nivou UN, gradi se na težnji ka čovjekovoj slobodi.

Uvjereni smo da ostaju još brojna teorijski značajna i društveno aktualna pitanja u oblasti planiranja porodice. Napomenuli bismo samo humanizaciju odnosa među polovima, primjera radi, kao kompleks iz kog je u ovom radu obrađen samo jedan dio. Zato smatramo da bi tim pitanjima i ubuduće trebalo pokloniti odgovarajuću pažnju.

Na osnovu proučavanja osnovnih teorijskih i političkih problema planiranja porodice danas, može se reći da, kao što nisu razriješeni ni mnogi teorijski problemi planiranja uopšte, još manje je nauka doprinijela na području planiranja porodice, koje je, usudujemo se reći, delikatnije i osjetljivije od planiranja u ekonomiji. Sve dok se ne razriješe otvoreni problemi u naučno-istraživačkom radu u domenu planiranja porodice, ono neće moći davati značajnije rezultate. Proučavanje je takođe, pokazalo da je u ostvarivanju ovog ljudskog prava mnogo bliža veza između planiranja porodice, kao individualnog ljudskog prava i punog razvitka čovjekovih mogućnosti, nego između planiranja porodice i politike stanovištva, odnosno da ovo drugo zavisi od odnosa politike prema planiranju porodice u datoj sredini.

Dosadašnji teorijski dometi o planiranju porodice, koji nisu za podcjenjivanje, u svojoj suštini su nespojivi sa marksističkom, odnosno socijalističkom samoupravnom sadržinom i vizijom planiranja porodice. Kad to kažemo, imamo u vidu sve one teorije koje smo interpretirali u ovom radu, a koje uslovno možemo nazvati: antičke, tradicionalne, religiozne, građanske, maltuzijanske i druge, a čija se suština svodi na jednu od sljedećih alternativa: prvu — da je porodica privatna, odnosno lična sfera čovjekovog života u kom društvo ne treba da interveniše, i drugu — da oblast rađanja djece treba regulisati na tradicionalan način, odnosno da tu oblast čovjekovog života treba prepustiti religijskom i crkvenom učenju, zatim da oblast rađanja djece treba tretirati kao robnu proizvodnju u kapitalizmu, uslovljenu djelovanjem zakona ponude i potražnje, da treba uvesti »državno« planiranje porodice i si. Dakle, jedni prenaglašavaju ličnu i porodičnu autonomiju na račun društva, a drugi prenaglašavaju društvenu, državnu ili grupnu dominaciju na štetu lične i porodične.

Nasuprot takvim shvatanjima socijalistička samoupravna vizija planiranja porodice očekuje srećan spoj optimalne ljudske individualnosti (čovjeka kao individualnog individuuma, a ne kao klasnog, grupnog, prosječnog individuuma), odnosno srećan spoj lične slobode svake jedinice sa optimalnom društvenošću. Riječ je o društvenoj društvenosti, za koju se zalažemo, nasuprot onoj u kojoj žive savremena društva i savremene porodice.

Zalažući se za teorijsko utemeljenje planiranja porodice, smatramo da marksistička teorija planiranja porodice ima ambiciju i zadatak da prevaziđe sve pomenute teorije i to: prvo — preuzimanjem pozitivnih tekovina; drugo — prevazilaženjem ograničenosti tih teorija i treće — odbacivanjem svega što je nespojivo sa socijalističkim samoupravnim viđenjem odnosa u porodici i čovjekovih prava i sloboda u oblasti rađanja djece.

U tom sklopu gledano sigurno je da u našem društvu odgovara samoupravni koncept planiranja porodice, da čovjek u svojoj samoupravnoj poziciji, u svom interesu i u interesu društva, slobodno odlučuje o rađa-

nju djece. Jer, planiranje porodice u našem društvu predstavlja veoma značajno društveno opredjeljenje, a ustavno pravo čovjeka da slobodno odlučuje o rađanju djece visoki domet društvenog razvoja i odnosa u društvu. Sve to omogućava čovjeku da u težnji za svojim oslobađanjem u podruštvljenim, neotuđenim, samoupravnim odnosima, savladava i stihij-nost u djelovanju bioloških zakona, tako da proces političke i društvene emancipacije postepeno prerasta u proces opšteljidske emancipacije, pošto i odnosi među ljudima postaju sve više, kako su o tom odnosu u svojim »Ranim radovima« rekli Marks i Engels » ... najprirodniji odnos čovjeka prema čovjeku...« i to u procesu u kome se, kako je to Engels rekao u »Anti-Diihringu«, » . . . Društvo, razumije se, ne može osloboditi, a da se ne oslobodi i svaki pojedinac«.

Gornji zaključci se mogu potkrijepiti i obrazložiti sljedećim:

Porodica i brak, koji su čovječanstvu ponudili prvi osnov socijalnog grupisanja i tako obezbijedili i razvili » ... biološke srodnosti kao uređene osnove rodovske strukture« (Tarkot Parsons) koji su svoju tačku »konvergencije« razvili u specifičnom socio-psihološkom »boravištu«, dakle, ta početna jedinica istinskog grupisanja i svojevrsnog organizovanja je bila i danas je ostala tačka napetosti i razapetosti između dvije ekstremne i razvučene sile — između optimalne individualnosti i svojevrzne privatnosti i intimnosti s jedne, i optimalne društvenosti, javnosti, koja razara privatnost i intimnost, s druge strane.

Politika kao javna sfera, shvaćena u tradicionalnom, početnom ili današnjem savremenom smislu, sve više je ugrožavala nepovredivi svijet braka i porodice, kao primarnih grupa, a ljudska priroda, kao i priroda i struktura braka i porodice, sve više su bježali i sklanjali se ispred nastojanja takve sile i takve vrste javnosti, koja je ulazila i u najintimniju sferu ličnog, bračnog i porodičnog života. Iako je došlo do svojevrzne interakcije, čas do određene kooperacije, čas do konfliktnih odnosa između strogo intimnog i ličnog, grupno-porodičnog i bračnog s jedne, i političkog, javnog, bilo da se ono pojavljuje u vidu crkvene, tradicionalne, feudalne, građan-sko-kapitalističke, kao i neke druge politike ili političke intervencije, s druge strane.

Sve se to dešavalo, a i danas se dešava, u specifičnom socio-psihološkom, socio-ekonomskom i pravnom ambijentu, u kom društvo nije prirodno, a priroda nije društvena, pa samim tim ono što je u čovjeku prirodno (na primjer da stupi u brak iz ljubavi), je skoro potpuno neprirodno i antiprirodno, a ono što je društveno (odnosno političko) je antidruštveno, nedruštveno, unakaženo, otuđeno, kao nedruštvena društvenost (Marks).

Ne uviđajući uopšte, ili ne u dovoljnoj mjeri, svu dramu bračnog i porodičnog života, grupisanja i ljudskog opstojanja, mnogi socijalni istraživači (pored Morgana, koji se izdvaja, Kreber, Malinovski, Redklif-Braun, Maks Veber, Luis Vert, Georg Zimel, Herman Šmalenbah, Emil Dirkem, Henri Samner Mein, Mark Blok, Lord Etkon, Retlisberger, Dikson i mnogi drugi) su direktno ili indirektno čas sklanjali brak i porodicu od očiju

politike, čas je približavali i potpuno politizirali, učinili je potpuno javnom i pred surovom radoznalošću javnog mnijenja potpuno je razotkrivali.

Istražujući suštinu i pojavne oblike braka i porodice u minulim i savremenim ambijentima, mnogi navedeni, kao i drugi istraživači su, primjenjujući različite metode (čas deskriptivni, čas takozvani klasifikacioni sistem — vidi o tom opširnije rad Alfreda D. Krebera »Klasifikacioni sistemi srodstava«, zatim metod istorijskog pretpostavljanja) mnogo obećavali, a malo davali, pa su se oni u svojim studijama često više udaljavali, nego približavali suštinu braka i porodice, kao svojevrzne nedruštvenosti društvenosti. Brak i porodica su se sve više zatvarali u sebe, a socijalni sistem im se sve više nametao.

Porodica i brak, kako oni tradicionalni, tako i savremeni, su sve više poimali da politika ne može bez braka i porodice, odnosno da se ne može bez društvene politike o braku i porodici, a da brak i porodica, takođe, ne mogu bez politike, političke sfere i političkog ogrtača (Marks). Brak i porodica su politizirani, a politika je sve više determinisana, ne samo proizvodnim snagama i odnosima, nego i prirodom braka i porodice. Tako je došlo do svojevrsnog jedinstva suprotnosti u kom porodica ne može da egzistira bez politike i političke sfere.

Sve što je rečeno, bio je i povod i teorijski osnov da u ovom proučavanju sučelimo i proučimo brak, porodicu i politiku, da za brak, porodicu i planiranje porodice potražimo i više i humanijeg prostora u hu-manizovanoj politici samoupravnog socijalizma, u onoj politici koja će sve više nestajati, odumirati, da bi se formirali što širi i što humaniji društveni prostori za intimno ljudsko, lično, porodično, zajedničko i društveno, za društvenu društvenost, bez koje porodica teško može opstati u savremenom i humanom smislu.

Polazni teorijski stav u proučavanju planiranja porodice u Jugoslaviji i njenih društveno-političkih aspekata, što je u ovom radu bilo predmet analize, zasnovan je na Marksovom i Engelsovom viđenju procesa oslobađanja čovjeka i društva, da se društvo ne može osloboditi dok se ne oslobodi svaki pojedinac (F. Engels, Anti-Diihring), te da se proizvodnja života, kako svog sopstvenog radom, tako i tuđeg rađanjem, javlja već odmah kao društveni odnos s jedne, i kao prirodni, s druge strane (K. Marks—F. Engels, Njemačka ideologija). Suština ovog proučavanja je čovjekova sloboda i nesloboda u oblasti rađanja djece, odnosno ljudsko pravo u ovoj oblasti i oblici društvenog regulisanja planiranja porodice, kao ljudskog prava.

U proučavanju planiranja porodice u Jugoslaviji i njegovih društveno-političkih aspekata pošlo se od toga da se ova problematika ogleda na teorijskom, istorijsko-retrospektivnom i praktičnom nivou i da sva tri ova nivoa mogu imati približno podjednak značaj.

Teorijski značaj ovog proučavanja je u sagledavanju planiranja porodice kao integralnog procesa emancipacije čovjeka, i žene, i muškarca, i društva, uzeto u cjelini, kao procesa takvih razmjera koji je duboko vezan za razvoj svijesti na nivou individue, kao i društvene svijesti, posebno stoga što planiranje porodice ima i svoju duboku klasnu sadržinu. Pokušali smo u granicama mogućnosti, a respektovanjem Marksovog stanovišta o nedopustivosti iznošenja ekonomskih kategorija redom istorijskog zbivanja, planiranje porodice sagledati u međusobnoj povezanosti s

određenim kategorijama u strukturi našeg savremenog društva, a i u svijetu. Prvi nivo analize proučava u ovom radu doktrine, teorije i ideje o reprodukciji stanovništva, odnosno slobode i neslobode ljudi da u toj oblasti sami odlučuju. Drugi nivo analize polazi od proučavanja političke regulacije u vezi s kretanjem stanovništva, u čemu je akcenat stavljen na razvijanje ideje o ljudskom pravu u oblasti rađanja djece, kao jednom od osnovnih ljudskih prava u našoj zemlji.

Istorijsko-retrospektivni pristup u proučavanju planiranja porodice u Jugoslaviji i njenih društveno-političkih aspekata, predstavlja analitičku obradu postojeće građe, dokumenata i osnovne literature o ovim pitanjima u nas i u svijetu.

Putem pronatalističke i antinatalističke politike u klasnim društvenim sistemima, politička vlast ostvarivala se gospodarenjem nad ljudima. Pri tom su upotrebljavane i veoma drastične metode. Potrebe praktične politike datog društva neposredno su se reperkutovale i na veličinu porodice, što govori da se politika i u domenu rađanja djece, oslanjajući se na zaostalost i konzervativizam masa, religiozne uticaje i slično, snažno ostvarivala kao sredstvo porobljavanja ljudi.

Biološka reprodukcija, kao dio društvene reprodukcije, uvijek je bila u centru interesovanja čovjeka. Značajniji mislioci tokom istorijskog razvoja nastojali su da odraze društvena stremljenja i u ovoj oblasti u cjelokupnom dosadašnjem razvoju ljudske misli.

Značaj proučavanja planiranja porodice i njegovih društveno-političkih aspekata je u rasvjetljavanju planiranja porodice kao društveno-političkog pitanja, odnosno posebnog ljudskog prava, kako je to rekao Edvard Kardelj,⁴⁾ a u svijetu kao jednog od osnovnih ljudskih prava. U široj javnosti, a i u političkim krugovima, rasprostranjeno je shvatanje da je planiranje porodice identično kontracepciji, abortusu ili sterilizaciji, zbog čega se često tretira sinonimom za smanjivanje priraštaja stanovništva, a ne kao ljudsko pravo. Ovim proučavanjem nastojao se dati doprinos prevazilaženju takvog shvatanja.

B.

Razvoj planiranja porodice, shvaćen u savremenom smislu, na mikro i makro planu, ima svoju istoriju i može se posmatrati skoro četiri posljednje decenije. Javlja se neposredno poslije drugog svjetskog rata. Inicijativa za međunarodno organizovanje pokreta za planiranje roditeljstva pokrenuta je iz Švedske, a pionir ovog pokreta bila je Eliza Ottensen Jensen.

Planiranje porodice kao humanitarno socijalni pokret, po svojoj prvobitnoj intenciji javlja se da djeluje na m i k r o planu, zbog dobrobiti čovjeka, kao njegovo ljudsko pravo da planira svoj porod i prava još nerođenog djeteta da bude rođeno željeno.

*) E. Kardelj: »Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja«, »-Komunist« (prvo izdanje), Beograd, 1977, str. 122.

Sa razvojem pokreta za planiranje porodice, vlade su se ranije ili kasnije počele interesovati za integraciju volonterskih aktivnosti ovog pokreta u društveno-ekonomski razvoj svojih zemalja, tako da se danas, za ovaj pokret na m a k r o - p l a n u može reći da je širom svijeta postao integralni dio razvoja, sa kojim je u upravnoj srazmjeri. Ukoliko je viši stepen društveno-ekonomske razvijenosti jedne zemlje ili regije, utoliko su razvijenije i društvene aktivnosti i službe planiranja porodice i obrnuto (izuzev samo u nekoliko zemalja u kojima je izrazit religiozni uticaj).

Međutim, maltuzijanski pristup danas je, ipak, prisutan u svijetu, pošto ga određene snage nude kao substitut za razvoj. Njegovi korijeni su u multinacionalnim kompanijama i velikim međunarodnim asocijacijama krupnog kapitala koji, krčeći puteve svome profitu, ne biraju sredstva, pa tako maltuzijansku populacionu teoriju u njenim savremenim varijacijama, iako danas anahronu, proglašavaju kao »lijek« za aktuelne probleme stanovništva današnjice. Tako se planiranje porodice, iako u svojoj biti humani, socijalni pokret, na međunarodnoj sceni našao kao-poligon za plasiranje različitih koncepcija u vezi sa društveno-ekonomskim razvojem na nacionalnom i međunarodnom planu. S obzirom na mogućnost finansiranja krupni kapital se »ubacuje« sa svojim koncepcijama i na međunarodnom i nacionalnom planu. To se postiže putem finansiranja aktivnosti, jer su fondovi za planiranje porodice i na nacionalnom i na međunarodnom nivou uvijek u oskudici za novcem, što omogućuje da se »provuče« i koncepcija suprotna ljudskom pravu i to utoliko lakše ukoliko je bolje smišljena i prostudirano uvijena njena osnovna intencija. Mi smo danas savremenici realizacije brojnih projekata planiranja porodice koji se najvećim dijelom sprovode u zemljama u razvoju. Oni su finansirani iz inostranstva, često su u gruboj suprotnosti sa ostvarivanjem planiranja porodice kao ljudskog prava, deklarisanog i na nacionalnom nivou zemalja primaoca te pomoći i u OUN, čije su ove zemlje članice.

Tako se planiranje porodice na međunarodnoj sceni prelama kao-pokret različitih-filozofija, često i sasvim divergentnih o čemu ilustrativno govore pojedinačne aktivnosti, kojih je nekad više nekad manje, a koje su obično po svojoj suštini, ali ne uvijek i po prividu stvari i po-formi, u suprotnosti sa generalnom linijom asocijacije planiranja porodice (nacionalne ili međunarodne) koje su se u svijetu deklarirale za planiranje porodice kao osnovno ljudsko pravo. Ovo je nužno istaći s obzirom na činjenicu da je maltuzijanizam, neomaltuzijanizam i neoneomaltuzijanizam danas u svijetu iz iznijetih razloga, ipak, prisutan, iako je ta anahrona teorija na istraživačkom području marksistički orijentisanih naučnih radnika i progresivno orijentisanih građanskih mislilaca u oblasti stanovništva i planiranja porodice danas sasvim obezvrijeđena i prevaziđena, utoliko prije, što su je u najhitnijim pitanjima kritičkom analizom pobili već progresivni mislioci devetnaestog vijeka prije Marksa i Engelsa koji su je naučno potpuno obezvrijedili. Maltuzijansku teoriju stanovništva danas zagovaraju samo predstavnici onih snaga koji insistiraju na nepromjenjivosti svijeta.

Kako su na prvoj međunarodnoj konferenciji o planiranju roditeljstva, održanoj avgusta 1946. godine u Štokholmu, u osnovnoj rezoluciji

prva tri stava glasila: »1) svako dijete ima pravo da bude željeno od oba roditelja i svi roditelji imaju pravo da odlučuju o broju djece koju će donijeti na svijet; 2) pravo je svih ljudi da dobiju naučnu informaciju o kontroli začeća i tretmanu neplodnosti od stručne službe, i 3) pravo je sve djece da dobiju naučnu informaciju o seksualnom životu kao dijelu njihovog opšteg vaspitanja i omladine da dobije adekvatne pripreme za brak«, iz njih se vidi da su u početnim aktivnostima pokreta za planirano roditeljstvo dobro uočena pitanja za praktičnu akciju, te da su istovremeno i u uskoj međusobnoj vezi. Ona su postala osnov široke društvene akcije, koju u prvo vrijeme vode dobrovoljne nevladine organizacije. Najznačajnija i sa najvećim brojem članova, postala je Međunarodna federacija za planiranje roditeljstva, osnovana je 1952. godine. Širenju pokreta planiranja porodice pružan je otpor iz medicinskih krugova, crkve i postojećeg zakonodavstva. Ipak, prvobitne ideje o kontroli rađanja brzo su prerastale u širi koncept — planiranje porodice, planirano roditeljstvo, širom Evrope, Sjeverne Amerike i Azije, a nešto docnije i Južne Amerike i Australije. U osnovne vodeće ideje ovoga pokreta uključivani su novi aspekti, posebno o seksualnom obrazovanju i pripremi za brak i odgovorno roditeljstvo. Rapidan populacioni porast, posebno u azijskim zemljama, skrenuo je na sebe pažnju brojnih entuzijasta ovog pokreta iz Evrope i Sjeverne Amerike, afirmisanih boraca za dobrobit čovjeka i mir u svijetu.

Kao što se vidjelo, MFPR se nije neposredno razvila iz Maltuzi-janske lige. Ona je u prvoj fazi svoga rada bila pod određenim uticajem maltuzijanaca, što je imalo za rezultat da je u njenom prvom statutu, usvojenom 1953. godine, (godinu dana poslije njenog osnivanja) na prvom mjestu stajao balans između populacije i resursa, a ispred ljudskih prava. Međutim, tek poslije jedne decenije, 1963. godine, i to pod neposrednim uticajem predstavnika Jugoslavije, u njenom statutu ljudsko pravo dobilo je primat. Međutim, u pojedinačnim akcijama, kao i nekim glasilima ove Federacije i danas je, ponekad, prisutan maltuzijanski, neomaltuzi-janski, odnosno neoneomaltuzijanski pristup.

Kako se u praksi stalno potvrđuje da se ljudska prava ne mogu ostvarivati izolovano, na toj osnovi se antimaltuzijanske snage u MFPR bore da se cjelokupna aktivnost ove Federacije odvija u okviru borbe naprednih snaga u svijetu za ostvarivanje stavova VI specijalnog zasjedanja UN i samita nesvrstanih zemalja u Alžiru za novi međunarodni ekonomski poredak. Borci za NMEP u okviru MFPR oslanjaju se, između ostalog, i na činjenicu da ova Federacija, kao nevladina organizacija ima status prve kategorije pri ECOSOC-u, zbog čega je i sama dužna da sprovodi stavove UN. Međutim, maltuzijanske snage koje, djelujući u ovoj Federaciji manje ili više prikriveno, iako nemaju prevagu, nisu za pot-cjenjivanje. Demokratska načela na kojim je ova Federacija osnovana i duh dobre međunarodne saradnje koji vlada u njenim brojnim akcijama, ukazuje da se može očekivati da će snage progresa prevladati suprotne tendencije.

Prva rezolucija o planiranju porodice OUN razmatra se u Komisiji UN za status žene 1965. godine, kada je i usvojena. Objavljivanje Izjave svjetskih vođa, koju je u toku XXI zasjedanja OUN, na Dan ljudskih prava, 10. XII 1966. godine, pročitao U Tant, generalni sekretar Ujedinje-

nih nacija, predstavlja za pokret planiranja porodice najznačajniji događaj u njegovoj historiji, pošto je planiranje porodice tada utvrđeno kao jedno od osnovnih ljudskih prava. Utvrđivanju planiranja porodice, kao jednom od osnovnih ljudskih prava, bitan doprinos je dala SFR Jugoslavija, pošto je predsjednik SFRJ Josip Broz Tito jedan od 12 potpisnika Izjave svjetskih vođa. On je ukazao da je planiranje porodice integralni dio društveno-ekonomskog razvoja svake zemlje, a istovremeno da je nužno da se i cijela svjetska zajednica angažuje da se zemljama u razvoju olakša prevazilaženje teškoća u njihovom društveno-ekonomskom razvoju. Isticao je više puta da bi u tim relacijama trebalo prilaziti i pitanjima populacije, pa » ... se može očekivati da će se tako stvoriti i veći pod-sticaj i realni preduslovi za promjenu odnosa i prema problemu planiranja porodice«, kako je to predsjednik SFRJ rekao u svome pismu Džonu Rokfeleru III, a u sličnom smislu ponovio u Poruci upućenoj Svjetskoj populacionoj konferenciji UN, održanoj u Bukureštu 1974. godine.

Već 1970. godine Komitet UN za razvoj predložio je da se planiranje porodice uvrsti kao jedan od ciljeva Međunarodne strategije razvoja u materijalnom i drugom smislu (...) u cilju planiranja porodice i da treba da formuliše svoje demografske ciljeve u okviru svog nacionalnog plana razvoja i da one zemlje u razvoju koje smatraju da im demografski razvoj ometa brži razvoj svoje posebne mjere, a razvijene zemlje dosljedno svojim nacionalnim politikama da pomažu, ako se to od njih zatraži, u materijalnom i drugom smislu (...) u cilju planiranja porodice i daljih istraživanja. Zainteresovane međunarodne organizacije nastaviće da obezbjeđuju, kada je to potrebno, pomoć koju mogu zatražiti zainteresovane vlade«. Iako su UN usvojile da ova vrsta pomoći ne može biti zamjena za druge oblike pomoći nerazvijenim zemljama i zemljama u razvoju, bilo je pokušaja, posebno za vrijeme održavanja Svjetske konferencije UN o stanovništvu u Bukureštu, a ima ih i danas, da se pomoć namijenjena planiranju porodice nudi i dalje ponegdje i kao zamjena umjesto drugih oblika pomoći za brži razvoj ovih zemalja.

Na XXVI zasjedanju OUN, u okviru rasprave o ubrzanom razvoju zemalja u razvoju, naglašeno je da planiranje porodice treba integrisati kao dio opšteg napora za brži razvoj.

Prema saznanju UN, pravo čovjeka da slobodno i odgovorno odlučuje o broju djece i rastojanju između porođaja, ne može biti ostvareno izolovano od ostvarivanja svih drugih ljudskih prava, a zavisi i od ste-pena društveno-ekonomske razvijenosti-zaposlenosti, obrazovanja, zdravstvene službe i dr.

UN su stale na stanovište da planiranje porodice nije sinonim za redukciju fertiliteta, pošto je ono demografski neutralno. Planiranje porodice se ne bavi kvantitetom, nije stav za manje ili više djece, već se zalaže za promjenu kvaliteta ljudskog života. Ono treba da predstavlja obogaćenje čovjekovog života, a ne njegovo osiromašenje i osnovni je element prava žene, kao individue, da raspolaže sobom. Ako su socijalno--ekonomski i drugi uslovi takvi da utiču na motivaciju pojedinaca ili para, za više ili manje djece, oni će odgovarajućim sredstvima ostvariti taj svoj cilj, tako da se planiranje porodice javlja kao integralni dio društveno-ekonomske zajednice na svim nivoima organizovanja.

Na pitanje da li je moguće uskladiti čovjekovo pravo da slobodno odlučuje o rađanju djece sa principom usvojenim u UN, po kome su države i nacije suverene u formulisanju svoje sopstvene populacione politike i njenom sprovođenju — Ujedinjene nacije su zauzele izričito stanovište da država nema pravo da prisiljava bračne parove ili žene na veći ili manji broj porođaja, ili da im oduzme pravo na prekid neželjene trudnoće. Ona samo posrednim putem, sprovodeći određene društveno-eko-nomske mjere može da utiče na stvaranje takvih širih društvenih uslova u kojima će pojedinac biti stimulisan da odlučuje u smjeru kako to ona želi, ali na osnovu svoje slobodno donijete odluke. Međutim, u konfliktnim situacijama između partnera, kada je riječ o odlučivanju o rađanju, u UN je prevladalo stanovište da, štiteći ljudsko pravo, u takvim slučajevima konačnu odluku treba da donosi žena. U Svjetskom planu akcije, usvojenom na Svjetskoj populacionoj konferenciji UN u Bukureštu, kaže se da od ostvarivanja prava na slobodno odlučivanje o rađanju djece, koje je osnov za realizaciju istinske ravnopravnosti polova, zavisi i ostvarivanje svih drugih relevantnih mjera za radikalnije mijenjanje društvenog položaja žene.

Pokret planiranja porodice u svijetu razvio se znatno šire poslije 1966. godine, kada su Ujedinjene nacije proklamovale da je planiranje porodice jedno od osnovnih ljudskih prava. Vladini programi o planiranju porodice sprovode se u 78 zemalja, u 28 zemalja vlade se ne angažuju na unapređenju planiranja porodice, dok u 16 zemalja vlade sprovode restriktivnu politiku prema planiranju porodice. U posljednje dvije grupe zemalja (ukupno 43 zemlje) živi ukupno samo 6% svjetskog stanovništva, što govori o širini pokreta planiranja porodice u savremenom svijetu.

Predstavnici interesa najreakcionarnijih snaga kapitalističkog sistema, izvodeći krajnje pesimističke zaključke u vezi sa porastom stanovništva na našoj planeti, bježeći od pravih uzroka tome stanju, bježe i od načina za rješavanje tih problema u okviru NMEP, koji je usvojila Generalna skupština OUN na svom VI specijalnom zasjedanju 1976. godine. Neishranjenost i glad mogu se ublažiti i za dogledno vrijeme iskorijeniti jedino inicijativama za uravnoteženiji razvoj u svijetu, a dugoročnije i dublje uspostavljanje novog i pravednijeg međunarodnog ekonomskog poretka, u okviru koga zemlje u razvoju, uz angažovanje vlastitih potencijala, treba da imaju povoljnije uslove za prevazilaženje socijalnih disproporcija svog društveno-ekonomskog razvoja.

Vizija čovjekove budućnosti, kako je vide progresivne snage savremenog svijeta, koje se bore za prava čovjeka na razvoj, a u okviru njega za planirano roditeljstvo kao integralni dio društveno-ekonomskog razvoja u okviru NMEP, gradi se na oslobađanju čovjeka i rada, da slobodni čovjek treba sam da kreira budućnost koja pripada svima, a ne samo bogatim klasama i bogatim nacijama, pa tako da sam kreira i budućnost čovječanstva.

C.

U izgradnji samoupravnog socijalističkog društva u Jugoslaviji, koje ima za cilj oslobađanje rada i čovjeka i realizaciju najhumanijih ljudskih odnosa, nisu zaobidena ni pitanja vezana za društveni položaj porodice i

žene, a u tom okviru ni pitanja iz najintimnije sfere čovjekovog života. Stavivši tako planiranje porodice, u samom prilazu, u kontekst cjelokupnog društveno-ekonomskog razvitka, naše društvo je učinilo značajan društveni napor da se uočeni problemi dublje sagledavaju i pronalaze takva rješenja koja, istovremeno, predstavljaju interes i pojedinca i društva.

Jugoslovenski koncept planiranja porodice kao ljudskog prava, nije samo prevencija neželjenog začeća ili pobačaj. Taj koncept je prerastao u odgovorno, društveno-aktivno i željeno roditeljstvo, koje je osnov i sreć-nom životu u porodici i skladnom društvenom razvoju, a značajan je i za opšti društveni napor uspostavljanja odlučujuće uloge radnog čovjeka u raspolaganju stvorenim dohotkom i u određivanju društvenih prioriteta za skladan društveno-ekonomski razvoj jugoslovenskog samoupravnog socijalističkog društva.

Slobode, prava i dužnosti, kako su utvrđene u Ustavu SFRJ, u ustavima republika i pokrajina, dio su socijalističkih demokratskih odnosa. One su plod borbe i prakse radnog čovjeka, proizvod njegovih potreba i interesa. Gledano u tom kontekstu, utvrđivanje slobode o rađanju djece kao čovjekovog prava, znači poseban događaj u našem društveno-ekonomskom razvoju u kome se čovjek svojim vlastitim radom, djelatnošću i odgovornošću vraća svojoj pravoj ljudskoj prirodi, kao gospodar svog društvenog položaja, a to mu pomaže da i u svojoj vlastitoj reprodukciji savlada stihijno djelovanje bioloških zakona.

Polazna osnova u društvenoj akciji u stvaranju uslova za ostvarivanje prava čovjeka da slobodno odlučuje o rađanju djece je da se svaki čovjek, pri individualnom izboru u reproduktivnome ponašanju, istovremeno ponaša odgovorno kao subjekt i svojih ličnih i društvenih odnosa, kao i da u svom interesu i interesu društva ostvaruje željenu veličinu svoje porodice, kako bi svako dijete bilo rođeno željeno. Ostvarivanje ovog prava podrazumijeva odgovarajuću informisanost, obrazovanje i medicinske usluge.

Planiranje porodice, kao svojevrsan društveni fenomen, odražava dublje promjene u procesu društveno-ekonomskog razvoja Jugoslavije kao integralni dio toga razvoja. Nastavši kao rezultat industrijalizacije i planiranja u poljoprivredi, zatim kao rezultat masovnijeg obrazovanja novih generacija, planiranje porodice u Jugoslaviji realizuje se kao težnja uslovljena individualnom željom, ali koja se reperkutuje i na društvo kao cjelinu. Sam koncept društveno-ekonomskog razvoja zahtijeva da se planiranje porodice uključi u redovnu djelatnost društvenih službi. Razvoj društvenog sistema, u smislu decentralizacije vlasti upravljanja i materijalnih sredstava, doprinosi da se u funkciji nosioca brige o porodici i djeci sve više angažuju komune i mjesne zajednice. Pored konkretnih intervencija, kad je to potrebno, one sve više pažnje poklanjaju preventivnom radu koji je prilagođen lokalnim prilikama. Društvena akcija se vodi za stvaranje uslova u kojima bi čovjek bio u mogućnosti da, slobodno odlučujući o svom roditeljstvu, svjesno i odgovorno prihvati svoje dijete.

Nedovoljna razvijenost motivacije za planiranje porodice, što je karakteristično za najnerazvijenija područja Jugoslavije, i danas ima za posljedicu, pored naglašeno visokog nataliteta, smrtnosti odojčadi, nestručno izvršenih pobačaja, neodgovarajuće zdravstvene zaštite majke i djeteta i najnerazvijenije odnose polova u smislu humanosti i odgovornosti u nji-

hovem međusobnom odnosu. To sve se neposredno odražava u najnera-zvijenijim područjima i na relativno težak položaj žene u društvu i porodici i djeluje kao ograničavajući faktor u ostvarivanju čovjekovih prava na slobodno odlučivanje o rađanju djece. Pored toga, na izvjesne ne-jasnoće o karakteru i ciljevima planiranja porodice utiču i predrasude, tradicija, konzervativizam, religiozni uticaji i si. Može se reći da danas motivacija za planiranje porodice u Jugoslaviji proizlazi, prije svega, iz društveno-ekonomskih promjena, stepena društveno-ekonomske razvijenosti određene sredine.

Pravo čovjeka da slobodno odlučuje o rađanju djece istovremeno znači i dužnost čovjeka da se roditeljstvo ostvari odgovorno i društveno--aktivno na bazi samoupravne pozicije radnih ljudi, putem solidarnosti i uzajamnosti u radnoj organizaciji, mjesnoj zajednici i šire, bez zatvaranja, pri tome, u oblasti podizanja djece u individualnu porodicu. Društvene pretpostavke za slobodno i odgovorno roditeljstvo i humanije odnose među polovima, posmatrano u kontekstu društveno-ekonomskog razvoja, su integralni dio tekućih društvenih transformacija a, prije svega, bržeg razvoja proizvodnih snaga, takvog razvoja privrednih odnosa u kome radni ljudi, raspoložujući rezultatima svoga rada, stvaraju povoljnije uslove za još brži razvoj svoje zemlje i u okviru toga bolji društveni standard života, promjena u porodičnom i bračnom životu, s obzirom na ravnopravne odnose u braku, masovno učešće građana oba pola u samoupravljanju i društveno-političkom životu.

Planiranje porodice u Jugoslaviji, kao značajno područje međuljudskih odnosa i novog položaja svih ljudi oba pola, istovremeno je i pretpostavka za oslobodenje žene u svim dimenzijama njenog društvenog položaja, ostvarivanju jednakih prava u obrazovanju i zapošljavanju, u političkom životu i u porodici. Kao takvo, ono potpuno negira patrijarhalno shvatanje porodice po kome je jedina »prirodna« funkcija žene da bude majka i domaćica. Jer, emancipacija žene i planiranje porodice znači, u stvari, veoma složen kompleks uzajamno tijesno povezanih pitanja koja imaju duboku društvenu sadržinu. Borba za društvenu emancipaciju žene izrasla je u proces širih razmjera i danas je postala integralni dio težnji progresivnih subjektivnih snaga našeg društva za ostvarivanje osnovnih ljudskih prava i dostojanstva čovjeka. To nije borba za povlašće-ni položaj žene, ni težnja za posebnim tretmanom društvenog bića žene. Kroz tu borbu se, putem društvene emancipacije žene, konkretizuje sadržaj opšteljudske emancipacije od nasljeđenih i novih oblika eksploatacije. Posmatrano u tom kontekstu, može se reći da danas ne postoji ni jedna zemlja, uključujući i zemlje sa socijalističkim društvenim uređenjem, koja ne bi imala razloga da pride preispitivanju uzroka otporu punoj emancipaciji žene kao društvenog bića. Društveni značaj planiranja porodice za proces emancipacije žene je tako velik, da se u današnjim uslovima života on ne može ni zamisliti bez planiranja porodice kao svoga veoma značajnog integralnog dijela. Planiranje porodice je, zato, pred-uslov emancipacije žene, ali ne samo žene već pripadnika oba pola.

U okviru društveno-ekonomskog razvoja našeg samoupravnog socijalističkog društva, generalno govoreći, razrješavaju se i aktuelna pitanja društvenog položaja žena. Za taj proces, uslovljen stepenom društvene i materijalne razvijenosti svake naše sredine, značajno je ostvarivanje

prava čovjeka na slobodno odlučivanje o rađanju djece. U samom pristupu problemima društvenog položaja žene polazi se od toga da se politički sistem u Jugoslaviji razvija iz samoupravnih produkcionih odnosa u društvenoj bazi i da je i društveni položaj žene, kao radnika u udruženom radu, u suštini pitanje položaja radnika, nezavisno od polne pripadnosti. Ovakvim pristupom doprinosi se nastojanju da se problematika društvenog položaja žene tretira kao sastavni dio sadašnjih napora socijalističkih snaga da revolucionarno promijene društveno-ekonomski položaj, radnika u udruženom radu, bez obzira na pol, kako bi radni čovjek, u punom smislu riječi, postao nosilac dohotka i upravljao i ličnim i opšte-društvenim poslovima i dobrima, ostvarujući u tom okviru i sva svoja ljudska prava zagarantovana Ustavom, pa tako i pravo čovjeka na slobodno odlučivanje o rađanju djece.

U procesu sve bržeg društvenog preobražaja našeg društva — s obzirom da se taj preobražaj vrši na bazi samoupravnih prava radnih ljudi, bez obzira na pol — društvene mjere, uključiv i normativni aspekt u vezi sa društvenim položajem žene, možda nisu uvijek adekvatno odražavale naša društvena htijenja. Poznato je da je marksizam jasno ukazao da se u životu porodice, u društvu u kome je izvršena eksproprijacija eksproprijatora, položaj žene bitno mijenja, zato što odnos polova postaje »• . . čistim privatnim odnosom, koji se tiče samo zainteresovanih osoba i u koji se društvo ne treba miješati«⁵⁾ pošto su ukidanjem privatnog vlasništva ukinute obje osnove ranijeg (buržoaskog) braka, koje su počivale upravo na zavisnosti žene od muškarca i djece od roditelja, koje su, dakle, bile zasnovane na privatnom vlasništvu. U našem razvoju došlo se do stanovišta da je u socijalističkom društvu sve manje važno da li je dijete rođeno u braku, ali postaje sve važnije da li mu je već od začeca osigurana individualna briga i ljubav roditelja.

Vaspitno-obrazovna komponenta, poslije ostvarivanja samoupravne pozicije radnog čovjeka u ostvarivanju ovog ljudskog prava, može da ima najveći značaj u sprovođenju planiranja porodice, jer ono u okviru aktivnosti planiranja porodice ima primarno mjesto. Značajnim dokumentima iz društveno-političkog života zajednice utvrđeni su društveni stavovi o potrebi integrisanja rada na humanizaciji odnosa polova u sistem vaspitanja i obrazovanja. Iz odluka XI kongresa SKJ, Ustava SFRJ, ustava republika i pokrajina, proizilaze sasvim određeni zadaci za ovo područje. Rad na humanizaciji odnosa polova postaje integralni dio sistema vaspitanja i obrazovanja, ali ni blizu nije na odgovarajućem nivou angažovanja odgovornih društvenih faktora jer, vaspitanje i obrazovanje mladih za humane, ravnopravne i odgovorne odnose među polovima je izrazito društvena funkcija. Neostvarivanje ove društvene funkcije kroz redovan školski sistem vaspitanja i obrazovanja, na svim nivoima, počev od predškolskog uzrasta, a imajući uvijek pri tome u vidu psihofizički uzrast mladih, objektivno počinje da prerasta u prepreku za ostvarivanje punije ljudske sreće u intimnoj sferi života čovjeka, kao i u oblasti željenog roditeljstva. Neintegrisanost rada na humanizaciji odnosa među polovima u savremeni vaspitno-obrazovni proces, značajna je prepreka ostvarivanju humanih, ravnopravnih i odgovornih odnosa među polovima. Brže

⁵⁾ Marks-Engels, Rani radovi, »Kultura«, Zagreb, 1953, str. 361.

uključivanje ove aktivnosti u nastavne programe, značajno bi doprinijelo razvijanju pozitivnih osobina mlade ličnosti, a to bi istovremeno bio doprinos da se smanje neke negativne pojave kod mladih, kao i kod već zrelijih ljudi, koje dolaze kao posljedica neadekvatnog vaspitanja o odnošima među polovima.

Neodgovorno ponašanje prema suprotnom polu, određene psihičke tegobe do kojih usljed toga dolazi, smanjena radna sposobnost, razočaranja u ljubavnom i bračnom životu, oštećenje psihičkog razvoja djece u nesređenoj porodičnoj atmosferi, zatim pogrešno vaspitanje djece, rađanje neželjene djece, veliki broj prekida neželjene trudnoće, brojni prekidi trudnoće kod maloljetnica, neodgovorno roditeljstvo, alkoholizam, čak i narkomanija i si. — sve su to posljedice nepripremljenosti mladih za sam život, što se manifestuje i u neusklađenim i često nedovoljno humanim i odgovornim odnosima polova. To su, istovremeno, i značajni društveni problemi koji, sa stanovišta društvene brige o čovjeku, moraju biti predmet šire društvene pažnje.

Koncept planiranja porodice u Jugoslaviji ima svoje posebne prednosti, jer je cjelovita društvena koncepcija, opredjeljenje za odgovarajuće angažovanje svih društvenih službi i brojnih društvenih faktora u okviru društveno-ekonomskog razvoja. Kao trajni društveni i ljudski napor u ovakvoj svojoj primjeni, planiranje porodice obezbjeđuje veoma značajne zdravstvene, ekonomske, društvene, političke, emocionalne i druge prednosti. S obzirom da je u Jugoslaviji donijeta Rezolucija Savezne skupštine o planiranju porodice, u kojoj su kompleksno razrađeni značajni društveni stavovi o planiranju porodice, kao i na činjenicu da je u Ustavu SFRJ i ustavima svih republika i pokrajina utvrđeno pravo čovjeka na slobodno odlučivanje o rađanju djece, te na tekuću akciju u odgovarajućim domenima društveno-ekonomskog razvoja zemlje — za jugoslovensko društvo se može reći da se prema slobodnom odlučivanju o rađanju djece odnosi kao prema veoma značajnoj komponenti svoga vlastitog društvenog i ekonomskog razvitka.

Cjelokupna aktivnost na unapređenju planiranja porodice razvija se kao veoma dugoročna akcija u kojoj su, putem interdisciplinarnog pristupa integrisani svi aspekti planiranja porodice. Društvena nastojanja usmjerena su na široku akciju da se do svih građana, naročito mladih zatim neposrednih proizvođača u gradu, a posebno na selu, kao i naših građana na privremenom radu u inostranstvu, dolazi direktno — putem savjeta, razvijanja odgovarajućih društvenih službi itd. Dosadašnje jugoslovensko iskustvo govori da su ljudi u odlučivanju o veličini svoje porodice motivisani prije svega, uslovima svog ekonomskog i društvenog položaja, da su pri tome najmanje motivisani ponudom manje ili više dobrih sredstava kontracepcije za regulisanje fertlnosti.

Sloboda odlučivanja u sferi u kojoj svaki čovjek vjeruje da je po samoj prirodi stvari slobodan, upozorava da su baš u toj oblasti veoma prisutni neznanje, raznovrsne predrasude, neodgovornost, a u prvom redu zanemarivanje stvaranja društvenih uslova kako bi ljudi stvarno mogli donositi svoje odluke o rađanju slobodno. Sloboda odlučivanja o bilo kojoj ljudskoj djelatnosti ima za pretpostavku visok stepen obaviještenosti o prirodnim i društvenim zakonima, kao osnovi za donošenje odluka, kao i odgovarajuće medicinske usluge, kako bi se moglo slobodno birati i na

osnovu toga i prihvatiti lična i društvena odgovornost za svoju odluku. Regulisanje rađanja, u kontekstu novog Ustava SFRJ i ustava republika i pokrajina, nikako ne znači privatizaciju pitanja koja se odnose na biološku reprodukciju. Stavovi Ustava postaju obavezni osnov za usklađeno djelovanje svih društvenih mehanizama u kojima se »... slobode i prava čovjeka i građanina (...) ostvaruju u međusobnoj solidarnosti ljudi i ispunjavanjem dužnosti i odgovornosti svakog prema svim i svih prema svakome« (Ustav SFRJ). Tako utvrđene slobode, prava i dužnosti u našem Ustavu dio su socijalističkih samoupravnih odnosa našeg društva.

U ostvarivanju pojedinih odredaba Ustava SFRJ (o slobodi, pravu, dužnosti čovjeka i dr.), postoji međusobna povezanost i uslovljenost. Ne može se ostvarivati samo jedno pravo, na primjer, pravo čovjeka na slobodno odlučivanje o rađanju djece, ako se ne mijenja opšti položaj čovjeka, a u tom kontekstu ako mu se ne daju i odgovarajuća znanja i informacije o svim njegovim ustavnim pravima u našem samoupravnom društvu.

Odlučivanje o rađanju djeteta danas je postala samostalna ustavna kategorija i sastavni je dio etike savremenog čovjeka, koji kroz svoju aktivnost u društvu obezbjeđuje uslove za to. Interes djeteta je tako time još više naglašen kao centralni interes i roditelja i društva.

Interes djeteta je u centru pažnje društvene akcije u stvaranju uslova za ostvarivanje prava čovjeka da slobodno odlučuje o rađanju djece. U procesu podruštvljavanja nekih funkcija porodice u jugoslovenskom samoupravnom socijalističkom društvu, društvena briga o djeci je na prvom mjestu. Pošto se u našem društvu porodica ne tretira kao osnovna ćelija društva, niti kao osnovna ekonomska zajednica ljudi, kojoj nije osnov egzistencije privatno vlasništvo, ona sve više prestaje vršiti funkciju zatvorene zajednice za čuvanje i ishranu djece, karakterističnu za patrijarhalna društva. Samim rađanjem djeteta, na osnovu ustavnih rješenja, društvo ima zadatak da štiti interese djeteta. Ostvarivanje slobodnog, odgovornog, željenog i društveno-aktivnog roditeljstva sastavni je dio procesa podruštvljavanja brige o djeci. Tako se sa ostvarivanjem dijela porodičnih obaveza u društvenim institucijama za djecu u stvari, vrši usklađivanje promjena koje su nastale u savremenoj porodici sa promjenama u društveno-ekonomskom razvoju i potrebama djece.

Upravo kroz svoju samoupravnu poziciju, radni čovjek u našoj zemlji, kroz učešće u udruženom radu i samoupravljanju — svojim angažovanjem u neposrednom odlučivanju o raspodjeli dohotka i delegatskim i drugim formama, društvenim angažovanjem u mjesnim zajednicama, samoupravnim interesnim zajednicama i dr., — neposredno utiče na unapređenje dječje zaštite u mjestu gdje živi i radi, zatim na stambenu politiku i dr. Sve to je značajna osnova za individualno odlučivanje o rađanju djece i, istovremeno, doprinosi da se počinju stvarati bar približno jednaki uslovi svoj djeci u samom njihovom startu u život, koji ne bi trebalo da zavise isključivo od materijalne mogućnosti njihovih roditelja. Zato se ostvarivanje prava čovjeka da slobodno odlučuje o rađanju djece u samoupravnom jugoslovenskom društvu ne može identifikovati sa populacionom politikom, pošto se ono samo na osoben način s njom povezuje i to samo shvaćenom u širem društvenom smislu.

U današnjim uslovima razvoja SFR Jugoslavije prevaziđeno je staro gledanje po kome ulaganje u društvene službe istovremeno ne znači i eko-

nomski napredak. Brži razvoj školstva, zdravstva, naročito prevencije, podizanje kulturnog nivoa stanovništva, odražava se na ukupnost društveno-ekonomskog razvoja i veoma je značajno za usmjeravanje određenih aktivnosti planiranja porodice u pojedinim krajevima naše zemlje. Gledano u tom kontekstu, planiranje porodice je dio tih kretanja i njegovo dalje razvijanje u SFR Jugoslaviji zavisiće od stepena integrisanosti ove materije u sve procese društveno-ekonomskog razvoja zemlje. Jer, čovjekovo pravo da slobodno odlučuje o rađanju djece proističe iz njegovog prava na razvoj i samoupravljanje.

Iz kompleksa brojnih aspekata planiranja porodice, kao što su: društveno-politički, filozofsko-sociološki, ekonomski, vaspitno-obrazovni, socijalno-zdravstveni, demografski, psihološki, etički i drugi, mi smo se opredijelili za proučavanje društveno-političkih aspekata planiranja porodice i došli smo do iznijetih osnovnih zaključaka.

Pri tome smo uvjereni da na brojna pitanja nisu dati odgovori, a to nam nije ni mogao da bude cilj. Naprotiv, mi smatramo da smo cilj postigli ako se poslije čitanja ovog teksta razviju novi podsticaji za nova traganja u prostorima ljudskih prava i sloboda. Posebno u oblasti proučavanja samoupravljanja, pošto se u njemu razrješavaju bitne protivu-rječnosti našeg društveno-ekonomskog razvoja u svim domenima života, pa tako i u oblasti rađanja novog čovjeka, zato što samoupravljanje sve više postaje integralni dio čovjekovog života, njegovog potvrđivanja u domenu ljudskih prava i sloboda i njegova jedina perspektiva.

PRILOZI

**PORUKA PREDSJEDNIKA SFRJ J. B. TITA
SVJETSKOJ KONFERENCIJI UN O STANOVNIŠTVU**

održanoj u Bukureštu 1974. godine

Treća Svjetska konferencija o stanovništvu održava se u deceniji rastuće protivurječnosti i krizne situacije nameću neodložnu potrebu izgradnje novih, pravednijih međunarodnih odnosa, koji bi se zasnivali na ravnopravnosti i poštovanju suvereniteta i nezavisnosti i doprinijeli ubrzanju razvoja prijateljske saradnje među zemljama. Eliminisanje političkih i ekonomskih uzroka koji ugrožavaju mir i nesmetan razvoj predstavlja trajan zajednički interes čitavog čovječanstva. Takode, treba odlučnije rješavati probleme gladi, hronične bijede, nezaposlenosti, bolesti i neznanja. Tek u takvom svijetu stvo-riće se uslovi da svaki narod, u punoj slobodi i nezavisnosti i u sa-radnji sa drugim narodima, razvija sve svoje resurse za skladan ekonomski i socijalni razvoj i za smanjenje ekonomskog jaza koji razdvaja čovječanstvo.

Akcija koja se vodi za uspostavljanje novih međunarodnih ekonomskih odnosa, za suvereno i racionalno korišćenje prirodnih bogatstava, za uklanjanje svih oblika zavisnosti i diskriminacije, kao i široka i ravnopravna međunarodna saradnja moraju omogućiti brz napredak zemalja u razvoju i znatno poboljšanje životnog standarda milijarda ljudi. Samo u takvim uslovima moći će se brže rješavati i brojni i složeni problemi stanovništva sa kojima se susreće cio svijet i posebno zemlje u razvoju.

Stanovništvo predstavlja osnovnu proizvodnu snagu i najveće blago svake zemlje, bez obzira na njenu veličinu, stepen razvijenosti i društveno-političko uređenje. Afirmacijom i humanizacijom demografskih procesa i obezbjeđenjem narodima potrebnih znanja iz te oblasti, moguće je ubrzati ekonomski i društveni progres. Akcije u tom pravcu treba da ponesu sami radni ljudi u duhu solidarnosti među narodima.

U tom svjetlu naročito dolazi do izražaja značaj Svjetske konferencije o stanovništvu, koju su Ujedinjene nacije pripremile u sa-radnji sa Socijalističkom Republikom Rumunijom. Ta Konferencija predstavlja pravo mjesto za razmjenu mišljenja predstavnika suverenih zemalja i naroda o tako važnim pitanjima kao što su pitanja stanovništva. Praktična iskustva i naučna znanja o stanovništvu impresivno su narasla od prošle Konferencije o stanovništvu, koja je održana prije devet godina u Beogradu. Praksa mnogih zemalja nedvosmisleno je pokazala da se razvojna politika i ostvarenje osnovnih ljudskih prava ne mogu odvojiti od društvenog uticaja na priraštaj, migracije, veličinu, sastav i razmještaj stanovništva. Svi kojima je na srcu napredak čovječanstva očekuju da će Konferencija predložiti takva rješenja o razvoju i stanovništvu koja će izražavati težnje svih članova svjetske zajednice.

Socijalistička i nesvrstana Jugoslavija, koja se rukovodi načelima ravnopravne i miroljubive saradnje, poštovanja teritorijalnog integriteta i suverenih prava svih zemalja, spremna je da aktivno doprinosi u traženju rješenja polazeći od gledišta da su problemi ekonomskog i socijalnog razvoja i stanovništva nerazdvojno povezani i da probleme stanovništva treba suvereno da rješava svaka zemlja, a da međunarodna zajednica, u duhu solidarnosti, treba da učestvuje u stvaranju uslova koji će omogućiti efikasnije ostvarenje nacionalnih i zajedničkih ciljeva.

J. B. TITO

**PORUKA PREDSEDNIKA SFRJ J. B. TITA SVJETSKOJ
KONFERENCIJI UN ZA MEĐUNARODNU GODINU ŽENA,**

održanoj u Meksiku 1975. godine

Velika mi je čast i lično zadovoljstvo da pozdravim sve učesnike Svjetske konferencije Međunarodne godine žena. Dozvolite mi da i ovom prilikom posebno pozdravim činjenicu što je inicijativa, za sazivanje ove Konferencije potekla od OUN i što se ona održava u prijateljskom Meksiku, miroljubivoj, nesvrstanoj zemlji, koja je već više puta, na različite načine, dokazala svoju spremnost za rješavanje svjetskih problema putem široke međunarodne saradnje i sporazumijevanja. U ime SFRJ i u svoje lično ime želim pun uspjeh radu Konferencije.

Smatram da je veoma važno što se problemu položaja žene posvećuje u ovom momentu posebna pažnja i u svjetskoj zajednici i u svjetskoj organizaciji. Gledam i u tome porast uloge OUN i izraz jačanja snaga mira i progresa u svijetu i uspjeha borbe koju vode za rješavanje gorućih problema međunarodnih odnosa, posebno ekonomskih, da bi čovječanstvo, svaka zemlja i čovjek-pojedinac još snažnije zakoračili u svijet mira, slobode, ravnopravnosti naroda i socijalne pravde. Duboko sam uvjeren da su društvena uloga i položaj žene veoma indikativni za opći razvoj svakog društva i da svaka akcija, usmjerena ka rješavanju problema položaja žene znači doprinos općem procvatu čitavog društva, a preko toga i napretku čitave svjetske zajednice, i obrnuto. Borba za društveni progres, za prava čovjeka — čiji je dio ravnopravnost žene — su nerazdvojni.

Duboka svijest naših naroda o ovoj činjenici izrazila se u oslobodilačkoj borbi protiv fašističkog okupatora koja je ujedno bila borba za nove društvene odnose u Jugoslaviji, a i šire u svijetu kao dio borbe, u II svjetskom ratu i cijelom poslijeratnom periodu protiv korijena iz kojih je nikao fašizam, a koji i danas održavaju i rađaju razne oblike potčinjavanja naroda i ugnjetavanja čovjeka, a time i diskriminacije žene. Učestvujući masovno i aktivno u našoj oslobodilačkoj borbi, žena Jugoslavije je sebi izborila pravo da i u vrijeme mira bude jedan od odlučujućih faktora za stvaranje i razvijanje novih socijalističkih samoupravnih odnosa u društvu, koji uključuju ravnopravan položaj žene. Time je ona postala akter stvaranja društveno-ekonomskih pretpostavki koje su omogućile da danas kao građanin, radnik i upravljač ravnopravno učestvuje u svim sferama društvenog, političkog i ekonomskog života u zemlji, kao i u borbi koju u svijetu vodi socijalistička, nesvrstana Jugoslavija za mir, zasnovan na ravnopravnosti svih naroda i njihovom pravu da sami odlučuju o svojoj sudbini.

Dozvolite mi, da Konferenciji još jedanput poželim pun uspjeh.

J. B. TITO

Pedesetšesta sednica Tačka
14. dnevnog reda

REZOLUCIJA KOJU JE USVOJIO EKONOMSKO-SOCIJALNI SAVJET

**1854. (LVI) Studija o međuzavisnosti položaja žena i planiranja
porodice**

Ekonomsko-socijalni savjet

P o d s j e ć a j u ć i na Deklaraciju o socijalnom progresu i razvoju koju je proklamovala Generalna skupština svojom rezolucijom 2542 (XXIV) od 11. decembra 1969. kojom je potvrdila da je pravo roditelja da slobodno i odgovorno odlučuju o broju djece i razmaku između njihovog rođenja i da porodicama treba obezbijediti potrebno obrazovanje i sredstva koja su im neophodna da bi se osposobili za korišćenje ovih prava,

P o d s j e ć a j u ć i na rezoluciju Generalne skupštine 2683 (XXV) od 11. decembra 1970. kojom je 1974. godina bila proglašena Međunarodnom godinom stanovništva, kao i na rezoluciju Ekonomske i socijalne komisije 1484 (XLVIII) od 3. aprila 1970, kojom je odlučeno da se sazove Svjetska konferencija o stanovništvu 1974. godine na kojoj bi se razmotrili osnovni demografski problemi, njihova povezanost sa ekonomskim i socijalnim razvojem, populacione politike i akcioni programi za unapređenje dobrobiti čovjeka i razvoj,

S v j e s t a n činjenice da postoje značajne razlike u populacionoj i demografskoj situaciji pojedinih zemalja i da bi, stoga, svaka zemlja trebalo da usvoji vlastiti pristup i rješenja, lišena bilo kakvih pritisaka,

i

S m a t r a j u ć i da su položaj žena, populacione promjene i svestrani razvoj međusobno tijesno povezani i da žene igraju veoma važnu ulogu u svim ovim oblastima,

U v a Ź a v a j u ć i značaj interdisciplinarnih i sveobuhvatnih nacionalnih izučavanja koja imaju u vidu zaključke i preporuke seminara o položaju žene i planiranju porodice, održanih 1972. i 1973. godine u Turskoj, Indoneziji i Dominikanskoj Republici,

P r i z n a v a j u ć i, takođe, da za mnoge zemlje sadašnji neprekidan i brzi porast stanovništva ima ozbiljne implikacije na razvoj i unapređenje položaja žena dok, s druge strane, za mnoge druge zemlje, sa niskim demografskim pokazateljima, povećavanje populacije predstavlja značajan element za razvoj a time i za položaj žena,

U v j e r e n da izvještaj specijalnog izvjestioca o međuzavisnosti položaja žene i planiranja porodice¹) sadrži brojne principe i

da definiše koncepte koji su relevantni za postizanje socijalnih i ekonomskih ciljeva druge dekade razvoja Ujedinjenih nacija,

1. *S u v a ž a v a n j e m p r i h v a t a* studiju specijalnog izvjestioca, Helvi Sipilä;

2. *P o t v r đ u j e :*

a) *Da svaka nacija ima suvereno pravo da utvrđuje svoju po-pulacionu politiku;*

b) *da je pravo na slobodno i odgovorno odlučivanje o broju djece i razmaku između njihovog rođenja fundamentalno pravo svakog pojedinca, što olakšava i korišćenje drugih ljudskih prava, naročito od strane žena;*

c) *da je pružanje adekvatnih informacija, obrazovanja i službi koje bi omogućile pojedincima da koriste ova prava osnovni pred-uslov za unapređenje položaja žena i za obezbjeđivanje njihove potpune integracije u socijalni i ekonomski razvoj na svim nivoima;*

d) *planiranje porodice, koje treba da predstavlja integralni i osnovni dio planova i programa razvoja u zemljama koje su suočene sa superpopulacijom, može biti uspješno jedino u sklopu drugih mjera koje takođe unapređuju položaj žena;*

3. *P r e d l a ž e d a z e m l j e - č l a n i c e*, ukoliko se pokaže prikladnim, prilikom formulisanja svoje populacione politike, kao i u unapređenju položaja žena i njihovog potpunog učešća na svim sektorima socijalnog, ekonomskog i političkog života, uključujući i nivoe na kojima se donose odluke, imaju u vidu i izvještaj specijalnog izvještata, kako bi se postigla ravnopravnost muškarca i žene, i da u tom smislu:

a) *preduzmu hitne pozitivne mjere i da koriste sve moguće načine, pogotovo tokom Svjetske godine stanovništva i Međunarodne godine žena, da bi se unaprijedilo pravo žena na adekvatno materinstvo, na službe za zdravstvenu zaštitu i brigu o djeci, dostupnost stručnom obrazovanju i zapošljavanju;*

b) *da uključe i u potpunosti koriste, prilikom osnivanja nacionalnih komisija za stanovništvo, učešće predstavnika ženskih i drugih nevladinih organizacija koji bi pomogli u planiranju i primjeni efikasnijih zdravstvenih programa za sve žene i djecu u seoskim i gradskim područjima, poklanjajući posebnu pažnju u smanjivanju smrtnosti majki, odojčadi i djece, i unapređenju, gdje je to potrebno, akcionih programa planiranja porodice i populacije;*

c) *da uvode populaciono obrazovanje u svim školama i na svim stupnjevima, kako za omladinu koja je obuhvaćena u školama, tako i onu koja ih ne pohađa, i to na najprikladniji način;*

4. *Moli Generalnog sekretara da zemljama-članicama distribuiraju izvještaj specijalnog izvjestioca kao polazni dokument za Svjetsku konferenciju o stanovništvu;*

5. *Zahtijeva od zemalja-članica da obezbijede adekvatnu zastupljenost žena u svojim delegacijama za Svjetsku konferenciju o stanovništvu i na taj način da im pruže priliku da učestvuju u for-*

mulisanju i usvajanju kompleksnog i efikasnog akcionog plana svjetske populacije;

6. Moli vlade da podrže i unaprijede, što je moguće više, u toku Svjetske godine stanovništva i Međunarodne godine žena, programe i aktivnosti nevladinih organizacija i akcionih grupa koje će pomoći boljem razumijevanju razloga, prirode, obima i konsekvenci pitanja povećanja populacije i njene povezanosti sa unapređenjem položaja žena i kvaliteta življenja;

7. Moli Generalnog sekretara da na 26. zasjedanju Komisije za status žena podnese izvještaj o zaključcima i preporukama Svjetske konferencije o stanovništvu i drugih sastanaka na kojima su razmatrana pitanja koja se posebno reflektuju na žene i njihovu integraciju u razvoj.

1897. plenarna sjednica 16.
maj 1974.

SVJETSKI PLAN AKCIJE

Usvojen na Svjetskoj konferenciji o stanovništvu održanoj avgusta 1974. godine u Bukureštu

Glava II Principi i ciljevi I z v e d i

Tačka 13. Svi bračni parovi i pojedinci imaju osnovno ljudsko pravo da slobodno odlučuju o broju svoje djece i razmaku između njih, na informacije, prosvjeđivanje i sredstva da to čine; odgovornost bračnih parova i pojedinca pri korišćenju ovog prava je, da vode računa o potrebama svoje rođene i buduće djece i o svojim obavezama prema zajednici.

Glava III

Preporuke za akciju Rađati željenu djecu

Tačka 28. Ovaj Plan akcije priznaje potrebu obezbjeđenja us-lova u kojima će svi parovi biti u mogućnosti da ostvare svoj željeni broj djece i razmak između njih i potrebu obezbjeđenja društvenih i ekonomskih uslova da se ova želja ostvari.

Ravnopravnost muškarca i žene

Tačka 42. Ravnopravan položaj muškarca i žena u porodici i u društvu poboljšava cjelokupni kvalitet života. Ovaj princip ravnopravnosti treba da se u potpunosti ostvari u planiranju porodice, pri čemu oba bračna druga treba da razmotre blagostanje ostalih članova porodice.

Prednosti planiranja

Tačka 43. Poboljšanje položaja žena u porodici i u društvu može da doprinese, gdje se to želi, manjoj veličini porodice i mogućnost žena da planiranjem rađanja djece takođe poboljšaju svoj individualni položaj.

SVJETSKI PLAN AKCIJE

usvojen na Svjetskoj konferenciji OUN održanoj od 19. juna do 2. jula 1975.
u Meksiku, povodom Međunarodne godine žena

Izvodi

Član 19. Pojedinci i bračni parovi imaju pravo da slobodno i sa punom odgovornošću odlučuju o broju svoje djece i razmaku između rađanja, pravo na informisanje i potrebna sredstva za ostvarivanje ovoga prava.

Primjena ovoga prava je osnova za realizaciju istinske ravnopravnosti polova i ako žene u tome ne uspiju biće spriječene u svojim naporima da ostvare druge reforme.

Član 137. Puno učešće žena u svim aspektima nacionalnog života tijesno je povezano sa demografskim pitanjima od vitalnog značaja, kao što je sklapanje braka, starost majke prilikom rođenja prvog djeteta, razmak između porođaja, doba u kome žena prestaje da rađa, broj željene djece.

Član 142. Države imaju suvereno pravo da odrede svoju sopstvenu populacionu politiku, u okviru koje treba da obezbijede pojedincima i bračnim parovima, putem organizovanog sistema, informisanje i sredstva kako bi im se omogućilo slobodno odlučivanje o broju djece, razmaku između porođaja ili u liječenju steriliteta. Potrebno je otkloniti sve pravne, socijalne, ili finansijske smetnje koje sprečavaju uključivanje obrazovanja, informisanja, sredstava i odgovarajućih službi u rad na planiranju porodice.

Član 143. Potrebno je, putem programa planiranja porodice, obezbijediti informisanje i obrazovanje iz ove oblasti i muškaraca i žena, jer samo na osnovu njihovog zajedničkog dogovora može se doprinijeti regulisanju željenog priraštaja. Takva politika će omogućiti ženama da, na osnovu pune ravnopravnosti, koriste svoje pravo da odlučuju o broju djece koju žele da imaju i o razmaku između porođaja. Da bi se ostvario taj cilj, potrebno je učiniti dostupnim sva sredstva za regulisanje rađanja u skladu sa kulturnim i drugim vrijednostima društva. Potrebno je integrisanje i koordiniranje programa planiranja porodice sa zdravstvenim, socijalnim i drugim odgovarajućim službama i cilju poboljšanja kvaliteta života.

II KOMITET

IX REZOLUCIJA

Planiranje porodice i potpuna integracija žena u razvoj Svjetska konferencija Međunarodne godine žena 1975. godine — Meksiko

S m a t r a j u ć i da se potpuna integracija žena u razvoju ne može postići bez poboljšanja u oblasti zdravlja, obrazovanja i osposobljavanja za zapošljavanje,

U v i đ a j u ć i potrebu da se, u procesu integracije žena u razvoju, ženama obezbijede informacije i sredstva koja će ih osposobiti da odlučuju o broju djece i razmaku između njihovog rođenja,

N a v o d e ć i da zaključci Specijalnog izvještaja o međuzavisnosti položaja žena i planiranja porodice, koji su razmatrani u Komisiji za status žena i Ekonomsko-socijalnom savjetu, ističu međuzavisnost unapređenja porodice i socijalne zaštite i uloge i statusa žena između ostalog i u kontekstu nacionalnog razvoja,

U v i đ a j u ć i takođe da su značaj opšteg procesa razvoja, status i uloga žena i demografski faktori bili jasno isticali na seminarima o integraciji žena u razvoju, sa posebnim osvrtom na faktore populacije, održanim u regionima Afrike, Azije i Pacifika,

S v j e s n a da žene u mnogim dijelovima svijeta zahtijevaju dostupnost savjetima i službama planiranja porodice i pravo da odlučuju o razmaku između rođenja njihove djece; da je pomanjkanje dostupnosti takvim službama prouzrokovalo nevolje i patnje žena i njihovih porodica i da je dovelo do povećanja dodatnih socijalnih izdataka kao i da je to negativno uticalo na zdravlje žene i djeteta,

S m a t r a j u ć i da bi proširivanje aktivnosti u okviru porodice, organizacija Ujedinjenih nacija u vidu projekata u korist žena i poduhvata namijenjenih poboljšanju situacije zapostavljenih grupa, koristilo ženama cijelog svijeta, posebno onima u najsiromašnijim zemljama,

U s v a j a j u ć i stav da populacija predstavlja samo jedan faktor u procesu razvoja i da se stoga mora podjednako tretirati sa drugim ekonomskim, socijalnim i faktorima sredine.

1. P o z i v a vlade, specijalizovane agencije i organizacije u sistemu Ujedinjenih nacija da primijene Svjetski plan o stanovništvu;

2. P o z i v a vlade da što je moguće više i u skladu sa njihovom nacionalnom politikom:

a) obezbijede adekvatne mogućnosti za formalno i neformalno obrazovanje žena i djevojaka, posebno onih u seoskim područjima, kako bi se obezbijedilo da se u potpunosti koriste zdravstvene službe namijenjene porodici;

b) da majkama dojiljama i njihovoj djeci obezbijedi lako dostupne potrebne zdravstvene službe, zdravstvene obrazovne programe i brigu o djeci kao integralni dio zdravstvenih programa;

c) da svim osobama učini dostupnim potrebne informacije i savjete, odgovarajuću i lako dostupnu pomoć i službu, kako bi se ženama koje to žele omogućilo da odlučuju o broju djece i razmaku između njihovog rađanja i da, osim toga, mlade parove pripremaju za odgovorno roditeljstvo;

d) da uključe žene u sva tijela i na sva mjesta političkog odlučivanja na svim nivoima u skladu sa brojem muškaraca, posebno kada se radi o planovima socio-ekonomskog razvoja i demografske politike;

3) Moli izvršnog direktora Fonda Ujedinjenih nacija za demografske aktivnosti i administratora Fonda Ujedinjenih nacija za Međunarodnu godinu žena da koordiniraju svoje aktivnosti kako bi se obezbijedilo optimalno korišćenje postojećih izvora;

4) Moli generalnog sekretara da Komisiju za status žena i Komisiju za populaciju zamoli da razmotre mjere u cilju postizanja potpunije integracije žena u procese razvoja i da svoje preporuke podnesu na razmatranje Ekonomsko-socijalnom savjetu na njegovom šezdeset drugom zasjedanju.

EDVARD KARDELJ
Književnost, godišnjak I, 1934. godine Tone
Brodar¹⁾:

Paragraf 1712)

*Prve nedjelje u maju ove godine u velikoj dvorani Radničke komore u Ljubljani dogodilo se nešto, što je jedan saborac »Slovenca« označio kao »crni dan u istoriji slovenačkog naroda«. Ovdje se sakupilo nekoliko stotina, uglavnom radničkih žena, koje su prote-stovale protiv seksualnog ugnjetavanja od strane građanskog društva, tražile ukidanje člana 171. K. z., koji zabranjuje otklanjanje ploda i pouku o korišćenju kontracepcijskih sredstava (tj. sredstava koja sprečavaju oplodjenje) i njihovu skupu nabavku za siromašne slojeve. Dalje, tražile su osnivanje savjetovaništa za seksualne potrebe. Nije se dogodilo ništa drugo sem to, što je i kod nas došla na vidjelo velika seksualna bijeda koja među svim društvenim slojevima, a posebno među proletarijatom, zahvata strahovite dimenzije. Prvi put se kod nas javno diskutovalo o jednom od najvažnijih problema koji tište današnjeg čovjeka, a naročito mladog čovjeka — o seksualnom problemu. Ko god je imao priliku da otvoreno razgovara s mladim ljudima iz proleterskih redova i ko je vidio veliku zbuđenost i dezorijentisanost u vezi s ovim pitanjem s jedne strane, i porazne posljedice građanskog seksualnog morala koji dolazi u konflikt sa socijalno-ekonomskom osnovom proleterskog života s druge strane, mogao je po hiljadu puta sebi postaviti pitanje: otkud to da Vlada o seksualnoj patnji ogromnih masa radnog naroda tako duboko čuti? Otkud to da se mnogobrojne teške seksualne tragedije koje se pojavljuju iz dana u dan, dešavaju potpuno izolovano od ljudskog društva i da društvo mnogobrojna samoubistva komentira-riše samo kratkim vijestima u dnevnim listovima — »nesretna ljubav«? Otkud to, da ostaje na snazi član 171. kada je svakome ko otvorenim očima hoda po svijetu poznato, da mnogi nadriljekari dobro žive od novca koji dobijaju od vještačkog pobačaja, a da se ne otkrije niti dvanaesti dio slučajeva vještačkog pobačaja? Otkud **na kraju** to, da današnje društvo prisiljava ženu da neprestano rađa, da neprestano umnožava ogromnu armiju besposlenih, da živi samo za djecu? Nije potrebno da čovjek bude »razuzdani boljševik«, potrebno je samo malo ljudske objektivnosti da se pred njim pojave **sva** ova pitanja. Moderan pokret za seksualnu reformu nije samo proleterski pokret, on je počeo među malograđanskim slojevima koji su bili jedini pravi nosioci građanskog morala i stoga najčvršći stub građanskog društvenog poretka. Međutim, upravo iz njihove sredine **dolazili su seksualni reformatori starije generacije, kao što su Forel ili Lindsey i čak Magnus Hirschfeld, koji je od svih ovih malograđanskih naučnika otišao najdalje s ovim pitanjem, i stoga se i najviše približio proleterskom pokretu za seksualnu reformu na***

i) Tone Brodar je bio pseudonim E. Kardelja. ²⁾ Članak je preveden sa slovenačkog jezika.

čijem čelu su, pored najnovijih ruskih seksologa, koji su kod nas potpuno nepoznati, bili dr Max Hodann i dr Wilhelm Reich i to do posljednjeg trenutka kada je Hitlerova reakcija ugušila ovaj progresivni pokret. Ugušila je naravno samo spoljnu organizaciju ovog pokreta za seksualno oslobođenje, ali zato nikada nije mogla ugušiti akutelne seksualne krize i težnje svih onih koji pate zbog ove krize. Zbor žena u Radničkoj komori obradovao je sve one koji pate od ove seksualne krize i sve one koji **nemaju nikakvog interesovanja** za ugušivanje seksualnog nagona. Zbor je pokrenuo kamen, mukla tišina je prekinuta, možda je to početak sistematske borbe na ovom polju.

Poslije ovog zbora uslijedila su dva bijesna napada u »Slovencu«. Nećemo se upuštati u detalje ovih napada jer bi to bilo besmisleno, jer »biološke« argumente koje oba saborca navode je biologija (naučna biologija!) već odavno odbacila. Međutim, dotaći ćemo se dva momenta, ne zbog napada »Slovenca« u tom smislu, već zbog toga što zbor o ova dva važna pitanja nije progovorio. Prva zamjerka koju svaki crkveni moral upućuje na zahtjev za slobodnim otklanjanjem fizičkog ploda jeste — ubistvo. Crkveni moralisti liju debele suze saosjećanja nad hladnokrvnim »ubistvima« nevine »djece« u majčinom tijelu, a nije im žao svih onih miliona nezaposlenih koji u najljepšim godinama umiru od gladi i bijede. Mirne duše izvrću saznanja naučne²⁾ biologije jer znaju da svima onima, na hiljade ljudi, kojima serviraju ove laži, niko neće kazati istinu. A istina je ta, i moderna biologija ju je u potpunosti dokazala, da je grupa ćelija u majčinom tijelu do trećeg mjeseca bez nervnog sistema koji se u to vrijeme tek počinje razvijati, tako da je u potpunosti bez svijesti i neosjetljiva, tako da ne može biti riječi o nikakvom »ubistvu« ljudskog bića, dok se o nečem takvom može govoriti kada u podzemnom kanalu nekog evropskog velegrada umre od gladi neko ko je bez posla.

Druga slična laž koja ima za cilj da odvrati ljude od zahtjeva za slobodnim seksualnim zadovoljavanjem jeste u tvrdnji da je polno zadovoljavanje samo dio funkcije oplodivanja, znači, da je »jedino prirodno, naučno i pravno« ukoliko se polni akt vrši samo onda kada muž i žena imaju za cilj da oplode ljudsko biće. Bolje nego što smo mi, objasniće ovaj argument dr Wilhelm Reich.³⁾

»Rijetko dolazi do polnog sjedinjenja između muškarca i žene u svjesnoj namjeri da se začne dijete. Crkva, građanska škola i nauka svakako nas žele ubijediti da je polni akt tu samo zbog razmnožavanja. Kada bi bilo tako, onda bi čovječanstvo već odavno, a naročito danas u vrijeme najveće privredne bijede masa, izumrlo u dvije ili tri generacije. U stvari, čovjek polno opšti zbog seksualne napetosti koja ga tjera ka tome i zbog seksualnog zadovoljavanja koje taj akt donosi sa sobom. Seksualno zadovoljavanje obezbjeđuje razmnožavanje, jer je oplodjenje upravo povezano s polnim aktom.

²⁾ Čini mi se da treba naglasiti — naučne — jer crkveni moralisti izvrću nauku gdje god je u njihovu korist — a nama će brzo biti jasno kome to služi.

³⁾ Dr Wilhelm Reich: »Der sexuelle Kampf der Jugend« (1932).

Crkva se uvijek poziva na »prirodu« kada tvrdi da je svako polno opštenje koje služi bilo kom drugom cilju, osim razmnožavanju »pro-tivprirodno«. **Interesantno je da je prema tome priroda napravila veliku grešku, što nije dala čovjeku takav polni aparat koji bi težio samo toliko puta ka seksualnom sjedinjenju, koliko puta bi čovjek želio ili mogao da ima dijete, već je polni aparat tako izgradila da zdrav čovjek dva do tri puta nedjeljno osjeća želju za seksualnim opštenjem, tako da u svom životu obavlja nekoliko hiljada polnih akata, a pri tom obično samo dva do tri puta sa ciljem razmnožavanja.** Naročito je interesantno, sa stanovišta crkve i građanskog morala, da je razmnožavanje u cjelokupnom životinjskom svijetu, u koje spada i čovjek, povezano s najvećom seksualnom slašću, znači, upravo s tim, a da je u današnjem društvu najviše prokletu i o čemu mladi ljudi smiju biti najmanje poučeni... U skladu s ovim činjenicama treba odvojiti funkciju seksualnog zadovoljavanja od funkcije razmnožavanja i treba shvatiti da svakom čovjeku mora biti dostupno seksualno zadovoljavanje, a da pri tom ne bude rob razmnožavanja«.

Na laži crkvenog morala mi smo odgovorili, a svaka dalja polemika sa crkvom bila bi suvišna. Međutim, više od toga interesuje nas pitanje zašto se crkva tako zalaže kod svakog pokušaja seksualne reforme? Zašto je »Slovenac« nekoliko puta počeo pjevati zahvalnice Hitleru kada je ovaj zabranio seksualnu nastavu omladine u školama i kada je zabranio djelovanje savjetovašta za seksualne poslove? Kakav interes ima na kraju krajeva sam Hitler da jedna od njegovih mjera bude da ubije sve što je postigao moderan pokret za seksualnu reformu, što je zapalio knjige svih poznatih sek-sologa, prije svega Hirschfelda, Hodanna i drugih i zabranio javno diskutovanje o seksualnim problemima omladine?

Za Hitlera nam stvar mora odmah biti jasna. On je u službi njemačkog kapitalizma kome je potrebna snažna rezervna armija nezaposlenih s kojom će držati na minimumu radničke najamnine, zatim, potrebna mu je snažna i mnogobrojna armija koja će biti u službi njegovog imperijalizma i na kraju, njemu su potrebni pokornost, disciplina i nikakva sloboda duha. U tu svrhu Hitleru služi član 118. (njemački narod se mora razmnožavati!), u tu svrhu potrebna je porodica koja će biti natopljena građanskim moralom, a to znači da će prema svojoj unutrašnjoj strukturi predstavljati samo sliku kapitalističkog sistema u malom, naime, da će otac u porodici biti autoritet kome se bezuslovno moraju pokoravati i žena i djeca. Ovakva porodica će još u klici ugušiti svaki pokušaj slobodnog mišljenja djece, onemogućiti maksimalan razvoj svih sposobnosti i zadržati ga na prosjeku koji je Hitlerovim šefovima potreban za održavanje njihovog položaja. Dok je malograđanska masa još bila vlasnik produkcionih sredstava koja je morala prepustiti svojoj l e g i t i m n o j djeci, dok je imala svoju privatnu svojinu i s njom socijalnu ekonomsku bazu na koju se oslanjala porodica, toliko dugo je ona bila stup na koji se oslanjao kapitalistički sistem privatne svojine. Međutim, ovaj stub počeo je da ruši sam sistem kada se s razvojem tehnike počela monopolizirati industrija i kada je počela pauperizovati ove malograđanske mase koje su padale među proletarijat, gdje

je porodica u potpunosti izgubila svoj *raison d'eter* (razlog egzistencije), jer više nije imala privatnu svojinu. Ovaj stub Hitler namjerava danas ponovo da postavi, da učvrsti porodicu time, što želi ograničiti seksualno opštenje van braka i da porodici opet da stari autoritet. On silom želi stvoriti nešto, što je kapitalizam već odavno ubio, što nema više socijalno-ekonomsku osnovu, a zato je i cio trud Hitlera — potpuno uzaludan. Još jedan cilj treba da ograniči seksualno opštenje van braka, naime, onemogućiti kod mladog čovjeka razvoj erotskih potencijala koji se pojavljuju kod prvih pojava ljubavi i koje sa snažnom energijom utiču na dušu, razum i volju i daju mladom čovjeku samostalnost i samosvijest. Ove osobine su nepoželjne u Hitlerovom »trećem carstvu«. Pokornost, disciplina — to su osobine koje su potrebne carstvu Hugenbergovih trustova.

I »Slovenac«? — Crkva i crkveni moral su svo vrijeme u službi građanskog društva od koga žive i gdje se osjećaju najsigurnije. Domen seksualnog života i porodice je najosjetljivije mjesto, jer otuda proizlazi glavni tok njenog »svjetovnog bogatstva«. Ovdje su Hu-genberg i crkva potpuno jedinstveni i ko je čuo Hitlerove rasističke govore o njemačkoj porodici i njemačkoj ženi koja mora nazad ka ognjištu, iznenadiće se kada čita ovaj citat iz Papine okružnice »o hrišćanskom brodu«.

»Ljubav znači nadređenost muža nad ženom i djecom i poslušno podređivanje, dobrovoljnu pokornost od njihove strane, kako je rekao apostol riječima: žene (i djeca) treba da budu svojim muževima (roditeljima) podložni kao i svom gospodu, jer je muž poglavar žene (i otac poglavar djece) kao što je Hristos poglavar crkve.«*)

Sličnost između Hitlerovih govora i papine enciklike je, znači, frapantna — a i jedno i drugo ima isti cilj. Musolini se, naime, ništa ne razlikuje od Hitlera. Crkva je u službi obojice i u službi svih buržoazija svijeta. Seksualno ugnjetavanje je veće ili manje, što zavisi od oblika vladavine građanstva. Najteže je u zemljama gdje vlada fašizam kao izraz vlade monopolističkog finansijskog kapitala. Potpuna seksualna sloboda je u SSSR-u, jer proletarijat nema interesa za održavanje građanske porodice koja se raspada i ugnjetavanje seksualnog nagona.

Na strani žena koje su bile na zboru u Radničkoj komori je cio radni narod koji se oslobodio građanskog crkvenog morala, a protiv njih je samo crkva kao predstavnik građanskog morala. Međutim, iz ovoga što smo kazali u ovom članku, žene će moći da uvide da će borba oko člana 171. biti teška jer je to problem koji zadire najdublje u privredne korijene građanskog društva. Danas kod seksualnih pitanja i sam »Slovenac« postaje popustljiviji (naime, samo u upoređenju s njegovim divljanjem ranijih godina prije krize), međutim, to je samo strah od toga da ne izgubi narodne mđse(Građanski i crkveni moral ima na savjesti milione ljudskih ruševina, histerija, neuroza, perverzности i drugih seksualnih abnormalnosti koje su posljedice seksualnog zatvaranja, međutim »Slovenac«, odnosno građansko društvo, nikada neće dozvoliti abortus.

*) Cit. dr W. Reich.

Pridružujemo se ženama koje su bile na zboru u Radničkoj komori. Naš cilj jeste stvoriti takve socijalne uslove da dijete n i-kada ne bude neželjeno, znači, da otklanjanje fizičkog ploda postane nepotrebno, a dok toga nema, dok proleTERSka majka i proleTERSko dijete žive u tolikoj bijedi i dok dijete ometa ženinu samostalnost, toliko vremena smatramo da je ograničavanje razmnožavanja nužno.

Na osnovu čl. 176. Ustava Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, Savezna skupština, na sednici Saveznog veća od 25. aprila 1969. godine i na sednici Socijalno-zdravstvenog veća od 25. aprila 1969. godine, donela je

REZOLUCIJU O PLANIRANJU PORODICE

Ostvarivanje mogućnosti roditelja da sami određuju broj dece i razmak između porođaja jedno je od osnovnih ljudskih prava i dužnosti.

Ostvarivanje tog ljudskog prava podrazumeva da društvo roditeljima obezbeđuje uslove za sticanje znanja i stavlja na raspolaganje sredstva da planiraju svoju porodicu, kako bi pre začeca de-teta bili u mogućnosti da odlučuju o broju dece i o razmaku između porođaja.

Promenjen položaj žene u društvu menja i strukturu porodice i porodične odnose i bitno utiče na ostvarivanje ženine funkcije materinstva. Jedan od vidova tih promena je i smanjenje rađanja, kao i smanjenje smrtnosti odojčadi. S druge strane, veličina porodice sve je više povezana sa ostvarivanjem želje za humanijim životom i sastavni je deo nastojanja ljudi za bolji životni standard. Odlučivanje o veličini porodice je u zajedničkom interesu roditelja i društva. Stvaranje uslova da svako rođeno dete bude u isto vreme i željeno od posebnog je značaja za žene, za njihov psihofizički integritet, za ostvarivanje funkcije savasnijeg roditeljstva, kao i za obezbeđivanje zdravog mladog naraštaja. Planiranje porodice, kao trajni ljudski i društveni napor, u svojoj savremenoj primeni obezbeđuje značajne socijalne, zdravstvene, ekonomske, političke i druge prednosti.

U regulisanju rađanja još uvek se masovno koristi najzaostaliji način — veštački prekid trudnoće. Stoga regulisanje rađanja na način koji omogućuje čoveku da ovlada zakonima biološke reprodukcije i da tako eliminiše stihiju u ovim delikatnim životnim pitanjima postaje i važan vid borbe protiv širenja veštačkog prekida trudnoće, koji je veoma štetan za zdravlje i opasan po život žene.

Ovo svakako zahteva svestrano proučavanje problematike planiranja porodice i regulisanja rađanja, a istovremeno objedinjavanje akcija u okviru sistema vaspitanja i obrazovanja, kao sastavnog dela društvenog vaspitanja i mera zdravstvene preventive za sprečavanje neželjene trudnoće.

Ostvarivanje stavova društva o planiranju porodice i regulisanja uslova prekida trudnoće, radi obezbeđivanja uslova za sprovođenje društvene politike u ovoj oblasti, pretpostavlja aktivnu ulogu i određene obaveze društvenih službi, naučnih institucija, društvenih organizacija, kao i drugih organizacija, udruženja i ustanova.

U kompleksu pitanja koja su od bitnog značaja za zdravlje žene i odnos u porodici, trebalo bi dati posebno mesto problemima planiranja porodice i problemima u vezi sa prekidom trudnoće, naročito s obzirom na sledeće činjenice:

1. Pregledi demografskih kretanja pokazuju da se regulisanje rađanja i izvesni oblici i metodi planiranja porodice već uspešno ostvaruju u mnogim delovima Jugoslavije.

2. Prekid trudnoće je još uvek osnovni metod regulisanja rađanja, koji je ne samo zaostao i primitivan nego je i štetan po zdravlje i opasan po život žene, dok širenje kontracepcije zaostaje.

3. Propisi o prekidu trudnoće imali su tendenciju da se spreči ilegalni prekid trudnoće i da se prekid trudnoće na osnovu zdravstvenih i socijalnih indikacija vrši u zdravstvenoj ustanovi. Trebalo bi, međutim, u propisima više izraziti tendenciju kako zdravstvene zaštite žene, zaštite njenog psihofizičkog integriteta, tako i zaštite porodice i čitavog društva. Propisima treba dati podršku i staviti težište na prihvatanje prevencije neželjenog začeca kao osnovnog vida regulisanja rađanja.

4. Puna pažnja širenju kontracepcije, i podsticanje aktivnosti u tom pravcu pokazalo se kao najprikladniji put u daljem planiranju porodice.

U

Prihvatajući stav da je odlučivanje o broju dece i o razmaku između porođaja primenom znanja i najsuvremenijim sredstvima i metodama regulisanja rađanja pravo roditelja, potrebno je ukazati na zadatke društvenih službi, naučnih institucija i ustanova.

1. U okviru sistema vaspitanja i obrazovanja trebalo bi posebnu pažnju posvetiti pripremi omladine za razumevanje i humanizaciju odnosa između polova, za skladne i odgovorne odnose u braku i za roditeljske dužnosti u porodici. Seksualno vaspitanje i obrazovanje treba uključiti u obrazovno-vaspitni rad svih obrazovno-vaspitnih ustanova, imajući pri tom uvek u vidu uzrast dece i od omladine i njihov psihofizički razvoj, a u zavisnosti od toga i od stepena i vrste škole ili fakulteta treba razraditi nastavne programe za redovnu nastavu svih obrazovnih institucija. Odgovarajuće programe trebalo bi razraditi i za druge sredine, gde je znatna koncentracija omladine, kao što su omladina na odsluženju vojnog roka u Jugoslo-venskoj narodnoj armiji, omladinske radne akcije, studentski i omladinski domovi, kursevi predvojničke obuke i zdravstvenog vaspitanja na selu i drugi oblici okupljanja seoske omladine, zatim saveto-vališta za mlade roditelje, škole za roditelje, škole za život i si.

Radnički i narodni univerziteti trebalo bi u svojim programima da obuhvate pitanja i iz ove oblasti i da tu aktivnost razvijaju u svim sredinama.

Vaspitna i obrazovna aktivnost iz ove oblasti proizilazi pre svega iz potrebe za humanizacijom ljudskih odnosa i poštovanjem ličnosti i za podizanjem zdravstvene kulture. U razvijanju obrazovno-

-vaspitne delatnosti u negovanju humanih odnosa među polovima, velika uloga pripada i sredstvima javnog informisanja (štampa, radio, televizija, bioskop, predavanja i slično).

2. U oblasti zdravstva i socijalne zaštite, naročito u delatnosti lekara opšte medicine, treba razvijati aktivnost na sistematskom širenju znanja i mogućnosti primene kontracepcije i njenog prilagođavanja potrebama oba partnera. Posebno treba stalno pratiti i izučavati nove metode kontracepcije i nova kontraceptivna sredstva. U pripremanju svih prosvetnih, medicinskih i socijalnih kadrova, trebalo bi dati odgovarajuće mesto obrazovanju za ovaj vid preventivne delatnosti. U ostvarivanju stavova i mera ove Rezolucije odlučujuću ulogu imaju kadrovi koji će ovladati potrebnim stručnim znanjem.

3. Trebalo bi na što uspešniji način resiti finansiranje ove delatnosti, imajući u vidu fondove zdravstvenog osiguranja, ostale izvore za preventivnu zdravstvenu zaštitu, fondove zajednice za obrazovanje kao i druge izvore, sve do ličnog materijalnog učešća za-interesovanih. Potrebu, mogućnost i način odgovarajućeg namenskog angažovanja sredstava Federacije, na inicijativu zainteresovane republike ili autonomne pokrajine, razmatraće nadležni organi Federacije i, zavisno od opštedruštvenog interesa, predlagati Saveznoj skupštini određena rešenja.

III

1. Pravo roditelja da sami odlučuju o broju dece i razmaku između porođaja ostvaruje se u punom smislu primenom sredstava i metoda kontracepcije. Prekid trudnoće, kao najnepoželjniji vid re-gulisanja rađanja, predstavlja samo krajnje sredstvo da se ženi omogući da prekine neželjenu trudnoću kad do nje već dođe.

2. Ako dođe do neželjene trudnoće, zdravstvena i socijalna služba treba da pomognu roditeljima savetima da odustanu od prekida trudnoće, pri čemu treba ukazati da prekid trudnoće, izvršen u zdravstvenoj ustanovi, predstavlja hiruršku intervenciju koja ostavlja manje ili veće fizičke i psihičke posledice na zdravlje žene. U isto vreme to bi trebalo da bude prilika da se žena, odnosno oba partnera, upute kako da spreče neželjenu trudnoću. Ako žena ipak zahteva da prekine neželjenu trudnoću, prekid će se izvršiti samo ako je to u skladu sa propisanim medicinskim i drugim uslovima.

3. Radi podsticanja interesa za primenu kontracepcije bilo bi celishodno predvideti neposredno učešće korisnika u troškovima prekida trudnoće. Pri određivanju visine tog učešća trebalo bi imati u vidu materijalne mogućnosti žene, odnosno porodice.

U vršenju prekida trudnoće u zdravstvenim ustanovama, a radi humanijeg odnosa prema ženi, potrebno je pojednostaviti postupak i prilagoditi ga uslovima različitih sredina, pa bi zbog toga savezni zakonski propis trebalo da sadrži samo osnovne principe o uslovima za prekid trudnoće.

4. S obzirom na postojeće razlike u pogledu razvijenosti zdravstvene službe, njene aktivnosti na kontracepciji i dostupnosti te službe partnerima, zatim opšteg nivoa zdravstvene kulture, tradicije, predrasuda i si., u republikama i autonomnim pokrajinama trebalo bi da se u dogovoru sa odgovarajućim društvenim faktorima reguliše ova materija na način koji najbolje odgovara određenoj sredini. O osobnostima seoske sredine nužno je posebno voditi računa.

5. Društvenu akciju u oblasti planiranja porodice, naročito obrazovno-vaspitnu aktivnost i sprečavanje neželjenog začeća treba, na osnovu naučnih saznanja, koordinirati sa demografskim istraživanjima, statističkim praćenjem i analizama određenih pokazatelja u ovoj oblasti i drugim aktivnostima.

Zauzimajući ove stavove o planiranju porodice i o regulisanju uslova za prekid trudnoće, Savezna skupština ističe da je za njihovo ostvarivanje neophodno puno angažovanje ustanova za obrazovanje i vaspitanje, ustanova socijalne zaštite, zdravstvenih ustanova, društveno-političkih i drugih organizacija i udruženja, organa uprave i drugih društvenih faktora.

Savezno izvršno veće i nadležni savezni organi staraće se o sprovođenju ove Rezolucije i o njenom izvršavanju će povremeno izveštavati Saveznu skupštinu.

SAVEZNA SKUPŠTINA

Ac broj 1185
26. aprila 1969. godine
B e o g r a d

PREDSEDNIK
SAVEZNE SKUPŠTINE,
Milentije Popović, s. r.

Predsednik
Socijalno-zdravstvenog veća,
Iko Mirković, s. r.

Predsednik
Saveznog veća,
Vidoje Smilevsk, s. r.

**ODREDBE USTAVA SFRJ I USTAVA REPUBLIKAJ POKRAJINA
O PRAVU ČOVJEKA NA SLOBODNO ODLUČIVANJE
O RAĐANJU DJECE**

Ustav SFRJ, član 191:

PRAVO JE ČOVEKA DA SLOBODNO ODLUČUJE O RAĐANJU DECE. OVO PRAVO SE MOŽE OGRANIČITI SAMO RADI ZAŠTITE ZDRAVLJA. *Potpuno ista formulacija unijeta je u ustavima sljedećih republika i pokrajina: SR Bosne i Hercegovine, član 202; SR Crne Gore, član 217; SR Hrvatske, član 272; SR Makedonije, član 242; SR Srbije, član 214; SAP Kosovo, član 207 i SAP Vojvodine, član 214.*

U Ustavu SR Slovenije, formulacija o planiranju porodice u članu 233 glasi:

PRAVICA ČLOVEKA JE DA SVOBODNO ODLOČA O ROJSTVIH OTROK. TA PRAVICA SE LAHKO OMEJI SAMO IZ ZDRAVSTVENIH RAZLOGOV. V ZVEZI Z URESNICEVANJEM TE PRAVICE ZAGOTAVLJA DRUŽBENA SKUPNOST POTREBNO IZOBRAZBO TER USTREDNO SOCIJALNO VARSTVO IN ZDRAVSTVENO POMOĆ V SKLADU V ZAKONOM.

REZOLUCIJA O PROGRAMIMA ZA PLANIRANJE PORODICE

Komitet ministara,

Smatrajući da je cilj Evropskog savjeta da postigne veće jedinstvo među svojim članovima i da se taj cilj može postići, između ostalog, i prihvatanjem zajedničkih odredaba u oblasti socijalnog i javnog zdravstva;

Imajući u vidu ciljeve Evropskog komiteta za javno zdravlje koji se odnose na »razlog neuspjeha nekih postojećih programa planiranja porodice u zemljama članicama Evropskog savjeta i Finske«;

Uzimajući na znanje da se Rezolucija 2436 (XXIII) Generalne skupštine Ujedinjenih nacija odnosi na »pravo roditelja da slobodno i odgovorno odlučuju o broju djece i razmacima između porođaja«;

Smatrajući da je mogućnost slobodnog odlučivanja o planiranju porodice značajan aspekt fizičkog i mentalnog zdravlja čovjeka i zbog toga značajno za porodicu i društvo;

Smatrajući da je planiranje porodice bitan dio života i da treba prihvatiti seksualnost kao vrijednost samu po sebi, a ne samo-u vezi sa reprodukcijom;

*Uzimajući u obzir Rezoluciju (75) 29 Evropskog savjeta, pozivajući se na Rezoluciju 2436 (XXIII) Generalne skupštine Ujedinjenih nacija, na Svjetski populacioni plan akcije, prihvaćen na Svjetskoj konferenciji o stanovništvu održanoj u Bukureštu u avgustu 1974. i pozivajući se na Program jedinstvene međunarodne akcije za unapređenje položaja žene (1970) Generalne skupštine Ujedinjenih nacija i preporučujući vladama članicama »da omoguće svima **koji to žele da imaju** dostup informacijama i sredstvima da odlučuju slobodno i odgovorno o broju djece i razmacima između porođaja«, kao i da omoguće »da informisanje o planiranju porodice, savjeti i sredstva budu dostupni svim sektorima stanovništva kao integralni dio zdravstvenih i socijalnih službi«;*

Smatrajući da je pristup službama za planiranje porodice osnovno ljudsko pravo za muškarce i žene;

Smatrajući da informacije i savjeti o planiranju porodice uključuju i razmak između porođaja i kontracepciju kao i problem neplodnosti;

Smatrajući da informacija o planiranju porodice uključuje ne samo pružanje tehničkih ili medicinskih savjeta, već takode i informacije o seksualnosti i odnosima između polova i psihološke, etičke i socijalne aspekte života;

Priznajući da često postoji ne samo pomanjkanje brige, već takode i izvjestan stav oklijevanja u medicinskim ustanovama i među personalom gdje treba da se sprovodi planiranje porodice;

Priznavajući da je bilo neuspjeha među nekim programima za planiranje porodice iz različitih razloga: zbog pravnih, ekonomskih, administrativnih, socio-kulturnih, religioznih, psiholoških ili političkih prepreka, kao i zbog negativnog djelovanja nekih sredstava masovnih komunikacija;

Shvatajući da uslovi zdravstvene zaštite, zakonodavstva o kontroli rađanja i stavova o planiranju porodice u zemljama članicama znatno variraju i da mjere i sredstva u programima moraju da se prilagode postojećoj situaciji;

Preporučuje zemljama članicama:

I. Da omoguće pojedincu da slobodno i odgovorno odlučuje o broju djece i razmacima između porođaja snabdijevajući ga odgovarajućom informacijom i uslugama o planiranju porodice kao dijela sistema socijalne i zdravstvene službe;

II. Da uoče i prebrode postojeće prepreke da bi se mogao organizovati odgovarajući program planiranja porodice;

III. Da predvide sljedeće mjere kad donose program planiranja porodice:

A. PLANIRANJE I IZVOĐENJE PROGRAMA O PLANIRANJU PORODICE

1. Analizirati potrebe i zahtjeve stanovništva i definisati ciljeve, radne uslove i ograničenja programa;

2. Analizirati probleme koje treba riješiti i uočiti prepreke koje mogu da nastanu;

3. Pripremiti plan akcije, uključujući informativnu službu sa stalnim davanjem informacija i procjenama;

4. Uključiti personal angažovan u programu i druge koji se njim bave u planiranje, rukovođenje i razvoj programa;

B. PLANIRANJE I OBEZBJEĐENJE USLUGA

1. Obezbijediti dovoljno i lako pristupačnih usluga da bi se omogućilo svakom ko to želi da planira porodicu pomoću preventivnih mjera;

2. Analizirati postojeće izvore i usluge koje pruža sistem zdravstvene brige i u nevladinim organizacijama za planiranje porodice;

3. Analizirati i procijeniti potrebe za opštim službama planiranja porodice, kao i za specijalnim službama za grupe koje se suočavaju sa najviše rizika;

4. Inicirati ili pojačati saradnju sa sistemom socijalnih službi, privatnim zdravstvenim sistemom i sa nevladinim organizacijama za planiranje porodice;

5. Organizovati odgovarajuće službe unutar javnog zdravstvenog sistema, po mogućnosti integrisati ih u ambulantama i akušer-

skim bolnicama i, gdje je to moguće, u osnovnim zdravstvenim službama;

6. Obezbijediti usluge pojedincima po minimalnim cijenama ili besplatno na istoj bazi kao i opštu medicinsku uslugu;

7. Obezbijediti dovoljan broj kvalifikovanih i odgovarajuće pripremljenih ljekara, babica i drugog personala;

8. Pokloniti specijalnu pažnju emocionalnim i psiho-seksualnim implikacijama planiranja porodice kako muškaraca, tako i žena;

9. Organizovati specijalne jedinice za planiranje porodice namijenjene mladima i obezbijediti specijalnu službu za druge grupe kao što su oni kod kojih postoji veliki rizik neželjene trudnoće (kao za žene poslije abortusa ili porođaja i imigrante), za roditelje mladih djevojaka i mladića i za muškarce uopšte, kao i za neplodne parove;

10. Podsticati i autorizovati distribuciju i prodaju kontraceptivnih sredstava preko novih kanala i pojačati standarde i kriterijume za kvalitet raznih kontraceptivnih sredstava;

C. OBUKA I VASPITANJE PERSONALA

1. Pobrinuti se da profesionalci u zdravstvu i socijalnoj zaštiti na svim nivoima razumiju da je planiranje porodice dio opšte zdravstvene brige i kao takvo dio njihove odgovornosti;

2. Kod obučavanja i vaspitavanja podvlačiti psihosocijalne aspekte planiranja porodice i staviti je u kontekst seksualnosti i opštih odnosa među polovima;

3. Započeti sa obukom učitelja u medicinskim, socijalnim školama i školama za medicinske sestre i integrisati učenje o planiranju porodice u bazično obrazovanje za ljekare, medicinske sestre i zdravstveno osoblje i socijalne radnike uopšte;

4. Obezbijediti odgovarajući trening i stalnu obuku za timove koji rade na planiranju porodice u sistemu javnog zdravstva, socijalne zaštite i školskog sistema i koji su uključeni u program planiranja porodice;

5. Učiniti da svi programi budu sveobuhvatni i da daju znanje i umijeće o planiranju porodice i o kontaktu između savjetnika i onog koji prima savjete i da razvijaju shvatanje svakog pojedinca u pogledu na seks i planiranje porodice;

D. JAVNE INFORMACIJE I KOMUNIKACIJE

1. Učiniti informativnu aktivnost integralnim dijelom svakog programa za planiranje porodice i razvijati i koristiti odgovarajuće metode komunikacija;

2. Obezbijediti sveobuhvatnu, sigurnu i činjeničnu informaciju za njeno objavljivanje u sredstvima masovnog komuniciranja;

3. *Smanjivati otpore, prevazilaziti indiferentnost i doprinostiti promjenama u stavovima i ponašanju kroz vaspitni prilaz, ličnim kontaktom kao glavnim instrumentom;*

4. *Obezbijediti informacije i podstaći znanje i razumijevanje o planiranju porodice kroz odgovarajuća sredstva informisanja, među:*

- političarima, onima koji donose odluke i koji grade javno mnijenje,*
- personalom medicinske i socijalne mreže,*
- političkim, religioznim i drugim organizacijama,*
- grupama visokog rizika,*
- stanovništvom uopšte.*

E. PROCJENA

1. *Definisati ciljeve i odlučiti koji kriterij za uspjeh ili neuspjeh primijeniti;*

2. *Učiniti procjenu rutinskog i produženog procesa, sakupiti podatke o dostignućima s obzirom na ciljeve, osigurati da se dobije prava vrijednost za uloženi novac i pomoći u budućem planiranju;*

3. *Sakupiti apsolutni minimum podataka potrebnih za procjenjivanje i dati prioritet najosnovnijim podacima;*

4. *Obezbijediti tajnost i anonimnost dobijenih informacija;*

5. *Poboljšati komunikaciju među snabdjevačima informacija, statističarima i donosiocima odluka, da bi se koristilo iskustvom svih njih u planiranju programa.*

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13
1966.	19.644	19.840	399.802	159.570	24.824	240.232	168.789	23.042	20,4	8.1	12,3	8,6	62,1
1967.	19.840	19.840	389.640	174.060	24.193	215.580	169.282	20.840	19,6	8.8	10,8	8,5	62,1
1968.	20.029	20.029	382.543	174.800	22.424	207.743	170.470	20.984	19,1	8.7	10,4	8,5	58,6
1969.	20.209	20.209	382.764	188.695	21.928	194.069	174.507	20.178	18,9	9,3	9,6	8,6	57,3
1970.	20.371	20.371	363.278	181.842	20.149	181.436	182.704	20.473	17,8	8,9	8,9	9,0	55,5
1971.	20.572	20.572	375.762	179.113	18.605	196.649	183.916	21.347	18,3	8,7	9,6	8,9	49,5
1972.	20.772	20.772	380.743	190.578	16.911	190.165	186.156	22.040	18,3	9,2	9,1	9,0	44,4
1973.	20.956	20.956	379.051	180.997	16.892	198.054	183.665	23.221	18,1	8,1	9,5	8,8	44,0
1974.	21.155	21.155	382.947	177.691	15.666	205.256	181.192	24.802	18,1	8,4	9,7	8,0	40,9
1975.	21.352	21.352	388.037	184.907	15.423	203.130	180.046	25.137	18,2	8,7	9,5	8,4	39,7
1976 ²⁾	21.560	21.560	390.487	182.966	14.488	207.521	177.388	24.208	18,1	8.5	9.6	8,2	37,1

>) Za 1921, 1931. i 1939. godinu teritorija bivše Jugoslavije, a od 1945. sadašnja teritorija SFRJ. Broj stanovnika za 1945. i 1946. godinu izračunat je na osnovu prosječnog porasta stanovništva od 15. marta 1948. do 31. marta 1953. godine. Procjena za period od 1947. do 1952. godine. Izvršena je na osnovu rezultata popisa stanovništva 1948. i podataka o prirodnom priraštaju, a od 1953. do 1976. na osnovu rezultata popisa stanovništva 1953, 1961. i 1971. god., podataka o prirodnom priraštaju i raspoloživih podataka o spoljnoj migraciji.

²⁾ Prethodni podaci,

Tabela 2.

ZDRAVSTVENE USLUGE U VEZI S PLANIRANJEM PORODICE

	1968.			1976.		
	Ukupno usluga	Broj prvih usluga*) 1 korisnika	Prosječno usluga na 1 korisnika	Ukupno usluga	Broj prvih usluga*) 1 korisnika	Prosječno usluga na 1 korisnika
Jugoslavija	534.131	178.429	3,0	1.093.276	308.308	3,5
Bosna i Hercegovina	50.452	18.135	2,8	196.793	35.549	5,5
Crna Gora	7.567	3.785	2,0	7.605	3.052	2,5
Hrvatska	58.252	16.556	3,3	88.720	25.560	3,5
Makedonija	34.521	21.364	1,6	63.883	36.420	1,7
Slovenija	69.465	14.278	4,7	174.922	46.490	3,8
Srbija	313.873	104.310	3,0	561.353	161.237	3,5
Područje van pokrajina	182.530	70.727	2,6	302.301	107.301	2,8
Kosovo	3.723	2.281	1,6	22.107	13.382	1,6
Vojvodina	127.620	31.302	4,1	237.045	40.554	5,8

*) Prva usluga (pregled, konzultacija i dr.) je ona koja je pružena ženi prvi put u određenoj kalendarskoj godini.

Tabela 3.

UČEŠĆE ZAPOSLENIH ŽENA PO SOCIJALISTIČKIM REPUBLIKAMA I AUTONOMNIM POKRAJINAMA 1976.1)

	Ukupno zaposleni radnici u hiljadama	S v e g a	%» zaposlenih žena	
SFRJ	4.925,4	34,5	29,5	57,6
Bosna i Hercegovina	707,1	29,1	23,8	54,5
Crna Gora	104,8	31,0	26,1	48,6
Hrvatska	1.196,3	38,3	33,4	63,9
Makedonija	351,4	29,5	25,3	48,3
Slovenija	696,5	43,4	38,6	49,5
Srbija	1.869,3	32,0	26,8	54,1
Uža teritorija	1.228,8	32,4	27,0	55,7
Kosovo	143,9	20,4	16,0	31,5
Vojvodina	496,6	34,3	28,9	60,0

1) Društveni sektor i sektor individualne svojine.

Tabela 4.

KOMUNALNE STOPE FERTILITETA UDATIH ŽENA OD 15 DO 49
GODINA STAROSTI

PO ŠKOLSKOJ SPREMI — 1970. GODINA

	Ukupno kvalif.	Bez škole	Osnovna škola								Škola za kvalif. radnike	Srednja stručna škola	Fakultet škola	1,28 (1,38) (1,00) (1,17) (1,10) (1,71) (1,44) 1,40 1,33 (2,00) (1,00)		
			1-3		4 raz.		5-7		8 raz.						radnike	škola
			reda	razreda	reda	razreda	reda	razreda	reda	radnike						
Jugoslavija	2,36	3,70	2,67	2,23	2,02	1,60	1,57	1,49	1,42	1,19	1,29	1,28				
Gradska naselja	1,88	3,63	2,58	2,15	1,89	1,54	1,53	1,54	1,40	1,20	(1,38)					
Seoska naselja	2,62	3,71	2,70	2,26	2,07	1,69	1,69	(1,17)	1,45	1,19	(1,00)					
Bosna i Hercegovina	2,94	3,92	3,08	2,27	1,45	1,59	1,41	(1,25)	1,64	(1,00)	(1,17)					
Crna Gora	3,29	4,28	3,91	3,19	2,62	2,15	(1,53)	(1,86)	1,94	(2,00)	(1,10)					
Hrvatska	2,08	3,35	2,76	2,12	2,23	1,53	1,75	1,43	1,57	1,32	(1,71)					
Makedonija	2,73	4,35	3,24	2,59	2,40	1,70	(1,8	1,58	1,67	1,25	(1,44) 1,40					
Slovenija	2,06	(2,00)	(3,14)	2,57	2,23	2,21	0	(1,60)	1,43	(1,43)	1,33 (2,00)					
Srbija	2,21	3,14	2,28	2,10	1,72	1,35	1,51	1,50	1,16	0,98	(1,00)					
Uže područje	1,97	2,77	2,09	1,99	1,43	1,35	1,46	1,62	1,11	(1,00)						
Vojvodina	1,86	2,62	2,33	2,02	1,82	1,32	1,38	1,25	1,33	(0,92)						
Kosovo	4,07	5,35	3,71	3,24	2,38	1,40	1,62	(1,00)	(0,86)							
											(3,50)					

Izvor materijala: Istraživački rad Fertilitet udatih žena i planiranje porodice, Centar za demografska istraživanja 1970. »Stanovništvo«, br. 3—4/1971, dr. Miroslav Rašević: Uticaj obrazovanja na fertilitet i kontrolu rađanja.

MAN'S FREEDOMS, CHILD BIRTH, SELF — MANAGEMENT

SUMMARY

Through the chapters of this work we have tried to classify the doctrines, theories, ideas and norms on population growth and production, and on human freedom and the absence of it at freedom to take decisions independently. That is the first level of our research, while the second level of the analysis is devoted to transformation of the theories, doctrines and ideas into the form of norms and institutions, as a form of social regulation of population growth, with the accent put on the development of the ideas of human rights in this field, as well as their proclamation both on the international and national level.

The final considerations are dedicated to the human right to free choice of childbirth, to the contents, institutions and norms of the social regulation of childbirth, both in the world in general and in the self-managing socialist period in the SFR of Yugoslavia in particular.

In this work we have been guided by the Marxist approach in determination of the family role and place within the socio-economic development of the society, starting from the fact that Karl Marx, Friedrich Engels and Vladimir Ilich Lenin were explicit in stating that decisive influence upon family form and interrelations — between the wife and the husband as well as between parents and children — in the last analysis was exerted by the mode of production and the character of production relations prevailing in the given society. According to their teaching, the »production« of life, both by one's own work and through childbirth, figures as a social relation, but at the same time also as a natural relation.

Therefore, the essence of this work lies in the representation of human freedoms and non-freedoms in the field of childbirth, of human rights in this field, and of the forms and means of the family planning social regulations.

I

Family planning, as a wider social movement, is of a recent date, although biological reproduction, as a part of social reproduction, has been in the focus of human interest since the beginning of the human race.

The great thinkers of all times have endeavoured to reflect the social trends in connection with the population movements, thus shaping population

theories, which in the earlier stages of social development were primarily an integral part of the economic approach towards social development. In contrast to the belief that the population problems have been paid attention to in recent research only, it has been established as a historical fact that these have been attracting attention of great thinkers in the course of the entire development of human thought. Under the influence of natural forces, the harmony between population numbers and the conditions of life has been established, but in addition to man's conscious regulation in this respect. Certain population policy was constituted on the state or the country level only when its consciousness about being an essential part of the whole had awakened, as composed of the individuals on whose behalf the society is acting. After the appearance of classes and private property, class interests had direct repercussion upon population policy of the given state.

The historical population development is closely connected with the social economic, political and religious history of human beings. There are available data on societies oppressing individuals by means of legal norms, religious influence, common law, etc. to decrease or increase the number of children, depending on the ruling class, view of its needs. Classical and medieval writers have laid the foundation for theoretical approaches to the population question even in the present times, because since Confucius' teaching has laid the foundation of the understanding that the ruling structure of each country should establish population optimum for the creation of an indispensable balance between the population and the means of living. All over our planet, it used to be a practice to expose the children considered as superfluous according to the ruling class conception. Thus thousands of children were exposed to die in China, Japan, classical Greece, the Roman Empire and many other countries. This custom was maintained in China up to the foundation of the People's Republic of China (in 1949). However, great empires waging wars for conquest required larger population reserves and had to abolish the regulations on exposing »superfluous« children to die. Within the framework of his reforms Romulus prohibited the exposing of children until they were three years old. The reform was the consequence of the opinion that the empire might become short of soldiers in the case of plague or hunger; thus children were exposed to die only every third year, that is periodically. While small classical Greek states of ten or twenty thousand free men solved their problems of overpopulation by exposing »superfluous« children to die in the field, the Roman Empire urged population growth. During Augustus's reign several laws were passed to stimulate population growth. Within the same period widows were allowed to remain single for only one year, and the divorcees for only half a year; the law on heirship forced married couples to have children, etc. The earliest authors of the republican period in Latin literature wrote considerably on population growth, viewing marriage as an institution whose only task was to bring up offspring.

The religion as a form of social regulation, especially great world religions headed by their founders (Moses, Buddha, Confucius, Jesus and Mohammed), from the very foundation exhibited an explicit interest in the family and relations prevailing in it. Although religion presents a distorted image of natural and social forces, which could not be mastered by man, it frequently possessed the strength of a legal system and significantly influenced human procreative behaviour. The religious attitudes towards marriage

and fertility in general were manifested through the relations towards the clergy and their ritual castration, even human sacrifices, on one side, and they exerted strong influence on the believers, influencing their pronatal behaviour on the other side.

The church has always had an active attitude towards the birth-rate. In the very first written religious documents the attitudes towards childbirth, marriage, and immoral life were expressed as following: »...and God said into them: Befruitful, and multiply, and seplenish the earth, and subdue it...« (*Genesis*, I, 1, 28.) Particularly in the Old Testament, it was not allowed for conception either to be hindered, prevented or avoided, as pronatal attitudes were very much stressed. This was also evident from the attitudes towards guilty people, such as that the lawbreakers sould be punished for immoral conduct: »they shall die childless; they shall be childless...« (*Leviticus*, 20; 20 and 21).

Today all great world religions: Catholic, Orthodox, Islam, Hebrew, Buddhism and numerous smaller ones, keep the family and its interrelations in the focus of their interest with the aim of opposing those present-day processes and phenomena which are not in accordance with their teaching. Several pope's encyclicas, especially the »Humana vita«, speak vocally about the engagement of the church regarding childbirth. The Orthodox church documents have been recently increasingly dealing with the abortion and contraception. According to these documents, a woman who had an abortion is considered a murderer. Pronatal attitude is characteristic of the teaching of all great religions. Such viewpoint of Islam is quite evident from the following words of Mohammed: »The marital institution has the goal to breed human race«. Among the rest, he abolished the custom of exposing the »superfluous« children to die in the field. The Sayings of the prophet Mohammed speaking in favour of female children also include the one stating that everybody having a daughter will enter the Paradise with God's blessing if he does not bury her alive, hurt her, neither mocks her nor considers her inferior to his son. Koran says: »Do not kill your children, being affraid of poverty« also indicating the pronatal attitude of Islam. Although both Koran and its interpretations mention questions regarding marital and family life, the questions connected with birth control are not exceptionally stressed; even today Islamic religious doctrines are the most tolerant ones on birth limits, while the abortion and sterilization are strictly prohibited. The Protestant church recognizes married couple to be free to choose most convenient protective means for family planning, while it rejects' the abortion as a family planning method.

When the ideas of all great religious teachings are examined, it can be found out that the terms such as: the state, politics, laws, the family are permanently intertwined. The religious influence in the domain of birth and marital life in general, traced throughout the history, has been and still is very strong. The lower the rate of the socio-economic development, the higher the influence, of the given religion concerning family. Previously, the critical approach to the religion was mostly based on gnostical and ontological ground, while presently it is increasingly moving towards its political and ethical function.

The state also appears as a regulator of family relations. This role of the state is carried out by means of the appropriate laws. The separation of

the church from the state has not prevented religious influences. Among all the spheres of religious activity, the family, with all its relations, is »the most profitable« domain in which religious influence is being exerted. The liberation of man and work from alienation means also his emancipation from religious influences, as an integral part of the struggle for man's return to freedom and also for his rights in the intimate family sphere of his life.

Marx, Engels and Lenin appraised Malthus' population theory as unscientific, and thought its creation aimed at concealing the capitalist system as the actual cause of the hard life of the proletariat. »Malthus' conclusions on scientific questions«, Marx wrote, »are fabricated in the interest of the ruling classes, in general and reactionary elements of the ruling classes, in particular, which means: Malthus forges science in favour of the interest of these classes«. Marxist classics and their followers (revolutionary branch) considered the so-called overpopulation as a relative phenomenon conditioned by the movement of the capital within the capitalist society, while in its absolute sense (natural resources, technical possibilities, etc.) they thought of our planet as underpopulated. They believed that the problem of absolute overpopulation was the concern of the very far future, therefore they stressed that only the socialist society, owing to the absence of capitalist system and because of higher degree of man's consciousness and culture, would be capable of organizing conscious population restriction.

Malthus' disagreement with his contemporaries and later critics of his population theory did not result primarily from his views on the »population principle«, but from his strict observation of the society.

The socialist-oriented writers advocated as a rule optimistic attitudes regarding the future population movements. They did not consider population growth as a particular social problem, permanently stressing that the inadequacy of social institutions and systems had been the decisive causes of man's misery. They noted that Malthusian population views applied only to the poor, primarily the working class in capitalism, not to the whole of mankind. »Finally, the larger number of the poor working class and industrial reserve army, the wider officially admitted pauperism«, to paraphrase Marx, »this is the absolute general law of the capitalist accumulation«. Marx believed that there could be no natural and universal laws of population which could be determined by the economic and social conditions prevailing in different societies. In the elucidation of the overpopulation problems Engels pointed out that productive powers of mankind, limited by production in general, and by the soil productivity in particular, could be extended by application of the capital, labour and science. It was also indicated that if worker's reproductive behaviour was to be respected, a claim for social reorganization and enlightenment of the masses should be also respected, so that it could be possible for them »to put the moral restraint upon the instinct of reproduction, which Malthus himself puts forwards, as the easiest and most effective countermeasure against overpopulation«.

In their show-down with the Malthusians, Karl Kautsky and, later, his son Dr Karl Kautsky, junior, dealing with the birth-rate in a socialist society, gave an important contribution by their study in this field, basing their theory on the optimistic approach to population development. Aleksandra Kolontaeva in her works, inspired by bourgeois panic caused by a drop of birth-rate, is mostly engaged in women's maternity protection, but at the same time she stresses that marital relations and family size should be subjected to wider

community interests. The contribution made by V. I. Lenin is very significant, and it is expressed in his well-known works *The Development of Capitalism in Russia* and *Who are the People's Friends*, where he elaborated the basic Marxist assumptions on population. With respect to the well-known theory of the »glass of water«, Lenin points out, to paraphrase, that »... the most significant is the social part. To quench one's thirst is an individual's personal doing, but in love affairs there are two persons involved, and the first one to come, a new being. That means a social interest, creating obligations towards society.« From the viewpoint of realizing the human right to decide freely on childbirth, just this idea of Lenin's emphasizes the responsibility in relations between the sexes, and first of all, the responsibility before taking the decision on childbirth.

The contemporary Yugoslav theoreticians on the human right to free choice of childbirth have given remarkable contribution both in the country and abroad. Their following works have been acclaimed: Vida Tomšič's analysis of the social position of women and the liberation of man and work in this context, with special review of the human right to free decision on having children. Then, Dušan Breznik has written on demographic problems, Stane Krašovec and Zlata Grebo have elaborated birth problems and the population growth limits. Miloš Macura has explained the population theory and policy, while Miroljub Rančić has written on the population immigration questions, and Miroslav Rašević on population fertility determinations in Yugoslavia. Zoran Pjanić has treated population problem in the economic theory, Rudi Supek — overpopulation trends on our planet referring to the teachings of several contemporary Western theoreticians. Some other Yugoslav theoreticians (Alica W. Baletić, Frane Novak, Karez Zupančić) have given significant contributions to the study of the present-day problems regarding the human right to free choice of childbirth, population and sociopolitical aspects of family planning.

II

The development of family planning, in its modern sense, shows that it had been usually treated as a »remedy« for »overpopulation« until the United Nations proclaimed it one of the basic human rights in 1966. The original accumulation in England, taking in to account the accelerated growth of an **army of the unemployed**, must be included into the basis for the birth of the idea of family planning in the recent history of the country, which can be designated as the cradle of family planning in its modern sense.

Under the prevailing social conditions of the ever larger and more rapid grouping of capitalist economies, on one side, and the rapidity of increased overpopulation, on the other side, the adherents to Malthus' population theory, founded in 1877 the Malthusian League which accepted Malthus' economic doctrines on population. The essential aim of the League was, at the beginning, to abolish all penalties on the public discussions of the population problems, and to disseminate knowledge of the law of population (which had been laid down by bourgeois theoreticians) and its consequences upon the population fertility behaviour. In 1913 the League's activities were so wide spread as to involve medical field in order to help citizens to limit their family size or to solve their problems in cases of infertility.

The Malthusian League published the journal *The Malthusian* which later was retitled into *The New Generation*, but again restored the original name (*The Malthusian*). In addition to the journal, pamphlets and leaflets from various fields of the League's activities were published by the League in millions of copies.

»The Malthusian League was the first organization in the world advocating voluntary birth restraint as the solution of population problems« said Rosana Ledbetter in her doctoral dissertation »The History of the Malthusian League« (1877—1927). The philosophy of the League was based on T. R. Malt-hus' ideas on population, on classical economic theory prevailing in the 19th century and on the new scientific hypothesis, so characteristic of the Victorian England in viewing sex as a harmony of the body and the soul. The League dealt primarily with the poor that by their very existence troubled the industrial England of the nineteenth century, whose capitalist economy created an »overpopulation« especially among the working class.

Reaction to the Malthusian League's activity came at the very beginning from an ever increasing revolutionary stream of the socialist movement. Socialist-oriented working class leaders pronounced an anathema on the Malthusian League's doctrine as well as other segments of the English society. In order to protect working class interests the progressive-oriented workers leaders founded their new organization »The Democratic Federation« in 1881. It advocated radical solutions of the problems of overpopulation by means of social reforms, the overpopulation being illusory as it was the consequence of the capitalist behaviour. The Neo-Malthusian leagues were founded in some European countries, but they were particularly strong in Denmark and Holland; later they were founded in the Far East, too. Lenin, a contemporary of the Malthusian League activity, rejected the Neo-Malthusian ideas as petit-bourgeois, pessimistic philosophy sunning counter to the intentions of revolutionary workers' movement, and supporting laws on prohibiting abortion or dissemination of medical means for preventive measures. He regarded such laws as hypocrisy on the part of the ruling class, because they could not be enforced. Speaking about the social theory of the Neo-Malthusianism Lenin said: ... »the conscious workers will always fight relentlessly against these efforts to infiltrate this reactionary and base theory into the most progressive class of this time, the one that is the strongest and best prepared for major changes«. Lenin's views on man's right to birthcontrol considerably influenced the socialist writers in the creation of public opinion leading to the unmasking of the Malthusian League and Malthusianism, as well as the health policy of the USSR.

In 1927, the Malthusian League held its last conference, on its fiftieth anniversary of existence and activity. In fact, in December 1927 it officially ceased its activities, but as its journal kept on publication, a group of the League members held their last gathering in 1950. Mrs. Bessy Drysdale's death (1961) is considered as the League's »death«, although its official cease of activity goes back to 1927.

The book *History of the Malthusian League, 1877—1927* was originally entitled *The Organization which Slowed-down Birth Control: History of the Malthusian League 1877—1927*. After a careful study of the history of the Malthusian League in the above mentioned doctoral dissertation it becomes obvious that it is directly stressed that the League was not a forerunner of

birth control and especially of family planning, which some authors both in the world and in our country have recently tried to maintain.

The foundation of the pro-natal population leagues in the economically developed countries and the anti-natal movements for family planning in the economically less developed countries is a phenomenon of the 20th century, and it directly reflects different demographic situations. The present-day forms of social regulation of family planning on the world level appeared immediately after the end of the World War II.

The First International Conference on Planned Parenthood was held in August 1946 in Stockholm within the framework of the Annual Assembly of the National League for Sexual Education in Sweden (RFSU).

Among several conclusions adopted by the Conference the following three are the most important ones: a) Each child has the right to be wanted by the both parents and all parents have the right to decide on number of children to be borne, b) All people have the right to be scientifically informed on conception control and sterility treatment by expert services, c) All children have the right to obtain scientific information on sexual life as a part of their common education and the youth — to be properly prepared for marital life. The basic message of the Conference is that physical and spiritual health, protection and happiness of individuals, family and society in a new, free and united world should be improved. At this conference, the First International Committee was established and the philosophy professor Einar Tagen, Stockholm, was acting as president.

The next International Conference on family planning was held in Cheltenham (Great Britain) in 1948. The conference is important because it represents international verification of a new movement existence — movement for family planning, which was already considerably spread in numerous countries. The representatives from 23 countries took part in the conference.

At the final meeting of the Conference the last speaker was Dr Joseph Needham, UNESCO representative, who suggested the international body was to be elected and called the International Organization for Family Planning.

The International Conference on Family Planning prepared by the International Committee for Family Planning, together with the National Organization for Family Planning in India, was held on November 24-29, 1952 in Bombay. Besides the organizers of the International Conference: Great Britain, Sweden, Holland and the USA, in a special resolution the national organizations for family planning of India, Hong Kong, Singapore and Federal Republic of Germany were called immediately to become members of the Family Planning Federation. Two women, well known fighters for family planning: Margaret Sanger (USA) and Rama Rau (India) were elected presidents at this inaugural Conference of the International Planned Parenthood Federation. Thus the International Planned Parenthood Federation was «born». Presently it gathers more than 110 national organizations for planned parenthood. Its pioneer — builders were Elise Ottensen-Jensen, a Norwegian living in Sweden, Margaret Sanger from the USA, Rama Rau from India and Sisko Kato from Japan.

After the Conference held in Bombay, two concepts appeared: the first focused on human rights, while the second was very extreme, when the individuals within the movement tried to treat the advancement of family plan-

ning quite simply, as if it must be the total solution of social and economic problems arising from population growth, thinking of family planning-as of a substitute for development, without encompassing all complexities and completeness of the process. A year after its foundation in Bombay this International Federation, adopted its constitution at the corresponding meeting held in Stockholm. Up to 1963; until the Seventh International Conference on Planned Parenthood held in Singapore, the Constitution of the International Planned Parenthood Federation (the IPPF) was characterized by its Neo-Malthusian approach, because greater importance was laid upon the balance between population and resources than upon the human right. The mentioned Conference is significant just for its change of the Constitution, so that special accent was put on the human right. On its last Assembly held in Edinburgh in 1977, the IPPF adopted the following basic goals:

a) to advance family planning and responsible parenthood in particular, showing special interest in the human rights such as family protection, community welfare and good will among the nations,

b) to increase understanding in connection with demographic problems of the nations within their own communities, as well as in the world as a whole.

Resulting from the cooperation on some common questions and particularly after the change of the IPPF Constitution in Singapore in 1963 the IPPF obtained the consultative status of a non-governmental organization in the ECOSOC. However, today the complete activity of the IPPF might be critically evaluated for its being inconsistent in realizing the attitudes of the UN. Having the status of a non-governmental first category organization, all its activities should be developed as an integral part of socio-economic development of the countries whose national organizations for family planning are the members of the UN, while all current activities should be developed in accordance with the general intentions of the UN to fit into the framework of the New International Economic Order

In spite of the critical remarks which could be justifiably addressed to the overall activity of the IPPF, owing to some of its individual activities and inconsistencies, it should not be accused of being what it is not. Namely, in her doctoral dissertation Beryl Suters states: »...Today's family planning organization is yesterday's Malthusian League«. However, if the Malthusian League dealt partly with the birth control and if it was the first to try to found an international body for certain activities which are also the subjects treated by the IPPF since its foundation, and which the Malthusian League during the whole history of its existence failed to attain, presently no conclusion can be made that today's family planning movement represents yesterday's Malthusian League. There is no doubt that when any population programmes aimed at the establishment of birth limitation are in question, carried out by the individual governments of developing countries, that the IPPF »amply opens its purse« for their individual programmes on family planning strictly aimed at childbirth limitation. Thus the Malthusian theory of population growth is directly present in its implementation.

Even today the Malthusian conceptions are present on the international level, and its main advocates are the most conservative circles in the world, because when the population policy is discussed, their Malthusian approach is expressed on the Sessions of the United Nations, its specialized agencies

and elsewhere. Nevertheless, the family planning philosophy had appeared with the purpose of connecting the countries of the world, and further on it was developing under radically different socio-economic conditions of historic development. The idea of establishing the International Planned Parenthood Federation on the basis of the human right was born after the World War II, which destroyed millions of people, and under conditions of a developing democratic atmosphere in international relations, and it was developing relatively rapidly taking into account the international relations. Exactly 25 years after the Malthusian League had ceased its activities, the IPPF was founded in Bombay (1952), although the Malthusian League had never grown into an international organization and had ceased its activity on the national level, that is in Great Britain in 1927.

The ideological confusion about the current population questions is present even today at the international stage, not because the Malthusianism has been ideologically and practically exposed and unmasked as the ideological position of the private property apologists, or because it has not yet been sufficiently explained, but because the Malthusian solutions of contemporary population problems is still favoured by certain conservative circles of the contemporary world.

It is not rare even today to find some leaders of international reputation threatening those parts of the world where population growth is rapidly increasing that the Malthus' law will have to be applied there, thus consciously escaping from the relevant solutions.

In theoretical and political circles, the Neo-Malthusianism has been recently analysed within the framework of discussions held on population growth. The contemporary Neo-Malthusians are becoming more numerous and in their arguments they refuse being considered the Malthusians, but their activities in the field of population control can be reduced to a mere propaganda of population control, as they are, in fact, considering population growth as the major cause of all disasters prevailing in the contemporary world. Thus the Neo-Malthusians are today maintaining that a mere »head counting« is not sufficient, because the population policy should be integrated into socio-economic development of each country. The Anti-Malthusians go further in advocating the theses that neither the population numbers nor a rapid population growth cause poverty, and extremely low standard of living, but that the decisive factor of man's position in the society lies in the mode of production and the distribution of wealth. The instance of the P. R. of China shows in its recent history that high population rate in the same geographic area does not always result in hunger, misery and similar issues, and that the changed living conditions and man's position in the society of the multi-million country have essentially influenced the slowing down of their population growth as the result of the individual's conscious attitudes towards his family well-being as well as the progress of the wider community at the same time.

After the publication of the data on population growth in the world, the United Nations have become since 1951 more seriously engaged in population questions, because the experts and politicians were troubled by unexpectedly rapid population growth in developing countries.

Within the first fifteen years of dealing with population problems (from 1950 to 1966) the United Nations could not have a uniform approach to the problems. Nonetheless, the United Nations paid great attention to the popu-

lation problems, which is evident from the fact that as early as 1954 the first Population Conference of the United Nations was held (in Rome) in the course of which family planning was mentioned as being only of peripheral importance.

The Second Population Conference, held in Beograd in 1965, considered family planning as a separate question.¹⁾ On the Third Population Conference, held in Bucharest (1974), family planning was discussed as a special thematic domain of the Conference.

In the Declaration of the Heads of States, a form of political, state regulation, signed by Josip Broz Tito among others, and read by U Tant, Secretary General of the United Nations, on the XXI Session of the General Assembly of the UN on the Day of Human Rights, on December 10th 1966, one could read: »We believe that a great majority of parents wish to dispose of have knowledge and means to plan their families, and that the possibility to decide on the number of children and spacing between them is the basic human right«. Thus the parents' right to decide freely on the number of their children and the spacing between them as their basic human right, was proclaimed.

Up to 1965, the term »family planning« in its proper meaning was not mentioned in the UN documents. It was mentioned for the first time in the same year in the Resolution of the United Nations Commission for Women's Status, which called for a study of the relationship between the women's status and family planning.

On the first Interregional Seminar of the United Nations held in Istanbul in 1972 regarding the matter, it was quite evident that even then the conception of the human right of family planning was not quite clear, as a consequence of the confusion of terms. At the seminar, different socio-economic approaches to family planning were expressed. The attitudes of Yugoslav representatives resulted in a more adequate treatment of the family planning as a human right which can be realized in the framework of each country's socio-economic development.

The establishment of the human right to free decision on childbirth and the spacing between the births on the level of the UN considerably effected further development of the family planning movement in numerous countries, and in this respect particular contribution was made by the Convention on the Human Rights adopted in San Francisco in 1945, the European Convention on the Human Rights passed in 1960, The Attitudes of the United Nations World Population Conference in 1954, and especially, the Teheran Proclamation from 1968, saying among other things: »... The parents have the right to decide freely and consciously the size of their family and the spacing between childbirths« — which represents also the first instrument of the UN in the domain of family planning.

Extremely careful preparations and much work on studious elaboration of these two subjects: »The Women's Status and Family Planning« and »The Social Care and Family Planning« greatly contributed to a more complete affirmation of family planning as a human right. Two World Conferences of

*) Coordination Committee for family Planning in Yugoslavia, together with the organizers of the Conference prepared the discussion on family planning, in which well known Yugoslav experts participated.

the United Nations, The World Population Conference held in Bucharest (1974) and The International Women's Year held in Mexico (1975), are of exceptional importance for further development of family planning (a special Resolution on family planning, No. IX, was also passed in Mexico).

The international financial help to develop activities in the field of family planning was first provided by non-governmental organizations of international character (the IPPF, Population Council, Ford Foundation and Rockefeller Foundation) in 1950, while the United Nations started their financial help in 1965. Nevertheless, in 1960 financial help was given through bilateral programmes only to several countries, but in 1976 it amounted to more than 300 million dollars and has shown since the trend of permanent increase.

The vision of the future of mankind in some works of contemporary journalism is extremely pessimistic. Rapid population growth, especially in developing countries, has increasingly inspired the development of a pessimistic population growth theory, which under the present conditions of development fully suits the most reactionary forces in the world. Modern representatives of bourgeois interest have presented and are presenting their development projections in general, and particularly on the development of production. Partial studies of the contemporary world development based only on the statistical data cannot offer proper replies to these modern problems, because the approach to the problems should be more complex. On the basis of the statistical data only no conclusion can be made in this respect, but it is today a common practice in the world.

Today, it is almost a regular procedure with the representatives of the reactionary circles to make extremely pessimistic conclusions regarding population growth in the developing countries, without pointing to the actual causes of such a state. In this field bourgeois futurology is especially very active; it identifies the decay of capitalism with the decay of the world; hence such a bitter pessimism. A special branch of pessimistic approaches is represented by the theory of organic growth starting from the idea that the future is in general so reduced that the rich will be even richer and that the poor must resign to their misery and be ready for sacrifices, of which the first one will be a decrease of their fertility rate. Opposite to the view of the frightened bourgeois ideologists, there is the Marxist vision of the future, which is optimistic. But communism is not the final goal of the development, because it only opens new horizons for a new beginning of an emancipated, non-alienated man and work within a new historical stage of development of man and his society. However, the Marxist approach is the least present in the works of modern writers presenting the future. Not even some of our Yugoslav authors are immune against the pessimistic tones, when they discuss the future of our planet.

Family planning is present in Europe, regardless of the means of its attaining. The greatest part of the family planning history in the West Europe is the struggle against the repressive powers of the church and state, which opposed the establishment of individual couples' right to obtain information on and means of the birth control. The spreading of the family planning which primarily resulted from the socio-economic development, has reduced birth rate so much, that demographers some 10—15 years ago could not even dream of it. Taking into account such a »deficit« in demographic developments of the Western European countries the eleven million workers' shor-

tage in high by developed Western European countries is covered by the labour »surplus« from the Southern Europe. In their studies on population policy the authors from the Western European countries say that their attention is attracted by the trends of the long-term population stability and the increased life expectancy. The ever increasing challenges of this kind are becoming the main occupation of the West European governments on population plane. Demographers anxiously state that, with the exception of France, which has already settled its population policy, in other countries of this part of Europe demographic apathy is prevailing as the demographic factor is considered a given fact. However, in all European socialist countries several social factors are in favour of large families, with Marxist writers optimism is prevailing, being based on greater human progress in general, small population density and particularly on advancement of science and technology, while an anti-Malthusian attitude is built into the foundation of this optimism.

III

In our country, long-term activity of the most progressive social forces had preceded an organized struggle for the emancipation of work and man, whose integral part since the very beginning was the struggle for equality of women and men in society. Within the framework of the discussions of these questions, the problems related to child-birth, as a significant complex of social questions were also discussed. The ideological basis of the progressive forces in the struggle for woman's emancipation and the first ideas of free parenthood were grounded on the socialist and communist ideals. Some specific questions about the social position of women in the period of the general suppression of rights, were very difficult to discuss but as they presented themselves in a very urgent form, they could not be avoided. In the article »What does woman's emancipation consist of?« (»Equality«, Beograd, 18th April 1914) it is explained that human rights for women are not claimed out of feminist reasons, because »... Women's socio-democratic movement should never be treated as pertaining to woman only, but as a common socio-democratic movement... Therefore a woman can attain her definite liberation only when she becomes socially and economically free, through the struggle for the liberation of the socialist society.«

Thus the first Marxist-oriented revolutionaries in our country who fought for radical changes in the society could avoid these questions. Considering Marxism as their ideological allegiance, they started from the premise that man represents the highest value, that he is the end of the historical movement, instead of any abstract society, and entered into their first programmes the struggle for the equality of women and men, as the integral part of the struggle for revolutionary social changes. The rapidly increasing employment of women at the end of the 18th and at the beginning of the 19th centuries and their unequal position in society, work, family, marital and private life, was decisive for the mass participation of women in the progressive workers' movement. In the active struggle of the progressive women until the Unity Congress (1919) the maternity and parent hood problems had been more and more emphasized (The Regional Women's Conference was held in Ljubljana on March 25, 1919 where the importance of the mother's role in woman's life was indicated). New attitudes of the Social-Democratic Party were character-

ristic in this period in Serbia for instance, which was not willing to organize women separately, and refused the request laid by the Women's Secretariat of the Social-Democratic Party of Serbia, saying that »they cannot admit separate women's organizing; t e organization should be one for both sexes.« After the renewal of women's movement in Bosnia and Herzegovina separately, the celebrations of the women's and children's day were organized. In this connection, the »Leipzig People's Newspaper« reported these events in the column by Klara Cetkin stressing that celebrations of the two days passed quietly, in spite of extraordinary difficulties, and that apart from the requirements for women's equality, wishes for peaceful and international solidarity had been expressed by Bosnian-Herzegovian comrades. Klara Cetkin says: »Women greatly suffered in the war and they feel that t'eir position and hopes in t e socialist future firmly connect them with their sisters in all countries«. The socialist-oriented women organized the gathering and education of workers' children. It was then that journalism appeared, in which the role of women during the maternity and bringing up children was stressed, emphasizing that modern life calls for educated and emancipated woman who will be, first of all, politically equal, this being the request of the new time (Alojzija Štebi).

The struggle of t^ue CPY for women's emancipation and the first views of free parenthood, resulting from the developed activities in all spheres, were reflected in all final documents of the CPY congresses in the pre-war period. but it should be pointed out that a considerably larger activity was present in the base than it was reflected in the contents of the final documents from the congresses. It is striking that on t^e Second Congress of the CPY held in Vukovar in 1920, the final document, in the section on t^e struggle for equality between women and men reads: »...Obligatory and scientific youth education of both sexes« and: »... school is responsible for the provision of a manysided and harmonious spiritual and physical development of children.«

The ideological struggle that took place within the CPY also influenced women's movement, so that the reformers were against the line of t⁴e CPY. Therefore numerous women were excluded from the CPY, w^{ic}h was directly reflected on the dissipation of the leading personalities in the women's communist movement, particularly in the most developed regions. All this took place just before the special Obznana Proclamation on December 30th 1920. w^{ic}i banned the Communist Party of Yugoslavia and the progressive workers' movement as well as the women's communist movement.

On t^he Third Congress of the CPY in Vienna in 1926 the problems of equality between the sexes were also t^e subject both of the preliminary papers and of the final documents. On the Fourth Congress of the CPY in Dresden in 1928 the renewal of the women's movement was considered, and a special resolution on women's question was passed thereupon. Among other things, it also dealt with specific women's role in the biological reproduction, indicating that in approaching the problems of women it was necessary »... to have knowledge of the essential principles of hygiene ...«

Guided by the CPY, a group of its members and anti-fascist women, began t e publication of a legal independent journal, »Woman Today«. During its publication, from October 1936 to November 1940, when it was forbidden by police, it contained articles impressively describing a difficult position of the women's majority in the so-called old Yugoslavia with respect to the pro-

blems of abortion, birth, unequal position in marital life and parenthood, are responsible treatment of divorce, the position of illegitimate children as well as legitimate ones, as the parents' authority was revered in deciding upon their children's destiny (sons used to be hired to become servants, while daughters used to be sold to their future husbands at a high price).

The basis of a well developed movement for the free parenthood in new Yugoslavia also lies in the results of the struggle of the most progressive forces in the period between the two World Wars, who mostly expressed the of claims in the light of the political call for the improvement of woman's social position. The long activity of *the* progressive social forces, particularly the progressive women's movement even before the World War II, was *the* predecessor of the spreading of the advanced ideas on family planning in the new Yugoslavia. In 1934, Edvard Kardelj, alias Tone Brodar, issued an article calling for free abortion. As the official policy of the old Yugoslavia was supported by religious attitudes and reactionary laws (there were six legal regimes in the domain of the family, out of which, for instance, only Islam enabled divorce to woman's disadvantage) each attempt of any liberalization in the field was met by resistance, exile and prohibition. Implementation of hypocritical laws in the pre-war Yugoslavia by its organs, regularly discovered several dozens of unmarried mothers among poor workers and servants employed at rich houses, *who* becoming pregnant found abortion as the only solution, while the same laws were never enforced on the rich women belonging to the »higher« circles, who could afford to pay well for the performed abortion.

The development of the ideas on the necessity to decide freely on childbirth should be treated in the context of the increasing women's employment as an integral part of *this* process. Regardless of the means and the methods used in family planning and *the* actual effects, in our country it began to be realized first of all as a result of the beginning of industrialization of the country, and consequently, of the mass education of the young generation. In addition to the landownership relations which prevailed in certain agrarian regions (the »system« of one child — the heir), and the capitalist exploitation of employed women, an almost entirely unprotected maternity, particularly as regards illegitimate children, an unequal position of women, etc. directly influenced conscious birth control, the decisions on childbirth on the individual level, although family planning was a term still unknown, and therefore not in usage. In the first programmes of activities of the progressive women's movement in Yugoslavia a call for abortion was expressed as the means of birth regulation, mostly considered as a social problem, as an important factor of men's and women's emancipation. In the Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenes, in which the abortion was treated as a criminal act, the bourgeois society called for more space for full economic development in the name of a new middle class, and therefore applied pro-natality policy. In the unique Criminal Law passed in 1929, in Articles Nos. 171, 172, 173 and 174 regulation subject was *the* abortion, which was treated as a criminal act both for the woman seeking it and for the physician performing it, or for any person performing it (punished by 3—5 years imprisonment), except when health indications should require it. In 1930, a Provision on the establishment of physicians' commission was passed. However, the introduction of health indication, in fact, was the way of birth regulation only for the rich, and thus numerous gynaecologists earned considerable amounts accordingly.

Midwives and trained women performed abortions on the poor women. The progressive circles exerted strong pressure on the existing Provision in order to add to the existing health indications also the social ones. An article was printed in 1925 in Subotica by C. Marković under the title »Prohibition or freedom of willing abortion«; D. Tomšič published in Zagreb in 1930 an article entitled »Criminal abortion from the viewpoint of sociological and criminal policy.« In Slovenia in 1933 a very powerful movement was developing in order to abolish Article No. 171 of the Criminal Law, in which the communists were most active. This activity was developing all over our country. The initiative to include the social indication of the abortion was given by the women — communists, which was also discussed on the XVII th Congress of the Association of Yugoslav Physicians held in Beograd in 1935. Especially group was the exchange between Dr A. Zalokar, a decisive opponent to the abortion legalization and Dr J. Potrč, who supported it, indicating that in 1928 there were about 300.000 abortions performed in the Kingdom of Yugoslavia. Although the predominant stand of the Congress was that the social indication should be legally admitted as a condition to permit abortion, but neither this nor the living problems of thousands of women influenced the legislators to alter the mentioned Provisions of the Criminal Law. Being a taboo topic of the old Yugoslavia bourgeois class, the liberalization of abortion was discussed only by progressive people, particularly the progressive women, gathered in the CPY.

According to their historical significance, the stands taken on the Fifth National Conference of the CPY in 1940 are both a strong turning point in the work and development of the CPY and, at the same time, the basis for the development of a socially active, wanted and responsible parenthood in new Yugoslavia. On this Conference, the »women's question« as well as all specific questions accompanying the social position of women were originated in the report read by Josip Broz Tito and in the special paper »The Tasks of the CPY in its activities among the women« presented by Vida Tomšič. These reports and the Resolution of the Fifth Conference established the bases of the post war legislative activity on the regulation of the family and parenthood complex, as well as on the development, somewhat later on, of very broad social actions regarding humanization of relations between the sexes. The Marxist theory applied to the political practice of the post-war new Yugoslavia laid down the foundations of the equality between the sexes.

On all the congresses of the CPY (the LCY) held in the post-war Yugoslavia the problem of women's equality was dealt with. The Seventh Congress of the LCY (1958) is of special importance, because of the passing of the Third Programme of the LCY, which viewed profoundly the processes taking place in the family under the new conditions, the problems of the relations between the sexes, of child care, and, especially, the tasks on the ideological-political plane, of which it says: »... The communists are struggling and will continue to do so against all those disfigured ideological and moral conceptions, which under the pseudo-revolutionary phrase of »class moral decay« advocate in fact immorality in relations between the sexes...«

For historical development of the family planning movement in Yugoslavia the Ninth Congress of the LCY is significant because before the Resolution on family planning was passed in the Federal Assembly, family planning had been mentioned in the final document of the Congress. From

the same point of view the Tenth and the Eleventh Congresses of the LCY are significant as their documents deal with the humanization of relations between the sexes and with responsible parenthood. Retrospective analysis of the development of progressive workers' movement, guided from the second decade of this century by the communist ideas proves that its programme orientation has contained the Marxist vision of social position of the family and all its members.

Social engagement to regulate childbirth began several years after the end of the war. The idea of family planning had to pass a long way in new Yugoslavia until it could be understood in its modern sense. In the course of the first years after the war, family planning was passing through the phase of the »incomplete abortion« and because of frequent death of women it was subject to wider discussions in the mass media. It can be seen as a direct drive to call for adequate solutions on the social plane. The Commission for the Employed Women in the Yugoslav Trade Union Confederation's Central Council were the promoters of progressive ideas and gathered other forces around themselves to struggle for changes of legal provisions and regulations in connection with the abortion. The commission initiated a new Provision about the abortion. It was very severely scrutinized by the Commission discussing the new Criminal Code, headed by Moša Pijade, president of Yugoslav Parliament. In the light of the discussions held in the Parliament of Yugoslavia, on the proposal made by Dr Pavle Lunaček, the penalty for women who undergo an abortion or for those who perform it was abolished, because it would practically mean to punish 250.000 women in Yugoslavia each year. The adoption of the amendment on the penalty dismissal for women in connection with the performed abortion had an enormous importance for the emancipation of Yugoslav society, especially women. The result of these discussions laid the foundation of the free decision on childbirth.

Since 1950 by means of women's journals and other papers, and particularly developing specialized journalism in Yugoslav society the obstacles to emancipation of the society have been gradually overcome, also in the field of birth rate, abortion and in similar areas.

After the amendments had entered into the Criminal Code in 1952, a Provision on the conditions and procedure for permitted abortion was passed, the first legal act of the kind in our country. Four indications were implemented: health, eugenic, legal-ethical and socio-sanitary ones. By the end of 1960 there was a new drive to change the regulations, so that social indication was separated from the health one, that is, social action advocated the practice to be legalized. Again very sharp debates were held in the Federal Assembly, and in 1960 a new Provision was passed on interruption of undesired pregnancy, introducing the obligation of medical staff to advise women and parents on contraceptions. In 1969 the General Law on the condition for the interruption of unwanted pregnancy and the Resolution on family planning in Yugoslavia, adopted by the Federal Assembly, were passed. The main characteristic of the Resolution is the fact that it is based on the individual human right.

On the proposal of the Federal Council for Family Planning of Yugoslavia the Provision on the free decision on childbirth, which should be viewed in its broader sense, was entered into the Constitution of the SFR of Yugoslavia passed on February 24, 1974. It calls attention to the necessity of citizens

to obtain knowledge and means enabling them freely and responsibly to decide on their childbirth. This human right at the same time reflects the stage of the development attained, when the worker himself is the master of his social position. The Constitutional human right, set by the Constitution of the SFR of Yugoslavia and the constitutions of all republics and autonomous regions, does not represent only a reaffirmation of the stands already completely expressed in the Resolution on Family Planning, but an integral part of human rights and duties in self-managing socialist society, where the work and its results are the main measure of human values.

IV

In the final considerations it was established that family planning should be the right of all people to decide freely and responsibly on the number and spacing of their children, the right to obtain pertinent information, education and services, each child's right to be born as a wanted one, so that in the realization of the individual human right, on the basis of »freedom as comprehended necessity« (Marx), the needs of the community as a whole are taken into account.

In the realization of this human right the link between family planning as an individual human right and a full development of all man's possibilities is much closer than that between family planning and population activities.

The concept of family planning presupposes a number of different measures, required for the creation of social, educational, medical and material conditions in connection with birth for all people regardless of their marital status and the number of children. As the essential goal of family planning is to provide individual choice in reproductive behaviour, the social policy of family planning cannot be limited only to the improvement of a safe and beneficial birth control and treatment of infertility. It should aspire to alter the living conditions of an individual, if they prevent his real wishes regarding the family size, which at the same time means radical changes not only in the life of man as individual, but also in human community. It is important to emphasize that family planning in the world as a whole cannot be a substitute for socio-economic development.

The development of family planning conceived in a modern sense on a micro and macro plane, has its history and can be traced back within the last four decades. The international organization of family planning movement was initiated in Sweden.

Family planning, as a humanitarian-social movement following its original intention, has been active on the micro plane for man's own benefit, as his human right to plan his childbirth and the right of the still unborn child to be born as a wanted one.

As the family planning movement was developing, sooner or later the governments of different countries have become more interested in the integration of voluntary activities of the movement into the socio-economic development of their countries, so that today it can be said of the movement that on the macro plane all over the world it is increasingly becoming an integral part of the socio-economic development itself.

The contemporary world is justified in being worried about the rapid population growth in the developing and underdeveloped countries, where limitation policy of population growth is carried out in general. In these countries family planning is sometimes generally a synonym for population growth limitation. However, historical development from Engels and Lenin has been going in the opposite direction from the Malthusian forecasts based on the law, as food stocks have grown more rapidly than population in the developed capitalist and socialist world. In the most advanced capitalist and socialist countries demographers are anxious because of depopulation trends, particularly in certain urban districts.

Thus the contemporary development clearly shows that a rapid population growth cannot be solved by family planning only which, even under condition of considerably well-organized social action, can have only a limited effect upon the population growth. Consequently, the issue from the present critical situation lies in a more rapid development of productive forces in the developing countries, but one must take into account that mere development of the productive forces cannot automatically solve all the problems accompanying the development; a better and more just distribution of wealth on both the national and the international level is also substantial.

In socio-economic development so far it has been proved that population can increase much slower than food stocks, but still without an improved standard of living, which is conditioned by the ownership over the means of production. Thus the Malthusian categories of population and production got reduced to bare abstractions, being beyond the historical development, and explicitly class-oriented, to protect the exploiting class' interests. As a matter of fact, the Malthusian approach is today fairly present in the world, as certain forces offer it as a substitute for development. The roots of this lie in the multinational companies and other international factors, which propagating wars for their own profit do not choose means, and thus proclaim the Malthusian population theory in its contemporary versions, although completely anachronous today, as a «remedy» for the actual problems of the contemporary world in respect of the population growth in the developing and underdeveloped countries. Thus, family planning, although in its substance a humane social movement, has on the international stage become a polygon for testing different conceptions in connection with socio-economic development both on the national and the international level.

The Marxist vision of the future of mankind is characterized by an optimism contrary to the extreme pessimistic forecasts of the advocates of the interests of the capitalist class, who, as true witnesses of the crisis of the contemporary capitalism and owing to their class, confuse the decay of the capitalist system with the decay of our planet owing to its overpopulation. Therefore, a more just redistribution of wealth in the framework of a new international economic order, to be developed more rapidly subject to a more radical turning of the developed countries to this direction — is the sole solution for our planet today.

The SFR of Yugoslavia with its policy on the international level within the United Nations and through its non-governmental organizations, has directly contributed to the advance of the human right on family planning in the Organization of the United Nations, and the IPPF, in the sense of giving

the priority to that human right both in the Constitution of the IPPF and in practice and also through the struggle of the developing, undeveloped and non-aligned countries in connection with the accelerated population growth, to find out proper solutions, as family planning cannot be the substitute for economic development, but only its intergral part in each country, and on the international level — an integral part of the policy established by the United Nations and connected with the human right and in particular the tasks of the new international economic order, to the conclusions of the Sixth and Seventh Sessions of the General Assembly of the United Nations.

REGISTAR IMENA

- Abraham, 87
Adam, 58
Ajnštajn, A., 171, 207
Akvinski, T., 65
Alah, 71
Alan, G., 159
Alargić, J., 347
Aleksandrov, F. G., 42, 43, 64, 65, 66, 76, 82
Alen, E. I., 60
Alinčić, M., 326, 328, 329, 352
Alison, A., 144
Andolšek, L., 173, 277, 294, 305, 309, 314, 349, 350, 352, 355, 363, 364, 367
Andolšek, I., 304
Andelković, D., 260
Antonovski, Lj., 173, 308, 364
Arezin, L., 224
Aristofan, 44
Aristotel, 40, 41, 42, 44, 45, 80
Arozo, A., 245
Ašpreger, Z., 305
Atanasov, A., 308
Atyss, 62
Augustin, 34, 64, 65, 84
- Baad, F., 129
Babac, M., 346
Bacci, M., 242
Badauri, G., 58
Bahtijarević, S., 331
Bahus, 60
Bajarski, 115
Bakić, V., 352
Basta, Lj., 217, 351
Battcher, 240
Bauer, B., 50, 62
Bauer, O., 110
Bazala, 295
Bebe!, A., 110, 135, 252
Bekon, F., 73, 77
Bel, 55
Beličić, V., 335
Belonski, B., 168
Beltram, 2., 216, 348
Berghofer, M., 348, 350
Berić, B., 173, 305, 364
- Berkli, Dž., 77
Berović, Z., 293
Besant, A., 146, 147, 148, 150, 151, 153
Biljak, Lj., 259
Bird, O., 180
Bizmark, 277
Blacker, C. P., 170
Blok, M., 386
Bodin, 2., 73
Bogičević, J., 277
Bolo, C., 308
Bosanac, M., 134, 328
Bošnjak, V., 347
Botero, 78
Bradlaogh, Č., 146, 147, 148, 150, 151
Brach, D., 168, 180, 183, 185
Brens, 62
Brestrup, A., 173
Breznik, D., 14, 25, 54, 57, 58, 59, 67, 68, 105, 115, 125, 126, 131, 216, 229, 305, 306, 308, 309, 315, 319, 320, 329, 336, 338, 350, 352, 357
Bročić, M., 303, 351
Brodar, T., (E. Kardelj) 263, 277, 303, 380, 409
Broz, J. T., 196, 201, 202, 222, 255, 261, 262, 264, 265, 266, 271, 272, 274, 286, 287, 288, 323, 369, 380, 382, 391, 399, 400, 401
Brusgeard, C., 168
Brzožinski, Z., 237
Buda, 56, 57, 69
Bujadić, Z., 257
Burrows, H., 151
Byrne, E., 161
- Calhoun, J., 132
Carlile, R., 146
Čekić, J., 308
Cerar, A., 45
Cerar, J., 45
Cetkin, K., 112, 256, 286
Chalmers, T., 79
Chandrasekhar, S., 217
Chi, H. L., 39, 78, 113
Chuan, L. T., 185
Cicero, 44
Cobbett, 154

Codbury, G., 180 Condorsea, 74,
77, 79, 88 Canttilen, R., 76 Crane,
B., 171 Crnković, D., 259 Crome,
J., 85 Cvelić, B., 263 Cvetković, D.,
268 Cvetković, S., 262

Čajld J., 75 Calenić,
M., 352 Ceč, A., 260
Ceč, T., 260
Čemerikić, M., 173. 364 Cok, V.,
329 Cuković, L., 259

Darvin, 81
Debeljak, B., 135
De Castro, 116, 128
Dekanić, D., 278, 293 ;
Demirova, B., 349, 364
Dermestja, M., 306
Devečerska, O., 217
Dowing, F. R., 180
Didro, 33, 49 ■' . K' =
Dijana, 60
Dikson, 386
Dimitrijević, R.: 273, 348
Dimitrijević, S., 255, 349, 364
Dimitrov, G., 267
Dionizis, 55
Dirkem, E., 386 Č
Do'har, M., 335' •'!
Dragar, R., 277. •'
Dragić, M., 304 ..-:•'
Drajzdl, A. V., 152 :•'
Drajzdl, B. I., 152 ; ■'
Drajzdl, C. V., 152, 153, 155, 189
Drajzdl porodica, 153, 157
Drobnjaković, B., 39'
Drysdale, Ch. R., 151, 152, 156, 157
Drysdale, G., 148, 149, 151
Duganova, V., 305
Dukić, M., 279
Durand-Wever, A., 170
Durst, F., 300
Dvoržak, M., 257

Đaković, S., 255 Đorđević, J., 112,
284 Đorđević, T., 39 Đošić, D., 315
Đukanović, V., 207 ■ ■■■■■■
Đuranović, S., 350 Đurić-
Topalović, M., 261 Đurić-
Vukićević, S., 352 Đurišić, S., 303

Džumhur, M., 275, 276, 316

454

Ebul-Džimi, 338
Eckrersall, H., 78
Ehrlich, P., 237
Elgozy, G., 237
Emde, wan Bras, C, 168
Engels, F., 5, 7, 20, 29, 31, 33, 34, 35, 43, 46, 47,
51, 52, 53, 62, 77, 98, 99, 100, 102, 103, 105,
106, 107, 108, 112, 114, 116, 117, 119, 123,
128, 134, 135, 136, 140, 141, 142, 144, 154,
165, 190, 192, 194, 240, 252, 284, 287, 288,
292, 343, 373, 374, 375, 381, 384, 386,
387

Epikur, 44
Etkon, L., 386
Euripid, 44

Fagley, R., 54, 68, 338
Fathers, A. V., 65 Fej-Tzu, H.,
78 Fijamengo, A., 53, 134
Filipović, M., 35 Filipović, 339
Fojerbah, L., 34, 49, 50 Forel,
409 Frasi, D., 143 Frol, F.,
298, 299 Fuks-Gajić, M., 293
Furije, F., 101. ..

Gandi, M., 159, 160
Gardašević, M., 347, 363
Georgijev, D., 352
Georgijevski, N., 351
Gerand, R., 338
Gerl, 306
German, 335
Geršković, L., 320, 342
Gigić, S., 301
Gijo, Z. M., 116
Ginić, J., 315
Gny, C, 66
Godvin, 74, 77, 79, 81, 82, 89
Goldsmith, E., 239
Golubović, S., 364
Grant, Dž., 75
Grebo, Z., 25, 54, 59, 109, 126, 305, 312,
336, 339 Griessemer, T.,
174 Griffith, E., 167, 168
Grujevski, Z., 352 Gunnarssou,
B., 182 Gusić, J., 67, 335

Hadžijahić, M., 338
Hale, M., 76
Hamurabije, 38, 69
Hannah, M., 304
Harder, 168
Harnisen, H., 170
Has, Z., 320, 326, 342, 348, 349, 303
Hax'y, A., 128
Hegel, 34, 50

Helvecije, 49
 Henderson, J., 173, 180
 Henry, L., 53, 62, 180
 Henry, L., 53, 62, 64
 Herodot, 44, 55, 60
 Himes, E., 159
 Himes, N. F., 162
Hirschfeld, M., 409, 411
 Hicier, A., 128, 410, 411, 412
 Hjum, 39
 Hodann, M., **110**
 Holbah, P., 49, 62, 63, 66
 Horacije, 46
 How-Martin, 160
 Hren, 307
 Hrisros, 41, 62, 63, 65, 69, 70, 87, 412
 Hrnčević, J., 298, 299, 342
 Hrusčov, N., **114**
 Husein, A., 174, 199, 208, 224

Ilić, J., 352
 Ilić, R., 261
 Ilijić, I., 257
 Ilines, E., 159
 Ivan XVIII (Papa), 338
 Ivernois, F., 85
 Izedini, O., 204
 Izis, 60

Jacobs, A., 158, 171
 Jakov, 61
 Jakšić, M., 217, 350, 351
 Jakšić, S., 134, 352
 Jandrka, V., 259
 Jang, A., 80
 Janković-Radović, V., 255
 Janković, S., 323, 349
 Janković, Z., 254
 Jannes's W., 56
 Janušević, G., 304,
 Jaspers, K., 69
 Jašari, S., 352
 Jehova, 55
 Jelić, I., 262
 Jensen, E. O., 159, 170, 388
 Jeftić, B., 267
 Jewson, D., 189
 Jez, F., 335
 Jovan bez zemlje, 33
 Jovanović-Canka, S., 255

Kampanela, T., 73
 Kaucki, K., 62, 102, 110, 113, 136, 375
 Kaucki, K. (mladi), 110
 Kaprio, L., 168
Kar, L., 53
 Karadon, 173
 Kardelj, E., 120, 262, 263, 277, 342, 369,
 380, 388, 409 Kardelj,
 Pepca, 293, 295 Karlajl, 150
 Karve, R. D., 158, 162

Kasius, 45
 Katarac, M., 257
 Kato, S., 158
 Kozakijević, M., 242, 245
 Kecman, J., 255, 256, 257, 259, 233, 279
 Kegan, P., 74
 Keinz, M., 78
 Keler, J., 71
 Kelley, A. M., 100
 Ker, R. B., 153
 Kestelman, F., 191
 Khan, A. A., 59
 Khem, 60
 Kiprijan, 65
 Kokić, D., 360
 Kolontajeva, A., 113
 Konfučije, 38, 39, 56, 69, 70
 Konstantin, 62
 Koprivica-Oštrić, S., **261**
 Kostić, A., 273
 Košiček, M., 350, 351, 352
 Kovačević, B., 302
 Kovačević, D., 279
 Kovačević, S., 255
 Kovačić, V., 347
 Kovrigina, M., 183
 Krašovec, S., 113, 114, 126, 127, 128, 145,
 235, 351 Kraus, H., 347
 Kreber, A. D., 386, 387 Krekić,
 S., 261 Krstinić, M., 348 Kršulj,
 S., 259 Kusovac, D., 301

Laing, S., 143
 Laj, C. E., 185
 Lalović, M., 315
 Lassalle, F., 101
 Lazarov, A., 305
 Lazić, A., 293
 Lazić, M., 301
 Ledbetter, R., 148, 150, 151, 152, **153**,
 154, **156**, 157, 188, 189, 191 Leeuwe, J., 191
 Lenjin, V. I., 35, 50, 52, 96, 105, 110,
 111, 112, 114, 142, 155, 252, 263, 278,
 333, 343, 375, 384 Leskošek, F., 306,
 Levi, S., 257, 261 Levine, L., 168 Levit, 303
 Lindstrom, U., 199 Livije, 46 Lončar, I., 335
 Lukić, M., 257 Lukić, R., 134 Lukacs, 261
 Lunaček, P., 299, 300 Luter, M., 38, 50
 Lužnik, M., 351, 352

Mabel, E., 151
 Mach, E. P., 207
 Macura, M., 105, 130, 131, 187, 208, 242, 243, 364
 Maček, V., 268
 Makijaveli, N., 74
 Maknamara, R., 192, 203
 Malthus, D., 78
 Malthus, T. R., 7, 8, 9, 18, 19, 20, 29, 36, 38, 40,
 41, 66, 72, 73, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85,
 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 95, 96, 97, 98, 99,
 100, 102, 104, 105, 106, 108, 109, 110, 113,
 114, 115, 123, 124, 128, 129, 130, 131, 132,
 143, 144, 145, 146, 150, 153, 154, 176, 190,
 191, 192, 195, 225, 233, 234, 240, 241
 Mandić, O., 134
 Mandić, P., 351, 352
 Manojlović, P., 217, 351
 Marija, 62, 63
 Marković, C., 277
 Marković, M., 307
 Marković, S., 253
 Marks, K., 5, 7, 15, 16, 22, 23, 24, 29, 31, 33, 34,
 35, 36, 46, 47, 50, 51, 52, 53, 62, 64, 74, 77, 98,
 99, 100, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109,
 110, 115, 116, 117, 119, 125, 128, 130, 132,
 134, 135, 140, 141, 142, 144, 154, 190, 192,
 238, 240, 246, 251, 252, 284, 286, 287, 288,
 289, 292, 333, 342, 369, 373, 374, 375, 376,
 377, 378, 382, 384, 386, 387
 Marshal, 97
 Martin, L., 149
 Martineau, H., 104
 Maskin, 62
 Matej, 65
 Mathsson, B., 208
 Matić, M., 304
 Matuh, A., 259
 Maximus, V., 46
 Medić, M., 39
 Meek, R. Z., 154, 192, 240
 Mein, H. S., 386
 Mendevil, B., 77
 Mettelus, G., 45
 Mihajlović, K., 374, 783
 Mihajlovski, 35
 Mihaljinac, 2., 346
 Mihovilović, M., 204, 335
 Mikles, R., 35
 Milanović, V., 339
 Mill, DŽ., 145, 152, 253
 Mill, J., 93, 94, 97
 Milojkovic, A., 275, 276, 295, 298, 307, 316, 348
 Milosevic, B., 301, 305, 307, 309, 350
 Milosevic, O., 310
 Milyta, 55
 Mindell, F., 161
 Mirdar, A., 128
 Mirković, A., 304
 Mirković, D., 346, 347, 363
 Mirković, I., 417
 Misselden, E., 74
 Miskea, 200
 Mišulin, 62
 Miteran, F., 245
 Mithra, 62
 Mitić, R., 364
 Mladenović, D., 315, 320, 342, 349, 350,
 351 Mladenović, M., 352 Mojić, A., 126,
 264, 295, 301, 304, 305,
 310, 314, 323 Mojsije, 57, 61,
 69, 143, 335 Monteskje, 80 Mor, T.,
 73, 100 Morgan, L. H., 46, 386
 Morton, R. G., 142 Muhamed, 58,
 69, 70, 71 Mun, T., 74 Muser, E.,
 256 Musolini, V., 128, 412 Mutinos,
 60
 Nakarada, R., 238, 240
 Naser, I., 59
 Needham, J., 169
 Nehru, DŽ., 160, 170, 171, 173
 Nicholls, G., 140
 Niče, F., 116
 Niderle, L., 39
 Nielsen, N., 168
 Nikson, R., 212
 Nolton, C., 146, 153
 Novak, F., 173, 277, 294, 295, 298, 300,
 303, 304, 305, 306, 307, 308, 331, 342,
 351, 360, 364, 367
 Novosel, P., 357
 Njutn, 207
 Openhajmer, F., 78
 Osman, 70
 Oven, R., 81, 91, 100, 146, 153, 173
 Ottensen-Jensen, E., 163, 166, 167, 168,
 170, 172, 173, 198
 Oziris, 60
 Palić, N., 304 Pamel, A., 259,
 260, 261 Pan, 60 Panic, L., 257
 Panošević, M., 257 Papa
 Gregori, 55 Papa Pavao, 67
 Papa Pije XI, 161, 338 Papo,
 M., 217 Parsons, T., 386
 Parsons, J., 191, 195 Pavić, M.,
 259 Pavle VI, 324, 338, 341
 Pavle, 63, 65, 66, 90, 91

Pavlović, D., 293
 Pazin, L., 259
 Pearl, R., 115
 Pečujlić, M., 237
 Pelagic, V., 302
 Perikle, 42
 Perović, L., 310
 Petrić, N., 3, 7, II, 13, 14, 173, 180, 186, 190, 192,
 204, 217, 225, 293, 305, 315, 320, 323, 325,
 326, 328, 342, 349, 350, 351, 352, 365
 Petrović, C., 257
 Petty, V., 75
 Pijade, M., 295
 Pjanić, Z., 102, 112, 131, 145, 146
 Place, F., 145, 150
 Platon, 40, 41, 42, 43, 44, 80
 Plehanov, G. V., 113
 Plinije (mladi), 46
 Plutarh, 44
 Pop-Antoska, H., 201, 350
 Popović, B., 352
 Popović, M., 417
 Popovski, A., 352
 Portulan, A., 352
 Potrč, J., 277, 299, 302, 305
 Pradervand, P., 190
 Predojević, M., 257
 Priapus, 60
 Prodanović, Lj., 352
 Prohas, 59
 Poudhon, 24, 101, 102, 307
 Ptiček, M., 259
 Pybeli, 62
 Puhar, H., 304

 Quesnaj, K., 74, 76
 Quintus, M., 45

 Radhakrishan, S., 171
 Radić, J., 293
 Radklič-Braun, 386
 Radovanović, V., 39
 Rahela, 61
 Rajth, H., 183
 Rančić, M., 126, 131, 315
 Rašević, M., 126, 131, 315, 317, 351
 Rašković, A., 257
 Raw, R., 170, 172
 Reford, S., 200
 Reich, W., 410, 412
 Renof, 60
 Retlisberger, 386
 Retti, Dž., 360, 362
 Ribar, I. L., 274
 Rikard, D., 78, 93, 94, 95, 96, 105
 Ristić, V., 341
 Robert, C., 148
 Roreron, J. M., 151
 Rokfeler, Đ., 183, 196, 199, 201, 202, 391
 Rotwell, 151
 Rosental, 59

 Rupena, M., 278
 Rusoa, J. J., 78
 Russel, J., 128,
 129
 Rutgers, J., 154

 Sadik, N., 356
 Saj, F., 224
 Salas, R., 178, 203
 Samardžić, R., 258
 Sanger, M., 158, 159, 160, 161, 162, 163,
 168, 170, 171, 183
 Santos, B., 376
 Semini, M.,
 257
 Sen, S. J., 184
 Sentić, M., 54, 57, 59, 67,
 68, 105, 315,
 335, 336, 337
 Serra,
 A., 74
 Showw, G. B., 151
 Silberman, L., 113
 Simić, K., 259
 Simić, V., 298
 Simon, 156
 Simoneti, S.,
 364
 Singer, H., 207
 Sipila, H., 177, 199, 204, 208, 212, 403
 Slez, L.,
 259
 Smilevski, V., 417
 Smiljanić, V., 352
 Smith, A., 80, 89, 91, 93, 95, 143, 234
 Smith, K.,
 74, 93
 Smulević, 115
 Sokolović, M., 258
 Sokrat, 44
 Solon, 41
 Sopes, M., 158, 159, 160, 162, 172, 189
 Spengler, J. J., 93, 234
 Spenser, H., 116
 Sremec, Z.,
 299
 Staljin, J. V., 113, 114, 119
 Stangeland, C. E.,
 37, 38, 42, 43, 46, 60,
 63, 64, 65, 75, 76
 Stanić, S., 350
 Stankovski, M., 305, 307, 308
 Stanovčić, V., 68, 70
 Stare, M., 336
 Staunton, G., 39
 Stefanović, D., 257
 Stjuart, Dž., 76, 80, 91
 Stojkov, N., 306
 Stokes, B.,
 228, 229
 Stolović, E., 339
 Stone, A., 159, 162,
 164, 167, 168, 169,
 170, 183, 198, 304, 360, 362, 366
 Stone, H.,
 161
 Strabo, 44
 Strumilin, 115, 129
 Subotić, J., 254
 Subotić, S., 254
 Suitters, B., 78, 156, 162, 167,
 168, 170,
 180, 182, 183, 186, 187, 200, 366
 Sullerot, E., 242
 Supek, R., 132, 240

- Susmilih, J. P., 76, 86, 96 Szabo, J., 307, 364
- Sarić, D., 173 Sarle, P., 346 Sašić, D., 354 Segedin, R., 301, 310 Serbedžija, Z., 352 Setinc, F., 121 Siva, 60 Sljakić, A., 59 Smilenbah, H., 386 Snuderl, M., 298, 299 Sobpl, V., 304 Sopenhauer, 56 Stajn-Erlih, V., 274 Stambok, V., 237 Štampar, D., 305, 314 Stebi, A., 256, 257, 274 Sukarov, V., 308, 348 Sulc, 124 Sulović, V., 301 Sustar, A., 335 Svajcer, J. B., 102 Svarc, O., 55
- Tabah, L., 336 Tagen, E., 168 Tagora, 159 Tamajo, F., 173 Tant, U, 209, 390 Tasić, D., 305 Tasovac, S., 295 Tausent, 143 Tekavčić, B., 305, 307, 308 Temp, V., 75 Tertulijan, K. S. P., 64, 65 Tetelbaum, M., 229 Tinkle, J., 171 Tiosavljević, L., 257 Todorević, G., 126, 315 Tofler, A., 237 Tomić, S., 25, 35, 36, 123, 124, 125 Tomić, Z., 352 Tomsic, D., 277 Tomsic, M., 278 Tomsic, V., 25, 121, 122, 135, 173, 199, 204, 214, 217, 222, 234, 266, 267, 270, 275, 277, 281, 301, 302, 304, 307, 319, 322, 329, 330, 342, 350, 355, 360, 362, 364, 365
- Topalović, M., 256, 257 Tosoni, M., 259 Trajan, 46 Trojanović, S., 39, 40 Tucović, D., 253, 254 Tukidid, 44 Tung, M. C, 113, 184
- Unvin, L., 159 Urbančeva, M., 257
- Valentinčić, J., 351 Vasilije Žički, 68, 335 Vesić, B., 351 Vasterger, J., 335 Veber, M., 386 Venus, 60 Vert, L., 386 Veter, I., 294 Veter, J., 277 Vicent, R., 128 Vickery, A., 149 Vljčić, G., 260 Volter, 116 Vrcan, S., 335 Vrečić, D., 352 Vučo, Z., 301 Vukasović, A., 352 Vukosavljević, R., 350 Vul, 60 Vut, 70
- Wadia, A. B., 160, 172 Walance, A. R., 78, 80, 82, 87 Walsh, B., 241, 242 Weaseling, P., 334 Wertheimer-Baletic, A., 74, 100, 109, 132 Wilhelm, R., 410 Williams, M., 57 Windzor, M., 161 Wright, H., 170, 306
- Zagorac, S., 259 Zalokar, A., 277 Zaratustra, 57 Zimel, G., 386
- Zarković, G., 275, 276, 295, 316 Žbikovski, T., 69 Žižmund, M., 261

**R E G I S T A R KONTINENATA, REGIJA,
ZEMALJA, GRADOVA I MJESTA**

Abadan, 225
 Afrika, 70, 83, 129, 157, 168, 171, 181, 182,
 186, 224, 225, 229, 237, 238, 360, 364
 Albanija, 375 Alžir, 383, 390 Amerika, 157, 158,
 160, 161, 162, 167, 168,
 170, 172, 173, 179, 217, 229, 230, 358
 Amsderdam, 89, 168, 238 Ankara, 183 Antverpen,
 89 Arandelovac, 305 Argentina, 199, 205 Asirija,
 60 Atina, 41, 43 Avganistan, 186, 357, 359
 Australija, 168, 185, 390 Austrija, 102, 136, 168,
 182, 366 Aušvic, 260 Azija, 83, 158, 160, 162, 172,
 178, 181, 182,
 184, 186, 229, 237, 390
 Bandung, 187
 Banjaluka, 257, 313
 Bar, 313
 Barbados, 168, 183
 Beč, 85, 261
 Bejrut, 186
 Belgija, 113, **168, 182, 245,** 246, 366
 Bengal, 199
 Beograd, 5, 31, 32, 35, 40, 52, 54, 41, 42, 47, 50,
 57, 62, 63, 65, 66 107, 113, 68, 69, 70, 76,
 119, 125, 126, 177, 200, 208, 133, 146, 151,
 216, 217, 235, 237, 255, 256, 219, 225, 233,
 257, 263, 208, 269, 273, 274, 258, 260, 262,
 280, 281, 283, 284, 285, 298, 275, 277, 278,
 300, 301, 302, 303, 307, 308, 286, 293, 294,
 310, 313, 314, 325, 342, 346, 304, 305, 306,
 353, 355, 400, 417 315, 318, 319,
 Berlin, 96, 180, 360, 366 358, 362, 369,
 Bern, 85
 Bermudi, 174, 183
 Bjelovar, 313
 Bled, 133
 Bliski Istok, 182, 186, 360, 362, 364
 Bocvana, 174
 Bolivija, 173, 225
 Bombaj, 158, 162, 169, 170, **171, 172, 173,**
 187, 188, 193 Borneo, 185 Bosanska krajina,
 40 Bosna, 259, 260, 273 Bosna i Hercegovina, 126,
 256, 259, 261,
 279, 295, 297, 306, 311, 312, 314, 317,
 323, 330, 418, 425, 426 Bosanski Brod, 237
 Boston, 239 Brajton, 173, 177, 178, 187, 199, 364,
 365,
 366 Brazil, 205 Brisel, 238 Breza, 256
 Brownswill, 161 Budimpešta, 367 Bugarska, 375
 Bukurešt, 17, 179, 192, 194, 197, 205, 211,
 217, 219, 221, 223, 230, 231, 233, 234,
 343, 357, 377, 391, 392, 400, 405, 419
 California, 154
 Canada, 58
 Carthage, 186
 Cejlon, 57, 129, 171
 Cetinje, 339
 Chesaplake, 132
 Ciri, 160
 Commila
 Crna Gora, 40, 265, 269, 271, 279, 297,
 302, 306, 311, 314, 317, 330, 339, 418,
 425, 426 Crno
 More, 41
 Cehoslovačka, 168, 183, 216, 243, **244,**
 367, 375 Celtenam, 168, 169,
 170, 193 Cikago, 161 Čile, 173, 205,
 364
 Dablin, 75, 241, 242, 245 Daleki
 Istok, 154, 178, 185 Dalmacija, 40,
 259, 279

Danska, 154, 165, 173, 182, 201, 242, 355,
 362, 366
 Declab, 147
 Dobrna, 309
 Doj ran, 40
 Dominikanska Republika, 204, 402
 Drezden, 262,
 263
 Drinići, 272
 DR Njemačka, 182, 183, 201,
 224, 239,
 243, 244, 366, 367
 Dubrava, 264
 Dubrovnik,
 313

 Džogdžakarta, 204

 East Pacistan, 59
 Edinburg, 160, 174, 178, 180, 181, 364, 365
 Egejsko more, 41
 Efes, 86
 Egipat, 60, 69, 70, 89, 168, 182, 186, 201, 204,
 208, 209, 212, 217, 357, 359, 366
 Ekvador, 224
 Engleska, 33, 72, 75, 77, 78, 82, 92, 390
 Evropa, 33, 39, 40, 60, 76, 77, 81, 82, 83, 84, 85,
 87, 92, 99, 139, 140, 156, 157, 158, 166, 167,
 171, 173, 181, 182, 185, 186, 191, 192, 193,
 216, 217, 229, 241, 242, 245, 256, 280, 336,
 362, 364

 Fidi, 185
 Finska, 167, 173, 201, 205, 216
 Francuska, 33, 73,
 84, 85, 102, 152, 168, 198, 242, 245

 Gabon, 265
 Galileja, 70
 Gana, 187, 201
 Gang, 55
 Geneve, 207
 Glasinac, 339
 Gornje Olovo, 278
 Grčka, 40, 41, 44, 48, 49, 50, 55, 60, 86, 95

 Haiti, 183
 Helsinki, 168
 Herceg Novi, 352
 Holandija, 89, 154, 156, 158, 167, 168,
 170, 171, 172, 182, 240, 242, 336, 362
 Hon-Kong, 172, 185, 241
 Hrvatska, 257, 259,
 265, 268, 279, 296,
 306, 308, 309, 311, 312, 313, 314, 317,
 330, 340, 418, 425, 426

 Illinois, 147, 156, 188
 Indija, 33, 60, 158, 159, 160, 162, 163,
 168, 169, 170, 171, 172, 184, 201, 205,
 209, 212, 217
 Indijski okean, 181
 Indonezija,
 56, 185, 204, 209, 212, 217,
 402
 Irak, 70, 168, 201
 Iran, 168,
 186, 201, 217, 359

 Irska, 82, 85, 151, 199, 201
 Istanbul, 204, 205
 Italija, 33, 55, 60, 168, 182, 199, 245, 355

 Jamajka, 168, 183, 217
 Japan, 158, 160, 183, 184, 185, 229, 373
 Jordan, 359
 Jugoslavija, 8, 9, 10, 11, 14, 15, 19, 22,
 34, 126, 131, 133, 134, 145, 173, 176,
 182, 183, 186, 191, 193, 194, 201, 202,
 204, 205, 214, 217, 218, 220, 252, 255,
 257, 258, 259, 263, 264, 270, 273, 274,
 275, 276, 277, 278, 280, 284, 285, 291,
 293, 294, 297, 299, 300, 301, 302, 305,
 306, 317, 319, 320, 321, 323, 324, 327,
 328, 329, 333, 335, 338, 339, 342, 344,
 345, 346, 347, 348, 354, 355, 357, 359,
 360, 361, 363, 365, 366, 367, 377, 379,
 380, 381, 382, 383, 384, 390, 391, 392,
 393, 394, 396, 397, 398, 399, 401, 414,
 415, 418, 425, 426
 Južna Afrika, 182
 Južna Amerika, 55, 129, 390
 Južna Sahara, 186

 Kairo, 173, 224
 Kalinovik, 278
 Kanada, 162, 168, 183, 224
 Karlovac, 39
 Karlove Vari, 216
 Karibi, 183
 Kembridž, 77, 168, 192
 Kenija, 186, 201, 217
 Kijev, 183, 303
 Kiljava, 216, 217, 336
 Kina, 39, 76, 78, 95, 113, 131, 160, 168,
 169, 182, 184, 185, 192, 228, 366, 373,
 375
 Kipar, 55
 Kjoto, 238
 Kolumbija, 201, 225
 Konektikad, 238
 Kopenhagen, 168
 Koreja, 201
 Kosovo, 306, 311, 313, 314, 317, 318, 330,
 425, 426
 Kostarika, 217
 Kranj, 307
 Kuba, 205
 Kuvajt, 357, 359

 Laplandija, 55
 Latinska Amerika, 184, 224, 229, 237
 Lenjingrad, 114
 Liban, 186, 357, 359
 Libija, 201
 Liverpool, 89
 London, 75, 76, 89, 90, 113, 142, 144, 149, 151,
 152, 155, 156, 157, 158, 160, 162, 167, 168, 169,
 170, 171, 173, 183, 187, 226, 234, 241, 306,
 367

Ljubljana, 12, 23, 121, 122, 128, 216, 256,
 257, 258, 260, 266, 275, 277, 278, 281,
 298, 300, 302, 307, 309, 313, 341, 357,
 360, 409

Madagaskar, 224
 Madras, 162
 Madarska, 183, 243, 244, 280, 367, 375
 Makedonija, 40, 259, 260, 265, 273, 278,
 297, 303, 306, 308, 311, 312, 314, 317,
 418, 425, 426 Mala Azija, 41, 70, 86 Malaja,
 185 Malezija, 201 Mančester, 85 Maroko, 186, 205
 Massachusetts, 161, 192 Mauricijus, 186
 Mauritaniya, 200 Meka, 70, 71 Meksiko, 131, 164,
 183, 221, 230, 357, 358,
 399, 406, 407 Meksiko-
 Siti, 222, 225 Mesopotamija,
 94 Milet, 86 Minesoti, 132
 Misisipi, 99 Mysure, 158
 Moskva, 114, 183 Mostar, 256,
 257 Murska Sobota, 313

Najrobi, 186
 Nepal, 201
 Nigerija, 186, 201, 209, 212, 225
 Nikaragva, 205
 Norveška, 84, 85, 90, 94, 168, 201, 355
 Nova Engleska, 86
 Novi Đersi, 86
 Novi Sad, 278, 280, 313
 Novi Zeland, 168, 185, 239
 Novo Mesto, 304

Njemačka, 97, 267, 273
 Nju Delhi, 173, 225
 Njujork, 37, 38, 42, 43, 45, 46, 59, 60, 66, 67, 73,
 74, 78, 79, 158, 160, 171, 192, 208, 210, 211,
 214, 216, 217, 218, 227, 230, 237, 240, 355

Ohrid, 40, 331, 352
 Okeanija, 181, 185
 Opatija, 316 Oksford, 168
 Osijek, 278, 313 Oslo,
 238

Pakistan, 201, 205
 Palestina, 70, 87, 89
 Panna, 158
 Pariz, 63, 76, 142, 156, 157, 237 Peking,
 39, 158

Persija, 70
 Plaško, 39
 Plav, 313
 Plužine, 313
 Poljska, 182, 183, 198, 238, 244, 335, 366,
 367, 375
 Poreč, 293
 Portoriko, 183, 184, 198 Portugalija,
 33, 205, 245, 246 Prag, 216 Priština,
 307, 352

Rabat, 186
 Rijeka, 313
 Rijekade, 156
 Rim, 46, 60, 89, 196, 198, 233
 Rumunija, 239, 243, 244, 280, 375, 400
 Rusija, 84, 110, 256

SAD, 72, 82, 86, 113, 132, 146, 172, 174,
 182, 183, 198, 203, 212, 213 Santa Domingo,
 204 Santjago, 173 Sarajevo, 14, 35, 54, 55, 59, 109,
 126, 256,
 257, 305, 307, 312, 313, 316, 336, 339,
 356 SHS, 276 Sijera
 Leone, 178 Sige, 40
 Singapur, 172, 173, 176, 188, 201, 362, 367 Sirija,
 70, 201
 Sjeverna Afrika, 181, 185, 186 Sjeverna Amerika,
 390 Sjeverni Arakon, 55 Skandinavija, 182 Skoplje,
 303, 304, 307 Slovenija, 259, 260, 265, 268,
 271, 275,
 277, 278, 279, 296, 303, 306, 307, 308,
 309, 311, 313, 314, 317, 318, 319, 330,
 331, 345, 425, 426 Sombor, 313 Sparta, 40, 41,
 44 Srbija, 40, 255, 256, 257, 259, 260, 261,
 265, 268, 271, 278, 296, 303, 306, 308, 311,
 313, 314, 317, 318, 330, 418, 425, 426
 Srednji Istok, 181, 185, 186 SR Njemačka, 24, 169,
 170, 172, 182, 362 SSSR, 111, 113, 114, 174,
 183, 192, 212,
 238, 244, 257, 260, 266, 268, 294, 303,
 367 Subotica,
 304 Sudan, 186
 Svrlijig, 40

Škotska, 75, 86, 92
 Spanija, 89, 199, 245
 Stokholm, 85, 163, 166, 168, 174, 187, 226
 Svajcarska, 85, 92, 94, 168
 Švedska, 24, 84, 159, 163, 166, 167, 168,
 170, 172, 182, 199, 201, 205, 217, 218,
 242, 355, 362, 379, 388

Tajland, 185 Tajvan, 185 Teheran, 205,
232 Tibet, 56, 57 Titograd, 302 Titov
Veles, 40 Tokio, 158, 178, 180, 182, 203
Travnik, 257, 273 Trbovlje, 260, 276,
303 Trul, 66
Tunis, 173, 186, 201, 257 Turk,
173
Turska, 83, 183, 205, 256, 339, 355, 357, 359, 402

Uganda, 186

Varaždin, 313

Varneminde, 192, 364

Varšava, 367

Vatikan, 174

Velika Britanija, 24, 130, 131, 139, 140, 141, 142,
144, 145, 146, 147, 149, 151, 152, 153, 154,
155, 156, 159, 161, 162, 163, 164, 166, 167,
168, 169, 170, 172, 174, 182, 187, 188, 189,
190, 241, 242, 362

Vels, 85

Venecija, 89

Vijetnam, 227

Vojvodina, 271, 279, 306, 311, 312, 313,
314, 317, 330, 331, 418, 425, 426

Voronjež, 84 Vukovar, 260

Washington, 227, 228, 257

Zagreb, 15, 19, 23, 24, 29, 31, 33, 34, 36, 47, 50,
51, 52, 53, 54, 57, 61, 62, 64, 65, 67, 74, 99,
117, 240, 255, 256, 257, 262, 264, 268, 269,
274, 277, 278, 279, 281, 288, 292, 293, 294,
295, 298, 300, 302, 303, 307, 313, 328, 331,
338, 339, 341, 343, 353, 380, 395

Zapadna Evropa, 291

Zapadni Berlin, 182

Zapadni Frezeland, 89

Zemun, 309

Zabljak, 313

Zeneva, 163

LITERATURA*)

- ADEDEJI, ADEBAYO: »-The Prospects of Family Planning in Africa«, University of Ibadan, Nigeria, 1976. ALEKSANDROV, G. S. i saradnici: »Istorija filozofije«, Kultura, Beograd, 1948. ALFVEN, HANNES: »Pagwash o problemima populacije«, Stockholm, 1971. ALINČIĆ, MIRA: »Planiranje porodice«, Arhiv za pravne i društvene nauke, br. 4, Beograd, 1975.
- ANDOLSEK, LIDIJA: »Naša iskustva s kontraceptivnim intrauterinim ulošcima«, Ginekologija i opstetricija, br. 5, Beograd, 1965.
- ANDOLJSEK, IVAN: »Jasna pota naši mladini« (Staršem o spolni vzgoji), Pedagoški aktiv u Novom Mestu, Novo Mesto, 1953.
- AŠPREGER, ZDRAVKO: »Od dječaka do odrasla muškarca«, prevod, Život i zdravlje, Sarajevo, 1960.
- ARHIV KP BiH, III tom, CK KP BiH, Sarajevo, 1951.
- BADAWI, GAMAL A.: »Status of Women in Islam«, published by the Moslem Students Association of United States and Canada, 1972.
- BACCI, LIVI MASSIMO: »Populaciona politika u Zapadnoj Evropi«, Stanovništvo, br. 3—4, Beograd, 1972.
- BANISTER, JUDITH: »Impelenting Fertility and Mortality Decline in the People's Republic of China-Recent Official Data«, Stratford University, 1977.
- BEBEL, AUGUST: »Žena i socijalizam«, Rad, Beograd, 1956.
- BEBEL, AUGUST: »Socijalizam i oslobođenje žene«, Kultura, Beograd, 1958.
- BILTENI SSPP br. 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19—20.
- BILTENI Odbora za Svetsku godinu stanovništva, br. 1, 2, 3, 4. i 5.
- BILTENI Jugoslovenskog odbora za MGZ br. 1, 2, 3, 4 i 5.
- BOJANOVSKI, DIME: »O prvobitnoj zajednici ili o jednoj 'grešci' F. Engelsa«, Komunist, br. 1—2, 1952.
- BOSANAC, MILAN: »Vanbračna porodica«, Edok, Zagreb, 1967.
- »Borba komunista Jugoslavije za socijalističku demokratiju«, VI kongres KPJ, Kultura, Beograd, 1952.
- BREZNIK, DUŠAN i saradnici: »Fertilitet stanovništva Jugoslavije«, Institut društvenih nauka, CDI, Beograd, 1972.
- BREZNIK, DUŠAN: »Anketa o fertilitetu udatih žena i planiranje porodice«, Stanovništvo, Beograd, 1971.
- BREZNIK, DUŠAN: »Demografski metodi i modeli«, Institut društvenih nauka, CDI, Beograd, 1972.
- BREZNIK, DUŠAN: »Razvitak marksističkog pristupa teoriji o politici populacije«, Stanovništvo br. 102, Beograd, 1973.
- BREZNIK, DUŠAN: »Demografija: Analiza, metodi i modeli«, Institut društvenih nauka, CDI, Beograd, 1977.

*) U navedenom spisku literature nije data i šira literatura, već knjige i članci koji su u direktnoj vezi sa temom ovog rada.

- BREZNIK, D., MOJIC, A., RASEVIC, M., RANCIC, M.: »Fertilitet stanovništva u Jugoslaviji«, Institut društvenih nauka, CDI, Beograd, 1972.
- BREZNIK, D., SENTIC, M., RASEVIC, M., RANCIC, M., TODOROVIC, G., ĐOSIC, D., KRNETA, M.: »Razvitak stanovništva Jugoslavije u posleratnom periodu«, Institut društvenih nauka, CDI, Beograd, 1974.
- BROCIC, MANOJLO i saradnici: »Mladi — položaj, vaspitanje, aktivnosti«, bibliografska građa, Institut društvenih nauka, Beograd, 1971.
- BROWN, R. LESTER: »Twenty Two Dimensions of the Population Problem«, World-watch Paper 5, 1976.
- CETKIN, KLARA: »Zapisi iz moje beležnice Lenjin onakav kakav je bio«, Žensko pitanje, Radnička štampa, Beograd, 1975.
- CVETIC, BOSA: KPJ i žensko pitanje, Kultura, Beograd, 1960.
- DAVID, P. HENRI: »Abortion Research: International Experience, Editor Transnational Family Research Institute, Washington, 1974.
- DEBENJAK, BOZIDAR: »Pitanje žene i porodice u svetlosti Marksove i Engelseve teorije«, u knjizi Zadaci pedagoških akademija na humanizaciji odnosa među polovima, SK SSRNJ, Beograd, 1978.
- Deveti kongres SKJ, Komunist, Beograd, 1969.
- Deseti kongres SKJ, Komunist, Beograd, 1974.
- DRAGIC, Č. MILORAD: »Polno vaspitanje dece i omladine«, Institut za zdravstveno prosvetovanje NR Srbije, Beograd, 1953.
- DRAGIC, C. MILORAD: »Devojka — seksualno vaspitanje devojke«, izdanje omladine, Beograd, 1955.
- DRAGIC, C. MILORAD: »Mladić — seksualno vaspitanje mladića«, izdanje omladine, Beograd, 1955.
- »Drugi vatikanski sabor«, Krišćanska sadašnjost, Zagreb, 1970.
- »Društveni položaj i razvoj porodice u socijalističkom samoupravnom društvu«, Komunist, Ljubljana, 1979.
- DORĐEVIC, JOVAN: »Žensko pitanje«, Radnička štampa, Beograd, 1975.
- ĐUKANOVIC, V. i MACH, E. P.: »Alternative approaches to meeting basic health needs in developing countries«, WHO, GENEVA, 1975.
- ĐURISIC, SLAVKO: »Pubertet i polni život«, Institut za zdravstveno prosvetovanje, Skopje, 1952.
- EBUL, DZIM: Kontrola i planiranje rađanja u svetlu učenja Islama«, Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva, br. 3—4, 1963, Sarajevo.
- ECKHOLM, ERY, NEWLAND, KATHLAND: »Helath: The Family Planning Factor« WorldWatch Paper No. 10, Washington, 1978.
- »Encyclopaedia Britanica«, 1911, Vol. 14, 28.
- »Enciklopedija leksikografskog zavoda«, Jugoslovenski leksikografski zavod, Zagreb, MCMLXVI.
- ENGELS, F.: »Anti-Diiring«, Naprijed, Zagreb.
- ENGELS, F.: »Poreklo porodice, privatne svojine i države«, Kultura, Beograd, 1960.
- ENGELS, F.: »Poreklo porodice, privatnog vlasništva i države«, Naprijed, 1946.
- ENGELS, F.: »Dijalektika prirode«, Kultura, Beograd, 1951.
- ENGELS, F.: »Položaj radničke klase u Engleskoj«, Socijalistička biblioteka, Beograd, 1911.
- EPISKOP ZICKI VASILJE: »Planirano rađanje — abortus ili kontracepcija«, Niš, 1972.
- Europen court of human rught, Counsl of Europe, Strasbog, 1976.
- »Family Planning for Social and National Welfare«, FPA, Ankara, 1974.
- Family planning resume, University of Chicago, Chicago, 1977.
- FIJAMENGO, A.: »Porijeklo i društvena uloga religije«, Novo pokolenje, Zagreb, 1950.
- FIJAMENGO, A.: »Osnove opće sociologije«, IX izdanje, Narodne novine, Zagreb, 1973.
- FILIPOVIC, M.: »O odnosu filozofije i politike«, Dijalog br. 2, Sarajevo, 1977.
- »Glas slobode«, organ Socijaldemokratske stranke BiH, br. 51, 52, 53 i 82 iz 1914.

- GREBO, Z.: »Čovjek, rađanje, društvo«, Svjetlost, Sarajevo, 1975.
- GUSIĆ, J.: »Roditelji veliki graditelji«, izdao autor, Zagreb, 1975.
- HILL, REUBEN: »The Family and Population Control — A Porto Rico experiment in Social Change«, The University of North Carolina, 1959.
- HODGSKIN, THOMAS: »Popular Political Economy«, izdao A. M. Kelley, New York, 1966.
- HOLBAH, POL: »Razgolićeno hrišćanstvo«, Glas rada, Zagreb, 1946.
- Human rights and Population, Tufts University, Massachusetts, 1973.
- HUNG, LIANG CHI: »Chinese Mai thus«, Population Studies, Volume XIII, No. 3, London, 1960.
- Human rights aspects of population programmes, UNESCO, 1977.
- »Ilustrovana biblija za mladež«, izdanje Svetskog arhijerijskog sinoda Srpske pravoslavne crkve, Beograd, 1969.
- »Inventory of Population Projects in Developing Countries around the World«, UNFPA, New York, 1977.
- »IPPF and its Future«, IPPF, London, 1977.
- »Istorijski arhiv KPJ«, I i II tom, izdanje Istorijskog odeljenja CK KPJ, Beograd, 1949.
- »Izgradnja društvenih stavova o populacionoj politici u Jugoslaviji«, Savezna konferencija SSRNJ, Beograd, 1975.
- JAKSIC, S.: »Položaj porodice u sistemu vrednosti Jugoslavije«, Savremena administracija, Beograd, 1978.
- JANKOVIC, Z.: »Ženski pokret u prošlosti«, Žena danas, Beograd, 1938.
- JANJUSEVIC, G.: »Seksualno vaspitanje na dečaci i omladinata«, Detska radost, Skopje, 1955.
- »Jednakost«, organ žena socijaldemokrata Srbije (brojevi od 1912—1920).
- Jugoslovenska konferencija za socijalne delatnosti, »Socijalna zaštita i planiranje porodice«, Beograd, 1972.
- Jugoslovenska konferencija za socijalne delatnosti, »Socijalni aspekti planiranja porodice«, Beograd, 1974.
- KARDELJ, E. (TONE BRODAR): »Paragraf 171«, Književnost, Godišnjak I, Ljubljana, 1934.
- KARDELJ, E.: Posle 25 godina, Zbornik Četrdeset godina, knjiga 2, 1929—1935, Kultura, Beograd, 1960.
- KARDELJ, E.: »Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja«, Komunist, Beograd, 1977.
- KECMAN, J.: »Učešće žena u radničkom pokretu Jugoslavije 1918—1921«, Istorija radničkog pokreta, Zbornik radova 2, Institut za izučavanje radničkog pokreta, Beograd, 1965.
- KECMAN, J.: »Žene Jugoslavije u radničkom pokretu i ženskim organizacijama 1918—1941«, Narodna knjiga, Beograd, 1979.
- KHAN, AHTER HAMEED: »Islamic Opinions and Contraceptions«, Pakistan Aca-demu for Village Development, Comilla, East Pakistan, 1961.
- KOLONTAJ, A.: Komunizam i obitelj, Žena br. 5, Zagreb, 1979.
- »Kongres jugoslovenskih lekarskih društava«, Zdravstveni vesnik, Eugenika, Beograd, 1936.
- KOVACEVIC, D.: »Žena Jugoslavije u NOB-i i socijalnoj revoluciji 1941—1945.«, Žena danas br. 275, Beograd, 1974.
- KRASOVEC, S.: »Razvitak marksističkog pristupa teoriji i politici populacije«, u knjizi »Izgradnja društvenih stavova o populacionoj politici«, izdanje SK SSRNJ, Beograd, 1975.
- KRASOVEC, S.: »Stihijnost i kontrola kretanja stanovništva, problem savremene napredne populacione politike«, Stanovništvo, br. 1—2, 1970.
- KRASOVEC, S.: »Preveć ljudi premalo hleba«, Založba »Kmečka knjiga«, Ljubljana, 1957.
- KRASOVEC, S.: »Cloveštvo, kruh in lakota«, Založba »Kmečka knjiga«, Ljubljana, 1969. Krivični zakonik Kraljevine SHS, Beograd, 27. januar, 1928. LEDBETTER, R.: »A History of the Malthusian League«, Dekalb, Illinois, 1972.

- LENJIN, V. I.: »Izabrana dela«, tom I, Knjiga prva. LENJIN, V. I.: On Public Education, Progress Publishers, USSR, 1975. LENJIN, V. I.: »Dela«, sveska V, Kultura, Beograd, 1960.
- LENJIN, V. I.: »Agrarno pitanje i kritičari Marksa«, Kultura, Beograd, 1954. LENJIN, V. I.: Dela, XVI tom (na ruskom). LUCIEN, HENRI: »Porijeklo religije«, Glas rada, Zagreb, 1946.
- LUKIC, R.: »Osnovi sociologije«, izdanje V, Beograd, 1965.
- MACURA, M.: »Prilozi teoriji i politici stanovništva«, Ekonomski institut, Beograd, 1974.
- MACURA, M.: »Populaciona politika u zapadnoj Evropi«, Stanovništvo 3—4, Beograd, 1972.
- MALTHUS, T. R.: »An Essay on the Principle of Population«, I i II tom, Everyman's Library, London, 1927.
- MARKS, K., ENGELS, F.: »Rani radovi«, Kultura, Zagreb, 1953.
- MARKS, K., ENGELS, F.: »Rani radovi«, Naprijed, Zagreb, 1961.
- MARKS, K.: »Temelji slobode«, Filozofska biblioteka, Naprijed, Zagreb, 1974.
- MARKS, K., ENGELS, F.: »Nemačka ideologija«, Sveska 15—16, Beograd, 1964.
- MARKS, K.: »Kapital«, I, II i III tom, Kultura, Beograd, 1947.
- MARKS, K., ENGELS, F.: »Izabrana dela«, I i II tom, Kultura, Beograd, 1949.
- MARKS, K., ENGELS, F.: »Dela«, II tom, Partizdat CK VKP b, Moskva, 1929.
- MARKS, K., ENGELS, F.: »Manifest komunističke partije«, Kultura, Beograd, 1947.
- MARKOVIC, S.: »Sabrani spisi«, knjiga II, Kultura, Beograd, 1960.
- MARSHALL, J.: »Principles of Economics«, Union for Scientific Studies of Population, London, 1960.
- »Materijali Pete konferencije KPJ, Komunist br. 1, Beograd, 1946.
- MEADOWS, DONELLA and DENNIS: »The Limits to Growth«, University Books, New York, 1972.
- MEEK, R. L.: »Marx and Engels on the Population Bomb«, Ramparts Press, California, 1971.
- MIHAJLOVIĆ, K.: »Raspave o razvoju jugoslovenske privrede«, Ekonomski institut, Beograd, 1977.
- MILOJKOVIC, A., ZARKOVIC, G., D2UMHUR, M.: »Historijat liberalizacije pobačaja u Jugoslaviji«, u knjizi Izgradnja društvenih stavova o populacionoj politici u Jugoslaviji, SK SSRNJ, Beograd, 1975.
- MOJIĆ, A.: »Pobačaj i regulisanje začeca«, Medicinska knjiga, Beograd, 1957.
- MOJIĆ, A.: »Psihička zrelost za brak«, Rad, Beograd, 1958.
- MOJIĆ, A.: »Međusobni odnosi mladih bračnih drugova«, (Brak i porodica), Rad, Beograd, 1962.
- NAKARADA, R.: »O istraživanju budućnosti«, Ideje, br. 6, Beograd, 1974.
- NASER, I.: »Resume of Islam's Position on Family Planning and Abortion«, International Planned Parenthood Federation, Beirut, 1971.
- National Academy of Sciences, »In Search of Population Policy — Views from the Developing World«, Washington, D. C, 1974.
- NEZER, R. ISAM: »Sex Education in Schools«, MENA, Carthage, Tunisia, 1975.
- NICHOLLS, G.: »A History of the English Poor Law«, A. M. Kalley, New York, 1967.
- NOVAK, F.: »Stav ginekologa o pitanju legalnog artificijelnog abortusa«, Narodno zdravlje br. 6, Beograd, 1950.
- NOVAK, F.: »Sprovođenje borbe protiv abortusa«, Srpski arhiv za celokupno lekarstvo, sveska druga, Beograd, 1950.
- NOVAK, F.: »Spočejte po naši volji ali o kontracepciji«, Naša žena, Ljubljana, 1955.
- NOVAK, F., ANDOLSEK, L., KUSTRIN, M. i VETER, I.: »Prikaz razvoja odnosa do celokupne problematike planiranja porodice u medicinskim krugovima« u knjizi Izgradnja društvenih stavova o populacionoj politici u Jugoslaviji, SK SSRNJ, Beograd, 1975.

- »Opšta enciklopedija Larousse«, Vuk Karadžić, Beograd, 1973.
- Opšti zakon o prekidu trudnoće, Službeni list br. 20, Beograd, 1969.
- Opšti zakon o uslovima i postupku za dozvoljavanje pobačaja, Savezna skupština, -j> 25. april, 1969.
- Opšti zakon o zdravstvenom osiguranju i obaveznim vidovima zdravstvene zaštite stanovništva, Službeni list SFRJ, br. 20, Beograd, 1969. Osma konferencija zagrebačkih komunista i razvoj KPJ-SKJ kao moderne partije radničke klase, Zbornik radova naučnog skupa, Izdavač NISRO, Vjesnik, Zagreb, 1978.
- »Opšti šematizam katoličke crkve u Jugoslaviji«, Biskupska konferencija Jugoslavije, Zagreb, 1975.
- »Osmi kongres SKJ«, Komunist, Beograd, 1964.
- »Osnivači velikih religija«, Radnička štampa, Beograd, 1978.
- »Ostvarivanje ustavnog načela o pravu čoveka da slobodno odlučuje o rađanju de-ce«, Savezna konferencija SSSRNJ, SPPJ, Beograd, 1975.
- PALIC, N., ŠOBOR, V.: »Dragi sine« — pisma o polnim problemima omladine, »Minerva«, Subotica, 1957.
- PAPA PAVAO VI: »Humanae vitae«, Enciklika o ispravnoj regulaciji poroda«, Hrvatsko književno društvo »Sv. Cirila i Metodija«, Zagreb.
- PARSONS, J.: »Malthus: the Man Behind the Myth«, People, Volume 4, No. 3, London, 1977.
- PARSONS, J.: »What Malthus Really Said«, People, Volume 4, No. 4, London, 1977.
- PAVICEVIC, V.: »Uvod u etiku«, Kultura, Beograd, 1962.
- PETEŠIĆ, C.: »Šta se događa u katoličkoj crkvi u Hrvatskoj«, Stvarnost, Zagreb, 1972.
- »Peti kongres KPJ«, Stenografske beleške, Kultura, Beograd, 1949.
- PETRIĆ, N.: »Društveno i lično zlo-borba protiv abortusa kao sredstva za reguli-sanje rađanja«, Borba od 11. XII 1967, Beograd.
- PETRIĆ, N.: »Planiranje porodice — potreba savremenog društva«, Institut za političke studije Fakulteta političkih nauka u prvoj knjizi »Položaj i problemi porodice«, Beograd, 1968.
- PETRIĆ, N.: »O Papinoj Encikliki, 'Ljudski život' i stanje kod nas«, NIN, br. 921, Beograd, 1968.
- PETRIĆ, N.: »Planiranje porodice u Jugoslaviji«, Stanovništvo, Beograd, 1969.
- PETRIĆ, N.: »Le planning familial«, Faits et tendencies, br. 5, Beograd, 1969.
- PETRIĆ, N.: »Neki aktuelni problemi planiranja porodice u Jugoslaviji«, Socijalna politika, br. 12, Beograd, 1969.
- PETRIĆ, N.: »The emancipation of women and planned parenthood«, IPPF Europa Region, London, Sw lx GSI, 1971.
- PETRIĆ, N.: »Family Planning as Social and National Protection«, FPA, Ankara, 1974.
- PETRIĆ, N.: »The Human Right to Free on Choice on Childbirth in the Socialist Federal Republic of Yugoslavia«, the book printed in honour of United Nations International Women's Year, Radnička štampa, Beograd, 1975.
- PETRIĆ, N.: »Zadaci visokog školstva na humanizaciji odnosa polova«, u knjizi Zadaci visokog školstva na humanizaciji odnosa polova, Beograd, 1975.
- PETRIĆ, N.: »Pravo čoveka da slobodno odlučuje o rađanju dece«, Štampano povodom dekade žene UN, BIGZ, Beograd, 1976.
- PETRIĆ, N.: »Updating Malthus Population Theory is Out of the Question Today«, Bullaten No. 1, Regional Counsl IPPF Europe, London 1977. (Štampano još na francuskom, nemačkom, španskom i arapskom).
- PETRIĆ, N.: »Women, development and family planning«, Faits et tendencies, No 15—16, Beograd, 1978.
- PETRIĆ, N.: »Humanization of relations between the sexes and free parenthood—integral part of the straggle for man and work emancipation in the SFR of Yugoslavia, Women today-women tomerrow, YCSA, Beograd, 1980.
- PETTY, W.: »Rasprava o porezima i kontribucijama«, u knjizi »Economisti 17. i 18. veka«, Kultura, Zagreb, 1952.

- PI-CHAO CHEN, MILER E.: »-Lessons from the Chinese Experience: China's Planned Birth Program and its Transferability«, Studies in Family and Birth, Honolulu, JEC Strategies, 1975.
- PJANIĆ, Z.: »Iz istorije građanske ekonomske misli«, Naučna knjiga, Beograd, 1955.
- PJANIĆ, Z.: »Problem stanovništva u ekonomskoj teoriji«, Nolit, Beograd, 1957.
- PLEHANOV, G. V.: »Prilog pitanju o razvitku monističkog pogleda na istoriju«, Kultura, Beograd, 1948.
- »■Politička enciklopedija«, Savremena administracija, Beograd, 1975.
- »•Položaj i problemi porodice«, Institut za političke studije, I i II tom, Beograd, 1968.
- POTRC, J.: O socijalnoj etiki in morali, Založba, Obzorje, Maribor, 1972.
- »Pravni aspekt ostvarivanja ustavnog prava čoveka da slobodno odlučuje o rađanju dece«, Savezna konferencija SSRNJ, SPPJ, Beograd, 1978.
- »Priročnik za spolno vzgojo in pouk v osnovni soli«, grupa autora, Ljubljana, 1960.
- Proceedings of Tokio International Symposium »-Action Now Towards More Responsible Parenthood Worldwide«, Tokio, 1977.
- Proceedings of the World Population Conference, OUN, Belgrade, 1965.
- PUHAR, H.: »O spolni vzgoji, Zveza prijateljev mladine Slovenije, Ljubljana, 1956.
- QUESNAY, F.: »Despotisme de la Chine«, Oeuvres économiques et philosophiques, Oncken, Paris, 1889.
- RANČIĆ, M.: »Fertilitet autohtonog i migrantskog stanovništva u Jugoslaviji«, Institut društvenih nauka, CDI, Beograd, 1973.
- RASEVIĆ, M.: »Determinante fertiliteta stanovništva u Jugoslaviji«, Institut društvenih nauka, CDI, Beograd, 1971.
- REFERAT J. B. Tita na Petoj konferenciji KPJ, Proleter br. 1, Beograd, 1941.
- Rezolucija XI kongresa SKJ, izdanje Izdavačkog centra »-Komunist«, Beograd, 1978.
- Rezolucija o planiranju porodice, Službeni list SFRJ br. 20, Beograd, 8. V 1969.
- SAMARDŽIĆ, R.: »Mehmed Sokolović«, Srpska književna zadruga, Beograd, 1971.
- Savet SK SSRNJ za planiranje porodice Jugoslavije »-Vaspitanje omladine za humane i zdrave odnose među polovima, za skladne i odgovorne odnose u braku i porodici, Beograd, 1976.
- Savetovanje o problemima prekida trudnoće i kontracepcije«, izdanje KDAZJ, Beograd, 1963.
- »Segmi kongres SKJ«, Kultura, Beograd, 1958.
- »Seksualno vaspitanje omladine«, prevod Miodrag N. Matić, Nolit, Beograd, 1957.
- SENTIĆ, M. — BREZNIK, D.: »Etničke, religiozne i rasne grupe«, Stanovništvo, Beograd, juli-december, 1968.
- SENTIĆ, M. — MACURA, M.: »-Prilozi teoriji i politici stanovništva«, Ekonomski institut, Beograd, 1974.
- SENTIĆ, M.: »Uticaj narodnosti i religije na fertilitet stanovništva Jugoslavije«, Stanovništvo, br. 3—4, Beograd, 1971.
- SILBERMAN, L.: »Hung Liang Chi: Chinese Malthus«, Population Studies, Volume XIII, No 3, London, 1960.
- SINGER, H.: »Children in the Strategy of Development«, UN Center for Economic and Social Information, New York, 1971.
- SIPILA, H.: »Status of Women and Family Planning«, United Nations, New York, 1976.
- SMITH, K.: »The Malthusian Controversy«, Routledge and Kegan Paul, London, 1951.
- STALJIN, J. V.: »Pitanja lenjinizma«, Kultura, Beograd, 1946.
- STANGELAND, Ch.: »Pre-Malthusian Doctrines of Population«, New York, Columbia University, Press, 1904.
- Stenografske beleške zajedničke sednice Saveznog veća i Veća naroda, Osmo sed-nica (drugi saziv), Beograd, 1951.
- STOKES, B.: »Filling the Family Planning Gap«, World Watch Paper No 12, Washington, 1977.
- STONE, HANAH i ABRAHAM: »Pogovori o sšolnosti i zakonu«, Naša žena, Ljubljana, 1959.
- SUANG, Wei »Chinese Views on World Population Problem«, Peking, 1975. 468

- SUITTERS, B.: »Be brave and angry«, Chronicles of the International Planned Parenthood Federation (IPPF), London, 1973.
- SUPEK, R.: »-Ova jedina zemlja«, Naprijed, Zagreb, 1973.
- »Sveto pismo«, Britansko inostrano biblijsko društvo, Zagreb, 1955.
- SLJAKIĆ, A.: »Turcizam u srpsko-hrvatskom jeziku, Svjetlost, Sarajevo, 1965.
- STAMBUK, V.: »Tiha dominacija«, Radnička štampa, Beogradj 1977.
- ŠTAMPAR, D.: »Kretanje broja pobačaja u SR Hrvatskoj i pouzdanost podataka o njihovoj učestalosti«, Stanovništvo, Beograd, 1972.
- STEBI, A.: »Demokratizam in ženstvo«, Slovenska socijalna matica, br. 64, Ljubljana, 1918.
- SVARC, O.: »Psihologija seksualnosti«, V. Masleša, Sarajevo, 1964.
- TASIC, D.: »Smrtnost odojčadi u Jugoslaviji«, Institut društvenih nauka, CDI, Beograd, 1966.
- The Shurch and Family Planning, IPPF/WHR, New York, 1979.
- The Population Debate: Dimensions and Perspectives, Volume II, UN, New York, 1974.
- TOMIC, T. S.: »Pitanje političke nauke«, Dijalog, broj 2, Sarajevo, 1977.
- TOMIĆ, T. S.: »Profesionalizam u politici«, Radnička štampa, Beograd, 1975.
- TOMIC, T. S.: »Marksističko shvatanje suštine čovjeka u odnosu između muškarca i žene«, u knjizi Zadaci pedagoških akademija na humanizaciji odnosa među polovima, SK SSRNJ, Beograd, 1977.
- TETELBAUM, M.: »Relevance of Demographic Transition Theory for Developing Countries«, Science, 1975.
- TOMŠIĆ, V.: »Svetska konferencija o stanovništvu«, »Međunarodna politika«, br. 545, Beograd, 1975.
- TOMSIC, V.: »Ženska, delo, družina, družba«, Komunist, Ljubljana, 1976.
- TOMŠIĆ, V.: »Aspekt na oslobodjavanje človeka, ob raspravi o legalizaciji abortusa«, Naši razgledi, Ljubljana, 1958.
- TOMSIC, V.: »Razvoj samoupravnih odnosa u obrazovanju i vaspitanju«, Zadaci pedagoških akademija na humanizaciji odnosa među polovima, SK SSRNJ, Beograd, 1978.
- TOMŠIĆ, V.: »Socijalne prilike u svetu 1950—1960«, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd, 1963.
- TOMŠIĆ, V.: »Samoupravljanje sjedinjuje emancipaciju žena s borbom za ljudsku emancipaciju«, Socijalizam, br. 5, Beograd, 1978.
- TOMŠIĆ, V.: »Da li je legalizacija abortusa prihvatljivo rešenje«, Borba, br. 13 od 17. januara 1954, Beograd.
- TOMSIC, V.: Women in the development of socialist self-management of Yugoslavia, Jugoslovenska stvarnost, Beograd, 1980.
- TOMSIC, V.: »Ustav SFRJ i pravo čoveka da slobodno odlučuje o rađanju dece« u knjizi Ostvarivanje ustavnog načela o pravu čoveka da slobodno odlučuje o rađanju dece, SK SSRNJ, Beograd, 1975.
- TROJANOVIĆ, S.: »Lapot i prokleti je u Srba«, preštampano iz »Iskre«, Beograd, 1898.
- Uputa naših biskupa o Enciklici Pape Pavla VI »Humanae Vitae«, Hrvatsko književno društvo »Sv. Ćiril i Metodije«, Zagreb, 1970.
- Uredba o dozvoljenom pobačaju, Službeni list SFRJ, br. 4, 19. januar 1952.
- Uredba o uslovima i postupku za dozvoljeni pobačaj, Službeni list SFRJ, br. 9, od 2. III 1960, Beograd.
- United Nations »The Determinante and Consequences of Population Trends, New Summary of Findings on Interaction of Demographic, Economic and Social Factors, Volume I and II, New York, 1973.
- United Nations »Social Welfare and Family Planning«, New York, 1976.
- United Nations, »Basic Facts about the United Nations«, New York, 1977.
- VALENTEJ, D.: »Teorija i politika narodonaselenia«, Izdateľstvo Misi, Moskva, 1971.
- WADIA, B.: Avabai »Who is IPPF«, IPPF, Edinburgh, 1977.
- WATSON, B. W.: »Family Planing in the Developing World«, the Population Council, New, York, 1977.

- WEASELING, P.: -Neobičan dnevnik«, izdao Nadbiskupski duhovni stol, Zagreb, 1968.
- WHO, -Health Education in Health Aspects of Family Planning«, Series No 483, Geneva.
- Zbornik radova Drugog kongresa ginekologa-akušera Jugoslavije, Savez lekarskih društava Jugoslavije, Beograd, 1953.
- ZARKOVIĆ, G., MILOJKOVIĆ, A., DZUMHUR, M.: -Djelatnost zdravstvenih ustanova na planiranju porodice u SFRJ«, publikacija br. 54, Instituta za higijenu i socijalnu medicinu, Sarajevo, 1970.
- Žena danas«, brojevi 1/1936—33/1944, fototipsko izdanje, Konferencija za društvenu aktivnost žena Jugoslavije, Beograd, 1966.

SADRŽAJ

	Str.	
PREDGOVOR.....	7	
UVOD	13	
ZNAČAJ, PREDMET, CILJ I OKVIR ISTRAŽIVANJA SA NAPOMENAMA AUTORA.....	15	
PRVI DIO		
TEORIJSKO-ISTORIJSKI PRISTUP PLANIRANJU PORODICE		
I TEORIJSKI PRISTUP SLOBODI, ODNOSNO NESLOBODI U OBLASTI RAĐANJA DJECE I KLASIČNE DOKTRINE O POPULACIONIM PI TANJIMA		31
1. Slobode, odnosno neslobode čovjeka u oblasti rađanja	31	
2. Klasične doktrine o populacionim pitanjima.....	36	
Pristup antičke Grčke populacionim pitanjima.....	40	
Stav Rimskog Carstva prema populaciji	44	
II RELIGIJA I POPULACIJA.....	49	
1. Religiozni sadržaji i oblici čovjekovih sloboda, odnosno nesloboda u oblasti rađanja djece	49	
2. Staroistočne religiozne doktrine.....	54	
3. Učenje Zaratustre	57	
4. Muhamedizam	58	
5. Egipatska religija	60	
6. Grčka i rimska religija	60	
7. Religija starih Hebreja	60	
8. Hrišćanstvo	62	
Period primitivnog hrišćanstva.....	62	
Pisci patristike	64	
Nikenski i postnikenski pisci.....	64	
Toma Akvinski	65	
Katolička religiozna doktrina	67	
Protestantska crkva.....	67	
Istočna pravoslavna crkva.....	67	
III TOMA R. MALTUS I NJEGOVA POPULACIONA TEORIJA	72	
1. Mjesto populacione teorije T. R. Maltusa u razvoju ekonomske misli	72	
Z. Prvi moderni pogledi na populaciona pitanja koji su prethodili Mal- tusovoj populacionoj teoriji.....	73	
3. Društveni uslovi prije pojave Maltusove populacione teorije	77	
4. Objavljivanje Eseja o načelima stanovništva	79	
5. Sto je Maltus stvarno rekao — Osvrt na sadržaj »-Eseja o načelima stanovništva«.....	82	
6. Kritika Maltusove populacione teorije.....	93	

	Str.
IV SOCIJALISTIČKI I MARKSISTIČKI PISCI O STANOVNIŠTVU I OD NOSU POLOVA.....	98
1. Marksistički pogled na razvoj stanovništva	98
2. Socijalistička shvatanja pisaca o porastu stanovništva	100
3. K. Marks i F. Engels o stanovništvu, braku, moralu	101
4. Postmarksistički socijalistički pisci o stanovništvu i nekim problemima porodice	109
5. Doprinos drugih disciplina razmatranju populacionog fenomena . . .	115
V SAVREMENI JUGOSLOVENSKI TEORETIČARI O -PROIZVODNJI LJUDI« I PRAVU ČOVJEKA DA SLOBODNO ODLUČUJE O RA ĐANJU DJECE.....	119
1. Čovjekove slobode i ljudska prava u kontekstu borbe za samoupravni socijalizam	119
2. Teoretska misao naših demografa o kretanju stanovništva . . .	125
3. Viđenje slobodnog odlučivanja o rađanju djece u zbornicima radova	133
DRUGI DIO	
RAZVOJ PLANIRANJA PORODICE U SVIJETU	
VI DRUŠTVENI PREDUSLOVI ZA RAZVOJ PLANIRANJA PORODICE	141
1. Pauperizacija evropskog stanovništva	142
Marksova i Engelsova analiza relativne prenaseljenosti »-prekobroj nog-« stanovništva.....	143
2. Odnos između Maltuzijanske lige 1 pokreta kontrole rađanja	147
Formiranje Maltuzijanske lige (1887—1927) i njen klasni pristup ograničavanju rađanja »prekobrojnog-« stanovništva	147
Zaokret u radu Maltuzijanske lige (1913).....	151
Uloga porodice Drajzdl u osnivanju i radu Maltuzijanske lige . . .	153
Kako se u Engleskoj i šire odrazilo djelovanje Maltuzijanske lige	155
Prestanak rada Maltuzijanske lige	157
3. Kontrola rađanja i drugi slični pokreti i njihov doprinos nastanku pokreta planiranja porodice	158
Univerzalna federacija za rađanje čovjeka i Svjetska liga za seksualnu reformu	158
Raskrinkavanje Maltuzijanske lige.....	159
Osnivanje Međunarodne federacije liga za kontrolu rađanja	160
Razvoj pokreta kontrole rađanja u nekim dijelovima svijeta	163
4. Prva svjetska konferencija o stanovništvu (Zeneva 1927. godine) i pokret kontrole rađanja	165
VII POKRET PLANIRANJA PORODICE	168
1. Prva međunarodna konferencija o planiranju porodice (Stokholm, 1946)	168
2. Druga međunarodna konferencija o planiranju porodice, Čeltenham, 1948, i njen uticaj na širenje pokreta planiranja porodice	170
3. Međunarodna federacija za planiranje roditeljstva i njen doprinos daljem razvoju pokreta planiranja porodice	172
Osnivanje MFPR i njen razvoj	172
Odnos i saradnja Međunarodne federacije za planiranje roditeljstva sa specijalizovanim agencijama Ujedinjenih nacija	176
Politika MFPR usvojena na skupštini MFPR.....	180
Finansiranje aktivnosti Međunarodne federacije za planiranje roditeljstva	182

4. Kraći pregled razvoja regionalnih pokreta za planirano roditeljstvo (u prvoj fazi njegovog razvoja)	184
5. Diskusija u MFPR i u svijetu o maltuzijanstvu i planiranju porodice	189
VIII OUN I PLANIRANJE PORODICE	198
1. Prva populaciona konferencija OUN i planiranje porodice (Rim, 1954)	200
2. Druga populaciona konferencija OUN i planiranje porodice (Beograd, 1965)	202
3. Izjava šefova država 1966. godine	203
4. Osnivanje fonda UN za populacione aktivnosti (1967)	205
5. Planiranje porodice u instrumentima OUN	205
6. Značaj Teheranske proklamacije za afirmaciju slobodnog odlučivanja o rađanju djece	207
7. Međunarodna strategija u drugoj dekadi razvoja i planiranja porodice	208
8. Planiranje porodice u studijama UN	210
Studija OUN »Status žene i planiranje porodice«	210
Čovjekovo pravo da slobodno odlučuje o rađanju djece u relaciji sa suverennošću države da formuliše i sprovodi populacionu politiku	213
Studija UN »Proučavanje međudnosa položaja žene i planiranja porodice (1975)	214
Socijalna zaštita i planiranje porodice	215
Sastanak grupe eksperata UN za socijalnu zaštitu, održan u Njujorku 1971. godine	216
Planiranje porodice i socijalna politika u Evropi (grupa eksperata u Karlovim Varima, 1970, i Kiljavi, 1971)	218
»Socijalna zaštita i planiranje porodice«, 1976. godina	219
9. Planiranje porodice u planovima akcije svjetskih konferencija OUN	220
10. Treća svjetska populaciona konferencija OUN i planiranje porodice (Bukurešt, 1974)	221
Mjesto planiranja porodice na Svjetskoj konferenciji OUN o Među narodnoj godini žena (Meksiko-Siti, 1975)	224
11. Razvijenost akcije u svijetu na ostvarenju ljudskog prava na slobodno odlučivanje o rađanju djece	227
12. Pomoć na međunarodnom i nacionalnom planu raznih međunarodnih tijela i Ujedinjenih nacija za unapređenje planiranja porodice	228
IX PLANIRANJE PORODICE U ISTRAŽIVANJU BUDUĆNOSTI ČOVJEČANSTVA	238
1. Videnje budućnosti čovječanstva u nekim djelima savremene publicistike različitih klasnih pristupa	238
2. Evropa danas i sutra u svjetlu ljudskog prava na slobodno odlučivanje o rađanju djece	243
TREĆI DIO	
RAZVOJ POKRETA ZA SLOBODNO, ODGOVORNO I DRUŠTVENO AKTIVNO RODITELJSTVO U JUGOSLAVIJI	
X BORBA ZA »OSLOBODENJE ZENSKINJA« I SLOBODNO RODITELJ STVO INTEGRALNI DIO PROGRAMSKE ORIJENTACIJE NAJPRO GRESIVNIJIH DRUŠTVENIH SNAGA NA NAŠEM TLU ZA OSLOBO ĐENJE ČOVJEKA I RADA	255
1. Idejne osnove progresivnih snaga u borbi za oslobođenje žene i prve ideje o slobodnom materinstvu	256
2. Aktivnost žena u naprednom radničkom pokretu do Kongresa ujedinjenja na kome je osnovana SRP (komunista) sa osvrtom na probleme roditeljstva	259

3. Borba KPJ za oslobođenje žene i prvi pogledi na slobodno roditeljstvo	262
4. Značaj dolaska Josipa Broza Tita na čelo KPJ za integraciju borbe za promjenu društvenog položaja žene među strateška pitanja revolucionarne borbe KPJ, sa osvrtom na Petu zemaljsku konferenciju KPJ	268
5. Značaj pojave legalnog časopisa -Zena danas-« za pokretanje aktuelnih problema roditeljstva, rađanja, abortusa.....	276
6. Osnove za razvoj pokreta za slobodno roditeljstvo u Jugoslaviji između dva svjetska rata u svjetlu političkih zahtjeva za poboljšanje društvenog položaja žene	278
7. Eavnopravnost između žene i muškarca i humanizacija odnosa polova sa osvrtom na planiranje porodice i odgovorno roditeljstvo u dokumentima sedam poslijeratnih kongresa KPJ odnosno SKJ	285
XI ZAKONODAVNO REGULISANJE ODLUČIVANJA O RAĐANJU DJECE U JUGOSLAVIJI POSLIJE DRUGOG SVJETSKOG RATA	295
1. Društveno-političko angažovanje u vezi sa zakonodavnom regulativom prekida neželjene trudnoće.....	296
2. Značaj rasprave o 140. članu Krivičnog zakonika (1951)	299
3. Stavovi Drugog kongresa ginekologa-akušera Jugoslavije i društveno reagovanje na njiii (1953—1974).....	304
4. Doprinos publicistike razvoju pokreta za planirano roditeljstvo počev od 1950. godine	307
5. Angažovanje društveno-političkih faktora na unapređenju rada za širenje kontracepcije, sa posebnim osvrtom na značaj savjetovanja održanog 1963. godine u Beogradu	310
C. Osvrt na aktivnosti poslije saveznog savjetovanja (održanog 1963. godine) o problemima prekida trudnoće i kontracepcije.....	314
7. Donošenje nove Uredbe o uslovima i postupku za dozvoljeni pobačaj (1960) i Opšteg zakona o prekidu trudnoće (1969).....	322
8. Donošenje Rezolucije Savezne skupštine o planiranju porodice i neke značajnije akcije na njenom ostvarivanju (1969).....	325
9. Ustavno pravo čovjeka da slobodno odlučuje o rađanju djece (1974)	332
10. Religiozni otpori i uticaji u oblasti života porodice	336
Religiozni uticaj u oblasti rješavanja problema u životu porodice	336
Vanckrvena funkcija crkve.....	338
Uticaj religija na natalitet, abortus i upotrebu kontracepcije	340
Ograničavanje crkvene akcije u necrkvenim područjima	344
XII OSNIVANJE, RAZVOJ I ULOGA DRUŠTVENOG TIJELA ZA AKTUELNA PITANJA PLANIRANJA PORODICE	349
1. Koordinacioni odbor pri Konferenciji za društvenu aktivnost žena Jugoslavije (1963).....	349
2. Jugoslovenski odbor za regulisanje rađanja i obrazovno-vaspitnu djelatnost u oblasti odnosa među polovima (1966).....	351
3. Savezni savjet za planiranje porodice, osnivanje (1967) i djelovanje	353
4. Integracija Savjeta za planiranje porodice Jugoslavije u Saveznu konferenciju SSRNJ.....	357
5. Međunarodni aspekt djelovanja Savjeta za planiranje porodice Jugoslavije	358
Učestvovanje u akcijama OUN.....	359
Saradnja sa Fondom UN za populacione aktivnosti (UNFPA)	359
Angažovanje u Međunarodnoj godini stanovništva UN i Međunarodnoj godini žene UN »Razvoj, jednakost, mir«	361
Saradnja sa Međunarodnom federacijom za planiranje roditeljstva prije učlanjenja SPPJ u MFPR.....	362
Djelovanje predstavnika SSPP u MFPR	368
Razvoj pokreta za planiranje roditeljstva u Jugoslaviji viđen u hronici MFPR	370

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA.....	373
PRILOZI	403
Poruka predsjednika SFR.T J. B. Tita Svjetskoj konferenciji UN o sta novništvu, održanoj u Bukureštu 1974. godine	405
Poruka predsjednika SFRJ J. B. Tita Svjetskoj konferenciji UN o Međunarodnoj godini žena, održanoj u Meksiku 1975. godine 407 Rezolucija o međuzavisnosti položaja žene i planiranja porodice br. 1854, UN, ECOSOC	408
Izvodi iz Svjetskog plana akcije, usvojenog na SKS u Bukureštu, 1974. 411 Izvodi iz Svjetskog plana akcije, usvojenog na SKMGŽ u Meksiku, 1975. 412 Rezolucija o planiranju porodice i potpunom integriranju žena u razvoj, usvojena na SKMGŽ u Meksiku, 1975	413
Edvard Kardelj (Tone Brodar), »Paragraf 171«, »Književnost«, Ljublja na, 1934	415
Rezolucija o planiranju porodice Savezne skupštine, usvojena 1969. . . 420 Odredbe Ustava SFRJ i ustava republika i pokrajina o pravu čovjeka da slobodno odlučuje o rađanju djece	424
Rezolucija o programima za planiranje porodice, Evropski savjet . . . 425	425
Statističke tabele:	
Tabela 1. Kretanje stanovništva	429
Tabela 2. Zdravstvene usluge u vezi s planiranjem porodice	431
Tabela 3. Učešće zaposlenih žena po socijalističkim republikama i pokrajinama	431
Tabela 4. Kumulativne stope fertiliteta udatih žena od 15 do 49 go dina starosti po školskoj spremi	432
SUMMARY	433
REGISTRI	
Registar imena	453
Registar kontinenata, regija, zemalja, gradova i mjesta	459
LITERATURA	463